પાટીદાર

પ્રગતિ . . . . પરિવર્તન

– ડૉ. મંગુભાઈ પટેલ

પાટીદાર
પ્રગતિ - પરિવર્તન

: લેખક :
ડૉ. મંગુભાઈ રા. પટેલ
રીડર, ઇતિહાસ વિભાગ,
ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

પ્રકાશક :
પાટીદાર સંશોધન અને પ્રકાશન કેન્દ્ર
અમદાવાદ-૧

PATIDAR : PRAGATI — PARIVARTAN
By *Dr.* **MANGUBHAI R. PATEL**

પ્રકાશક : શ્રી જયંતીભાઈ પટેલ
પાટીદાર સંશોધન અને પ્રકાશન કેન્દ્ર
૩૩૪, સર્વોદય કોમર્શીયલ સેન્ટર,
જી. પી. ઓ. પાસે, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧
ટે. નં. (ઓ) ૫૫૦૫૬૫૦ (ઘર) ૪૬૬૩૯૫

ટાઇટલ ડિઝાઇન : જય પંચોલી

મુદ્રક : **નયન પટેલ ● દર્શન પ્રેસ**
૧-બી, કલિંગ, માઉન્ટ કાર્મેન્ટ સ્કૂલ સામે, બાટા શો-રૂમ પાસે
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯ ● ૫૫૦૫૬૫૦

પ્રસ્તાવના
કુર્મી-કણબી-પટેલ-પાટીદાર

પાટીદાર સંશોધન અને પ્રકાશન કેન્દ્ર દ્વારા પ્રકાશિત થતું આ અગિયારમું પુસ્તક રૂપી નજરાણું પાટીદાર બંધુઓના કરકમલમાં મૂકતાં ભાવવિભોર બની આનંદ અનુભવું છું. પાટીદારના લુપ્ત થતા ઇતિહાસની રખેવાળી કરવાની જવાબદારી આ ટ્રસ્ટે ઉપાડી છે. આર્થિક મૂંઝવણો વચ્ચે પણ તેના હિતેચ્છુઓ આ કાર્ય નિ:સ્વાર્થપણે કરી રહ્યા છે તે મારે મન ગૌરવની વાત છે.

આ પુસ્તકમાં સમગ્ર ગુજરાતના મુલકમાં વસતા કડવા-લેઉવા પાટીદારના સમાજજીવનને આવરી લેવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. એટલું જ નહિ પણ દસ્તાવેજી પુરાવાઓ રજૂ કરી તેની સત્યતા પૂરવાર કરી છે જે સમાજશાસ્ત્રીઓ અને ઇતિહાસકારો માટે તેમજ સંશોધકો માટે સીમાચિહ્ન બની રહે છે.

કુર્મી-કણબી-પટેલ-પાટીદાર-કુમ્બી જેવા શબ્દો એક અર્થ માટે પ્રયોજાયેલા છે.

'કુમ્બી'નો અર્થ થાય એક ગૃહસ્થ, પશ્ચિમ ભારતની એક મહાન કૃષક જ્ઞાતિ (વેદો પરાન્તકાળનો સંસ્કૃત શબ્દ 'કુટુમ્બિક') જોકે આદિ શબ્દનું સંસ્કૃત રૂપ હોઈ શકે. આ નામ ઉત્તર ભારતમાં કુર્મી (કુર્મી) રૂપે પણ પ્રચલિત છે. જ્યાં આ જ્ઞાતિના લોકો ગંગાનદીના કિનારા વિસ્તારમાં, તેના તટપ્રદેશમાં તથા દક્ષિણનાં ક્ષેત્રોમાં બહોળી સંખ્યામાં વસેલા છે. આ જ જ્ઞાતિના લોકોને ગુજરાતમાં કણબી-કુનબી-કુણબી તથા મહારાષ્ટ્રમાં અને મધ્યપ્રદેશમાં કુનબી તથા દક્ષિણ ભારતના કુનબીની તુલના મદ્રાસ તેલુગુ પ્રદેશના નાયડૂ, કામ્પૂસ, રેડ્ડી અને અન્યત્ર વિવિધ નામે આ જ્ઞાતિ ઓળખાય છે.

કણબી અને અન્ય જ્ઞાતિના ઉલ્લેખવાળું આ કાવ્ય રસપ્રદ છે :

કુર્મવંશ, કુશવંશ, રાના પવાર આદિ,
ઠાકુર, ચંદેલ, ગુજરાતી જય સવાર હૈ,
છોડેચડે સિંગશોર, કાન્યકુબ્જ કચ્છવાહ!
ઔર સેંગર, સોલકી, યદુવંશ, સૈઠવાર હૈ!
કર્મકુલ લવવંશ તેલંગ, મૈસલ આન્ધ્ર,
કુર્મી ચંદેરી ચન્દ્રનીય કટિયાર હૈ!
વૈસવાર, વંશબાર ઔંધિયા સયાન ઔર,
ચૌધરી, ચૌહાણ, રાજપૂત પરુવાર હૈ!

પાદરી ડૉ. જ્હોન વિલિયમના મતાનુસાર કુર્મી, કુનબી અને કુમ્બી એક જ જ્ઞાતિનાં રૂપાંતરિત નામ છે. જોકે સંસ્કૃત ધાતુ 'કૂમ' યા કુલમીથી બને છે, જેનો અર્થ થાય છે કૃષિય કાર્ય કરનાર. પાછળથી હિંદીમાં 'કુર્મી', ગુજરાતીમાં 'કણબી'

અને મરાઠીમાં 'કુનબી' થઈ ગયું. પ્રસિદ્ધ સમાજશાસ્ત્રી ડૉ. જી. ઓવર્ટ આ મત સાથે જોકે સંમત નથી. કારણ શબ્દ સંસ્કૃતમાં જોવા મળતો નથી.

પ્રો. જે. એફ હેવિટને પોતાના સંશોધન કાર્યમાં ખાસ કરીને પ્રાચીન કાળમાં કુર્મિઓની શું ભૂમિકા રહી છે તે પર વિદ્વતાપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો છે. તેમના મત મુજબ કુર્મી (Kurmis), કુરમ્બસ (Kurmbus), કુદમ્બસ (Kudambus), કુદમ્બીસ (Kudambis) વગેરે ભારતની સીંચિત ખેતી કરનારી મહાન જ્ઞાતિઓ હતી. (Where the great irrigrating agricultural races of India) જે કુર (કચ્છપ) એટલે કે કૂર્મનાં સંતાનો છે.

કૂર્માવતાર ભગવાન વિષ્ણુનો કૂર્મ એટલે કચ્છપ રૂપમાં થયો. આ હિંદુઓ માટે ધર્મમત અનુસાર એક મહત્ત્વપૂર્ણ ઘટના હતી. પ્રો. હેવિટના ઉપરોક્ત વિવરણને કારણે આ વાતને અનુમોદન મળે છે કે, પ્રાચીન કાળમાં આ લોકો ભગવાન કૂર્માવતારના ઉપાસકો હતા અને આ લોકો પોતાના ઇષ્ટદેવ કૂર્મ ભગવાનના ઉપાસક હોવાના કારણે પાછળથી કુર્મી તથા કુર્મી જ્ઞાતિબોધક નામથી ઓળખાવા લાગ્યા. કુર્મિઓની વધુ ઓળખાણ આપતાં તેઓ લખે છે કે, 'પરમ પવિત્ર અને પુરાતન જૈન પૂજા સ્થળ ઊિન જિલ્લામાં આવેલું છે, જેને પ્રાચીન કાળમાં સિંધુ સુવર્ણ અને સૌરાષ્ટ્ર કહેતા હતા. ઉત્તરમાં જ્યાં શતલજ નદી છે અને પશ્ચિમ ઘાટના બંદરગ્રાહોની આસપાસના પ્રદેશના તે બધાને મહાભારતમાં ભગદત્ત (BHGADATTA) કહ્યો છે. ભગ જોકે ખાદ્ય ફળોનો દેવતા છે, જેના દ્વારા આપવામાં આવેલ કુર્મી ખેડૂતોની ઉદ્યાન ભૂમિ જેમાં કપાસ, ગળી, શેરડી, પુરાતન સૌરાષ્ટ્ર કે કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતની ફળદ્રુપ ભૂમિમાં ઉગાડ્યા હતા.

પુરાણમાં વિષ્ણુ ભગવાનના પૃષ્ઠ ભાગને કૂર્મ કહ્યો છે. જો શરીરનો આધારસ્તંભ ન હોય તો, શરીર સીધું ઊભું રહી શકે નહીં. શરીરને સીધું રાખવાનું કાર્ય મેરુદંડનું છે. એટલા માટે કૂર્મ-કશ્યપના સમાન કઠોર પૃષ્ઠ ભાગને કૂર્મ કહ્યો છે. એવી જ રીતે સમાજને સારી રીતે ચલાવવા માટે મેરુદંડ અને પૃષ્ઠ ભાગની જવાબદારી જે વર્ગને આપી હતી તે કૂર્મનામ. તેમનું દાયીત્વ હતું ખાદ્ય અનાજ ઉત્પન્ન કરવું અને સમાજના પેટને પોષવું અને દુશ્મનોના આક્રમણની સ્થિતિ વખતે યોદ્ધાનું રૂપ ધારણ કરવું અને શત્રુનો નાશ કરવો. પ્રો. જયસ્વાલના મતે કુર્મી લોકો દાતરડું અને તલવાર કુશળતાથી ચલાવી શકતા.

કૂર્મ ભગવાન કઠોરતા, કર્મઠતા, સહનશીલતા, પૌરુષતા અને લોકકલ્યાણની ભાવનાના દ્યોતક હતા. સાગરમંથનના હેતુથી કૂર્મરૂપ ધારણ કરીને જગતના કલ્યાણની રક્ષા કરનાર વિષ્ણુને આદિકૂર્મ તરીકે સંબોધિત કરવામાં આવે છે.

કુર્મી શબ્દ વેદોમાં વિશેષ ગુણોથી સંપન્ન દેવરાજ ઇન્દ્ર માટે પ્રયોજાયો છે. ઇન્દ્રને પરાક્રમી ક્ષત્રિય તથા કુશળ ખેડૂત પણ કહ્યો છે અને તે પોતાના અનુયાયીઓને બધા

પ્રકારની વિપત્તિઓમાંથી સુરક્ષા આપે છે. તેનાથી તે નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે કુર્મી શબ્દનો પ્રયોગ ઋગ્વેદમાં દેવરાજ ઇન્દ્રને અનેક વાર તૂવી કુર્મી અથવા 'તુવી કુર્મનિ' અને તુવી કર્મતમ શબ્દોથી સંબોધિત કરવામાં આવે છે. અહીં તૂવી શબ્દ મહાનતાનું સૂચક છે અને કુર્મી પૃથ્વીને ખેડનાર કર્મશીલ ખેડૂત માટે પ્રયુક્ત થયો છે. સાયણના મત મુજબ તુવિ કુર્મીનો અર્થ છે સંગ્રામે નાના વિધિ કર્મણાકર્તા (ઇન્દ્ર) અને તૂવિ કુર્મનિનું બહુકર્માનિન્દ્ર તથા તુવિ કૂર્મતમનો અર્થ છે.

અતિશયેન બહુવિધિકર્મા ઇન્દ્ર : ઇન્દ્રની સ્તુતિ પ્રસંગમાં ઋગ્વેદમાં ગૃત્સમય ઋષિની અનંત દૃષ્ટિ પોકારી પોકારી કહી રહી છે. ઇન્દ્ર એ ચલાયમાન પર્વતોને સ્થિર કર્યા છે. આર્યે એ સમાજનું વિભાજન કર્યા અનુસાર કુર્મીઓ ક્ષત્રિય હોવા છતાં કુર્મી વ્યવસાયમાં જોડાયા. વ્યાકરણ અનુસાર 'કૂ' શબ્દનો અર્થ 'ભૂ' અથવા ધરતી થાય છે અને 'રમી'નો અર્થ રચનાર અર્થાત્ 'ભૂપતિ' એટલે 'કૃષક.'

ઋગ્વેદમાં પરિવારને કુટુમ્બ અથવા કુળ કહ્યું છે. પ્રત્યેક કુળના વડાને કુલુપ અથવા ગૃહપતિ કહેવાતો. તેવા પ્રકારના કુળ ભેગા થાય તો ગ્રામ બનતું અને ગ્રામનો વડો ગ્રામણી કહેવાતો. આજે પણ મોટા ભાગનાં ગામોમાં પટેલ અને મુખીનાં મહત્ત્વનાં પદો પર પાટીદારો છે. આ પાટીદારો શબ્દના જુદા જુદા અર્થો ભગવદ્ ગો મંડલમાં આ પ્રમાણે છે :

(૧) પું. ખાતેદાર

(૨) પું. ખેડૂત

(૩) પાટી ટોળી + દાર વાળું

પું ખેતરો નીહારની હાર જેના તાબામાં હોય તે જમીનદાર વતનદાર

(૪) પું. વંશ પરંપરા જમીનનો માલિક

(૫) સ્ત્રી. અને એ નામની એક ખેડૂત જાતિ ખેતી કરનારી એક ઊંચ વર્ણ. પાટીદાર અથવા કણબીના ત્રણ તફા છે : લેઉવા. કડવા અને આંજણા.

(૬) ના. એ નામની જાતિનું માણસ

(૭) વિ. સેનામની જાતિનું

પાટીદાર અને પટેલ બંને શબ્દો એક જ છે, એવું સામાન્ય રીતે ઘણા લોકો માને છે. પણ આ માન્યતા ખોટી છે. કણબી શબ્દ ઘણા પુરાણા કાળથી ચાલતો આવે છે. તેમ પટેલ શબ્દ પણ એટલો જ જૂનો છે. પટેલ માટે મૂળ સંસ્કૃત શબ્દ પટ્ટલિક છે. ગામના ખેતરોની જમીન અને ઘરથાળની જમીનના જે વેચાણ કે ગીરો દસ્તાવેજ થતા તેની એક નકલ ગામમાં રહેતી અને તે નકલ ગામનો જે મુખ્ય માણસ હોય તેની પાસે રહેતી. આ માણસને પટ્ટલિક કહેતા. કારણ કે પટ્ટાઓ (પટ્ટ = વસ્ત્ર) ઉપરના લેખો સાચવવાની જવાબદારી એની હતી. સેંકડો વર્ષથી આ શબ્દ ગામના આગેવાન માટે વપરાતો આવ્યો છે અને તે આજે પણ ચાલુ છે.

કણબીઓને વેચાણ કે ગીરો દસ્તાવેજ સાચવવાનું કામ રાજાઓ એટલા માટે સોંપતા હતા કે, તેઓ પ્રમાણિક અને ઉદાર હતા. કોઈનું કદી હરામનું પચાવી ન લેવું, બીજાને મદદરૂપ બનવાની ભાવના રાખવી, ન્યાયની બાબતમાં સ્પષ્ટ કહેવું, આ બધા જન્મજાત ગુણોથી કણબીઓ તરફ બીજી જ્ઞાતિઓ આકર્ષાઈ હતી ને ગામનો વહીવટ જ્યાં કણબીઓ હોય ત્યાં તેઓને સોંપાતો. આથી પટ્ટલિક ઉપરથી 'પટેલ' શબ્દ આવ્યો.

પટેલ એટલે જેને પટલાઈ કુટવાનું ગમે છે તે સામાન્ય રીતે પટેલો જે પટલાઈ કૂટતા હોય છે. આખા ગામમાં પટેલનું એક જ ઘર હોય તો પણ આખા ગામની પટલાઈ કરે. વીર વિક્રમે હૂણ, શકોને હરાવીને હિંદુસ્તાનની સરહદ બહાર કાઢી મૂક્યા અને અવંતી (માળવા)નો પ્રદેશ કબજે કર્યો. આ પ્રદેશ ઉજ્જડ હતો. એને ફળદ્રુપ બનાવવા શું કરવું? છેલ્લે વીર વિક્રમને મનમાં થયું કે કણબીઓને આ વિસ્તારમાં વસાવવામાં આવે તો તેઓ આ વિસ્તારને પોતાની મહેનતથી ફળદ્રુપ બનાવશે. આથી વીર વિક્રમે પંજાબમાંથી કુર્મી કુટુંબોને માળવામાં તેડાવીને તેઓનું સન્માન કર્યું અને દરેક કુટુંબને એક એક ગામ વસાવવા આજ્ઞા કરી. તેથી કુર્મીઓએ પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે નાનાં-મોટાં ગામો વસાવ્યા. રાજાએ ત્રણસો ગામોના કુર્મીઓને પટેલના ખિતાબો આપ્યા. સમય જતાં તેમની વસ્તી વધતી ગઈ અને પોતે પટેલ તરીકેની પોતાની અટક લખાવવા લાગ્યા. માળવામાંથી ગુજરાતમાં પટેલો આવ્યા અને ગુજરાતમાં પણ એક આ અટક શરૂ થઈ ગઈ.

પાટીદાર શબ્દ હિંદીમાં 'પત્તિદાર' તરીકે વપરાય છે જે અપભ્રંશ થઈ 'પતીદાર' બન્યો છે. 'પતી' અગર 'પાતી' એટલે પાટી ગુજરાતમાં 'પાંતી' શબ્દ પણ પ્રચલિત છે. પાટી એટલે જમીનનો એક ટુકડો પતીદાર શબ્દનો ગુજરાતીમાં 'પાટીદાર' શબ્દ થયો.

રાજાઓ કુર્મીઓને જમીનનો મોટો ભાગ ખેડવા આપતા અથવા જમીન ખેડતા કુર્મીઓ પાસેથી રાજાઓ રાજ્યભાગ માગતા. રાજ્યભાગ તરીકે કુર્મીઓને અનાજ કે રોકડ રકમ ચૂકવવી પડતી હતી. રાજ્યભાગ કેટલો લેવો તે જે તે રાજા નક્કી કરતો. જુદા જુદા વિભાગોમાં રાજ્યભાગ જુદી રીતે લેવાતો હતો. ૧/૧૦, ૧/૮, ૧/૬ કે ૧/૪ ભાગ લેવાતો. જ્યાં જતા ત્યાં તેઓને પૂછવામાં આવતું, તમારો ધંધો શો? તો તેઓ પત્તિદાર છીએ એમ કહેતા ને જમીનની કોઈ પાટી રાખીને ખેતી કરનારા પાટીદારો કહેવાયા.

આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે 'પાટીદાર' શબ્દ ધંધા ઉપરથી આવ્યો છે. ને 'પટેલ' શબ્દ ખિતાબ કે પદવી ઉપરથી આવ્યો છે. સમય જતાં પાટીદાર શબ્દ લખવામાં લાંબો હોવાથી ને પટેલ શબ્દમાં માનસિક રીતે ખુમારી અને ગૂરાતનનો ભાવ છુપાયેલો હોવાથી સમગ્ર પાટીદાર કોમે આજે પટેલ શબ્દ અપનાવી લીધો છે.

કુટુંબ સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિનો પાયો છે. કુટુમ્બીમાંથી 'ટુ' નીકળી ગયો અને

કુમ્બી, કુર્મી, કણબી શબ્દો પ્રચલિત થયા. કુણથી કુલમ્બી થયો અને પછી કુલુમ્બીમાંથી કુલવદી, કુલમી, કુલમ્બી, કુર્મી, કુમ્બી, કૂર્મા, કાપુ, કમ્મા, કુર્મી ક્ષત્રિય, કૂર્મવંશીય, ક્ષત્રિય વગેરે શબ્દો ભારતના જુદા જુદા ભાગોમાં જાણીતા બન્યા. કુર્મી એટલે એ વ્યક્તિ જે જ્ઞાતિ અને જેનું કર્મક્ષેત્ર ભૂમિ છે.

કૂર્મ અને કશ્યપ એક જ છે એમ આપણે માનીએ છીએ. વૈદિક સાહિત્યમાં સૃષ્ટિકર્તા ને કૂર્મ-કશ્યપ કહ્યો છે કારણ કે તેમનામાં જ્ઞાનના બળ પર સૃષ્ટિ સંચાલન કરવાની અદ્‌ભુત ક્ષમતા અને યોગ્યતા છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં પણ કહ્યું છે કે, આ સૃષ્ટિ-કર્તાનું નામ પણ કૂર્મ છે. સૃષ્ટિ અને પ્રજાનું પાલન કરતા હોવાથી તેને પ્રજાપતિ અને આદિત્ય બંને કહ્યા છે. કૂર્મી વંશાવલીમાં ચંદ્રવંશના ઋષિઓના નામ મળે છે. તેમાં કૂર્મઋષિનું નામ જોતા આપણી શંકા દૂર થાય છે. ૪૬મા ઋષિઓના વંશમાં જે ઋષિઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમાં કૂર્મઋષિની પ્રામાણિકતા જોવા મળે છે. પાછળથી કૂર્મ ઋષિને લોપ કરવા માટે વાચાલના ઋષિઓએ પ્રયત્ન કરેલો. કૂર્મવંશાવલી જોતા કડવા પટેલો કૂર્મવંશના હતા તે સિદ્ધ થાય છે.

ઉપરોક્ત વિવરણને આધારે એમ સાબિત થાય છે કે, 'અતિ પ્રાચીન કાળથી આ મહાન ઋષિ કૂર્મના વંશજો કૂર્મવંશી કહેવાયા કારણ કે કૂર્મ અને સૂર્ય એક જ છે એટલે તેઓ સૂર્યવંશી તરીકે ઓળખાયા. 'આકરણની દૃષ્ટિએ પણ ઉપરોક્ત કૂર્મ શબ્દમાં ઇનિ (ઇન્) પ્રત્યય લાગવાથી કુર્મિન શબ્દ બને છે. કુર્મિનથી પ્રથમ વિભક્તિમાં એકવચનમાં પુંલ્લિંગ કુર્મી શબ્દ બને છે.

કૂર્મ શબ્દના અનેક અર્થો થાય છે. પૃથ્વી, રસ, સ્વર્ગ અને પ્રાણ એટલે કૂર્મી શબ્દનો અર્થ થયો. અત્યંત પરાક્રમી, તેજસ્વી, પ્રાણવાન, બળવાન, પૃથ્વીપતિ, ભૂપતિ આ બધા ગુણો એક ક્ષત્રિયનાં છે. માટે કૂર્મવંશી ક્ષત્રિય હોય તે અશક્ય નથી.

કુર્મીઓ ક્ષત્રિય હોવાના ઐતિહાસિક સંદર્ભો

કોઈ પણ સમાજના જ્ઞાતિ અધ્યયન માટે જ્ઞાતિની પરિભાષા જાણવી ખૂબ જ આવશ્યક બને છે. ચાર્લ્સ કૂલેના મત મુજબ જ્યારે એક વર્ગ દૃઢતાપૂર્વક વંશાનુક્રમણ પર આધારિત હોય ત્યારે આપણે તેને જ્ઞાતિ કહીએ છીએ. પાટીદારો ક્ષત્રિય છે કે નહીં? તેના વિશે ઘણાં વાદ-વિવાદો ચાલે છે. તેના સંદર્ભમાં ઐતિહાસિક આધારો તપાસીએ તો તેઓ ક્ષત્રિય સાબિત થાય છે.

આગળ જણાવ્યું તેમ કશ્યપના વંશજો પૈકી કૂર્મ ઋષિના પુત્રો અસલ પૃથ્વીપતિ હતા અને પાછળથી તેઓ પંજાબના એક ભાગમાં રાજ્ય ભોગવતા હતા. જોકે તેઓ કૃષિકાર જેવા થઈ ગયા છે, છતાં આધુનિક સમયમાં પણ તેઓ હાથીમલ્લ, દરબારશ્રી, દેસાઈશ્રી, રાજા, જાગીરદાર, દેશપતિ, વતનદાર, તાલુકદાર, જમીનદાર, અમીન અને મુખી વગેરે વિશેષણો ધારણ કરી રહ્યા છે.

મહર્ષિ કશ્યપ એક મહાન વિચારક, અઠંગ વૈજ્ઞાનિક, વિદ્વાન, કલાકાર,

સાહિત્યકાર, કવિ અને અત્યંત કુશળ કૃષિકાર હતા. તે સાધક, નાયક અને મહાન સમાજસેવક હતા. તેમણે જનહિત માટે પોતાની જાતને ઘસી નાખી હતી. કશ્યપસાગર, કુમુન્દી, કુર્મ પર્વત અને કુમાચલ પ્રદેશ વગેરે તેની કીર્તિની યશસ્વી કીર્તિ સ્તંભો છે અને અમે પાટીદારો તેના વંશજો કૂર્મવંશી ક્ષત્રિયો છીએ. અઢાર પુરાણોમાંથી એક પુરાણ કૂર્માવતારની કથારૂપ છે.

જે પાટીદાર ભાઈઓને આપણા પૂર્વજોના ઇતિહાસ માટે ગૌરવ છે અને આ કાર્ય લોકશિક્ષણનું છે એવું માને છે. તેઓએ આ ગ્રંથના પ્રકાશનમાં યોગદાન આપ્યું છે. આ બધા દાતાઓનો સહયોગ ન મળ્યો હોત તો આ ભગીરથ કાર્ય પાર પડ્યું ન હોત. પાટીદાર સમાજ આ દાતાઓનું ઋણી રહેશે. ભૂતકાળમાં શેઠશ્રી કેશવલાલ અને શ્રી ભક્તિભાઈ પટેલના આર્થિક સહયોગથી પ્રકાશનો થયાં હતાં. આ પુસ્તકના પ્રકાશનમાં સાંકળચંદ પટેલ જનકલ્યાણ ટ્રસ્ટના શ્રી ભોળાભાઈ પટેલનો મુખ્ય આર્થિક સહયોગ સાંપડ્યો છે.

શ્રી જયંતીભાઈના સુપુત્રો શ્રી હરેશભાઈ અને નયનભાઈએ પોતાની ચીવટ અને કાળજી ઉમેરી આ પુસ્તકને આકર્ષક બનાવ્યું. 'ક્યારેય કશા કામની ના નહીં. ખરાબ કશું જ ગમે નહિ એવા, બંધુ બેલડીના ગુણોએ આ સઘળા પ્રકાશનોમાં સિંહફાળો આપ્યો છે. પ્રો. મહેશભાઈ ત્રિવેદી, પ્રો. ચંદ્રબાળાબહેન દુદકિયા, પ્રો. મીનળ શેલત, પ્રો. અંજના પટેલ, પ્રો. દક્ષાબેન પટેલ, કુ. ધર્મિષ્ઠા ગોહિલ, કુ. હીના વાઘેલા અને શ્રીમતી નયનબાળા પટેલ વિગેરેના મારા માર્ગદર્શન હેઠળ તૈયાર થયેલ પીએચ.ડી. અને એમ. ફિલ.ના પાટીદાર પરના પ્રગટ-અપ્રગટ સંશોધનો આપણી જ્ઞાતિના ઇતિહાસ પર પ્રકાશ પાડે છે. શ્રીમતી નયનબાળાનો સવિશેષ આભાર માનું છું.

પુસ્તકની સફળતા - નિષ્ફળતાનો આધાર તેના વાચકો પર છે. તેઓ જ સાચા માપદંડો છે. સંશોધકો માટે આ પુસ્તક શિરમોર સમાન છે. કારણ પાટીદાર પ્રગતિ અને પરિવર્તનનો અકબંધ ઇતિહાસ સચવાયેલો છે.

પટેલ સમાજની પ્રગતિ ઊભી,
ચાર પાયાને ટેકે,
નીતિ, મહેનત, દયા,
ચોથો વિશ્વાસ લાગ્યો લેખે.

આભાર.

૩૧ ઓક્ટોબર, ૧૯૯૭
સરદારજયંતી

ડૉ. મંગુભાઈ રામદાસ પટેલ
૬, અરુણોદય પાર્ક,
સેંટઝેવિયર્સ કૉલેજ કોર્નર,
નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯
ફોન : ૬૪૪૦૨૩૮

ધૂળ ઢાંક્યા રતન

શ્રી ભોળાભાઈ ચ. પટેલ (વિસનગર)

માજી રાજ્યકક્ષા મંત્રીશ્રી, પંચાયત અને સહકાર ગુજરાત રાજ્ય

પ્રાચીન સમયથી ગુજરાતનું આગવું વ્યક્તિત્વ ગૌરવશાળી રહ્યું છે અને તેનું પ્રગટીકરણ ઇતિહાસના પાને આલેખાયેલું છે. તેમાં પણ આનર્ત પ્રદેશની વાત અનોખી છે. ગુજરાતની પ્રજા કોમળ, સંસ્કારી, વ્યવહારકુશળ તથા વ્યાપારકુશળ દેખાય છે.

ઉત્તર ગુજરાતની અસ્મિતાને જગાડનાર પરિબળોમાં સાહસ, શિક્ષણ, સંસ્કારવારસો નોંધપાત્ર ગણી શકાય. ગુજરાતની અસ્મિતાના ઘડતરમાં પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષ યોગદાન આપનાર સ્વ. સાંકળચંદભાઈ ઉત્તર ગુજરાતના નૂર હતા. શ્રી ભોળાભાઈ પટેલ આપણા સમાજના ઘરદીવડા છે. સ્વ. સાંકળચંદભાઈનું સ્વપ્ન સાકાર કરવા માગતા અને તેમના 'માનસપુત્ર' તરીકેનું ગૌરવ અનુભવતા શ્રી ભોળાભાઈ સાચા અર્થમાં 'ભોળા', મિતભાષી અને નિખાલસ વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે.

તા. ૨૭ જાન્યુઆરી, ૧૯૩૦ના રોજ મોસાળ કેલીસણામાં જન્મેલા, તેમણે ચાર ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ ગોઠવા ગામમાં કર્યો. એક વર્ષ સારસ્વતનગરી વિસનગરમાં પસાર કર્યું. ત્યાર બાદ ઉત્તર ગુજરાતમાં 'કાશી' તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલ કડી સર્વવિદ્યાલય અને કડવા પાટીદાર વિદ્યાર્થી આશ્રમમાં ધો. ૬થી મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ કર્યો.

ગાંધીબાપુએ પણ જેમને 'ભા' કહી સંબોધ્યા હતા તેવા કડી સંસ્થાના પ્રાણસમા 'ભા'નો પ્રેમ અને મમત્વ તેમજ પૂ. બાપુભાઈ ગામી, પૂ. છગનભાઈ કા. પટેલ અને પૂજ્ય પોપટભાઈ પટેલ તરફથી સંસ્કારવારસો મળ્યો. દેશાભિમાન, ત્યાગ, પુરુષાર્થ, બલિદાન, સહકાર, પ્રેમ, ભાતૃત્વ જેવા ઊંડા ગુણોનું સિંચન આ સંસ્થામાં થયું.

૧૯૫૦માં ઉચ્ચ અભ્યાસાર્થે વડોદરા ગયા અને બોમ્બે યુનિવર્સિટીના રસાયણ વિજ્ઞાનના સ્નાતક બન્યા. ત્યાર બાદ સર એલ. એ. શાહ લૉ કોલેજમાંથી એલ.એલ.બી.નો અભ્યાસ કરી ૧૯૫૩માં વિસનગરમાં વકીલાત શરૂ કરી.

૧૯૫૧માં ગુજરાતના લોકાભિમુખ નેતા સ્વ. સાંકળચંદભાઈના સુપુત્રી શાંતાબહેન સાથે લગ્ન થયાં. સુખી દામ્પત્યજીવનના ફળ સ્વરૂપે ચિ. કૌશિક, ચિ. નયના અને ચિ. પ્રીતિનું અવતરણ થયું.

૧૯૫૬માં મહાગુજરાતની ચળવળે ઉત્તર ગુજરાતમાં જોર પકડ્યું. સ્વ. સાંકળચંદભાઈ અને સ્વ. પૂ. ર. પટેલ (દાસકાકા)એ આગવું નેતૃત્વ પ્રગટાવ્યું. આચાર્ય કિપલાણી 'ભૂક્કા બોલાવી દેનાર' તરીકે ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકને ઓળખે છે

તેવા શ્રી યાજ્ઞિકના નેતૃત્વમાં મહાગુજરાતની ચળવળ ચાલી. શ્રી ભોળાભાઈનો તેમની સાથે ભેટો થયો. તેઓ મહાગુજરાત જનતા પરિષદના સભ્ય બની રાજકારણના ઉંબરે પગ મૂક્યો. જનતા પરિષદનું વિસર્જન થતાં તે કૉન્ગ્રેસમાં જોડાયા. ત્યારથી અનેક જિલ્લા, તાલુકાની સમિતિઓમાં ચેરમેનપદે અને ડેલિગેટ તરીકે રહ્યા અને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી. લોકોપયોગી કામો કરી સ્વ. સાંકળચંદભાઈનું નામ ઉજ્જવળ કર્યું.

ગુજરાત રાજ્યની અલગ રચના થતાં ૧૯૬૨ની ચૂંટણીમાં ગુજરાત વિધાનસભામાં તેમનાં પત્ની શાંતાબહેન ધારાસભ્ય તરીકે ચૂંટાયા. સહચારિણીના સહયોગે તેમના વ્યક્તિત્વને પલટી નાખ્યું અને ભોળાભાઈના રાજકીય પ્રતિભામાં ચાર ચાંદ લગાવી દીધા.

૧૯૬૯માં મદ્રાસમાં સ્વ. ઇન્દિરાબહેન ગાંધીની કૉન્ગ્રેસે શોષણરહિત સમાજની નવરચનાનો જનતાને કોલ આપ્યો. શ્રી ભોળાભાઈ અને શાંતાબહેનનો જીવાત્મા શ્રમજીવીઓ અને ખેડૂતો સાથે ઓતપ્રોત થઈ ગયેલો હતો. એટલે આ અભિગમને વ્યવહારમાં મૂકવા બંને ઇન્દિરા કૉન્ગ્રેસમાં જોડાયા હતા.

૧૯૭૦માં બનાસકાંઠાની અછતગ્રસ્ત પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં લઈ ઇન્દિરાજી ડીસા પધાર્યા. રાજકીય કાર્યકર્તાઓના અસંતોષ વચ્ચે એક લાખની મેદનીને તેઓએ સંબોધી. મુ.શ્રી સાંકળચંદભાઈના આગ્રહને માન આપી વિસનગર મજૂર સહકારી મંડળી લિમિટેડ દ્વારા તૈયાર થયેલ કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રને જોડતા 'સૂરજબારી ડેમ'નું ઇન્દિરાજીએ ઉદ્‌ઘાટન કર્યું. આ પ્રસંગનો લાભ લઈ શ્રીમતી શાંતાબહેને કેન્દ્ર સરકારમાંથી 'ગ્રામ્ય વીજળીકરણ યોજના' મેળવી વિસનગર તાલુકાનાં ત્રીસ ગામોને વીજળીનો લાભ અપાવ્યો. ધરોઈ ડેમની મંજૂરી મેળવી. સ્વ. વડાપ્રધાન ઇન્દિરાજીના શુભહસ્તે તેનું ખાતમુહૂર્ત કરાવી ઉત્તર ગુજરાતમાં હરિયાળી ક્રાંતિનું બીજારોપણ કર્યું. પીવાના પાણીની સવલતો ઊભી કરી. શ્રી ભોળાભાઈ અને શ્રીમતી શાંતાબહેન જાણે છે કે રાજકારણમાં ફૂલો મળે અને સમાજસેવામાં ખાસડા મળે. એટલે જ તેમણે રાજકારણને રોટલાનું સાધન બનાવ્યું નથી અને સમાજસેવા માટે ફકીરી પણ લીધી નથી. એટલે બંનેનું સમન્વય કરી સમાજલક્ષી કાર્યોને તેમણે પ્રાધાન્ય આપ્યું છે.

શિક્ષણ ક્ષેત્રે રાજ્યકક્ષાની સમિતિઓમાં શાળા-કૉલેજ અને યુનિવર્સિટીઓમાં વિવિધ સ્થાનો પર હોદ્દાઓ ધરાવે છે. તેમ છતાં તેનું તેમને ભારણ નથી. બધું જ કાર્ય સહજ રીતે કરે છે. શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં નવી નવી યોજનાઓ દાખલ કરે છે. દા.ત., તેમના જ વેવાઈ શ્રી નરસિંહભાઈ પટેલની મદદથી કડીની સંસ્થામાં પ્લાસ્ટિક એન્જિનિયરિંગનો કોર્સ શરૂ કરાયો. શ્રી નરસિંહભાઈના દીકરા એટલે કે ભોળાભાઈના જમાઈ મહેન્દ્રભાઈ સમૃદ્ધ પુસ્તકાલય ધરાવે છે. શ્રી ભોળાભાઈ જ્ઞાતિ

વિકાસનું ધ્યાન રાખે જ છે. પરંતુ બીજા વર્ગના લોકો પણ ભણે તેવો પણ તેમનો આગ્રહ છે. વિસનગર અને કડી જેવી સંસ્થાઓ-ના પ્રગતિમાં રસ્યાપચ્યા રહે છે એટલું જ નહીં પણ દાનની સરિતા પણ વહાવે છે. તેમને પોતાની કર્મભૂમિ વિસનગરમાં શૈક્ષણિક અને આરોગ્ય માટેના સંકુલો ઊભા કર્યા છે.

વિસનગર તાલુકા પંચાયતના ૧૯૮૦-૮૧માં પ્રમુખ બન્યા અને ગામડાઓમાં પીવાના પાણીની સગવડ, નિશાળના ઓરડા, રસ્તાઓ, આરોગ્ય કેન્દ્રો વગેરે ઉપલબ્ધ કરાવીને પંચાયત ક્ષેત્રે તેમનું યોગદાન નોંધપાત્ર રહ્યું છે.

૧૯૮૫માં અપક્ષ ઉમેદવાર બની વિધાનસભામાં વિસનગર તાલુકામાંથી પ્રવેશ કર્યો અને ખેડૂતોના પ્રશ્નોની વિધાનસભામાં વાચા આપી પુનઃ ૧૯૯૦માં વિધાનસભ્ય બન્યા અને વિધાનસભાની કમિટિઓના ૧૯૮૫થી ૯૦ સુધી સભ્ય રહ્યા હતા અને ૧૯૯૦થી ૯૪ સુધી અંદાજ સમિતિના ચેરમેન તરીકે સરકારનાં અનેક ખાતા તપાસી તે અંગેના રિપોર્ટ તૈયાર કરી વિધાનસભામાં મૂક્યા છે. છેલ્લે રાજ્યકક્ષાના પંચાયત અને સહકારમંત્રી તરીકે રહ્યા. એ રીતે વિધાનસભામાં તેઓએ સુંદર કામગીરી બજાવીને તંત્રને સાબદુ કરવામાં અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો છે. તેમના વિસ્તારમાં વિસનગર તાલુકાનું કોઈ પણ ગામડું અગર ગામડાનું પરૂ રસ્તા, નિશાળ, પીવાના પાણીની સગવડ વિના બાકી નથી. આ રીતે ગામડામાં પ્રાથમિક સગવડો ઊભી કરી આપી છે તે કારણસર તેઓ લોકમાન્ય આગેવાન તરીકે પ્રસ્થાપિત થયા છે.

તાલુકા કક્ષાએ માર્કેટ યાર્ડ જેમાં ખેડૂતો ખેતીના ઉત્પન્નો માલ લાવે છે તે માલનો પુરેપુરા ભાવ મળે તેનું સરખું તોલમાપ થાય, કસરના નાણાં વેપારી કાપે નહિ અને ચોખ્ખું નાણું ખેડૂતને મળે તે વ્યવસ્થા ગોઠવી શક્યા છે. ખેડૂતોને પેટભર જમવાનું મળે તે પણ ફક્ત ૬ રૂપિયામાં તે વ્યવસ્થા પણ માર્કેટ યાર્ડમાં કરી છે અને આ યોજનાનો લાભ અંદાજે ૨૦૦૦ ખેડૂતો દરરોજ લે છે તથા દવાખાનાઓમાં પણ ટીફીન પહોંચાડીને દર્દીઓને આ યોજનાનો લાભ મળે છે. શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ જનકલ્યાણ ટ્રસ્ટ અને સાંકળચંદ પટેલ, જનકલ્યાણ ટ્રસ્ટ આ બંને ટ્રસ્ટોના નામે પ્રસુતિ વિભાગ, આંખ વિભાગ, ઓર્થોપેડિક વિભાગ, ચીલ્ડ્રન વિભાગ વગેરે વિભાગો દ્વારા વિસનગર અને આજુબાજુના વિસ્તારના લોકોને ઓછા ખર્ચે આ દવાખાનાઓનો લાભ મળે છે. આંખ વિભાગમાં ફક્ત પાંચ રૂપિયામાં મોતિયો ઉતારવામાં આવે છે અને ગરીબ લોકોને નેત્રમણી મફત મૂકી આપવામાં આવે છે. આ રીતે આ સેવાઓ ઉપલબ્ધ કરી છે.

વિસનગર નાગરિક સહકારી બેન્કના સને ૧૯૮૧-૮૨ની સાલથી પ્રમુખ બની આ બેન્ક પ્રગતિના પંથે આગળ વધે અને ગરીબથી માંડીને તવંગર ઉદ્યોગપતિ બધા

જ માણસોને આ બેન્કનો લાભ મળે તે વ્યવસ્થા તેઓ ગોઠવી શક્યા છે. વિસનગરનો ૮૫ થી ૯૦ ટકા વેપારધંધો આ બેન્ક દ્વારા થાય છે અને હવે તો આ બેન્કની ૧૨ શાખાઓ કામ કરતી થઈ છે. છેક દક્ષિણમાં સુરત સુધી આ બેન્કનું કામકાજ કુદકે અને ભુસકે આગળ વધી રહ્યું છે. સુરતમાં દોરી લોટો લઈને ઉત્તર ગુજરાતમાંથી જે લોકો ગયા છે તે આજે સુરતમાં બંગલા અને મોટરગાડીઓ ફેરવતા થયા છે. આજે આ બેન્ક નાના માણસથી માંડી મોટા ઉદ્યોગપતિને સુરત શાખા દ્વારા મદદરૂપ બની છે. સુરતમાં પોતાનું મકાન રીંગ રોડ ઉપર મેળવી આ સેવાઓ સુરતવાસીઓને ઉપલબ્ધ કરે છે.

અમદાવાદમાં છેલ્લા ૧૭ વર્ષથી બેંકની શાખા કરવામાં આવી છે તે ઉસ્માનપુરા શાખા જે આશ્રમ રોડ ઉપર આવેલી છે અને પોતાનું મકાન ધરાવે છે. જેનું નામ 'સાંકળચંદ પટેલ સહકાર ભવન' રાખવામાં આવ્યું છે. આ શાખા ખૂબ સારી રીતે આજુબાજુના વિસ્તારના લોકોને બેન્કિંગ ક્ષેત્રે વિવિધ રૂપે ઉપયોગી બની છે અને બાર શાખાઓમાં સૌ પ્રથમ નંબરે ધિરાણમાં અનેક ડીપોઝીટોમાં આગળ વધી રહી છે. તેની સાથે બીજી બે શાખાઓ સેટેલાઈટ અને ડ્રાઈવ-ઈન શાખા પણ છેલ્લા બે વર્ષથી કામકાજ કરે છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં વેપારના ક્ષેત્રે એશિયામાં પ્રથમ નંબરની મંડી ઊંઝા ગણાય ત્યાં પણ આ બેન્કની શાખા સારી રીતે છેલ્લા બે વર્ષથી કામકાજ કરે છે. એ જ રીતે મહેસાણા શહેરમાં માર્કેટ યાર્ડની શાખા પોતાના મકાનમાં કામકાજ કરે છે. આ રીતે બેન્કિંગ ક્ષેત્રે ઉત્તર ગુજરાતની પ્રથમ નંબરની આ બેન્ક ગુજરાતમાં સહકારી ક્ષેત્રે છઠ્ઠા નંબરનું સ્થાન ધરાવે છે અને બેન્ક દ્વારા લોકોના વેપાર ધંધામાં પ્રાયોરીટી સેક્ટરને ૭૦ ટકા જેટલું ધિરાણ આપીને ઉપયોગી બની છે.

શ્રી ભોળાભાઈ પટેલ આર્થિક ક્ષેત્રે બેન્ક દ્વારા સામાન્ય મજુર, હાથલારીવાળા, શાકભાજીવાળા, નાના વેપારીઓ, નાના ઉદ્યોગપતિઓ, કારખાનાવાળા બધાને ઉપયોગી બન્યા છે તે લોકો માટે આનંદની અને ગૌરવની વાત છે. શિક્ષણ ક્ષેત્રે ઉત્તર ગુજરાતની ના.મ. નૂતન સર્વવિદ્યાલય અને કડવા પાટીદાર વિદ્યાર્થી આશ્રમ અને ના. વિ. કન્યા વિદ્યાલય જેવી માતબર સંસ્થાઓને પાળી પોષી પ્રગતિના પંથે આગળ લઈ ગયા છે. પોતાના વતન ગોઠવામાં પોતાના દાદા જેઠાભાઈ બનેસિંગના નામથી જે. બી. વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી છે. શ્રી ગોઠવા જૂથ કેળવણી ઉત્તેજક મંડળની સ્થાપના કરી છે અને આ ટ્રસ્ટ દ્વારા આ જે. બી. વિદ્યાલયમાં ૭૦૦ થી ૮૦૦ છોકરા-છોકરીઓ ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળામાં ૧૯૬૨થી શિક્ષણ મેળવે છે.

પોતાના વતન ગોઠવામાં વોટર વર્કસની વ્યવસ્થા પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્ર પ્રાથમિક શાળાના ૨૫ હોલની વ્યવસ્થા તેઓ કરી શક્યા છે અને એક આદર્શ ગામ

તરીકે ગામ લોકોને બધી જ સુવિધાઓ પ્રાપ્ત છે. ગામમાં ત્રણ ઠાકોરભાઈઓનાં પરાં છે ત્યાં પણ પ્રાથમિક શાળાના હોલ બાંધી બધા બાળકો કેળવણી લઈ શકે તેવી સુવિધા કરી છે. આ રીતે પાયામાં સમાજ પરિવર્તન લાવવા માટે શિક્ષણને પ્રથમ સ્થાન આપી ૧૯૬૨થી સમાજ પરિવર્તનના પ્રયત્નો ચાલુ છે અને એ રીતે વિસનગર અને આજુબાજુના વિસ્તારમાં શિક્ષણનો ફેલાવો ઉદ્યોગક્ષેત્રે વિકાસ આરોગ્ય ક્ષેત્રે સારા સુવિધાવાળા દવાખાના જે ઓછી ફીથી સમાજને સેવા આપી શકે અને માર્કેટિંગમાં ખેડૂતો છેતરાય નહિ અને પોતાના માલના પૂરા દામ મેળવી શકે તે પ્રકારની વ્યવસ્થા વર્ષોથી શ્રી ભોળાભાઈ અને તેમના મિત્રો અને સાથીઓ દ્વારા ગોઠવી શક્યા છે તે સમાજ માટે આનંદની વાત છે.

ઉદ્યોગના ક્ષેત્રે સ્વ. સાંકળચંદ પટેલે સ્થાપેલું 'વિસનગર તાલુકા ઔદ્યોગિક સહકારી મંડળી લિ.' નામનું લેમીનેટેડ શીટ્સનું કારખાનું જે ૨૦૦ માણસોને રોજી આપે છે તે પણ તેમની દોરવણી નીચે આવે છે. જે કારખાનું બંધ સ્થિતિમાંથી ચાલુ કરી અત્યારે લોકોને રોજીરોટી મળે તેવું ગોઠવી શક્યા છે.

મહેસાણા હાઈવે ઉપર ગુજકોમાસોલની દિવેલા પીલવાની મીલ છે તે ભાડેથી મેળવી રોજના ૧૦૦ ટન દિવેલા પીલવાનું કામ તેઓએ સ્થાપેલી શ્રી કર્મવીર સાંકળચંદ પટેલ કેસ્ટર કોમ્પ્લેક્ષ કો. ઓપરેટીવ સોસાયટી લિ. દ્વારા શરૂ કર્યું. વિસનગર નગરપાલિકાના સુકાની તરીકેના તેમનાં કાર્યો ઉલ્લેખનીય છે. ગામડાના પ્રશ્નો સમજવાની અને ઉકેલવાની તેઓ ભારે સૂઝ ધરાવે છે. તેમના મહત્ત્વના પ્રશ્નોમાં રસ્તા, ગટર, વાહન સુવિધા, પ્રાથમિક શિક્ષણ અને આરોગ્ય જેવી સુવિધાઓ ગામડાને મળે તે તેમનું લક્ષ્ય છે, એટલે કે સ્વ. સાંકળચંદભાઈનું સ્વપ્ન સાકાર કરવાની તેમની નેમ છે.

દેશ-વિદેશના પ્રવાસો તેમણે જ્ઞાન ઉપાર્જન માટે કર્યા છે, ટહેલ મારવા માટે નહીં. ઇઝરાઈલ જઈને 'ટપક પદ્ધતિ'નો અભ્યાસ કર્યો અને ખેડૂતો તે અપનાવે તે માટે અનુરોધ કર્યો. સિંગાપુર અને અમેરિકા જઈ શિક્ષણ સંસ્થા ઉપરાંત ઉદ્યોગલક્ષી સંકુલોનો પણ અભ્યાસ કર્યો.

તેમની પ્રવૃત્તિમાં વિસનગર મજૂર સહકારી મંડળી લિ. જે ભારતના નકશામાં આગવું સ્થાન ધરાવે છે અને સહકારી પ્રવૃત્તિના ઇતિહાસમાં મોખરે છે. તેના તેઓ અત્યારે દેહસમાન છે. જ્યારે પૂ. સાંકળચંદભાઈ સહકારી પ્રવૃત્તિના આત્મા હતા. શ્રી ભોળાભાઈએ ખેડૂતો સાથે આત્મીયતા બાંધી છે. સહકારી પ્રવૃત્તિથી તેમને વધુમાં વધુ લાભો કેવી રીતે થાય તે માટે તેઓ રાતદિવસ મહેનત કરે છે.

આપણી જ્ઞાતિનો વૈભવ-વારસો જે અદૃશ્ય થઈ રહ્યો છે તેનાથી તેઓ ચિંતિત

છે. ભારત અને ગુજરાતનો ઇતિહાસ લુપ્ત ન થાય તેની પણ તે ચિંતા સેવે છે. તેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ એ છે કે ગુજરાતી વિશ્વકોશની રચના માટેના ભગીરથ કાર્યના પ્રણેતા સ્વ. સાંકળચંદભાઈ હતા. આજે અનેક વિદ્વાનો પલોઠી વાળીને વિશ્વકોશનું કામ કરી રહ્યા છે. તેના તેઓ ટ્રસ્ટી છે.

કડી સંસ્થાની કારોબારીની મિટિંગમાંથી ભોજનકક્ષ બાજુ જતાં ભોળાભાઈએ મને કહ્યું, "સ્વ. સાંકળચંદભાઈનું જીવનચરિત્ર લખાય તો યુવા પેઢીને માટે દીવાદાંડી સમાન બને તેમ છે." મેં પ્રત્યુત્તરમાં કહ્યું, સ્વ. સાંકળચંદભાઈ ગાંધીયુગના રચનાત્મક કાર્યકરોની હરોળમાં બેસી શકે તેવા હતા. તેમનું જીવનચરિત્ર લખતાં મને આનંદ થાય પણ હમણાં મારાં બે-ત્રણ પુસ્તકો પ્રેસમાં છે. તે માટે આર્થિક વ્યવસ્થામાં ગૂંચવાયેલો છું. તેમણે તરત જ કહ્યું, એ બધાં જ પુસ્તકોમાં આર્થિક સહયોગની જવાબદારીમાં સ્વ. સાંકળચંદભાઈ જનકલ્યાણ ટ્રસ્ટ તમને સહયોગ આપશે. આ સંસ્થામાં તેમના મુખે પ્રગટેલા આ શબ્દોમાં પૂજ્ય 'ભા', શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ, દરબાર શ્રી ગોપાળદાસ, સ્વ. શ્રી બાપુભાઈ ગામી, સ્વ. શ્રી પોપટભાઈ અને સ્વ. શ્રી છ. કા. પટેલ, સ્વ. શ્રી દાસકાકા, સ્વ. શ્રી સાંકળચંદભાઈ, શ્રી માધવદાસ અને શ્રી રામચંદ્ર અમીન જેવા પુણ્યાત્માઓના અવાજનો રણકો હતો.

'પાટીદાર', 'પાટીદાર પ્રગતિ અને પરિવર્તન', 'સાધુ ચરિત સ્વ. બાપુભાઈ ગામી' જેવાં પ્રકાશનોમાં માતબર ખર્ચ ઉપાડી તેમના ટ્રસ્ટે અને શ્રી ભોળાભાઈએ મોટી સમાજસેવા કરી છે. ઇતિહાસ એ છઠ્ઠી ઇન્દ્રિય છે. કોઈ પણ સમાજને ઇતિહાસ વિના ચાલ્યું નથી અને ચાલશે પણ નહીં. કારણ કે સમાજ ઇતિહાસ પર જીવે છે. તેના રીતરિવાજો, તેના ઉત્સવો, તેની ખેતી, તેનો ધર્મ, પ્રગતિ, પરિવર્તન એ બધું જ સમાજનો ઇતિહાસ છે. ધૂળ ઢાંક્યા રતન જેવા શ્રી ભોળાભાઈ પટેલને આ ગ્રંથ અર્પણ કરતાં ગૌરવની લાગણી અનુભવું છું. સમાજ હશે ત્યાં સુધી શ્રી ભોળાભાઈ પટેલનો ઋણભાર સમાજ પર રહેશે.

- ડૉ. મંગુભાઈ પટેલ

સહાયક શુભેચ્છકો

સ્વ. અંબારામ ત્રિભુવનદાસ પટેલ (ટુંડાવ)

નાની વયે માતાની છત્રછાયા ગુમાવી રમવા-ખેલવાના દિવસોમાં કાળી મજૂરી શરૂ કરી. 'સંઘર્ષ એ જ સાધના છે' તેવો મંત્ર આત્મસાત કર્યો. શામળદાસ ભટ્ટની 'વિક્રમ ભાભારામ' વાર્તાના ભાભારામ જેવું નિર્મળ વ્યક્તિત્વ ધરાવનાર તેઓ હતા. તેઓએ અન્ન-દાંતને છેટું પડી જાય તેવી કારમી ગરીબાઇ અનુભવી હતી. કામેશ્વરદાદાની કૃપાએ તેમને સંપન્ન બનાવ્યા. પણ તેઓ તો અસલ ખેડૂત જ રહ્યા. ઇજનેરી જ્ઞાનની કોઠાસૂઝ અદ્‌ભુત હતી. કોઇ પણ બાંધકામમાં તેમની નિપુણતા કામે લાગે. આમ તેઓ અભણ ઇજનેર હતા. સારા તરવૈયા હતા. કન્યા કેળવણીના હિમાયતી હોવાથી દરેક દીકરીઓને શિક્ષણ આપ્યું. ગરિબાઇ છતાં દીકરાઓને સારૂં ભણાવ્યા. સાટાપેટાના રિવાજમાં નહીં પડતા તેમને યોગ્ય કુટુંબ સાથે પોતાના સામાજિક વ્યવહારો બાંધ્યા. બાળક સાથે બાળક, હસમુખો સ્વભાવ, મહેમાન જોઇ રાજીપો થાય તેવું વ્યક્તિત્વ, કામેશ્વરની કૃપા અને તેમના આશીર્વાદ નીચે કામેશ્વર પરિવાર આજે વટવૃક્ષ બનીને ફાલ્યું છે.

સ્વ. ગોવિંદદાસ હીરદાસ (દીગડી)

કડી તાલુકાના દીગડી ગામે સામાન્ય ખેડૂત પરિવારમાં જન્મ પામી ગાયકવાડી રાજમાં છઠ્ઠું ધોરણ પાસ કરી નોકરી ન સ્વીકરતાં ખેતીના વ્યવસાયમાં પડ્યા. દસ વર્ષ સુધી ગ્રામપંચાયતના સરપંચ તરીકે રહી પોતાની સેવાઓ દ્વારા દીગડીને આદર્શ ગામ બનાવ્યું. કેળવણીના ભારે હિમાયતી હતી. એટલે ચાર દીકરી અને બે દીકરાઓને તેમણે શિક્ષણ આપ્યું. એટલું જ નહીં પણ ગામમાં પ્રાથમિક કેળવણીની સુવિધા ઊભી કરી જ્ઞાનયજ્ઞ શરૂ કર્યો. તેમના દીકરા જી. જી. પટેલે ત્રણ વિઘા જમીનનું દાન આપી આ ગામમાં હાઈસ્કૂલ ઊભી કરી અને પિતાનું સ્વપ્ન પુરૂં કર્યું. જી. જી. આજે નાની કડીમાં આવેલ કન્યા સંકુલને તન-મન-ધનથી સહયોગ આપે છે. તેમના પિતાશ્રી સ્વભાવે પ્રેમાળ અને છેલ્લા ૨૫ વર્ષ સુધી ભક્તિ માર્ગે વળેલા તેમના સઘળા ગુણોની અસર આજે પરિવાર ઉપર દેખાય છે.

સ્વ. લવજીભાઇ ભીમદાસ પટેલ (દેવપુરા)

સાથે મેથાણીયા તરીકે જાણીતા શ્રી લવજીભાઇ પટેલનો જન્મ દેવપુરા ગામે થયો હતો. બિનહરીફ સરપંચ તરીકે વર્ષો સુધી ગામની સેવા કરી. તેઓ સ્વાતંત્ર્ય સેનાની પણ હતા. શ્રી મગનભાઇ રણછોડભાઇ સાથે મિત્રતા ઉપરાંત સહકાર્યકર પણ હતા. તેમણે ખાખરીયા કડવા પાટીદાર સુધારા મંડળના આગેવાન તરીકે વર્ષો સુધી સેવાઓ આપેલી. સમાજ સુધારણામાં પણ પોતાનું યોગદાન આપેલું. તેમણે પોતાના પરિવારને ભણાવી અમેરિકા સુધી મોકલ્યા. કડી પ્રાંત ખેડૂત સભા ઉપરાંત પાટડીની સભાઓમાં પણ ખેડૂત આગેવાન તરીકે આગેવાની ભરેલો ભાગ લીધેલો. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના ૨૦૦ જેટલા કિર્તનો તેમને કંઠસ્થ હતા. તેઓ મહાસંતોની જોગમાં આવેલા. તેમની પ્રેરણાથી નારણપુરામાં શ્રી સ્વામીનારાયણ મંદિરનું નિર્માણ થયેલું ૧૦૦ વર્ષ સધી પોતાના કુટુંબને શીતળ છાંય અને હૂંફ આપતા રહ્યા. સામાજિક ક્ષેત્રે, ધાર્મિક ક્ષેત્રે અને શિક્ષણ ક્ષેત્રે આ પરિવારનું યોગદાન ઘણું મોટું છે.

સ્વ. રતિલાલ ખોડીદાસ પટેલ (બેચરાજી)

બાળપણથી જ વતનમાં રહી પ્રાથમિક શિક્ષણ લીધું. ભણતર કરતાં ગણતર પાકું કર્યું. પોતાની આગવી સૂઝથી વતનમાં ઇમારતી લાકડાના વેપારમાં ઝૂકાવ્યું. એમના અથાગ પરિશ્રમ અને કોઠાસૂઝથી વેપાર ક્ષેત્રમાં સારી પ્રગતિ કરી. ધંધાનો વિકાસ કર્યો જે તેમના ભાવિ વારસો માટે અમૂલ્ય વારસો સાબિત થયો.

તેઓશ્રી ધાર્મિક અને પ્રમાણિકતાને વરેલા હતા. કુટુંબની આર્થિક, સામાજિક અને વ્યાવસાયિક પ્રગતિ તેમણે સિંચેલા સંસ્કારોને જ આભારી છે.

શ્રી નરેન્દ્રભાઇ (દર્શના ટ્રેડર્સ, અમદાવાદ), શ્રી ચંદ્રકાંતભાઇ અને ચાર બહેનો સહિત સમસ્ત પરિવાર એમના આશીર્વાદથી સુખી અને સંપન્ન છે.

પ્રકાશકીય નિવેદન

મા ઉમિયાની કૃપાથી આપ સૌના કરકમળોમાં આ પુસ્તક મૂકતાં અનેરો આનંદ અનુભવું છું. ચારેક વર્ષના વિરામ બાદ પાટીદાર જગતને અતિઉપયોગી પુસ્તકો પ્રકાશિત કરવાનો સઘળો યશ મારા વિદ્વાન મિત્ર ડૉ. મંગુભાઈ પટેલને ફાળે જાય છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં ઇતિહાસ વિષયના રીડર હોવાના નાતે ઘણા વ્યસ્ત હોવા છતાં તેઓ હંમેશાં પાટીદાર જગતના લુપ્ત થઈ રહેલા ઇતિહાસને સજીવન રાખવા માટે દિન-રાત મથતા જ રહ્યા છે. પરિણામે છેલ્લા દસેક વર્ષના ગાળામાં સમાજને અતિઉપયોગી પુસ્તકો આપી શકાયા છે.

'પાટીદાર સંશોધન અને પ્રકાશન કેન્દ્ર'ના પાયામાં મુ. શેઠશ્રી કેશવલાલ વિ. પટેલ તથા અમેરિકાસ્થિત શ્રી ભક્તિભાઈ પટેલ રહ્યા છે. તેઓશ્રીની પ્રેરણાથી જ આવાં સમાજોપયોગી પુસ્તકો પ્રકાશિત થતા રહ્યા. છેલ્લા થોડા સમયથી આવા અતિઉપયોગી પુસ્તકોનું પ્રકાશન કોઈની આર્થિક મદદ વિના કરવું અમારા માટે શક્ય જ નહોતું. પરંતુ લાલચૂડા કડવા પાટીદાર ટ્રસ્ટના પ્રમુખ શ્રી જગુભાઈ પટેલ, વિસનગરના મુ. ભોળાભાઈ પટેલ, શ્રી અમરશીભાઈ પટેલ, શ્રી જી. જી. પટેલ, કામેશ્વર પરિવાર અને દર્શના ટ્રેડર્સના શ્રી નરેન્દ્રભાઈ પટેલનો આર્થિક સહયોગ મળતાં આ પુસ્તકનું પ્રકાશન સુલભ બન્યું છે.

દાન માટે અપીલ કરતાં એકાદ વર્ષ પહેલાં સુરત જિલ્લા લાલચૂડા કડવા પાટીદાર સમાજે પુસ્તક પ્રકાશન માટે દાન મોકલી આપેલું. આ સમાજ ઓલપાડ, ચોર્યાસી, કામરેજ તાલુકામાં ઘનિષ્ઠ અને પલસાણા, માંડવી, માંગરોળ તાલુકામાં બાવીસ હજારની વસ્તી ધરાવતો સમાજ છે. સુરતમાં 'કૃષિ મંગળ હૉલ' ઊભો કરી આ સમાજ પાટીદાર યુવક મંડળ અને મહિલા મંડળના નેજા નીચે કેળવણી, સમાજસુધારણા વગેરે કાર્ય ઉત્સાહથી કરે છે. અને 'ઉમા વાણી' નામનું મુખપત્ર પણ ચલાવે છે. આમ 'કૃષિ મંગલ' એ પાટીદાર સમાજ માટેનું સાંસ્કૃતિક ધામ બની ગયું છે. પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે આ પ્રકાશનમાં મદદ કરનાર સૌ કોઈનો આભાર માનું છું.

- શ્રી જયંતીભાઈ પટેલ
પાટીદાર સંશોધન અને પ્રકાશન કેન્દ્ર
૩૩૪, સર્વોદય કૉમર્શિયલ સેન્ટર, જી.પી.ઓ. પાસે,
અમદાવાદ-૧ ● ફોન : ૫૫૦૫૬૫૦

અનુક્રમ

પ્રકરણ : ૧

પાટીદારોનો અપ્રગટ ઈતિહાસ

પાટડીના દેસાઈની ખ્યાત

એ દેશાઈ ન્યાતે કૈડવા કણબી છે. તેઓના પૂર્વજો અસલ ઇડરવાડામાં રહેતા હતા. મૂળ પુરૂષનું નામ જોધા, રણમલ, વેણા, મકન, મહીન, ત્રિકમ, અને ભાણજી. એ રીતે એક પછી એક થયા. તેમાં વેણા દેશાઈનું નામ વેરશી દેશાઈ પણ હતું. તેઓ અસલ ઇડરવાડામાં કાવર ગામમાં રહેતા હતા. ત્યાર પછી ઇડરના રાજાએ સન્માન કરીને ઇડરમાં રાખ્યા અને ઇનામી ગામ છ આપ્યાં. તેથી બે ત્રણ પેઢી સુધી ત્યાં રહ્યા.

પછી એક સમયે ચાંપાનેરના પતાઈ રાવળનાં ઠકરાણાંને પીયરથી આવતાં કોઈ મુસલમાન રાજાએ પકડીને રાખ્યાં ત્યારે પતાઈ રાવળે ઘણી તદબીર કરી પણ તે ઠકરાણું પાછું મળ્યું નહિ. ત્યારે ઇડરમાં વેરશી પટેલ ઉપર પતાઈ રાવળે કાગળ લખી મોકલ્યો કે કોઈ તરેહથી અમારૂં ઠકરાણું પાછું અપાવો તો તમારી ઉપર ઘણી મહેરબાની રાખીશું. ત્યારે પટેલે કહ્યું કે બે ત્રણ હજાર માણસો આપ્યાં. તે લઈને પટેલ જાત્રા કરવાને મિષે નીકળ્યા અને રસ્તામાં એક મુસલમાનના ગામ પાદર મુકામ કર્યો. ત્યાંના મુસલમાન રાજાને કહ્યું કે અમારે જાત્રા કરવા જવું છે માટે તમારાં માણસો વળાવું સારૂ આપો.

પછી તેના માણસો સાથે લઈને જાત્રા કરી આવ્યા અને વળતાં પાછાં તેજ ગામે મુકામ કર્યો. ત્યારે તે મુસલમાનને મળવા સારૂ પોતાને ઉતારે બોલાવ્યો. અને પ્રથમ તેનું ઘણું સન્માન કર્યું. પછી કાંઈ વાત કરવાને મિષે એકાંત લઈ જઈને કટાર ઉઘાડી કરીને કહ્યું કે : હું તમને મારી નાંખીશ અને મારૂં મોત તમારી સાથે થશે. તમારા જીવવા માટે તમે ચાકરોને કહો કે તેઓ છેક વેગળા રહે. તમે મારા રથમાં બેસો, નહિ તો મારી નાંખીશ. ત્યારે તેણે ચાકરોને પણ વેગળા રાખ્યા, અને પોતે વેરશી પટેલના રથમાં બેઠો. પછી પટેલે કહ્યું કે અમારા રાજાનું ઠકરાણું પાછું સોંપો. એટલે તે ઠકરાણું તેણે સોંપ્યું. ઠકરાણું તેમ જ તે મુસલમાન રાજાને લઈને ચાંપાનેર આવ્યા. ત્યાં તેનું સન્માન કરાવીને સામસામો સીરપાવ અપાવીને ચાંપાનેરમાં રાખ્યા. ત્યાં રહીને તે પટેલે રાજાનું કારભારૂં કર્યું.

પછી માતા કાલિકાના કોપથી ચાંપાનેરનું રાજ મુસલમાનોએ તોડ્યું, ત્યારે વેરશી પટેલ અમદાવાદ આવ્યા. તેવામાં અમદાવાદ પરગણાની આબાદી બાદશાહ કરતા હતા, અને મુલકનો બંદોબસ્ત કરતા હતા. પણ વીરમગામમાં મેવાસ ઝાડી વગેરે ઘણી હતી અને તેમાં વાઘેલા રહેતા હતા તેઓ પાદશાહને ગાંઠતા નહોતા. એ સમયે વેરશીભાઈએ અરજ કરી કે સરકાર મહેરબાની કરીને મને ફરમાવો અને મદદ કરો તો મારાથી બની શકે એવી ચાકરી હું કરૂં. ત્યારે સરકારે મહેરબાની કરીને હુકમ

કર્યો અને મદદ આપી. તેથી તેણે વીરમગામ પાદશાહને તાબે કર્યું. તેથી પાદશાહે વીરમગામ ઇનામમાં આપ્યું. એટલે વેરશીભાઈએ આબાદી કરી અને પરગણાંનો બંદોબસ્ત રાખીને ઘણાં વર્ષ સુધી ત્યાંની ઉપજ ખાધી. પછી વેરશીભાઈ ગુજર્યા.

તેમના પછી બીજી તથા ત્રીજી પેઢી સુધી વાણીઆ કારભારી હતા. તેઓ ખૂટીને થાણું લઈ આવ્યા. અને નાગરોને કારભારી રાખીને સરકારી થાણાંને મારફતે પરગણાંનો વહીવટ ચલાવ્યો. પછી ત્રિકમજી દેશાઈ થયા. તેણે એ નાગર તથા વાણીઆઓને મારી નાંખીને પોતે સરકારની વતી એ વહીવટ ચલાવ્યો.

પછી તેના દીકરા ભાણજી દેશાઈએ વહીવટ ચલાવ્યો. એ ભાણજી કાશીએ જઈને કાવડ ભરી લાવતા. તેઓ દર મુકામથી દશ પગલાં પોતે કાવડ ઉપાડતા હતા. તે કાવડ ફૂટી જવાથી ઘણા દિલગીર થયા. ત્યારે દેવે કહ્યું કે તેં સોળ કન્યાદાન કર્યાં છે તેને જોર આનાં માટલાંમાંથી ગંગાજળના શીશા નીકળશે. પછી તેમ થયું. તે ભાણોજીના દીકરા અદેકરણ દેશાઈ તથા ભૂખણદાસજી થયા, અને પરભુદાસ તથા લાલદાસ એ પાંચમા.

પાદશાહીની પડતી દશા અને પેશવાઈની ચઢતી હતી એવામાં વીરમગામથી થાણું ઉઠી ગયું. ત્યારે દેશાઈએ સરબંધી રાખીને વીરમગામ હાથમાં રાખ્યું. સંવત ૧૭૮૦ની સાલમાં ગામને કિલ્લો ચણાવ્યો. અદેકરણ દેશાઈ ગુજર્યા પછી તેના મોટા દીકરા ભાવસિંહજી બાર વર્ષની ઉમરના હતા. તેમને ગાદીએ બેસાડીને કાકા ભૂખણદાસજીએ વહીવટ ચલાવ્યો. તે પછી જોધપુરના મહારાજની તરફથી અમદાવાદથી રતનસંઘ ભંડારી ફોજ લઈને વીરમગામ ઉપર આવ્યા. ત્યારે ભૂખણદાસજીએ તેના સામો મોરચો માંડીને લડાઈ કરી. ભાવસિંહજીને લડાઈમાં ચાલતા હતા તે વખતે લાગ્યાની નિશાનીઓ દરવાજાના કમાડમાં આજ સુધી છે. પછી વીરમગામ લેવાનો કાંઈ લાગ ફાવ્યો નહિ ત્યારે ભંડારીકૂચ કરીને ઉપડી ગયો. તે સમયનાં ગીત :-

ગીત પહેલું

तरां वाखरां साजीये साखबाणां तणां दीनदारां धरां बांध दावां;

ढीम गोधाणरा नाखीया ठाकरे भईरे भाई देशाई भावा.-१

અર્થ- ભલાભાઈ દેશાઈ, તે બખતર પાખર સજીને બાણનો માર કર્યો અને મુસલમાનોની જમીન સાથે દાવો બાંધ્યો અને જોધપુરના રજપુતોને ઘસાવી નાંખ્યા. ૧.

गुड उडत निशाण नाणां गजे, शीशू लाजेबजे राग सिंधु,

बप हो बाप उजारा जवारिया हारवे सारिया मारहिंदु-2

વાવટા ઉડે નિશાન અને નાળો ગાજે, કંઈકનાં માથાં ભાગે અને સિંધુ રાગ વાગે. ઓ લડવૈયા બાપ ! તારા ઓવારણાં લઉં. તે હિન્દુને મારીને ઠામ બેસાર્યા. ૨.

अदरा मदातुं सदा लेतो अयो ढाण में जदारी जदो ढाणे

खेद कीधोरतो खोड तेंखालीयो वाळीयो चोड राठोडवाळो-३

ઓ અદેકરણના વંશના ! તું હંમેશાં બાપદાદાનો ચાલ રાખતો આવ્યો છે અને લડાઈમાં જ્યારે ત્યારે તારો એ જ ઢાળો (રીત) છે તેં રતનસિંહને ખેદ્યો અને પડખે ચઢતો તેને અટકાવ્યો અને તે રાઠોડવાળાને પાછો વાળ્યો. ૩

होयुजा भाण धूफाळ मेळे हळां पाण देखाडीया बाण पारे;
केफ वाढे गया छेक छेकां गया हेक मारु गया टेक हारे-४

તું બીજો ભાણજી દેશાઈ થયો. અને તેં લશ્કરનું ધમસાણ મેળવી હાત દેખાડ્યા અને તારાં બાણ આરપાર ઉતરી ગયાં. શત્રુ કેટલાએક કપાઈ ગયા, કેટલાએક છેકછેકાં નાશી ગયા અને કેટલાક આદમી ટેકને હારી ગયા. ૪

ગીત બીજું

गोळा उछळे धमसां रोळ मचे सोर पड धर सारी
बे गजराज अमल बाथे भावो ने भंडारी १

ગોળા ઉછળે અને કિલ્લા ઉપર રોળ મચે અને આખી પૃથ્વી ઉપર સોર પડ્યો. ભાવસંઘજી અને રતનસિંહજી એ બે હાથી બે મલ્લની પેઠે બાથોબાથ લથડાવ્યાં.

प्रत सजाण भडां धड झडे शूर रह्या स्वखडग साही
विश हजार दूळाशुं वढीया डगीया नहि देशाई २

લડવૈયાનાં ધડમાંથી આંતરડાનાં ગુંચળાં ઉડ્યાં અને કેટલાએક શૂરા તરવાર પકડીને રહ્યા. અને વીશ હજારની ફોજ સામે લડ્યા પણ તે દેશાઈ હઠયા નહિ ૨

वदे अदावत रावत वंफा, मांडे कंकण मोटो;
काटे अबोह - आपरी कीयो काढ दीयो नव कोटो-३

અદેકરણના વંશનો વાંકડો રાજા બોલ્યો; અને તેણે મોટું યુદ્ધ માંડ્યું અને પોતાનો કિલ્લો લોટવા દીધો નહીં, અને નવકોટી મારવાડના ધણીને કાઢી મૂક્યો. ૩

जणजण तणतण वात जोधाणे के महाराज कमायो
वीरमगाम तणो गढ वंकोनर वंको वश नायो-४

જોધપુરમાં દરેક જણ વાત કરે છે કે: અરે મહારાજ તમે શો નફો કાઢ્યો ? વીરમગામનો વાંકો ગઢ અને વાંકો નરતાબામાં આવ્યો નહીં. ૪

અદેકરણ દેશાઈએ વીરમગામના કસબાતી ટાંકઅલીને કોઈ ઠેકાણે કામે મોકલ્યો હતો. તે કામ બરાબર ન કર્યાથી તેને કચેરીમાં ગાળો દીધી; તેથી તેણે એક સમે રાત્રિએ આવીને કટારથી દેશાઈને મારી નાંખ્યો. તે વખતે તેમના નાના ભાઈ ભૂખણદાસ ચુંવાળ પરગણાના બંદોબસ્ત વાસ્તે ત્રણ હજાર માણસો સાથે દેતરોજ મુકામે હતા અને ભાવસંઘજી નાની ઉમ્મરના હતા. તેથી ટાંકસલીએ પૈસા ખરચીને કાંઈ અબડાઈ કરી હતી. માટે તેને અદેકરણજીએ મારવા માંડ્યો, ત્યારે ભૂખણદાસે તેને ધંધુકે મોકલ્યો હતો. તે અદેકરણજીના મોતને વખતે ધંધુકે હતો, તેથી સગાંવહાલાંએ માણસો મોકલીને દેતરોજથી ભૂખણદાસજીને તેડાવ્યાં; તેણે આવીને દેન દીધું, અને કહ્યું કે મારનારનું નામ જાહેર કરવું નહીં. કેમકે કસબાતીનું જોર

છે, વાસ્તે આ સમયે લડાઈ કરવામાં ફાયદો નથી અને કોઈ વખતે જોઈ લઈશું.

ત્યાર પછી વીરમગામમાં પરકોટો એટલે રાજગઢ કરાવ્યો અને બંદોબસ્ત રાખ્યો. તે સમે કસબાતી મુસલમાનો ૪૦૦૦) વીરમગામમાં હતા, માટે દેશાઈએ ઉપરથી કાંઈ અદાવત રાખી નહીં, પણ મનમાં વેર રાખ્યું; અને પુરબીઆ, આરબ, સિંધી તથા મારવાડી વગેરે બે હજાર શિરબંધી રાખ્યા.

પછી એક સમે મોજે બાવળા પાસે ગામ રજોડે ગાયકવાડની ફોજ ૪૦૦૦) માણસોની હતી. તેના ટાંક અલીભાઈ તથા વેલુએ કાગળ લખી મોકલ્યો કે તમને રૂપિયા વીશ હજાર અમે આપીએ, અને તમે અમારી મદદમાં આવો; તે દેશાઈ ઘણા ઉન્મત્ત થયા છે, તેઓને કબજે કરીએ. તે કાગળ બાવળાના અમીન માલજીભાઈ જે દેશાઈના વેવાઈ હતા તેને હાથ આવ્યાથી તેણે દેશાઈ ઉપર તરત કાગળ લખ્યો. ત્યારે દેશાઈએ પણ ગાયકવાડની ફોજવાળા ઉપર લખ્યું કે અમારી મદદમાં તમે આવો તો અમે તમને વીશ હજાર રૂપિયા આપીએ, અને કસબાતીને કબજે કરીએ. ત્યારે ગાયકવાડી સૂબે વિચાર્યું કે મુસલમાનોને મદદ કરવા કરતાં હિંદુઓને મદદ આપવી તે ઠીક છે. પછી તે ફોજ વીરમગામ આવી અને તેઓએ મુસલમાનોને દિલાસો આપ્યો હતો કે અમે તમારી મદદે આવીએ છીએ. પચી ફોજે આવીને મોણસર તળાવ પછવાડે મુકામ કર્યો. ત્યારે દેશાઈએ રાજગઢને બારી પાડીને રાતની વખતે ફોજનાં ૨૦૦૦) માણસોને તે માંહી લીધાં અને બીજા પોતાનાં માણસો લઈને કસબાતીઓને ઘેર જઈને તેઓનાં બાઈડીઓ છોકરાં સુધાંને મારી નાંખ્યાં. એ સમે અલીજી નાસીને ગામ બહાર ગયો અને બીજા પણ કેટલાક સિપાઈઓ નાસીને વઢવાણ, લીંબડી તથા ધ્રાંગધ્રા વગેરેમાં જઈને રહ્યા. તેના વંશના ત્યાં હાલ સુધી વીરમગામી સિપાઈઓ કહેવાય છે. આ વાત આશરે સંવત્ ૧૭૮૯ની સાલમાં બની. પછી અલીજી બહારવટે ફરતો હતો તેને ભાવસંઘજી દેશાઈનાં માણસોએ દસાડા ગામ પાસે ઠાર માર્યો.

આ ભૂખણદાસ દેશાઈએ વીરમગામમાં સદાવ્રત બાંધ્યું, કે તીર્થવાસી સાધુ તથા બ્રાહ્મણોને સીધું આપવું તથા પરદેશી વિદ્યાર્થી બ્રાહ્મણો વીરમગામમાં ભણવાના હોય તેઓને રોજ અન્ન આપવું. તે હાલ સુધી ચાલે છે અને પાટડીમાં તીર્થવાસીઓને સદાવ્રત અપાય છે તે પણ ભૂખણદાસનું જ બાંધેલું છે.

જ્યારે પેશ્વાની તરફથી દામાજી ગાયકવડ વૈઢાને મુકામે આવ્યા હતા અને જ્યારે અમદાવાદ મારવાડીઓ પાસેથી છોડાવ્યું ત્યારે પણ ભૂખણદાસ દેશાઈને દામાજીએ પોતાની મદદમાં બોલાવ્યા હતા.

પછી સરકારે દેશાઈને અમદાવાદમાં રોકીને કહ્યું કે તમે વીરમગામનો કિલ્લો અમને સોંપો, તેને બદલે તમને જુદું ઇનામ આપીએ. પછી એવો ઠરાવ કર્યો કે દેશાઈને પાટડી વગેરે વીશ ગામ આપવાં અને વીરમગામ પરગણાની ઉપજમાંથી સેંકડે રૂ. ૩ાા આપવા. પછી દેશાઈ ઘેર આવીને પોતાનું કુટુંબ તથા સરસામાન લઈને પાટડીએ ગયા અને વીરમગામમાં સરકારી અમલદાર મૂકીને વહીવટ ચલાવ્યો.

આ દેશમાં કોળી, કાઠી, જત, જોઠી, ટેચી વગેરેનો ઉપદ્રવ ઘણો લાગ્યો તેથી પરગણું અને કસબામાં પણ વસ્તીનો જીવ ઉંચો થયો. ત્યારે સરકારે ભૂખણદાસજીને કહ્યું કે તમે આવીને કસબામાં રહો, સરકાર તમારી ઘણી બરદાસ્ત રાખશે. તે ઉપરથી સરકારની મહેરબાનીથી વીરમગામમાં આવવાનો વિચાર કરીને પાટડીનાં વીશ ગામમાંથી પોતાનાં હિસ્સાના ગામ બે મોજે ઘોડાપુલેટા તથા સૈકેડરૂ ગામ મધ્યેનો હિસ્સો લઈને વીરમગામમાં આવીને રહ્યા અને મેવાસી વગેરેનો બંદોબસ્ત રાખીને પરગણાની આબાદી કરી. તેથી સરકારે મહેરબાની કરીને ગામ સયાણું ઇનામમાં આપ્યું, તથા સુખપાલનો શિરપાવ આપ્યો. તે દિવસથી તેઓએ એવો બંદોબસ્ત કર્યો કે ફટાયા અને ટિલાયતને ગરાસની વહેંચણી તાલુકદારોની રીતે કરવી અને ફટાયાને જીવાઈ આપવી, અને ટિલાયત ભાવસંઘ દેશાઈ પાટડીની ગાદીએ રહ્યા.

પાટડીએ	વીરમગામે
૧. ભાવસંઘ દેશાઈ તેના પુત્ર	૧. ભૂખણદાસજી
૨. નથુભાઈ	૨. દયાળભાઈ
૩. વખતોભાઈ	૩. નરસીદાસજી
૪. કુબેરભાઈ	૪. બાપુ દેશાઈ
૫. જોરાવર સંઘજી	૪. કુબેરજીભાઈ
૬. કુંવર હિમ્મત સંઘજી	

વીરમગામનો કોટ

વીરમગામના ત્રીકમજી દેસાઈ, તેના દીકરા ભાણજી દેસાઈ, તેના દીકરા અદેકરણ દેસાઈ તથા ભૂખણદાસજી હતા. અદેકરણ દેસાઈના વખતમાં વીરમગામમાં પાદશાહી થાણું હતું અને પાદશાહી ડૂબવાના અને પેશ્વાઈ ઉગવાના અરસામાં દેસાઈએ સરબંધી રાખીને વીરમગામ હાથમાં રાખ્યું. સંવત્ ૧૭૮૦ની સાલમાં કિલ્લો ચણાવ્યો તથા પોતાને રહેવા પરકોટો (રાજગઢ) કરાવ્યો. પરગણું આબાદ કરી ઉપજ ખાધી.

દેસાઈના મરણ પછી તેના મોટા દીકરા ભાવસિંહજી જે ૧૨ વર્ષની ઉમરના હતા, તેને ગાદીએ બેસાડી મુલકનો બંદોબસ્ત તેના કાકા ભૂખણદાસજી રાખતા હતા.

તે પછી જોધપુરના મહારાજા તરફથી અમદાવાદથી રતનસંગ ભંડારી ફોજ લઈને ત્યાં આવ્યો, ત્યારે ભૂખણદાસજીએ તેની સામે મોરચો માંડી લડાઈ કરી. તે લડાઈમાં ગોળા લાગ્યા તેનાં નિશાન હાલ સુધી દરવાજાનાં કમાડમાં દેખાય છે. પછી વીરમગામ લેવાનો લાગ ન ફાવવાથી ભંડારી ત્યાંથી કૂચ કરીને ઉપડી ગયો.

રાય સાંકળી

આ રાય અને સાંકળી એ બે ગામનો તાલુકો છે, તેથી તે રાયસાંકળીને નામે ઓળખાય છે. તે ખાસ ઝાલાવાડ પ્રાંતના ભોઈકા થાણાના હદમાં છે. તેના તાબામાં ૬ ચોરસ મૈલ જમીન, ૨ ગામ અને આશરે ૭૦૦ માણસની વસ્તી છે. વારસિક

ઉપજ સુમારે રૂ. ૯૦૦૦ થાય છે. તે પૈકી નામદાર ઇંગ્રેજ તથા શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારને જમાબંધી બદલ રૂ. ૨૯૩૮ આપે છે.

જમીન સપાટ અને ફળદ્રૂપ છે. ઇતિહાસ - અહીંના તાલુકદારો ગુજરાતમાં વસોના પાટીદાર છે અને તે દેસાઈની પદવીથી ઓળખાય છે. તેમના વડીલ ગાયકવાડ સરકારના પ્રખ્યાત દીવાન બાપાજી આપાજીના મળતીયા હતા. અને તેમને તે દિવાનની મદદથી આ ગાનો ઈ.સ. ૧૮૦૭માં મળ્યાં હતાં. તેમના વંશજ હાલના તાલુકદાર દેસાઈ અંબાઈદાસ જીવાભાઈ વિગેરે છે. આ તાલુકો દશ્રા વર્ગની પંક્તિમાં છે. રાય એ ગામ સાંકળીથી દક્ષિણમાં ૪ મૈલ અને સાંકળીથી એ વઢવાણ શહેરથી અગ્નિકોણમાં ૫ મૈલને છેટે છે. રાયમાં ૫૦૦ માણસની વસ્તી છે. (ઈ.સ. ૧૮૮૪ની માહિતી) ત્યારબાદ દરબાર ગોપાળદાસ દેસાઈ રાયસાંકળી અને ઢસાના તાલુકદાર બન્યા હતા.

પાટડીનાં ગામ

આ તાલુકાનાં જરવળા વિગેરે ૭ ગામ કાઠિયાવાડ એજન્સિની હકુમતમાં અને પાટડી સાથેનાં ૧૫ ગામ અમદાવાદ જિલ્લાના વિરમગામ પ્રગણાની બ્રિટીસ હદમાં છે. જે ગામો કાઠિયાવાડ એજન્સિની હકુમત નીચે છે, તેને ઝાલાવાડ પ્રાંતમાં ગણેલાં છે. એજન્સિની સતા નીચેનાં ૭ ગામની જમીનનું ક્ષેત્રફળ ૪૦ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૪૦૦૦ માણસની છે. તેની વારસિક ઉપજ[3] રૂ. ૯૦૦૦ થાય છે, તે પૈકી રૂ. ૫૨૩૫ નામદાર બ્રિટીશ સરકારને જમાબંદીના આપે છે.

હાલના રાજ્ય કર્તા સુરજમલજી, એ જાતના કૈડવા કણબી અને તે "દેસાઈ શ્રી"ની પદવીથી ઓળખાય છે. ઇતિહાસ સંબંધી એમ કહેવાય છે કે, મૂળ પુરૂષ વેરસીજી, કે જે ચાંપાનેરના પતાઈ રાઓળના એક મુખ્ય અમીર હતા. ઇ.સ. ૧૪૮૪માં પતાઈ રાઓળ અને મહંમદ બેગડા એમની વચ્ચે છેલ્લી લડાઈ થઈ, તે વેળા વેરસીજી મુસલમાનો સાથે બહુ બહાદુરીથી લડ્યા. પણ છેવટ પતાઈ રાઓળ પકડાયો તથા શાહે તેને માર્યો અને વેરસીજી વિગેરે અમીરોને પકડી અમદાવાદ લાવ્યો. તે વખત વીરમગામમાં વાઘેલાનું રાજ્ય હતું, ત્યાંનો રાજા વીરમદેવ બાદશાહ ઉપર બહારવટે હતો. ઘણી વખત તેના ઉપર ફોજો મોકલી પણ તે વશ થયો નહીં. છેવટ બાદશાહે પતાઈ રાઓળના અમીરો કે જે કેદમાં હતા, તેમને કહ્યું કે કોઈ વીરમદેવને વશ કરે તેવો છે. વેરસીજીએ હા કહી અને તે કામ કરવા માથે લીધું તથા તેના ઉપર ચઢાઈ કરી વીરમગામ સર કર્યું. બાદશાહે આ વખત વેરસીજીને વીરમગામ પ્રગણું બક્ષીસ આપ્યું. વેરસીજીના પછી કીસોરદાસ, રામદાસ, ગંગાદાસ, કરમણદાસ, મલકાજી, સોમાજી, રણમલજી અને નાથોજી, એમણે અનુક્રમે વીરમગામની ગાદીએ રાજ્ય કર્યું. આ નાથોજીના કુંવર વેણીદાસને મુગલ બાદશાહ તરફથી "દેસાઈ શ્રી" એવી પદવી અને ઝાલાવાડ તથા ધંધુકા પ્રમાણાનાં ગામો ઉપર સેંકડે સાડાસાત ટકા પ્રમાણે વતન બાંધી આપ્યું. વેણીદાસ પછી મકનદાસ,

ત્રીકમદાસ, ભાણજી, અદેકરણજી અને ભાવસિંહજી, એમણે અનુક્રમે રાજ્ય કર્યું. આ ભાવસિંહજીએ વીરમગામની ગાદી ઇ.સ. ૧૭૪૧માં છોડી દેવી પડી અને તેમણે પાટડીમાં સ્થાપના કરી. તેમના પછી કુંવર નથુભાઈ પાટડીની ગાદીએ બેઠા. નથુભાઈ ઇ.સ. ૧૭૯૬માં મરણ પામ્યા. તેમના પછી ઇ.સ. ૧૮૨૯ સુધી વખતસિંહજી. ઇ.સ. ૧૮૩૬ સુધી હરીસિંહજી. ઇ.સ. ૧૮૪૬ સુધી કુબેરસિંહજી, ઇ.સ. ૧૮૭૫ સુધી જોરાવરસિંહજી અને ઇ.સ. ૧૮૮૪ના ચોમાસા સુધી હીમ્મતસિંહજીએ રાજ્ય કર્યું. હીમતસિંહજીને કુંવર નહીં હોવાથી તેમના ભાઈ સુરજમલજી ગાદીએ બેઠા, જે હાલના રાજ્ય કર્તા છે. પાટડીનું મીઠું આખા હિંદુસ્થાનમાં વખણાય છે. તે મીઠાના અગર કેટલાએક વરસોથી પાટડીના રાજાએ નામદાર ઇંગ્રેજ સરકારને આપી દીધા અને તેના કંપનસેસન તરીકે તેમને દર સાલ રૂ. ૧૨૦૦૦ મળે છે. વળી દરબાર ખરચ માટે મીઠું જોઈએ, તે તેમને દર વરસે બંગાળીમણ ૩૪૦ અને ૨૦ શેર મફત મળે છે.

હાલના રાજ્ય કર્તા દેસાઈ શ્રી સુરજમલજી કાઠિયાવાડ ઇલાકાના ગામોને અંગે પાંચમા વર્ગના સરદારની પંક્તિમાં છે. તેથી તે વર્ગના અધિકાર પ્રમાણે ફોજદારી દીવાની કામોના ફેંસલા કરે છે, પણ તળ પાટડી અને તેના તાબાનાં વીરમગામ પ્રગણાનાં ગામોની ફોજદારી દિવાની હકુમત ઇંગ્રેજ સરકારની છે.

પાટડી - એ શેહેર વીરમગામથી ખારાઘોડા સુધીની જે રેલવે બ્રાન્ચ છે, તેના ઉપર તે એક રેલવે સ્ટેશન છે, તેમાં રાજ્ય કર્તા દેસાઈ શ્રી સુરજમલજીનો દરબાર, ગુજરાતી નિશાળ અને પોસ્ટઓફીસ છે. આ શહેર બજાણાથી ઉત્તરમાં ૫ મૈલ અને વીરમગામથી પશ્ચિમમાં ૧૭ મૈલને છેટે છે.[*] આ હકીકત ઈ.સ. ૧૮૮૪માં નોંધાયેલ છે.

માંડલની હકીકત

માંડલમાં અસલ મંડલીક રાજાનું રાજ હતું. તે મંડલીક સિદ્ધરાજ જયસિંહ અથવા પાટણવાળા રાજાનો ભાયાત હતો અથવા પટાવત હતો. તે સિદ્ધરાજની તરફથી માંડલ ફરતે મેવાસનો બંદોબસ્ત રાખવા સારૂ થાણું લઈને ત્યાં રહ્યો હતો. તેણે માંડલમાં મોટું શિવનું દહેરૂં બનાવ્યું હતું. પછી જ્યારે મુસલમાનોએ તેની પાસેથી રાજ્ય લીધું ત્યારે એ શિવના મંદિરની મસ્જીદ બનાવી.

પછી જ્યારે પૂનેથી રાઘોબા અમદાવાદ ઉપર આવ્યો, ત્યારે ત્યાં બાબી કમાલદેખાનનું રાજ હતું. તેની સાથે ટંટો થયો અને ૧ વર્ષ લડાઈ ચાલી, પણ તે શહેર હાથ થયું નહોતું. ત્યારે વીરમગામથી પ્રથમ જેઠા પટેલને તેડાવ્યા. તેણે કહ્યું કે અમારા ટીલાયત નથુભાઈને પણ તેડાવો, એટલે એમને પણ તેડાવ્યા, અને અમદાવાદ હાથ કર્યું. નથુભાઈને પાટડી વગેરે ગામો આપ્યાં અને જેઠા પટેલને માંડલ ગામ જીવાઈમાં આપ્યું.

પછી જેઠા પટેલે માંડલનો કિલ્લો સંવત્ ૧૮૧૩ની સાલમાં કરાવ્યો. આ જેઠો પટેલ પાટડીવાળાનું કારભારૂં પણ કરતા હતા.

આ વખતે વીરમગામ વાળાને અને પાટડીવાળાને અદાવત ચાલતી હતી. તેવામાં

ગામ ચરીઆલું વસાવવા સારૂ પનારના સીમાડા ઉપર જેઠો પટેલ પેશવાની તરફથી ગયા, ત્યારે વીરમગામ વાલા પ્રાણદાસે પનારવાલા માનાજીના બાપ સામતાજી-તેના બાપ કુંપાજીને રૂ. ૭૦૦ આપવાના કરીને જેઠા પટેલને સંવત્ ૧૮૨૭માં ત્યાં મારી નંખાવ્યા.

તે પછી દેવીદાસ પટેલે પનારગામ માર્યું અને ત્યાં ગધેડા પાસે રાઈ મીઠું વવરાવ્યું, ત્યારે તેણે કુંપાજીએ દેવીદાસને ચરીયાલું ગામ માથામાં આપ્યું તથા ગામ વેકરિયાની વોલ હર વર્ષ રૂ. ૧૮ આપવા કર્યા ત્યારે ઠાકરડા સાથે કસુંબો પીધો.

પણ ભુખાણદાસના ભાઈ પ્રાણદાસ દેશાઈ સાથે અદાવત રહી. પ્રાણદાસનું ગામ ત્રેંટ દેવીદાસ પટેલે માર્યું. તેથી પ્રાણદાસે જઈને ગાયકવાડની ફોજ લાવીને માંડલ માર્યું-સંવત્ ૧૮૩૫ની સાલમાં.

એ બાબતની ફરિયાદ અંગ્રેજી સરકારની ફોજ જામનગર ઉપર આવી હતી, તે વીરમગામ મુકામે હતી ત્યાં કરી; આથી અંગ્રેજ સરકારે માંડલ પાછું અપાવ્યું.

ફરી સંવત્ ૧૮૪૬માં પ્રાણદાસ વિગેરેએ જઈને પેશવા સરકારને કહ્યું કે માંડલવાળા બહુ મેવાસી છે, અને ઘણો જુલમ કરે છે, તેથી તેને કબજે કરવા જોઈએ. આથી સરકારની ફોજ માંડલ આવી અને કહ્યું કે તમે જમાબંધી આપો. માંડલવાળાએ આ વાત કબુલ ન કરવાથી પેશ્વાએ માંડલ લૂંટી લીધું; ને કાગળ પત્ર સુદ્ધાં લઈ લીધું.

કારભારી રજપુત કરશન ભડકીઓ તથા વોહરો અસમાલ પટેલ હતા. તેણે ખુટીને દેવીદાસને નાસી જવાની સલાહ આપી તેથી તે ગામ બહાર નીસર્યા, એટલે ગામ લૂંટાવ્યું.

દેવીદાસજી કબીલો લઈને પાટડીએ આવ્યા, ત્યારે નથુભાઈએ કહ્યું કે તું મુલકમાં કેલકીતુર કરે નહીં તો તને જીવાઈમાં બામણવું ગામ આપું. દેવીદાસે તે વાત કબુલ કરી નહીં, અને કુટુંબ ત્યાં રાખીને દેવીદાસજી (આ વખતે તેની ઉંમર ૪૫ વર્ષની હતી), તેનો દીકરો ઉમોભાઈ (૨૫ વર્ષનો) ઘરનો સિંપાઈ બાલેખાં, કણબીનો છોકરો રસોયો તથા એક હજામ એટલા પૂને ફરિયાદ કરવા ગયા, તેની ૧૫ વર્ષ સુધી ખબર આવી, પછી આજ સુધી ખબર આવી નથી.

દેવીદાસનો બીજો દીકરો ફત્તેસિંહ ૪ વર્ષનો હતો તે ઘેર હતો.

અગાઉ જ્યારે માંડલ ગામ જીવાઈમાં મળ્યું હતું. ત્યારે પણ વીરમગામની પટેલાઈ તેજ (દેવીદાસજી) કરતા હતા, તથા પટેલાઈ બાબતનો ગરાસ પણ ખાતા હતા. તે જ્યારે પૂને ગયા ત્યારે પેશવાના મજમુદાર દિવાનજી રામાજી હરિ હતા, તે પટેલ પાસે કાંઈ લેણું બાકી કાઢીને ખાતા હતા.

પછી બાબા સાહેબ કાઠીયાવાડની મુલકગિરી કરવા આવ્યા. ત્યારે ભાવનગર મુકામે ફત્તેસિંહ પટેલે ફરિયાદ કરી, ત્યારે તેમણે તેનો પટેલાઈનો ગરાસ અપાવ્યો અને વીરમગામ રાખ્યા.

વાલવોડ

ગાંગજી રતનજીના પુત્ર તાપીદાસ કહેવાયા. તાપીદાસ ચાર પુત્ર છાતી આગળ કરી લશ્કર સહ જીતાજી ગાયકવાડ સાથે લડ્યા. ગાયકવાડ હારી ગયા. ત્યારપછી

ગાયકવાડનું ઘણું જોર થયાથી ભાવનગરના રાજાનો આશ્રય લીધો. ત્યાં પણ તાપીદાસનું દેરું એ એક પ્રસિદ્ધ જગા છે. તેમને બ્હેનબઈ માતાએ સ્વપ્નું દીધું કે તું રાજાનો છત્ર રાજવી થઈશ. જે કાઠી લોકો મહિકાંઠા ઉપર લૂંટફાટ કરતા તેમને તાપીદાસે હરાવી આવતા બંધ કીધા. તેમનો પાટવી ધર્મદાસ ધર્મનો અવતાર ગણાતો. તેમણે બંધાવેલા દહેરાની પરીક્ષા કરવા સારુ પિતાની આજ્ઞાથી તોપ ભરી મૂળરાજ કહેવાતા તે બખ્તર પહેરી લડાઈએ જતા. તેમણે નવસારીની સૂબાગીરી કીધી. તેમના આગળ ચઉદ ચોબદારો હલકો દેતા. તેઓ વાઘ મારવામાં એક્કા ગણાતા. તાપીદાસના વંશમાં ઘણા પુરુષો પરાક્રમી થઈ ગયા. તાપીદાસ સોનારૂપાની ગોળીઓથી ગાયકવાડ સાથે લઢ્યા તે પ્રસિદ્ધ છે, અને જેમાંની તોપો હાલ જોવામાં આવે છે, તથા બખ્તર વગેરે જોવામાં છે. સંવત ૧૩૯૬ માં શંકો પટેલ અડાળજ આવ્યા ને પછી તેમના વંશજો વાલવોડે આવ્યા.

સંવત તેર છન્નુ નવે શંકો જીત્યો રાડ;
અડાળજથી આવીયા પણ ધારી બીલાડ.

ભાદરણ વગેરે

પદ્મપુર શહેર ભાગી ભદ્રકાળી પાસે સંવત ૧૨૩૨માં ભદ્રપુર વસ્યું. ત્યાં રાંધ નામનો પટેલ પાઠી ગયો. તે ઉપરથી શીધ ભાદરણ કહેવાય છે. ભાદરણ જીણા કહેવાય છે. તારાપર ગામના પાટીદાર મુગલાઈ ઠાઠવાળા છે. નવામી રાજ્યમાં આ ગામવાળાએ મોટાં મોટાં કારભારાં કીધાં છે. આ ગામ તારાસુર દૈત્યના માથા ઉપર વસ્યું છે. હાલ પણ દૈત્યનો ટેકરો જોવામાં આવે છે.

તરકે જેમ દિલ્લી તવાં ચક્રવતીયે ચિતોડ;
ઘટ ભાદરણ ગૂજરાતમાં શેહ લેઉવા શરખંડ.

સોજીત્રા

ગ્રાગ્રેન ગઢમાં જયસિંહની દેવકરણ પટેલે વજીરાત કીધી. રણથંભોરમાં હમીરદે ચહુઆણની વજીરાત વજેકરણ પટેલે કરી. જેસંગ પટેલે સોજીત્રે છાસઠસો રાવળ રાજા રોળ્યા ને ત્યાં પોતાનો વંશ સ્થાપ્યો. હાલના સોજીત્રાના પાટીદારો તેમના વંશજ છે. પરાક્રમી જેશંગ પટેલના પૂર્વજ કરુણાભાઈએ જૂનાગઢ તથા નવસારીનાં પરગણાં મેળવ્યાં હતાં. દિલ્હીનો પાદશાહ સિંહાસનથી નીચે ઊતરી બ્રહાદુર કરુણા પટેલનું સન્માન કરતો તેમજ તેમની પરંપરામાં સુંદરદાસ પટેલે પઠાણો ઉપર વિજય મેળવ્યો. કેશરીયાના પૂર્વજો ૫૧ અંકે એકાવન વાર ન્યાત મેળાવા કરી લેઉવાની સાગરન્યાતમાં જગજાહેર થયા છે.

વસો

વસોમાં જૂના વખતમાં કાળા કોઝા નામના પ્રખ્યાત પટેલ થઈ ગયા. તેમને માટે એવું કહેવાય છે કે તેઓ ગંગાજીનું પાણી મંગાવીને નાહતા. વસોમાં આવો બીજો પુરુષ અદ્યાપિ પર્યંત કોઈ પાક્યો નથી. વણીશાહ બાજીશાહ પ્રખ્યાત અમીર થઈ ગયા.

વસોના મહાન શૂરવીર પાટીદાર બાજીશાહની એક તસવીર મળી આવેલ છે. તેની આજુબાજુ ઉર્દૂમાં જે લખાણ છે તેનું ભાષાંતર નીચે મુજબનું છે.

"આપ કિરતાર... તેને માટે એ પ્રમાણે કહેવું લાયક છે મોટાંનાં કામ મોટાં છે.** તેનું નામ શહેબાજ બાજી છે. એની પદવી મોટી છે. જેનું નામ પહેલવાન બાજી છે. તેનું અંતઃકરણ સિપાઈના અંતઃકરણ કીર્તિ જેવું છે. ગુજરાતના મુલકમાં તે બાજી પટેલના નામથી જાણીતો છે. તેની હંમેશાં જુગ જુગ રહેશે. તે હંમેશાં આ જગતમાં ખુશી રહે ** દોલત અને મોટાઈ હજો, અને લક્ષ્મી તેની ઉપર પ્રસન્ન છે એ ખોટું નથી ** બીજો રાજા ધર્મ છે. આ જગત્‌માં તે ઘણો ધર્મિષ્ઠ છે ** મહાચતુર મહારાજ. મોટો ખાનદાન અને ઘણો વિદ્વાન ** દુનિયામાં જો અરબી ઘોડો દોડાવે તો એકલો એક લશ્કરને હઠાવે. ** અને તે મહાજ્ઞાન સ્વરૂપ છે, અને રામના સોગન ખાઈને કહું છું કે તે રામરૂપ છે *** ભગવાન તેને સવારીમાં નિશાન આપે, વાવટો, હાથી, હોદો અને અંબાડી આપે. ** કહેવાય નહિ, સમુદ્ર શબ્દોમાં કેવી રીતે સમાય ? ભગવાન બાજીની ચઢતી રાખે. પરમેશ્વર અને જગત્‌ના બધા લોકો તેનાથી રાજી રહે."

વેણીશાહ અને બાજીશાહ અમીર થઈ ગયા. તેમણે લાખ પાસો કવિઓને આપ્યો કહેવાય છે. તે જાતે કવિ હતા. કવિઓની કિંમત કરતા. કવિ તથા વિદ્વાનને આશ્રય આપતા. કશીયાભાઈ રામદાસનું નામ અને તેમનાં કામ જગજાહેર છે. એ તથા એમના કુટુંબી જનવાભાઈ તથા તેમના પિતા દેશાઈભાઈ મોતીયાવાળા કહેવાય છે. કેમ કે તેઓ પાઘડીમાં મોતીની માળા રાખતા. કાઠિયાવાડ વશ કર્યું. હાલ તેમના વંશજ તાલુકદાર છે.

વસો ગામ નડીઆદથી પાંચ ગાઉ પર આવેલું છે; આ ગામ પેટલાદ તાલુકાની હદમાં ના. ગાયકવાડ સરકારના તાબામાં છે. વસોની વસાયત સંવત ૧૨૨૪ ના આશરે થયેલી માનવામાં આવે છે. આ ગામના મૂળ સ્થાપક વાછા પટેલ હતા. વાછા પટેલનું મૂળ વતન ઉંઢેળા હતું. હાલ જ્યાં વસો ગામ છે ત્યાં આગળ વાછા પટેલના તાબાનો સીમાડો પ્રથમ હતો. જે સીયાનગરના રાજા મયુરધ્વજનાં કુળદેવી હતાં તે વસોમાં વસુંધરામાતાના નામથી ઓળખાય છે. મયુરધ્વજનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી તાલીક ગામના લોકો આ દેવીની યથાવિધિ પૂજા કરતા હતા. વાછા પટેલની આસ્થા-શ્રદ્ધા દેવી પર ચોંટી ગઈ હતી; અને પ્રભુની પ્રેરણાથી તેમની આ દેવીની આસપાસ વસ્તી કરવાની ઇચ્છા થઈ હતી. મયુરધ્વજના સીયાનગરનો નાશ થઈ હાલ સીહોલડા ગામ કાયમ રહ્યું છે. પુરાતની પાયાઓ કોઈ કોઈ ઠેકાણે નીકળી આવે છે. વાછા પટેલે દેવીની કૃપાથી વસાયત કરી ગામનું નામ વસો રાખ્યું. આ વસુંધરા દેવીની ભયડા લોકોએ ઠીક જમાવટ કરી હતી. કણબી કેડ કરોડ એ કહેવત પ્રમાણે પટેલોના તાબામાં તેઓને કોઈ પ્રકારની ન્યુનતા હતી નહિ.

વાછા પટેલના પછી તેમના પુત્રનું બરોબર નામ અગર ચરિત્ર મળી આવતું નથી; પણ વાછા પટેલની ત્રીજી પેઢીએ રામજી નામનો શૂર પુરુષ ઉત્પન્ન થયાનું જણાઈ

આવે છે. આ રામજીને પ્રભુ અને દેવીની કૃપાથી બે પુત્ર થયા તેમાં એ પુત્રનું નામ અજા અને બીજાનું નામ રામજી[૬] હતું. ભાટલોકોનાં કવિત **"અજા અકબર ને અજાઈ એ તીનોરી સરખી સજાઈ"** ઉપરથી તેમનો જન્મ ઈ.સ.ના પંદરમા સૈકામાં થયાનું જણાય છે. જન્મતિથિ મળી આવતી નથી. આના વખતમાં પટવાની પટેલાઈને ઝંડો ફરકતો હતો અને ગામની વસ્તી બરોબર જામી હતી. પટવાઓની પટલાઈ ઉડાવી દેવા માટે અજુએ પ્રયત્નો કર્યા પણ તે ઘણા મુશ્કેલ થઈ પડ્યા. આ વખતે દિલ્હીની ગાદીએ મોગલવંશનો રાજા હુમાયુ હતો. આ વરસે હુમાયુ ચાંપાનેર પર ચઢાઈ લઈ જતો હતો તે એકાએક વસો આવી પહોંચ્યો. રામજીએ તેની ખરેખરી બરદાસ કરી. ખડ તથા અન્ન પૂરું પાડ્યું અને અનેક પ્રકારની સગવડ કરી આપી. રામજીની સેવાથી હુમાયુ સંતુષ્ટ થયો. કદરદાની હુમાયુ કરેલા ઉપકારને ભૂલી જાય તેવો ન હતો તેથી રામજીને કંઈ બદલો માગવાનું કહ્યું ત્યારે રામજીએ પ્રીતિ યાચના કરી. કેવી નિર્લોભતા ! 'લક્ષ્મી ચાંલો કરવા આવે ત્યારે કપાળ ધોવા જાય' શું એમ બન્યું ? નહિ જ. એક પ્રીતિથી જેટલાં કાર્ય થાય છે તેટલાં પાંચ પ્રગણાં મળવાથી નથી થતાં. પ્રગણાં લઈ પુરપતિ થાય તો પણ પાછળ તેના યથખાવિધિ વહીવટની પંચાત. જેવું સુખ સાધારણ સ્થિતિ-સાદાઈમાં છે તેવું સુખ સંપત્તિમાં નથી, લક્ષ્મી ચંચળ છે, આજ છે ને કાલે ને કે તે ? નથી પણ પ્રીતિનો અંકુર અમર રહી શકશે એમ સમજીને રામજીએ પ્રીતિની જ માંગણી કરી અને તેથી હુમાયુ અતિશય ખુશ થયો; તેના પરિણામે વગર માગે પોતે (રામજી) જેટલી જમીનનો ઉપભોગ કરે તેનો સરકાર ધારો નહિ લેવા ઠરાવ્યું. અહિંથી હુમાયુ ચાંપાનેર ઊપડ્યો. ત્યાર બાદ થોડા વખતમાં રામજીનું મરણ થયું.

રામજીના સ્વર્ગવાસ પછી અજુને પટવાઓ સાથે વારંવાર તકરારો થવા લાગી. આ વખતે હુમાયુ પણ હયાત ન હતો અને સદ્‌ગુણશાળી, વિવેકશીલ, સમાન-વૃત્તિવાળો અકબરશાહ દિલ્લીની ગાદી પર હતો. અજુ પટેલની મા પટવાઓની તકરારથી કાયર થઈ ગયાં. તેથી અજુને દિલ્લી જવા માટે કહ્યું પણ (ગુણી પુરુષનાં બાળકો ખરેખર ગુણીજન થાય છે) અજુના અંતઃકરણે તેમ કરવા સારુ ના પાડી અને સ્પષ્ટ કહી દીધું. હવે માજીએ જાણ્યું કે અજુ માને તેમ નથી ત્યારે પોતે જાતે જરૂરનું સાહિત્ય વગેરે લઈ દિલ્લી જવા નીકળી પડ્યાં. દર મજલ કરતાં તે દિલ્લી પહોંચ્યાં. અકબરશાહે પોતાના પિતાને મદદ કરનાર રામજીની સ્ત્રી આવ્યાં જાણી માતા પ્રમાણે યોગ્ય સત્કાર કર્યો. અજુની માતુશ્રીએ યથાવિધિ હકીકત શાહને કહી સંભળાવી. પોતાની પાસેથી પ્રીતિ માગી લેનારને તે ભૂલ્યો ન હતો. તરત જ પટવાઓની પટેલાઈ લઈ અજુને વસોની પટેલાઈનો અક્ષયપટો આપવો. અમલદારોએ તે પ્રમાણે અમલ કર્યો. પોતાના પિતાને મદદ કરનાર એક શૂરવીરના શૂરપુત્રની કદર અકબરશાહે કરી. હવે અજુ પટેલ જમીનદાર બન્યા. અજુ પટેલ શરીરે મજબૂત, કદરદાની, શૂરવીર અને કુશળ હતા. તેમજ દાનશૂર એવા હતા કે દાન કરવામાં કદી તેમનો હસ્ત ખેંચાયો નથી; તેવી જ રીતે હથિયાર ધરવામાં ચતુર

હતા. દેશ- પરદેશમાં તેમના ગુણોની કથા ભાટ લોકો ગાતા. પ્રભુને જે જેવો ખર્ચ (યોગ્ય) તેવી રીતે આવક આપે છે જ. અજુની ઉદારતા જેમ જેમ વધવા લાગી તેમ તેમ આવકમાં પણ વધારો થવા લાગ્યો.

અજુ પટેલને બે સ્ત્રી હતી; તેમાંની એક કયા ગામનાં હતાં એ જણાઈ આવતું નથી પણ બીજી સ્ત્રીની એવી દંતકથા ચાલે છે કે, "અજુ પટેલ એક વખત હિંદુઓના મુક્ત ક્ષેત્ર કાશીની યાત્રાર્થે નીકળ્યા. કાશી તે કાશી જ, કાશીવિશ્વનાથના નામથી, રામ નામની, ગમે તેવા અધમોને ગંગાના આચમનથી પાવન કરનારી, યમપુરીના માતાનો વિધ્વંસ કરનારી, મનુષ્ય ઇચ્છાઓની કરવત મુકાવી તૃપ્ત કરનારી વગેરે અનેક ગુણોથી ગાજી રહેલી કાશી અજુ પટેલ આવી પહોંચ્યા, અને યાત્રા પૂર્ણ કરી માર્ગમાં અનેક ભાટ લોકોના મુખથી ગુણગાન સાંભળતાં સાંભળતાં જન્મભૂમિ તરફ પાછા વળ્યા તે વખતે રસ્તામાં એક કૌતુક થયું. અગાઉના વખતમાં હાલની માફક ઘોડાગાડીઓ (વિકટોરિયા આદિ) ને માન ન હતું. તે વખતે રથને વધુ પસંદગી મળતી હતી. અજુનો રથ ધમધમ કરતો જાણે અજુની પધરામણીની વધાઈ આપતો હોય તેમ એક રજપૂતવીરના ગામમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં જ અજુએ વિશ્રામ માટે મુકામ કર્યો. વસોનો જમીનદાર, અકબરનો માનીતો લોકોને દાનથી સંતુષ્ટ કરનાર ભાટ લોકોને ઇનામ-બક્ષિસથી નવાજનાર અજુ પોતાનો ઠાઠમાઠ એક રાજવંશી જેવો જ રાખતા હતા. તે વખતે રાજપૂત પોશાક ઉત્તમ ગણાતો હતો તેથી તેવા પોશાકમાં સજ્જ થયેલા ઉત્તમ રથ પર આરૂઢ થયેલા, જેના કંઠમાં ઘૂઘરમાળથી ધમધમ અવાજ થાય છે તેવા બળદોથી ખેંચાતા અજુને જોવા લોકોની ઠઠ જામી ગઈ હતી. આ જોનારામાં એક રજપૂત કન્યા પણ ઊભી હતી. અજુનો રથ વિશ્રામ ભુવનમાં ગયો પણ રાજપૂત કન્યા વિચારમાંથી જાગ્રત થઈ નહોતી. છેવટે એકાએક તે શુદ્ધિમાં આવી અને ઘેર ગઈ. આટલો વખત ક્યાં રોકાઈ હશે અને આટલી રાત્રીએ દીકરી ક્યાં જઈ આવે વગેરે વિચારો તેની માતાના હૃદયમાં ઊછળવા લાગ્યા. અરે પુત્રી ! તેં મારી કૂખ લજવી. તું ક્યાં ગઈ હતી વગેરે પૂછતાં કન્યાએ પોતાની માતાને અજુની હકીકત કહી તેના વખાણ કરવા લાગી. માતાએ પોતાની પુત્રીનું ચિત્ત પરપુરુષ તરફ ગયાનું જાણી કેટલાંક કઠોર વચન કહ્યાં. માતાના કઠોર શબ્દ સાંભળવાને કુમારિકાની શક્તિ નાશ પામી અને અજુના ઉતારામાં જઈ પ્રેમની ભિક્ષા માગી કહ્યું કે જો કદાચિત તમો મારી યાચના સ્વીકારશો નહિ તો જુઓ, આ કટાર મારા ઉદરમાં જવાને વખત ગુમાવે તેવી નથી. આ વચનથી અજુના હૃદયમાં પ્રેમની સૂરતી થઈ તેના પરિણામે અજુએ તેના પ્રેમનો અંગીકાર કર્યો. તે સમયે હાલના જેવો વ્યવહાર ન હતો. પ્રેમને માટે કંઈ પ્રતિબંધ ન હતો. એ અનેક દૃષ્ટાંતોથી-ઇતિહાસથી સાબિત છે. અજુએ ઘેર આવી વિધિપૂર્વક લગ્ન કર્યું અને ઘેરઘેર આનંદોત્સવ થયો. જનસમાજ અજુને ઘેર લક્ષ્મીનું આવાહન થયું માનવા લાગ્યા. અજુને અદ્યાપિપર્યંત પુત્રરત્ન પ્રાપ્ત થયું ન હતું અને ઘણા વખત સુધી ન જ થયું. આ વખતે મુસલમાનોના પીરનું પદ ધરાવતા દરિયાઈ સાહેબ હયાત હતા; સર્વ સ્થળે તેમની બાધા આખડી-સારી ચાલતી હતી.

(અજુના ભાઈ લાલ હતા પણ તે તો મૂળથી તદ્દન સાદાઈમાં રહેતા હતા. તેમનામાં અને અજુમાં ઘણો ફેર હતો અને તે જુદા રહેતા હતા.)

અજુ પટેલને ધીમે ધીમે દરિયાઈ સાહેબ સાથે દોસ્તી થઈ. હાલ જે વડુતલાવ કહેવાય છે ત્યાં આગળ બડાસીત નામે પીર છે, ત્યાં દરિયાઈ સાહેબનો અખાડો હતો. યોગ સાધક દરિયાઈને અજુની ચિંતાની ખબર પડી ગઈ. દરિયાઈની માનતા ઘણા લોકો રાખતા અને તેથી તેમની મનોઇચ્છા પૂર્ણ થતી. દરિયાઈ સાહેબે અજુને પ્રીતિ ખાતર એક ફળ આપ્યું અને તેની બન્ને પત્નીઓને પ્રાશન કરવાનું કહ્યું અને વધારામાં કહ્યું કે, દેખો અજુ ! એ ફળથી બે પુત્ર રત્ન પ્રાપ્ત થશે. તેમાંથી એક અમોને આપવું પડશે. ના મામાથી કહેવાનો મામો સારો અને બેમાં એક આપણો પુત્ર રહેશે એમ સમજી દરિયાઈ સાહેબનું કહેવું કબૂલ કર્યું. તે ફળ પોતાની બન્ને પત્નીને ખવડાવ્યું. દેવ તથા યોગીઓના આશીર્વાદો કદી પણ ખોટા હોતા જ નથી. આપણે જેટલા રૂપમાં ખોટા કહી તેટલા જ પ્રમાણમાં આપણે શક્તિહીન છીએ એમ સમજવું જોઈએ. રામચંદ્ર જેવા પરમાત્માને રાજકુંવર કહેનાર ખોટા છે. વિશ્વાસ એ સત્ય સમીપ પહોંચાડનારું એક વહાણ છે. હજારો કથાઓ સાંભળી ગાઈ પણ તેમાં વિશ્વાસ ન હોય તો તેનું સાર્થક ? જે જે મહાન્ ભક્ત થઈ ગયા છે તે તે વિશ્વાસથી જ થયા હતા. ખરું કહીએ તો વિશ્વાસના વહાણથી જ હિન્દુઓનો વ્યાપાર ખીલી રહ્યો છે અને સર્વ કાંઈ વિશ્વાસથી જ થાય છે. દરિયાઈ સાહેબ પરના વિશ્વાસથી અજુની બન્ને પત્નીઓ સગર્ભા થઈ અને બે પુત્ર થયા. અજુ હવે ઘણા જ આનંદી બન્યા અને ગામમાં ઘેરઘેર સાકર વહેંચી. દિનપ્રતિદિન પુત્રો મોટા થતા ગયા. રાજપૂત પત્નીથી થયેલા પુત્રનું નામ કાશીદાસ અને બીજા કુંવરનું નામ પ્રયાગદાસ પાડ્યું. ભાટ લોકો આ પુત્રોને તીર્થ સમાન લેખવા લાગ્યા.

'અજુ કે ઘર દો તીરથ એક કાશી ઑર પ્રયાગ' વગેરે અનેક પ્રકારના છપ્પા જોડાયા હતા. પુત્ર બરોબર પાંચ વર્ષના થયા. હવે અજુ પટેલને દરિયાઈ સાહેબને આપેલા વચનનું સ્મરણ થયું. આ વખતે દરિયાઈ સાહેબ વસો છોડી હાલ જે દરિયાઈ છે ત્યાં ગયા હતા. કયા પુત્રને દરિયાઈ સાહેબને આધીન કરવો તેના વિચારમાં અજુ પટેલ ગૂંચવાઈ ગયા. પુત્રનો સ્નેહ કંઈ જુદા જ પ્રકારનો છે; પુત્રનું બાળપણ આનંદમય જ છે. એ આનંદ શ્રીમંત અને ગરીબ બન્નેને સમાન છે, તવંગરને પોતાના પુત્ર પર જેટલો પ્રેમ હોય તેટલો જ એક ગરીબને પણ હોય છે. ખરેખર પુત્રસ્નેહ અલૌકિક છે. પશુપક્ષી સર્વ સ્થળે તેમજ છે. આ સંસારીની ઘટમાળમાં પુત્ર પરના પ્રેમનો આનંદ શ્રેષ્ઠ છે. પોતાની પાછળ પિંડદાન દેનાર પુત્રનું સ્મરણ અને તેના પરના સ્નેહનો અવર્ણનીય આનંદ દરેક આર્ય હૃદયમાં હોય તે સ્વાભાવિક છે. અજુને હવે ભારે વિમાસણ થઈ. બે પુત્રમાં કાશી રૂપમાં વધારે હતા જ્યારે પ્રયાગ સહજ શ્યામવર્ણ હતા. તેથી કાશી તેમને અતિ પ્યારો હતો. જેથી પ્રયાગદાસને લઈ દરિયાઈ જવા નીકળ્યા. દરમજલ કરતાં તેઓ દરિયાઈ આવી પહોંચ્યા. યોગ સાધક દરિયાઈ

અજુ પટેલનો હૃદયવિચાર જાણી ગયો. તે પોતાના યોગબળથી કાશીદાસને પોતાની પાસે બોલાવી સોટીથી ફટકારવા લાગ્યો. એક, બે, ત્રણ અને ચાર એમ સાત સોટી મારીને આઠમી સોટી મારવા જતા હતા પણ એવો ક્યો કઠોર હૃદયનો પિતા હોય કે જે પોતાના વહાલા, માનીતા અને રૂપાળા પુત્રને માર ખાતો જોઈ શકે ? અજુએ તરત જ દરિયાઈના બન્ને હસ્ત પકડી લીધા. બસ કરો, મહારાજ ! મારો ગુનો માફ કરો. દરિયાઈએ કહ્યું, અજુ ! તું પુત્ર- વાત્સલ્યમાં પડી ગયો છું અને વચનભંગ થયો છું. મારે તો બેમાંથી એકની પણ જરૂર ન હતી. આ સઘળું ફક્ત તારી મનોવૃત્તિ જોવા સારુ જ કર્યું છે. કાશીદાસને સાત સોટી મારી છે માટે જા તેની સાત પેઢી સુધી રાજદ્વારી ઠાઠમાઠ અને સુખ ભોગવશે !! ચાલ્યો જા હવે.

મહાત્માના આશિર્વાદથી કાશીદાસનું ભવિષ્ય જાણી આનંદ સાગરમાં ડુબકાં ખાતાં અજુ વસો આવી પહોંચ્યા. અહા ! મહાત્મા શું તારી મહત્ત્વતા ! મહાત્માઓ તમે યોગ ક્યાં મુક્યા ? તમે જ ભૂલ્યા, કળીકાળ તમે જ બનાવો છો ? પંદરમા સૈકામાં શું કળીકાળ ન હતો ? હતોજ; પણ દરીઆઈ જેવો યોગીન્દ્ર એક મુસલમાન કોમમાં હતો. મહાત્માની કેવી મહત્ત્વતા ! તેમના વચનનું સારજ બન્યું અને કાશીદાસની સાત પેઢીએ રાજદ્વારી દમામ ભોગવ્યોજ. યોગ તું શું ન કરી શકે ? પણ તારા સાધક કોણ ? વિષય જાળમાં લપટાયલા સંસારના ક્ષુદ્ર પ્રાણીની શી સત્તા ? ભલે સંસારી તો બાજુએ રહ્યા પણ સંત સાધુ અને વેરાગીના વતનીઓ તમે પણ હવે ક્યાં સંત બનો છો ? સંસારનો મીઠો પવન શું તમને થોડો લાગ્યો છે ? હવે તમે ફક્ત વસ્ત્રથીજ યુક્ત સંત બનો છો, પણ દૃઢ ટેકી થઈ પરમાત્માની હજુરમાં પડવા ક્યાં શક્તિમાન નીવડો છો ? તમારે તો સારામાં સારો યોગ્ય માળાને ગોમુખી છે. વિના પરિશ્રમે મણકા ફરે, કાન ગમે તે સાંભળે, નયનો રૂચે તે જુવે, ચરણ ગમે તે બાજુ ગતિ કરે પણ હાથની માળા તો મણકોજ ખસેડી જાણે ! યોગમાં અઢળક પરિશ્રમની જરૂર છે. મોદકના સ્વાદ અને પલંગની પથારીઓ સંન્યાસી મહારાજને વ્હાલી નથી. તેને તો ફળનો આહાર અને જંગલની હવાજ ફળદાતા છે. પરંતુ તમારે તો સંસારમાં રહેવું છે, સંસારના પાસમાં લેવો છે, વ્યવહારના રંગ જોવા છે એટલે યોગને તો કળીકાળમાં અસાધ્ય કહેવાની ફરજ પડે તો તેમાં શું આશ્ચર્ય ? હિન્દુસ્થાનની હાલતબગાડનાર ઠગ ભક્તનાં ટોળાં મફતના માદક ખાવા ક્યાં અલમસ્ત નથી ? માલપુડાની માવા અને ઘંટાના નાદો વિના તમને ક્યાં ચેન પડે છે ? ભલે બાપુ, ભલે, ભક્તિ કરો પણ તમે પ્રભુના પ્રત્યક્ષ અનુભવને કેમ ઓળખી શકતા નથી ? જરી વિષયની ઉલટ બાજુએ ગયો છે માટે વાંચનાર ક્ષમા કરજે હવે આપણે આપણી મૂલ વાત શરૂ કરીશું.

અજુ ઘેર આવ્યા; કાશીદાસ અને પ્રયાગદાસ વિદ્યાભ્યાસમાં જોડાયા. યુદ્ધકળામાં કાશીદાસ એક રાજપૂત વીર સમાન થયા, અજુએ ઘણા રાજાઓને મદદ કરેલી છે. અકબરની કારકીર્દીમાં અજુ પટેલે શૌર્ય બતાવ્યું હતું પણ તેમના પુરા ઇતિહાસો મળી શક્યા નથી; તો પણ જે રણસંગ્રામમાં આપણા વડિલો જતા, રાજાઓને મદદ કરતા

વગેરે વીરતાનું માન શું આપણી જ્ઞાતિને ઓછું છે ? નહિજ, અહા, આશરે ચારસો વર્ષ ઉપર આપણી જ્ઞાતિમાં કેવા વીર થયા છે ! આજે તેનો અંશ માત્ર પણ ક્યાં જોવામાં આવે છે ? આમ એકાએક જમાનો બદલાઈ ગયો તેનું શું કારણ ?

અજુ પટેલની એક ભાટે એક રાજા આગળ ઓળખાણ આપતાં કહ્યું છે કે :

સુનપતિ રજ રાઠોડ, ભયો ઉજવલ ક્ષત્રીસે;
સોળ ચિન્હ સરસીગ, દીયો સુરરાજ મંત્રીસે.
જાનસબન કેસરી, ચરીત ચીતા અરૂ હરણાં;
જાનન શેષ પાતાળ, જાનત ટેકી રત સુકરણાં.
જાનત વ્યોમ શવિરશિ, શીવ વિષ્ણું સબ જાનહો;
ઝલકત જગજગ અજુકિરણ, તું ક્યાં નહિ પીછાનહો.

શું આ કવિત અજુની વીરતા નથી દર્શાવતું ? એક રાજાના આગળ આપણી જ્ઞાતિના વીરરત્નની આટલી પ્રસંશા થાય એ શું આપણને મગરૂર બનવા જેવું નથી ? વાચક, હાલ આપણે તો નવો જમાનો ગોખી મારી વાતોજ કરવાનો છે. હવે તેવી કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો જમાનો જોઈ શકવાની હાલ તો આશા નથી. સુધારાને કુધારા, કેળવણીને જ્ઞાન આદિ તેમજ જ્ઞાતિના થઈ ગયેલા વીરપુરુષોની વાત કરીને જ સર્વ કોઈ બેસી રહે છે તે શું યોગ્ય છે ? બાપદાદાઓનાં કૃત્યોનું સ્મરણ કરી કેટલા જ્ઞાતિનો કુધારો દુર કરવા કે કેળવણીનો ફેલાવો કરવા કે વીરપુરુષોનાં જેવાં કાર્ય કરવા તૈયાર થાય છે ? હાલનો નવો જમાનો સર્વ કંઈ શૌર્યનું સ્વરૂપ ભૂલી ગયો છે તેનું કારણ એટલું જ લેખી શકાય કે કસરતના અભાવે શારીરિક બળ ગુમાવ્યું, વિષયથી વીર્ય તેજ ગયું અને અવળા વિચારથી મનની ગ્રંથી તુટી તેની બુટ્ટી હવે તો પરમાત્મા આપે ત્યારે કુસુંપે ઘર, ઘાલ્યાં સ્વાર્થવૃત્તિનું સામ્રાજ્ય પ્રગટ્યું અને કલેશનાં કોટડાં ચણવામાં ચકચૂર બન્યા તે શું હવે શુરવીરના વાવટા બતાવી શકશે કે ? જ્ઞાતિ બન્ધુઓ શું આ ઓછું લજ્જાસ્પદ છે ? વિદ્યાદેવીનો પ્રસાદ લેતાં શીખ્યા તે શું ઐક્યબલ તોડવા માટે ? નહિજ. નોકરી મેળવવા, વ્યાજવટાવ શીખવા, અને ઘરનો ધંધો કરી ઘરના શેઠ બનવાના કામેજ વિદ્યાદેવીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તમે આખા દેશની દાઝ ધરી કદી કદી મનમાં કંઈ કંઈ સંકલ્પ કરો છો પણ કદી તમારા જ્ઞાતિ બન્ધુઓને માટે કંઈ વિચાર આવે છે ? નહિજ ભલે ને સુભાગ્યે વખતે મનમાં વિચારીની પ્રેરણા થાય પણ તે અમલમાં મૂકવા કોણ તૈયાર થાય ! એક ગૃહમાં સંપનું બીજ નથી તો પછી જ્ઞાતિ સમુહમાં સંપનું ઝાડ ઉછેરવું શી રીતે સંભવે ? અજુ એક રાજપૂત કન્યાનું દુઃખ ભાગી શક્યા હતા તેમ તમે જ્ઞાતિના કોઈ પણ અધમ સ્થિતિએ પહોંચતા પુરુષને આશરો આપો છો ? હશે એવા વીરલા ? આપે પણ ખરા, સર્વના હૃદય સરખાં હોતાં નથી પણ ટૂંકામાં એટલું તો કહેવું જોઈએ કે આપણે સ્વજ્ઞાતિની ઉન્નતિનાં કામે પછાત જ છીએ. મોઢેથી બોલીએ તેથી કંઈ શુક્રવાર થવાનો નથી. પહેલું આપણા ગૃહમાંથી ખરી લાગણીવાળા પુરૂષોએ સુધારાની શરૂવાત કરવા ભુલવું

જોઈતું નથી. ભાઈ કુટુંબમાં ઐક્ય કરો, જ્ઞાતિમાં ઐક્યતા સ્થાપો અને પછી દેશની ઐક્યતા તરફ નજર ફેંકો. એકદમ ઝાડની ટોચે જવાનું ધારશો તો કેવી રીતે જઈ શકશો ? મુખથી સંપના રણશીંગડાં પુંકે શું વળશે ! કહેનાર તો ઘણા છે પણ તે પ્રમાણે વર્તમાન ક્યાં છે ? અરે, આપણાં પુરાતન ઇતિહાસ જોઈએ છીએ ત્યારે કેવાં વીર રત્નો આગળ થઈ ગયાં છે તે તુરત જણાઈ આવે છે. વસોમાં અજુ સાવલીમાં અજાઈ અને પાદરામાં દલા પટેલ વગેરે કેવા શુરવીર નરો થઈ ગયેલા છે. લઢવામાં-લડાઈઓમાં-તે પાછી પાની કરતા નહોતા. ભાઈ, આપણા આપણીજ જ્ઞાતિનાં રત્નો અને આજ એક વીંછી પકડવા પણ અશક્તિવાન તે પણ આપણે.

કેટલેક કાળે અજુ પટેલ સ્વર્ગવાસી થયા. હવે કાશીદાસનો અમલ ચાલ્યો વીરના વીર પાકે એ શાસ્ત્ર સિદ્ધ છે. પ્રયાગદાસ અને કાશીદાસ બે ભાઈઓ જુદા રહેતા હતા. દુર્ભાગ્યે આ બન્ને ભાઈમાં કુસુંપનું બીજ પડ્યું કાશીદાસ બહાદુર હોવાથી પ્રયાગદાસનો ભાગ પોતાની માતાની શીખામણથી બહાદુરીનો દુરૂપયોગ કરી બથાવી પડ્યા અને જુજ કંઈ આપ્યું. કાશીદાસે સારી નામના મેળવી હતી. કાશીદાસને ભવાનીદાસ નામના પુત્ર હતા તેમણે પણ પોતાના વડીલો મુજબ રાજ દરબારમાં સારૂં માન મેળવ્યું હતું. તેમને આશરે પંદરેક ગામ પળતાં હતાં. હાલમાં તેમના નામે ભવાનીપરૂ પેટલાદ પાસે છે તે તેમણે વસાવ્યું હતું હાલ હમવાનાપરૂ ઇંગ્રેજ સરકારના તાબામાં છે પણ તેમના વશંજોને વાંટા વગેરે પળે છે. ભવાનીદાસ બહાદુર, ગુણવંત, બાહોશ અને ઉદાર વૃતિના હતા. આ વખતે મોગલ વંશનો નાશ થયો હતો અને પેશ્વાની કારકીર્દિ અથડાવા લાગી હતી. ભવાનીદાસે પેટલાદ પ્રગણાની જમીનદારીનો વહીવટ પણ કર્યો હતો. ભવાનીદાસના પુત્ર વણારસીદાસ થયા. પેશ્વાનો ભગવો વાવટો નજીક આવતો સંભળાયો. મુગલાઈની પડતી પછી મોગલ સુબાઓ જેને જે હાથ આવ્યું તે બથાવી પડ્યા હતા. આ પેટલાદ પ્રગણું અમદાવાદ જીલ્લામાં ગણાતું હતું. વસોની ખંડણી ખંભાતના નવાબ મારફતે અમદાવાદ ભરાતી હતી. આ વખતે અમદાવાદમાં હામીદખાન નામે સુબો હતો અને દીલ્હીમાં અહમદ શાહ બાદશાહ મોગલવંશનો હતો. ઇ.સ. ૧૫૨૨માં વણારસીદાસ હામીદખાનને મળી ગયા અને સ્વતંત્ર કારભાર કરવા લાગ્યા એવામાં મહમદશાહના હુકમથી હામીદખાન બદલાયો અને તેની જગ્યાએ સરબુલદંખાન નીમાયો. ખટપટીમાણસો ખટપટનો ખ્યાલ તુરત સમજી જાય છે. સરબુલદખાનને હામીદ વચ્ચે લઢાઈ થઈ તેમાં હામીદ હાર્યો. સરબુલંદખાન સુઝાતખાનને સુબો નીમી દીલ્હી ગયો. રાજ્યનીતિ આ વખતે અંધેર હતી, અકબરની રાજ્ય નીતિનો પાયો મુળમાંથી ઉખડી ગયો હતો એમ કહીએ તો તે અયોગ્ય ન હતું. સુબાઓજ રાજા હતા. ઘડીમાં લુટ ને ઘડીમાં સલાહ ત્યાં શું પુછવું ? પાદશાહ ફક્ત પુતળા સમાન હતો. લાગ વગવાળા વહીવટ કરનારાઓ લાંચ વગેરે લઈ આથી ઊંચી ઇમારતોના ધણી થતા અને સામા સામી ટંટા પ્રસાદ કરાવવામાંજ રાજી હતા. પાદશાહને આંખોજ ન હતી. ફક્ત તીજોરી તરફ જોતો ને સુબાઓને મુલકગીરી કરવા દેતો. વધારે પૈસા આપનારની કુમકે પણ તે ચઢવા ચુકે તેમ નહતો.

એનું જ નામ મોગલાઇ, જે મોગલાઈ અકબરશાહના વખતે સર્વોત્તમ ગણાતી હતી તેજ મોગલાઈ આવી હીન દશામાં આવી પડી. હમેદ હાર્યો કે સુજાતમાં અમદાવાદ નીમાયો હેમદ કંથાજીને મળી ગયા કંથાજી તથા વણારસીદાસ બન્નેએ મળી હેમદની કુમકે અમદાવાદ પર ચઢાઈ કરી સજાત ખાનને ભાડુતી લડાઈમાં ઇ.સ. ૧૭૭૮માં હરાવ્યો સુજાતખાનને હાર્યો જાણી તેના નાનાભાઈ અભરામ પુલીએ અમદાવાદ પર ચઢાઈ કરી પણ વણારસીદાસ તથા કંથાજી જેવા બાહોશ લડવૈયા આગળ તેનું કંઈ ચાલ્યું નહિ આત્માભોગી વણારસીદાસ શરણે આવેલાની વ્હાર કરવામાં આત્મા બલીદાન આપવા તત્પર થવામાં પાછી પાની કરી નથી તેમનો આ ગુણ તેમના વંશજોમાં કંઈક ઝળહળતો નજરે આવે છે. તેમની શુરવીરતા લેઉઆ જ્ઞાતિના માનમાં વધારોજ કરે છે. તેમની શક્તિ કાળે કરી ગઈ પણ તેમના ગુણાનુવાદ અને ચરિત્ર વાંચી આમરૂં હૃદય આનંદમય બને છે હાલની અમારી શક્તિ ક્યાં, ? અમારાં શરીર ક્યાં અને તેમની આઠ આઠ મણનાં બખ્તરો ઉંચકી શકે તેવી શક્તિ ક્યાં ? અમારાં આ કોમળ ગાત્રો અને તમારી ખટપટોનો ક્યાં મુકાબલો થઈ શકે તેમ છે ? તેમના ઉદાર ગુણો સાથે અમારા હાલ તખ્ખલુસ વિચારો ક્યાં કેવી રીતે સમાનતા મેળવી શકે ? અહાહા ? તેમની રાજ ભક્તિના પરિણામની શુરવીરતાની કીર્તિની છાપનું શું વર્ણન થઈ શકે ? તેમના હથીયારો ઉંચકવાને પણ હાલ અમારાં શક્તિ નથી. વીર પુરુષ એક રાજાને યોગ્ય ગુણ ધારી હેમદની કુમુકે ચઢ્યો તો અત્યારે કોઈ જ્ઞાતિ વીર પુરુષ જ્ઞાતિની પડતી સ્થિતિ માટે તૈયાર થાય તેવો છે ? હાલમાં ફક્ત પોતાની જ્ઞાતિ બન્ધુની કુમકે વણારસીએ ચઢવામાં પાછું પગલું ભર્યું હતું તો તમો તમારા જ્ઞાતિ બંધુની ખાતર કેટલા ધક્કા ખાશો ? કેટલીવાર કચેરીમાં જશો ? કેટલીવાર વકીલાત વીના બદલે કરશો ? કેટલા પૈસા તમારા દયાજનક બન્ધુઓને આપશો ? કેટલા પૈસા તમારી જ્ઞાતિના હિત માટે ખરચશો ? બોલો ? કંઈ જ નહિ, ખુણે બેસી વાતો કરવાનીજ મઝા કોણ ગુમાવે ? તમારા જ્ઞાતિ જનોને આશ્રય મળે વિધવાઓને પોષણ મળે દેવામાં ગરીબ કુટુંબોને આશ્રય દાતા થઈ પડે, સારાં શુભ કાર્યો બને એવું કંઈ પણ સ્તુત્ય કૃત્ય તમો કરવા તૈયાર - થશો કે ? હા. હા, ? શું થવાનું જ્ઞાતિ બન્ધુઓનું દુઃખ દેખી ઘરમાં પેસવાનું જ કે કંઈ બીજું ! ગરીબને સૂકો રોટલો એ ન મળે તેની અમોને શી પંચાત, જેનાં કર્યાં જે ભોગવે, જ્ઞાતિનો તેમાં શું થયું ? દેવું કર્યું ત્યારે ક્યાં પુછવા આવ્યો હતો, લાડવા કર્યા ત્યારે કંઈ પુછવા આવ્યો હતો ? એ તો કુટાએજ પાર, ઠીક બન્ધુઓ જેમ ધ્યાનમાં આવે તેમ કહો.

હેમદે પોતાની સુબાગીરીના અમલમાં વણારસીદાસને કેટલાક ઇલકાબો આપ્યા હતા અને કેટલી દોલત આપી હતી ? તોપણ પરજ્ઞાતિલાની દાઝ તેમના હૃદયમાંથી ખસી નહોતી અને દુઃખની વખતે જેના તાબામાં પોતે હતા તેને સહાય કરવા વણારસીદાસ ચુક્યા નહતા. શુરવીર પુરુષ ધન્ય છે ! સગાં સહોદર સર્વ મળે છે પણ માથું આપનાર મિત્ર ક્યાં છે ? વણારસીદાસ ! તમારી વીચક્ષણતા, તમારી શૌર્યતા વગેરે પાટીદાર સમસ્તને ઓછી માનનીય નથીજ. નવા જમાનામાં તો તે

સર્વના ખ્યાલજ કરવાના છે. કેળવણી અને કાયદાઓની મગજમારી કરી ઘરમાંજ બહાદુરી જણાવવાની છે. એક બીજાની ખોદણી કરવામાંજ જાણે શુરાતન સમાયલું છે, શુરાતનના સણણ નાદ કાને સાંભળતાં ફક્ત હૃદયનેજ ઉછાળવાનું છે. જમાનો બદલાઈ ગયો છે. અહાહા આજથી સો વર્ષપર કેવા શુરવીર પુરૂષો થઈ ગયાં છે કે જેની કીર્તિ આજે આપણે ભાટ લોકોના મુખથી સાંભળીએ છીએ.

હાલના જેવા લેખકોની તે સમયે ખોટ હોવાને લીધે આપણા પૂર્વજો કે જે ખરા વીર પુરુષ તરીકે આ દુનિયામાં કામ કરી ગયાં છે તેમના ચરિત્રોનો સંગ્રહ થયેલો નથી પણ સુભાગ્યે તે સમયના ઈતિહાસકાર ભાટ લોકોથી હજી આપણને કંઈ કંઈ હકીકત મળી જાય છે.

આ વખતે હેમદે અભરામકુલીને હરાવ્યો જેથી અભરામનો ભાઈ રૂસ્તમ કે જે સુરતનો સૂબો હતો તેણે હેમદને હરાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. જેથી હેમદે પિલાજીરાવની મદદ મેળવવાનું ધાર્યું; તેમાં પિલાજીરાવ તરફ વણારસીના પુત્ર બાજીભાઈ પાદરાના દલા પટેલ અને વલાસણના એક બારોટને મોકલવામાં આવ્યા. પિલાજીરાવને રૂસ્તમ તરફથી પણ સંદેશો આવ્યો હતો. મરાઠા સરદારની યુક્તિને કોણ પહોંચે એમ હતું ? પિલાજીરાવે રૂસ્તમનો પણ અનાદર કર્યો નહિ. પિલાજીરાવ સંકેત પ્રમાણે રૂસ્તમને સુરત મુકામે મળી હેમદ સામે ચાલી નીકળ્યા. ભોળા દિલના રૂસ્તમને પિલાજીરાવની પ્રપંચ યુક્તિની ખબર પડી નહિ. પિલાજીરાવે પોતાના એક સરદાર કંથાજીને બોલાવી હેમદ તરફ ગુપ્તપણે મોકલ્યો હતો. આ બાજુ હેમદ તૈયાર થયો હતો અને મદદમાં કંથાજી, બાજીભાઈ, વણારસીદાસ વગેરે શૂરવીરો હતા જ. હેમદે પણ અમદાવાદ છોડી સામે જવાનો વિચાર કર્યો. રૂસ્તમ અડાસ તરફ વળ્યો. ફાજલપુર આગળ ભેટો થતાં હેમદ સામે યુદ્ધ થયું. રૂસ્તમની તોપો આગળ હેમદ નાહિંમત થઈ ગયો અને હારવાનાં સ્પષ્ટ ચિહ્ન જણાવા લાગ્યાં પણ શૂરા જમીનદારોએ તેને હિંમત આપી ટકાવી રાખ્યો. પિલાજીરાવ રૂસ્તમ તરફ પ્રપંચથી રહ્યો હતો તેણે રૂસ્તમને ખોટી સલાહ આપી ભૂલ ખવડાવી કેટલીક તોપો પાછળ લઈ ગયો અને તની જ તોપોથી તેનો નાશ કર્યો. હવે રૂસ્તમને નાસવું પડ્યું જેથી હેમદ વણારસીએ તેનો કેડો પકડ્યો. તે વસો તરફ ગયો, આ વખતે વસોમાં વણારસીના બીજા પુત્ર વેણીભાઈ હતા. બાજીભાઈ રૂસ્તમજી પછવાડે આવતા હતા જેથી વેણીભાઈએ તમામ કૂવા પુરાવી દીધા, જેના પરિણામે રૂસ્તમને અન્નપાણીની પુષ્કળ વિટંબના સહન કરવી પડી. જ્યારે એકપણ દિશા સૂઝતી નથી ત્યારે માણસ પોતાની જીવનદોરી તોડવાના વિચાર પર આવે છે. પ્રખ્યાત થયેલા તથા બહાદુર રૂસ્તમને શત્રુના હાથે મરવા કરતાં આત્મભોગ જ ઉત્તમ લાગ્યો જેથી તેણે યા અલ્લાહનો પોકાર કરી અમૂલ્ય આત્માને પેગંબરની હજુરમાં દાખલ કરી દીધો. વસોમાં તેની અદ્યાપિ કબર છે, જે બજાર આગળ રામવાડીના પાછળના ભાગમાં છે. પોતાના મામાના આત્મભોગથી નિરાશ થયેલો નવરંગ રૂસ્તમનો ભાણેજ હતો. તેણે સુરત જઈ મામીને માઠા સમાચાર

જણાવ્યા. સ્વામીના મરણ સમાચાર સાંભળી રૂસ્તમની સ્ત્રીએ ભાણેજને ઠપકો આપતાં કહ્યું કે, **"નવરંગ તોબી એકરંગ પણ ન દીપાયા લેકિન ક્યા મુંહ લેકે આયા"** -મામીનાં આ તીવ્ર વચનોથી શૂરવીર બનેલો નવરંગ એકદમ ક્રોધિત થઈ પાછો ફર્યો પણ શત્રુનું અપાર બળ જોઈ નિરાશ થયો અને પોતે પોતાના મામાના પેગંબરપૂરમાં આત્મઘાત કરી પહોંચ્યો. વસો નજીકમાં પલાણે ગામ જતાં નવરંગની કબર આવે છે. આ મામા ભાણેજ અત્યારે પણ વણારસીદાસને યાદ કરાવે છે. વેણીશાના કૃત્યથી કંટાળી રૂસ્તમે મરતી વખતે **"તારો નિર્વંશ જશે"** એવો શ્રાપ આપ્યો હતો.

રૂસ્તમ મરાયો – હેમદની જીત થઈ એટલે કંથાજી પિલાજીરાવ કેટલીક શરતો કરી સોનગઢ તરફ ગયા. ત્યાર બાદ કંથાજી ને પિલાજીરાવ વચ્ચે અણબનાવ થયો એટલામાં દિલ્હીથી સરબુલંદખાને આવી અમદાવાદ લીધું. ખંભાતનો નવાબ રૂસ્તમનો સગો થતો હતો તેથી તેને મરાઠા પર વેર હતું જ. વણારસીદાસે નરવા વહીવટ બંધ પાડ્યો તેથી વણારસીદાસ પર તો વેર હતું જ ને રૂસ્તમ મરાયો. તેથી ઝેરમાં ઝેર ઉમેરાયું – કુસંપનું બીજ ભારતનું ભોક્તા થઈ પડ્યું, બળિયાના બહુ સગા. પિલાજીરાવનું જોર તે વખતે વધારે હતું. જેથી વણારસીદાસ પિલાજીરાવના પક્ષમાં ગયા. કંથાજી નવાબ સાથે મળી ગયા. નવાબ સાથે વિરસદના નરસીદાસ પણ મળી ગયા હતા. કંથાજીએ વણારસીદાસને પ્રગણા વહીવટમાં પકડ્યા અને રનાળીઆ મુકામે ૨૭ માસ કેદ રાખ્યા હતા. આ વખતે પેશ્વાની ગાદી પર બાજીરાવ પેશ્વા હતા. પિલાજીરાવ તો એક ટુકડીના સરદાર હતા. તે બાજીરાવ પેશ્વાના ભાઈ ચીમનાજી આપા દ્વારકાની જાત્રાએ જતા હતા ત્યારે તેમના ઘાસદાણાની વણારસીદાસે સારી મદદ કરી હતી. જેથી વણારસીદાસે ચીમનાજીને સર્વ હકીકત કહી. તેના પરિણામે ચીમનાજીએ કંથાજીને હરાવ્યો, ખંભાત લૂટ્યું અને વિરસદને ઘેરો ઘાલ્યો. ઈ.સ. ૧૭૮૪ના વિરસદના ઘેરામાં નરસીદાસ મરાયા. પાટીદાર ભાઈઓની ઝેરીલી ખટપટ તે વખત પણ હશે એમ લાગે છે. **ભાઈ ભાઈનું ભૂંડું કરે, સામાનું સારું જોઈ ઈર્ષાવાન બને, આપે નહિ તો ઢોળી દે** વગેરે સ્વભાવ આપણી જ્ઞાતિમાં ઘણાં લાંબાં કાળથી છે જેનાં બીજ અત્યારે વૃક્ષરૂપ બન્યાં છે. નિસ્વાર્થતા, એક્સંપ વગેરે જ્ઞાતિબંધુઓમાં તે વખતમાં પણ નહિ હોય તેમ સ્પષ્ટ જણાય છે. ચીમનાજીએ આગળ જઈ ધોળકા લૂંટ્યું, નરસીદાસ ગત થયા – ત્યાર બાદ પિલાજીરાવની મહેરબાનીથી વણારસીદાસે પેટલાદ પ્રગણાનો વહીવટ ચલાવ્યો અને અમીરનો ઈલ્કાબ મેળવ્યો. ખંભાતનો નવાબ રૂસ્તમના મરણથી ખંભાત લૂંટાવાથી અને પિલાજીરાવના પક્ષથી વણારસીદાસ તરફ કરડી નજરે જોવા લાગ્યો પણ મોટાની ઓથ આગળ શું કરે ? ખંભાતના નવાબે વણારસીદાસને પજવવામાં બાકી રાખી નથી. વાંક કાઢવો એમાં શું મોટી વાત છે ? વરુ ને ઘેટાના સંવાદની માફક તેં નહિ તો તારા બાપે અને તેણે નહિ તો તેના બાપે ગાળ દીધી એ ન્યાયે અનેક જૂઠા આરોપ વણારસીદાસ પર મૂક્યા હતા અને સંવત ૧૭૯૯માં રૂ. ૬૦,૦૦૦ દંડ લીધો હતો. આવી અનેક

મહાન હરકતો વટાવી તેમણે પોતાની કારકિર્દી ચલાવી છે.

ખરેખર શૂરવીર પુરુષ તારી કીર્તિ અમર રહેલી છે, તેનું વારંવાર પાન જ કરીશું. અમારાં શારીરિક બળથી, નવા જમાનાની બાળલગ્ન તથા વિષયોની વૃદ્ધિ પામેલી વૃત્તિઓથી કંઈપણ થવાનું નથી. વિચારમાં જ ગોથાં ખાઈશું. શૂરવીર થઈશું તો પણ તે મનમાં પરણ્યા અને મનમાં રાંડ્યા જેવા જ. આવી અક્ષય કીર્તિવાળા વણારસીદાસ આ પંચતત્ત્વ દેહને તજી સંવત ૧૮૦૩માં સ્વર્ગવાસી થયા. આ વીર પુરુષની જોઈએ તેટલી પૂર્ણ હકીકત મળી શકતી નથી તો પણ જે હકીકત સાંભળવામાં આવે છે તે આ ક્ષુદ્ર કલમથી વર્ણવી શકાય તેમ નથી. તેમનાં શ્રેયસ્કર કાર્યો જ પળે પળે તેમનું સ્મરણ કરાવે છે. શું તે પ્રભુએ જ્ઞાતિબંધુઓનું બળ હરી લીધું છે ? તે શૂરવીરની લઢાઈઓ તો ગઈ, બરછી ભાલાના માર ગયા ને કજિયા-ટંટા, ફરિયાદો, કોર્ટોના કેસો તથા ગાળાગાળીની લડાઈઓ હવે તો રહી છે. પ્રભુ ! પ્રભુ ! આવા જ્ઞાતિબંધુઓ અને શૂરવીર રત્નો અમને વારંવાર ક્યાં મળશે ! પરમાત્માનો તો આશીર્વાદ જ છે કે તમો જેવું ધારશો, જેવા વિચાર બાંધશો તેવું યથાર્થ તમને મળશે.

વણારસીદાસ પછી તેમના વારસ પુત્રો વેણીભાઈ અને બાજીભાઈ પિતાનો વારસો સંપાદન કરે તેવા જ હતા. રત્નમાંથી રત્ન જ પાકે, બહાદુર વીર્યથી બહાદુર પુરુષો જ ઉત્પન્ન થાય. પિતાની ઉત્તર ક્રિયાથી પરવારી વેણીભાઈએ પોતાના પિતાનો વહીવટ હાથમાં લીધો. વણારસીદાસને બીજા ભાઈ વિઠ્ઠલદાસ નામે હતા પણ તેમને પ્રજા ન હતી. તે સ્વર્ગવાસી થયા ત્યારે તેમની પત્નીને વેણીભાઈ તથા બાજીભાઈએ પોષણાર્થે કેટલીક જમીન આપી હતી. વિઠ્ઠલદાસની પત્નીનું નામ દાનબાઈ હતું. દાનબાઈએ વેણીભાઈ તથા બાજીભાઈની સંમતિથી સામળદાસ નામના અસલાલીના પોતાના એક સગાને દત્તક લીધા હતા. વસોમાં હાલ જે દાનેશ્વર મહાદેવનું દેવળ છે તે તથા સીરોલડા વચ્ચે એક કૂવો તથા ચોતરો આવે છે તે આ દાનબાઈએ બંધાવેલો છે. સામળદાસ જાતે ઉઠાવગીર હોઈ ભાટ લોકોના નાદથી પોતાની મોટી મિલકતનો ગેરઉપયોગ કર્યો હતો. તેમના વંશજો હાલ વસોમાં વસેલા છે.

રૂસ્તમની લઢાઈમાં જીત મેળવતાં બાજીભાઈને બહાદુરનો ઇલ્કાબ મળ્યો હતો અને બીજો ઇલ્કાબ પણ હતો. લોકો તેમને વેણીશાહ અને બાજીશાહને નામે ઓળખતા હતા. બાજીશાહ રૂસ્તમની લઢાઈ પછી અન્ય લઢાઈમાં જોડાયા હોવાનું જણાતું નથી. ઘણું કરીને અમદાવાદ કારભારી તરીકે રહ્યા હતા. અને ઈ.સ. ૧૮૦૯માં સ્વર્ગસ્થ થયા હતા. તેમને દાદાભાઈ નામનો એક છોકરો હતો. વેણીશાહ અને બાજીશાહ આ બન્ને ભાઈઓએ વસો નજીક પરાં વસાવેલાં છે, જેને અદ્યાપિ વેણીપરું અને બાજીપરું નામે ઓળખવામાં આવે છે. પરાંની ઊપજનો ઉપભોગ તેઓ જ કરતા હતા. પાછળથી તેમના વંશજો ઉપભોગ કરતા હતા. લક્ષ્મી કોની પાસેથી ચળે નહિ ? તેમના બાપદાદાનાં વસાવેલાં પરાં છેવટે સરકારના વહીવટમાં ગયાં. કેટલીક જમીન તેમના વંશજોને હાલ મળે છે પણ તે પહેલાં જેટલી નહિ જ. પરાંની ઊપજ આશરે

છ હજારની છે. વેણીશાહ એકલા પડ્યા ! રૂસ્તમના છેવટના શાપના પરિણામે વેણીશાહને પુત્રપ્રાપ્તિ થઈ જ નહિ. વેણીભાઈ અને બાજીભાઈનો જન્મ કઈ સાલમાં થયો તે બરાબર જણાયું નથી. હવે વેણીશાહ એકલા પડવાથી અને લઢાઈઓના પ્રસંગ પોતાને જ સહન કરવાના હોવાથી તેમજ રાજ્યની અવ્યવસ્થિત સ્થિતિને લીધે વેણીશાહને લશ્કર રાખવું પડતું હતું. તેમને માલવાડા નામનું ગામ મળ્યું હતું; ત્યાં જ તેઓ પોતાની છાવણી રાખતા હતા. ગાયકવાડ સરકારને હરકત કરવાના ઇરાદાથી ખંભાતના નવાબ મીરજાફર અને ગુલાબરાય માલવાડા પર હુમલો કરતા હતા; પણ વીર પુરુષની વીરતા તેમાં તેમને ફાવવા દેતી ન હતી. વેણીશાહે પોતાની હકીકત દામાજીરાવ ગાયકવાડને જણાવી આજ્ઞા લઈ ખંભાત પર ચઢાઈ કરીને ખંભાત ઘેર્યું. કેટલાક માસ ઘેરો રચ્યો પણ કપટી નવાબે તેમને સલાહ કરવાને બહાને દરબારમાં બોલાવી કપટથી કેદ કરી ઈ.સ. ૧૮૧૫માં જીવ લીધો. આ પ્રસંગે તેમના દત્તક પુત્ર જેસંગભાઈએ તેમનાં ભગિની અને પત્નીને ઘણા સમજાવ્યા હતા પણ ટુટીની બુટ્ટી શું ? એ કહેવત અનુસાર બન્યું. આ વખતનાં વચનો વેણીભાઈનો રાસડો એ નામથી ઓળખાય છે. આ રાસડો મારા ધારવા મુજબ વ્રજભાષામાં લખાયેલો છે. પ્રભુ ! પ્રભુ ! શૂરવીર પુરુષોની જ્ઞાતિમાં ખોટ પડતી ગઈ. આહા ! પ્રભુ, તેજ વીર્ય ક્યારે પ્રકાશે અને ક્યારે તેવા પુરુષો અમારી જ્ઞાતિમાં પ્રકટ થશે ? અરે કપટ તેં જ સપટ બેસાડી દીધું છે. પણ તારો શો દોષ ? બનવાકાળને કોણ મિથ્યા કરે તેમ છે. એ શબ્દોથી સંતોષ માનવા સિવાય અન્ય ઉપાય નથી. હવે તો તેમનું સ્મરણ તેમની કીર્તિથી ચણાયેલો કોટ જ કરાવે છે. ખરેખર, વ્રજભાષાનો કવીશ્વર વેણીશાહ ગયો ! તેમનો 'સાહિત્યસિંધુ' ગ્રંથ જ તેમની ઉત્તમ કવિત્વશક્તિની સાક્ષી આપે છે. વેણીશાહ વ્રજભાષાના શોખીન અને ઉત્તમ કવિતા બનાવનાર હતા. તેમણે રચેલો ભારે સમૂહ વડોદરાના લલ્લુ બહાદર (મંગળજી પારેખવાળા) ઉતારો કરવાને ગાડામાં ભરી લઈ ગયા હતા; પણ પછીથી તે પરત મળ્યો નહિ; તેમ બહાદરને ત્યાં પણ વ્યવસ્થિત રહ્યો નહિ. તે પોતે ઘણા ઉદાર હતા. ને તેમણે ભાટચારણોને લાખોની સંખ્યાથી દાન આપ્યું હતું. ગુજરાતના રાજકીય પ્રકરણમાં પાટીદારોએ આગળ પડતો ભાગ ભજવ્યો છે. અને તેના પુરાવા માટે દેસાઈ, અમીનોનો મોટો વર્ગ મોજૂદ છે. નડિયાદથી પાંચ ગાઉ પર આવેલું પાટીદારોનું પ્રગતિશીલ ગામ વસો વસાવનાર વાછા પટેલની ચોથી પેઢીએ અજુ નામના મહાન પુરુષનો જન્મ થયો હતો. 'અજુ અકબરને અજાઈએ તિનોહરી સરખી સજાઈ' આ ઉપરથી તેનો કાળ સોળમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધનો નિરાધારી શકાય. અજુના પિતા રામજીએ હૂમાયુની મહેમાનગીરી કરી હતી. હૂમાયુ ચાંપાનેર આવ્યો ત્યારે તેની ઘણી સારી મહેમાનગીરી કરી હતી. તેથી બંને વચ્ચે મૈત્રી બંધાઈ હતી. અજુની ત્રીજી પેઢીએ વણારસીભાઈ થયા. તેમના પુત્રો તે શૂરવીર બાજુભાઈ અને કવિ વેણીભાઈ હતા. આ બંને પુત્રો પરાક્રમી અને ઉદારતા માટે એટલા બધા જાણીતા હતા કે ભવૈયાઓ ભવાઈ શરૂ કરતાં વેણીશા, બાજુશાની જય બોલવતા.

વડોદરાના પિલાજીરાવ ગાયકવાડને અમદાવાદના સૂબા હામીદખાને અને સુરતના સૂબા રૂસ્તમ સાથેની લડાઈમાં મદદ કરી.

વેણીના જન્મ વિશે માહિતી પ્રાપ્ત થતી નથી. પણ તેનું મૃત્યુ સંવત ૧૯૧૫માં રાજદ્વારી ખટપટોને કારણે અકાળે થયું હતું. ગાયકવાડ સરકારને હરકત કરવાના ઇરાદાથી ખંભાતનો નવાબ મિરઝાફર મારવાડ પર હુમલો લાવ્યો. આ ગામ વેણીભાઈને મળતું હતું, તેથી તેમણે આ વાત દામાજી ગાયકવાડને જણાવી, અને ખંભાત ઉપર ચઢાઈ લઈ ગયા. કેટલાક મહિના ઘેરો રહ્યા પછી એક દિવસ ગુલાબરાય નામના નવાબના નાગર કાયસ્થાનીએ વેણીભાઈને કપટ કરી સલાહને નિમિત્તે દરબારમાં બોલાવ્યા અને ત્યાં તેમનું ખૂન કરવામાં આવ્યું. રૂસ્તમે લડાઈ વખતે વેણીભાઈને નિઃસંતાન રહેવાનો શાપ આપ્યો હતો અને થયું પણ તેમ જ. એમણે જેસંગભાઈને દત્તક લીધા હતા. તેમના વંસજો આજે પણ વસોમાં છે.

વેણીભાઈએ પોતાની જ્ઞાતિમાં કેટલાક સુધારા દાખલ કર્યા હતા. લગ્નવિધિ, મૃત્યુ પછીના આચાર, અને બીજા પણ કેટલાક વહેવારો સમયાનુસાર બંધારણ કરવા ઉપરાંત નરવાનું ધોરણ, જમાબંધીની આંકણી, વસૂલ લેવાની પદ્ધતિ વગેરે બતાવ્યા હતા. આ બધા કરતાં તેમની કીર્તિ અમર રહી છે તે તેમણે સાહિત્યભંડારમાં 'બેની સાહિત્યસિંધુ' નામનો વ્રજ ભાષામાં લખાયેલ ગ્રંથને આભારી છે. સાહિત્ય સિંધુના એકંદરે છવ્વીસ તરંગ છે. તેમાંના ૧૯૧૦માં છગનલાલે ગુજરાતી દિવાળી અંકમાં પ્રગટ કર્યું હતું.

સાહિત્યસિંધુના એકંદરે ૧૦,૦૦૦ શ્લોક છે. એનો મોટો ભાગ નવરસના નિરૂપણ વિશે છે. રસ નિરૂપણ સિવાય અન્યોક્તિના એકસો અને સાડી પંચાવન શ્લોકો પણ તેમાં છે. કવિ પોતાની ઓળખાણ આપતાં આ ગ્રંથમાં લખે છેઃ

સરસ સાહિ દિલ્લેસ, સરસ સુબો ગુજ્જર જાનું,
હવેલી સિરકાર, સરલ જાનો સહબી તનુ.
સરસ મહાલ પેટલાદ, જાતિ સબહિ જગજાને,
સરસ વસો સંસારમાં, વસો દ્વાર જગત બળાને
સરસ વસો સંસારમાં, વસો દ્વાર માતા જિહાઁ
અજુઅ વંશ લોહો લેઉવો, બેની વાસાં દો તિહાઁ.

આ પ્રમાણે આ ગ્રંથના રચનાર વેણીભાઈનું નામ સ્પષ્ટપણે જોવામાં આવે છે. તેમના મૃત્યુ પછી અધૂરી રહેલી રચના તેમના પત્નીએ પૂરી કરાવી હતી. વળી તેમને જ્ઞાતિ સુધારણાની અથાગ કાળજી હતી. સમગ્ર જ્ઞાતિબન્ધુઓ ઉપર તેમણે અનહદ ઉપકારો કર્યા છે. કોઈને દુઃખી જોઈ શકવાને તેમનું હૃદય શક્તિમાન ન હતું. તેમજ કદર બુજવામાં પણ પાછા પડતા ન હતા. વેણી શાહે લગ્નવિધિ, મૃત્યુ બાદના આચાર અને અન્ય વહેવારોનું સમય પ્રમાણે સમયને અનુસરીને બંધારણ બાંધ્યું હતું. જ્ઞાતિમેળાવડા કરી વખતોવખત યોગ્ય ફેરફાર કરાવવાને તેઓ ચૂક્યા નથી. આ

સિવાય નરવાનું ધોરણ, જમાબંદીની આંકણી વગેરે, વસૂલ લેવાની પદ્ધતિ, હિસાબ રાખવાની પદ્ધતિ વગેરે બતાવી તેમણે અનહદ ઉપકાર કર્યા છે. અહા ! સમય કેવો બદલાઈ ગયો છે ? ક્યાં વેણીશાહ જેવો વીર પુરુષ અને ઉત્તમ સ્થિતિનો માણસ અને ક્યાં આજના અમારા નોકરિયાત જ્ઞાતિબન્ધુઓ ? વેણીશાહ એક રંકમાં રંક જ્ઞાતિબંધુ સાથે હસીને ચાલતા ત્યારે અમારા હાલના કેટલાક નોકરીના ગુમાનમાં ગરકી ગયેલા જ્ઞાતિબંધુઓ જ્ઞાતિબન્ધુને જ ગરદન મારવા તૈયાર થાય છે અને જ્ઞાતિબંધુ સાથે જ વાત કરતાં પોઝિશનને ધક્કો પહોંચ્યો સમજે છે. આ અમારા ઊજળા કોટ-પાટલૂનનો જો પ્રતાપ હોય તો તેને સાત ગજથી નમસ્કાર જ સારા. હવે તો ધોળાં કડક કપડાં પહેરીએ, કોટ પાટલૂનના દાસ બનીએ તો વળી કોઈ બોલાવે ! શું આ ઉન્નતિનાં બીજ છે કે ? એક મિટીંગ મળે, પરિષદ ભરાય કે પંચ મળે તો તેમાં પોબાર કોના ? જે ઊજળાં ફટક થઈ ફરતા હોય તેના ? કહો સાહેબ, પંચ મળ્યું તેમાં પાંચ ગરીબ હાલતના પણ બુદ્ધિશાળી માણસોને પૂછો છો કે ? ભાઈ, શું ખામી છે ? મોટાં મોટાં લેક્ચરો આપીએ તેમાં શું વળે ?

વેણીશાહે જેસંગભાઈને દત્તક લીધા હતા. બાજીશાહના પુત્ર દાદાભાઈ અને જેસંગભાઈ વચ્ચે કુસંપે પગપેસારો કર્યો જેથી અનેક ટંટા થવા લાગ્યા. પણ ઈશ્વરઇચ્છા આગળ કોણ સમર્થ છે ? જેનું જે હતું તેને તે જ મળ્યું. ઘણી લઢાઈઓ અને ઝઘડા થયા પણ સામસામી સરખી ખટપટ હોવાથી કંઈ વળ્યું નહિ. જેસંગભાઈ પછી જોરાભાઈ ને જોરાભાઈના દીકરા રણછોડભાઈ થયા. જેના વંશજો હાલમાં વસોના અમીન તરીકે ઓળખાય છે. દાદાભાઈના વંશજો પણ આજે મનોરભાઈ વાળાના નામે પ્રસિદ્ધ છે. હવે આપણે છેવટે પરમ કૃપાળુ પ્રત્યે પ્રાર્થના કરીશું કે અમારી જ્ઞાતિમાં તેવાં વીરરત્નોને જન્મ આપ.

નડિયાદ

નડિયાદના બાપુજી દેશાઈએ પેશ્વા સરકારનું કારભારું કીધું અને પાલખીનશીન થયા. એ પાલખી હજી પણ તેમના વંશજો પાસે જોવામાં આવે છે. બાપુજી દેશાઈ પુનેથી પાલખીમાં બેસી નડિયાદ આવતાં વડોદરાના ગાયકવાડ સરકાર મહારાજની હવેલી આગળ થઈને છડી પોકરાવતા આવતા હતા તેથી તે વખતના ગાયકવાડ મહારાજ પોતાના ખાનગી મંડલમાં કહેતા કે "એક બાપુજી દેશાઈની પાલખીનો ગોદો મ્હારી છાતીમાં વાગે છે." તાત્પર્ય કે તે વખતમાં ગુજરાતમાં ગાયકવાડની સાથે હરીફાઈ કરી શકે એવા ફક્ત બાપુજી દેશાઈ જ હતા. તેમણે બંધાવેલો શેઢી નદીનો પુલ પ્રસિદ્ધ છે.

કરમસદ

કરમસદના પાટીદારોએ કોઈ વખત સરકારી નોકરી કબૂલ કરી નથી; પરંતુ સ્વતંત્ર રહીને તેમણે અચ્છું જોર માર્યું હતું. બાહુબળ એ જ તેમની જબરી સત્તા હતી. પાટીદારોની બહાદુરીના ઈતિહાસમાં આ ગામની તવારીખ પણ જાણવા જેવી

છે. પેશ્વાના સૂબાઓને તેઓ ગાંઠતા નહિ. ત્યાંના માધવદાસ બાપા દિલ્હી ગયા હતા અને ત્યાં પાદશાહે તેમનું સન્માન કર્યું હતું. ગરાસિયાને હાંકી કાઢી તેમણે ગામ કબજે કર્યું. ગરાસિયાને તેમનાં સગાંવહાલાં કે મદદગાર ઠાકોરો જોડે લઢવાને તેમણે પાણીદાર સિપાઈ રાખ્યા હતા. અહીંના પાટીદારોના પૂર્વજ અહીબ પટેલ પણ પ્રસિદ્ધ છે. પાટીદારનું મહત્ત્વ વધારવામાં સૌથી પહેલો નંબર તો વીરસદના મહાન વસનદાસ બાપાનો છે. દિલ્હીના પાદશાહે વસનદાસ બાપાને હાથી, ઈનામી ગામો અને તોપો ઈત્યાદિ બક્ષ્યાં; જેમાંની એક તોપ હાલ પણ જોવામાં આવે છે. એમના પ્રતાપથી કણબી પાટીદાર બન્યા. એનો વિવાદ છે; તે વસનદાસ બાપા સોજીત્રા પાસે પીપળાવના રહીશ હતા અને પછીથી તે વીરસદમાં વસેલા. પાદશાહી વખતમાં જમીનો પડતર રહેતી તથા જે ખેડાતી તેનું મહેસુલ પણ લોક બરાબર ભરતા નહિ. તેથી વસનદાસ બાપા કે જે તે વખતે રાજનું માન પામેલા હતા તેમણે પટા કરાવી જમીનની પાટી (કકડા અથવા ગામોના ભાગ) ઉધડ રકમો ભરવાની જોખમથી રાખી અને તે ખેડી-ખેડાવી નફો-નુકસાન પોતે ભોગવવાનો રિવાજ રાખ્યો. ત્યારથી પાટીદાર નામ પડેલું જણાય છે.

પાદરા

પાદરાના દલાશાહ પટેલે પિલાજી ગાયકવાડને બાબીને કઢાવી વડોદરાની ગાદી આપવામાં મદદ કીધી તેમજ પાવાવાળા પતઈને રાજ આપવામાં પોતાની ૮ મલક એદાન નામની તોપ લઈ મદદે ચઢ્યો. આ તોપ હાલ સોનગઢના કિલ્લામાં ઉલ્લેખ સાથે નીરખવામાં આવે છે. 'ઉપર અલ્લા ને નીચે દલ્લા' એ કહેવત પ્રસિદ્ધ છે. વળી દલાશાહ દિગ્પાળ પણ કહેવાય છે.

લેઉવા પાટીદારની ઉત્પત્તિ

સિદ્ધરાજ ગાદી બેઠો સંવત ૧૦૯૪–૧૧૪૩

કરણ ૧૨૭૯–૧૩૦૪

પાટણના સિદ્ધરાજ જયસિંહે પૃથ્વી ફળદ્રુપ કરવાને અર્થે લવના વંશના લઉવા જેઓ ગંગા અને યમુના નદીના ફળદ્રુપ પ્રદેશમાં એટલે અંતરવેદીમાં વસતા હતા તેઓને ઘણા ખરચથી તથા પ્રયત્નથી ગુજરાતમાં પાટણવાડામાં સ્ત્રીપુરુષો સહિત ૧૧૬ વાસ પોતાને ગાદીએ બેઠાના અગિયારમા વર્ષમાં એટલે સંવત ૧૧૦૬માં લાવી વાસ્યા અને મહારાજાએ વિધિપૂર્વક લેઉવા કણબી ઇષ્ટી યજ્ઞ કરી સુવર્ણમય પુરુષનું પૂતળું ને સ્ત્રીનું રૂપાનું પૂતળું એ રીતના બનાવી અને તેનાં નામ ધરાવીને બ્રાહ્મણોને દાન કર્યાં. આ દાન કરવાનો હેતુ તેઓની વંશની વૃદ્ધિ અને આબાદી માટેનો હતો અને તે પણ પુણ્યદાનના પ્રભાવે અન્ય વર્ણો કરતાં આ વર્ણની વસ્તી ગણે દરજ્જે વધતી જાય છે. આ લોકોએ આવી પાટણની આસપાસની જમીનોમાં ખેતી કરવા માંડી જેથી જમીન બહુ ફળદ્રુપ થઈ અને ગુજરાત ઈશ્વરની વાડી અને લક્ષ્મીનું ધામ થયું. પછી કેટલેક કાળે તેઓના રહેઠાણનું મુખ્ય મથક અડાળજ અને તેની

આજુબાજુના પ્રદેશમાં થયું. તે સાથે વસ્તીનો વધારો તો ચાલતો જ રહ્યો. ત્યાર પછી સંવત ૧૨૧૨ની સાલે અડાળજ અને તેની આજુબાજુના પ્રદેશોમાંથી લેઉવા ફેલાયા. પછીથી જ્યારે કરણ વાઘેલાના વખતમાં અલાઉદ્દીન ખીલજીના સૂબા અલકતખાંએ આવીને પાટણનું રાજ્ય ભાંગ્યું અને પેટાનાં ખંડિયાં રાજ્ય સાબિત રહ્યાં, તે વેળા લેઉવાઓ રાજ્યના આશ્રયે આબાદી ભરેલા હતા. બાદ મુસલમાનોએ ગુજરાતની ગાદી અમદાવાદ સ્થાપી, અને ચાંપાનેર તૂટીને વસ્તીનું વસિયાણું ત્યાં થયું. તે વખત સુધી લેઉવા ખેતી કરતા. (આ ઠેકાણે સાલ મળતી નથી.) જેઓ અમદાવાદ શહેરના નિવાસી થયા, તેઓ રેશમ તથા કસબ વણવા વગેરેનો તથા બીજો શહેરી રોજગાર કરવા લાગ્યા અને જેઓ ખંભાતમાં વસ્યા, તે અકીકનો ધંધો કરવા લાગ્યા. બાકીના બહાર છૂટક છૂટક વસનારાઓ તેમજ અમદાવાદ અને ખંભાતના લેઉવાઓ ચાંપાનેર તૂટ્યાથી વેરાયેલા અને ચાંપાનેરના વસેલા તે અડાળજ અને તેની આજુબાજુના પ્રદેશોમાંથી વેરાયલા. હવે જે લોકો છૂટક છૂટક ગામડાંમાં વેરાયલા હતા, તેઓમાંના કોઈ કોઈએ ખેતી ને કોઈ કોઈ હથિયારો પકડી નાનાંમોટાં રજવાડાઓના આધારે ઘોડાં વગેરે રાખી ઘોડે ચઢવું અને લડવું એ વાતમાં પ્રવૃત્ત થયા અને સ્વરૂપ તથા શૂરાતન વધવા લાગ્યાં. તેનો દાખલો વડતાલ પાસે સેનયા ગામના રેંડા વિશે દુહો :

રેંડે પાખર રોળીયા જુજાલા ઝમકાર;
ધરા બંધી ધમધમે શેષ ન ઝીલે ભાર.
રેંડો બીજ મધંક મણી રાય લેઉવા કુલ રૂપ;
જેણે દીઠો તેણે વંદીઓ કોણ રાય કોણ ભૂપ.

રેંડાળની ચોથી પેઢીએ હરજી સેજાયો થયો, જે પૈસેટકે સુખી હતો. જેનું નાતજાતમાં માન અને સરકારમાં સન્માન હતું તેનો છપ્પો :

સંવત સોળ સત્તાવીશ પરમાણ માસ કારતક ભણીજે
તથા સાતમ શનિવાર ભલ સહ નક્ષત્ર ભણીજે
રીઝવીઓ રાજન ચંદ્રરાજ ધર ચવીઓ
ગામ દીઓ ધડવતી નુપુરી હસ્ત તણી ચીરજીઓ (અધૂરો)

બસેં બેતાળીશ ગામમાં ભાટને ચંદો કરી આપેલો તે વિષે સોરઠો :

સત બે બેતાળીશ દસતા સુત ઉદય થતે;
હરજી દીન દીયો વડ હથે સોજાયા લેઉવા સરે.

તે વેળા સોજીત્રામાં રાવળ શાખના રજપૂતોનું પાટ હતું; તેની નજદીકમાં પીપલાદ હરજી પટેલને મળ્યું, અને હરજી પટેલ પીપલાદ રહ્યા. તેમના વંશમાં ચોથા પુરુષ વસનદાસ વાઘજી થયા. આગળ કેટલાંક વર્ષોથી અમદાવાદની પાદશાહી તૂટી દિલ્હી તળે ગયલી, તેથી મીરજાં મરત કાપુલી બેગ અમદાવાદમાં આવ્યો, તે પેટલાદમાં વિશેષ રહેતો. તેણે વસનદાસને પેટલાદ પરગણું સોંપ્યું. પેટલાદ પરગણાની આબાદી વસનદાસે સારી રીતે કરી તે વિષે દુહો :

પૃથ્વી તો પડતર રહી તાણી ન શકે ચાસ;
મહેરબાન મીરજાં તણી વાસી વસનદાસ.

વસનદાસે ઘણે છેટેથી પ્રયત્ન કરી ખેડૂતો તથા કારીગરો તથા નવીન જાતનાં બીજ મંગાવ્યાં તથા કૂવાઓ કરી તાલુકો આબાદ કીધો. તેના બદલામાં સૂબાએ તેમને દિલ્હી લઈ જઈને સંવત ૧૭૪૦ની સાલે હાથી તથા ચોપદાર પાલખી વગેરે બાદશાહ પાસે ઇનાયત કરાવ્યું. વસનદાસના વખતમાં પેટલાદના વડનગરા નાગરો જમીનના માલિક હતા. તે લોકોએ તાલુકાની જમીનના ભાઈએ ભાગ પાડી બાર પાટીઓ વહેંચી લીધી. તે વખતમાં લેઉવા કણબીની વસ્તી ખરી આબાદી સાથે થયેલી, તે દરમિયાન વસનદાસે હરેક તતબીરથી સમજણ પાડીને અને તે લોકોને એટલે નાગરોને ખુશ કરીને જેવું ગામ તેટલી જમીન ચામડી (પશાયતાં) કાઢી નાંખી. પટલાઈનો હક્ક પોતાના જાતભાઈઓને અપાવ્યો. સંવત ૧૭૫૯ની સાલે વસનદાસે નાત મેળાવો કર્યો. જેથી સર્વ નાત ભાઈઓ એકઠા થયા અને ઠરાવ્યું કે આજથી કુંડીઆ અથવા કણબી એ નામ ન બોલવું. જેમ હવાલાનો ધણી તે હવાલદાર ને મામલનો ધણી તે મામલતદાર તેમ આપણે પાટીઓના ધણી પાટીદાર. તે વખતનો સુબો મીરજા મસ્ત હતો. જે કાપુલી બેગનો દીકરો હતો. વસનદાસ ગુજર્યા પછી તેના ભાઈ માધવદાસના દીકરા નરસિંહદાસ પુત્રને અભાવે તેમના વારસ થયા. ત્યાર પછી દિલ્હી ગયા, અને બાદશાહને અરજ કરી કે અમારા પિતાશ્રીના હાથીના સરપાવની સનંદ ગેરવલ્લે પડી છે માટે તે ફરી કરી આપો. તેથી પાદશાહે નવી સનંદ કરી આપી અને પાંચ ગામ ઇનામ આપ્યાં અને નવાબનો કિતાબ આપ્યો જેનો અસલ લેખ ફારસી તથા અરબીમાં તેમના વંશજો પાસે 'હાલ' મોજૂદ છે એ જ પ્રમાણે.

ચરોતરના ઇજતદાર ગામ વિષે

વસોના લોકો ઘણા કાળથી સમયસૂચક અને ઊંચી વલણના તથા સરકાર દરબાર સન્માન પામેલા. તે તથા સઘળી નાત અમદાવાદના લેઉવા કણબીને કુલીન ગણતી, પણ અમદાવાદના લેઉવાઓના ચાલ ઘણા ખરાબ તથા કંટાળા ભરેલા જાણી, વસો માટે સંવત ૧૬૯૦માં વેણીશાહ બાજીશાહે નાત મેળાવો કર્યો તે વખતે સઘળાઓએ મળી અમદાવાદીઓની સાથેનો બેટાબેટીનો વ્યવહાર બંધ કર્યો અને અમદાવાદ નજીકના દશકોશી લેઉવાઓને લાયક જાણી, નવુંગામ, બારેબ, ચાનોડા, અસલાલી, મીરોલ, વહેલાળ વગેરે ઠેકાણે બેટાબેટી આપવા ઠરાવ્યું અને અમદાવાદીઓ નિષ્કુલીન થયા.

૧ ખેડુ ઘોડી ખાટલો નિશાળીઓ સરદાર,
સારા શોભે હોય જો પંડે પાટીદાર.

નડિયાદ વિષે

નડિયાદ જેની અટક અલાય કહેવાય આગળ રામ અલાય ઘણી બુલંદીએ પહોંચેલો. તે આગળ ચઢીને પાયમાલ થઈ ગયા બાદ કાકરખાડીઆ વધ્યા અને તેની નજીકના અરસામાં દેશાઈઓની ચડતી થઈ. તેમાં શંકરદાસ તથા સોલઈદાસ

દેશાઈઓ પ્રસિદ્ધ છે તેમજ વસોમાં વેણી શાહ બાજીશાહ તથા રામદાસભાઈ તથા કિશોરદાસ તથા દેશાઈભાઈ એ પણ પ્રસિદ્ધ છે તેમજ સાનેલીનો મૂળ પુરુષ અજીતભાઈ ઉર્ફે અજાઈ પ્રસિદ્ધ છે. દેશાઈની પદવી અહમદશાહ પાદશાહના વખતમાં આ લોકોને મળી. ચરોતરમાં જ્યારે વસનદાસે નાતમેળો કર્યો અને નાગરની પાટીઓ તોડી ત્યારે પાટીઓ લેઉવાઓને તાબે ગઈ. આ નાતમેળા પ્રસંગે ઇજતદાર અને ઘાટવાળાં સાડાત્રણ, સાડાતેર અને એ વીશ માણસો મુકરર થયાં.

સાડા ત્રણ

સોજીત્રા	વસો	નડિયાદ	સાવલી
૧	૧	૧	૦॥

સાડાતેર

સોજીત્રા	વસો	નડિયાદ	સાવલી	વીરસદ	કરમસદ	ભાદરણ	પીઝ
૧	૧	૧	૦॥	૧	૧	૧	૧

ઓડ	ઉત્તરસંડા	તારાપુર	નાર	સુણાવ	ધર્મજ
૧	૧	૧	૧	૧	૧

નાગરોને પાટી મૂકી દેવાનું કારણ

ગામ લોકો પાસે પૈસા ભરવા દીધા નહીં તેથી તે લોકો ઉપર નાણાંનો તગાદો થયો. તેથી છેવટે તે લોકો અકળાયા, અને પશાયતાં લઈ જમીનદારીના હક્ક છોડી દીધા.[3]

સંદર્ભ-સૂચી

૧. **લખાવનાર :** વડોદરાના બારોટ ગુલાબસિંહ તથા વીરમગામના દેસાઈ કુબેરજી બાપુજી. - ગુજરાતના કેટલાએક ઐતિહાસિક પ્રસંગો અને વાર્તાઓ. - કવિવર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ - ફાબર્સ ગુજરાતી સભા - મુંબઈ ૧૯૩૩.

૨. આ માંડલ ક્યાં આવ્યું તે ચોપડામાં સ્પષ્ટ કર્યું નથી, પણ તે ગુજરાતમાં વિરમગામની ઉત્તરે ૧૪ મૈલ દૂર આવેલું છે. ગુજરાત સર્વસંગ્રહમાં લખ્યા પ્રમાણે સને ૧૩૪૭માં જ્યારે મહમ્મદ તઘલખ બંડ બેસાડવાને ગુજરાતમાં આવેલો ત્યારે માંડલ તથા પાટડીના રાજાઓએ તેને મદદ કરી હતી. ને બદલામાં પોશાક તથા બક્ષીસ મેળવ્યાં હતાં વળી ૧૩૯૫માં મુઝફરખાને ઘેરો ઘાલ્યો હતો. ને માંડલના કિલ્લાને બચાવનારાઓમાં મરકી ન ચાલી હોત તો તે લેવાત નહીં એવો તે જબરો હતો. થોડાં વરસ પછી ૧૪૧૪માં સુલ્તાન અહમદ ૧ લાની સામા બંડ ઉઠેલું, તેમાં માંડલનો ઝાલા સતરસાલજી હતો. ૧૫૩૦માં માંડલની જમીનો બાદશાહના હવાલામાં ગઈ હતી. ૧૭૪૧માં તે ગામ પાછું આપવામાં આવ્યું ને વિરમગામના દેશાઈના ભાઈએ તેને મજબુત કીધું. તે સૈકાના પાછલા ભાગમાં તે મરેઠાના તાબામાં રહ્યું. તે પછી ૧૮૧૭માં બ્રિટિશના હવાલામાં આવ્યું. થોડીક નાની પત્થરની મસીદ અને દેખાવડાં દહેરાં એટલુંજ માત્ર તેની

અગત્યની નિશાનીમાં રહ્યું છે. (ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક સાધનો - ભાગ ૧-૨, નર્મદાશંકર દ્વિવેદી - શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ ૧૯૨૮

૩. આ ૭ ગામ તથા વિરમગામ તાબાનાં ૧૫ ગામ, એ બધાની મળીને કુલ ઉપજ આશરે રૂ. ૭૫૦૦૦ થાય છે.

૪. ગુજરાત-રાજસ્થાન અથવા ગુજરાતનાં દેશી રાજ્ય. કાળીદાસ દેવશંકર પંડ્યા. ઈ.સ. ૧૮૮૪, અમદાવાદ

૫. આ બાબત રા. રા. તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠી. બી. એ. તરફથી મળી છે. અને તે ગુજરાતનાં મોગલાઈ ગામડાંના પેશ્વાઈ અને ગાયકવાડી અમલ વેળાની સ્થિતિ તેમજ ચરોતરના મુખ્ય જમીનદાર પાટીદારોએ તે સમયે લડાઈઓ વગેરેમાં લીધેલા ભાગ ઈત્યાદિ બાબતો ઉપર સારો પ્રકાશ નાંખે છે.

૬. રામજીનાજ પુત્રનું નામ રામજી હતું તે ખરું લાગતું નથી. પણ કંઈક સ્થળે લાલ નામથી તે જણાયા છે એટલે તેમનું નામ લાલ હશે (રામજી ખોટું છે)

૭. ઈ.સ. ૧૯૧૨ 'ગુજરાતી'નો દિવાળીનો અંક

પ્રકરણ : ૨

પાટીદારોના રીત-રિવાજો

ભારત અને ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ઓગણીસમો સૈકો સામાજિક પરિવર્તન અને જીવનમાં મૂલ્યોની નવરચનાની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વપૂર્ણ લેખાય છે. આર્થિક અને ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ પણ આ સૈકા દરમિયાન ભારત અને ગુજરાતમાં નવાં પરિબળો શરૂ થયાં. બ્રિટિશ શાસન દ્વારા ગુજરાત એક વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ ધરાવતા દેશના સંપર્કમાં આવ્યું સંપર્કની આ પ્રક્રિયા મહત્ત્વપૂર્ણ હતી, કારણ કે પંદરમા અને સોળમા સૈકા દરમ્યાન ઇંગ્લેંડ નવજાગૃતિ અને ધર્મસુધારણાના બૌદ્ધિક (intellectual) અને માનવતાવાદી (humanitarian) વિચારો દ્વારા નૂતન સાંસ્કૃતિક તબક્કામાંથી પસાર થઈ વ્યક્તિને રૂઢિગત સામાજિક અને ધાર્મિક વ્યવસ્થાનાં બંધનોમાંથી મુક્ત કરવાનો પુરુષાર્થ કર્યો હતો; એટલું જ નહીં પરંતુ એક જટિલ પ્રક્રિયાના-ઔદ્યોગિક ક્રાંતિનાં વમળોમાંથી એ દેશ પસાર થયો હતો, જેને પરિણામે માનવસંબંધોના સ્વરૂપમાં મૂલગત ફેરફાર અસ્તિત્વમાં આવ્યા. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની ભૌતિક અને બૌદ્ધિક અસરોને લીધે ગુજરાતમાં કદાચ પહેલીવાર વ્યવસ્થિત રીતે સમાજસુધારાનો નૂતન યુગ શરૂ થયો જેમાં કવિ નર્મદાશંકર, દુર્ગારામ મહેતાજી, મહીપતરામ રૂપરામ, કવિ દલપતરામ, હરગોવિંદ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા, કરસનદાસ મૂળજી અને નવલરામ લક્ષ્મીરામ જેવા પ્રથમ પંક્તિના ગુજરાતી સુધારકોએ સમાજમાં પ્રચલિત કુરિવાજો અને અનિષ્ટો સામે પ્રહારો કરી સમાજની પુનર્રચનાર્થે ઝુંબેશ શરૂ કરી. આ મહાન સુધારકોએ લૌકિક અને બુદ્ધિગમ્ય મૂલ્યોના આધારે સતી પ્રથા, પુત્રપ્રાપ્તિ માટેના ધાગાદોરા અને જંતરમંતર, કણબી-પાટીદાર તથા જાડેજા-જેઠવા જેવી જ્ઞાતિઓમાં થતી નવજાત બાળકીઓની હત્યા, મૃત્યુ બાદ બારમા-તેરમાના થતા ખર્ચા, મૃત્યુ બાદ રોવા-કૂટવાના રિવાજ, સ્ત્રીઓ અને ખાસ કરીને વિધવાઓ સાથેના શારીરિક અને માનસિક જુલમો, બાળલગ્નો, તથા ધર્માચાર્યોનાં દુરાચરણો જેવા સદીઓથી ઘર કરી બેઠેલા કુરિવાજો સામે જેહાદ ઉઠાવી જેને પરિણામે ગુજરાતી સમાજે નવી દિશામાં ગતિ કરવા શરૂઆત કરી.

ઉપર દર્શાવેલા સમાજસુધારકો વિષે એક યા બીજા સ્વરૂપે માહિતી ઉપલબ્ધ છે અને તેમને વિષે લખાયેલાં પુસ્તકો અથવા તો લેખો દ્વારા ગુજરાતનો સામાજિક ઇતિહાસ સચવાયોલે છે. પરંતુ આ સુધારકોની નામાવલીમાં બેચરદાસ લશ્કરી વિષેની માહિતી ઘણી અલ્પ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે અને તેમને વિષે જે કાંઈ ગ્રંથસ્થ અથવા તો અગ્રંથસ્થ માહિતી અને લખાણો છે તે એટલાં બધાં છૂટક-છૂટક અને વેરવિખરાયેલી હાલતમાં છે કે તેમને વિષે વ્યવસ્થિત રીતે ગ્રંથ લખવો તે અત્યંત મુશ્કેલ કામ છે. બેચરદાસ લશ્કરી કણબી જ્ઞાતિના સંનિષ્ઠ સમાજસુધારક હતા અને જ્યાં સુધી સમાજની 'નીચી' અને આર્થિક રીતે 'પછાત' જ્ઞાતિઓ અને કાર્યો વિશે

આપણે અજાણ રહીએ ત્યાં સુધી ગુજરાતના સામાજિક ઇતિહાસનું મૂલ્યાંકન કરવામાં ગંભીર ક્ષતિઓ રહેવા પામે તે વાત નિઃશંક છે. ગુજરાત એટલે માત્ર બ્રાહ્મણ-વાણિયા જેવી જ્ઞાતિઓનો જ પ્રદેશ નહીં; ગુજરાત એટલે પાટીદારો, ભીલો, રબારીઓ, તેમજ અનેક કારીગર જ્ઞાતિઓ, અસ્પૃશ્યો અને આદિવાસીઓની જ્ઞાતિઓના સ્ત્રી-પુરુષોથી વસવાટ પામેલો પ્રદેશ; અને જ્યાં સુધી આપણે બ્રાહ્મણ-વાણિયાના સાંસ્કૃતિક ચોકઠામાં જ સમગ્ર ગુજરાતને જોવાનું ચાલુ રાખીએ અને કહેવાતી 'હલકી' જ્ઞાતિઓના સાંસ્કારિક રીતરિવાજોની અવગણના કરીએ ત્યાં સુધી ગુજરાતમાં સમાજ સુધારણાના પ્રવાહોને તેમના વિશાળ સંદર્ભમાં સમજવાનું અને સામાજિક પરિવર્તનની પ્રક્રિયાનું મૂલ્યાંકન નિષ્પક્ષ રીતે કરવાનું કાર્ય દુષ્કર બની જાય. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ (૧૮૪૪-૧૯૧૪) જેવા ગુજરાતના પ્રથમ પંક્તિના કેળવણીકાર અને સમાજસુધારકે તો ૧૯૧૧માં એટલી હદ સુધી કહ્યું હતું કે :

'ગુજરાતમાં તો સંસાર સુધારકો વ્યવહારમાં સફળ થવાનું દ્વાર નાત સિવાય બીજું હાલ દીસતું નથી. વળી જ્ઞાતિ બંધારણ કેવળ દૂષણરૂપ ગણવું તે અભિપ્રાય મને બરાબર લાગતો નથી. તે બંધારણ, કાળની ગતિએ કરીને અનેક કારણોથી આજની સ્થિતિ આવ્યું છે. હાલની સ્થિતિ જોતાં, તે એકી તડાકે ઉડાડી દેવું શક્ય જ નથી.'

બેચરદાસ લશ્કરી માત્ર સમાજસુધારક ન હતા. તેઓ ગુજરાતના વ્યાપારી અને ઔદ્યોગિક નેતા પણ હતા. તેમની શરાફી પેઢીઓ ગુજરાતનાં અનેક નાનાં-મોટાં ગામડાંઓ તેમજ નગરોમાં ફેલાયેલી હતી. આ શરાફી પેઢીઓમાંથી તેમણે ૧૮૬૭માં અમદાવાદમાં એક સુતરાઉ કાપડની મિલ પણ શરૂ કરી હતી. રણછોડલાલ છોટાલાલે ૧૮૬૧માં અમદાવાદમાં સૌપ્રથમ મિલ સ્થાપીને ગુજરાતના મિલ ઉદ્યોગનો પાયો સ્થાપ્યો. ત્યાર પછી ગુજરાતની બીજી મિલ સ્થાપનાર બેચરદાસ લશ્કરી હતા. તેમણે તથા તેમનાં કુટુંબીજનોએ આ મિલને વિકસાવી અને તેનું સંવર્ધન કર્યું અને મિલ ઉદ્યોગમાંથી લશ્કરી કુટુંબ ઘણું પૈસાપાત્ર બન્યું એટલું જ નહીં પણ તેમણે તેમની લક્ષ્મીનો ઉપયોગ સમાજોપયોગી કાર્યો કરવા પાછળ પણ કર્યો. આમ બેચરદાસ લશ્કરી ગુજરાતના સમાજસુધારક તેમજ વ્યાપારી-ઔદ્યોગિક નેતા બન્યા અને તેમણે ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક વિકાસમાં મહત્ત્વનું પ્રદાન કર્યું.

ગુજરાતની કણબી જ્ઞાતિ ચાર મુખ્ય પેટાવિભાગોમાં વહેંચાયેલી હતી : (૧) લેઉવા (૨) કડવા (૩) આંજણા (૪) મતિયા. આંજણા અને કડવા કણબીઓ ઉત્તર ગુજરાતમાં સૌથી વધુ સંખ્યામાં કેન્દ્રિત થયા હતા, જ્યારે મતિયા કણબીઓ સુરત જિલ્લામાં જલાલપુર તેમજ બારડોલી તાલુકામાં વસ્યા હતા. લેઉવા પેટાવિભાગ સૌથી વધુ પ્રતિષ્ઠિત ગણાતો અને તે ચરોતરમાં વર્ચસ્વ ધરાવતો હતો. ૧૯૦૧માં પ્રસિદ્ધ થયેલા 'ગુજરાત ગેઝેટિયરે' નોંધ કરી છે કે ૧૯મા સૈકાના અંતમાં આંજણા, કડવા, લેઉવા અને મતિયાઓની કુલ વસ્તી ૧૪,૧૦,૪૨૨ હતી જે ગુજરાતની કુલ હિંદુ વસ્તીના ૧૪.૨૬ ટકા હતી.

ગુજરાતના કણબીઓ ઊંચનીચના ક્રમમાં વહેંચાયેલા હતા. પરંતુ ૧૯મી સદીના મધ્યભાગ સુધીમાં કોઈપણ પેટાજ્ઞાતિ 'પાટીદાર' તરીકે જાણીતી બની ન હતી, અને તમામ જાતો 'કણબી' તરીકે સામાન્ય રીતે ઓળખાતી હતી. આ કણબીઓ મૂળભૂત રીતે ખેડૂતો જ હતા અને જમીન સાથે તેઓ સંકળાયેલા હતા. કણબીએ નામ જ કૃષમી : એટલે કે ખેતી કરનાર, તે ઉપરથી પડવાનો અભિપ્રાય ૧૯મા સૈકાના અંગ્રેજ વિદ્વાન ડૉ. જ્હૉન વિલ્સને આપ્યો છે. પંડિત ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી 'કુટુમ્બ' ઉપરથી તેની વ્યુત્પત્તિ તારવે છે. એ પણ શક્ય છે કે દ્રાવિડ શબ્દ 'કુલ' જેનો અર્થ હવે 'મજૂર' થાય છે; પણ પહેલાં ખેતી એ મજૂરી હતી તેથી તેનો અર્થ 'ખેડૂત' થતો હતો. 'કુલ' શબ્દ સાથે અંગ્રેજી શબ્દ 'કુલ' ('મજૂર) સરખાવો. કણબીઓ પોતે પોતાનું નામ 'કણ' - અનાજ અને 'બી'-બીજ ઉપરથી પડ્યાનું માને છે.

હવે આપણે કણબીઓની કેટલીક પેટાજ્ઞાતિઓનો ઇતિહાસ અને રીત-રિવાજોને સમજવા પ્રયાસ કરીશું.

લેઉવા કણબીનો સમાજ

ડેવિડ પોકોક અને ડેવિડ હાર્ડિમન જેવા વિદ્વાનોએ જણાવ્યું છે તે મુજબ લગભગ ૧૯મા સૈકાની શરૂઆતથી લેઉવા કણબીઓ ફળદ્રુપ એવા ચરોતરના પટ પર પથરાયેલા હતા અને તેઓ ખેતી દ્વારા સમૃદ્ધ થઈને એક કુલીન વર્ગ તરીકે ખ્યાતિ પામ્યા હતા. જેમ જેમ બ્રિટિશ સરકાર જૂની વહીવટી અધિરચના તોડતી ગઈ તેમ તેમ તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ લેઉવા કણબીઓનું વર્ચસ્વ વધતું ગયું. તેમની જ્ઞાતિમાં સ્થળ પરત્વે નીચે મુજબ જુદા જુદા જથ્થા બંધાયેલા હતા : (૧) ચરોતર (૨) કાનમ (૩) વાકળ (૪) દશકોશી (૫) રાજવરો (૬) અમદાવાદી (૭) સુરતી (૮) વડનગરી.

ઉપર્યુક્ત પેટાજથ્થા કન્યા આપવા-લેવાના સંબંધને લીધે પડેલા હતા અને તે ચડતા-ઊતરતા ક્રમો દ્વારા ગણાતા. ચરોતરવાળા સૌથી વધારે કુળવાન ગણાતા. પાટીદારોમાં જેઓ કુળવાન ગણાતા તેમનાં કુલ ૫૬ ગામો હતાં. પરંતુ નીચેનાં ૧૩ ગામો સૌથી વધારે કુળવાન ગણાતાં : (૧) વસો (૨) નડિયાદ (૩) સોજિત્રા (૪) સાવલી (૫) ભાદરણ (૬) કરમસદ (૭) ધર્મજ (૮) નાર (૯) પીજ (૧૦) સુણાવ (૧૧) તારાપુર (૧૨) ઓડ (૧૩) ઉત્તરસંડા.

લેઉઆ પેટાજ્ઞાતિના કણબીઓ ઊંચનીચના ક્રમમાં વિભાજિત હોઈ તેઓ માનતા કે કન્યા પોતાનાથી ગમે તેટલા હલકા કુળમાંથી લાવી શકાય છે, પરંતુ કન્યા આપવાની તે પોતાનાથી ચડતા કુળમાં અગર નિદાન-સરખા કુળમાં આપવી જોઈએ. આ જ કારણથી ૧૩ ગામવાળા ૫૬ ગામમાં બનતાં સુધી કન્યાઓ આપતા નહિ, અને ૫૬ વાળા બહારનાં ગામોમાં કન્યા આપતા નહિ. આ પ્રમાણે બેટીવ્યવહાર હતો, અને તેનો મુખ્ય જથ્થો દશકોઈ, ચરોતર, કાનમ અને વાકળના પાટીદારોનો ગણાતો. આ જ કારણથી એક કહેવત પણ પ્રચલિત બની હતી કે, 'નહિ ત્રાણમાં, નહિ તેરમાં, નહિ છપ્પનના મેળમાં.' જો કે બધા જ પાટીદારો અંદરઅંદર

રોટીવ્યવહાર રાખતા.

પાટીદાર જ્ઞાતિમાં કોઈ માણસ દત્તક લેવાય અને તેથી બીજે ગામ જઈ રહે તે સિવાય બીજી રીતે, અગર બીજા કારણે કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાનું ગામ છોડીને પરગામ જાય તેવા પ્રસંગો ભાગ્યે જ બનતા. છતાં કોઈ કુટુંબ બીજે ગામથી રહેવા આવે તો તેને તે નવા ગામના જથ્થામાં દાખલ કરતા નહિ. જોકે લાંબી મુદતનો રહેવાસી થયો હોય તે તેને ન્યાતના જમણવારમાં ભેળવી શકાતા.

કુળવાન ગણાતા પાટીદારનાં ગામોવાળા ઘણું ખરું બહારગામથી જ કન્યા લાવતા. એક જ ગામના પાટીદારો મોટેભાગે પિતરાઈ ગણાતા. આ કારણથી હમેશાં બહારગામથી કન્યા લાવવાનો રિવાજ હતો. આ પ્રમાણે હોવાથી બહારગામથી ગમે ત્યાંથી પાટીદાર જ્ઞાતિની કન્યા લાવે તો તેમાં વાંધો લેવાતો નહિ. લેઉઆ પાટીદાર જો કડવા કણબીની કન્યા લાવે અથવા નાતરા કરનાર કણબીની કન્યા લાવે તો પણ જ્ઞાતિથી વિરોધ થઈ શકતો નહિ. ફક્ત તેના કુળને નીચું ગણી બીજાં સારાં કુટુંબો તેને કન્યા આપવા-લેવાનો વ્યવહાર ત્યજતા. આવી કન્યા લાવનારને તેના નજીકના જથ્થાવાળા 'કુટુંબવાળા' ન્યાત બહાર કાઢતા, પરંતુ તે પોતાના જથ્થા કે ઘડિયાની આબરૂ સાચવવા પૂરતું જ. એવી પણ સમજ આ જ્ઞાતિના લોકોમાં છે કે જ્યાં એકડાના ગોળ બંધાયા હોય ત્યાં બહારગામથી કન્યા લેવામાં આવતી નથી અને જ્યાં ગોળ બંધાયો ન હોય ત્યાં લેઉઆની ન્યાતની કન્યા ગમે ત્યાંથી લાવવામાં આવે તો તેનો વાંધો લેવામાં આવતો નથી. વડોદરાના પાટીદારમાં એવો વહીવટ હતો કે પાસેના નડિયાદ, વસો વગેરે ગામોમાંથી કન્યા કોઈ લાવે તો તેનો વાંધો લેવાતો નહિ પણ કાઠિયાવાડ તરફથી લાવે તો તે પાટીદારની છોકરી છે એવી ખાતરી કરવા તેના ખરચે ગોરને મોકલતા અને તેને મોકલતાં સુધી તેની પાસેથી અમુક રૂપિયા જ્ઞાતિમાં અનામત તરીકે લઈને રાખવામાં આવતા હતા. લોકો ન્યાતની સત્તાને માનતા હતા. કેટલાક માનતા કે જ્ઞાતનું બંધારણ ઢંગધડા વગરનું છે. એકડાનાથી જ બંધાયેલાં ગામોમાં પંચની સત્તા છે.

લેઉવા પાટીદારોનો લગ્ન ગોળ

ગોળ એટલે ચરોતરના લેઉવા પાટીદારોમાં અગાઉ એકડા તરીકે ઓળખાતાં લગ્ન સંબંધો બાંધવા માટેનાં નિશ્ચિત ગામોના જુથ. ગામની સંખ્યા ઉપરથી મોટી સત્તાવીસ, નાની સત્તાવીસ, બાવીસ ગામનો ગોળ, છ ગામનો ગોળ વગેરે રીતે તે ઓળખાય છે. ગોળ બંધાયો હોય ત્યારે ગામની જે સંખ્યા હોય તેમાં પાછળથી કેટલાક ગામોની સંખ્યાનો ગોળમાં વધારો થયો છે. આમ છતાં, શરૂઆતમાં ગોળ જે નામથી શરૂ થયો હતો તે નામે જ તે ઓળખાય છે. ગોળનાં ગામોમાં જ લગ્નસંબંધો બાંધવા તેવો નિયમ છે અને ઘણું ખરું તેનું પાલન પણ થાય છે.

ચરોતરના પાટીદારોના લગભગ બધા જ ગોળમાં લગ્નપ્રસંગે દીકરીના બાપને વત્તાઓછો - ખર્ચ થાય છે. પરઠણની રકમ આપવી, સોનાનાં ઘરેણાં કરાવવાં, અમુક

જોડ કપડાં આપવાં વગેરેમાં ઠીક ઠીક ખર્ચ થાય છે. આવું ખર્ચ જે વધુ કરી શકે અને સામા પક્ષે આવું જે વધુ મેળવી શકે તે પ્રતિષ્ઠિત ગણાય છે. ગોળ બાંધ્યો હોવાના કારણે લગ્નસાથીદાર મેળવવાનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત ગણાય છે. ગોળ બાંધ્યો હોવાના કારણે લગ્નસાથીદાર મેળવવાનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત થયું હોવાને કારણે લગ્નપ્રસંગે પરઠણ જેવા કુરિવાજોને પોષણ મળ્યું છે તેવું સામાન્ય નજરે જણાય. ગોળપ્રથા નાબૂદ થાય તો ખર્ચાળ લગ્નો ન થાય તેવું સામાન્ય અનુમાન પણ થઈ શકે. શિક્ષણનો ફેલાવો થઈ રહ્યો છે તથા ઔદ્યોગિકરણ અને શહેરીકરણનો જે વિકાસ થઈ રહ્યો છે તે જોતાં એમ પણ જણાય કે ગોળની પ્રથા લાંબો સમય ટકશે નહિ.

ઉપરનાં બંને અનુમાનોમાં તથ્ય શું છે તે જાણવા માટે ગોળનો ઐતિહાસિક પરિચય મેળવવો જરૂરી છે.

(૧) ગોળ રચાયા પહેલાંની પરિસ્થિતિ
(૨) ગોળની સ્થાપના અને ગોળનું બંધારણ
(૩) ગોળના ઈતિહાસમાં નોંધપાત્ર ઘટનાઓ
(૪) શહેરોમાં અને પરદેશમાં ગોળની શાખાઓ
(૫) ગોળની કામગીરી : લગ્ન સંબંધો બાંધવાની અનુકુળતા પુરી પાડવામાં તથા લગ્નના ખર્ચાળ રિવાજો દૂર કરવામાં.

ગોળ રચાયા પહેલાંની પરિસ્થિતિ :

ઈ.સ. ૧૮૭૨માં ખેડા જિલ્લામાં પાટીદારોના કેટલાક લગ્નગોળ હતા. પરંતુ ચરોતરનાં ગામોમાં આવા લગ્નગોળ ન હતા. મોટી સત્તાવીસ, સત્તાવીસ, એકવીસ ગામનો ગોળ, બાવીસ ગામનો ગોળ, છ ગામનો ગોળ વગેરે ગઈ સદીના અંતભાગમાં અથવા ચાલુ સદીમાં ઊભા થયેલા છે.

પાટીદારો એક સ્પર્ધાયુક્ત અને કોટીક્રમવાળો સમાજ છે. છોકરાંનાં લગ્ન પ્રસંગે અને ખાસ કરીને દીકરીના લગ્ન પ્રસંગે કેટલો ખર્ચ કરવામાં આવે છે તે ઉપરથી, ગઈ સદીમાં ગોળ, નહોતા રચાયા ત્યારે પણ, પાટીદાર તરીકેનો સામાજિક મોભો અંકાતો હતો. **ચરોતરનાં ચૌદ ગામો ગઈ સદીમાં કુળવાન ગણાતાં હતાં.** અગાઉ બીજા ગામો સાથે કન્યા આપવા તથા લેવાનો સંબંધ તે રાખતાં હતાં. પરંતુ પાછળથી બીજાં ગામોને કન્યા આપવાનો સંબંધ તેમણે બંધ કર્યો. આ કુળવાન ગામોમાં, ચરોતરનાં બીજાં ગામોના જે પાટીદાર કન્યા આપે તેને ઘણી પ્રતિષ્ઠા મળતી. પરંતુ કન્યાના પિતાએ મોટી પરઠણ આપવી પડતી અને લગ્નનો ઘણો જ ખર્ચ થતો. તેમ કરવા છતાં પણ આવા કુળવાનો એક ઉપર બીજી સ્ત્રી કરવાનો, જબરાઈથી ધન મેળવવાનો તથા બીજા પ્રકારોએ કન્યાપક્ષને ઘણું જ હેરાન કરતા. **ચરોતરનાં ગામોમાં સારી આર્થિક સ્થિતિવાળા પાટીદારો લગ્ન પાછળ બરબાદ થઈ જવાય તે હદનો ખર્ચ કરતા.** સરકારનું પણ આ વિષે ધ્યાન દોરાયું હતું અને ઈ.સ. ૧૮૪૯માં ખેડાના કલેક્ટરે, વડોદરાના ગાયકવાડ તથા ખંભાતના નવાબની સાથે મળીને,

પોતાના વિસ્તારના ધનિક પાટીદારો અમુક હદથી વધુ ખર્ચ લગ્ન પાછળ ન કરે તે માટે ઠરાવ કર્યો હતો. પરંતુ ઈ.સ. ૧૮૫૨માં તે ઠરાવ ગેરકાયદેસર ઠર્યો. પરિણામે કુલીન ગામો અને કુલીન કુટુંબોમાં પરઠણ આપી તથા મોટુ ખર્ચ વેઠી દીકરીઓ પરણાવવાની પ્રથા ચાલુ રહી.

આબરૂદાર ગણાવા માટે કુલીન ગામો તથા કુલીન કુટુંબોમાં કન્યા પરણાવવામાં ઘણો ખર્ચ થતો હોવાને પરિણામે દીકરી ના હોય અથવા દીકરીની સંખ્યા ઓછી હોય અથવા ઓછી રહે તેવી ઇચ્છા સ્વાભાવિક રીતે ઊભી થાય. આ પરિસ્થિતિમાં કન્યાઓનાં ખૂન થાય છે તેવો શક સરકારને આવ્યો. તેથી કુળવાન ગામોને તથા તે ગામોને વધારે ચાહનારાં ગામના છોકરા અને છોકરીઓનાં જન્મ તથા મરણની નોંધ સરકારે કરાવી. સરકારનો શક તે ઉપરથી મજબૂત થયો, જો કે દીકરીઓને 'દૂધ પીતી કરવાનો' રિવાજ ન હતો તેવું કેટલાક અંગ્રેજ અધિકારીઓએ દર્શાવ્યું છે. તેમ છતાં ઉછેરમાં જાણી જોઈને બેકાળજી રખાય અને બાળપણમાં જ તેનું આવા કારણે 'કુદરતી મૃત્યુ' થવાને કારણે છોકરાઓ કરતાં છોકરીઓની સંખ્યા ઓછી હતી તેમ માનવાને કારણ છે.

કુલીનતાનો ખ્યાલ દૂર કરવા તથા ખર્ચાળ રિવાજો છોડી દેવાના હેતુસર **રેવન્યુ કમિશનર શેપર્ડના અધ્યક્ષપણા હેઠળ ડાકોર મુકામે તા. ૮-૨-૧૮૮૮ના રોજ ખેડા જિલ્લાના પાટીદારોનું સંમેલન બોલાવવામાં આવ્યું હતું.** જેમાં જુદા જુદા ગામોના મળીને આસરે દશ હજાર લેઉઆ પાટીદારો હાજર રહ્યા હતા. શ્રીશેપર્ડે કુળવાન ગામોના પાટીદારોને પ્રથમ સમજુતી આપી, લગ્ન અંગેના ખર્ચાળ રીતરિવાજો સુધારવા આગ્રહ કર્યો. તે માટેનો ખરડો પણ રજુ કરવામાં આવ્યો. પરંતુ કુળવાન ગામોએ વિરોધ કર્યો. તે ઉપરથી સભામાં અન્ય લેઉઆ પાટીદારોએ નક્કી કર્યું કે હવે પછી કુળવાન ગામોમાં કન્યા આપવી નહીં. તદ્દુપરાંત, લગ્ન પ્રસંગે ખર્ચમાં ઘટાડો કરવાના હેતુથી, કેટલો ખર્ચ કરવો તે અંગેના નિયમો નક્કી કરી આપવા સરકારને વિનંતી કરી.

ગોળની સ્થાપના અને બંધારણનો દસ્તાવેજ

ઈ.સ. ૧૮૮૮માં ડાકોરમાં પાટીદારોના આગળ દર્શાવેલા સંમેલન પછી કેટલાક ગામોના લેઉઆ પાટીદારો અંદરોઅંદર સમજી સરખા ગામોમાં કન્યા આપવા લેવાનો ઠરાવ કરવા ઈ.સ. ૧૮૮૯માં વડતાલ ગામમાં મળ્યા હતા. તે પછી ચકલાસીના આગેવાન પાટીદારોએ બે-ત્રણ વખત કેટલાંક ગામોના પાટીદારોને ગોળ રચવાના હેતુથી ભેગા કર્યા. પરિણામે તા. ૪-૬-૧૮૯૫ (સંવત ૧૯૫૧ના જેઠ સુદ ૧૨ને સોમવાર)ના રોજ ચકલાસી મુકામે સત્તાવીસના ગોળની સ્થાપના બંધારણીય દસ્તાવેજ મુજબ થઈ.

ગોળની કામગીરી : લગ્ન સંબંધો બાંધવામાં ગોળે કેટલા અંશે અનુકૂળતા પૂરી પાડી છે તથા લગ્નવિષયક ખર્ચાળ રિવાજો અટકાવવામાં ગોળનો શો ફાળો છે. તે

બે સંદર્ભમાં ગોળની કામગીરી મૂલવી શકાય.

આગળ જોયું છે તેમ ચરોતરમાં ગોળ સ્થપાયા ન હતા. ત્યારે ગઈ સદીના પાછળના ભાગમાં વિશિષ્ટ કારણોસર કન્યાઓની અછત પ્રવર્તતી હતી. સારી સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિવાળાં કુટુંબોને પણ **કન્યા મેળવવા કેટલીક વખત વાકળ પ્રદેશ અને કાનમ પ્રદેશમાં જવું પડતું.** સામાજિક અને આર્થિક દરજ્જો નબળો હોય તેવાં કુટુંબોને 'સાટાં' કે 'તેખડા'ની પ્રથાથી કન્યા મેળવવા પ્રયાસ કરવો પડતો. **કોઈ કોઈ કુટુંબને સૌરાષ્ટ્રમાંથી પણ કન્યા મેળવવી પડતી.** ચરોતરનાં અનેક ગામોમાં ગોળ બંધાયા પહેલાં આવી પરિસ્થિતિ હતી. ઈ.સ. ૧૮૯૫માં સત્તાવીસ ગામ લેઉઆ પાટીદાર ગોળ રચાયો. તે પછીનો વિચાર કરીએ તો પ્રસ્તુત ગોળનાં ગામોમાં ઉપરની પરિસ્થિતિ ઝડપથી દૂર થઈ છે. ચરોતરનાં બીજાં ગામોએ જે ગોળ રચ્યા છે ત્યાં પણ આવો જ અનુભવ છે. લગ્ન સંબંધો બાંધવાની અનુકૂળતા પૂરી પાડવામાં ગોળે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. તે જોઈ શકાય છે.

ગોળમાં સામાજિક અને આર્થિક દરજ્જાની દૃષ્ટિએ ઉપલાં, મધ્યમ અને નીચલાં કુટુંબો છે. અમુક ગામોમાં કન્યા આપવાનું વધુ પસંદ કરવામાં આવે તેમ પણ છે. કેટલાંક ગામોમાંથી બીજા ગામોમાં વધુ કન્યા જતી હોય, પરંતુ જે ગામોમાં આવી કન્યાઓ જતી હોય તે ગામો આ ગામોને કન્યા આપવાનું પસંદ ન કરતાં હોય તેવું પણ બને છે. ગોળનાં બધાં ગામ અને બધાં કુટુંબો ગોળ પાછળની ભાવનાના આદર્શની રીતે સમાન ગણતા હોવા છતાં, આવી અસમાનતા લગ્ન સંબંધોમાં ભાગ ભજવે છે જ તેમ છતાં, ગોળના કારણે કન્યાઓ ગોળનાં ગામોમાં જ ઘણું ખરું અપાતી હોવાના કારણે તેમજ ગોળ રચાયા પહેલાં કુલીન શાહીનો ભોગ કન્યાઓને બનવું પડતું. તે પરિસ્તિતિ દૂર થઈ હોવાથી દીકરીને યોગ્ય પાત્ર ન મળે તેમ લાગવાથી ગોળ બહાર લગ્ન કરવામાં આવે અથવા હવે તો આંતરજ્ઞાતીય લગ્ન થયું હોય તો પણ ગોળે તેનો વાંધો લીધો નથી. ગોળે આમ ઉદારમતવાદી દૃષ્ટિકોણ અપનાવ્યો છે. છેમ છતાં, ઘણાં ખરાં (પુત્રનાં આશરે ૯૫ ટકા અને પુત્રીના કદાચ તેથી પણ વધુ) લગ્ન ગોળમાં જ થાય છે. તે બતાવે છે કે લગ્ન સંબંધો બાંધવામાં ગોળ મહત્ત્વની ભૂમિકા હજુ પણ ભજવે જ છે.

આર્થિક પરિસ્તિતિમાં જેમ સુધારો થતો ગયો તેમ લગ્નના રિવાજો ખર્ચાળ બનતા ગયા છે તે હકીકત છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી નાણાંનો જે ઉછાળો થયો તે પરઠણની રકમ તથા કન્યાને સોનાના દાગીનામાં વધારો કરતો ગયો. આઝાદી પછી જે સમૃદ્ધિ ઉપલા અને મધ્યમ સ્તરોમાં આવી તેની અસર પણ લગ્નને વધુ ખર્ચાળ બનાવવામાં પડી છે. લગ્નના મંડળમાં સોફાસેટ, તિજોરી, ફ્રીજ જેવી વસ્તુઓ કન્યાપક્ષે આપવી તેવી માગણી પણ થાય છે. લગ્ન નક્કી કરવા માટે કન્યાપક્ષ તરફથી કેટલા વાહનો (મોટરકાર) ભરીને વ્યક્તિઓ વરપક્ષને ત્યાં આવે છે અને વરપક્ષ તરફથી કેટલાં માણસોની રસોઈ લગ્ન નક્કી કરતી વખતે થાય છે તે ઉભય પક્ષે ઊંચા સામાજિક

દરજ્જાનાં પ્રતીક ગણાય છે ! તે સાચુ છે કે નબળી આર્થિક સ્થિતિવાળા સાદાઈથી પણ લગ્ન પતાવે છે. આમ છતાં, સારી આર્થિક સ્થિતિવાળાં કુટુંબોએ જે ખર્ચાળ રિવાજો ઊભા કર્યા હોય છે તેમાં વત્તાઓછા અંશે મધ્યમ અને નબળા સ્તરોને પણ ઘસડાવું પડે છે. તદુપરાંત કન્યા બધી રીતે યોગ્ય હોય છતાં ખર્ચાળ રિવાજોને પરિણામે અનુરૂપ પાત્ર મેળવવાની મુશ્કેલી પણ રહે છે જ.

ગોળે ખર્ચાળ રિવાજો દૂર કરવા આગળ જોયું તેમ વખતોવખત પ્રયાસ કર્યા છે જ. પરંતુ તેનો અમલ થઈ શક્યો નથી. ગોળ અતિષયતા પર જઈને એટલે કે એકી સાથે અનેક બાબતોમાં - કેટલીક અનેક લોકો પાલન કરવા તત્પર થઈ શકે, કેટલીકમાં તેવી તત્પરતા ન પણ હોય તેવી બાબતોમાં, કેટલીક લક્ષ્ય બનાવી તેના વ્યવહારૂ પાલન ઉપર જ આગ્રહ રાખે તો થોડુંક સારુ પરિણામ આવવાની શક્યતા જણાય છે.

સારી સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિવાળા સ્તરે ગોળની રચનામાં તથા ગોળના પંચનાં સંમેલનોમાં આગેવાની લીધી છે. લગ્નના ખર્ચાળ રિવાજો દૂર કરવાની તે સ્તરની જ નૈતિક જવાબદારી છે.

પ્રણાલિકાગત હિન્દુ સમાજમાં બ્રાહ્મણની ઓળખાણ જનોઈના આધારે થતી. કન્યાપક્ષે કેટલો ખર્ચ કરવામાં આવે છે અને વરપક્ષે કેટલી પરઠણ મળી તેના આધારે 'પાટીદારત્વ'નું માપ ગઈ સદીથી ચાલતું આવે છે તેમાં સુધારાનો સમય પાકી ગયો છે. ગોળના માત્ર ઠરાવોથી સુધારો થવો શક્ય નથી. સવાલ વલણ બદલવાનો છે. પુત્રના ભણતરની કક્ષા, પરદેશનો વસવાટ કુટુંબની સારી આર્થિક સ્થિતિ જેવાં સાનુકૂળ પરિબળો લગ્ન પ્રસંગે વેપારીની રીતે ધ્યાનમાં રાખી લગ્નને સોદાની રીતે 'પતાવવા'ને બદલે, કન્યાનું શિક્ષણ, ઉછેર, તંદુરસ્તી જેવી બાબતો પર ભાર મૂકીને ખર્ચાળ રિવાજો અટકાવી શકાય. વલણ બદલવાની પહેલ પરણનારે-ખાસ કરીને યુવાનોએ કરવાની છે.

જ્ઞાતિબંધારણ અને તેની ખામીઓ વિષે અને સત્તાઓ વિશે જુદા જુદા અભિપ્રાયો પ્રવર્તે છે મોટી પહેરામણીઓને રોકવા માટે, આ હાનિકારક રિવાજને અટકાવવા માટે સંવત ૧૮૪૮ની સાલમાં એવી મતલબનો ઠરાવ થયો હતો કે, લગ્નના સંબંધમાં ખરચ કમી કરવો અને ખેડા જિલ્લાનાં કુટુંબોમાં કન્યાઓ આપવાનું બંધ કરવું. સને ૧૮૫૩માં પણ આ ઠરાવ થયો હતો. સને ૧૮૮૮ના ફેબ્રુઆરી માસની ૯મી તારીખે ડાકોર મુકામે લેઉઆ પાટીદારની જ્ઞાતિ મળી અને આ ખર્ચાઓ ઓછાં કરવા ૩૭ બાબતને લગતા ઠરાવો કર્યા હતા. વડોદરામાં ૨૬-૩-૧૯૦૫, નડિયાદમાં ૧૮-૧૦-૧૯૦૬, ભાદરણમાં તા. ૨૩-૧૦-૧૯૦૬, ધર્મજમાં તા. ૩-૧૧-૧૯૦૬ અને સોજીત્રામાં તા. ૫-૧૧-૧૯૦૬ના રોજ જ્ઞાતિ આગેવાનો ભેગા મળી જ્ઞાતિ સુધારા માટે ઠરાવો કર્યા હતા.

જ્ઞાતિના અનેક વિભાગ :

જ્ઞાતિના અનેક વિભાગ એના સંબંધમાં જુદા જુદા મતાંતરો પ્રવર્તે છે. જ્ઞાતિએ મુખ્ય સંજ્ઞા ગણીને 'કડવા' અને 'લેઉવા' એ વિભાગ ગણવામાં આવે છે. તેમાં કડવા

પાટીદાર અને લેઉવા પાટીદાર તેમજ કડવા કણબી અને લેઉઆ કણબી એવા વિભાગો હતા. કણબીના વિભાગમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ આંજણા પણ આવે છે. પણ સ્થળ પરત્વે ચરોતરિયા, અમદાવાદી, પાટણવાડિયા, વડોદરિયા, નાગરવાડિયા, ધંધા પરત્વે દાળિયા વગેરે ધર્મ પરત્વે ઉદા આચારવિચારને લીધે આંજણા, બાયડ પણ ગણાતા.

પાટીદાર જ્ઞાતિમાં વિભાગો પાડવા માટે અનેક કારણો જવાબદાર હતાં. જેમકે, કન્યા નહિ મળતાં તેમણે અંદરઅંદર એકઠા કરી ગોળ બાંધ્યા એટલે વિભાગ પડ્યા. સ્થિતિ, રીતરિવાજ, લાયકાત, આચારવિચાર, ધર્મ, ધંધો, સ્થળ, કુટુંબ અને પક્ષપાત તેમજ મિથ્યાભિમાનથી એકડા અને વિભાગો પેદા થયા. લેઉઆ અને કડવા પાટીદારમાં અરસપરસ કન્યા વ્યવહાર ન હતો. કડવા પાટીદારના લગ્ન દશથી બાર વર્ષે આવતા અને તેમનામાં નાતરાં થતાં, માટે લેઉઆ પાટીદાર તેમનાથી જુદા પડતા. લેઉઆમાં નાતરાં કરનાર કણબી કહેવાતો. તેમના કરતાં નાતરું નહીં કરનાર તે પાટીદારને તે ઊંચા ગણતા. પાટીદાર અને કણબી વચ્ચે કન્યા વ્યવહાર છૂટથી ચાલતો ન હતો. પણ પાટીદાર કણબીની કન્યા લઈ શકતો પરંતુ પોતાની કન્યા કણબીને આપી શકતો નહિ. આ જ્ઞાતિના તમામ જથા એકઠા કરવા ખેડા જિલ્લાના માજી કલેક્ટર મે. શેફર્ડ અને નડિયાદના દેસાઈએ પ્રયત્ન કર્યો હતો તેમજ લગ્ન સંબંધી અંગ્રેજ સરકાર તથા ગાયકવાડ સરકારથી રકમો ઠરાવી આપેલ કરવાના નિયમો બંધાયા હતા. સુધારાવાદીઓને તેઓ હલકા કુળના ગણતા હતા. આ જ્ઞાતિમાં તડ નથી પણ બે મુખ્ય તડ ગણી શકાય : (૧) બાર ગામો (૨) બીજાં ગામો. બાર ગામમાં પણ છ ગામ અને છ ગામનાં તડ પડેલાં હતાં. બીજા ગામોમાં પણ તડ પડેલાં હોય; આણંદ વગેરે ૭૧ ગામો, કાનમનો જથ્થો અને બીજાં ગામોનાં જુદાં જુદાં નાનાં ગામો.

આ પૈકી મુખ્ય બે તડો આશરે ૩૫૦ વર્ષથી પડેલાં હતાં અને કણબી નાતરાં બંધ કરે, જમીન ખરીદીને કે બીજી રીતે તેના માલિક થાય તો તેનું કુટુંબ બેત્રણ પેઢીએ 'પાટીદાર'ના રૂપમાં આવેલું ગણાતું. લેઉઆ પાટીદારોની જ્ઞાતિમાં ઘર્યાં હતાં. અમદાવાદવાળા, ચરોતરવાળા, વાકળવાળા, કાનમવાળા, રેવાકાંઠાવાળા, સુરતવાળા, વડોદરાવાળા વગેરે. અમદાવાદવાળા ચરોતરમાં બાર ગામવાળાને કન્યા આપતા નહિ. ચરોતરવાળા સુરતવાળાને આપતા નહિ. એછી ઊલટું સુરત તરફના વખતે રેવાકાંઠાવાળાને આપતા, રેવાકાંઠાવાળા કાનમ વાકળવાળાને આપતા, કાનમવાળા ચરોતરવાળાને, ચરોતરવાળા માંહોમાંહે પોતાના જથ્થામાં આપતા. કન્યા લાવવાની બાબતમાં હરકત નથી પણ કન્યા આપવાની બાબતમાં 'કુલીન' અને 'અકુલીન' કુટુંબો જોવામાં આવતાં હતાં.

રોટીવ્યવહાર :

લેઉઆ કણબીને અંદર-અંદર રોટીવ્યવહાર ગમે તે ગામે હોય કે જાય ત્યાં હતો. કડવા કણબીની સાથે પણ તેમને રોટીવ્યવહાર હતો. માત્ર ઉદા કણબી, આંજણા કણબી અને બાયડ લેઉઆ કણબી સાથે તેઓ રોટીવ્યવહાર રાખતા નહિ. ઉદા

કણબીની એક જાત હતી. તેઓ બ્રાહ્મણનું પણ ખાતા નહિ. પરંતુ તેમની સાથે લેઉઆને ભાણા-વ્યવહાર ન હતો, કારણ તેમાં રીતરિવાજ જુદા પ્રકારના હતા. ને ધર્મની રીતે તેઓ જુદા પડતા હતા. આંજણા કણબી દારૂ પીતા અને માંસમાટી ખાતા માટે તેમની સાથે રોટીવ્યવહાર ન હતો. બાયડ લેઉઆ કણબીથી જાત કોઈ વર્ણસંકરવાળી હતી, એમ જણાવાથી તેમની સાથે રોટીવ્યવહાર કરતા નહિ.

એકડા અને ચોખલાં :

'પાટીદાર' જ્ઞાતિમાં આ બારબર નથી. એવું કેટલાક વિદ્વાનો જણાવે છે. પરંતુ એકઠાનો વહીવટ હતો તે હકીકત પુરવાર થાય છે. મોટા જથ્થાઓમાં આ વહીવટ ન હતો પણ નાનાં ગામોમાં આ વહીવટ ચાલતો હતો. દા.ત. દશકોશીનાં અમુક ગામોએ એકડો કર્યો હતો. ચરોતરમાં કન્યા ન આપવી. સારા ગણાતા જથાની કનડગત વધી પડે કે ખર્ચમાં ન પહોંચાય અગર કન્યાની તાણ પડે ત્યારે એકડાનો જન્મ થતો હતો. કન્યાની અછત ન પડે અને ખર્ચ ઓછો થાય એ કારણને લીધે એકડા કરવાની તરફનું વલણ વધ્યું હતું. એકડા અને ચોખલાં કરવાથી કેટલાક લાભ થતા, જેવા કે,

(૧) બીજા જથામાં કન્યા જાય નહીં ને તેથી કન્યાની છત થાય.

(૨) કન્યાની છત થવાથી ગરીબ માણસને કન્યા મળી શકે.

(૩) ઓછા ખર્ચે જેને તેને કન્યા મળે.

(૪) એકંદરે ખર્ચ ઓછો થાય.

(૫) કન્યાઓ સુખી થશે એમ ધારવામાં આવતું હતું. તેનો મોટો ગેરફાયદો એ હતો કે પસંદગીને કોઈ અવકાશ રહેતો નહિ તેમજ નાનો સમૂહ થવાથી સાંસારિક સ્થિતિના સંબંધમાં ગેરફાયદા થતા. એટલે એકડા અને ચોખલાના રિવાજમાં ફાયદા કરતાં ગેરફાયદા વધારે દેખાયા એટલે લોકો તે તોડવા લાગ્યા.

બ્રાહ્મણ અને વાણિયાની જેમ પાટીદાર જ્ઞાતિનાં દશાવીશાનો ભેદ જોવા મળતો નથી. પાટીદાર જ્ઞાતિમાં જનોઈ પહેરવાનો રિવાજ શરૂઆતમાં ન હતો, પણ પાછળથી દાખલ થયો હોય તેમ લાગે છે. પણ તે વ્યક્તિગત હતો. જ્ઞાતિ સમૂહને કોઈ સંબંધ ન હતો. છોકરાને મુંડન કરાવવાના પાટીદારમાં બે પ્રકારના હતા. ઘર આગળ મુંડન કરાવતા અથવા બાધા રાખી હોય તે સ્થળે અથવા તીર્થ સ્થળે કરાવવાનું હતું. બાકી બાધા રાખી ન હોય તો, છોકરાની ઉંમર બે વર્ષની થાય ત્યારે મુંડન કરાવતા અથવા પાંચ, સાત કે નવમે વર્ષે વાળ લેવડાવવાનો રિવાજ હતો. ઘર આગળ વાળ ઉતરાવે તો રૂ. ૫ થી ૧૦ ખર્ચ થતો, જ્યારે તીર્થ સ્થળે રૂ. ૫૦ થી રૂ. ૧૦૦ ખર્ચ કરવામાં આવતો. જમણવારનું અને બ્રાહ્મણોની દક્ષિણાનો ખર્ચ પણ થતો. નિશાળગયણાનો રિવાજ હતો. બાળક ગામઠી શાળામાં ભણવા જાય ત્યારે પાટલાપૂજા કરવાનો અને મહેતાજીને દક્ષિણાનો રૂ. ૧ આપવાનો ચાલ હતો. નિશાળિયાઓને ધાણી, પતાસાં, ખડિયા, વતરણાં વગેરે વહેંચવાનો રિવાજ હતો. કેટલાક મહેતાજીને પાઘડી પણ આપતા.

અવસર ઉપર થતા ખર્ચાઓ :

પાટીદાર જ્ઞાતિમાં કુળ જોવાનો રિવાજ હતો. તે માટે પાંચ પખાં પર ધ્યાન આપવામાં આવતું. છોકરાનું કુટુમ્બ, બાપનું મોસાળ, માનું મોસાળ, તેનું પોતાનું મોસાળ અને છોકરાના કુટુંબવાલા કેવા લોકો સાથે કન્યાનો સંબંધ ધરાવે છે તે જોવામાં આવતું. ગરીબ અને હલકા કુળનો હોય પણ શહેરમાં જઈ આબાદ થયો હોય તો સારા કુળવાળા કન્યા આપતા. પરિણામે તે શહેરી કુળવાન ગણાતો. લેઉઆ પાટીદારોમાં વિધવાઓ પુનઃવિવાહ અગર નાતરાં કરી શકતી નહિ અને વિધવા અવસ્થામાં જ જીવન ગાળવું પડતું. લેઉઆ કણબી અને કડવા કણબીની ન્યાતમાં વિધવાઓ નાતરાં કરી શકતી એટલું જ નહીં પણ છતે ધણીએ છેડો ફાડી આપવાનો એમનામાં રિવાજ હતો. આમ હોવાથી લેઉઆ કણબી અને કણબીની ન્યાત કરતાં લેઉઆ પાટીદારની જ્ઞાતિ ઊંચી તથા કુલીન ગણાતી અને તેથી તે ન્યાતો સાથે તેઓ રોટીવ્યવહાર કદી કરતા નહીં.

કુળવાનના કુટુમ્બમાં ક્યારેક નાણાકીય સ્થિતિ સારી ખરાબ રહે, કન્યા વિક્રય કરે અથવા નાતરું કરે કે પોતાની કન્યા હલકા કુળમાં આપે, ખાનદાનીપણું ગુમાવે, આબરુ કે જાગીર ગુમાવે તો તે અકુળવાન બની જતા હતા.

લગ્ન વખતે વરોઠી થતી. લગ્નના દિવસે કે આગલા દિવસે પોતાના સંબંધીઓને જમાડવામાં આવતા તેને વરોઠી કહેતા.

સદર જમણવાર પ્રસંગે ગામના ઇતર ન્યાતના બ્રાહ્મણ, વાણિયા વગેરે પૈકી સ્નેહીઓ અને સંબંધવાળા અથવા જેમની સાથે વ્યવહાર હોય તેવાઓને પણ જમાડવામાં આવતા. તે ઉપરાંત પોતાના ગામના સોની, સુથાર, લુહાર, કુંભાર, દરજી, માળી, હજામ વગેરે જેમની પાસેથી મહેનત-મજૂરીનું કામ વરકન્યાના કુટુમ્બ તરફથી પ્રસંગોપાત્ત લેવામાં આવતું તેમને પણ જમાડવામાં આવતા અને સોની તથા સુથાર સિવાયના બીજાઓને ઘેર લઈ જવા માટે પીરસણ પણ આપવાનો ચાલ હતો.

લગ્નના અવસર ઉપર નોતરાં જમાડવાનો રિવાજ હતો. જાન એટલે વર તરફનાઓને વિદાય કર્યા બાદ એક દિવસ વધારે રાખી જમાડવામાં આવતી તેને નોતર જમાડી કહેવાતી. નોતર જમાડવા માટે કન્યાના બાપની સંમતિ લેવી પડતી હતી.

પાટીદાર જ્ઞાતિમાં મોટાં શહેરોમાં વરઘોડા કાઢવાનો રિવાજ નથી. માત્ર વર પરણવા જાય ત્યારે તેને પોતાના ગામમાં ઉઘલાવતો. એટલે પરણવા જતી વખતે કુળદેવીને પગે લગાડવા લઈ જતા. તે વખતે દારૂખાનું અને બંદૂકો ફોડવામાં આવતી, પાછળથી આ રિવાજ શહેરોમાં દાખલ થયો અને દેખાદેખીથી વરઘોડા ઠાઠથી કાઢવાનો રિવાજ વધતો ગયો. તેમનામાં કસુંબા માટે જવાનો રિવાજ હતો. વરના બાપાને જે સ્થળે ઉતારો આપ્યો હોય ત્યાં કન્યાપક્ષના પુરુષવર્ગ, છોકરાં, મોટા ને વૃદ્ધ પુરુષો, એકઠા મળીને જતા, તે વખતે વરપક્ષના ત્યાં તેમને મળવાને માટે એકઠા થતા. પછી કન્યા પક્ષવાલા હારબંધ નાના-મોટા વૃદ્ધ અનુક્રમે ગોઠવાઈ વરપક્ષના

સઘળા માણસોને વારાફરતી 'રામ રામ' કરી હાથ મેળાવી આગળ ચાલતા જતા ને બધાને મળી રહ્યા પછી વરપક્ષ બાપા તેમને સન્માન આપીને બેસાડતો અને તેમનામાંથી વૃદ્ધ હોય તેમને કસુંબો પાતા. પછી પાનસોપારી વગેરે આપવામાં આવતાં. લગ્નપ્રસંગે ખારેકો, પતાસાં, સોપારી, ગોળ, ધાણા, બદામો અને વાસણો વહેચવાનો ચાલ હતો. આને લહાણાં કહેતાં. લગ્નઉબેતર વખતે ગાનારીને, ભવાયાને, મલને, હીજડાને અને આશ્રિત પંડ્યાને, વાળંદ, માળી, દરજી અને વસવાયાને રોકડ રકમ આપવામાં આવતી. માટલી ભરીને મીઠાઈઓ આપવાનો પણ રિવાજ હતો.

લેઉઆ પાટીદારમાં કન્યા પક્ષ તરફથી વરને પહેરામણી આપવાનો ચાલ હતો. ને ૧૦ રૂ.થી માંડી ૪,૦૦૦ રૂ. સુધીનો હતો. તે રોકડ કે જણસના રૂપિયા રૂપે આપી શકતા. સગાં-વહાલાંઓને વિવાહ વખતે બીજા કર આપવા પડતા.

લેઉઆ પાટીદારમાં પલ્લા તરીકે રકમ આપવાનો રિવાજ હતો. વડોદરા જેવા શહેરના ભાગોમાં સ્ત્રીને માટે જે રકમ આપતા તેને 'પલ્લુ' જ કહેતા અને બીજાં ગામોમાં ચરોતરમાં કન્યાને, માટે જે રકમ અપાતી તે 'વસંત'ના નામથી ઓળખાતી હતી. 'વસંત'ની રકમનો કન્યાના બાપ પરઠણથી રકમ આપે છે તેમાં સમાવેશ થતો. વધારે પરઠણમાં વધારે પલ્લું રહેતું. વડોદરા તરફ પલ્લાની રકમ સ્ત્રી-ધન ગણાતી. વિધવા બાઈ ગુજરી ગયા પછી પલ્લાની રકમ તેના છોકરાને, અને તે ન હોય તો તેના દીકરાને કે પછી વારસને મળતી. ચરોતરના પાટીદારો જમીનની માલિકી ધરાવતા હોવાથી વિધવા બાઈને પલ્લાની રકમની જરૂર પડતી નહિ. તેમ છતાં સને ૧૮૮૮ના ફેબ્રુઆરીની ૯મી તારીખ ડાકોર મુકામે પાટીદાર લોકોએ ઠરાવ કરેલા હતા તેમાં પલ્લા (વસંત)ના સંબંધમાં ઠરાવ ૧/૪ નીચે પ્રમાણે કરેલો હતો :

'રૂ. ૧૦૧ (અંકો એકસો એક) વસંતના તે કન્યાના સાસરે કન્યાના નામના ત્રાહિત માણસને ઘેર વ્યાજે મૂકવા, તેની ચિઠ્ઠી વર-કન્યાના મા-બાપની ખુશી આવે તેને ઘેર મૂકવી, પણ તે રૂપિયાની માલિકી કન્યાની છે તેમ કન્યાની ગેરહાજરીમાં વરના તરફના રૂપિયાનો માલિક વર છે ને વર-કન્યાની ગેરહાજરીમાં વરના તરફના માલિક છે. આ રૂપિયાનું વ્યાજ હંમેશા કન્યા લે, સદરહુ રકમ વર તથા કન્યા પોતાની એકત્ર ખુશીથી લાયક ઉમ્મરે ઉપાડી લેવાને હક્કદાર છે, પણ કન્યા વગર પ્રજાએ વિધવા થયેથી રકમ પોતે એકલી સરકારની સંમત્તિ વગર ઉઠાવે નહીં, ને સંમતિથી ઉઠાવે તો સરકારી ઉપરથી ભરણપોષણનો હક્ક જતો નથી, પણ વસંતના રૂપિયા ઉપર કન્યાના બાપનો કાંઈ તરેહનો હક્ક નથી, પરંતુ જો કન્યા જાત્રાએ જાય તો તે રકમમાંથી અડધો અવેજ ઉઠાવવાને કન્યાને હક્ક છે.'

જાન :

લેઉવા પાટીદારની જ્ઞાતિમાં જાન લઈ જવાનો રિવાજ હતો. જાન લઈ જવાનો ખરચ વરવાળાએ કરવો પડે તો પોતાના ગામથી કન્યાના ગામ સુધી જવાનું તથા જાન પાછી લાવવાનું ખરચ તેને કરવાનું રહેતું. આ ખરચમાં ભાડું ઉપરાંત રસ્તામાં

ખાવાનું અગર વટેશરીનો ખરચ વાજાવાળા અને સુખપાલ ઊંચકનાર ભોઈઓનું મહેનતાણું વગેરેનો સમાવેશ થતો. જાનવાસા માટે ગામમાં સગવડવાળું ઘર અથવા ધર્મશાળામાં વ્યવસ્થા થતી. જાનવાળાઓને સગવડો પૂરી પાડવામાં આવતી. જાનના લોકોને નહાવા માટે ગરમ પાણી પૂરું પાડવું પડતું તેમજ હુક્કા માટે ગડાકુ પૂરી પાડવી પડતી અને હુક્કા માટે દેવતા (અંગારા) જોઈએ તે માટે લાકડાં પૂરાં પાડવાં પડતાં. જાનવાળાને જમાડવામાં આવતા હતા. આ જમણને 'હાજરી' કહેવામાં આવતું. (જાનવાસામાં જ જમાડવામાં આવતું.)

આ ઉપરાંત જાનના બળદ, ઘોડાઓ માટે ઘાસ-ચંદી અને મસાલ માટે તેલ વગેરે આપવું, તેમ પહેલે દિવસે જાનૈયાના બળદને ઘી પાવું પડે અને જતી વખતે ગાડીવાનને શેર શેર મીઠાઈ આપવામાં આવતી.

જાનમાં અમુક માણસ લઈ જવું તેવું ધોરણ ન્યાતના તરફથી ઠરાવેલું હતું. લગભગ ૧૫૦ સભ્યો હતા. ડાકોર મુકામે ૧૮૮૮માં ચરોતરના પાટીદારોની જ્ઞાતિ ભેગી થઈ તેણે જાનનું ૧૦૦ માણસ ઠરાવ્યું હતું. બ્રિટિશ સરકારની હકુમત નીચેનાં ગામોમાં જાનમાં અમુક સંખ્યા સુધી માણસ લઈ જવા એમ ઠરાવ્યું હતું, પરંતુ ગાયકવાડ સરકારના રાજ્યમાં તેવું કાંઈ ઠરેલું નથી.

જાનમાં એકલા પુરુષો જતા. કોઈપણ સ્ત્રીને સાથે જાનમાં લઈ જવાનો રિવાજ ન હતો, અગાઉ ગુલામડીઓ લઈ જતા, અને તેમની પાસે ગવરાવતા તે રિવાજ હાલ નથી, પણ લગ્ન વખતે ગવડાવવામાં આવતાં બીભત્સ ફટાણાં તે વાતની સાક્ષી પૂરે છે. કડવા કણબીઓની જાનમાં જે ફટાણાં ગવાય છે તેવાં જ ફટાણાં લેઉવા પાટીદારોની જાનમાં ગવાતાં હતાં.

જાન ત્રણ દિવસ સુધી રહેતી અને પહેલે દિવસે એક અને બીજા દરેક દિવસે બે એ પ્રમાણે કુલ પાંચ જમણ આપવાં પડતાં. આ પાંચ જમણમાં ત્રણ જમણ પાકાં અને બે જમણ કાચાં, એટલે હાજરી અગર નાસ્તા જેવાં અપાતાં. 'બીજવર' પરણવાનો હોય અગર ૩૦ વર્ષ ઉપરાંત વયનો વર હોય તો જાન બે દિવસ અગર દોઢ દિવસ જ રહેતી, અને તે વખતે પાંચને બદલે ત્રણ જમણ આપવામાં આવતાં. કન્યાવાળો ગરીબ હોય તો એક જમણ પણ ચાલતું અને જાન એક દિવસ રહીને પાછી જતી.

તા. ૯ ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૮ના રોજ ડાકોર મુકામે પાટીદારો એકઠા થયા અને જાન સંબંધે તેમજ તેને લગતા ખર્ચ સંબંદે નીચેના ઠરાવો થયા હતા.

(૧) વર તરફનાએ જાનના તમામ જાતના લોકો સુદ્ધાં તથા નોકરો, વસવાયા સુદ્ધાં બધાં મળીને ૧૫૦ માણસોની અંદર લઈ પરણાવવા જવું, ને વર તથા કન્યાના મોસાળિયાએ નોતર ૨૫ માણસોની લઈ જવી, તેથી વધારે નહીં. જાનના લોકોએ દિવસ ૩ રહેવું. વસંતનું ખાણું શેર ૧૦। (સવાદસ શેર) સુધી વર તરફથી લઈ જવું તેમજ સૌભાગ્યવતીઓને દર સૌભગ્યવતીએ ૭ (સાત) પ્રમાણે સોપારી આપવી. જાન જાય અને આવે ત્યાં સુધીમાં વર તથા કન્યા તરફનાએ તાયફો બોલાવવો નહીં.

જાનમાં અફીણ બિલકુલ કન્યાના તરફનાએ આપવું નહીં. જાનના તમામ જાતના વેતને એક સરખા દરરોજ હર બળદની જોડે શેર ૫ (પાંચ) પ્રમાણે મઠ આપવા ને દર ઘોડા દીઠ શેર ૪ (ચાર) પ્રમાણે દરરોજ ચંદી આપવી, પણ રાતબ તથા ઘી પીવાના તથા ગોળ આપવાનો ચાલ બંધ કરવામાં આવ્યો. તમાકુ આપવી, પાશેર કરતાં વધારે અફીણ આપવું નહીં. જાનમાં કોઈએ ગાનારી લઈ જવી નહીં. ભાટચારણોને આપવાનો ચાલ બિલકુલ બંધ કરવો.

લગ્ન-પ્રસંગ ઉપર ઘરનાં માણસોને માટે દરદાગીનાનો ખરચ કરવામાં આવતો તે નાણાકીય સ્થિતિ તથા કુટુંબના મુખ્ય પુરુષના વિચાર તથા મરજી ઉપર રહેતો. કન્યાના બાપે કપડાં અને દરદાગીના કરવાનાં રહેતાં.

સમાન કુળવાળાની અંદર પહેલા આણાનો ખરચ (કરિયાવર) દીકરીના બાપને નીચે મુજબ કરવો પડતો. દીકરીને વળાવતી વખતે સવામણ બેલ બાંધવાનો રિવાજ હતો, એટલે કે, સવામણ ઘઉં એક નવા સાલ્લામાં મૂકી તેની ગાંસડી બાંધીને આપતા, તથા સોપારી આઠ શેર, ખારેક આઠ શેર, ટોપરાં નવ શેર તથા અગિયાર નાળિયેર એક કોથળામાં ભરી આપતા તેમજ એક શેર લવિંગ, શેર તજ તથા શેર એલચી, પાંચ શેર કાચું તેલ અને પાંચ શેર ધુપેલ આપવામાં આવતું, તેમજ કન્યાનાં સાસરિયાંનાં વસવાયાં જેવાં કે સોની, સુથાર, લુહાર દરજી, કુંભાર, માળી, હજામ વગેરેની સ્ત્રીઓને આપવા માટે અગિયાર સાલ્લા આપવાનો રિવાજ હતો, તથા દીકરીને પહેરવા માટે સારામાંના સાલ્લા નંગ ૯ તથા ઘાઘરા નં. ૯ એટલે નવ જોડ લૂગડાં કરવામાં આવતાં. રૂ. ૨૫ કોથળામાં શુકનના મુકાતા. રૂ. ૨ પહેરેલા સાલ્લાને છેડે ગાંઠવાળી બાંધી આપતા. બીજા આણે પણ ભારે ખર્ચ કરવો પડતો.

લગ્ન બાબતના ખરચ ખરેખર વધુ અને હદ ઉપરાંતના હતા, પણ રૂઢિના લોકો ગુલામ બન્યા હતા, તેથી લાચાર હતા. આ બાબતોનો ખરચ કન્યાનો બાપ કાંઈ ઉત્સાહથી કરતો ન હતો, પણ વરના બાપ તરફથી બહુ જ દબાણ થતું, એટલું જ નહીં પણ તેની મરજી મુજબ ખર્ચ કરે નહીં તો તે દીકરીને સાસરે તેડે નહીં, ને તેડે તો પછી પિયર આવવા દેતા નહીં, વગેરે પ્રકારનું દુઃખ દઈ દીકરીઓને કનડગત કરતા. તેના બાપને પણ કનડતા. આવા જંગલી રિવાજને લીધે પાટીદારો મહેનત કરવા છતાં નિર્ધન રહ્યા, એટલું જ નહીં પણ આવા ગજા ઉપરાંત કન્યા સંબંધીના ખરચને લીધે કુલીન ગણાતા. નિર્ધન મનુષ્યો પ્રસંગે જંગલી બની, બેભાન થઈ, નિર્દયતાથી પોતાની બાળકન્યાઓનો નાનપણથી જ (વાણમાં) વાસામાં પોતાની સ્ત્રીઓ પાસે નાશ કરાવતા અને આવાં ઘાતકી કૃત્યો કરતાં જરાપણ અચકાતાં નહીં.

તે કુરિવાજ દૂધ પીતી ચાલ તરીકે જન્મ્યો. તે કુરિવાજની નાબૂદી સામે બેચરદાસે ઝુંબેશ આદરી, અને તેની નાબૂદી માટે 'પુત્રી રક્ષક' કાયદો કરાવ્યો.

લેઉવા પાટીદારોમાં જ્ઞાતિભોજન એટલે રસ્તામાં જમવા બેસવાનો ચાલ હતો. ઘણું કરીને બારમું, વરસી તથા લગ્ન પ્રસંગે ભોજન રસ્તા પર બેસી લેતા હતા.

કન્યા વિક્રય :

લેઉવા કણબી-પાટીદાર કોમમાં કન્યા વિક્રય સંબંધી એકસરખો રિવાજ ન હતો. કન્યા અછતને કારણે આ રિવાજ શરૂ થયો હશે. આગળ જણાવ્યા મુજબ પાટીદાર કોમના જુદા જુદા જથ્થા હતા;

(૧) કુળવાન-બારગામો તેમાં છ વડોદરા રાજ્યનાં અને છ બ્રિટિશ રાજ્યનાં.

(૨) કુળવાન-ઉપરનાં બાર ગામો સિવાયનાં બાર ગામ સાથે સંબંધ રાખનારા.

(૩) ઉપરના જથ્થા ૧-૨ સિવાયના ચરોતર, દસક્રોઈ, કાનમ, વાકળના ભાગના.

(૪) શહેરના-વડોદરા, અમદાવાદ, સુરત, ભરૂચના અને કાઠિયાવાડના ઉપર જણાવેલા ભાગો પૈકી ૧-૨ ભાગોમાં કન્યાવિક્રય બિલકુલ થતો નથી, ને ભાગ ૩-૪ પૈકી કેટલાક કન્યાવિક્રય કરનારા હતા ને કેટલાક તે નહીં કરનાર પણ હતા. આ રિવાજ આવકાર્ય ગણાતો નહીં, તેના પર પ્રતિબંધ માટેની માગણીઓ થતી હતી.

સાધારણ રીતે ૧૨ વર્ષની અંદર કન્યાઓ પરણાવી દેવામાં આવતી. કન્યાવિક્રય કરનારા લોકો વધારે રકમ લેવાની ખાતર કન્યાને મોટી ઉંમર સુધી વગર પરણાવેલી રાખતા. લોકોની આ રિવાજ બંધ કરવાની આંતરિક ઇચ્છા હતી. પરંતુ કેટલાક ચાલતા આવેલા રિવાજ અને કુટુંબનાં માણસોની અડચણોને લીધે છોડતા નથી અને કેટલાક ધનના લોભથી છોડતાં નહીં.

સાટાંતેખડાં :

આ જ્ઞાતિમાં આ રિવાજ હતો, પણ તે હલકાં કુટુંબોમાં હતો. તેવી માન્યતા પ્રવર્તતી હતી. કુળવાન ગણાતાં કુટુંબો અને સારા ગામના પાટીદારોમાં આ રિવાજ ન હતો. જ્યાં કન્યાવિક્રય હોય ત્યાં આ રિવાજ જોવા મળતો હતો. સાટાંતેખડાં કરવાનો રિવાજ દાખલ થવાનું કારણ કન્યાવિક્રય હતું. એટલે જ્યાં પોતાની કન્યા પૈસા લીધા વિના આપતાં નહીં, ત્યાં વરવાળા ગરીબ સ્થિતિના હોય તો પૈસા આપી શકે નહીં, તેથી અને પોતે કન્યાવિક્રય કરતા ન હોય એટલે પોતાની કન્યા બદલી પૈસા મેળવી તે પોતાના છોકરા માટે કન્યા લાવવામાં આવે તેવું ન હોવાથી તેમને કન્યા મળી શકતી નહીં. આવી સ્થિતિમાં જો તેમના પોતાના કુટુંબમાં કન્યા હોય તો પૈસાને બદલે તે આપવાનું ઠરાવી પોતાના કુટુંબના છોકરા માટે કન્યા લાવતા. આ ઉપરાંત જ્યાં કન્યાની અછત હોય અને ગરીબાઈ ઘણી હોય તેમજ જ્યાં જથ્થા ટૂંકા હોય ત્યાં આ રિવાજ પ્રચારમાં હશે તેવું માલૂમ પડતું. આ સાટાંતેખડાંના રિવાજથી છોકરા મોટા થઈ જાય છતાં કન્યા ન મળે, સાટાંતેખડાં કરવાથી એક બીજાને ત્યાં કન્યાને દુઃખ પડે, વગેરે અડચણો આવતી.

પાટીદાર જ્ઞાતિમાં જ્યાં કન્યાવિક્રય કે સાટાંતેખડાંનો ચાલ ન હતો ત્યાં કન્યા લખી આપવાનો રિવાજ પણ ન હતો, પણ જે લોકો ગરજવાન હતા તે કન્યાવિક્રય પ્રચારમાં હોવાથી રોકડા રૂપિયા આપવા જેમની શક્તિ નહોતી, તેમજ સાટાંતેખડાં કરવા જેમના કુટુંબમાં કન્યા ન હતી તેવા માણસો કન્યા લખી આપતા. આ કારણથી

અનેક ઝઘડાઓ ઊભા થતા તેના નિકાલ પંચાતિયા કે પંચ લાવતું. કુટુંબમાં વેરઝેર વધતાં.

કજોડાં :

કુળ જોવાના કારણે આ જ્ઞાતિમાં કન્યાઓને તેમનાથી નાની ઉંમરના વર સાથે પરણાવવામાં આવતી. આવા લગ્ન સેકંડે ૧૫ ટકા થતાં હતાં. કન્યાને તેર વર્ષની થતાં અગાઉ તે સાત વર્ષની ઉમર થયા પછી ઘણા ભાગે પરણાવવાનો રિવાજ હતો. વધારેમાં વધારે ચૌદ વર્ષની કન્યાની ઉંમર પરણાવતી વખતે હોય. વર સારો ન મળ્યાના કારણથી, પૈસાની સગવડ ન થયાના કારણથી આવી મોટી ઉંમર સુધી કન્યા પરણ્યા વગરની રહી જતી અને છેવટે ઊંચા કુળના વરને અભાવે મધ્યમ કુળનો છોકરો પસંદ કરવો પડતો. કજોડાનાં માઠા પરિણામો આ જ્ઞાતિમાં જોવા મળતાં. સારા કુળનો વર કે કન્યા મેળવવાના લોભમાં ઉંમર જોવાતી નહીં. પહેરામણી (પૈસા) ને લીધે પણ કજોડાં થતાં. કજોડાં તરફ સુધરેલા લોકો અણગમો બતાવતા થયા હતા. વર નાનો હોય તો તેની યોગ્ય ઉંમર થયા પછી કન્યાને વળાવવામાં આવતી હતી. આમ નાની ઉંમરની કન્યા સાથે મોટી ઉંમરના વરને પરણાવાતો તે પણ કજોડું ગણાતું.

અનેક સ્ત્રીઓ કરવી :

પુરુષને એક સ્ત્રી હયાત હોવા છતાં તેને કુળને કારણે બીજી કન્યા આ ન્યાતના લોકો આપતા હતા. કુળવાન પોતાને મરજી પડે તેટલી સ્ત્રીઓ રાખી શકતો, પણ ૩ થી ૭ સ્ત્રીઓ કરેલાના દાખલા મળી આવ્યા છે. ૧૮૮૮ની ૯મી ફેબ્રુઆરીએ ડાકોર મુકામે પાટીદાર જ્ઞાતિના આ અંગે ઠરાવો થયેલા છે. પુરુષ બીજી સ્ત્રી ક્યારે લાવી શકે તેની બાબત અને ભરણપોષણની બાબતની છણાવટ કરી હતી.

બધી પરણેલી સ્ત્રીઓને ઘણુંખરું પોતાના જ ઘરમાં રાખે છે. સ્ત્રીનો આગ્રહ કે કુસંપ હોય તો તેને જુદી રહેવા ગોઠવણ કરી આપી ખાવાપીવાનો બંદોબસ્ત કરી આપવામાં આવતો. ક્યારેક સ્ત્રીને પતિ સાથે અણબનાવ હોય તો તે ભરણપોષણ માગતી નહીં અને પિયર જઈને રહેતી, અથવા પિયરથી આવતી આવક દ્વારા પોતાનું ગુજરાન ચલાવતી. પુરુષની મરજી પ્રમાણે સ્ત્રીઓએ ચાલવું પડતું. તેના નિર્વાહ માટે તેનો વર પોતાની આબરૂ સાચવવા ખાતર સ્ત્રીને રોકડ રકમ અને થોડું અનાજ અને લૂગડાં આપતો. કેળવણીનો પ્રચાર થતાં આર્થિક મુશ્કેલીઓ પેદા થતં તેના ગેરફાયદા દેખાતાં. આ ચાલ અદૃશ્ય થવા લાગ્યો.

સીમંત-મામેરું :

પાટીદાર જ્ઞાતિમાં સીમંત વખતે જ્ઞાતિભોજન આપવાનો રિવાજ ન હતો, પણ દેખાદેખીથી બધા જ કરતા. પૈસાવાળો ન કરે તો તેની ટીકા થતી. ડાકોરની સભામાં આ અંગે પણ ઠરાવો થયા હતા. ખોળા વિશે ખોળો ભરતી વખતે જે ખરચ કન્યા તરફથી લેવામાં આવતું તે બિલકુલ બંધ કર્યું છે, માટે કશું લેવું નહીં. વધામણિયા વિશે પ્રથમ આવે તે માણસને રૂ. ૧, વર તરફનાએ આપવો. ત્યારપછી પગલાં લઈને

આવે તે વખતે રૂ. ૨ રોકડા આપવા. વડોદરા તરફ છોકરીનાં સાસરિયાં મોટા ખોળા વખતે રૂપિયા બબ્બે આપતા હતા. લેઉવા પાટીદારની જ્ઞાતિમાં મામેરું વસ્તારવાનો રિવાજ પણ પ્રથમ ગર્ભાધાન એટલે સીમંતના પ્રસંગે ૧૧ રૂપિયા ખોળા ખર્ચના, ૨ રૂપિયા રાખડીના, ૨ રૂપિયા બુસટિયાને અને ૫ રૂપિયા હજામને આપવા પડતા.

નવા જન્મેલા બાળકને પહેલવહેલું રમાડવા જાય ત્યારે (પ્રથમ મોં જોવા તરીકે) રૂ. ૧ થી રૂ. ૨ સુધી અપાતા. વડોદરા જેવા વિભાગમાં પહેલવહેલો છોકરો જન્મ્યો તેની વધાઈની ખબર જે માણસ તે છોકરીને સાસરે આપવા જાય તેને કંસાર-ઘી જમાડી પાઘડી કે પાંચ-દસ રૂપિયા આપતા. બારસાને બદલે છઠ્ઠા દિવસે છઠ્ઠીના લેખ લખવાની ક્રિયા કરતા ને છોકરો હોય તો તેના પગે કંકુ લગાડીને સફેદ કપડા ઉપર છાપતા, ને તે તેના બાપને ઘેર મોકલાવતા હતા. ફોઈને નામ પાડવાના રૂ. ૧ થી રૂ. ૫૧ સુધી કે દાગીનો આપવામાં આવતો હતો.

દીકરીને પહેલા છોકરા વખતે સાસરે વળાવવાની ક્રિયાને જિયાણું કહેવામાં આવતું. તે વખતે દીકરીને લૂગડાં અને જણસો તથા બાળકને લૂગડાં અને જણસો કરવવી પડતી. સાલ્લાઓ મૂકવામાં આવતા, જે ત્યાંના વસવાયાને આપવાના રહેતા. સગાને પણ આપવાના રહેતા. સીમંત વખતે નણંદ તરફથી રાખડી આપવામાં આવે તો વહુ જ્યારે બાળક લઈને સાસરે જાય ત્યારે તે રકમમાં ઉમેરો કરી નણંદને રાખડી પાછી આપવાની રહેતી. સીમંતના મોસાળાનો રિવાજ પાટીદાર જ્ઞાતિમાં ન હતો. વડોદરા તરફ મામો રોકડ રકમ આપતો હતો. ચરોતર તરફ કન્યાના મોસાળિયાને ચૂડો પાનેતર કરવાનો મૂળ રિવાજ હતો, મોસાળાવાળાઓએ ઘણું ખરચ કરવું પડતું હતું. વળાવતી વખતે કન્યાવાળાઓએ વરના વાળંદને, ગોરને, વસવાયાઓને અને વહેલના માણસોને દક્ષિણા આપવી પડતી.

વિધવા સંબંધી :

પાટીદાર જ્ઞાતિમાં ધણી ગુજરી જાય ત્યારે સ્ત્રીના કેશ ઉતરાવવામાં આવતા. આ માત્ર જેમનામાં નાતરાં કરવાની છૂટ હતી તેમનામાં સ્ત્રીની નાતરું કરવાની ઇચ્છા હોય તો તે સ્ત્રી ઘણે ભાગે કેશ ઉતરાવતી નહીં. કેટલેક સ્થળે આવી સ્ત્રીઓ પણ એક વખત તો કેશ ઉતરાવતી હતી. કેશ ઉતરાવવાનો રિવાજ હતો તે દશમાને દિવસે ઉતરાવવામાં આવતા પણ જો સ્ત્રીની ઉંમર ૧૨ કે ૧૫ વર્ષની થાય પછી કોઈ તીર્થસ્થળે લઈ જઈ, તેના વાળ ઉતરાવવામાં આવતા હતા. સ્ત્રીના એકવાર કેશ ઉતરાવ્યા પછી ફરીથી તે રાખવામાં આવતા જ નહિ. આઠ આઠ દિવસે મુંડન કરાવવું પડતું. કેશ ઉતરાવવામાં ન આવ્યા હોય તેવો દાખલો જૂજ બનતો. કોઈના કેશ ઉતરાવવામાં ન આવે તો તે સ્ત્રીની તથા તેનાં માબાપની જ્ઞાતિમાં અપકીર્તિ અને નિંદા થતી તેમજ કુટુંબીઓ ઠપકો દેતા. તેમ છતાં ન માને તો જબરાઈથી તેના વાળ ઉતરાવવામાં આવતા. કોઈક સ્થળે આવે પ્રસંગે તેને ન્યાત બહાર મુકવામાં આવે તેવું પણ બનતું હતું. પુનર્વિવાહ જ્યાં સુધી દાખલ થયો નથી, ત્યાં સુધી સ્ત્રીએ ધણીના મરણ પામ્યા પછી વાળ ઉતરાવવા,

કપડામાં ફેરફાર કરવો, ઘરેણાં પહેરવાં નહીં, ચાંલ્લો નહીં કરવો, આ રિવાજમાં ગૂઢ અર્થ સમાયેલો તેઓ માનતા હતા. આ એક રૂઢિ બની ગઈ હતી.

વિધવાએ તમામ પ્રકારના આભૂષણોનો અને સારાં કપડાંનો ત્યાગ કરવો પડતો. પણ ૩૫ કે ૪૦ વર્ષની ઉંમર થાય પછી એકાદ કંઠી કે કડું પહેરતા. ઉંમરભર જાડાં સુતરાઉ લાલ રંગ મિશ્રિત કાળા રંગનાં સાદાં કપડાં પહેરવાં પડતાં. કેટલેક સ્થળે કાળું કપડું અને પાકટ ઉંમર હોય તો રાતું પહેરતા હતા. આ જ્ઞાતિમાં સ્ત્રી કેળવણીનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું હતું. પાટીદાર જ્ઞાતિમાં સ્ત્રીઓની પ્રતિષ્ઠા અને સ્થિતિ સારી ન હતી. વિવાહ પ્રસંગે, મરણ પ્રસંગે તેમજ ધાર્મિક પ્રસંગે તેમનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો.

પડદાનો રિવાજ-લાજ કાઢવાનો રિવાજ :

આ જ્ઞાતિમાં પડદાનો રિવાજ હતો. પણ મુસલમાનો રાખતા તેટલી હદે ન હતો. પડદો પોતાના ધણીથી મોટી ઉંમરના સાસરાનાં સગાં હોય, તેમનાથી તથા વૃદ્ધ ઉંમરના પરપુરુષોથી કે બીજી જ્ઞાતિના સભ્ય ગૃહસ્થોથી રાખવામાં આવતો હતો. પડદાનું વિશેષ પ્રમાણ કુળવાન કુટુમ્બોમાં હતું. સ્ત્રીઓનો માનમરતબો અને મર્યાદા જાળવવાના હેતુસર આ પ્રથા શરૂ થઈ હશે અને પુરુષોએ તેને સ્વીકારી લીધી હશે.

પડદા રિવાજ માટે રૂઢિનાં બંધનનો વાંધો હતો. તેના વિરુદ્ધ વર્તન કરનારને ન્યાત દંડ કરતું અને તેના કુળને હલકું ગણવામાં આવતું. કેટલાક સ્ત્રીઓ પર દોષ મૂકતા કે આ રિવાજ બંધ કરવાની તેમનામાં હિંમત ન હતી. પરંતુ ૧૯મા સૈકાના અંત ભાગમાં સરકારી નોકરીઓમાં બદલીઓ થવાથી કેળવણીનો પ્રચાર થવાથી તેમજ વેપારાર્થે દૂરના પ્રદેશોમાં જવાની ફરજ પડવાથી આ રિવાજ ઢીલો પડ્યો. દરેક સ્ત્રી પોતાના શ્વસૂર પક્ષમાં વડીલોની લાજ કાઢતી હતી.

મરણ સંબંધી :

પાટીદાર જ્ઞાતિમાં રડવા-કૂટવાનો રિવાજ, શબ લઈ જાય તે વખતે પ્રથમ નજીકના ચકલા સુધી સ્ત્રીઓ શબની પાછળ રડતી-કૂટતી જતી હતી. ત્યાંથી પાછી ફરી મરનારના ઘરમાં (ઘરના આંગણામાં) કૂટતી, પછી રડતી રડતી તળાવ પર જતી અને ત્યાંથી નાહીને રડતી રડતી મરનારને ઘેર આવતી, ને રસ્તામાં જ્યાં બે અથવા વધારે રસ્તા મળતા હોય તેવે ઠેકાણે ઊભા રહી કૂટતી હતી. મરણના દિવસ પછી સાધારણ રીતે બાર દિવસ સુધી રડવા-કૂટવાનો રિવાજ હતો. પછી જુવાન મરણ પાછળ સ્ત્રી રાંડી હોય તો ૬ થી ૧૨ માસ સુધી અને ઘરડા પાછળ ૧૫ દિવસથી એક માસ સુધી રડવા-કૂટવાનું ચાલતું. મરસિયાં ગવડાવવા માટે ગાનારી લાવતા. આ રડવા પાછળ ખોટી સ્વાર્થવૃત્તિ એ હતી કે, પહેરામણીવાળા પાટીદારનો વર્ગ સાસરિયા અને મોસાળ પક્ષ ઉપર વધતા-ઓછા પ્રમાણમાં આજીવિકા ચલાવતા હતા. મરણ પ્રસંગે સાસરિયા તથા મોસાળિયા પક્ષ તરફથી રોકડા અને પાઘડી મળતી. જો રડવા-કૂટવાનું બંધ થાય તો આ ઊપજ ઓછી પડે તેમ હતું.

મરણને લગતી ક્રિયાઓ અંગે ડાકોરના ૧૮૮૮ના પંચમાં વિચારાયું હતું. કાણે જવા અંગેના નિયમો ઘડાયા હતા. કોગળામાં શું આપવું તે રકમ પણ નક્કી કરાઈ હતી. કાણે આવનારને ખીચડું ખવડાવવું, કંસાર ખવડાવવાનો નહિ. સરવણીએ જનારે બીજે દિવસે રહેવું નહીં. સ્નાન કાઢતી વખતે સરિયામ રસ્તાઓ પર બૈરાંઓએ કૂટવું નહિ - આમ આ ઠરાવોમાં રોવા-કૂટવાનું કમી કરાવવાનું ઠરાવ્યું હતું.

'મરણની કાળોતરી' ને આ જ્ઞાતિમાં 'ચિઠ્ઠી' કહેવામાં આવતી. તે બે પ્રકારની હતી : એક તો મરણ થાય કે તરત જ ખબર આપવા માટે લખવામાં આવતી તેને 'સ્નાન ચિઠ્ઠી' કહેતા હતા. આ ચિઠ્ઠી જેનું મરણ થયું હોય તેના સસરા તથા મોસાલમાં તેમજ તેને સ્નાન પહોંચતું હોય તેવાં સગાં તરફ મોકલવામાં આવતી. સગાંવહાલાંને ઘેર ચિઠ્ઠીઓ જતી, અને બીજી ચિઠ્ઠી સ્ત્રીનું મરણ સાસરિયામાં થયું હોય તો તેને પિયરે સ્નાન ચિઠ્ઠી મોકલવાનો રિવાજ હતો.

મરણ સંબંધીમાં આ જ્ઞાતિમાં શોક પાળવાનો રિવાજ જુદો જુદો હતો. કુંવારાં બાળક મરી જાય તો સાધારણ રીતે શોક પાળવાની રીત ન હતી. એકનું એક છોકરું મરી જાય તો શોક પાળતા. સ્ત્રીઓ મરી જાય તો શોક પાળવાનો રિવાજ ન હતો. માત્ર પુરુષના મરણનો શોક પાળવામાં આવતો હતો. એ શોક ચડતા-ઊતરતા ક્રમમાં લાંબી-ટૂંકી મુદત સુધી પાળવામાં આવતો. પુરુષો શોકપ્રદર્શન કરવા માટે માથે સફેદ ફેંટો અગર ધોળા રંગની પાઘડી પહેરતા. તેથી ઊતરતો શોક હોય તો જાંબુ અગર આસમાની, તેથી ઊતરતો હોય તો કાટવા રંગની અગર તપખીરિયા રંગની પાઘડી પહેરતા હતા અને વસ્ત્રો પણ સાદાં વાપરતાં. ભારે મરણમાં સાધારણ ખોરાકનો ત્યાગ કરીને તેને બદલે ભૈડકું, ખીચડી વગેરે તદ્દન હલકો ખોરાક કેટલીક મુદત સુધી લેતા (ખાતા). 'રાંડનાર' સ્ત્રી બાર માસ સુધી ઘરમાં ખૂણે રહેતી. અવસરના પ્રસંગે વચલો માર્ગ કાઢવામાં આવતો. અમુક માંગલિક પ્રસંગોએ શોક મૂકી દેવામાં આવતો. રાંડેલી સ્ત્રી પોતાના પિયર જઈ શોક મૂકી આવતી. તેલ ઘાલ્યા બાદ શોક મુકાયો ગણાતો. છ માસ ઉપર કે બીજે પ્રસંગે ઘડા ભર્યા પછી શોક મુકાતો. વરસી થયા બાદ શોકનાં ચિહ્નો ત્યજી દેતા, એટલે તદ્દન શોક મૂકી દેતા. બધા પ્રકારનો શોક બંધ કરવા માટે સગાંસંબંધીઓ ભેગાં મળતાં. સ્ત્રીઓ મરનારને ઘેર એકઠી થતી અને રડતી હતી. વાળંદણ તેલનો પ્યાલો લઈ ફરતી અને તમામ ભેગી થયેલ સ્ત્રીઓનાં માથાંમાં બબ્બે આંગળીઓ તેલ ઘાલતી. આને 'તેલઘાલુ' એમ કહેવામાં આવતું હતું. આ તેલઘાલું એટલે તમામ પ્રકારનો શોક બંધ થતો. શોક પાળવા માટે પુરુષો મૂછ મુંડાવતા. શારીરિક નુકસાન થાય તેવો શોક આ જ્ઞાતિમાં પળાતો ન હતો.

અંતકાળની વિધિમાં શરીર પરથી કીમતી દાગીના કાઢી નાંખવામાં આવતા અને શરીરને ગાયના મળમૂત્રથી કરેલા ચોકા પર સુવાડવામાં આવતું. શબને લઈ જવાની જરૂર કરતાં વધારે ઉતાવળ કરવામાં આવતી. સંધ્યાકાળે દેહ છોડાયો હોય તો શબ રાત્રે લઈ જવામાં આવતું નહીં, પણ બીજે દિવસે સવારમાં લઈ જવામાં

આવતું. શબને ઠાઠડીમાં લઈ જવામાં આવતું અને મડદાને ઉપાડનાર ડાઘુઓ 'રામ બોલો ભાઈ રામ', 'રામ કહો ભાઈ રામ', 'શ્રીરામ-શ્રીરામ' વગેરે પ્રકારના શબ્દોચ્ચાર કરતા. અમદાવાદી લેઉવા જ્ઞાતિમાં મરણના સમાચાર આપવાના હોય તેનું નામ ઊંધા નળિયા ઉપર કોયલાથી લખતા હતા, ને તે ટોપલામાં ભરી જ્યાં ત્યાં પહોંચાડવા માટે પોળના ભંગિયાને આપતા. તેને દરેક નળિયે બબ્બે પૈસા મળતા હતા. દરેક ઘેરથી એક એક માણસ આવતો. શબ પૂરું બળે ત્યાં સુધી ડાઘુઓ સ્મશાનમાં રોકાતા. કેટલીક બાબતમાં પોણા-ભાગનું બળવા દઈ ફૂલો (નખ વગેરે હાડકાં) વીણી રાખતાં અને તે ફૂલો પવિત્ર નદીઓમાં પધરાવવામાં આવતાં. નદીકિનારા પર શબને બાળતા હોય તો અડધું રહ્યા પછી તે નદીમાં પધરાવી દેતા. ફૂલોને ગંગાજી મોકલવાનું ખર્ચ કરતા. ઘેરથી શબને ઊંચકનાર એ દોણી લેનાર (તોલડી લેનાર) સ્મશાનમાં જતી વખતે જોડા પહેરતા ન હતા. બીજા ડાઘુઓ પહેરતા છેલ્લે ડાઘુઓ નદી, કૂવા કે તળાવના ઠંડા પાણીએ નહાતા હતા. પાટીદાર જ્ઞાતિમાં બેસણું અથવા પાથરણું દસ દિવસ સુધી કે બાર દિવસ સુધી કે તેરમા સુધી રાખવામાં આવતું. કેટલાક તેને 'ઉઠમણું' કહેતાં. રાત્રે પથારીએ સૂવા જવાનો રિવાજ હતો. મરણ પછીના બાર દિવસ સુધી જેટલી વખત પરગામની કાણ લઈ આવે તેટલી વખત બેસણું, રોવા-કૂટવાનું ચાલતું. વાર તહેવારે પણ મોં વાળવામાં આવતું. સ્ત્રીનો ધણી મરી ગયો હોય તો બાર માસ સુધી એટલે વરસી વાળતાં સુધી એકલા રડવાનું અને મોં વાળવાનું રહેતું.

મરણ બાદ જ્ઞાતિભોજન અને બીજા ખર્ચ કરવા પડતા, જેમ કે નાનાં બાળક કે કુંવારા મરી જાય ત્યારે 'કુંવારડા અથવા ચોથિયું' કરવામાં આવતું. જમવામાં માત્ર નાનાં છોકરાં આવતાં. મોટી ઉંમરના મરણ પાછળ બારમું કરવામાં આવતું, તેનો ખરચ વધારે થતો. મરણ પાછળ ઓછામાં ઓછું એક અને વધારેમાં વધારે ચાર જમણ આપવાનો ચાલ હતો. બારમું, માસિયો, વર્ષો, દરો, શ્રાદ્ધ, ઉતરાપણ વગેરે નામે ઓળખાતો. ગામ જમાડે ત્યારે પાટીદારો અને વસવાયાંનો તેમાં સમાવેશ કરવામાં આવતો. બહારગામનાને તેડીને ચોખયું કે મેળાવા કરવાનો રિવાજ ન હતો. વસોમાં બે મેળાવા થતા હતા. કાણે આવનારને, બ્રાહ્મણોને તેમજ સરવણી પર, નજીકનાં સગાંને અપાતી રકમ, પોતે મૂક્યાનો ખર્ચ, પાથરણામાં અફીણ, તમાકુ, સોપારી મૂકવાનો ખરચ, આવા પરચૂરણ ખરચાઓ થતા હતા.

વૃદ્ધની કાણે આવનારને શીરોપુરી, દૂધ, અથાણાની તજવીજ કરવી પડતી. વળી તેમને પાટલીઓ પણ આપવી પડતી. જુવાન કાણ હોય તો કાણાભાગીને તુરત જ ગામાંથી નીકળી જતા અને સવડ પડ્યો પોતાની સાથે લાવેલાં ઢેબરાં અને પુરી ખાતાં. પ્રેતભોજન મોટાઈના ફાંકામાંથી જન્મેલો રિવાજ હતો. મરણથી માંડીને અગ્નિસંસ્કાર સુધીની ક્રિયામાં પુરુષ માટેની વિધિમાં ખાંપણ લાવી ઠાઠડી બાંધતા. ઠાઠડીને ચારે બાજુએ કોરાં નાળિયેર બાંધતા. એક નાળિયેર મડદાની કૂખમાં મુકાતું. મરનાર પૈસાદાર હોય તો શાલ જેવું કીમતી કપડું ઓઢાડવામાં આવતું. સુખડ ને

તુલસીના લાકડાના કકડા બાળવામાં વાપરતા. શબને ગામ બહાર લઈ ગયા પછી તેનું માથું ઉત્તર તરફ કરતા. ત્યાં સ્મશાન લાડુ મૂકતા અને બાળવાની જગ્યાએ ભોંયભાડું મૂકતા. અગ્નિ ઘર આગળથી સળગાવી દોણીમાં લઈ જવાતો. ધનવાન હોય તો પિત્તળની તોલડીમાં અગ્નિ લઈ જતા. વાસણ અને ઓઢેલું કપડું ભંગી લઈ જતો. મરનારનો દીકરો અથવા મિલકતનો વારસદાર આગ ચાંપતો. તે દિવસે કે બીજા દિવસે પાણી છાંટી ટાઢી વાળતા. સ્ત્રી મરી જાય ત્યારે ઉપરની સઘળી ક્રિયાઓ થતી. ફક્ત ઓઢાડવાના કપડામાં તે સધવા હોય તો ચૂંદડી જેવું કપડું તેને ઓઢાડતા અને વિધવા હોય તો લાલ સાલ્લો ઓઢાડાતો.

બાળક બેત્રણ વરસનું ગુજરી જાય તો કપડું ઓઢાડી લઈ જતા, અને ખાડો ખોદી મીઠું નાંખી તેમજ મોં આગળ પીપળાનું પાન મૂકી દાટી દેતા. કપડા સાથે ખીચડી મરેલા બાળક પાછળ બાંધતા.

સગર્ભા સ્ત્રીનું મરણ થયું હોય તો ઉપર પ્રમાણેની બીજી વિધિ થતી, પણ અગ્નિસંસ્કાર દેતી વખતે તેની કૂખ ફાડી ગર્ભ બહાર કાઢી તે જુદો દાડવામાં આવતો હતો. કેટલીક જગ્યાએ ભાગોળે બાંધેલા નાળિયેર છૂટાં પાડી ફોડવામાં આવતાં.

પાટીદારજ્ઞાતિમાં સરામણીની ક્રિયા અગિયારમા સુધી તળાવ કે નદી હોય ત્યાં કિનારે થતી. સરવણીના દિવસે ઘર આગળ સારતા (વિધિ કરતા). સિદ્ધપુર, પુષ્કરજી, ગંગાજી પણ તે દિવસે સારતા હતા. દશા જમાડવાનો રિવાજ ન હતો, પણ બ્રાહ્મણોને સીધાં આપવાનો રિવાજ હતો. માસિયાને પાટીદારમાં મસિયો કહેતા, અને તે મરણ પછી એક એક માસ કરવામાં આવતો, તેમાં જમણવાર આપતા. વર્ષના જમણમાં વધારે માણસો તેડાવવામાં આવતાં. પાટીદાર જ્ઞાતિમાં દરો કરવાનો ચાલ હતો. તેમાં ચોખા, બાજરી વગેરેના કાચા લોટમાં ઘી, ગોળ અગર ખાંડ ઘાલી લાડુ વાળવામાં આવતા, અને લાડુ ધરો આઠમના દિવસે સગા ને બ્રાહ્મણોને વહેંચવામાં આવતા. સાત હાંડલીમાં શાકભાજી નાખી બ્રાહ્મણોને આપતા તથા વાંસનો ટોપલો તથા ચકરડી, ભમરડી તથા વાટવો, આરસી, ગુડ્ડી તથા કાંસાની થાળી, અને એક પંચિયું ટોપલામાં મૂકી તે ગોરને આપવામાં આવતું.

પાટીદાર જ્ઞાતિમાં સજ્જા પૂરવાનો રિવાજ હતો, તેમાં પુરુષ પોતાના ઉપયોગમાં લેતો હોય તે વસ્તુઓ મૂકવામાં આવતી. સ્ત્રીની સજ્જામાં પણ એક જોડ કપડાં રેશમી મૂકવામાં આવતાં. ઘરેણાં મુકાતાં. માણસ જમે તેટલું પાકું ભોજન અપાતું. મશરુની તળાઈ, ખાટલો, ગોદડું પણ આપવામાં આવતું. આ કુટંબનો ગોર લઈ જતો. પોતાના ગોરને જ સજ્જા આપવાનો વહીવટ હતો.

આમ લગ્ન, મરણ, જ્ઞાતિભોજન, ચાંલ્લા, દક્ષિણા, લાગા, શુભકાર્ય માટે પરગામ જતાં, ધર્મગુરુની પધરામણી વખતે તહેવારોમાં બોણી આપવામાં, જુદા જુદા પર્વ વખતે દીકરીના સાસરાવાળા ગામમાં જવાનું થાય ત્યારે અને દીકરીનાં સાસરિયાં ગામમાં આવે ત્યારે, મરણ પ્રસંગે પાઘડી, દુઃખવટો, ગોરના, જમાતના અને

મહેતાજીને આપવા પડતા. દાપાઓ, મંદિરોના વાર્ષિક લાગા, દાનધર્મ અને શુકન તેમજ જોશ જોવડાવવાના અનેક ખર્ચાઓ પાટીદાર જ્ઞાતિ કરતી હતી. લગ્ન અસર પર નાચગાન ને તમાશા થતાં હતાં. નટ અને મલ્લ લોકો ખેલ કરવા આવતા હતા જાનમાં ચાકરડીઓ જતી એટલે ફટાણાં ગાવાનો ચાલ શરૂ થયો હતો.

બધા-આખડી :

પાટીદાર જ્ઞાતિમાં બાધા-આખડી રાખતા. પુત્ર થવા માટે, છોકરાં ન જીવતાં હોય તો તેને માટે, વિવાહ માટે, માંદગીમાંથી સાજા થવા માટે, છોકરાના રોગો મટે તે માટે, છોકરાના પ્રથમ વાળ લેવા માટે, વગેરે હેતુથી બાધા-આખડી રાખવામાં આવતી. ભૂત વળગ્યું હોય, ખોવાયેલી વસ્તુ જડે તે માટે પણ બાધા રાખતા. અમુક વળગા કે સંતતિ માટે ભાગ્યે જ મુસલમાન, પીરની તથા તાબૂતના દોરા વગેરેની માનતા રાખતા. વળગાડ હોય તો મીરાં દાતારની બાધા રાખતા હતા. તે જ રીતે મુસલમાન કોમમાંથી કેટલાક કોલટા વખતે માતાની અને બીજી કોઈ દેવીની પણ બાધા રાખતા. પાટીદારો ખાસ કરી શ્રી અંબાજી, બહુચરાજી વગેરે માતા, શ્રી રણછોડજી, મહાદેવ, પીરપરાણામામા, બળિયાકાકા, હનુમાન, ભૈરવ, નર્મદાનદી, ઓરસંગ વગેરેની બાધા રાખતા હતા. પાટીદારમાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના લોકો કોળું, ડુંગળી, લસણ, મૂળો, મોગરી ચીજને વર્જ્ય ગણતા.

કેટલાક પાટીદારો જાગ વાવવાની બાધા રાખતા હતા. તેમાં જે ઘરમાં છોકરાં જીવતાં ન હોય, જ્યારે તે જીવે ને પરણે તો પરણતી વખતે માતાના જાગ વાવીશું, એમ બાધા રાખતા, લગ્નતિથિ અગાઉ સાત દિવસ પહેલાં ઘરમાં જાગના જવારા વાવી તેની સ્થાપના કરતા ને રોજ સાંજે સગાંને જમાડતાં. લગ્નને બીજે દિવસે વરની મા જાગ માથે મૂકીને ઘર આગળ ઘૂમતી. ઢોલ વગાડતાં તેને વાજતે-ગાજતે વહેરાઈ માતાએ પધરાવી આપવામાં આવતા. વહેરાઈ મા પણ પાટીદારોની કુળદેવી લેખાતી.

પાટીદાર જ્ઞાતિમાં ભૂવાની મદદ લેવામાં આવતી, પણ હલકા વર્ણોમાં જેમ કે કોળી, વાઘરી, ભીલમાં આની મદદ વધારે લેવાતી. ભૂત વળગણમાં અને મંદવાડ દૂર કરવામાં તેની મદદ લેવાતી હતી. તાવ ઉતારવામાં, કમળો જારવામાં, આધાશીશી માટે, પગે રાંઝણ મટાડવા, દાંતની કળતર મટાડવા, વીંછી કરડે, સર્પદંશ થાય તો મંત્રોચ્ચાર કરાવીને મટાડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવતો. વશીકરણ માટે પ્રયત્ન કરવા, અનુષ્ઠાન બેસાડવું, મૂઠ મારવી, અડદ છાંટવા, દાણા જોવડાવવા, દોરા-ધાગા બાંધવા વગેરે પ્રકારના ઇલાજો વહેમી લોકો તેનો ઉપયોગ કરતા હતા. મૂઠ મારવાથી શત્રુ મરી જાય છે તેવું માનતા અને મેલા દેવોની પ્રતિષ્ઠાને આહ્વાન કરવામાં આવતું. આ કામમાં ખત્રી લોકો ને વાઘરી લોકો કુશળ કહેવાતા.

લેઉવા કણબીઓમાં કેટલીક ખૂબીઓ અને ખામીઓ હતી. તેઓ કેટલીક બાબતમાં કડવા કણબીઓની બાબતમાં જુદા પણ પડતા હતા. તેઓનું વતન ઉત્તર ભારત હતું તે વાતનો ઇન્કાર થઈ શકે તેમ નથી. આ બન્ને (કડવા અને લેઉવા)

હથિયારધારી પણ હતા. તેઓ હમણાં સુધી લગ્ન પ્રસંગે ભેટ બાંધતા હતા, પરંતુ ૧૮૫૭ બાદ હથિયાર જપ્ત થયાં તેમજ ખેતી ઉપરાંત પાટીદારો બીજા વ્યવસાયમાં પડ્યા એના કારણે 'ભેટ' બાંધવાનું છોડી દીધું. આજે પણ ઘણાં પટેલોના ઘરમાં તલવાર, મૂઢ, ભાલો, બખ્તર અને ઢાલ સચવાયેલાં જોવા મળે છે. આ પણ બતાવે છે કે તેઓ ક્ષત્રિયો હતા. ધનહીન અને જમીનવિહોણો પાટીદાર ધીમે ધીમે પોતાનું સ્થાન ગુમાવતાં કણબી અને પાટીદાર વચ્ચે ભેદ ઉદ્‌ભવ્યો એટલું જ નહિ પણ સમૃદ્ધ ચરોતરના પાટીદારોને લેઉવા કણબીઓ સાથે લગ્ન-વ્યવહાર બાંધવાની ફરજ પડી હતી. કૂઈક સાન્કે નોંધે છે કે 'સામાન્ય કણબીને પાટીદાર પોતાની કન્યા લગ્નમાં આપતો નથી, અને સારી પહેરામણી મળે એમ હોય તો જ તે વર્ગની કન્યાનો સ્વીકાર કરે. પાટીદારો પોતાના અધિકારને દૃઢતાથી વળગી રહેતા. આ ઉચ્ચ પાટીદારો, એક વ્યાપક સગપણ ધરાવતું સામાજિક પ્રતિષ્ઠાવાળું જૂથ હતું, અને નહીં કે એક વિશેષ પેટાજ્ઞાતિ, જે હોવાનો દાવો સર્વસામાન્ય રીતે પાટીદારો તે સમયે પણ કરતા હતા. આ કરવામાં જમીનદારો અને જેઓની પ્રતિષ્ઠા ભૂતકાળમાં જાહેર હોદ્દો ધરાવતા હોવાને કારણે મેળવેલા હતા. તેઓનો પણ આમાં સમાવેશ થતો હતો. તેમ છતાં આ ઉચ્ચકુળિયા પાટીદારો અને નીચા અકુળિયા પાટીદારો અને સામાન્ય લેઉવા કણબીઓ વચ્ચે કોઈ સૂક્ષ્મ ભેદ ન હતો. તેમ છતાં હાર્ડિમેન ઉચ્ચ તેમજ ઉતરતા પાટીદારો વચ્ચેનો ભેદ કેવળ આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક સ્તર પર પાડે છે, નહીં કે, સ્થળની દૃષ્ટિએ. ત્યારબાદ સામાજિક સ્પર્ધાઓ ચાલી, ઉચ્ચ પાટદારોએ પોતાનું સ્થાન જાળવવાની ઝુંબેશ ઉઠાવી તેમાંથી જન્મી દૂધપીતી ચાલુ.

કાઠિયાવાડમાં કન્યાઓનું વેચાણ : (લેઉઆ કણબી)

રા. લક્ષ્મણભાઈ નથ્થુભાઈ પટેલ વળાથી હૃદયદ્રાવક પત્ર લખે છે :

કાઠિયાવાડના ખેડૂતોએ કન્યાઓને ગુજરાતમાં તદ્દન નાની વયમાં વેચવા માંડી તે અટકાવવા માટે **'શ્રી નારી ગોહિલવાડી લેઉવા કણબી મિત્રમંડળ'** તરફથી આ જ એક વરસથી હેન્ડબીલો છપાવી દરેક ગામમાં મોકલાય છે. જેના બાર અંક પ્રગટ થઈ ચૂક્યા છે.

શ્રી નારી મિત્ર મંડળના પ્રયત્ન પછી પણ કન્યા વિક્રયનો આ નીચ ધંધો ઘટવા પામ્યો હોય એમ જાણમાં નથી.

અમરેલીનો એક ખબરપત્રી 'પ્રજામિત્ર અને પારસી'ના અધિપતિને કાઠિયાવાડમાંથી ચાલુ દુષ્કાળના વખતમાં ગુજરાન ચલાવવા માટે ખેડૂતોએ ૧૦,૦૦૦ કન્યાઓનું પરદેશમાં વેચાણ કર્યું છે જેના રૂ. ૧૦૦૦ લેખે ગણીએ તો એક કરોડ રૂપિયા થાય એવા ખબર જણાવેલ છે, જે તા. ૭-૬-૧૯૧૯ના પેપરમાં છપાઈને બહાર પાડેલા છે. આ અમારી અધોગતિની પરાકાષ્ટા આવી રહી.

ડભાળીયા અને કલ્યાણપુરમાંથી ખેડૂતોએ ૪ થી ૯ વરસની કન્યાઓનાં ક્રૂર રીતે ગુજરાતમાં વેચાણ કર્યાં છે.

સાસરવાસ થયેલ મોટી ઉંમરની કન્યાઓને ધ્યાનમાં આવે ત્યારે નસાડી ગુજરાતમાં વેચી મારવામાં આવે છે, નાનપણમાં વેવિસાળ કરવાનો આ તરફ ખેડૂતોમાં રિવાજ છે. તે મુજબના વેવિશાળો કન્યા ૯ થી ૧૦ વરસની પરણાવવા જોગ થાય છે ત્યારે થોડી તોડી નાખી જાહેર રીતે મોટી રકમ લઈ કાઠિયાવાડમાં જ અથવા ગુજરાતમાં તેનું વેચાણ કરે છે. જ્ઞાતિએ લગ્ન અને આણા વખતે લેવડ-દેવડ માટે જે ધારાઓ બાંધેલા છે તે તદ્દન ઓળંગાઈ જવાયા છે. આ બાબતમાં મર્યાદા રહી નથી, સૌ કોઈ પોતાની મરજી મુજબ વર્તે છે. આ તરફ ગુજરાતી પાટીદારભાઈઓ સંખ્યાબંધ ફર્યા જ કરે છે. આ તરફના કન્યાઓનાં રૂધિર તરસ્યાં મા-બાપો, પોતાની રાંક, અજ્ઞાન, નિર્દોષ નાની વયની કન્યાઓને મોં માંગ્યા રૂપિયા લઈ ગામ, વર કશું જોયા જાણ્યા સિવાય દોરાવી આવે છે. કોઈ ગામમાં આવા ધંધાની એજન્સીઓ પણ સ્વાર્થીઓ લઈ બેઠા છે. અને અનેકનાં ઘર ભંગાવીને તેઓ પોતાનું પાપી પેટ ભરી રહ્યા છે.

શ્રી પાલીતાણા સ્ટેટ તરફથી ખેડૂતોએ કન્યાઓને ગુજરાતમાં નહિ વેચવા બાબતનો ધારો બહાર પાડેલ છે. શ્રી નારી મિત્રમંડળે જેઠ સુદ ૧૧ને સોમવારે શ્રી ભાવનગર મહારાજા ઉપર એક અરજી મોકલી છે. તેમાં ખેડૂતોની કન્યાઓનું જાહેર વેચાણ થતું અટકાવવાનો ધારો બહાર પાડવા જણાવેલ છે. સિવાય નાના મોટાં સ્ટેટોમાં અરજીઓ મોકલવાનું નક્કી કર્યું છે.

ભાવનગર તાબાના જૂના સાવરગામ મહાલતા હાલારી લેઉવા કણબી જ્ઞાતિની એક સભા કુંડલા મહાલના વહીવટદાર મે. સેમ્યુઅલ સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે જુના સાવરના પટેલ દેવશી નારણના આમંત્રણથી મળી હતી.

આ સભા મળવાનો હેતુ એ હતો કે મજકુર જ્ઞાતિમાં સંખ્યાબંધ બાળાઓને તેનાં નિર્દય મા-બાપો પૈસાના લોભે ગુજરાતમાં લઈ જઈ ત્યાં પશુની પેઠે વેચી આવે છે, તે નીચ પ્રવૃત્તિ અટકાવવાનો.

રાત્રે પટેલ દેવશી નારણના મકાન ઉપર 'કણબી હિતવર્ધક કમિટિ'ની બેઠક મળી હતી, જેમાં કેટલાક સ્ત્રીઓને લગતા ઠરાવો થયા હતા. જેવા કે,

ઠરાવ ૧લો : આપણી જ્ઞાતિની એકપણ કન્યા વેચાવા ન પામે તેમ થવા માટે દરેક ચાંપતા ઉપાયો લેવા.

ઠરાવ ૨જો : આપણી જ્ઞાતિ વિસ્તારમાં બહુ બહોળી હોવાથી ગુજરાતમાં કન્યાઓ વેચવાના જે ત્રાસદાયક બનાવો આપણામાં બને છે તે પર અંકુશ મુકવાનું સહેલાઈથી ન બની શકે એવું હોવાથી આ બાબતમાં કોઈ કાયદો મહાસરાજા સાહેબને અરજ કરવા માટે એક ડેપ્યુટેશન મોકલવું.

ઠરાવ ૩જો : ગુજરાતમાં આજપર્યંત જે જે જ્ઞાતિબંધુઓએ પોતાની કન્યાઓ વેચી હોય તેનું પત્રક દરેક નામવાર બનાવવું જેથી હજુરશ્રીને અરજ કરવાની અનુકૂળતા થાય.

લેઉવા પાટીદારની નાતના ઠરાવ ઈ.સ. ૧૮૮૬

દશ કોશીના

લેઉવા પાટીદારની નાતમાં કેટલાંક ખર્ચ યોગ્ય રીતે થતાં નથી. તેથી નાતના વહેવારમાં આપવા લેવાની ઘણી ગુંચવણ પડે છે; તથા સગાં વહાલાંમાં ઉદ્વેગ થાય છે. તેમજ નાતમાં લેવા આપવા સિવાયનો પણ બીજો કેટલોક વહિવટ રીતિપૂર્વક ચાલતો નથી. વગેરે કારણથી નાતના સર્વે ભાઈઓ તથા શુભ ઇચ્છનાર દશ કોશીના સર્વે ભાઈઓએ ભેગા થઈ અમદાવાદના સ્વામીનારાયણના મંદિરમાં સંવત ૧૯૪૨ના મહાવદી ૯ને વાર શનેઉને દીને સભા ભરી તે વખતે નાતના વહિવટમાં સુધારો થઈ સરખી રીતે ચાલે એવા હેતુથી નાતે નીચે પ્રમાણે ઠરાવ કર્યો છે.

વિવાહ કરવા બાબત

૧. વિવાહ કરવા સારુ કન્યાનો બાપ જેને ઘેર વિવાહ કરવો હોય તેને ઘેર રૂ. ૧૧/- અગીયાર રૂપિયા કાગળ લખીને તે સાથે મોકલે. તે રૂપિયા વરના બાપને લેવાની મરજી હોયતો તેણે કાગળ તથા રૂપિયા લેઈ પોતાની કબુલતનો કાગળ લખી આપવો, ને રૂપિયા લેઈ આવનાર માણસને રૂ. ૧/- દક્ષણા આપવી. અને એ રૂપિયા પૈઠણમાં મજરે આપવા. આવી રીતે જેનો વિવાહ થયો હોય તેણે ફરીથી ભગાય નહિ. ને ઈશ્વર ઇચ્છાએ એ કન્યાના અવયવોમાં વિવાહ કર્યા પછી ખોડ આવે તોપણ તે કન્યા વરે પરણવી. પણ એ વર ફરીથી પરણે તો હરકત નથી. પણ તેણે ત્રીશ વરસની અંદર ફરીને પરણવું. તે જ પ્રમાણે કોઈ વરના અવયવોમાં ખોડ આવે એટલે બે હાથ, બે પગ ને બે આંખોથી કાંઈ થઈ શકે એવું ના હોય તો તથા કોઈ વિષમ રોગ થયો હોય તો કન્યાનો બાપ તે વરના ગામના ચાર આબરૂદાર માણસોની રજા લઈને વિવાહ ભાગે. એવા કારણથી તથા વિનાશ થયાના કારણથી વિવાહ ભાગે તો કન્યાના બાપે આપેલા રૂપિયા વગેરે પાછું લેવું નહિ.

૨. સરખા ગામોમાં રૂ. ૨૫૧/- અંકે બસો એકાવન સરખી રીતે આપવા તથા લેવા તેના ઠરાવોની વિગત નીચે પ્રમાણે :

अ. રૂ. ૧૧/- અંકે અગીયાર પ્રથમ વિવાહ કરતી વખતે ૧ લી કલમમાં લખ્યાં પ્રમાણે મોકલવા તે.

ब. રૂ. ૯૨/- અંકે બાણુ એક જ ફેરે રોકડા વરને ઘેર પહોંચાડવાને એ રૂપિયા લાવનાર માણસને ફક્ત રૂ. ૧/- દક્ષણા આપવી.

क. રૂ. ૫૧/- અંકે એકાવન વસંતના તે કન્યાને સાસરે કન્યાના નામના ત્રાહિત માણસને ઘેર જમે મૂકવા ને તેની ચિઠ્ઠી ત્રાહીત વિશ્વાસુને ઘેર મૂકવી. (કન્યાને સાસરે ચીઠી મૂકવી.) એ રૂપિયાની માલિક કન્યા છે. એ કન્યાની ગેરહાજરીમાં તે રૂપિયાનો માલિક વર છે. ને બંનેની ગેરહાજરીમાં વરનો બાપ માલિક છે. કન્યા હમેશાં એ રૂપિયાનું વ્યાજ લેવા મુખત્યાર છે, પણ મૂળ રકમ તે કન્યા તથા તેનો ખાવિંદ એક સલાહથી ઉપાડી શકે. પણ કન્યા તેનો ખાવિંદ એક

સલાહથી ઉપાડી શકે. પણ કન્યા વિધવા થયાથી મૂળ રકમ પોતે એકલી તેના સસરા તથા દીયર જેઠ કે જે તેનું ભરણપોષણ કરવાને લાયક છે તેની મરજી વિના ઉઠાવી શકે નહિ, ને જો ઉઠાવે તો એ સસરા કે દીયર જેઠ ઉપર તેનો ભરણપોષણનો હક રહેતો નથી. પણ જો એ કન્યાના સસરાનું કુટુંબ સદરહુ રૂપીઆ ઉઠાવી લેતો કિંવા એ રૂપિયાનું મરજી પ્રમાણે કરે તો તેઓ કન્યાના ભરણપોષણને માટે બંધાયેલા છે. પણ સદરહુ વસંતના રૂપિયા ઉપર કન્યાના બાપનો કોઈ તરેહનો હક નથી. જો કન્યા જાત્રાએ જાય તો સદરહુ રકમમાંથી અરધો અવેજ ઉપાડી લેવાને કન્યા પોતાની મેળે મુખત્યાર છે.

ड. રૂ. ૪૧/- અંકે એકતાળીશ રોકડા માંડવામાં ચાંલ્લો કરવો. તે વખતે રૂ. ૧/- કન્યાના બાપે વરના તરફના દસુંદીને આપવો. ને વરના બાપે ચાંલ્લાની દક્ષણામાં સુપડામાં થઈને રૂ. ૧॥ અંકે દોઢ કન્યાના બાપના ગોરને આપવો. સદરહુ રૂ. ૪૧/-ની રકમમાંથી રૂ. ૧૦/- કાપતાં રૂ. ૩૧/- અંકે એકત્રિશ ચોખા ચાંલ્લો કરવો.

इ. રૂ. ૪૧/- અંકે એકતાળીશનાં માટલાં ત્રાંબાના તથા કચરાનાં બાંધવાં. તે માટલાં ઉપર જે સાલ્લાઓનું બાંધણ કરવામાં આવે તે સુધાંત રૂ. ૪૧/- પૂરા કરવા. એ માટલાંમાં ખાવું શેર ૨પાા તથા વડીઓ પાપડ મણ ૨ાા એ રીતે મણ ૩/- પા પુરવું. તે વરના બાપે માટલીમાં ખાવું શેર ૧૦ા પુરવું તથા બેળનાં છીદરાં નં. ૨ તથા બેળ મણ ૧ા પુરવી. તથા ગોળ શેર પા તથા ખાંડ શેર પા એ રીતે પુરવું. સદરહુ માટલાં રૂ. ૪૧/-નાં લખ્યાં છે પણ તે માટલાં વરના બાપે પરખાવીને રૂ. ૩૧/- સુધીનાં લેવાં. ને તેમાં ઓછાં માલમ પડે તો તે ખૂટતા રૂપિયા કન્યાના બાપ પાસેથી પુરા કરી લેવા.

फ. રૂ. ૧૫/- અંકે પંદર ગામ નસ્તારના ગામ શી રસ્તાના. ઉપલી પેઠણમાંથી કન્યાના બાપે કાપી લેવા. એ રીતે રૂ. ૨૫૧/- ઠરાવ્યા છે.

૩. દાપાં વિશે.

ગોર વાળંદના દાપાં.

કન્યાની તરફના

ગોર		વાળંદ	
૦॥	લગ્ન વંચામણી.	૧)	સામૈયાનો
૧)	વરમાળ-હસ્તમેળાપ	૧)	કલવાનો.
	તથા છેડા ગાંઠણું.	૧)	પગ પખાળ્યાનો
૨॥	પરણામણના	૧)	સોનાસળીનો.
૧)	બ્રહ્માસનનો	૨)	અણવરના.
૧)	ચોરી બાંધ્યાનો	૨)	જમાની સીખના.
૧)	પરણામણના પરચુરણ	૮)	કુલ

	છૂટા પૈસાનો.	○ાા	માટલાં ઉપાડતાં
૧)	પરણી ઉઠ્યા પછી ભુ- રષી દક્ષણાનો ગાનારીઓને.	૮ાા	
૨)	જમાની સીખના		
૧૨)			

વરના તરફના

ગોર		વાળંદ	
૨)	સવાઈ દક્ષણાના	૧)	થાળીનો
૧ા	ગોર ધોતીઆનો	૧)	દોટાનો.
૧)	સીધાંનો	૧)	વાડકી પોતીકું
૨)	કન્યા જોયાના	૧)	કન્યા જોયાના.
૬ા		૨)	દીવેલનો.
		૬)	કુલ

એ રીતે બંને પાસાના ગોર વાળંદને દાપાં આપવાં લેવાં. બીજાં દાપાં વર તરફથી આપવાનાં તેની વિગત.

- ૧) તોરણ ઘોડાનો દસુંડી બારોટના હાથમાં આપવો.
- ૧) માળીને
- ૧) દરજીને
- ૨) કુંભારને રૂ. ૧/- ચોરી વેઠવામણ તથા રૂ. ૧/- માટલાં પુરતી વખત એ રીતે રૂ. ૨/- બે.
- ૧) સોનીને થર પહેરાવ્યાનો
- ૧) સુતારને કન્યા માંચીનો
- ૧) જાની વાસાનો
- ૨) પાણી ભરનાર ભોઈને
- ○ાા ટોડીઆને
- ૨) કસુંબો પાવા આવે ત્યારે જાનમાં પંડ્યા તથા માળી વગેરેને વહેવાઈ અપાવે તેને આપવા. રૂ. ૨/-. રૂપિયા બેથી જાસ્તી આપવું નહિ.
- ૫) અંકે રૂપિયા પાંચ પંચ બ્રાહ્મણને વાસણના કરીને ઉચક આપવા. પણ તે બાબતની જણસ કે લોહાણું કાંઈ આપવું નહિ.
- ૫) અંકે રૂપિયા પાંચ ભાગોળ ખર્ચના ઉચક કન્યાનો બાપ અપાવે તે પ્રમાણે હાથ કહાડી લેનારને આપવા. તેથી વધારે આપવું નહિ.
- ૨ાા રૂપિયા અઢી પથારીના ખર્ચના તેની વિગત નીચે પ્રમાણે.
  ○ાા અર્ધો રૂપિયો ઢીજડાનો.

૧) ભવાયાંના ટોળાં નં. ૨ને આપવો. તેમાં ચાર આદમીને એક ટોળું ગણવું.

૧) મલ તથા રાજભાંડ તથા કંકાળ તથા કબુતરી તથા બહુરૂપી તથા હાથીમલ વગેરે સર્વેને મળીને આપવો.

રાા એ રીતે રૂ. રાા અઢી રૂપિયા આપવાનો ઠરાવ છે પરંતુ જરૂર જણાએ ઉપર લખેલી આસામીઓને વધારે આપે તો હરકત નથી. પણ કુલ પાંચ રૂપિયામાંથી વધારે ન આપે.

આ સિવાય કન્યાના બાપે રૂ. ૨/- ભાગોળે વરના બાપના પરોત તથા તલાટીના કરીને આપવા.

વરનો બાપ પોતાનાં કુટુમ્બની બેનોને તથા ભાણેજને રૂ. ૧/- પ્રમાણે વર સલામી આપે. પોતાના ગામની પોતાની જ્ઞાતિની બેન દીકરીને આપે. બીજી જ્ઞાતિમાં આપે નહિ. સ્વજ્ઞાતિની પોતાના કુટુંબ સિવાયની દીકરીઓને આપવું હોય તો આપનારી ખુશી ઉપર છે.

૪. જાન તથા તેના સાજન વિશે

૧. દારૂખાનું કોઈ પ્રકારનું લેવું નહિ.

૨. વસંતનું ખાવું શેર પા લઈ જવું તથા સૌભાગ્યવંતીઓને આપવા સારૂ શ્રીફળ નં. ૯ લઈ જવાં. એક એક સૌભાગ્યવંતીને એક એક આપવું. જાનમાં છોકરી લઈ જવી નહિ. તથા કલવા વખતે ગામની છોકરીઓ આવે નહિ.

૩. વરના બાપે જાનમાં તાયફો લઈ જવો નહિ અને લાવ્યો હોય તો કન્યાના બાપે કાંઈ આપવું નહિ. અને કન્યાનો બાપ લાવ્યો હોય તો વરના બાપ પાસેથી કાંઈ લેવું નહિ. વરનો બાપ રૂ. ૧/- આપે તો જ લેવો.

૪. કદાપિ કોઈ ગામમાં જાન લઈ જતાં માર્ગમાં વટેશરી આપવી પડે તો કોરી વટેશરી સુખડી તથા ઢેબરાં, ચણા વગેરેનો વરનો બાપ આપે, ને કન્યાનો બાપ જાન પાછી આવતી વખતે ખીચડીને વટેશરી આપે. પાકી આપે નહિ. ખીચડી શેર ૧/- એકે ઘી શેર ૦) આપે.

૫. જાન લઈ જનારે તમામ જાત મળીને મોટાં માણસ પોતાના ગામમાંથી ૧૫૦/- લઈ જવાં. ને પરગામના લોકો જેને કંકોતરીઓ લખી હોય તે આવે તે જુદાં. એ કરતાં ગામમાંથી કમી જાન લઈ જશે તેને નાત સાબાશી આપશે. જાન લઈ જનારે પોતાના કુટુંબમાં સમગરે નોતરું દેવું નહિ પણ નામવાર યાદી કરીને થડે થડે નોતરું દેવું.

૫. જાન જે ગામમાં ગઈ હોય તે ગામમાં વરઘોડો કાઢવો નહિ અને સામૈયાનું તથા વર ઉઘલાવવાનું મળીને દીવેલ શેર ૧૧ ગમે તેટલા વાળંદ હોય તોપણ આપવું. પણ જાનમાં દીવા કરવા સારુ દીવેલ જુદું આપવું. જાન દીવસે જવાની હોય તો રસ્તામાં દીવેલ ન આપવું. પણ રાત્રે જવાની હોય તો વરના વેનને તથા રથ સુખપાલને બશેર પ્રમાણે ગણીને દીવેલ આપવું.

૬. છેડો ઝાલતી વખતે અબાબ આપવાનો ચાલ છે, તે અબાબના રૂપિયા વરની સાસુએ રૂ. પા/- સવાપાંચ આપવા. અને વરધ સાંકળીનો તથા નાથ કડાયાનો ચાલ છે, ને તે બાબત વરના બાપે અબાબ લેવાનો હક છે, પણ તે બંધ કર્યા છે.

૭. ગણપતી બેસાડતી વખતે પોતાના કુટુંબમાં ખારેકો તથા ગોળ અને ખુણાની સુંવાળીઓ આપવાનો રિવાજ છે તે પ્રમાણે આપવું.

૮. જાનમાં પરગામના બ્રાહ્મણો આવે છે, તેમને કાંઈ આપવું નહિ. પણ કોઈના તરફથી ચાંલ્લો લઈ આવેલો હોય તો તેને વરના બાપની ખુશી પ્રમાણે આપવું અને સર્વ ગામોના ભાઈઓએ પોતાના ગામના ગોરને ખબર આપવી કે કોઈની જાનમાં વગર ચાંલ્લે જવું નહિ. એ રીતે ખબર આપી એ રિવાજ બંધ કરવો.

૯. જાનના માણસ ઉપર સુમાર રાખી જાનમાં અફીણ કન્યાના બાપે આપવું. પણ જાનની મગદુર પ્રમાણે શેર ૦ાા થી શેર ૧ સુધી આપવું. તે ઉપરાંત આપવું નહિ. પણ વરના બાપે ખાનાર માણસને આપવું, વહેંચવું નહિ. અને તમાકુ જાનના ખર્ચ પ્રમાણે આપવી. વેહેલના દાણા પેટે દર વહેલે મણ ૦ાા પ્રમાણે ભરડાવીને લગનને બીજે દિવસે આપવા. અને ઢાંકેલા વેનને મણ ૦ાાા પ્રમાણે ભરડાવીને તે લેનારે ત્યાં જ ખવરાવી દેવા. તથા દરવેન દીઠ દરરોજના જુવારના પુળા નં. ૧૨ તથા પુળા હલકા હોય તો પંદર આપે. પુળા બધાં વેનને સરખા આપે. દરેક ઘોડાને દાણા શેર ૩ આપવા ને ઘોડાના દાણા દરરોજ આપવા. રાતબ કોઈને આપવી નહિ. તથા ઘી પીવાને વેન આવે તેમાં પહેલી વેનને ચાર નાળો તથા બીજીને ચાર નાળો ને ત્રીજીને બે નાળો એ પ્રમાણે ઘી પાવું. પણ ધણીની ખુશી હોય તો જેટલી વહેલને પાવું હોય તેટલીને પાય. નોતરીઆની એક વેહેલને ઘી પાય તે ગણતરીમાં ગણવી નહિ.

૧૦. કન્યાને ખોળે બેસાડવાનો ચાલ બંધ કર્યો છે ને બેસાડીને જાણસ પણ આપવી નહિ.

૧૧. જાનમાં માંડવા તરફના કુટુંબના ભાણેજ જમાઈ વગર કંકોતરીએ આવ્યા હોય તેમને આપવું નહિ. વગર કંકોતરીએ આવ્યા હોય ને વરના કુટુંબના ભાણેજ જમાઈ થતા હોય તેમને વરના તરફતી કાંઈ આપવું નહિ ને કન્યા તરફથી આવ્યા હોય તો પણ કાંઈ આપવું નહિ.

૧૨. જાનમાં વરના તરફના કુટુંબના ભાણેજ અગર જમાઈ વગર કંકોતરીએ આવ્યા હોય તેમને કન્યાના બાપે કાંઈ આપવું નહિ. અને વરને બાપે કંકોતરી લખી

હોય તેમાંના માણસ આવ્યાં હોય તો ભાણેજ અગર જમાઈને સગાઈ પ્રમાણે આપવું. તથા જાનમાં આવેલાને પાઘડીઓના રૂપિયા આપવાનો ચાલ છે તે રૂ. ૧૧/-થી તે રૂ. ૨૧/-થી વધારે આપવા નહિ.

૧૩. માંડવો છોડ્યાની માટલીનો ચાલ કાયમ રાખ્યો છે તેમાં શેર ૫ ખાવું મોકલવું.

૧૪. ગોરો તથા ગૌતરાટમાં રૂ. ૧/- રોકડો તથા ખાંડના રમકડાં શેર ૫/- મોકલવાં. તાંબા રૂપાનાં રમકડાં મોકલવાં નહિ. રમકડાં તથા રૂ. ૧/- લઈ, આવનાર માણસને દક્ષણાનો રૂ. ০॥ આપવો.

૧૫. હોળીની માટલીમાં રૂ. ૨/- તથા નાળીએર નં. ૧ તથા ખજૂર શેર ૫/- તથા ગુલાલનું પડીકું કન્યા સાસરે હોય ત્યારે મોકલવું. એક જ વખતે મોકલવું. તે માટલી લઈ આવનાર માણસને રૂ. ૧/- દક્ષણા આપવી. ને વાયદો કરવા સારુ કન્યા સાસરે હોય ને ખબર જોવા સારુ માણસ જાય ત્યારે પહેલું આણું હોય તો માટલીમાં ખાવું શેર ૧૦ લઈને જાય. ને તે માણસને રૂ. ০॥ દક્ષણા આપવી. પહેલે આણે વળાવેલી કન્યાને તેના પીયરની વેહેલ તેડવા જાય ત્યારે તાંબાની માટલી શેર ૫ પાંચની તથા કાંસાની તાંસળી શેર ૧ની તથા મોં બાંધવાની અતલસ ગજ ૧ તથા રૂ. ૩ રોકડા અછોડાના તથા તે માટલીમાં ખાવું શેર ૧૧ મોકલવું. અને તેડવા સારુ આવેલા માણસ પૈકી ગોરને રૂ. ૨ તથા વાળંદને રૂ. ૨ તથા હાંકેડું તથા વળાવીઓ મળીને રૂ. ૧ એ પ્રમાણે આપવું.

૧૬. પહેલા આણાનો ઠરાવ. વાયદાનો રૂ. ૧ લઈને વરના બાપનું માણસ કન્યાના બાપને ઘેર આવે. તેજ રૂપીયો કન્યાનો બાપ વાયદો કરવા આવનાર માણસને પાછો વાયદા સાથે આપે અને વરના તરફની વેહેલ કન્યાના બાપને ઘેર પહેલે આણે તેડવા સારુ જાય ત્યારે કોથળાના રૂ. ૨૫/- પચીશ ઘાલવા. તથા વસવાયાંનાં છીદરાં નં. ૭ તથા બેળ મણ ૧। તથા સરગાંઠનો રૂ. ૧/- તથા સોપારી સુખડું શેર ૧૫/- તથા ધુપેલ શેર ૫/- આપવું. તથા સોપારી સુખડું શેર ૧૫ તથા સરગાંઠનો રૂ. ૧ તથા સોપારી સુખડું શેર ૧૫ તથા ધુપેલ શેર ૫ આપવું. તથા તે ફેરે ગામની ભાગોળનું ખર્ચ રૂ. ૩થી રૂ. ૫ સુધી કન્યાના બાપે કરાવવું. તેથી વધારે ખર્ચ કરાવવું નહિ. તેમ વેહેલના માણસને રૂ. ૨ ગોરને તથા રૂ. વાળંદને તથા રૂ. ૧ માફાના ચૌધરીને રૂ. ૧ વળાવીઆનો એ પ્રમાણે કન્યાના બાપે આપવું. અને વરના કુટુંબનાં સગાંને સાલ્લા ઘાલવાનો ચાલ છે તે રૂ. ૧૦થી રૂ. ૨૦ સુધી સામાના વભા પ્રમાણે ઘાલવા. પણ રૂ. ૨૦ ઉપરાંતના ઘાલવા નહિ. કન્યાને વળાવતી વખતે માટલીનું ખાવું શેર ૧૦ ઉપરાંત મોકલવું નહિ અને બીજાં કુટુંબનાં સગાંને ખાવું ઘાલવું નહિ. તથા એ સિવાય બાકીની તમામ બાબતો બંધ કરી છે. દીવાળી ઉપર કન્યા સાસરે હોય ત્યારે એક જ વખતે રૂ. ૨ પગે પડ્યાના મોકલવા. એ રૂપિયા

લાવનાર માણસને રૂ. ૦ા દક્ષણા આપવી. અને મોસાળીઆની માટલીના રૂ. ૨થી રૂ. ૫ સુધી રોકડે રોકડા મોકલવા. તે લાવનાર માણસને રૂ. ૦ાથી રૂ. ૧ સુધી આપવું.

૧૭. બીજા આપણાનો ઠરાવ. વહેલની દક્ષણા રૂ. ૨ા આવેલા માણસને આપે તથા લે.

૧૮. ખોળા ખર્ચ વખતે ફક્ત રૂપાની રાખડી તથા રૂ. ૫/-વાળું કપડું કન્યાને વરનો બાપ આપે. ને કન્યાનો બાપ પગેપરણું તથા ખર્ચ સુધાંતના રૂ. ૫/-થી તે રૂ. ૧૧/- સુધી રોકડા આપે. તે લાવનાર માણસને રૂ. ૦ા થી તે રૂ. ૧/- સુધી દક્ષણા આપવી.

૧૯. વરને પહેલી વારનો ચાંલ્લો રૂ. ૫૧/- એકાવન આપવા. તેમાં રૂ. ૧/- વાળંદને તથા રૂ. ૦ા ગોરને દક્ષણા આપવી. તથા વરના તરફના વાળંદનો રૂ. ૧/- સામા પાસેથી લેવો અને મોસાળ સાસરીનો ચાંલ્લો રૂ. ૫/-થી રૂ. ૭/- સુધી આપવો.

૨૦. વધામણી વિશે પ્રથમ આવે તે માણસને રૂ. ૧ આપવો ત્યારપછી પગલાં લઈને આવે તે વખતે રૂ. ૫થી રૂ. ૧૧ સુધી આપવા. કપડાં આપવા નહિ.

૨૧. જીઆણા વિશે. વાયદાનો રૂ. ૧ આપવો. અને કન્યાના બાપે રૂ. ૨ા વહેલ લઈ આવનાર માણસને દક્ષણા આપવી તથા રાખડીના રૂ. ૩ આપવા. તથા એસિવાય સરગાંઠનો રૂ. ૧ આપવો. એ સિવાય આપવું તે કન્યાના બાપની ખુશી ઉપર છે. વર તરફથી કાંઈ માગવું તથા અટકાવવું નહિ.

૨૨. જુવારૂ આપવું તે કન્યાના બાપની ખુશી ઉપર છે, પણ વરના તરફથી અટકાવ કરવો નહિ.

૨૩. સગાંની માટલીઓ વિશે. વેવાઈ તથા વેવાણને અબાબના એકજવાર રૂ. ૧૧/- અગીઆર પ્રમાણે આપવા. તથા દીયર દેરાણી, જેઠ જેઠાણી, કાકો સસરો કાકી સાસૂ એટલાં વરનાં સગાંને ઘટતું આપવું. વરના ઘરનાંનેજ આપવું.

૨૪. પાઘડીઓ વિશે. વેવાઈ તથા વેવાણ બંને તરફનાં મળીને ચાર, વરનો વડવો તથા વડીઆઈ તથા કન્યાનો વડવો તથા વડીઆઈ, તથા વરના મોસાળનો વડવો તથા વડીઆઈ એમાંનું કોઈ ગુજરે તે પહેલા કારજ વખતે રૂ. ૧૫/- પાઘડી સેલાના તથા રૂ. ૩/- બારસના આપવા. બીજા કારજે રૂ. ૧૦/- પાઘડી સેલાના તથા રૂ. ૨/- બારસના એ રીતે પાછલાં બધાં કારજમાં (ઉપર બતાવેલાં છે તેમાં) કન્યાના બાપની ખુશીમાં આવે તો આપવા અને વરના મોશાળીઆણાં વડવાવડીઆઈના કારજમાં રૂ. ૨/- બારસના ને રૂ. ૫/- પાઘડી સેલાના એ રીતે રૂ. ૭/-ની અંદર મોકલે. આ સિવાય બીજા કોઈના કારજમાં આપવું તથા લેવું નહિ. વરના બાપનો ઉપર લખેલા પાઘડી સેલાનો અટકાવ કરીને માગવાનો હક નથી. પણ કન્યાનો બાપ ઉભેતાથી આબરૂ ઉપર વિચાર કરીને આપે તો લેવા તથા દક્ષણા કન્યાના બાપે ઘેર લેવી નહિ. તેલ ઘાલવાના

રૂ. ૨ ઉપરનાં કારજોમાં આપે. એ સિવાય વરના તરફનાં બીજાં સગાંને કન્યાના બાપની ખુશી હોય તો રૂ. ૧/- બારસનો મોકલે. અને સરવણીએ આવે તો તેની પાસે પાઘડી માગવાનો હક નથી.

૨૫. કન્યા ગુજરી જાય તો તેની જણસો પચીશવરસની અંદર ગુજરી જાય ને તેને પેટે ફરજન ન હોય તો કન્યાની જણસો તથા લુગડાં કસબી પીયરથી કર્યાં હોય તે કન્યાનો બાપ લે. તથા સાસરેતી કસબી લુગડાં તથા જણસો કરી હોય તો તેના માલિક વરની તરફનાં છે. એ પ્રમાણે સાસરીએ અગર પીયર ગમે ત્યાં ગુજરી જાય તો પણ લે. કન્યાને પેટે ફરજન હોય તો તેનો માલીક તે ફરજન છે. ને જો પચીશવરસની ઉપરાંત ગુજરી જાય તો સાસરી તરફની કરાવેલી જણસો તથા કસબી લુગડાં પીયરવાળાં પાછાં આપે.

૨૬. કન્યાની જણસો કહાડી લે છે તે વિશે. કન્યા પચીશ વરસની અંદર હોય તો સાસરેથી પીયર જાય તે વખતે કોઈ પ્રસંગે તેની પાસેથી તેને પીયરથી કરાવેલી જણસો સાસરીઆંએ કહાડી લેવી નહિ અને પચીશ વરસની ઉપરાંતની હોય તો કન્યા મુખત્યાર છે. તેની નજરમાં આવે તેમ કરે.

૨૭. જ્યાં વટેશરી આપવામાં આવે ત્યાં દરેક વેનદીઠ ચાર પુળા આપવા ને ઘોડાને બે આપવા.

૨૮. માંડવો ચુકવવાને જાન ગયા પછી પાછળ રહેવાની જરૂર પડે તો બધાં થઈને દશ માણસથી વધારે રહે નહિ.

૨૯. ફરજંદની ખાતર ફરી પરણાવવાની જરૂર પડે તો આગલી સ્ત્રીને માટે બસેંએક રૂપિયા બાઈને નામે જમા મૂકે અને ત્રીશ વરસની ઉંમર થયા પછી પરણે. ત્રીશની અંદર પરણે નહિ. ને ત્રીશની અંદર પરણે તો ઉપરની રકમની સાથે નાતને એકાવન રૂપિયા દંડના આપે.

૩૦. હવે પછી નાતના સુધારા માટે નાત સમસ્ત ભેળી થઈ ઉપરના ધારામાં સુધારો વધારો કરવા મુખત્યાર છે.

૩૧. આ ધારા સિવાય નાતગોરને ત્યાં નાતના ધારાની ચોપડી છે તેમાં લખેલા ધારા પણ આ ધારાની સાથે મંજુર છે.

કડવા કણબીના રીતરિવાજો

૧૮૯૧ની વસ્તી ગણતરીના રિપોર્ટ મુજબ કડવા કણબીઓની સંખ્યા ૪૨,૦૦,૨૯૫ હતી. ગુજરાતના પાંચે જિલ્લાઓમાં તેઓ વહેંચાયેલા હતા. ખાસ કરીને તેઓ અમદાવાદ જિલ્લા, વડોદરા રાજ્યના કડી પ્રાંતમાં હતા. લેઉવા કણબી સાથે સંબંધ હતો. તેમની સાથે જમતા પણ બેટીવ્યવહાર રાખતા ન હતા. સુરતમાં કડવા કણબીઓ ત્રણ શાખાઓમાં વહેંચાયેલા હતા : (૧) જે સ્ત્રીઓ લાલ ચૂડો પહેરતી હોય તે લાલ ચૂડાવાળા (૨) જે સ્ત્રીઓ કાળો ચૂડો પહેરતી હોય તે કાળા ચૂડાવાળા (૩) અમદાવાદી.

આ ત્રણ શાખાના કણબીઓ એકબીજા સાથે રોટીવ્યવહાર રાખતા પણ ઈ.સ. ૧૮૮૫થી બેટીવ્યવહાર બંધ કર્યો હતો. દક્ષિણ ગુજરાતમાં પાટણ અને અમદાવાદના કણબીઓનું સારું માન હતું, અને તેઓ તેમને 'કુળિયા' તરીકે ઓળખતા. બાકીનાને 'અકુળવાન' (અકુળિયા'). કુળવાન કુટુંબો અકુળિયા સાથે જમતાં, પણ કન્યાવ્યવહાર રાખતા ન હતા. કડવા કણબી બે વિભાગમાં વહેંચાયેલા હતા. ખેડૂતો અને કારીગરો. નગરોમાં વસતા કણબીઓ સુતરાઉ અને રેશમી કાપડવા કુશળ વણાટ કારીગરો હતા, અને તેઓ રંગાટીકામ અને કાપડ બનાવવાનું પણ કરી શકતા.

લેઉવા અને કડવા પાટીદાર જ્ઞાતિના રિવાજોનું સામ્ય તપાસવા સારૂ વડોદરા હજૂર હુકમ નં. ૬ તા. ૮-૧૦-૧૯૦૪માં સયાજીરાવ ગાયકવાડની આજ્ઞા અનુસાર દીવાન વાસુદેવ ગોપાળ ભંડારકર, શ્રી હરગોવિંદ કાંટાવાળા, શ્રી છગનલાલ મોદીની કમિટી નીમી હતી, જે કમિટીએ પાટીદાર જ્ઞાતિઓના રીત-રિવાજની તપાસ કરેલી. બે જ્ઞાતિઓ વચ્ચે જે તફાવત જણાયો તે નીચે મુજબ છે.

૧. કડવા પાટીદાર લગ્ન દસથી બાર વર્ષે એક જ મિતિએ કરે છે.
૨. કડવા પાટીદારમાં નાતરાં થાય છે.
૩. લેઉવામાં નાતરાં કરનાર કણબી કહેવાય છે. નાતરાં ન કરનાર તે પાટીદાર ગણાય છે.

આ રિવાજોના ફેરફાર સિવાય બાળકના જન્મથી લઈને મરણપર્યન્ત સુધીના લેઉવા કડવા પાટીદારોના દરેક દરેક રિવાજો પૈકી થોડા રિવાજોમાં નજીવા ફેરફાર સિવાય એક સરખી રીતે સામ્ય ધરાવતા હતા.

ગુજરાતના સુલતાન મહમદ બેગડા (ઈ.સ. ૧૫૫૯-૬૦) એ ખેતીના જમીનોના માલિકી હક્કો કાયમી કરી આપ્યા. દરેક ગામડું એક માણસને સોંપવામાં આવ્યું, જેથી સરકારી જમીન મહેસૂલના આંકડાની જવાબદારી ગામના મુખ્ય માણસની ગણાતી ઈ.સ. ૧૬૩૦માં શાહજહાંના સમયે ભયંકર દુકાળ પડ્યો. આ સમયે આંકડાની જવાબદારી સ્વીકારનાર ગામડાંઓના મુખ્ય વડીલ ઉપર અમીનો અને કરોડિયાનો ત્રાસ શરૂ થયો, જેથી મુખ્ય વડીલ આગેવાને ગામની જમીનોની પાંતી (ભાગ) પાડી સરકારનો આંકડો ભરવાની જવાબદારી વહેંચી નાંખી. આવાં ગામડાંઓની પાંત (ભાગ) મેળવનારા કણબીઓ પાછળથી ગામની જમીનના પાંતીદાર (ભાગીદાર) થયા. 'પાંતીદાર'ના પાટીદાર થયા, જે ગામડાંઓએ આવી આંકડાની જવાબદારીનો સ્વીકાર ન કર્યો, પરંતુ ખેતી કરી ધારો ભરવાનું સ્વીકાર્યું તે કણબી કહેવાયા. આ પ્રમાણે કૃત્રિમ રીતે કણબી-પાટીદાર ભેદની શરૂઆત થઈ.

સમાજ સુધારાની ચળવળ દરમ્યાન આ પ્રાચીન રીતરિવાજો અને વહેમો કેવી રીતે બદલાયા અને તે જે કાંઈપણ રીતે બદલાયા તેમાં બહેચરદાસ લશ્કરીનું ઘણું પ્રદાન હતું. આ બાબતને તેના યોગ્ય ઐતિહાસિક સંદર્ભમાં સમજવા માટે કણબીઓની ઉત્પત્તિ અને તેના વિકાસનું આલેખન કરવું આવશ્યક છે.

કુર્મી, કણબી, પાટીદાર, પટેલ શબ્દની ઉત્પત્તિ વિષેના ખ્યાલો અને માન્યતાઓનો ઇતિહાસ ઘણો પ્રાચીન છે.

પ્રો. મોનિયર વિલિયમ્સના મત મુજબ, કુર્મ, વીર્યમ, રસમ, શક્તિ, અસ્યાસ્તીતિ કુર્મી, વીર્યમાન, શક્તિમાન, માણસ વીરકર્તા, વીર પુરુષ અને શૂરવીર છે.

આ પ્રમાણે બીજા પ્રમાણોનો ઇતિહાસ જોતાં કુર્મીઓ હાલના પાટીદારો પ્રાચીન કાળથી ક્ષત્રિય તરકેની મહત્તા ભોગવતા હતા.

કેમ્પબેલના મત મુજબ મરાઠાઓનું મૂળ કુર્મીઓમાં હતું. ગોરખપુર અને ગુજરાતમાં તેમના પૂર્વજોએ રાજ્ય કર્યાં હતાં. 'કુર્મીનો અપભ્રંશ એ જ કણબી શબ્દ છે. તે જાતિની અંદર કેટલાક પેટાવર્ગો અંદરઅંદર પરણતા નથી. તેઓ ગણા તંદુરસ્ત, સમતોલા, સાહસિક, ઉદાર, વ્યવહારકુશળ અને સુખી છે. ખેતી કરવામાં કુર્મી પાટીદારો મુખ્ય છે. તે તમામ જાતિઓમાં આગળ પડતા છે. મજબૂત, હોશિયાર, સાહસિક અને ઇજ્જતદાર છે, સ્વમાની છે. કંગાલિયતતા તો તેમનામાં દેખાતી જ નથી. ઇંગ્લેંડના ખેડૂતો કરતાં તેઓ સંસ્કારી સ્થિતિમાં સારા અને ઊંચા છે. બીજાઓ તરફથી રુઆબપૂર્વક વધારે માન મેળવે છે. એંગ્લો ઇતિહાસકારોના અભિપ્રાય મુજબ શિવાજી, ગ્વાલિયર તથા સતારાના રાજાઓ સિંધિયા અને નાગપુરના રાજાઓ કુર્મી વંશમાંથી ઊતરી આવ્યા છે. કર્નલ ડોલ્ટન બંગાળમાં પહેલવહેલા આર્યો તરીકે આવેલા, બિહારના કુર્મીઓ પહેલાં હોવાનું જણાવે છે. તેઓની રીતભાત ક્ષત્રિયોને મળતી છે. 'ધી પ્રિન્સિપલ નેશન્સ ઓફ ઇન્ડિયા'ના આધારે કહી શકાય કે કુર્મી, કણબી. તે હાલના પાટીદારો પોતાની સ્વતંત્રતા મેળવવા શોખીન છે.

સરકારી હુકમ નં. ૨૫૧/૮-૧૮૬૩૧-૬નો સાર ૨૧-૩-૧૮૯૬ આપે છે કે સરકાર જણાવે છે કે 'હાલના કુર્મીઓ પાટીદાર છે. તે ઉચ્ચ ખાનદાન કુટુંબના પાટીદારો છે, માટે તેમને નોકરીઓમાંથી બાદ કરવા તે દિલગીર થવા જેવું છે. હિન્દુઓમાં કૃષિકારના મુખ્ય વર્ગ કણબી-પાટીદાર, રાજપૂત અને કોળી છે. તેઓમાં કેટલાક ખાસ ઊંચી નોકરીઓમાં ચડેલા છે. કેટલાક વેપારીઓ છે, કેટલાક જમીનદાર છે. લેઉવા પાટીદાર અને કડવા પાટીદારો માંહેમાંહે કન્યાની લેવડ-દેવડ કરતા નથી.'

'બોમ્બે ગેઝેટિયર'ની નોંધ મુજબ ગુજરાતમાં આવીને વસેલા ગુર્જરોનો મુખ્ય ભાગ કડવા અને લેઉવા પાટીદારોનો છે. જેઓ ગુજરાતની મુખ્ય જ્ઞાતિનો આગેવાન વિભાગ છે. નારાયણ શેઠ કૃત 'ક્ષાત્રકુલાવર્ષ' નામના હિંદી ગ્રંથમાં નીચે પ્રમાણેનું લખાણ છે : 'કુર્મીકણબી-કણબી-પાટીદાર આ સર્વ ક્ષત્રિય સંતાનો છે. રાવબહાદુર શ્રી બહેચરદાસ લશ્કરી (સી.એસ.આઈ.એ.) ઓનરેબલ શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ, રાવબહાદુર ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ, શ્રી વેંકટરમણ નાયડુ (બાર-એટ-લૉ) વગેરે કુર્મી નાયક ક્ષત્રિયો છે.'

'બ્રાહ્મણોત્પત્તિ માર્તંડ'ના કર્તા હરિકૃષ્ણ શર્મા કડવા તથા લેઉવા પાટીદારોના સંબંધમાં તેમની ઉત્પત્તિ લવકુશમાંથી બતાવે છે. લેઉવા લવકુશ ઊંઝાના ઉમિયા

માતાના દર્શને આવ્યા હતા તેવું તે લખે છે, અને તેમણે ઉમિયા માતાની પૂજા વ્યવસ્થા કરી હતી.

લસુન્દ્રાના ભટ્ટ ગોવર્ધનરામે 'લેઉવા પુરાણ કાવ્યની રચના કરી ભીમ કવિનો આધાર લીધો છે.' અયોધ્યાના રાજા રામચંદ્રના પુત્ર લવના વંશજ સભ્ય મહારાજ પછી નરપુરુષ થયા પછી પુરુંજય નામનો રાજા થયો. પુરુંજયને કોઈ પુત્ર ન હતો. શિવની પૂજા કરી પછી પુરુંજયને બલિ અને ભદ્ર પુત્રો થયા. પછી બલિ રાજા થયો, ભમ્રકવરાજ થયો. બલિને લેહક અને ભદ્રને કૈટક નામનો પુત્ર થયો. લેહકને તેર અને કૈટકને આઠ રાણીઓ હતી. તેર સ્ત્રીથી ૧૨૧ અને ૮ સ્ત્રીથી ૮૦ પુત્રો થયા. આ ૧૨૧ પુત્રોના વંશજો લેહક એટલે લેઉવા સ્ને ૮૦ પુત્રોનાં વંશજો કૈટક પરથી કડવા કહેવાયા. નીચેના કાવ્ય પરથી બિના જાણી શકાય છે.

''ક્ષત્રિયથી તમો વૈશ્ય થયા છો,
મુનિ દુર્વાસા શાપે જી.
જે બગડ્યું તે હવે ન સુધરે.
બળશો નહીં સંતાપે જી.
કૃષિ અને વ્યાપાર મહીં,
તમે ઉત્તમ જશને પામો જી.
સંપ ધરીને સુખ વધારો,
વેદના સઘળી વાળો જી.
લેહક પુત્ર સરવ કહાવે
લેવાથી ઓળખાય જી.
કૈટભથી હોય કડવા
જગમાં જાહિર થાયે જી.

ઉપરનાં બન્ને દષ્ટાંતોમાં દંતકથા વધારે છે તેને કોઈ ઐતિહાસિક પુરાવા મળતા નથી. રાજસ્થાન ઇતિહાસકર્તા કર્નલ ટોડ પણ કડવાઓને કુશના અને લેઉવાને લવના વંશજો બતાવે છે તે માટે બે વાક્યો લખ્યાં છે :

'સચત કુર્મી નામ પ્રજાપતિ અને કેશ્યવો વૈકુર્મી' ટાંકી બતાવે છે.

કુર્મીઓનું એક ટોળું પંજાબમાંના લેવા અને કરડ વિભાગમાં સ્થાયી થયું હતું. પંજામાંથી છૂટી પડેલી ટોળખીઓએ પોતાના પ્રદેશને યાદ રાખવા માટે કરડ (પંજાબ) વિભાગના કડવા કણબી અને લેઉવા વિભાગના લેઉવા કણબી વિશેષણો ધારણ કર્યાં હતાં. આજે પણ પંજાબ, મધ્યપ્રદેશ અને ખાનદેશમાં જે અટકો અને ગોત્રોનાં નામો જોવા મળે છે તે ગુજરાતમાં અને સૌરાષ્ટ્રમાં વસતા કડવા પાટીદાર ગોત્રોને મળતાં આવે છે તેમજ ત્યાંના લગ્નરિવાજો, દહેજપ્રથા, ઘૂમટાપ્રથા, અને ભાષામાં વપરાતા મોટાભાગના શબ્દોમાં સામ્ય જોવા મળે છે. ગુજરાતમાં વસતા બાવન શાખાના કુર્મીઓ (કણબીએ) છે. તેમની અટકો ને સ્થાનો પંજાબ અને ઉત્તર હિંદમાં આવેલાં છે, તે પુરવાર કરે છે

કે તેઓ ત્યાંના વતની હતા. દા.ત. મધ્યપ્રદેશ, ઊંઝા અને ઉનાવા તેમજ માણસાના પટેલો અને કચ્છ તેમજ કાઠિયાવાડમાં કેટલાક પટેલોની શાખ રુસામત અને મોલ્લાત છે. તેમના પૂર્વજો અસલ પંજાબમાંથી ગુજરાતવાલા જિલ્લા પાસેના મુજબ ગામના વતની હતા. તેવી જ રીતે વિહારગામના વતનીની શાખ મુગલા છે, તે લાહોર પાસેના મંગલાપુરા ગામના નામે અટક પડેલી છે (વિગત માટે પરિશિષ્ટ જુઓ.)

ડૉ. બર્જેસ પણ પોતાની મુસાફરી નોંધમાં લખે છે કે 'ઊંઝા સિદ્ધપુરથી દક્ષિણે સાડાસાત માઈલ પર ઓલું એક ગામ છે, અને ઘણું કરીને ગુજરાતના કડવા કુટુંબીઓ અથવા કણબીઓનું મૂળ સ્થાન મનાય છે.'

'કણબી' શબ્દ 'કુટુંબિન' શબ્દમાંથી ઊતરી આવ્યો છે, જેનો અર્થ ઘર અથવા કુટુંબવાળો થાય છે. શ્રી નરસિંહરાવ ભોળાનાથે કણબી શબ્દોનો અર્થ અને સમજૂતી 'ધી હિસ્ટરી ઓફ ગુજરાતી લેંગ્વેજ'માં આપ્યો છે. તેઓ 'કણબી' શબ્દની ઉત્પત્તિ નીચે પ્રમાણે આપે છે.
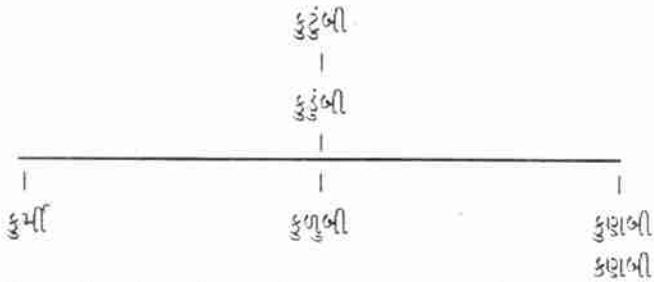
ઋગ્વેદ અને અવેસ્તામાં 'કણબી' આર્ય શબ્દના પર્યાયરૂપે મળી આવે છે, ઉત્તરપ્રદેશ, બિહાર, ઓરિસા, મધ્યપ્રદેશ, ગુજરાત, મૈસુર, મહારાષ્ટ્ર વગેરેમાં કુર્મી, કુનબી, કણબી કુળુબી આ એક જ હોય એમ મનાય છે.

મહારાષ્ટ્રમાં કુળુબી અને કણબી બન્ને શબ્દો વપરાય છે. બંગાળ, બિહાર, માળવા, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર અને મદ્રાસ સુધીના જૂના લેખો કે તામ્રપત્રોમાં 'કુટુંબિન' શબ્દ વપરાયેલો મળી આવે છે.

રાવબહાદુર ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ ગુર્જરો માળવાથી દક્ષિણ તરફ ખાનદેશમાં આવ્યા અને રતલામ-દાહોદના રસ્તે પશ્ચિમ તરફ ગુજરાતમાં આવ્યા હોય તેવી ધારણા કરે છે. જે ગુર્જરો ખેતી કરવા લાગ્યા તે 'કુંટુબિન' અથવા 'કણબી' તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા. ગુજરાતના કણબી પંજાબ અને માળવાના ગુર્જરોને ઘણા મળતા આવે છે.

કવિ દલપતરામે તેમના 'જ્ઞાતિ નિબંધ' નામના પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે 'વૈશ્યો એટલે ખેતી કરનારા. હાલના ગુજરાતાં ખેતી કરનાર મુખ્ય કણબીઓ છે. એક વખતે પરશુરામે પૃથ્વી નક્ષત્રિય કરવાનું કામ હાથ ધર્યું ત્યારે તેઓ ક્ષત્રિય નથી એમ કહેવા લાગ્યા આથી તેઓ બચી ગયા.'

જે. એચ. હટનના મત મુજબ 'કુણબી પશ્ચિમ હિંદની એક કેડૂત જ્ઞાતિ, ઉત્તર હિંદની બહોળા વિસ્તારમાં ફેલાયેલી ખેડૂત જ્ઞાતિ જે કુરમી-કુણબી નામે ઓળખાય છે, એટલે પશ્ચિમ હિંદ ગુજરાતમાં વસેલા કણબીઓ એ જ કુર્મી જ્ઞાતિના છે.'

'કણબી-ક્ષત્રિય ઉત્પત્તિ' પુસ્તકના લેખક શ્રી પુરુષોત્તમ પરીખ ઋગ્વેદનો આધાર લઈ જણાવે છે કે, 'ખેતી કરવી એ શ્રેષ્ઠ કર્મ છે, એટલે કૃષિ સાથેના કુર્મીઓના સંબંધથી તેમની ઉત્તમતામાં લેશ પણ ઊણપ આવતી નથી. આજે પાટીદારોમાં કહેવત છે કે 'ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વ્યાપાર અને કનિષ્ઠ નોકરી.' આ કહેવતને કારણે આ જ્ઞાતિએ વિદ્યાઆરંભ પણ પાછળથી કરેલો.

કુર્મીઓ (કણબીઓ)નું સ્થળાંતર :

ઋગ્વેદના મંત્રો પરથી જણાય છે કે, આર્યોએ હાલના અફઘાનિસ્તાનના પ્રદેશમાં વાસ કર્યો હશે અને ત્યાંથી પંજાબ તરફ ફેલાયા હશે. નદીઓનાં વર્ણનો પરથી તેઓ પંજાબમાં સ્થાયી થઈ પછી મથુરા તરફ આગળ વધ્યા હશે. તેમના મૂળ પુરુષ તરીકે ભગવાન કશ્યપઋષિ હોવાનું આપણાં શાસ્ત્રો બતાવે છે. આજે પણ કડવા પાટીદારની ધાર્મિક વિધિ વખતે 'કશ્યપગોત્રે' તેવો મંત્રોચ્ચાર કરાય છે.

આર્યગણ ખૈબર અને મલકન્દના રસ્તાથી તથા ગોપાલ અને કુરમ નદીના પહાડી રસ્તાથી પંજાબમાં હાલના ગુજરાતવાલા જિલ્લામાં આવેલ કરડ અને લેવા વિભાગમાં સ્થિર થયા હોવાનું મનાય છે.

પંજાબ પર અવારનવાર પરદેશી આક્રમણો થતાં હતાં. અસિરિયાની રાણી સેમિરામીસ ઈરાનના પારસી રાજા દરવેશ ગુસ્તામે ઈ.સ. પૂર્વે ૫૧૮માં આક્રમણ કર્યું. મેસેડોનિયાના મહાન સિકંદર ઈ.સ. પૂર્વે ૩૩૦માં આક્રમણ કરે છે અને ભારતમાં તેનો સિપાઈઓ સ્થિર થાય છે.

મૌર્યવંશના પતન પછી વિદેશી આક્રમણકારીઓમાં બેક્ટ્રિયન, પલ્લવો, અથવા શક, કુશાન વગેરે જાતિઓએ પંજાબ પર આક્રમણો કરી આધિપત્ય સ્થાપ્યું.

આમ વારંવાર રાજકીય ઊથલપાથલો અને આક્રમણોને લઈ પ્રજા કંટાળી ગઈ. પરિણામે ઈ.સ. પૂર્વેના ત્રીજા સૈકામાં અંતમાં કુર્મીઓનાં કેટલાંક લડાયક કુટુંબો પંજાબ છોડી મગધ દેશની રાજધાની કુશાવતી (પટણા)માં આવી ચંદ્ર ગુપ્તના લશ્કરમાં જોડાઈ ગયાં. કુશાન રાજા કનિષ્કના સમયમાં પંજાબના ગુજરાતવાલા પ્રદેશના કેટલાક ગુર્જરોએ દેશ છોડ્યો તેની સાથે સંખ્યાબંધ કુર્મીઓ નીકળી પડ્યા અને મથુરાની આસપાસ ફેલાયા. ત્યાંથી આનર્ત (વડનગર, ઉ. ગુજરાત) પ્રદેશ સુધી આવ્યા હોય તેમ જણાય છે.

પોતાના અસલ વતન પંજાબના જુદા જુદા ભાગમાંથી નીકળી છેવટે આનર્ત પ્રદેશના ઊંઝા ગામમાં કણબીઓની ટોળીઓએ વસવાટ કર્યો, ત્યાં પણ પંજાબી અને ઉત્તર ભાગમાંથી આવેલા તે અસલ વતનના નામથી તેઓ પોતાની શાખો હજુ પણ જાળવી રહ્યા છે. જોકે લાંબા સમયને કારણે અસલ નામો કેટલેક અંશે અપભ્રંશ થયા છે.

આ સમયમાં ગુજરાતમાં પણ અનેક રાજકીય ઊથલપાથલો થઈ રહી હતી. રાજકીય પરિવર્તન પ્રમાણે કુર્મીઓનું સ્થળાંતર આકાર પામી રહ્યું હતું. ક્ષત્રપો ચાલુક્યો, રાષ્ટ્રકૂટો, ગુર્જરો, સોલંકી અને વાઘેલાઓની રાજકીય હકૂમતોએ કણબીઓના સ્થળાંતરને ભારે વેગ આપ્યો. પરિણામે ઉત્તર ગુજરાતના કણબીઓની શાખાઓએ ગુજરાતના અન્ય પ્રદેશોમાં સ્થળાંતર કર્યું અને વસવાટ કર્યો અને પછી ખેતીની આબાદી પરથી તેમનું સામાજિક મહત્ત્વ વધ્યું અને આંતરિક વ્યવહારની બાબતમાં પણ તે આવક સામાજિક સંબંધો માટેનો માપદંડ બન્યો. કરણઘેલાના વખતમાં તો કુર્મીઓ લશ્કરને ઘાસ દાણો અને ખોરાકી પૂરો પાડવાનો ઈજારો ધરાવતા હતા. અસારવાના વહીવંચાળોના ચોપડાઓમાં આના ઉલ્લેખો છે. બહેચરદાસ લશ્કરીના પિતાશ્રી અંબાઈદાસ પણ લશ્કરને ઘાસદાણો અને ખોરાકી પૂરી પાડતા હતા તે પરથી તેમની અટક 'લશ્કરી' પડી હતી.

દંઢાવ્ય, આશાવલ્લ, મહી અને ખેડા પ્રદેશમાં મેવાસી ભીલોનો ત્રાસ ખૂબ હતો, પણ સોલંકી રાજાઓએ તે ત્રાસ દૂર કરી કણબીઓને ત્યાં વસાવ્યા. સિદ્ધરાજના દરબારમાં કણબીઓની ભારે વગ હતી. ઊંઝાના માંડલોત શાખાના હેમાળા પટેલને દરબાર ભરીને પોષાક અને સન્માન આપેલું.

વાઘેલા વંશના પતન સાથે ગુજરાત પાયમાલ થઈ ગયું. પાટણવાડો, દંઢાવ્ય અને ગુજરાતમાં વસતા કણબીઓ પણ પાયમાલ થઈ ગયા. પરિણામે કુર્મીઓની સ્થિતિ અને શાખાઓ તેમજ જ્ઞાતિ, પેટાજ્ઞાતિ અને ગોળપદ્ધતિમાં પરિવર્તન આવ્યું. જેમની ખેતી આબાદ હતી તેઓ કુળવાનમાં ગણાવા લાગ્યા. આને પરિણામે તેમનામાં કેટલાંક દૂષણોએ પ્રવેશ કર્યો.

કુર્મીઓ ગુજરાતમાં રહવા છતાં સારા વર્ષે લગ્ન વગેરે પ્રકારના અવસરો સારું પોતાના મૂળ વતનમાં જતા અને કેટલાક ત્યાં રહી જતા. એક એવી પ્રચલિત માન્યતા છે કે વનરાજ ચાવડાના રાજ્ય અમલ દરમ્યાન ઊંઝાની આસપાસના કણબીઓના સ્થળાંતરને કારણે ફળદ્રુપ જમીનો વેરાન બનવા લાગી હતી. પરિણામે રાજ્યનું મહેસૂલ પણ ઘટવા લાગ્યું હતું, તેથી મંત્રી ચાંપરાજે તે સમયના ઉમિયામાતાના મંદિરના પૂજારીને પાટણ બોલાવી તેનું સન્માન કરી રાજ્યાશ્રય આપેલો. ત્યારબાદ ઊંઝાની આસપાસના કણબીઓ સ્થળાંતર ન કરે તે માટે કોઈ યોજના કરવાનું જણાવેલ. આના અનુસંદાનમાં ધાર્મિક પ્રયોગ અજમાવવવાનો શરૂ કર્યો. ચૈત્રી પૂનમમા રોજ માતાજીના ઉત્સવ પ્રસંગે માતાજી સમક્ષ પૂજારી ધૂણવા લાગ્યો, અને પોતાનામાં માતાજીનો વાસ છે એમ કણબી આગેવાનોને જણાવીને કહેવા લાગ્યો : 'અપકારી કણબીઓ, હું તમારા પર ક્રોધિત થયો છું. તમે મારા આશ્રયમાં રહીને આબાદ થયા છો. મહારોગથી તમારું રક્ષણ કર્યું છે, અને હવે તમે મને છોડીને જતા રહો છો ? લગ્ન જેવા ઉત્તમ કાર્ય માટે વારંવાર બીજા વિભાગમાં જાઓ છો તેથી લગ્ન નિમિત્તેનો બલિ (નૈવેદ્ય) મને મળતો નથી, જેથી મારી આજ્ઞા છે કે લગ્ન

પ્રસંગોએ તમો આ સ્થળેથી બહાર જશો નહીં. અહીયા રહો અને સુકી થાઓ. દર નવ કે દર વર્ષે જ્યારે મારા વાહન સિંહનું વર્ષ વીતી જાય ત્યારે તમો તમારાં નાનાં-મોટાં બધાં જ બાળકોના લગ્ન મારી છાયામાં રહીને કરો. આ સાલમાં તમારી સારી નિપજાવી છે. માટે બધા ભેગા મળી અક્ષયતૃતીયા (અખાત્રીજ) એ પહેલું લગ્ન કરો, હું તમારું શ્રેય કરીશ !' આમ કહી દેવી સ્વરૂપે પૂજારી શાંત થયા. ત્યારબાદ સર્વે કણબીઓએ લગ્ન નિમિત્તેનો હવે પછી કરવાનો વિધિ પૂછ્યો, નાગર ગોરે જણાવ્યું કે તમે જેટલા કણબી કુટુંબના આગેવાનો છો તેઓ સૌ પ્રથમ દેહ શુદ્ધ કરી જનોઈ પહેરી માતાજી આગળ યજ્ઞ કરો. પછી જે બાળકો કુંવારાં હોય તે દરેકનો માંહેમાંહે વિવાહ કરો. એટલે અખાત્રીજના દિવસે સર્વને હું પરણાવીશ.

આ ઉપરથી અસલ ઉત્તર હિંદમાંથી જુદા જુદા પરગામેથી આવેલાં બાવન કુટુંબોના આગેવાનોએ મળી માંહેમાંહે મળી સંબંધો કર્યા અને અખાત્રીજના દિવસે એક જ મુહૂર્તે બધાને પરણાવ્યા. આ સમયથી એટલે ઈ.સ. ૭૪૬ની આસપાસ સામુદાયિક લગ્ન પ્રથા ઊંઝા મુકામે શરૂ થઈ. આજે પણ મોટા ભાગની શાખાઓના પાટીદારો ઉમિયામાતાને કુળદેવી માને છે અને લગ્નના શુભપ્રસંગે પ્રથમ લગ્ન કંકોતરી ઉમિયા માને લખે છે, તેના જવાબમાં મંદિરનો પૂજારી સવાપાશેર કંકુ શુકનમાં મોકલી આપે છે. બાંધ્યા વિવાહનો રિવાજ કણબીઓમાં પ્રચલિત હતો. તેનું ઉદાહરણ કુમારપાળના સમયમાં મળી આવે છે, જેમ કે બંબેરા (ઇડર) ગામે એક જ દિવસે ૭૦૦ કન્યાઓના લગ્ન હોવાનું રાસમાળામાં ઉલ્લેખ છે.

કુળવાન-અકુળવાન :

વહીવંચાના ચોપડાના દાખલાઓ, પરંપરાની દંતકથાઓ તથા અવલોકનો ઉપરથી જણાય છે કે, કળાકુળનો ભેદ યુદ્ધ મુખ્યત્વે કરીને વિસ્તૃત જમીનની માલિકી, બાપદાદાનાં પરાક્રમો, રાજ્ય સાથેના સંબંધો (દેસાઈગીરી, અમીનાત, મુખીપણું, પટલાઈ વગેરે) ન્યાતમેળા, સાર્વજનિક અને ધાર્મિક દાન, વિચાર, લગ્ન વખતની લેવડદેવડ, આર્થિક સદ્ધરતા વગેરે કારણોને લીધે ઉદ્ભવ્યો હશે.

બહોળી પાટી ધારણ કરનાર મનુષ્યના કુટુંબ તરફ કન્યાઓના લેવડદેવડ સંબંધમાં ન્યાતના લોકોને પક્ષપાત થતો તેનું કારણ એ કે તેમને કન્યાઓ આપવાથી ખાનદાન કુટુંબ સાથે નાતો બંધાય, જેથી બીજાઓ આવાં કુટુંબોને ધરાઈ ધરાઈને કન્યાઓ આપવા લાગ્યા. પાટડી, વિરમગામ, બાવળા, ચાણસ્મા, લાડોલ, ગોઝારિયા અને અમદાવાદની પોળોમાં થયેલી દેવડદેવડો આનું ઉદાહરણ છે. પરિણામ એ આવ્યું કે આવા કુટુંબ માટે કન્યાઓનો સુકાળ થયો, પરંતુ બીજાઓ માટે કન્યાઓનો દુકાળ થયો, જેના પરિણામે લેવડદેવડની વડાબંધી શરૂ થઈ અને ગોળનો જન્મ થયો. લેવડદેવડના નિયમો થયા. આર્થિક માપદંડ પ્રમાણે વ્યવસ્થા ગોઠવાઈ. બહુપત્નીત્વ અને વાંઠા રહેવું પડે તેવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થયું. પરિણામે સાટાંપેટાં શરૂ થયાં. કન્યાઓને દુઃખ આપવાનું ખાનદાની સાથે શરૂ થયું. દહેજ પ્રથાનો વિકાસ થયો.

તેમાંથી દૂધપીતી કરવાના ચાલનો જન્મ થયો. બેચરદાસ લશ્કરી કડવા કણબી જ્ઞાતિમાં જન્મ્યા હતા. તેઓએ જ્ઞાતિ કુરિવાજો સામે લડત આદરી હતી. આર્થિક સંકડામણ અને રાજકીય પરિસ્થિતિ બદલાતાં આવાં કુટુંબો ઉપરથી મોહ ઊતરવા મંડ્યો, જેનાથી નાના ગોળ બંધાવા શરૂ થયા. કોઈએ યુદ્ધ અથવા બીજા પ્રસંગે રાજકીય સેવાઓ બજાવી ને જમીન-જાગીર વગેરે જિવાઈ મેળવી હોય તે પણ કુળવાનમાં ગણાતો. આ કારણથી તેઓ રાજ્ય સન્માન અને પસાયતા વગેરેના લાભ મેળવી શકતા. વિરમગામના દેસાઈઓ, ઊંઝાના પાટીદારો, પાટડીના દેસાઈઓ, ગોઝારિયાના અમીનો અને લેઉઆ પાટીદારોમાં વસોના દેસાઈ અને નડિયાદના દેસાઈઓ તેમજ પાદરાના દલા પટેલના વંશજો આનાં ઉદાહરણો છે. ગુજરાતના મુસ્લિમ શાસન દરમ્યાન અને ગાયકવાડ શાસન દરમ્યાન તેમજ બ્રિટિશ શાસન વખતે ઘણા પાટીદારોને માનમરતબા અને ખિતાબો મળેલા. તેઓ ઘણા ઊંચા કુળવાન ગણાય.

આજથી બસો વરસ પૂર્વથી ન્યાતલોકોને જમાડીને જશ મેળવવાની વૃત્તિ ચાલતી, કારણ તેનાથી નાતવરો કરનાર ઊંચો કુળવાન ગણાતો. 'જમી જાણવા કરતાં જમાડી જાણવું' એ વધારે સારું છે, એમ માનનારનો અમદાવાદની પોળમાં વિશિષ્ટ વર્ગ બંધાયો હતો, અને તેમનામાં દસૌયાં ખાવાનો ચાલ પણ બંધાયો હતો. 'જે લોકો આ વરાઓ ન પોસાય અને બંધ થવા જોઈએ તેમાં માનતો તેનું કુળ નીચું ગણાતું.' વરામાં ઘીની છોળો વધારે ઊડે, લગ્નમાં વાઢીએ અને બોઘેણે ઘી પીરસે તે વધારે કુળવાન ગણાતો. કડવા પટેલો સામાજિક ખર્ચામાંથી બચી શક્યા હોત તો તેમની સ્થિતિ બંગાળના જમીનદારો જેવી હોત. જ્ઞાતિભોજનના ખર્ચાઓ માત્ર કુળવાન દેખાડવા માટે જ થતા.

પ્રેતભોજન અને લગ્નભોજન એ બે પાટીદાર જ્ઞાતિના મોટા વરા ગણાતા. પ્રેતભોજન તો ઘર કે ખેતર વેચી કે ગીરો મૂકીને પણ કરવું પડતું. માત્ર બાપદાદાની આબરૂ ખાતર ખવડાવવું પડતું. ભાઈની એંઠ આપણે ઘેર ક્યાંથી ? નાત પટેલોના દબાણથી આ થતું. માત્ર કુળવાન ગણાવા અને પરિણામે આર્થિક દુર્દશા થતી.

'જે લોકોએ ઊંચા કુળમાં ગણાતા માણસોનાં કુટુંબોમાં કન્યાઓ દઈ પહેરામણીમાં તોલા વસ્ત્ર અલંકાર આપી વાસણની લાણીઓ કરી હોય, દાન-દક્ષિણાઓ વહેંચી હોય તેઓને પણ કુળવાન લેખવામાં આવતા.' જે લોકોએ ભાટ, ચારણો, ભરથરી, મીરુભાંડ, ભવાઈયાઓ વગેરે માંગણ લોકોને વસ્ત્રાલંકાર, ઘોડા, ગાય, ભેંસો વગેરે ઇનામમાં આપ્યાં હોય તેઓની કીર્તિ માંગણ લોકો ગામેગામ ગજાવી મૂકી તેમની નામનાનો વધારો કરે અને ન્યાતમાં તેમને ઊંચા કુળની ઉપમા મળી જાય.

મોગલ રાજ્યની પડતીના સમયથી રાજકીય પરિવર્તનો આવ્યાં, અધિકારીઓ નિરંકુશ બન્યા, ગાયકવાડી રાજાઓ માત્ર મહેસુલની જ દરકાર રાખતા, એટલે આ

સમયગાળામાં દેસાઈ-અમીનો સર્વસત્તાધીશ બન્યા, તેમના પર રાજકીય સત્તા નિરંકુશ બની ગઈ, એટલે તેઓ કુળવાન બની ગયા. તેઓ મનસ્વીપણે મોટાઈની મસ્તીમાં આવી ગયા. જાગીરદારો બન્યા, વર્ગભેદ ઊભા થયા અને ગોળ બંધાયા.

પરંતુ જ્યારે રાજકીય, આર્થિક અને ઔદ્યોગિક, શૈક્ષણિક ને સામાજિક પરિવર્તન આવતાં, તેવા કુળવાનોની નિરંકુશ સત્તા ઓછી થઈ. રાજાશાહીનું પતન થયું. સામાજિક દરજ્જામાં પરિવર્તન આવવા લાગ્યું. મૂળ પરિસ્થિતિ પલટાઈ, વસ્તુસ્થિતિ બદલાઈ, છતાં પાટીદારોનો કુળવાનનો ગાડરિયો પ્રવાહ ચાલ્યો તે ચાલ્યો. તેના મૂળ ગુણદોષો કોઈએ તપાસ્યા નહીં. દરેક સભ્ય પોતાના કુળની મર્યાદા જાળવી રાખવા પ્રયત્ન કરો, અને રોટીબેટીનો વ્યવહાર બાંધતો ત્યારે તેને નુકસાન નહીં થયું હોય.

ઉપરની હકીકતો પરથી અનુમાન કરી સકાય કે, રાજકીય પલટાઓ, કુદરતી આફતો અને આર્થિક સંકડામણ કાળચક્રના પાટાઓએ સારાયે પાટીદારોને નીચી પાયરીએ ઉતારી દીધા અને તેમની જગ્યા નાનામોટા પાટીદારોએ લીધી. તેમાંથી કુળવંશાવલી અને પેટાજ્ઞાતિઓ, નાનામોટા ગોળની વાડાબંધીઓ, કડવા-લેઉવાની ભેદરેખાઓ જન્મી. બનવાજોગ છે કે જૂના પાટીદારો તરીકે ગણાતા પાટીદારોના પૂર્વજોએ એક વખતની રાજાશાહીમાં અને સંસારમાં સારો દરજ્જો ભોગવ્યો હશે, રાજાઓ પાસેથી ખિતાબો, ઇનામો, જાગીરો પણ મેળવી હશે. વસોનું પરગણું, વિરમગામનું પરગણું, પાટડીનું પરગણું તે રીતે જનમ્યા હતા. વસોના ગાદીપતિ લેઉવા પટેલ હતો અને પાટડીનો ગાદીપતિ કડવા પટેલ હતો. આ બન્ને રાજ્યો વચ્ચે રોટીવ્યવહાર હતો, પણ બેટીવ્યવહારનો કોઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી.

ગોળની રચના :

કડવા કણબીની જ્ઞાતિમાં અનેક વિભાગો એકડા અને ચોખલાં અથવા જથ્થાઓ અને પકાઓનો વહીવટ હતો. અનેક પેટાજ્ઞાતિઓ પણ હતી, છતાં તેઓ કન્યાવિવાહ પોતાના ગોળમાં જ કરતા, અને જો ગોળ બંધ કરે તો તેને ન્યાત ભારે દંડ કરતી. ગોળનો છોકરો પોતાના જથ્થાનાં ગામો સિવાય બીજેથી કન્યા લાવી શકતો, પણ કન્યા આપી શકતો નથી. સૌરાષ્ટ્રમાં અને કચ્છમાં ગોળ પદ્ધતિ બહુ કડક ન હતી, તેઓ પાતની કન્યા ગમે ત્યાં આપી શકતા.

કુળવાન જોવાના રિવાજથી બાળકીઓના માથે સિતમ ગુજરવાની હકીકતો બહાર આવી. પરિણામે જ્ઞાતિ આગેવાનો સરખે સરખામાં (સમોવડિયામાં) કન્યાઓ આપવી અને કુલવાનો ન જોવા વિચારવા લાગ્યા. પરિણામે તેમાંથી ગોળનો (જથ્થાનાં ગામોનો) જન્મ થયો.

કડી પ્રાંત જેટલા વડોદરા રાજ્યના ૧/૪ ભાગમાં કડવા પાટીદાર જ્ઞાતિના લગભગ નાનામોટા ૪૦ ગોળ યા ભાગ (સર્કલ પડી ગયા હતા. આવા વિભાગની શરૂઆત ક્યારથી થઈ, ક્યાંથી થઈ, શા માટે થઈ તેનો ચોક્કસ જવાબ મળતો નથી. પણ આર્થિક અને નૈતિક રીતે તપાસીએ તો આજથી ૨૦૦ વર્ષ પૂર્વે કડી પ્રાંતમાં

ગોળ બંધાયા હશે, કારણ કન્યાવિક્રયને પોષનાર માત્ર ગોળ જ હતો. પાટીદારોમાં દેસાઈ, અમીન, પારેખ જેવા ટુકડા પડી ગયા, અને તેનું બળ તૂટી ગયું. ટુકડા પડવાથી સમાજમાં ચાલતા સારા રિવાજો અને બંધારણો તૂટી જતાં. નવા સ્વાર્થી આગેવાનો પોતાની ઇચ્છાથી ગોળનું સર્જન અન્યાયી વર્ગને ન્યાતમાં કચડવામાં આવે. કન્યાની વધઘટ પણ ગોળને જન્મ આપતી. રહેઠાણ વ્યવસ્થા અને શિક્ષણ પણ ભાગ ભજવતું.

ગોળવાળા જાણે કે અમે કુળવાન, બીજા ગોળવાળા માને અમે કુળવાન, આમાંથી નાનામોટા ગોળની માન્યતાઓ બંધાવા લાગી, તેમાંથી પાંચ-પચાસ ગામોનો જથ્થો બાંધે તે કુળવાન થતા. ગોળ સમુદાયનું ભાવિ ગોળ આગેવાનોના હાથમાં હતું. 'પંચ ત્યાં પરમેશ્વર' એવું આ ભોલા કણબીઓ માનતા. ગોળનો વ્યવહાર મૌખિક ચાલતો. કશું જ લેખિત નહીં. દંડ કરીને પણ ભેટ કે દાનના સ્વરૂપે સ્વીકારાય. પહેલા ગોળના પંચ ભરવાની માહિતી આપવા બ્રાહ્મણ જતો. તેને ગામ દીઠ રૂપિયો કે આઠ આના આપવામાં આવતા. નાગાની પાંચશેરી ભારે તે પ્રમાણે ન્યાત ન્યાત કરતી. કડવા પાટીદાર જ્ઞાતિના બીજા ગોળ કાઠિયાવાડ, માળવામાં પણ હતા. બસો વર્ષ જૂના ચોપડાના આધારે એક માહિતી મળે છે કે, ૨૭ ગામોએ માણસામાં મૂલે મુસાવત શાખાના કડવા પાટીદારોએ ઈ.સ. ૧૮૨૯થી ગોળનું નિર્માણ કરી ઈ.સ. ૧૮૩૦ની સાલના બાંધ્યા વિવાહ નવા ગોળની અંદર રહીને જ કર્યા અને તે વરસથી માણસાના પાટીદારોએ પાટડી, સાણંદ, વિરમગામ, બાવળા, રામપુરા, કડી સાથે સગપણનો નાતો બંધ કર્યો. આ પછી ગોળ બાંધવાનું અનુકરણ શરૂ થયું. ચાણસ્મા, પાટણવાડો, દંઢાવ્યના વચલા વર્ગના પાટીદારોએ શરૂ કર્યું.

રોટીવ્યવહાર :

કડવા કણબીને માંહેમાંહે રોટી વ્યવહાર ગમે તે ગામે હોય કે જાય ત્યાં હતો. નિમાડ, માળવા, ખાનદેશ સુધી આ વ્યવહાર હતો. લેઉવા કણબી સાથે પણ રોટીવ્યવહાર હતો. માત્ર ઉદા કણબી, આંજણા કણબી અને બાયડ લેઉવા કણબી સાથે તેઓ રોટીવ્યવહાર રાખતા નહોતા. તેમની સાથે ભાણા-વ્યવહાર ન હતો, કારણ તેમના રીતરિવાજ જુદા પ્રકારના હતા. તે ધર્મની રીતે અને આચારની રીતે જુદા પડતા હતા.

એકડા અને ચોખલાં :

નાના ગામડાંઓ અને જત્થાઓમાં આ વહીવટ ચાલતો હતો. દા.ત. પાટણવાડા, ચોર્યાશી, સુરત, કાળાચૂડા અને લાલચૂડાવાળા, ભાલ, દસક્રોશી, જાળાવાડ, અમદાવાદની પોળો, કાઠિયાવાડ અને કચ્છ તેમજ પાદરા-આમ કડી પ્રાંત અને વડોદરા પ્રાંતમાં અમુક ગામોએ એકડા કર્યા હતા, જે મોટો બાર, નાનો બાર, ચાલીસવાળાં, સાંઈઠવાળા, સત્તાવીસ અને અડતાલીસનો ગોળ એવા નામે જાણીતા હતા. અમુક પ્રદેશના લોકોએ એકડા કર્યા છે કે અમુક ગોળમાં કન્યા ન આપવી, સારા ગણાતા જથ્થાની કનડગત વધી પડે કે ખર્ચમાં ન પહોંચાય અગર કન્યાની

તાણ પડે ત્યારે એકડાનો જન્મ થતો. કન્યાની અછત ન પડે અને ખર્ચ ઓછો થાય એ કારણને લીધે એકડા કરવાની તરફનું વલણ વધ્યું હતું.

ન્યાતમાં નીચે જણાવેલા પ્રકારનાં જુદાં જુદાં કારણોથી તડ પડતાં કોઈ જથ્થામાં નાતરાની કન્યા કે વટલાયેલની કન્યા આવે તો તેને ન્યાત બહાર મૂકવા પ્રયત્ન થતો. આવે વખતે ગુનેગારને સોબતી મળે તો તેના તરફનું અને બીજાનું એમ બે તડ પડતાં. આથી જ કહેવત પડી કે 'પાટીદાર નાત બહારો નહીં, અને ગરાશિયો ગોઝારો નહીં.' હલકાં ગણાતાં કુટુંબોમાં બહુ પેઢીથી કન્યા દેવાનો વ્યવહાર ન હોય ત્યાં કોઈ કન્યા આપે તો તેના જથ્થાવાળા ન્યાત બહાર કાઢવા પ્રયત્ન કરે. આવે વખતે બન્ને પક્ષને સોબતી મળે તો તડ પડતાં. જથાવાર તડ કોઈવાર કન્યા આપવા-લેવાના વ્યવહારમાં તથા વિવાહ અને બારમા જેવા પ્રસંગોએ પાડવામાં આવતા. કુસંપ, પક્ષપાત અને દ્વેષથી તડો પડતાં. આ ઉપરાંત પહેરામણી માગવાથી કનડગત વધવાથી તડ પડતાં. તડનો ફાયદો એ હતો કે, આખી જ્ઞાતિ જમાડવી પડતી નહોતી. ફક્ત તડ જમાડી બેસી રહેતા. એથી ખરચ ઓછો થતો. ન્યાત માટે કન્યાની છત થતી. પૈસાની બચત થતી. તડથી એક ન્યાતમાં અનેક ન્યાતો જણાતી હતી. ઝઘડા, ટંટા, કજિયા વધતા. ઘણી વખત બાપ એ બેટો જુદા જુદા તડમાં જવાથી સાંસારિક કજિયા વધી જતા. બીજા તડની હરીફાઈ અને સરસાઈ દેખાડવામાં વરા વખતે પાયમાલ થઈ જતા. જ્ઞાતિનાં લાભદાયી કાર્યો અટવાઈ પડતાં. કેટલાક ધાંધલિયા આગેવાનો કોર્ટનો આશરો લેતા. જ્ઞાતિના દુષ્ટ રિવાજો બંધ થાય તો તડ પડતાં અટકે.

એકડા અને ચોખલાંના ગેરફાયદા એ હતા કે, જેને જેવું જોઈએ તેવું ઘર કે સગું મળતું નહીં. સમૂહ નાનો થવાથી એકંદરે સાંસારિક સ્થિતિના સંબંધમાં ગેરફાયદા હતા.

પાટીદાર જ્ઞાતિમાં જનોઈ પહેરવાનો રિવાજ ન હતો, પણ આ માટે શાસ્ત્રાર્થ થયેલો અને પટેલો પણ જનોઈ ધારણ કરી શકતા, તેવો વિદ્વાનોએ મત જાહેર કરેલો. પિરાણા પંથમાંથી મુક્ત થયેલા અને આર્ય ધર્મ સ્વીકારેલા પટેલો જનોઈ ધારણ કરતા, પણ તે વ્યક્તિગતરૂપે હતું, જ્ઞાતિસમુહ સાથે કોઈ સંબંધ ન હતો.

બાળકને મુંડન અને નિશાળગયણાનો ચાલ હતો. ધાર્મિક સ્થળે બાળકની બાબરી ઉતારવામાં આવતી, ખાસ કરી બહુચરાજી, ટાકોર અને અંબાજી જતા. બે-પાંચ-સાત-નવ વર્ષે વાળ લેવડાવવાનો રિવાજ હતો, તે માટે ખર્ચો પણ થતો. તે સ્થળે કુટુંબીજનોને ભોજન આપવામાં આવતું. શરૂઆતમાં કેળવણી લેવા જતા બાળક પાછળ નિશાળગણ્યાનો ચાલ હતો. પાટીપૂજન કરતા અને નિશાળનાં બીજાં બાળકોને ગોળધાણા-પતાસાં વહેંચાતાં.

અવસર ઉપર થતા ખર્ચાઓ :

લેઉવા કણબીઓ પોતાને કડવા કણબીઓ કરતાં ઊંચી જાતના ગણતા હતા. પરંતુ અવસર ઉપરના ખર્ચાઓમાં લેઉવા કરતાં કડવા પાટીદારોમાં ઓછા હતા. ખાસ કરીને લગ્ન અને ન્યાતના જમણવારો મોટા અવસર ગણાતા હતા. લગ્નના અવસર

ઉપર વરોઠી થતી અને સંબંધીઓ ઉપરાંત વસવાયાઓને જમાડવામાં આવતાં હતાં. લગ્નમાં અફીણના કસૂંબા થતા અને વરઘાડો પણ નીકળતા. દહેજ તેમજ વસંત આપવાની બાબતમાં લેઉવા પાટીદારો કરતાં કડવા પાટીદારો ઓછા ખર્ચાઓ કરતા હતા, તેમ છતાં કડવા કોમની દીકરીઓ સારુ તા. ૧લી ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૬૯ના રોજ પાટડી દરબાર શ્રી જોરાવરસિંઘજી કુબેરસંઘજીએ જ્ઞાતિ મેળાવડો બોલાવી કેટલાક નિયમો કરાવ્યા હતા, તેમાં ઓછા ખર્ચાઓ અને દીકરીઓના સંરક્ષણ સારુના નિયમો ઘડ્યા હતા. આ ઉપરાંત સને ૧૮૭૦ના એક્ટ પ્રમાણે કડવા કણબી જ્ઞાતિના લગ્નને લગતા ખર્ચ વિશેના નિયમો કરવામાં આવ્યા હતા. કન્યાના બાપે વરવાળા પક્ષને શું આપવું તે માટેના ચોક્કસ નિયમો ઘડવામાં આવ્યા હતા. આ બધા જ પ્રસંગો વખતે ભાટ, મલ્લ, ભવાઈયાઓ તેમજ વસવાયાઓને લહાણાં અપાતાં તેમજ નિયમ મુજબ રોકડ રકમો અપાતી.

કન્યાવિક્રય :

આર્થિક અને સામાજિક અગવડોને લઈ આ દૂષણ દરેક જ્ઞાતિમાં દાખલ થયેલું હતું. સુધારામાં માનનારા અને કુળવાનો કન્યાવિક્રયથી દૂર રહેતા. પણ એક પર બીજી કરવાની ચાલને કારણે ક્યારેક કુળવાનો પણ કન્યા વેચાતી લાવતા હતા. કન્યાની અછતને કારણે આ રિવાજ પડ્યો હતો. કેટલાક ધનના લોભને કારણે કન્યા વેચતા અને પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા. કોમ અભણ હોવાને કારણે સ્ત્રીને પણ પોતાની માતા માનતા એટલે વેચતા હતા. આ કણબીનો દુષ્ટ રિવાજ હતો. આ રિવાજને કારણે માબાપ પૈસાને લોભે કન્યાઓ મોટી કરતા અને થયેલાં વેવિશાળો પણ તોડી નાખતાં. માટે એમ કહેવાતું કે 'જે કન્યાનું દ્રવ્ય લે છે, તે માતા કન્યાનું કાળજું ખાય છે, બાપ અને કાકા વગેરે માથું ખાય છે, અને ભાઈઓ હાથપગ ખાય છે, અને માંડવામાં જમવા આવે છે તે કન્યાનું રુધિર પીએ છે.' આ રિવાજના પ્રત્યાઘાતો સાહિત્યમાં પણ જોવા મળે છે.

સાટાંતેખડાં (સાટાંપેટાં) :

કણબી કોમમાં આ રિવાજ માત્ર ગરીબ કુટુંબોમાં હતો. આ રિવાજ દાખલ થવાનું મૂળ કારણ કન્યાવિક્રય હતો. કેટલાક વરના બાપ કન્યા લાવવા માટે નાણાં આપી શકે તેમ ન હોવાને કારણે નાણાંના બદલામાં પોતાની કન્યા આપવાનું પસંદ કરતા. જેઓને કન્યા મળી શકતી નહીં તેઓને આ રિવાજ માફક આવી ગયો. કન્યાવિક્રયના રિવાજ ઉપરાંત જ્યાં કન્યાની અછત હતી અને ગરીબાઈ હતી અને જત્થાઓ ટૂંકા હતા ત્યાં પણ આ રિવાજ પ્રચલિત બન્યો હતો. મતલબ કે ગરીબ માણસને પૈસાના અભાવે અને ગરજ વધારે હોય છતાં પૈસાની તાત્કાલિક સગવડ ન હોય તો આ માર્ગ અપનાવતા હતા.

આ પ્રકારના રિવાજથી છોકરાઓ મોટા થઈ જવા છતા કન્યા મળતી નહીં, અને સાટાંતેખડાં કરવાથી એકબીજાને ત્યાં કન્યાને દુઃખ આપવામાં આવતું હતું.

કન્યા લખી આપવી અથવા પંચ સમક્ષ તેની કબૂલાત આપવાનો પણ ચાલ હતો. કન્યા પેટમાં હોય ત્યારે પણ તે લખી અપાતી. આ રિવાજને 'પેટું' આપવાનો ચાલ નામે ઓળખવામાં આવતો. ગરજવાન લોકો હોય તે કન્યાવિક્રય પ્રચાર હોવાથી રૂપિયા આપવાની જેમની શક્તિ નહોતી તેમજ સાટાંતેખડાં કરવા જેમના કુટુંબમાં કન્યા હોતી નહીં તેવા માણસો કન્યા લખી આપતા. કન્યા લખી આપ્યા પછી :

(૧) જે કન્યાના બદલામાં કન્યા આપવાની કબૂલાત આપી હોય તે ગુજરી જાય ત્યારે,
(૨) પોતાની કન્યા જેને લખી આપી હોય તે સામો કહે તેને કન્યા આપવાની મરજી ન હોય તેવે પ્રસંગે,
(૩) કન્યા પરણાવ્યા બાદ બદલામાં લખી આપેલી કન્યા આપવામાં આડાઅવળા વાંક, બહાનાં કાઢે, આનાકાની કરે, તેવે પ્રસંગે,
(૪) લખી આપનારને ત્યાં કન્યા ન અવતરે અને બદલાની રકમ કે સામા માણસને કન્યા લાવવા ખર્ચ થાય તેટલી રકમ આપવાની ના પાડે ત્યારે ઝઘડાઓ થતા હતા.

આવા પ્રસંગોએ બે પક્ષના પંચાતિયાઓ અથવા તેમની ન્યાત મળી તેનો નિકાલ લાવતા. કેટલીકવાર પિતરાઈ ભાઈઓ જવાબદારી સ્વીકારતા અથવા પૈસા આપતા. ભાણી કે ભત્રીજીનું પેટું લખી આપતા. આ રિવાજથી સંયુક્ત કુટુંબમાં ભારે ઉથલપાથલો થતી અને મારામારી પણ થતી. ગોત્રમાં ન પરણે કે જથામાં ન પરણે તો જ્ઞાતિ બહાર મુકાતો.

કન્યાવિક્રય અને સાટાંતેખડાં કરનાર કુટુંબોને કણબી કોમમાં અકુળવાન ગણવામાં આવતાં. પેટું આપનાર માણસ પેટું ન આપે તો તેનાં સગાંવહાલાં તેની જવાબદારી લેતાં અને પેઢીની પેઢી સુધી પેટું ઊભું રહેતું ચાર પેઢી બાદ પેડું અપાયું હોય તેવા દાખલાઓ પણ જોવા મળતા હતા.

કજોડાં :

આ જ્ઞાતિમાં કજોડાં પ્રવર્તતાં હતાં. આ જ્ઞાતિમાં નાની ઉંમરની કન્યાને મોટી ઉંમરના વર સાથે અથવા નાની ઉંમરના વરને મોટી ઉંમરની કન્યા સાથે પરણાવવામાં આવતી, એટલે કે વૃદ્ધ સાથે જુવાન કન્યાને પરણાવવામાં આવતી. આ ચાલને 'કજોડાં' કહેવામાં આવતો. આ ચાલનું ઉદ્ભવસ્થાન કન્યા વિક્રય અને કન્યા લખી આપવાનો રિવાજ તેમજ સાટાંતેખડાંને જવાબદાર લેખી શકાય. સારા કુળનો વર કે કન્યા મેળવવાના લોભમાં તેમજ પોતાને કુળવાન બને ખાનદાન કહેવાવવાના મોહમાં, અને પહેરામણી તેમજ દહેજની લાલચ વગેરે કારણે 'કજોડાં' થતાં હતાં. કજોડાનો ચાલ અન્ય જ્ઞાતિઓમાં પણ જોવા મળતો હતો, તે અંગેના પ્રત્યાઘાતો સાહિત્યમાં જોવા મળતા હતા.

અનેક સ્ત્રીઓ કરવી :

પુરુષને એક સ્ત્રી હયાત હોવા છતાં તેને કુળને કારણે બીજી કન્યા આ ન્યાતના લોકો આપતા હતા. આની પાછળ માત્ર મોટાઈનું પ્રદર્શન હતું. કુળવાન ગણાતા

કણબીઓ મરજી પડે તેટલી સ્ત્રીઓ રાખી શકતા. ઘણા પુરુષોને સાત-આઠ સ્ત્રીઓ હોય તેવા દાખલા મળતા. બે-ત્રણ સ્ત્રીઓ એ તો સામાન્ય ચાલ હતો. ખાસ કરી આ ચાલ વડોદરા, વિરમગામ, દસક્રોશી, પાદરા, પાટડી, સાણંદ, ધ્રાંગધ્રાં અને અમદાવાદની પોળોનાં ઘરોમાં મહદઅંશે પ્રચલિત હતો. આ સ્ત્રીઓના પ્રશ્નો એ તેમને છૂટી કરવાના પ્રશ્નો ન્યાતના પંચમાં ચર્ચાતા. છૂટી થયેલી સ્ત્રીને ખોરાકી બાંધી આપવામાં આવતી. આ બધી જ સ્ત્રીઓ ઉપર પુરુષનું વર્ચસ્વ રહેતું હતું. કુલીન ગણાતા કણબીઓમાં એક પર બીજી કરવાનો રિવાજ પ્રચારમાં આવ્યો હતો. આને જ લગતો બીજો ચાલ દાખલ થયો હતો, જેની માહિતી શબ્દશઃ નીચે પ્રમાણે હતી.

સ્ત્રી વેચવાનો ચાલ :

'આવો ચાલ આબરૂદાર દસવીસ લાખ રૂપૈયાની આસામી નાણાવટી નાતમાં છે. આપણા દેશના કડવા અને લેઉવા કણબીઓની નાતમાં બાઈડી વેચવાનો ચાલ છે.

કોઈના ઘરમાં રૂપાળી સ્ત્રી દીઠી કે તે નાતનો બીજો માણસ તે સ્ત્રી સાથે પહેલી ખાનગી પ્રીત કરે છે, પછી તેના ધણીની પાસેથી વેચાતી માગે છે. જો તેનો ધણી ના પાડે તો તે ધણીધણિયાણીને અણબનાવ કરાવે છે. તેથી તે ધણી મોતના ડરથી કાયર થઈને વેચાતી આપવાની કબૂલાત આપે છે. તે નાણું લઈને ફારગતી લખી આપે છે, પછી તે સ્ત્રી પેલા બીજા ધણીના ઘેર જાય છે.

તે કામમાં સ્ત્રીનાં માબાપ દલાલ થાય છે. કેટલી કણબણો એવી રીતે છ-સાત ઘર બદલે કે આ વાત ઘણી શરમભરેલી છે. સરકારમાં તથા શહેરના મહાજનમાં આબરૂદાર નામીચા ગણાતા હોય તેઓ પણ પારકી પરણેત બાઈડીને વેચાતી લઈને પોતાની ધણિયાણી કરે છે. ગરીબનું નાનપણમાં લગ્ન થયું હોય, અને તે મોટી ઉંમરની સ્ત્રી થતાં જો રૂપાળી નીવડે તો, તેના ધણીને હંમેશાં ફિકર રહે છે કે રખેને મારી નાતનો મારી સ્ત્રી ઉપર મોહિત થશે તો મારું ઘર ભાંગશે.

જેવા વણઝારા અને નટ લોકો ગામને પાદર ઘાસની ઝૂંપડીઓમાં કે મેદાનમાં ઊતરે છે, એવી સ્થિતિમાં આપણા કણબીઓ હશે. તે દહાડે એવો ચાલ પડ્યો હશે, પણ હવે તો અમનામાં ઘણાખરા દેસાઈ, પારેખ, શેઠ, કહેવાય છે. લાખો રૂપિયાનાં આસામી ગણાય છે. જાગીરદાર છે તો હવે ઉપર લખેલો જંગલી ચાલ તેઓને માટે યોગ્ય નથી.

આ નાતે કડક બંદોબસ્ત કરી આ ચાલ બંધ કરવો જોઈએ. અંગ્રેજ સાહેબલોક આવો ચાલ સાંભળે તો તેમને દિલગીરી થાય.

તાઈપીંજારા પણ બાઈડી વેચતા નથી, અરે, એમના ધર્મગુરુઓ પણ તે વિશે કાંઈ ઉપદેશ કરતા નથી. ધર્મગુરુને તો પૈસા મળ્યા એટલે બસ.

શિષ્યોની ચાલ સુધારવાની એમને જરૂર લાગતી નથી. આમાં સરકારે વચમાં પડવું જોઈએ, અને ગરીબનાં ઘર ભાંગતા અટકાવવાં જોઈએ. આવા કણબીઓને શિક્ષા કરવી જોઈએ.

સ્ત્રી વ્યભિચાર કરે તો ધણીનું મન તેના ઉપરથી ઊતરી જાય છે, અને કણબીઓ બે-ત્રણ ઘર બબ્બે-ત્રણત્રણ વર્ષ સુધી રહી આવેલી સ્ત્રીને વેચાતી લઈને પરણેત કરીને રાખે છે, તો કેવી અજાયબી જેવી વાત હશે ? શું તેઓને કંટાળો આવતો નહીં હોય ?

કણબણો બે હજાર રૂપિયા સુધીની કિંમતે વેચાય છે, અને તે વાતની કાંઈપણ હલકાઈ તેમની નાતમાં ગણાતી નથી, કેમ કે એ તો એમની નાતનો શિરસ્તો ગણાય છે. તે સ્ત્રીના રૂપ ઉપર તેની કિંમતનો આધાર રહે છે. પૈસા દ્વારા લોકો ત્રણ કેચાર બાઈડીઓ ધણિયાણી કરીને રાખે છે. તેમાં એકાદ આગલા ધણી પાસેથી વેચાતી લીધેલી હોય છે, તે વેચાતી લીધેલીના પદવી લગારે ઊતરતી ગણાતી નથી. જો તેને દીકરો આવે તો તે બીજાઓ કરતાં વધારે માનીતી થઈ પડે છે.

હાલમાં કેટલી એક નાતોવાળાઓએ નાતના ધારા સુધારવા માંડ્યા છે, તો કણબીઓએ આ ધારો જરૂર સુધારવો જોઈએ, કેમ કે તે ચાલ ઘણો નઠારો છે, આખી નાતની આબરૂને ડાઘ લગાડે એવો છે અને તેથી ઘણાંનું નુકસાન થાય છે, જેમ ઘોડી, ગાય કે ભેંસ વેચાતી લેવાય છે, તેમ પરણેત બાઈડી વેચાતી લેવી તે કેવું નઠારું કહેવાય ?

જે નાતમાં કન્યાવિક્રય કરવાનો ચાલ છે, તે પણ કન્યા વેચી જ કહેવાય તો પણ તેના કરતાં પરણેત બાયડી વેચવી કે વેચાતી લેવી તે હલકું કામ હતું. એક કણબણ ઉપર તેના ધણીએ વ્યભિચાર કર્યાનો ગુનો મુકીને સરકારમાં ફરિયાદ કરી હતી તે સ્ત્રીએ બેધડક કોર્ટમાં કહ્યું, 'હા, હું વ્યભિચાર ઘણા વરસથી કરતી તે મારો ધણી જાણતો હતો' એટલે તેના યારને શિક્ષા થઈ નહીં.

એક લબાડ સ્ત્રીને રૂ. ૧,૨૦૦ની કિંમતે ખરીદ કરી લેવાની બીજા કણબીએ માગણી કરી. ધણી નહીં વેચે તો તે દાળદર મારશે નહીં તો રૂપિયા અને બાયડી બન્ને ખોશે. કોરટમાં આ મુકદ્દમો શરમજનક લાગતો હતો ને એમ પણ કહેવાતું કે આ ફલાણી શેઠની નાતનાં કણબી છે, માટે આબરૂદાર કણબીઓએ પોતાની નાતમાંથી આ ચાલ કાઢી નંખાવવો જોઈએ.

સીમંત :

સીમંત સંસ્કાર વખતે આ જ્ઞાતિમાં ન્યાત જમાડવાનો રિવાજ હતો, પણ તે ક્યારે દાખળ થયો તે જાણવા મળતું નથી.

નવા જન્મેલા બાળકને રમાડવા જવાનો ચાલ હતો, ત્યારે ચડતા-ઊતરતા ક્રમમાં પૈસાની આપલે થતી. પ્રથમ પ્રસૂતિ બાપને ઘેર એટલે કે પિયરમાં જ કરવામાં આવતી. બાળક ત્રણ, પાંચ કે સાત માસનું થાય ત્યારે જિયાણું કરવામાં આવતું, તેમાં કન્યાને થોડા દાગીના અને વસ્ત્રો તેમજ ઘોડિયું અને ગાલદાં આપવામાં આવતાં અને શક્તિ પ્રમાણે બાળકને દાગીના કરાવવામાં આવતાં. બાળકનો પિતા બાળકને રમાડી શકતો નહીં. વડીલો જ તેની દેખરેખ રાખતા. આ એક મલાજો હતો. સીમંતના મોસાળાનો રિવાજ આ જ્ઞાતિમાં ન હતો. બાળક બાર દિવસનું થાય ત્યારે ઘોડિયું બાંધી ટોઠા

રાંધવામાં આવતા. ઘરની સ્થિતિ પ્રમાણે ઘઉં કે જારના ટોઠા બનાવતા. સવા માસ થાય ત્યારે ગોળમાં ભેળવવાની વિધિ થતી. કોઈ ઠમઠોળિયાં ખવડાવતી. કૂવા ઉપર બેડું ભરવા જાય તે વખતે ઝરમર ઝારવાની વિધિ કરાતી.

વિધવા સંબંધી :

કડવા કણબીઓમાં વિધવા બનનાર સ્ત્રીને વિધવા પાટીદારની સ્ત્રીઓ જેટલો ત્રાસ ન હતો, કારણ આ જ્ઞાતિમાં વિધવા લગ્ન થઈ શકતા. સ્ત્રીને કેશ ઉતારવામાં આવતા નહીં. તેનો ચૂડો ફોડવામાં આવતો અને હાથીદાંતનો હોય તો તે ઉતારીને મંદિરમાં મૂકવામાં આવતો. વિધવા થયેલી સ્ત્રી ત્યારબાદ આર્થિક સ્થિતિ પ્રમાણે ધાતુની બંગડીઓ પહેરતી અને કાળો કે બીજા રંગનો સાદો સાલ્લો પહેરતી હતી. કુટુંબનાં ધાર્મિક કાર્યોમાં તેનું સ્થાન હલકું ગણાતું વિધવા થયા બાદ તેને 'ઠામ' બેસવું હોય તો છૂટ હતી, એટલે બીજે પરણવાની છૂટ હતી, પણ તે સાસરિયાની મરજી હોય તો જ તેમ કરી શકતી. પોતાને બાળક હોય તો તે સાથે લઈ જતી. આ બાળકને સામેવાળા 'આંગળિયો' નામે ઓળખતા હતા. પુનઃલગ્ન કરેલી સ્ત્રી પોતાની કોટમાં 'રામપગલાં' પહેરતી હતી એટલે ખ્યાલ આવતો કે આ સ્ત્રીએ બીજા લગ્ન કર્યા હશે. વિધવા સ્ત્રીએ ઘરકામનો ઢસેડો કરવો પડતો. લેઉવા પાટીદારોની સરખામણીમાં કડવા કણબીની વિધવાઓનું સ્થાન સારું હતું, એમ કહી શકાય. વિધવા બનનાર સ્ત્રી મોટે ભાગે બીજે લગ્ન કરી નાખતી એટલે બીજા પ્રશ્નો ઊભા થતા નહીં.

મરણ સંબંધી :

કડવા કણબી જ્ઞાતિમાં રડવા-કૂટવાનો રિવાજ હતો. સ્ત્રીઓ શબ પાછળ કૂટતી કૂટતી ચકલા સુધી જતી હતી. સ્ત્રીના મૃત્યુને ખાસ મહત્ત્વ અપાતું નહીં. તેનું મૃત્યુ કૂતરા, બિલાડા કે ઉંદરના મોત જેવું ગણવામાં આવતું હતું. મરસિયાં ગાવા માટે બહારથી સ્ત્રી બોલવવાનો ચાલ હતો. માટીના ઠીકરા પર મૃત્યુની ખબર મોકલવામાં આવતી હતી. ઉંમરના ક્રમમાં એટલે મરણના મહત્ત્વ મુજબ શોક પાળવામાં આવતો અને જ્ઞાતિભોજન (પ્રેતભોજન) કરવાનો ચાલ બહોળો હતો જે બારમાના નામે ઓળખાતો.

મરણના સમાચાર આપવા માટે મેલો લખવામાં આવતો. આ જ્ઞાતિમાં બેસણું કે પાથરણું દસ દિવસ કે બાર દિવસ સુધી તેરમા દિવસ સુધી રાખવામાં આવતું. બાર દિવસસુધી પરગામથી લોકાચાર આવતા અથવા કાણે આવતા. રોવા-કૂટવાનું ખૂબ ચાલતું.

નાના બાળકના મરણ પાછળ 'કુંવારડાં' જમાડવામાં આવતાં જેમાં માત્ર મરનારની ઉંમરથી નીચેની ઉંમરના બાળકો જમવા જતાં. બારમું, માસિયો, શ્રાદ્ધ વખતે સંબંધીઓને જમાડતા. બારમા વખતે બહારગામથી 'સાથ' તેડાવતા અને જમાડતા. મોટી ઉંમરનું મરણ હોય તો એક દિવસે બધા ગામના 'સાથ' આપતા અને પ્રેતભોજન આરોગતા.

ઉત્તર ગુજરાતના કણબીઓમાં ઘણાં સ્થળે મરનાર ઉંમરલાયક હોય તો શબને સિદ્ધપુર લઈ જવાનો ચાલ હતો. આ ડાઘુઓના જોડાઓ ભંગી ઉપાડતો. સાથે વાળંદ એ ઠાકરડો પણ લેવામાં આવતો. ઠાકરડો ખુલ્લી તલવારથી શબનું રક્ષણ કરતો આગળ ચાલતો અને વાળંદ તમાકુ તેમજ દેવતા (અગ્નિ) સાચવતો. સિદ્ધપુરની સરસ્વતી નદી કિનારે એક બાજુ શબ બળતું હોય અને બીજી બાજુ લાડવા વળાતા હોય, અને પટેલો પ્રેમથી લાડવા જમે. આ રિવાજ એટી હદ સુધી વધ્યો છે કે પછી નાની ઉંમરના પણ સિદ્ધપુર લઈ જતા અને લાડુ આરોગતા ! શબનાં ફૂલ નદીમાં પધરાવાતાં તેમજ મુજડી ગાય મસાણે દોહડાવવાનું ગૌરવ લેતા. સજ્જા ભરવાની પદ્ધતિ હતી. હરામણ કરવાની પ્રથા હતી.

મરણ પાછળ રોવા-કૂટવાની ઘેલછા આ જ્ઞાતિમાં વધારે હતી, તેથી તેમને શારીરિક બીમારીઓ પણ આવતી, તે માટે પાછળથી પંચોએ કેટલાક સુધારાઓ કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો, પણ યુવાન મરણ પાછળ 'કાચી કાણ' ગણાતાં વધારે રોવા-કૂટવાનું કરતા.

લાજ કાઢવાનો રિવાજ (ઘૂમટા પ્રથા) :

આ જ્ઞાતિમાં પડદાનો રિવાજ હતો. લાજ, મલાજો કે ગૂમટો પોતાના ધણીથી મોટી ઉંમરના સાસરામાં સગાં હોય અથવા તેમનાથી વૃદ્ધ ઉંમરના પુરુષોથી કે બીજી જ્ઞાતિના સભ્ય ગૃહસ્થોથી રાખવામાં આવતો હતો. તાજી પરણીને આવેલી કન્યા પોતાની સાસુ તેમજ કાકીજી અથવા સ્ત્રીઓની મર્યાદા રાખવા પ્રથમ આણાં વખતે ઘૂમટો રાખતી નહીં. બીજી કેટલીક કોમોમાં સ્ત્રીએ તેનાથી ઉંમરમાં મોટી હોય તેવી બધી સ્ત્રીઓની લાજ કાઢવાનો ચાલ હતો. લાજ પ્રથાનો વિશેષ પ્રચાર કુળવાન કુટુંબોમાં હતો. સ્ત્રીઓનો માનમરતબો અને મર્યાદા જાળવવાના હેતુથી જ આ પ્રથા શરૂ થઈ હશે અને પુરુષોએ તેને સ્વીકારી લીધી હતી. આ પ્રથાની વિરુદ્ધ વર્તન કરનારને જ્ઞાતિ દંડ દેતી અથવા ભયંકર ટીકાપાત્ર બનતા હતા, અને તેના કુળને હલકું ગણવામાં આવતું. જેમ જેમ સ્ત્રી ઉંમરમાં મોટી થતી જાય અથવા પોતે ઘણાં બાળકોની માતા બનતી જાય તેમ તેમ ઘૂમટાની પ્રથાનો ત્યાગ કરતી હતી. આ પ્રથાથી આ જ્ઞાતિમાં સ્ત્રીઓનો વિકાસ રૂંધાતો હતો અને બહારની દુનિયા સાથેનો વ્યવહાર ઓછો થતો હતો.

ન્યાતવરો :

સારામાઠા પ્રસંગે ન્યાતવરાનો રિવાજ ઘણી જ્ઞાતિઓમાં પણ કણબીમાં વધારે પ્રમાણમાં હતો. લગ્ન, સીમંત (અઘરણી), ઉપનયન, મુંડન (બાબરી ઉતારવી) અને મરણ પ્રસંગે તેમજ જીવંત વખતે (ઉજમણું) ઘણીવાર ન્યાતવરાઓ થતા હતા. ક્યારેક તો 'પાખોઈ' પણ થતી, એટલે આજુબાજુના ગામ સહિત જમણવાર કરાતો. મરણ પાછળ ઉતરક્રિયામાં બ્રહ્મ ભોજનનો ઉલ્લેખશાસ્ત્રોમાં હતો. પણ પાછળથી તે જ્ઞાતિભોજન બની ગયું. ઘણી વખત કુળવાનમાં ગણાવા અને બાપદાદાઓની આબરૂ

સાચવવા અને દેખાદેખીથી ન્યાતવરાઓ થતા. પરિણામે પાટીદારોની આર્થિક સ્થિતિ કથળી અને દેવાદાર બનતા ગયા. શ્રીમંતોની દેખાદેખીથી ગરીબોએ આ રિવાજ ચાલુ કર્યો. લોકો કહેતા, 'ઘરનો દાંડો વેચ, પણ બાપનું બારમું કર.' 'અલ્યા ટકો મળશે પણ તક મળવાની નથી.' વગેરે કહી મરનારના વારસોને કરજ પાડતા. ઘણી વખત તો ન્યાતવરો કરજ કરીને કે ઘર વેચીને કે ઘર વાણિયાને ત્યાં ગીરે મૂકી અથવા ખેતર વેચી કરવો પડ્યો હતો. 'વેરા પાછળ વૈદ્ય જાગે' તે રીતે ખાવાની સાથે ઘરમાં માંદગી પણ દાખલ થતી. ઘર આંગણે ભાઈની એંઠ ક્યાંથી એ ગૌરવ લેતા હતા.

બાધા આખડી :

કણબી જ્ઞાતિમાં આ અંધશ્રદ્ધા પ્રવર્તતી હતી. ખાસ કરી પુત્ર પ્રાપ્તિ માટે, છોકરાં ન જીવતાં હોય તો તેને 'ભિખારી' જાહેર કરાતો અને પાંચ વર્ષ સુધી બીજાઓનાં કપડાં પર રાખવામાં આવતો. ભૂત વળગ્યું હોય ત્યારે અથવા ઢોરની માંદગીમાં પણ બાધા રાખતા. ભૂવાને પણ બોલાવામાં આવતા. સ્ત્રીઓ ખાસ કરી દૂધ નહીં ખાવાની કે ઘી નહીં ખાવાની બાધાઓ રાખતી તેમજ ટોપરું નહીં ખાવાની બાધા રાખતી. ચોરી થઈ હોય તો પણ જોષ વગેરે જોવડાવતા અને બાધા રાખતા. દોરા-ધાગા કરાવતા. શીતળા મા પધાર્યાં કે બળિયા બાપજી પધાર્યા તેવી પણ અંધશ્રદ્ધા હતી અને આવા પ્રસંગે પણ બાધા-આખડી રાખતા. દરેક વ્યક્તિ પોતાનો ગુરુ બનાવતો, નહીં તો 'નુગરો' ગણાતો. આ ગુરુઓ અમુક વર્ષે પોતાના લાગાનાં ગામોમાં આવતા અને ઉઘરાણું કરતા. પ્રથમ બાળકના જન્મ વખતે તેમજ નામકરણ માટે હાલરડું ગાવા આવતો. ત્યારથી ભરથરી બારોટ તેમજ તરગાળો આવતો, અને વહુ પાસેથી સાલ્લો લઈ જતો. હડકાયું કૂતરું કરડે તો પણ બાધા રાખતાં. વળગાડ હોય તો મીરાં દાતારની બાધા રાખતા અને લોટેશ્વર ભૂતપ્રેત કાઢવા જતા. કણબી ઉમિયામાતા, શ્રી અંબાજી, શ્રી બહુચરાજી વગેરે માતાઓ તેમજ રણછોડજી, મહાદેવ અને શ્રી રામ, બળિયાકાકા, હનુમાન અને ભૈરવ તેમજ પવિત્ર નદીઓને માનતા હતા, એ તેની બાધાઓ પણ જરૂર પડખે રાખતા હતા. અખાત્રીજ અને વસંતપંચમી તેમના ઉત્સવ ગણાતા. દિવાળી, હોળી તેમજ જન્માષ્ટમી જેવા તહેવારો પણ ઊજવતા હતા. હોળી પ્રગટે ત્યારે ઘાસનો પૂળો સળગાવી પોતાનાં ઢોરઢાંખર પર ઉતારતા હતા, જેથી તેનો રોગ દૂર થાય, અને દિવાળીમાં મેરાયા લઈ 'ઘી પૂરે તેને ઘેંટી છોડી અને તેલ પુરે તેને તેર તેર છૈયા' તેમ કહેતાં મેરાયા લઈ બાળકો ફરતાં, અને તે મેરાયાને ઢોરઢાંખર પર ઉતારવામાં આવતા. મૂઠમારની અડદ છાંટવા, દાણા જોવડાવવા, વશીકરણ કરવું, મંત્રોથી શારીરિક બીમારી દૂર કરવી વગેરે પ્રકારના ઇલાજો અજમાવવામાં આવતા હતા. હોળીના તહેવારમાં ખજૂર અને હારડા આપવાનો રિવાજ હતો, કોઈને ત્યાં પુત્રના જન્મ પછીથી પ્રથમ હોળી હોય તો સગાંવહાલાંઓ બાળકને હારડો બાંધતા. હોલીના ઘેરૈયાઓ સુથાર પાસે ગેડ (તલવાર જેવી ખાંડી) તૈયાર કરતા અને ત્યાં રમચી (લાલમાટી)થી રંગાવતા અને હોળીનાં લાકડાં ભેગાં કરતાં જતા. નીચલી કોમ

પાસેથી લાકડાં ઉપડાવતા અને તેમના ઘેરથી લાકડાં પડાવતા. હોળી ગામના ભંગી પાસે પ્રગટાવવામાં આવતી. દિવાળીના તહેવારોમાં રાવણું (ગામપંચ) બેસતું વરતારો વાંચવામાં આવતો. ગામના ઇતર આગેવાનોનું મહાજન આવતું. આ પંચ રામજી કે શિવ મંદિરમાં મળતું અને તે નવા વર્ષના પ્રથમ દિવસે મળતું અને તે નવા વર્ષના પ્રથમ દિવસે મળતું. અમદાવાદની દરેક કણબીઓની પોળોમાં રામજી મંદિર સ્ને વાડી અવશ્ય જોવા મળે છે, અને તે પોળનું ચોક્કસ પ્રકારનું બંધારણ પણ હતું.

બાંધ્યા વિવાહ (દસ બાર વર્ષે આવતા લગ્ન) :

કડવા કણબી લગ્નની બાબતમાં લેઉવા કણબીઓ કરતાં જુદા પડતા હતા. કડવા કણબીમાં લગ્ન દસ-બાર વર્ષે આવતું. અને ઘોડિયામાં ઝૂલતા ૪૦ દિવસના બાળકને પણ પરણાવી દેવાનું, તેને સૂપડામાં રાખી ફેરા ફરવામાં આવતા. કડવા કણબી જ્ઞાતિમાં એક કહેવત પડી હતી કે, 'અડધું છાણું ડોકલી ઘી, કડવો પરણે રાત ને દિ.'

દર દસ વર્ષે એક જ દિને આખી જ્ઞાતિમાં લગ્ન કરવાનો રિવાજ ક્યારથી શરૂ થયો તે વિષે કોઈ ઐતિહાસિક પ્રમાણ હાથમાં આવતાં નથી. માત્ર એક જ પ્રમાણ છે : 'કુમારપાળ પ્રબંધ'માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે સિદ્ધરાજના ધર્મપુત્ર ચાહકે બંબેરા ઉપર ચઢી આવી ઘેરો ઘાલ્યો ત્યારે તેમાં ૭૦૦ કન્યાઓનાં લગ્ન થયાં હતાં. આ કન્યાઓ કડવા કણબીઓની હતી તેવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું હતું. કોઈપણ પ્રાચીન પુસ્તકમાં આ વિષેની કોઈપણ બિના જોવામાં આવતી નથી.

ઊંઝામાં મોહોલત શાખાના મુખ્ય પટેલ બાજીદાસ થોભણદાસના ચિ. શામળદાસના ત્યાં ચોપડામાંથી માલૂમ પડે છે કે ગયાં દોઢસો વર્ષથી કડવા કણબીની જ્ઞાતિમાં લગ્ન દર વર્ષે એક જ વખતે થતાં હતાં તે ફક્ત ઉનાળાનો દિવસ અને અખાત્રીજ નક્કી કરવામાં આવતી, કારણ તે જ્ઞાતિનો વ્યવસાય ખેતી હતો, અને ઉનાળો જ ખેડૂતને અનુકૂળ હતો. વળી દસ વર્ષે લગ્ન કરવાથી ખરચ ઓછું થાય તેવું પણ માનવામાં આવતું. ઉપરની કહેવત તેની સાક્ષી પૂરે છે.

ખૂબી એ છે કે બરાબર દસ અગર બરાબર બાર વર્ષનું છેટું દર બે લગ્નના અરસામાં હોતું નથી, પણ સરાસરી લેતાં દસ વર્ષનું અંતર આવે છે. ગયાં સો વર્ષમાં બરાબર દસ વખત જ લગ્ન થયાં હતાં, અને તેમ છતાં લોકોમાં એવી કહેણી હતી કે 'કડવાના લગ્ન બાર વર્ષે થાય છે.' આ ટાણે સિદ્ધપુરના ગોર ૭૫-૧૦૦ની સંખ્યામાં ઊંઝા મુકામે એકઠા થતા અને મિષ્ટાન્નો ઉડાવતા. સઘળા કડવા કણબીઓ એમ જ માનતા કે તે કુળદેવી શ્રી ઉમિયા માતા બોલે છે, અને લગ્નનો હુકમ આપે એવી સમજથી તે બિચારા અજ્ઞાનીઓ ઊંઝા પાસેથી લગ્નની કંકોતરીઓ લઈને જતા હતા. તે લગનિયાઓ (બ્રાહ્મણો) આપતા. જો આવા ગપગોળા અન માતાનો મહિમા વધારવાનું આચરણ ન કરે તો તેમના ભાવ પુઝવામાં કમી થાય, કણબીઓમાં વિદ્યા નહીં હોવાતી તેઓ બ્રાહ્મણોના કહેવા ઉપર જ આસ્થા રાખતા હતા. બ્રાહ્મણો અને પૂજારીઓ બડાઈથી એવું તૂત ચલાવતા કે 'કડવાઓની દેવી બોલી.'

ઊંઝામાં કડવા કણબીનું માતાનું સ્થાનક છે, તેમાં અહીંના લોકો એવું કહે છે તેમના જ્યારે વિવાહ થવાના હોય તે દિવસે સ્થાનકમાં કમાડ ઊઘડતાં હતાં, અને ત્યાં કાગળ લખેલ પડેલો હોય, ત્યાં સુધી કમાડ બંધ રહેતાં, જેટલાં વર્ષે તેમના વિવાહ આવે ત્યારે સુધી કમાડ બંધ રહેતાં, એટલે દસ-બાર વર્ષ સુધી કમાડ બંધ રહે. જે વર્ષે વિવાહ હોય તે વર્ષના અમુક દિવસે કમાડ ઊઘડતં. જ્ઞાતિના બ્રાહ્મણોના કહેવા પ્રમાણે કરતા, કેટલાક બ્રાહ્મણો કંકોતરીઓ લઈને કાઠિયાવાડ માળવા-નિમાડ વગેરે ઠેકાણે જતા. તેઓ લોકોને કહેતા 'માતા બોલતાં તો નથી પણ પડછો આપે છે, અને પછી તે પોતાનો મહિમા વધારવા પડછાની કથા કહે છે.' માતાના મંદિરમાં બારે પહોર અને બત્રીસે ઘડી ઘીના દીવા બળતા રહે છે, અને તેમાં નિયમિત પૂજારી ઘી પૂરતો. જે વર્ષમાં લગ્ન ઠરવાનાં હોય તે વર્ષમાં પડછો આપવાને સારું માતાના પ્રતાપથી સદર દીવાઓમાં નિયમિત ઘી પુરાયેલું રહેલું, અને ઘીની સેગો બંધાતી જતી. પૂજારીને ખાતરી થતી કે આ વર્ષે માતા લગ્ન કરવાનો અને પડછો આપશે, એટલે તે ગામના પટેલોને નિવેદન કરતો અને તે પટેલો આજુબાજુનાં ગામોના પટેલોને ખબર આપી ઊંઝા બોલાવી લેતા. સિદ્ધપુરથી પંડિતો આવતા અને લગ્ન જોષ જોવાતા સદર પટેલો અને તેઓ ભેગા મળી ત્રણ લગ્ન તિથિની ત્રણ જુદી ચિઠ્ઠીઓ કરીને ત્રણ જુદા પડામાં બાંધી તે પડા માતાના મોં આગળ મૂકતાં, એક પાંચ વર્ષની બાળાને તેડી લાવીને તેની પૂજા કરીને મંડપમાં લઈ જતા અને સદર ત્રણ પડામાંથી એક ઉઠાવવાનું કહેતા, તેમાંથી જે લગ્ન તિથિ નીકળે તે તિથિ મંજૂર રાખતા પણ તે પહેલાં તે પડાને વારેવારે ત્રણ વખત ઉપડાવતા તેમાં ત્રણે વખત તે જ પૈડો આપે એટલે તે જ લગ્ન દિવસ નક્કી થતો, તથા માણેકસ્થંભ રોપવાનો તેમજ ગોત્રજ પૂજાનો વગેરે દિવસો પણ તેવી રીતે નક્કી થતા. આ સઘળી વાતો ભોળા ખેડૂતો સાચી માનતા અને બ્રાહ્મણોને દાન-દક્ષિણા આપી જમાડી રાજી રાખતા. બ્રાહ્મણો એકકથા કહેતા ને એક જ તારીખે લગ્ન કરવાનું સમજાવતા. છૂટા લગ્ન થઈ શકે નહીં તેનો ભય દેખાડતા.

પૂર્વમાં માળવા દેશમાં કડવા કણબીની વસ્તી હતી. ત્યાં પણ આ જ મૂરત પ્રમાણે લગ્નો થતાં. સન ૧૮૮૦ની સાલ પરથી એવું બન્યું કે ચોર-લૂંટારુઓના ભયથી દેશ દૂર હોવાથી તેમજ અવરજવરનાં સાદનો નહીં હોવાથી લગનિયા જઈ શક્યા નહીં. લગભગ બે લગનમાં ત્યાં જઈ શક્યા નહીં, એટલે ત્યાં કન્યાઓ મોટી થઈ ગઈ, એટલે ત્યાં બ્રાહ્મણોએ કહ્યું માતા સર્વવ્યાપી છે, અહીં તેમની સ્થાપના કરી તમે લગ્ન કરો. પછી ઉઘરાણું કરીને એક મોટું ઊંઝાના મંદિર જેવું મંદિર બાંધ્યું. મૂર્તિ પધરાવવા સમયે દેવળ તૂટી પડ્યું અને આગળ પડતા માણસો તેમાં દટાઈ ગયા. આને તેઓએ ચમત્કાર માન્યો ને માતાના હુકમ વિના લગ્ન ન થાય તેવો ભય પેદા થયો.

કડવા પાટીદારોના શ્રી ઉમિયા દેવીના નામે દસ વર્ષે લગ્ન કાઢવામાં આવતા તે વખતેપાટલાવાળાઓ પોતાના બીજા ગોર રોકીને ગામડે ગામડે માતાજીની

કંકોતરીઓ લઈ જતાં, ત્યાં તેમને રોકડ રકમ મળતી. ઘર દીઠ તે બાંધેલી હતી. પંદર દિવસ સુધી તેઓ ત્યાં ધામા નાખીને રહેતા. બીજા પક્ષે કરવાના લગ્નની વિધિ કહાડવામાં ઊંઝાના કણબીમાં રૂસાવત અને મોહલોત શાખાના અગ્રેસરો હતા. તેઓ અભણ હતા, પણ દિલના ભોળા હતા અને અંધશ્રદ્ધાળુ હતા. અહીંથી નીકળેલ લગ્નની તિથિ જ્યાં જ્યાં કડવા કોમનો પાટીદાર વસ્તો તે તેનું પાલન કરતો અને બાંધ્યા વિવાહ કરતો.

કડવા કણબીઓની જ્ઞાતિમાં એક દિવસના છોકરાને પણ પરણાવવામાં આવતો. વળી પહેલાં પરણાવી દેવામાં આવતો અથવા ફૂલના દડે પરણાવી દેવામાં આવતો. ચાળીસ દિવસનું સુવાવડનું સૂતક લાગતું હોવાથી ૪૦ દિવસની અંદરના છોકરાને પરણાવવાનું કોઈ કરતું ન હતું. છોકરાને ગોડિયામાંથી ઝડપવાનો લહાવો લેવામાંથી અભિમાન પેદા થયું અને કુળવાનોની હરીફાઈ શરૂ થઈ, કજોડાં અને બાળલગ્નો સર્જાયાં.

એક હકીકત નોંધવી ઘટે કે જાન પંદર દિવસ સુધી રોકાતી, પણ જાનમાં ઝાઝા માણસ આવતા નહીં, કારણ કે ઘેર ઘેર લગ્નો હતાં. ક્યારેક તો મા દીકરીને પરણાવવા ઘેર રહી હોય અને બાપા દીકરાને લઈ પરણાવવા ગયા હોય. કન્યા ઉંમરલાયક થાય ત્યારે તેનું ઊંજાણું કરી સાસરે મોકલવામાં આવતી, અને ફૂલના દડે પરણતી કન્યાને રાંડેલી ગણવામાં આવતી, કારણ તે ફૂલનો દડો કૂવામાં નાખી દેવામાં આવતો. બીજાં લગ્નો ખૂલે ત્યારે તેને પરણાવતી, પણ તેને 'હારિયાની' કન્યા કહેવામાં આવતી. આમ ઊંજણાની અને હારિયાની કન્યા જેવા ભેદ પડ્યા. 'હારિયાની' તે કન્યા એટલે જેનું ઊંજણું થતું નથી તેવી કન્યા, તેના બીજા લગ્ન ગણાતા.

કડવા કણબીની જ્ઞાતિમાં લગ્ન બારે વર્ષે માતા બોલે ત્યારે થતાં તે માટે ઉમિયા માતા સમક્ષ ચિઠ્ઠી નાંખી, તેમાં જે તિથિ આવે તે દિવસે ઘણાંખરાં લગ્નો કરી દેવામાં આવતાં, તેથી ભારે દોડધામ અને ધમાલ થઈ રહેતી, એ તે દિવસે 'કડવા કણબીનો ગોર ભમે કે જે રીતે વનમાં વિફૂટો પડવાથી રોઝ ભમે છે એ જ રીતે સર્વેને ઘેર ભમી વળે ને સમેવર્તે સમય કરાવે.' પણ તેની અનિષ્ટ રૂઢિ એ હતી કે કદાચ યોગ્ય વર મળી ન આવે તો કોઈ ગરીબ નાતીલાને બોલાવી, તેને પાંચ-પચીસ રૂપિયા આપવાનું ઠેરવી, તેની સાથે હાથેવાળો મેળવી ફેરા ફેરવતા. તેને બાહ્યવર કહેતા એટલે કે લગ્ન થયા પછી પેલો પુરુષ એને ઘેર ચાલ્યો જાય અને કન્યાને તેનાં માબાપ એ ધણી મરી ગયો છે એમ માથાબોળ નવડાવે, પછી યોગ્ય સમયે તેને ઠામ બેસાડે એટલે નાતરું કરાવે, અને એ રીતે બાંહ્યવર જોન મળે તો ફૂલનો દડો લાવીને મંગળફેરા ફેરવતા. ત્યારબાદ તે ફૂલના દડાને વાવ કે કૂવામાં, નદી કે તળાવમાં ફેંકી દેતા અને પછી તેને બાંહ્યવર કન્યાની પેઠે ઠામ બેસાડતા.

કડવા કણબીની ઉત્પત્તિ નિબંધના કર્તાએ આ ચાલ કેવી રીતે ઉપસ્થિત થયો તેની હકીકત આપી છે, અને એ કડવો કણબી કેવો ગમાર હતો કે તે વિષે સઘરા

જેસંગના દરબારમાં બનેલી પરબુદાસ પટેલના બે ભાઈઓના બબૂચકવેડાની વાત કહી જણાવ્યું છે :

'કોહોવાડે ચીરી કરું કડુવા કેરું મુખ
બોલ્યાથી બેહેબાકળે, હાથે સઉને સુખ.'

નીચેનાં બે મહત્ત્વની અપ્રાપ્ત પુસ્તકો પણ બાંધ્યા વિવાહ વિષેની ખૂબ રસપ્રદ માહિતી પૂરી પાડે છે.

'ભરતખંડનો પ્રવાસ' નામના પુસ્તકમાં તેઓ લખે છે કે 'ઉલ્લેખ છે કે ઊંઝા ગામ ગાયકવાડ સરકારના તાબાનું છે. પ્રાચીન નામ એનું ઉમિયાપુર હશે અને તેનો અપભ્રંશ ઊંઝા છે. કડવા કણબી જ્ઞાતિની ઉમિયા દેવીનું સારું દેવાલય જોવાલાયક છે, અને તેની સ્થાપના પ્રાચીન કાળની છે. આ દેવીના મંદિરનું અને ધર્મશાળા વગેરેનું દેખરેખ રાખવાનું કામ મારા પિતા શેઠ બેચરદાસના વખતથી અમારા સ્વાધીનમાં છે.

કણબીઓ બાર બાર વર્ષે આખી ન્યાતમાં એક જ દિવસ લગ્નનો ઠરાવે છે, તે એવી રીતે કે લગ્નશાળામાં જોષી પાસે બે ચાર લગ્નના ચોખા દિવસ જોવડાવીને કેટલીક ચિઠ્ઠીઓ કરીને માતાજીના આગળ મૂકે છે, તેમાંથી એક ચિઠ્ઠી કુમારિકા પાસે ઉપડાવે છે. જે ચિઠ્ઠીમાં જે દિવસ લખ્યો હોય તે દિવસે લગ્ન કર્યાની આજ્ઞા માતાએ આપી એમ માની દેશદેશમાં કંકોતરીઓ લખી જણાવે છે, એટલે સર્વે ઠેકાણે એ જ દિવસે લગ્ન થાય છે તે વખતે ગમે તો સવા મહિનાની દીકરી હોય તો એ પણ તેને પરણાવી દે છે, કેમ કે પછી બાર વર્ષે લગ્નનો દિવસ આવે છે, પણ તે ન્યાતમાં પુનઃલગ્ન કરવાની છૂટ છે, એટલે અડચણ પડતી નથી. આ ગામના લોકો સાદા વિદ્યારહીત હોવાથી વહેમી સ્વભાવના જણાય છે.

'ભારતવર્ષની યાત્રા' નામની બીજા એક પુસ્તકમાં ઉલ્લેખ મળે છે કે 'ઊંઝાનું બીજું નામ ઉમાપુર છે. ગુજરાતમાં કણબી એટલે ખેડૂતની એક ઉચ્ચ નાત વસે છે. કડવા કણબીનો મોટો ભાગ વેપારમાં પડલો છે, અને બાકીનો ભાગ ખેડૂત છે. લેઉવામાં પડેલો છે તે મોટાભાગના ખેડૂતો એ મોટો ભાગ જાગીરદાર કે વેપારમાં પડેલો છે. વિરમગામ પાસેનું પાટડીનું નાનું સંસ્થાન કણબી જાગીરદારનું છે. આંજણાઓ મોટે ભાગે ઘરકામ અને મજૂરી કરે છે. લેઉઆ અને કડવા આ બેઉ ઊજળી જાત છે. કડવાઓમાં બાર વર્ષે લગ્ન કરવાનો રિવાજ છે. આ લગ્નની ચિઠ્ઠી આ માતાજીમાં નાખવામાં આવે છે. માતાજીથી 'હા'નો જવાબ આવે તો જ લગ્ન થઈ શકે છે. આ લગ્નમાં ગર્ભવાળી બે સ્ત્રીઓ પણ ફેરા ફરે છે, અને જો બેઉને પુત્રીઓ આવે તો લગ્ન મિથ્યા ગણાય છે, અને એકને છોકરો ને બીજીને છોકરી આવે તો લગ્ન સહી ગણાય છે. આ લગ્નના ભાસ જેવું છે, બાકી તો ખરું લગ્ન તો આ લોકમાં આણું એ જ છે.

કડવા કણબીઓની રહેણીકરણીની બાબતમાં તેઓ ઢોર સાથે રહીને લગભગ ઢોર જેવું જીવન જીવતા હતા. ઉત્તર ગુજરાતના કણબીઓ અફીણ પણ લેતા, શાહેરની કણબી સ્ત્રીઓ સૂતર પણ કાંતતી અને રેશમ વણતી, અને ઘરકામ સંભાળતી. કણબી

સ્ત્રીઓ દારૂ કે તમાકુનું સેવન કરતી નહોતી. પણ ઘણી મોટી ઉંમરલાયક સ્ત્રીઓ છીંકણી સૂંઘતી અને ડાકડી ધરતી. તેઓ જીવદયાના ચુસ્ત આગ્રહી હતા. પશુપંખીની હિંસા કરતા ન હતા. હરણ-વાંદરા પક્ષીઓને ભગાડી મૂકતા પણ મારતા નહીં. પશુ સાથે પ્રેમ કરતા : 'તારો ધણી મરે', 'તારો ચોર મરે', 'મારા બાપા' બળદને કહેતાં. 'તારો હાંકનારો મરે, બાપા ઘણી ખમ્મા.'

કણબી ખેડૂતો સવારે પાંચથી છ વાગ્યા સુધીમાં ઊઠી જતા અને રોટલા અને દૂધની શિરામણી કરી તેમના બળદ સાથે ખેતર ખેડવા નીકળી પડતા. બપોર સુધી તેઓ કામ કરતા. ત્યારબાદ તેમની પત્નીએ લાવેલા 'ભાત'નો ઉપયોગ કરતો અને થોડીક વારે પોરો ખાતો સાંજે ઘેર જઈને તે દૂધ-ભાત કે ખીચડીનું વાળુ કરતો ને તમાકુ, ચલમ અને હોકો ગગડાવતો. મહુડાઓને સૂકવીને તેની લાપસી પણ મહેમાન આવ્યે બનાવવામાં આવતી. અફીણની વાવેતર થતું હોવાથી તેનું સેવન બાળકને પણ કરાવવામાં આવતું.

ભવાઈઓના પણ તેઓ ચાહકો. કણબીઓ તેમના વહીવંચા ભાટ, ચારણ, ભવાઈયા વગેરેને રોકડા તેમજ અનાજના રૂપમાં લાગો આપતા હતા, તેની રસપ્રદ માહિતી આ પ્રકારની છે : 'કઈડવા કણબીની કુળદેવી અંબા અથવા ઉમિયા માતા છે, તેની આગળ અસાઈગત ગાતો હલકી વૈણ પાસે ગાવું નહીં તેવો નાતે ઠરાવ કર્યો. ઉમિયામાતાના મંદિરમાં ગાતાં અને તેને અનેક વેશો પણ લખ્યા. કણબી તેમના યજમાન હતા, તેથી તેમના પર એ વાતનો એવો કર થઈ ગયો કે ભવાયાનું ટોળું કણબીના જે ગામમાં જાય ત્યાં ભવાઈ કરાવે કે નહીં, મુખીએ એક રૂપિયોને સીધું આપવાનું. ચરોતરના કણબી લોકો અધિકારી થઈ પડવાથી પાટીદાર નામે ઓળખાય છે અને ભવાયાના મુરબ્બી કહેવાય છે, તેથી તેમના ઉપર તેમનો એટલો બધો હક્ક થઈ પડ્યો છે. કોઈપણ પાટીદાર રસ્તા પર ચાલ્યો જતો હોય અને ભવાયા વળગી પડે તો તેનાથી ના ન પડાય અને પૈસા આપ્યા વગર ચાલે નહીં.

કણબી અને વાણિયાની સ્ત્રીઓ જાડાજરીના પોષાક પહેરે છે, તથા ઘરેણાં પણ જુદી ભાતનાં મોટાં મોટાં ઘાલીને ભભકો મારે છે. મોટા મોટા જાડા અઠાસિયો જુવાસી ભાતના પહેરીને મલકાતી મલકાતી રસ્તામાં જાય છે. હાતમાં પણ મોટા ચૂડા, જાડા સાંકળા, મોટાં ભારી બાજુ કોટમાં જાડાં મોટાં ઘરેણાં ઘાલે છે.

બાંધ્યા વિવાહ એટલે એક જ મિતિ કે તારીખે લગ્નો થતાં તેના લગ્નની તિથિ ઊંઝાથી નક્કી થતી અને તે મુજબ ત્યાંથી લગનીઓ જ્યાં કડવા કણબીઓ વસતા હોય ત્યાં બ્રાહ્મણો લઈ જતા. પરિણામે બાળલગ્નોનો રિવાજ જન્મ્યો. આ રિવાજ નાબૂદ કરવા માટે બેચરદાસ લશ્કરીએ ખૂબ જહેમત ઉઠાવી હતી, એટલું જ નહીં પણ બ્રિટિશ શાસકો અને સયાજીરાવ ગાયકવાડની મદદથી આ બાબતમાં ઘણી સફળતા પણ મેળવી હતી. આ સાથે ખૂબ જ મહત્ત્વના દસ્તાવેજો દ્વારા આપણને ખૂબ રસપ્રદ માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે તે અહીં શબ્દશઃ રજૂ કરું છું.

ઊંઝાથી આવેલો લગનીઓ (ઈ.સ. ૧૮૯૦) :

સંવત ૧૯૪૬ મહા સુદ ૧૪ ને ગામ માણસામાં લગન વધાયાં છે. લખમીરામ લગનીઆ આપનાર ભરામણનાં નામ નીચે પંડાયા લખમીરામ પરસોત્તમ તથા પંડાયા મોસનલાલ સાકળચંદ તથા અચરજ અનોપરામ દયારામ તતા રાવલ જેઠારામ મુલજી જણો ૪ (ચાર) ગામ ઊંછાના લગનીઆ જણ ૪ મળી લગ્ન વધારો છું તેમા જણસ મંગાવવાની વિગત :

સરીફળ નં. ૧	સોપારીઓ નં. ૭	કંકુ ૦।
રાતું થાપણ ગજ ૧।	ધોળું થપન-ગજ ૧	નરાસડીની
ચોખા ૧।	ઘઉં દાણા ૧।	આંટીયો નં. ૭
પ. શીખના આપ્યા		૮ રોકડા

એણી રીતે લગન વધાયું છે. પટેલ ભગતી હરીભાઈના માડમાં વધાયું છે. નીચે લગનીઓ જણ ૪ની સહીઓ કરાવી છે.

પાડા લખીરામ પરસોત્તમની સહી   પંડા મોહનલાલ સાંકળચંદની સહી
દ. પોતાના
અચારજ અનોપરામ દયારામની સહી   લખીરામ સાવલ
દ. લખમીરામ   જેઠારામ મુલજી વી.દ.લ. ખમીરામ

એણી રીતે ઉપર લખા પરામાંણે એ લગનને પસી બાજોઠ બે મંગાવીને તેના ઉપર અંકડી પર ચોખા મૂકીને બીજા ઉપર કાગળ ઉપર હતી તેનું પૂજન વાર સોમવારના દિવસે કાંમગણેશ એટલે ચાક વધાવવાનું મુરત વઈશાક સુદ ૬ ને શુકરવારના દિવસે માંડવો ઘાલવાનું મુરત હતું. વઈશાક સુદ ૮ વાર રવિવારના દિવસે મોટા ગણેશ બેસારવા તથા ગ્રહશાંતિ એટલે ગરો પૂજા કરવાનું તથા માણકથંભ ગાલવાનું વઈશાક સુદ ૧૨ ગુરુવારનું લગન રાત ગડીયું ગયા પછી વરગડિયાં પરખાવવા વઈશાક વદ પને શુકરવારની માંડવરાત એણી રીતે લગ્ન વધાવાં હતાં ને પચીથી ગોળ લાવીને વેચો હતો. કંકુતરી જોઈને આવનાર ઉપર લેખેલા ભરામણાંને પાકું સીધું અપાયું હતું. બીજો દિવસે રહેવું પડું હતું તે દિવસે ખીચડીનું સીધું અપાવતા હતા પણ તે દિવસે પણ પાકું અપાયું હતું.

ચાક વધાવાનો દિવસ

તાર પછી વઈશાક સુદ ૨ ચાક વધાવાની વખત આવી એટલે ગામમાંથી સરવે પાટીદારોના ઘેરથી બઈરાંને બોલાવાને પ.ભગતી હરિભાઈના ઘેરથી ચારણીમાં ઘઉં ૨, ના આશરે લીધા તથા ગોળ ૦। આશરે લીધો ને સરવે લઈને કુંભાર પૂજા સવ્યાના ઘરનાઓને ચાકલાની પૂજા કરી, તેમાં સોપારી ૧, ચાકલા પાસે મૂકી તેને કંકુના સાંટ પાડ્યા, પરંતુ રાવને ડાંગર ચડાવી તેની પાસે જઈ ૧ રોકડો અને સોપારીયો મૂકી હતી. પૂજા કરી રહ્યા પછી ઘઉં તથા ગોળ તથા પઈસો કુંભાર લઈ ગયો ને ઘરમાંથી માટલી નં. ૧ પા. ભગતી હરિભાઈને ઘેર આપી. માટલી લઈને આવ્યા પચી સરવે બઈરાં

વેરાઈ ગયાં. પછી વઈશાક સુદ ૬ માંડવો ઘાલવા સરવેને ગામમાંથી બોલાવાને કોઈ આવાને કોઈ નહીં આવાને માંડવો ભરામણને બોલાવીને ગાલો તેમાં જમણી બાજુની થાંભલી ગાલતી વખતે જઈ-૧ તથા સોપારી નં. ૧ મુકાવી પૂજા કરાવીને થાંભલી ઘલાવીને સરવે થાંભલીઓ પાસેથી ગાલીને માંડવો ઊભો કરો. તાર પછી વઈશાક સુદ ૮ રવિવાર ગરોપૂજા તથા માણકથંભ તથા ગમેશ બેસાડવાનું મુરત હતું. તે દિવસે પરથમ પંડા પરભુરામને બોલાવીને ગોતરજ કાઢ્યો ને પછી ગરો પૂજા કરવા સારુ માટી લેવા સારુ ગયાં તેમાં એક કથરોટમાં જઈ ૧, સોપારી ૧, ઘઉં ૧ા તતા કંકાવટીમાં કંકુ તથા ખારેક ૫, લઈને ગયા તે સાથે પંડા પરભુરામ હતા ને માટી લાવા તેની પેલી (ઓટલી આંગણામાં) કરી તેના ઉપર પરચૂરણ સામાન લાયા હતા તે પેલી (ઓટલી) ઉપર રાખીને પસી ગરો પૂજા કરાવી. પસીથી ગણેશની માટલી લેવા કુંભાર પૂજા સવાના ઘેર ગયાં તેમાં એક ચારણીમાં ઘઉર ૧ા તતા ગોલ ૦ા તથા જઈ ૩, રોકડો લઈને જઈને માટલી લાવા તેની સાથે સાથે માટલીમાં તે જ પરમાણે તે દિવસે પા. બાજુ ભગવાનભાઈ આંસમસન તથા બહેચર અમીચંદ થઈને માણેકથંભ જુદો પા. મોતી ભગવાનના ઘેર ઘાલ્યો હતો તથા ગરો પૂજા કરી હતી ને પરથમ સાઠે (૬૦) ઘરનું ભેગું થતું હતું તે પરમાણે ભગવતી હરિભાઈના ઘેર કર્યું હતું. પસી વઈશાક સુદ ૧૧ ફુલેકું કરું હતું. તેનું ભાણું નં. ૧ હજામને વરના બાપે ઘર દીઠ એક ભાણું આપું હતું. વઈશાક સુદને ૧૨ જાનો આવીને ભાગોળે ઊતરી હતી પસે સામઈયું કરું હતું તે ખાંડનું પાણી પાવા ગયા હતા. તે વખતે એક ટકો વર દીઠ હજામને આપો તથા એક ટકો ભરાંમતને આપો તથા એક ટકો મેરાઈને (દરજી) આપ્યો હતો. વરના બાપે પશે જાનવાસે આવતા હતા તથા ઉતારો આપો, પીસી સુખડીની થાળી એક કના (કન્યા) તરફતી જાન વાસે હજામ સાથે મોકલી પસી થોડી સુખડી લુગાણીરીઓ કાડી લઈને પાસી આપીને હજામ લેઈ ગયો તે વખતે એક ટકો હજામને વરના બાપ તરપથી આપો હતો, પસે હજામને પીઠી કરવા મોકલ્યો હતો તે પીઠી કરવી પોતિયું લઈ જતો પસે બોલાવાથી માંડવે આવા ને તોરણ આવા એટલે પુખાવાને વખતે એક ટકો ભરાંમણને તથા હજામને આપો વરના બાપ તરફતી પછી ઘરે બોલાવીને બાજઠ ઉપર તથા માચી ઉપર ખાટ પથાણું પાથરીને વર કન્યાને બેસારાં પછી ગોરને ઉઘડા પૈસા આપવા નક્કી કરીને વરઘડીયાં પરણાવવા ચોરી બંધાવી. તેમાં કુંભારને ચોરી એકે ટકા બે પરમાણે લવરાંમણ તતા મેળવામણના અપાયા તથા રૂ. ૦ાા ચોરી બાંધામણ તથા ખોદામણના ભરાંણને અપાવા. બીજા રૂ. ૦ા ગવીયા રાજારામને આપા રૂ. ૦ા જાનીયાને આપો સરવે પઈસા વરના બાપ તરફથી આપા હતા. પસે પરણી ઉઠા પસી ગોતરીજ આગળ પગે લગાડીને સેડા સોડી નાખીને જેની વાસે (જાનીવાસે) ગયા પસી હજામના બે ટકા પરથમ અપાયા હતા ને બે બાકી હતા તે આપા જ્યારે ટકા ૪ પરણી ઊઠતાં સુધી આપા હતા. બીજા ટકે બે મોરાઈને આપાને પરથમ ૧ આપો તો બીજો ટકો ૧ ગોરને આપો તે પરથમ બે આપ્યા હતા. તાર પછી લોકોના હકના પઈસા ચૂકવવાની વિગત :

૦ાા મેરાઈનો
૦ાા શીખનો
૦ા પોતીઆનો
૦ાા હજામનો
૦ાા શીખનો
૦ા પોતીઆનો
-૦ાા કુંભારનો
૦ા પાણી ભરાંમણનો
૦ા પોતીઆનો
૧, સુતારને બજોઠ તતા માંચીનો
૧, કુંભારને ચોરી, ૧ના
૦ા માલીને આપ્યો.
૦,૪ાા માધવસન નાથુજીને
૦,૪ાા કોટવાળનો

૦ાા લવારનો નાંગણદીવા પતરાના
નાંગણખીવા ગોર ધોતીઓનો
૦ા વાજંતરીઓને
૧, દરબારમાં ચોકી હકના મધે
રૂ. ૦,૪ાા હવાલદારને પણ ભેગો
લઈ લીધો છે. સં. ૧૯૩૬ની સાલ
થે લેવરાંણા છે હવાલદાર ભેગા.
૧, ભાટ તથા ભરામણને તથા
સરણમુમાં ૦ા
૦,૪ાા હજામને મહામાટલું
બંધામણીનો.
૦,૪ાા સેનમાના-વારસલાને સુંથીરું
૧ મહામાટલું બાંધવા લઈને.

કરારનામું બ્રાહ્મણ સાથે :

સંવત ૧૯૪૬ના વૈશાખ સુદી ૧૫. પા. દ્વારકાં ભગતી તથા ભાઈ જેસંગ ભગતી તથા ભાઈ હાથી ભગતી તથા જેઠા ભગવાનદાસ જોગ પંડ્યા પરભુરામ-ખુશાલ તથા પંડ્યા રાજારામ ખુશાલ તથા પંડ્યા સાંકળેશ્વર ઉમેદરામ જત આ સાલમાં તમારા વિવાહન છે. તેના કન્યા એક ગોર ધોતીઆના રૂ. ૨ા અંકે રૂપિયા સવાબે તથા શીખવાનો રૂ. ૦ા અંકે આપના ચાર પરણાંમણનો રૂ. ૦ાા અંકે રૂપિયો અડદો ચબોખા, ચલઉવા, સોમઈઆનો એણી રીતે તોરણવહાર આના સવાબે માટે રૂ. ૩,=ા અંકે રૂપિયા ત્રણ ને આંના સવા બે લઈને કન્યા પરણાવીએ. અહીં આ સિવાય ઉપરની બાબત સિવાય જઈ એક લેવો નહીં.'

બાંધ્યા વિવાહમાં મુહર્ત આ પ્રમાણે ગણાતા. કડવા કણબીના લગ્નના મુહૂરતની હસ્તપત્રિકા છૂટી વહેંચાઈ હતી.

શ્રી ઉમિયા જયંતી

આપણાં કેડવા જ્ઞાતિની કુળ દેવ્યા શ્રી ઉમિયા માતાજીએ તા. ૮-૨-૧૯૧૦ના રોજ આપણી જ્ઞાતિમાં લગ્ન કરવાની આજ્ઞા આપી છે.

તે શુભ મુહૂર્ત તિથિઓ નીચે મુજબ છે :

લગ્નની શુભ મુહૂર્ત તિથિઓ

સંવત ૧૯૬૬ની સાલ પ્રથમ લગ્ન

માંડવી રાત્રી અથવા બીજું લગ્ન
સંવત ૧૯૭૧ની સાલ

શ્રી ગણેશ બેસાડવાના

(કાચા ગણેશ) ચૈત્ર વદી ૩ બુધવાર   બીજા વૈશાખ સુદી ૨ રવિવાર

શ્રી માંડવા મુહૂર્ત (ચૈત્ર)

(વદી ૪) બીજા વૈશાખ સુદી ૩ સોમવાર

શ્રી માણેક સ્થંભ (ગુરુવાર)

શ્રી ગૃહશાંતીક ( )

( )

શ્રી મોટા ગણેશ (ચૈત્ર વદી) બીજા વૈશાખ સુદી ૮ શનિવાર

શ્રી ઉકરડીના (૮ સોમવાર)

નોતરવાની ( )

શ્રી લગ્ન કરવાનો શુભ દિવસ)

)

ચૈત્ર વદી ૧૦ બુધવાર)

)

શ્રી ઉકરડી ઉઠાડવાની) બીજા વૈશાખ વદી ૨ રવિવાર

)

વૈશાખ સુદી ૨ બુધવાર)

એવી રીતે ઉપર મુજબ લગ્ન કરવાની શુભ મુહૂર્ત તિથિઓ છે લગ્ન નીકળતી વખતે ગાયકવાડી રાજ્યના અમલદારો હાજર હતા તેમના રૂબરૂ લગ્ન કાઢવામાં આવ્યા છે. તે બાબતનું સર્ટિફિકેટ આ નીચે છે. એન તા. ૧૧-૨-૧૯૧૦ 'આથી સર્ટિફિકેટ આપવામાં આવે છે કે આ પત્રિકામાં જણાવેલ લગ્ન તિથિઓ કડવા કણબીઓમાં ઘણાં વરસોથી ચાલતી આવતી ધર્મક્રિયા મુજબ આજે નક્કી કરવામાં આવી છે.'

મુકામ ઊંઝા

સહી

કે. બી. જાદવ

સૂબા અને ડિસ્ટ્રિક્ટ માજિસ્ટ્રેટ

કડી

તા. ૮-૨-૧૯૧૦

બેચરદાસના અવસાન બાદ ચાલેલ સુધારાની પ્રવૃત્તિનો આ વિજય હતો. સુરત જિલ્લાના કડવા પાટીદારોએ જુદાં લગ્ન એ નામની હસ્તપત્રિકા ૧૦મી એપ્રિલ ૧૯૧૦ના ગુજરાતી પંચમાં છપાઈ હતી તે નીચે મુજબ હતી :

સુરત જિલ્લાના કડવા પાટીદાર

ઉમિયા માતાજીની મહેરબાનીથી કડવા પાટીદારોના લગ્ન સભા વખતે તા. ૪ એપ્રિલ સને ૧૯૧૦ને રોજ મુકરર કર્યા તે.

શુભ મુહૂર્તના તિથિઓ નીચે મુજબ સંવત ૧૯૬૬

૧.	શ્રી ગણેશ બેસાડવાના (કામા ગણેશ)	વૈશાખ સુદી ૫ ને શુક્રવાર
૨.	શ્રી માંડવા મુહૂર્ત (માણેક સ્થંભ)	વૈશાખ સુદી ૫ ને શુક્રવાર
૩.	શ્રી ગ્રહશાંતિક વરનું	વૈશાખ સુદી ૭ ને રવિવાર
૪.	મોટા ગણેશ અને ઉકરડી નોતરવાનું	વૈશાખ સુદી ૭ ને રવિવાર
૫.	મોટા લગ્ન કરવાની તિથિ	વૈશાખ સુદી ૮ ને સોમવાર
૬.	શ્રી જાન વિદાય કરવાનું મુહૂર્ત	વૈશાખ સુદી ૧૧ ને ગુરુવાર
૭.	શ્રી ઉકરડી ઉઠાડવાનું મુહૂર્ત	વૈશાખ સુદ ૧૨ ને શુક્રવાર

બીજું લગ્ન સંવત ૧૯૭૧ની સાલમાં સુરત જિલ્લાની પંચ એકત્ર મળી લગ્નતિથિ મુકરર કરશે.

પટેલ નરોત્તમદાસ વણરસી સોંસેકવાળા

પટેલ બેચરભાઈ ભીખાભાઈ વસ્વારીવાળા

ઈ.સ. ૧૯૧૦ પછી પાંચ વર્ષે લગનીઆના મુહૂર્ત નીકળવા લાગ્યા અને છૂટા લગ્ન શરૂ થયા. વિવાહ માટે છોકરાનો બાપ વાત મૂકતો. મોટાભાગનાં લગ્નો બાળલગ્નો થતાં. જાન ત્રણ કે પાંચ દિવસ રોકાતી. બાંધ્યા લગ્નની જાનો પંદર દિવસ રોકાતી અને પ્રસંગને અનુરૂપ ગીતો ગવાતાં. તેની વિગતો આ પ્રમાણે હતી.

બાંધ્યા લગ્નની પ્રથા ઈ.સ. ૧૯૨૨ની સાલ સુધી ચાલુ રહી હતી. તા. ૨૧-૪-૧૯૨૨ના સ્પેશિયલ ઠરાવથી બરોડા સરકારે બાળલગ્ન પ્રતિબંધ ધારામાંથી કડવા પાટીદારોને છૂટછાટ આપી જેથી સંવત ૧૯૨૨ની સાલના સામૂહિક લગ્ન પતી ગયાં, પરંતુ તા. ૨-૫-૧૯૨૮થી બાળલગ્ન પ્રતિબંધ ધારાનો ફરીથી અમલ કડવા પાટીદારો માટે થયો, જેથી દસ બાર વર્ષે થતાં લગ્નો બંધ થયાં અને પુખ્ત વયે છૂટક વિવાહ કરવાનો રિવાજ શરૂ થયો. (વડોદરા પ્રાંતનો સર્વસંગ્રહ)

ફટાણાનો ચાલ :

૧૯મા સૈકામાં દરેક જ્ઞાતિમાં ફટાણાં ગાવાનો રિવાજ હતો પછી તે નાગર હોય કે વાણિયા પણ આ ચાલ તે સમયનો કુરિવાજ હતો.

કડવા કણબીઓની સ્ત્રીઓ પોતાને ઘેર લગ્ન પ્રસંગ આવે ત્યારે ભલભલાને કાન બંધ કરાવી દે તેવાં ફટાણાં ગાતી હતી. ફટાણાંની ખરી છોળ તો વરરાજા કન્યાને માંડવે જાય ત્યારે ઊછળતી હતી, અને એ છોળ વર, વરના બાપ, વરની મા, કાકા, મામા, ભાઈ કે મિત્રોને છાંટતી, એવી જ સામી છોળ કન્યા પરણીને એને સાસરે જતી ત્યારે તેને વીંટી વળી ગૂંગળાવી દેતા. આ બધાં જોડકણાં આટલાં અધમ કેમ બન્યાં હશે તે જાણવા મળતું ન હતું. આ માટે એક છટકબારી હતી કે 'વેવાઈ નારે ચડાવશો રીસ, નાતમાં પડીરે જોડકણાંની રીત' કરીને શરૂ કરતા અને ગમે તેમ બોલવાનો પરવાનો મળી લેતા તેમ એનાં ઉદાહરણો ઉપરથી જોઈ શકાય છે :

૧. માંડવે મેલો રે સફેદો,
મગનને મહાકોરનો નિત્ય ફજેતો.
માંડવે મેલોને રે કાતર,
જડાવતો જન્મારાની પાતર.
માંડવે મેલો રે મગ,
લલિતાને લઈ ગયા ગામના ઠગ.
દાળમાં નાખો રે રાઈ,
ગિરજા તો ગામનાં ગોલાને ગઈ.

૨. તું સીવરે ગોકુળના દરજી
ઘાઘરો નવ ગજનો
તું પહેરેરે શીવાની વેશ્યા
ઘાઘરો નવ ગજનો
તારા ઘાઘરામાં સપઈ પેઠા,
અલબે-જલબે કરે સેનાળ હાંચ.
તારો ઘાઘરો નવ ગજનો.

૩. ઊંચા ટેબે રે બોરડી
બાળચંદ તારી રે ગોરડી
વેશ્યા બોરાં ખાવા જાય
બાવે ઘેરી રે બાગમાં
બાવે ઢાળ્યો રે ઢોલિયો,
બાવે આપ્યો રે લાડવો.
વેશ્યા સુતી સુવાવડ ખાંય,
બાવે ઘેરી રે બાગમાં.

૪. પાંચ આનીનો લાડવો રે,
પીરશ્યો છે પસાને ભાણે
મણીગર લાડવો રે
જમતાં ને મણી સાંભર્યા રે
ભીડ્યો છે કાછડીમાંય
મણીગર લાડવો રે
ખડચીમાં જતાં ખસી પડ્યા રે
ખોડાભાઈએ જઈને કર્યો ભજેતો રે
મણીગર લાડવો રે.

૫. અમારે અમદાવાદ ઢૂંકડું
ત્યાંથી હીર મંગાવો

આંતાને તાંતો મેળવો
તેની રાશ વળાવો
ગાંભુ ગામના ગોંદરે
હેંચોળા બંધાવો
વાલજીની વેશ્યા સેભણાં
વેશ્યા હેંચવા આવે
ઘાલો કરસનભાઈ ઘુમડી
વેશ્યા તમો ઘેર આવે

૬. એક ટકાનું માન મંગાવો રે
પેલી લુડિયાના દાંત રંગાવો રે
એના દાંત રાતાને હોઠ કાળા
શેનાળ હોય મેલો ચમકતા ચાળા
તારા માથે તો તરાંબાનું બેડું રે
તારે આયું સરકારનું તેડું રે
શેનાળ હોય મેલો ચમકતા ચાળા
એક ટકાનું માન મંગાવો રે

૭. કણકી વેશ ચોખો મોટો
હાંજી રે હૈયા જીરે
જેઠી કરતાં જેઠો મોટો હાંજી રે
માથે ચડીને મુચમાં મૂતરી હાંજી રે
હાય હાય કૂતરી અહીં ક્યાં મૂતરી હાંજીરે

૮. ડાભડો વેચીને વેવાઈ મોંઘો વેરો ભારિયો
દાતરડાં વ્યાજમાં ડૂબ્યાં ઓ નવલા વેવાઈ
આવો કસાલો તારો કમાણા ગામમાં દીઠો
છોકરાં તો વ્યાજમાં ડુબ્યાં

૯. દાળચોખાને આંબલીની કઢી
મારી ભમ્મર કઢી રે
જગો કે હું જાત્રાએ જઉં મારી ભમર કઢી રે
મણી કે હું નાતરે જાઉં, મારી ભમર કઢી રે
જઉં તો કંબોઈ જવું, મારી ભમર કઢી રે
રહું તો જેઠાને રહું, મારી ભમર કઢી રે

૧૦. જારમાં જવેરા ઘણાં મારા ઘરેડિયા
સાંકુ બેનને સસરા ઘણા, મારા ઘરેડિયા
એ સસરામાં વેલજી ડાંડ

વેલજી તારે ખાતર પડ્યું, મારા ઘરેડિયા
વેલજી તારે શું શું જ્યું
હાયહાય બાપલા ઘણુંયે જ્યું ઘરેડિયા
રાંધણ-છેધણ નાર જઈ ઘરેડિયા
છોકરાંની જણ્નાર ગઈ ઘરેડિયા
મૂતરવાની લોટી ગઈ ઘરેડિયા

૧૧. લેપ્યા ગુંપ્યા ઓરડે સાપોલિયું જાય,
ઓ ઇના બાપરે સાપોલિયું જાય
ગાંડાલાલની ગાંડમાં સાપોલિયું જાય,
મેલું તો માંય જાય તાણું તો તૂટી જાય

૧૨. ઝીણી મરચીથી મરચું મંગાવો, બાવા કારેલી,
પેલા મગનની ગાંડમાં રેડાવો
એનાં છોકરાં ફૂંકેને ભડકો થાય, બાવા કારેલી
એની બાયડી ફુંકેને ઢાઢું થાય, બાવા કારેલી

૧૩. કનોડા વચમાં જોબન મઢડી ત્યારે જોગીડા રહેતા રે
ચતુરની વેશ્યા જોવાને જ્યાંતા છેલ્લી મઢીમાં પુર્યા રે
ઘેર આવી ચતુરે પૂછ્યું અરે જોગીડા કેવા રે
કાને કમળ મોતિયાં માળા
તારાં રોબડ વેશ સારા.

૧૪. પાટલા લ્યો રે પાટલા લ્યો.
તમારી તે માવરો સુથારાંને જાય રે
સુથારાંના છૈયા પાટલા લો.
ઊઠો ઊઠો રે વેવાઈઓ ભૈત પડે
પડતી હોય તો પડવા દેજો વિઠ્ઠાનું હોજર ભરવા દેજો
પાણી લે પાતેળનો છાશ લે છેનાણનો
ગાલ્લે આંટી પડાવો, મનોરા,
મોર જાય માંલ્લીનો ચેડ જાય એ ચેલ્લીનો
ગાલ્લે નાખી આંટી
છેલ્લાની માનો માંટી કરાવો, માનોરા

૧૫. ઘઉંની રોટલી પર શીરો
જોન મારો શીરો
વાલજીની વેશ્યાને ભાવે
જોન મારો શીરો
શીરો ખાધો ને મહિના રહ્યા

જોન મારો શીરો

છોકરો આવે તો મારા ભાઈનો

છોડી આવે તો આખા પંચની

જોન મારો શીરો

૧૬. ચણા વાયા ચણાના ખેતમાં

એને ઢાળિયે નાખી હેઠઈ ચણાના ખેતમાં

એતો ડુહ ડુહ રોવે ઘાઘરાના ડાઘ ક્યાં લૂવે

ચણાના ખેતમાં, બઈ તો ઘાઘરો લુવેને

રૂપિયો જુવે, રૂપિયો ખોટો રે.

૧૭. મારા ઘર પછવાડે ભાંગ ભાંગલડી રે

પેલો ભગવાન પીએ ભાંગ ભાંગલડી રે

એની બાઈડી પૂછે બાપ બેટા કોને

પિવડાવી ભાંગ ભાંગલડી રે

અમારા સોમાભાઈ સરદાર મરદે અમે

પિવડાવી ભાંગ ભાંગલડી રે.

૧૮. જાર વાયી રે લીલુડી જુવાર

ટોયા મેલા રે અમથોભાઈ સરદાર

પાદરે આવ્યા રે શીવાવાળી નાર

સામા મળ્યા રે અમથોભાઈ સરદાર

મેલો મેલો રે મોટાંના મોટીયાર

જાર વાયી રે લીલુડી જુવાર

ફટાણા ગાવાનો ચાલ હરેક કોમનું એક દૂષણ હતું, કડવા કણબી કોમમાં આ દૂષણ ફેલાયેલું હતું. પટેલોમાં ગાળ બોલાવી તે સહજ હતી, કારણ કે તે કોમને ઇતર કોમના માણસો તેમજ ખેતમજૂરો સાથે જીવનનો પનારો પડ્યો હતો. એટલે વાતચીતની ભાષામાં પણ વહુ બેટી, દીકરા દીકરીની હાજરીમાં પણ સારા પ્રમાણમાં ગાળાગાળીનો ઉપયોગ કરતો હતો. એક બાબત ખાસ નોંધવી ઘટે કે કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં સહજાનંદ સ્વામીની અસરને કારણે તેમજ આર્યસમાજની અસરને કારણે આ ચાલમાં સુધારો થયો. સુરત ઓલપાડ તરફ વસતા કણબીઓમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ વધારે હોવાથી આર્યસમાજની અસર અને બ્રિટિશ શાસનની અસરને કારણે તેમજ સુરત સમાજ સુધારણાનું કેન્દ્ર હોવાને કારણે ત્યાંના લોકો પર આ બધી અસરો પડી એટલે ત્યાંના પ્રદેશમાં પણ ફટાણાની ચાલમાં પરિવર્તન આવ્યું. પરંતુ ઉત્તર ગુજરાતના પ્રદેશોમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ નહિવત હોવાથી ફટાણાં ગાવાની ચાલ વધુ પ્રમાણમાં ફેલાયેલી હતી. આજે પણ તે સંપૂર્ણપણે નાબૂદ થઈ છે તેમ કહી શકાય નહીં.

ગુજરાતના કણબીઓ અનેક પ્રાદેશિક એકમોમાં વહેંચાયેલા હતા. અત્યાર સુધી આપણે જે કડવા કણબીઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે સામાન્ય રીતે ઉત્તર ગુજરાત અને અમદાવાદમાં પથરાયેલા હતા, પરંતુ કણબીઓની વસ્તી ઉત્તર ગુજરાત સિવાયના વિસ્તારોમાં પણ ફેલાયેલ હતી જેનો અહીં ઉલ્લેખ કરવો જણાય છે. આ અભ્યાસમાં મધ્યપ્રદેશ, દક્ષિણ ગુજરાત અને કાઠિયાવાડના કડવા કણબીઓને પણ આવરી લેવામાં આવ્યા છે.

વડોદરા જિલ્લાના કડવા પાટીદારોનાં સત્તાવીશ ગામોના જથાની ગણપતપૂરા મુકામે મળેલી સભા - ૧૯૦૮

પ્રિય વાંચક વૃંદ એ તો સુવિદિત છે કે હવે આપણી વીસ્તીર્ણ જ્ઞાતિ અજ્ઞાનને પ્રમાદની ગાઢ નીંદ્રામાંથી આળસ મરડી બેઠી થવાની તૈયારીમાં છે. તેનાં શુભ ચિહ્ન રૂપ વારંવાર આપ આ માસિકમાં તેમની સભા, પંચ અને સમાજના મળવાનાં વિવેચન વાંચો છો એટલું જ નહિ પણ અત્યાર સુધી જે જાગૃતિ માત્ર કડી પ્રાંતમાં જ હતી તે આપણી જ્ઞાતિના ખરેખરા શુભેચ્છકોના દીર્ઘ પ્રયાસથી વધીને ઠેઠ વડોદરા ભરૂચ અને સુરત જિલ્લા વગેરેની જ્ઞાતિનાં મથકોમાં ફેલાઈ છે. તે વડોદરા અને ભરૂચ જિલ્લામાં ૯૬ તથા ૨૭ ગામના બે જથામાં પ્રસરેલી છે. આધુનિક સમયમાં આપણી તરફની જ્ઞાતિનો તે તરફ જો કોઈપણ વખતે કશો સમ્બન્ધ હોય તો આ વખત તે સરળ હૃદયના પાટીદારો એ આપણને પોતાની બેઠકમાં આમંત્રણ પત્રિકાથી જાહેરમાન સાથે બોલાવ્યા તે પહેલું જ છે. સદરહુ સભા વૈશાખ સુદી ૪, ૫, ૬ ના માંગલિક દિવસે મળી હતી તે બાજુનાં માતે સત્તાવીશ ગામો ઉપરાંત અન્ય સ્થળેથી પણ ઘણાં જણ પધારેલા હતા જેમાં તે બાજુનાં બીજાં ૯૮ ગામોના આગેવાનો પૈકી મુખી મહીજીદાસ શખીદાસ મુવાલ વાળા તથા વડોદરાથી વાડી વચલી પોળવાળા પુરુષોત્તમદાસ હરગોવીંદદાસ તથા વિદ્યા વિલાસ પ્રેસવાળા પા. શીવલાલ મનસુખરામ તથા ઘણું ખુશી થવા જેવું તો એ છે કે કેટલાક લેઉવા બન્ધુઓએ પણ પધારી આ સભાને ઘણી શોભા આપી હતી. જેમાં ઈટોલાના પા. મકનદાસ મથુરભાઈ ગુપ્તે, શીવાભાઈ હીરાભાઈ તથા ઢાવટના પા. પુંજાભાઈ મીઠાભાઈ વગેરે મુખ્ય હતા. (જેમનાં નામો મને યાદ છે.) બહાર ગામના દુરથી આવનારાઓમાં વિરમગામથી દેશાઈ નારણદાસ જોરાભાઈ, દેશાઈ કાળીદાસ હરજીવનદાસ તથા કડવા વિજયના ઉત્પાદક માલીકો કેશવલાલ માધવલાલ તથા પુરુષોત્તમ લલ્લુભાઈ તથા શ્રી કડી પ્રાંત ખેડૂત સમાજના ચીફ સેક્રેટરી અમીન માણેકલાલ રાધાભાઈ તથા સરઢવથી કલોલ તાલુકાના જોઈન્ટ સેક્રેટરી પૈકી પા. છગનલાલ પીતાંબરદાસ પોતાના રૂના જોખમ ભર્યા ધંધાથી પણ નવરાસ લઈ આવ્યા હતા.જે પોતાના ઉદારને જ્ઞાતિભક્ત ભાગીદાર ચતુરભાઈ જેશીંગભાઈના ઉત્સાહને આભારી છે. વિરમગામથી કુમારશ્રી લાલસિંહજીભાઈનો પોતાની નાદુરસ્ત તબીયતને લીધે ન આવી શકાયાથી દીલગીરી દર્શાવનાર અને સભાનો સદાને માટે અભ્યુદય ઇચ્છનારો તાર આવ્યો હતો જે સભામાં વાંચી તેમની ઓળખાણ આપી હતી. સભાએ તેઓની આવી લાગણી માટે ઉપકાર માન્યો

હતો. આ સભા તેના ઉત્પાદક પા. બહેચરભાઈ રાયજીભાઈના મકાનમાં મળી હતી. જેને સદ્‌બોધક આરકા, ધ્વજા પતાકા અને તોરણ માળાઓ અને પુષ્પનાં કુંડાથી વિભુષીત કરવામાં આવ્યું હતું. સભાની શરૂમાં પા. બહેચરભાઈ રાયજીભાઈ વગેરે ગામના આગેવાનો એ બધાને સારો આવકાર આપનારું ટૂંક ભાષણ કરી પ્રમુખ તરીકે અમીન માણેકલાલને પસંદ કરવા દરખાસ્ત મુકી જે હર્ષ સાથે સર્વાનુમતે પાસ થતાં તાળીઓના અવાજો વચ્ચે પોતે સ્વીકારી હતી. દેસાઈ નારણદાસ જોરાભાઈના મંગળા ચરણનાં ભજનો સાથ સભાનું કામ શરૂ થયું હતું. સુધારાના ઘણા ઉત્તમ વિષયો ચર્ચાયા બાદ નીચે મુજબ ઠરાવ પાસ થયા હતા.

૧. શ્રીમંત મહારાજા સાહેબનું સહ કુટુમ્બ દીર્ઘાયુષ્ય ઇચ્છાનો ઠરાવ.
૨. કન્યાને તેર વર્ષની વય પહેલાં શાશરે વળાવવી નહીં. વળાવે તો રૂ. ૫૧/- પંચમાં આપે.
૩. કન્યા વિક્રય કરવો નહીં. કોઈ કરે તો વરનો બાપ રૂ. ૧૦૧/- તથા કન્યાનો બાપ રૂ. ૨૦૧/- પંચમાં આપે.
૪. કન્યાનું શાટુ, તેખડુ કે અવેજ ન કરવો. કોઈ કરે તો દરેક પક્ષ રૂ. ૨૦૧/- પંચમાં આપે.
૫. જથા બહાર કન્યા દેવી નહીં. દેતો રૂ. ૫૦૧/- પંચમાં આપે.
૬. શગાઈ ભાગવી નહીં. કોઈ ભાગે તો રૂ. ૧૦૧/- પંચમાં આપે.
૭. સ્ત્રી કદી આંધળી, લુલી કે રોગીષ્ટ હોય અથવા ત્રીશ વરસ સુધી તેને સંતાન ન થાય તો પંચની સંમતિ લઈ ખોરાકી પોશાકી બંદોબસ્ત કરી નવી સ્ત્રી કરવી. આની વિરૂદ્ધ વર્તન કરનારના રૂ. ૧૦૧/- લઈ પંચમાં આપવા.
૮. ફારકતી આપવી તથા લેવી નહીં. આવિરૂદ્ધ વર્તન કરનાર દરેક પક્ષની પાસેથી રૂ. ૫૧/- લેવા.
૯. કન્યાને કુલને દડે પરણાવવી નહીં. પરણાવે તો રૂ. ૩૦૧/- પંચમાં આપે.
૧૦. વળાવવાની ૧૩ વર્ષની વય થઈ જવા છતાં કન્યાને વળાવે નહીં અગર તેડે નહીં તો ગુનેહગારને પંચે ફરજ પાડવી ને રૂ. ૨૫/- પંચમાં લેવા.
૧૧. કોઈ માણસ પોતાની સ્ત્રીને કાઢી મુકે અગર જુદી રહે ને તે બાઈની રીત ભાત સંતોષ કારક હોય તો પંચે તેના ધણી પાસેથી અન્ન વસ્ત્ર અપાવવાં ન આપે તો વ્યવહાર બહાર કરી અન્ન વસ્ત્ર આપવી રૂ. ૫૧/- પંચમાં લઈ વ્યવહારમાં લેવો.
૧૨. મેંદો તથા પરદેશી ખાંડ જ્ઞાતિ ભોજનમાં વાપરવી નહીં. વાપરે તો રૂ. ૫૧/- પંચમાં લેવા.
૧૩. પંચના આગેવાનોએ લાંચ લેવી નહીં. લાંચ લીધાથી દશઘણી રકમ લેનાર અને આપનાર પાંચગણી રકમ પંચમાં આપે. જુઠું તોહોમત મુકનાર રૂ. ૫૧/- પંચમાં આપે.
૧૪. લગ્ન પ્રસંગે અથવા કન્યાને શાશરે વળાવતાં ફટાણાં ગાવાં નહીં જેને ત્યાં ગાય

તેની પાસેથી રૂ. પા તથા ગાનાર દરેક પાસેથી રૂ. ૧ા પંચમાં લેવો.

૧૫. પચાસ વરસ ઉપરાંતના મરણ પાછળ કાણે જવું નહીં. જાય તેની પાસેથી રૂ. ૫/- પંચમાં લેવા.

૧૬. શુભ પ્રસંગે કંકુના થાપા સ્ત્રીઓએ નહીં પણ ગોર અથવા વાલંદે મારવા. આ ઠરાવ તોડનાર પાસેથી પંચમાં રૂ. ૧૧/- લેવા.

૧૭. શ્રીમંતની નાત્ત કરવી નહીં. કુટુમ્બીઓને જમાડવાનો બાધ નથી તથા પાંત્રીશ વરસની અંદરના સ્ત્રી પુરુષના મરણ નીમીત્તે જમણવાર ન કરવો. કાંધીઆ અને કીયા કરવી. તે વિરૂદ્ધ વર્તનાર પંચમાં રૂ. ૨૫/- આપે.

૧૮. વિદ્યાના પ્રચાર માટે ફરજિયાત કેળવણીના કાયદાથી વિરૂદ્ધ ચાલી કોઈ માણસ પોતાના બાળકને ભણવા ન મોકલે તો રૂ પા પંચમાં આપે જે રકમ વિદ્યા વૃદ્ધિ ફંડમાં જમે કરવા. (ને તે ફંડની વૃદ્ધિ સારુ તથા બાળકોને ભણાવવાના શવડની ખાતર ઘર દીઠ રૂ. ૧/- વાર્ષિક લેવો ફંડ ભેગું કરવું.)

૧૯. આચાર વિચાર બરાબર ત્રણ દિવસ સુધી સ્ત્રીઓએ પાળવા નહીં પાળે તો રૂ પા પંચમાં આપે.

૨૦. વરસમાં એકવાર માગશર અગર ચૈત્રમાં શવડ પડતી રીતે, શાંગમા, પાદરા, ગણપતપુરા, તરશાળી, તતારપુરા તતા પાતરવેણી ગામોના પંચની મંજુરી મેળવી સભા બોલાવવી ને તારીખ નક્કી કરી પંદર દીવસ પહેલેથી ખબર આપવી.

આ પ્રમાણે સર્વે ઠરાવો સર્વાનુમતે ઘણા હર્ષ સાથે પાસ થયા હતા. વખત થઈ જવાથી પ્રમુખ વગેરેને પુષ્પ માળા, કલગી તુરાથી વધાવી લઈ સભા બીજા દીવસની બેઠક પર મુલત્વી રહી હતી. બીજે દિવસે બેઠક થતાં સર્વ ભ્રાતાઓને ઇચ્છાનુસાર ક્રમવાર વિષયો ચર્ચાવવા પ્રમુખે શંમતિ આપી. તેથી મુવાલના પા. માધવ કીલાએ પંચ ઇન્દ્રીઓના પંચ વિષય, ઇંટોલાના પા. મકનદાસ ગુપ્તે એ બ્રહ્મચર્યાદિ ચાર આશ્રમો, તરસાળીના પા. જેઠાભાઈ વનમાળીદાસે સમાજ મળવાથી થતા ફાયદા, મુવાલના પા. મહીજીદાસ શખીદાસે સંપ, અને વડોદરાવાળા પા. પુરુષોત્તમદાસ હરગોવિંદદાસે, આપણી હાલની સ્થિતિ વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યાં હતાં. આ સભાના શુભ કામના ચુસ્ત હિમાયતી અને ઉતપદક પા. બેચરદાસ રાયજીભાઈ, ઝવેરભાઈ રાયજીભાઈ તથા કેશવભાઈ રાયજીભાઈને આ સભા ઘણી જ આભારી છે કારણ કે સભાનું તમામ ખર્ચ તેઓ જ્ઞાતિ ભક્તોએ ઉઠાવ્યું હતું ને તેથી જ તેમના આભારના ભારથી મુક્ત થવા આ પંચના કદર દાન આગેવાનોએ પ્રસન્ન થઈ રૂ. ૫૦/- તેમને પાઘડીના આપ્યા હતા જે માનપૂર્વક સ્વીકારી તે રકમમાં કાંઈક વધારો કરી વિદ્યા વૃદ્ધિ ફંડમાં રૂ. ૫૧/- આપ્યા હતા જેમનું અનુકરણ કરી પધારેલા ગૃહસ્થોએ પણ અમુક રકમો મંડાવી હતી. રૂ. ૫૧/- રાયજીભાઈ રામદાસ ગણપતપુરા, ૨૫/- ગણપતપુરા પંચ ૨૫/- કડી પ્રાં. ખે. સ. ના પ્રમુખ, ૨૬ પાદરાના પંચ ૧૦ વડોદરા વાડી પંચ, ૧૦ વીરમગામ યુવક મંડળ ૧૦ મુવાલના પંચ, ૧૦ સાંગમાના પંચ, ૫/- અમથાભાઈ હીરાભાઈ આંતી, ૫ રઈજીભાઈ

ખુશાલ પાદરા, ૫ મનોરદાસ રણછોડદાસ તરશાળી ૫ જીવાભાઈ ધનજીભાઈ વડુ, ૫ તતારપુરા પંચ અને ૫/- તરસાળીના પંચ તરફથી ભરાયા હતા. બીજા ૯૬ ગમના જથાના આગેવાનોએ પોતાના ત્યાં આવી સભા થોડા સમયમાં ભરવાનો પોતાનો વિચાર પ્રદર્શીત કર્યો હતો. છેવટે પ્રમુખે પોતાનું ભાષણ પૂરું કરતાં પધારેલા પાટીદારોને જણાવ્યું હતું કે પંચથી ન્યાય મેળવવો, જમીનપર વધારા કરી હદ બહારની કિંમત કરી ન દેવી, તથા અતરે સાંભળેલાં ભાષણનો સાર ગેર રહેલા ભાઈઓને ચોરે એકઠા કરી બરાબર સંભળાવી તેમને લાભ આપવો છેવટે ઉમીયા માતાની જય બોલાવી સભા વિસર્જન થઈ હતી.

કણબી કડવા કસબે ઓલપાડ ચોર્યાસી, અમદાવાદી-પાટણવાડીઆ સુરતી

આ ન્યાતમાં વિવાહની બાબતમાં કન્યાનો બાપ વરવાળાને માગું મોકલતો હતો. વરને ઘેર જઈને વરને કપાળે ચાંલ્લો કરતો. વરકન્યાના સગા અને ન્યાગોર હાજર રહેતો. ચાંલ્લો થયા પછી પતાસાનો પડો ૧ કન્યાવાળો વરવાળઆંને આપતો તે વિવાહ ગણાતો. કન્યાના વિવાહ માટેની ઉંમર અવતરે ત્યાંથી કુળદેવીનો હુકમ થાય ત્યાં સુધીની ગણાતી. છોકરીનો બાપ ન હોય તો તેના સગાવાલા વિવાહ કરતા. કોઈ વિધવા બૈરીએ પોતાની દીકરીનો વિવાહ જ્યાં કર્યો હોય તે ફોક થઈ શકતો. સ્ત્રીનો વિવાહ ફોકનો ચાલ ન હતો અને પતસાંનો પડો આપ્યા પછી તે વિચાર સહી ગણાતો. શારીરિક ખામી હોય તો વિવાહ તૂટી જતો. પણ કન્યાનો વિવાહ આ બાબતમાં તૂટી શકતો નહીં. કારણ વિના કોઈ વિવાહ તોડે તો તેને ન્યાત ભારે સજા કરતી. આ ન્યાતમાં સાટું કરવાનો ચાલ ન હતો, અને કોઈ કરે તો તેનો બાધ ન હતો. આમ ઉપરનો ચાલ ઓલપાડ અને સુરતી કડવા પટેલોમાં હતો.

આ ન્યાતમાં પલ્લાનો રિવાજ ન હતો. પોતાના મળતર પ્રમાણે પલ્લાના અવેજમાં ઘરેણું આપતા હતા. કન્યાનો બાપ વરને પરણતાં પહેલાં ચાંલલાના કરીને રૂ. ૧૫, તથા રૂ. ૨૧ તથા રૂ. ૨૫ આપતો હતો. ત્યારે વરવાળો રૂ. ૨૦થી ૫૧ સુધીનું ઘરેણું પલ્લાના અવેજમાં આપતો હતો. કોઈ વધારે આપે તો ખુશી ગણાતી. કોઈ શખસને ચાંલ્લો ન મળે તો કંકુને કન્યા વાળે તેના પર ચાંલ્લાનો દાવો થતો હતો. આ ન્યાતમાં રૂપાનાં કલ્લાં તથા સોનાના વિરલા તથા કોટલી તથા સાંગળું જેને મળે તે શકશ એટલું પલ્લું આપતો. રોકડા રૂપિયા પલ્લાના બદલામાં આપવાનો ચાલ ન હતો. ચાંલ્લો થયા પછી લગન સુધીમાં જ્યારે વરના બાપને મરજીમાં આવે ત્યારે પલ્લું આપતો ને તે પલ્લાની જણસોને કન્યાને શરીર બાપના ઘરમાં પહેરાવતો હતો. કોઈ શકશ પોતાની દીકરીને સકાંકણી બેસાડે તે બાપ પોતાની સંપત પ્રમાણે પલ્લાના અવેજમાં ઘરેણું આપતા. ત્યાર પછી સાસરિયા કન્યાને ઘરેણું ઘાલતા તે તેમની ખુશી ગણાતી.

આ ન્યાતમાં જે શખસ એક વખત પરણેલો હોય તે ફરીથી પરણતો નહીં, કેમ કે નાતરું કરવાનો ચાલ હતો. કોઈ શખસને મોટી ઉંમર સુધી કન્યા ન મળી હોય તો તે શખસ સમડીના ઝાડ સાથે પરણીને પછી નાતરું કરતો. છોકરી મોટી થતાં

પલ્લું હવાલામાં અપાતું. ધણી કે બાપને ગેરથી લાવેલ ઘરેણાં પલ્લામાં ગણાતાં નહીં. જે પલ્લું બૈરીને મળ્યું હોય તે ધણીથી મરજી વિના કોઈને આપી શકતી નહીં. બૈરી પાસેતી વાજબી કારણથી ધણી તેનું પલ્લું લઈ શકતો. બૈરી બીજાને ત્યાં નાતરે જાય અથવા પોતે ધણીને ત્યજી દે તો પલ્લું બાપને ઘેર રહેતું હોય તો તે બાપને મળે ત્યારેતે પાછું આપતો હતો. સુરતના પટેલોમાં પણ પલ્લા માટેના આજ નિયમો હતા. બૈરીને રાજી કરીને પલ્લું લઈ શકાય. બળજબરી કરીને પલ્લું ઉતારી લેવાય નહીં.

આ ન્યાતમાં લગ્ન નક્કી કરવાનો દિવસ શાસ્ત્ર પ્રમાણે નહીં પણ કુળદેવીની આજ્ઞા પ્રમાણે થતો. તે માટે ઉંમરનો કોઈ બાધ ન હતો. પોતાના ગોત્રમાં પરણી શકતાં નહીં. કોઈ શખસ પોતાની બૈરીની બહેન સાથે પરણે તો બાધક ન હતું. કન્યાદાન આપવાનો અધિકાર પ્રથમ બાપ તથા કાકા તથા દાદા તથા ભાઈ પછી મા એ પ્રમાણે કન્યાદનનો ચાલ હતો. માંહેરામાં જે વખતે હાજર હોય તે કન્યાને પધરાવતો. એક દહાડે બે કન્યા પરણે તો બેઉની ચોરી જુદી જુદી બંધાતી હતી. એક બૈરી જીવિત હોય તો પણ બીજી બૈરી લાવવાનો ચાલ હતો. બેમાં જે ડાહી હોય તે મુખ્ય ગણાતી. પહેલી બૈરીની હયાતીમાં બીજી બૈરી કરવા માટે તો પહેલી બૈરીની રજા લેવી પડતી. તે રજા ન આપે તો તે બીજી બૈરીને જેટલું ઘરેણું આપે તેટલું પહેલીને આપવું પડતું. જે બૈરી અઘરાણી આવે તેનું મોસાળું કરવાનો ચાલ આ ન્યાતમાં ન હતો. બીજી બૈરી કરવા પાછળ કોઈ કારણ જરૂરી ન હતું. દીકરીનો તથા બહેનનો છોકરો પરણે ત્યારે મોસાળું કરવાનો ચાલ હતો. છોકરી મોટી થયા પછી સાસરે રહેવાનું હતું. ટૂંકમાં બાંધ્યા વિવાહ સ્વીકાર્યા હતા.

બૈરી તજયાનો ચાલ હતો. ધણીના કહેવામાં ન રહે તો તેને ફારગતી અપાતી. ફારગતી જોઈતી નથી. તજેલી બૈરી નાતરે ન જાય તો તેને ભરણપોષણ આપવું પડતું. બૈરીને તજે તે માટે કોઈ શિક્ષ ન હતી. ત્યજાયેલી બૈરી પિયર જતી રહે તો ભરણપોષણ અપાતું નહોતું.

આ ન્યાતમાં નાતરું કરવાનો ચાલ હતો. છેડો ફાડવો એ કે ફારગતી લખી આપે તેને છેડો ફાડ્યો કહેવાનો અને છેડો ફાડવા પણ જીવતે ધણીએ તે બૈરી બીજા સાથે નાતરું કરતી. ધણી પરદેશ હોય અને તેના મુદ્દાના સમાચાર ન આવે ત્યાં સુધી નાતરે જવાય નહીં. આ ન્યાતમાં મરદ પરણ્યા વગર નાતરું કરે તો તે ધણી ન્યાતમાં રૂ. ૧૨ કરના ચૂકવતો ને બૈરીથી પરણ્યા વગર નાતરું થતું નહીં. નાતરું કરતી વખતે પરણ્યા કરતાં વધારે પલ્લું આપવું પડતું. તે રકમ મુકરર થઈ નથી. ધણી મૂઆ પછી નાતરું કરે ત્યારે પહેલા ધણીનો માલ, પલ્લાં વગરે જે કાંઈ તે બૈરીની પાસે હોયતે ધણીના વારસને પાછું આપીને પછી નાતરે જાય એવી બાબતમાં ફારગતી લખવાનો ચાલ ન હતો. ધણી મરી ગયા પછી તે બૈરી નાતરે જાય તે બૈરીનાં છોકરાં નાની ઉંમરના હોય તો તેની મા સાથે લઈ જતી. તેઓ 'આંગળિયા' કહેવાતા. મોટા થયા પછી પોતાના બાપના ઘરમાં આવી શકતાં. લગ્નની બૈરીથા અને નાતરાની બૈરીથી

પેદા થયેલ સંતાનોને વારસા પર સરખો હક્ક રહેતો. પરણેલી બૈરી જીવતાં તેના ઉપર પણ બીજી બૈરી પાંચ વરસ સુધી વાટ જોતી અથવા ધણીના વારસો તેને ભરણપોષણ આપે તો બાર વરસ સુધી વાટ જોતી અથવા ધણીના વારસો તેને ભરણપોષણ આપે તો બાર વરસ સુધી રાહ જોતી અને પછી નાતરે જતી. રાજીખુશીથી ધણી-ધણિયાણી છૂટાં પડે તો પંચાતને રૂ. ૬ તો નાતરે જનારનું પલ્લું તે દીકરીને માટે કાકાને ત્યાં કે મોસાળમાં રાખવામાં આવતું, અને તે પર દીકરીનો હક્ક રહેતો.

કોઈ શખસ વહેંચણી કર્યા વિના પોતે માલ પેદા કરીને મરી ગયો હોય ત્યારે તેની ધણિયાણીને અન્નવસ્ત્ર આપે. હિસ્સો આપવાનો ચાલ ન હતો. માથા ઓળવાનું ને રહેવાની જગ્યા અને કોઈ શખસ પોતાના ભાઈઓ સાથે વહેંચણી કર્યા વિના મરી જાય તે તેની ધણિયાણી નાતરે ન જાય ત્યારે તેને દાણા મણ ૧૮ તથા લૂગડાં જોડ ૨ વરસોવરસ આપતો અને રહેવાની જગ્યા આપતો.

મરનારની ક્રિયા બ્રાહ્મણના કહ્યા પ્રમાણે થતી, અને ન્યાતના ચાલ પ્રમાણે કરવામાં આવતા. જો શખસને દીકરો ન હોય તો જે પોતે સત્તાવાન હોય તો પોતાની જીવતક્રિયા કરાવતા. મોટા ભાઈ હાજર હોય ત્યાં સુધી ક્રિયા કરવાનો અધિકાર તેને રહેતો, ને મોટા ભાઈ ગામ ગયો હોય અથવા અશક્તિમાન હોય તો નાનો ભાઈ ક્રિયા કરતો. આગ મૂકવાનો અધિકાર દીકરાઓનો હતો. તે ન હોય તો પિતરાઈ આગ મૂકતો, અને તે પણ ન હોય તો ન્યાતનો હોય તે આગ મૂકતો. બારમું કરવામાં જે દીકરાઓ હાજર હોય તે શ્રાદ્ધ કરતા. પોતાના ગોત્રમાં કોઈ ન હોય તો બૈરીને ક્રિયા કરવાનો અધિકાર હતો. ક્રિયા કરતાં બધા ભાગીદારની રજા જોઈતી. બૈરી માણસ મરી જાય તો તેની ક્રિયા તેના ધણીના કુળમાં થાય, ને તેની પછવાડી ગોરણી પિયરમાં જમાડતા. મરણ પાછળ લેઉવાઓની જેમ લહાણાનો કે દક્ષિણાનો ચાલ ન હતો. આ ક્રિયા માટે કોઈ ખરચનો આંકડો ચોક્કસ ન હતો. મરનારની પછવાડી અગિયારમાથી તે વરસી સુધી ત્રણ વખત પોતાનાં મોટાં સગાંઓને જમાડવાનો ચાલ હતો અને સંપત પ્રમાણે જમાડતા. ન્યાત જમાડવાનો ચાલ ન હતો.

આ ન્યાતમાં મોસાળનો વારસો કોઈને મળતો નહીં. કોઈ શખસ મા અને બૈરીને મૂકી મરી જાય તો વારસાનો અધિકાર માનો ગણાતો. વટલી ગયેલ શખસને વારસો મળતો નહીં. છોકરાને ઘર બહાર કાઢી મૂક્યો હોય તેને પણ વારસો મળતો નહીં.

આ ન્યાતમાં ભાઈઓ વહેંચણી કરે ત્યારે પોતપોતાના ભાગીદાર પ્રમાણે હિસ્સા જુદા કરી લેતા. વહેંચણી વખતે શાહેદી જોઈતી. ભેગા રાંધે તે જુદા કહેવાતા નહીં. ભેગા રહેતા હોય ત્યારે ઘરમાં વડીલ હોય તેને જ નોતરું આવતું. એમ ભાગીદારને પોતાનો હિસ્સો લઈ અલગ થવું હોય તો થઈ શકતો. ભાગીદાર બાળક કુંવારો હોય તો તેને પરણાવવાની અને તેના ખર્ચની જવાબદારી ભાગીદારોની સરખા પ્રમાણે રહેતી. બાપ મૂઆ પછી દીકરો વહેંચણી કરવા માગે તો માનું ચાલતું નહીં. માના સારુ હિસ્સો રાખીને દીકરાઓ વહેંચણી કરતા. કદાચ બાપ-દીકરા સાથે વહેંચણી

કરે તો બાપ પણ પોતાનો સરખો હિસ્સો રાખતો અને તેના મૃત્યુ બાદ ભાગીદારો વહેંચી લેતા. બાપનું કરજ હોય તેની પણ દીકરીઓ વહેંચણી કરતા.

જે ન્યાતનું ખાવુંપીવું ઘટતું નથી, તે ન્યાતનું કોઈ ખાય તો તેને ન્યાત બહાર મૂકવામાં આવતા. પોતાનો ધર્મ મૂકી બીજો ધર્મ પાળે તો પણ ન્યાત બહાર મૂકવામાં આવતા. કોઈના ઉપર તહોમતનામું પુરવારથાય તો તેને ન્યાત બહાર મૂકતા. ન્યાત બહાર મૂક્યો હોય તેના છોકરા જુદા રહેતા હોય અને ન્યાતવાળા તેને સ્વીકારે તો તે છોકરા ન્યાતમાં પરણી શકતાં. ન્યાત બહાર હોય તેને કોઈ શખસ જમાડે તો જમાડનારને દોષિત ગણવામાં આવતો. ન્યાત બહાર મૂકેલા શખસને ન્યાતમાં લોકોની આ આખરી સત્તા પટેલ તથા પંચાયતના લોકોની હતી. ઘણી ભારે તકસીરવાળાને ન્યાતવાળા બાળતા પણ નહીં. ન્યાત બહાર મૂકવાના નિયમો જે હોય તેનો અમલ બરાબર થતો. ન્યાતબહાર રહીને મરીજાય તેનો પૂતળ કરવાનો ચાલ આ નાતમાં ન હતો.

આ ન્યાતવાળા ઉમિયા માતાના સ્થાપિત ગણાતા. ન્યાતિઆચાર તથા કુળધર્મ પાળવાનો કોઈ ગ્રંથ મુકરર ન હતો તેઓ ન્યાતના ધારા મુજબ ચાલતા. તેઓનું સ્થાનક ઊંઝામાં હતું. ત્યાં ઓચ્છવ થતો તેની ખબર ઓલપાડ-સુરતના પટેલોને ન હતી.

આ ન્યાતમાં વાસણનો બંદોબસ્ત એ હતો કે ગામના લોકો જેને ઘેર વાસણ મૂકે તે રાખતો ને વાસણ ખરીદવા માટે (બનાવવા માટે) જે કોઈ શખસ કુંવારો નાતરું કરે તથા કોઈ શખસ પોતાની બૈરીનો છેડો ફાડી આપે તેની પાસેથી રૂ. ૧૨ ઉઘરાણું લેવામાં આવતું, અને તેથી ઘટે તો ગામમાં ઉઘરાણું કરતા. ગામમાં ખરચ (જમણ) હોય ત્યાં સુધી બહાર ગામ વાસણ આપતા નહીં.

ન્યાત ભોજનના ચાલનો રિવાજ હતો, જેને જે મળે તે જમાડતા. બૈરાં તથા મરદ વારાફરતી જમતાં હતાં. પીરસવા માટે જે રહેતા તે પોતાની ખુશીથી કે ઘરધણીના કહ્યાથી રહેતા. પીરસનાર બે વખત જમતા : પહેલા અને પછવાડે, પરગામવાળા એ આસપાસના ગામવાળા પરોણાને ન્યાતિ સાથે જમાડવાનો વહેવાર હતો. ન્યાત મોટી હોવાથી નોતરાં ગામનો ધામોર (હજામ દેતો તેમાં પટેલની રજા જરૂર ન હતી. ત્યાંથી તેને પૈસો ૧ મળતો, ને જે ગામમાં ખરચ હોય તે નોતરિયાને દાણા આપતા. ન્યાતગોર બદલાતો ન હતો. તેને ધારાધોરણ મુજબ પટેલો આપતા.

કડવા કણબી સુરતીઓ વાસણના બંદોબસ્તમાં વધારે કડક હતા. કુંવારો નાતરું કરે તેની પાસેથી રૂ. ૧૨, તથા કોઈ શખસ પોતાની બૈરીને ફારગતી આપે તેની પાસેથી રૂ. ૬ લેવાતા. જે ન આપે તેને ન્યાત બહાર મૂકવામાં આવતા, અને એથી ઘટે તો પંચમાં ઉઘરાણું કરીને વાસણ બનાવવામાં આવતા. ખરચ થયા પછી બે દહાડામાં ન આવે તો રૂ. ૧ા (સવા) પંચાયતવાળા લેતા, અને જે ધણી પંચાયતના નિયમ મુજબ ન ચાલે તેને વાસણ આપતા નહીં. સુરતી પટેલોમાં નોતરું દેવા ગોર જતા હતા, એટલે તેમનામાં નોતરિયો ચોક્કસ ન હતો.

કડવા કણબી સુરત ન્યાતમાં કણબીનો પટેલ ગંગારામ વંદરાવન હતા, જે વરસે

તેમની કુળદેવી ઉમિયાદેવીની લગ્ન માટેની આરતી થતી, ત્યારે ઊંઝાથી બ્રાહ્મણ લગ્નપત્રિકા લઈને પ્રથમ પટેલને ત્યાં આવતો. ત્યાર પછી સર્વે મળીને લગનિયાને વાજતે-ગાજતે વાડીમાં લઈ જતા. તે જગ્યાએ લગ્નપત્રિકાઓ વહેંચાતી અને પછે પાછા વાજતે-ગાજતે સુરતી પટેલને ઘેર આવતા ને ત્યાં તોરણ બાંધતા. આવેલા સર્વે લોકોને ધાણાગોળ વહેંચાતા. પછી લગનિયાને વિદાય કરે ત્યારે તે રાંદેર જાય, તથા પરગામ લગ્ન અથવા નાતરું કરવા જાન લઈને જાય તેને અસલથી સરકારની દાણ ચોકીની માફી હતી, અને ન્યાત પર સરકારનો કોઈ પ્રકારનો કર ન હતો. કોઈ ગુનેગાર હોય તે પટેલ પાસે જાય, અને પટેલ ગોરને કહી ગામનો મેળો કરે ને પંચાયતના લોકો તેનો ઇન્સાફ કરે તે કબૂલ રખાતો. સુરતી પટેલોમાં ન્યાત ગોર પાંચ હતા. તે કોઈથી બદલાઈ શકતા નહીં, તેને વિવાહ વખતે નાના ચાંલ્લામાં રૂ. ૧ તથા લગ્નની ચોરીના રૂ. ૩ા વરવાળો આપતો.

આ ન્યાતમાં દત્તક લેવાની ચાલમાં શાસ્ત્રની વિધિ કામ લાગતી ન હતી. પાલકપુત્ર લેવાનો ચાલ હતો, તેની કોઈ વિધિ ન હતી.પોતાના ઘરમાં રાખીને રોટલા ખવડાવે તેને પાલકપુત્ર લીધો કહેતા. પોતાના પેટે છોકરાં ન હોય ત્યારે લેતા. વિધવા બૈરી પાલકપુત્ર લીધો કહેતા. પોતાના પેટે છોકરાં ન હોય ત્યારે લેતા. વિધવા બૈરી પાલકપુત્ર લેતી. પોતાનાં સાસરિયાંની રજા લઈને લેતી. ધણીના ભત્રીજા છતાં બીજા કોઈને પાલક પુત્ર લેવાતો ન હતો. એમ કરતાં લે તો ભત્રીજાની રજાથી લેતો. પાલકપુત્રને સગા દીકરા જેટલો વારસો લઈ શકતો. પાલકપુત્ર લીધા પછી પેટે દીકરો પેદા થાય તો તે બન્નેનો વારસો બરાબર રહેતો. સગો દીકરો હોય તો પાલકપુત્ર લઈ શકાતો નહીં. ટૂંકમાં પોતાના સગામાંથી પાલક પુત્રને લેવામાં આવતો.

લગ્ન તથા ક્રિયા વખતે કુળગોરને જે આપવાનો ચાલ હતો તે પ્રમાણે તેઓ આપતા. કોઈ ગામ મૂકીને જાય તો પણ તેનો ગોર કુળગોર રહેતો. કુળગોર ત્યાં જાય ત્યારે પણ સંપત પ્રમાણે દક્ષિણા આપવી પડતી. કોઈ શખસને પોતાનો વારસ હોય તો બીજાને વસિયતનામું કરી મિલકત આપી શકતો નહીં. ચાર વારસ હોય તો એક વારસને પણ મિલકત અપાય નહીં. વિધવા બૈરી સંતાનરહિત હોય તો તે સ્થાવર મિલકત કોઈને વારસ તરીકે આપી શકતી નહીં, વેચી શકતી નહીં, પણ વાજબી કારણથી ગીરો મૂકી શકતી. આ માહિતી મે ૧૮, ૧૮૨૮ના રોજ નાત પટેલોએ લેખિત સ્વરૂપે આપેલી હતી, જેમાં આગેવાનોની સહીઓ અને બીજા સૌ પટેલોની સહીઓ હતી.

સુરતી પટેલો જણાવે છે કે, વિધવા સ્ત્રી સંતાન રહિત હોય અને તેને પિતરાઈ વારસ હોવા છતાં, પોતાનો સ્થાવર પાલ દાનથી યા કૃષ્ણાર્પણથી તથા વાજબી કારણથી ખરચ કરવામાં સ્વતંત્ર હતી. કોઈ શખસની ધણિયાણી આપખુદીથી કોઈની સાથે નીકલી જાય, અથવા નીકળી જવાની છે, એવું સાસરિયા તથા પિયરમાં અથવા ન્યાતવાળા સરકારને જાહેર કરીને કેદમાં રાખી શકતા. ને લઈ જનારને ન્યાતવાળા અને સરકાર સજા કરતી, જે કોઈ છિનાળું કરે તેને પંચાત પૂછતી હતી. આ માહિતી

૧૬મી જાન્યુઆરી ૧૮૩૦ના રોજ સુરતી પટેલ ગંગાદાસ વંદરાવન અને પટેલ શંકર નથુ તેમજ અન્ય ૧૨૮ જેટલા આગેવાનોએ પૂરી પાડી હતી.

હરેક બાબતના શિરસ્તાઓ લખેલા હતા. તેમાં કાંઈ ભૂલચૂક હોય અથવા લખવાનું બાકી હોય તો તે વાતનો સરકારનો ખુલાસો સાફ નજર ન આવે તો સરકાર પટેલને હુકમ કરતી, પછે પટેલ ન્યાત ગોરની સાથે ફલાણી બાબત સરુ ફલાણા વખતે ફલાણી બાબત માટે વાડીએ ચાલજો એવું ન્યાતના સર્વે લોકોને કહેવડાવતો. પછે તે મધ્યે જેટલા લોકો આવ્યા હોય તે સર્વેને વાતની જાણ કરવામાં આવતી, અને તેમાં વેતરફાણ થાય તો જે વાત પ્રમાણિક હોય તે સરકાર મંજૂર રાખતી. જે કોઈ પરવાડામાં દીકરી આપે અથવા લે તે પંચાયતની રજા લઈને આપલે કરી શકતો.

કડવા કણબી મૂળ ઓલપાડ વગેરે પરગણાની ન્યાતના શિરસ્તાઓની માહિતી મી. બારોડેલને એકત્રિત કરી હતી.

કણબી, કડવા કસબે ઓલવાડનો જવાબ વસવારીના પટેલ અંબાઈદાસ પ્રેમજી અને વેલાકલાના પટેલ કુંવરજી હરિભાઈની સહીથી તા. ૧૮મી માહે મે સને ૧૮૨૮ સંવત ૧૮૮૪ના જેઠ સુદ ૫ વાર રવિથી મોકલેલ હતી, જેમાં બીજી પણ સો સહીઓ હતી.

કણબી કડવા સુરતીનો જવાબ ન્યાતના પટેલ ગંગાદાસ વંદરાવનદાસ અને પા. શંકર નથુ(ની સહી દા. કુરના હતા) અને બીજી એકસો અઠ્ઠાવીસ સહીઓ દ્વારા મોકલેલ સંવત ૧૮૮૬ના પોશ વદ ૭ વાર સને, તા. ૧૬ જાન્યુ. ૧૮૩૦ અંગ્રેજી.

સુરત જિલ્લાના કડવા કણબી પાટણવાડીયાની ન્યાતીના ધારા સને ૧૮૮૮

શા. ૧૯૪૪ના જેઠ માસમાં કડવા કણબીની પંચાતના લોકો ગામ અબરાંમા તાલુકે વેરાછા ગામમાં એકઠા થયેલા, તે વખત પંચાત સમસ્ત એકદીલ થઈ ઠરાવ કર્યો કે, આપણી ન્યાતમાં ઘણો બીગાડ થયો છે. માટે પંચનો સુદારો થાય એ રીતે બંદોબસ્ત થવો જોઈએ. તે ઉપરતી પંચે એકદીલ થઈ પટેલ ભગા જેઠા તતા પટેલ લલુ દુલભ તથા પટેલ મોતીરામ રાગવજી તથા પટેલ ભગુ હીરા એ જણ ૪ ને અખત્યાર આપી નીમેલા. તે ઉપરથી નીચે મુજબના ધારા બાંધવામાં આવ્યા છે તે ધારા મંજુર કરવા શારૂ શા. ૧૯૪૪ના આશો વદ૨ વાર રવેઉને દીને તમામ પંચાત સમસ્ત સુરત કડવા બાવાની વાડીમાં એકઠા થયા. ત્યાં ધારાની કલમો વંચાવી તે તમામ પંચે ધ્યાનમાં લઈ, કલમ ૧ થી ૨૦ સુધીની બાબતો પ્રમાણે તમામ પંચે ચાલવું એ રીતે મંજુર કર્યું છે. તેથી આજ રોજથી તમામ કડવા કણબી પાટણવાડીઆની ન્યાતીના માણશોએ ચાલવું. કલમોની વીગત નીચે મુજબ :

૧. કડવા કણબીની ન્યાતમાં કોઈ શખશ છોકરીઓનાં વીવાહ કરી શગાઈ બીજાના છોકરા સાથે કરે છે, તેમાં શગાઈ કરવામાં આવે ત્યારે પૈસા આપે છે. પૈસા આપ્યા એટલે વીવાહ નક્કી થાય છે. એ રીતે વીવાહ નક્કી થયો એટલે તે શગાઈ કરેલી કોઈએ તોડવી નહીં. અગર કરેલા વીવાહની શગાઈ કોઈ શખશ તોડશે તો પંચ કદી તેને ન્યાતમાં વાપરશે નહીં. જ્યારે તોડેલી શગાઈ પ્રથમ જેને ત્યાં કરેલી

તેને ત્યાં કાયમ કરશે ત્યારે પંચમાં વાપરવામાં આવશે. ને કસુર બદલ પંચમાં રૂ. ૨૫/- પચીશ લેખે તોડનાર તથા તોડેલી શગાઈ કબુલ કરનાર પાસેથી લેવામાં આવશે.

૧. છોકરીના વીવાહ ચાલો થયા પછી છોકરી આંધલી અગર લુલી વગેરે દરદથી રોગીષ્ટ થાય તો કરેલી શગાઈવાળા એ પ્રથમ તે છોકરી સાથે પરણવું. બાદ બીજી છોકરી સાથે પરણવું હોય તો ફરતા આજુબાજુના ગામ ૧૦ની પંચની રજા લઈ તે જ દીવશે અગર માંડવરાતે પરણવું. પણ દરદી છોકરી સાથે પ્રથમ નહીં પરણશે, તો અગર નહીં પરણાવશે તો, તે શકશને પંચાતમાં દૂર કરી પંચાત કબુલ વાપરશે નહીં.

૨. દરદી છોકરી સાથે પરણ્યા બાદ તે છોકરીને ખોરાકી પોશાકી વગેરેનો બંદોબસ્ત મરદે કરી આપી તેનું રક્ષણ કરવું. મરદ તેની પરવશી નહીં કરે તો છોકરીએ અથવા તેના માબાપે અથવા પાસેના સગાએ ગામ ૧૦ની પંચાતને એકઠા કરી કોરાકી વગેરેનો બંદોબસ્ત કરાવી લેવો.

૩. દરદી છોકરીના ઉપર બીજી છોકરી સાથે વિવાહ કરવો હોય તો ગામ ૧૦ની પંચાતને એકઠા કરી હકીકત જાહેર કરવી. બાદ પંચાતની નજરમાં આવશે તો બીજી ચોકરી સાથે વીવાહની શગાઈ કરવાની રજા આપશે ને આગલી છોકરીની તથા તેનાં માબાપની તથા પાસેના સગાંની ખુશી વીવાહ તોડવાની હોય તો તે બદલ રૂ. ૧૬૧/- છોકરીને આપવાના તથા રૂ. ૨૫/- પચીસ પંચમાં લેવા તથા ન્યાત ગોર બ્રાહ્મણને રૂ. ૨/- બે અપાવવા. ને ફારગતી થયે બીજી છોકરી સાથે શગાઈ કરી વીવાહ કરવાની પંચે રજા આપવી. પંચની રજા શીવાય તથા આગલી છોકરીની ફારગતી લીધા સિવાય બીજી છોકરી સાથે વીવાહ કરશે તથા કોઈ શખશને તે છોકરી આપશે તો કરનાર તથા આપનાર શખસોને પંચ કબુ ન્યાતમાં વાપરશે નહીં.

૪. છોકરીની સગાઈ કરવા બાદ છોકરો આંધળો તથા લુલો વગેરે દરદથી રોગીષ્ટ થાય ને મરદના વોમાં નહીં આવે એમ હોય તો છોકરીએ અથવા તેના માબાપે અથવા પાસેના સગાએ ગામ ૧૦ની પંચ એકઠી કરી તેને જાહેર કરવું. બાદ પંચ રજા આપેથી છોકરીની સગાઈ બીજા સાથે કરવી. તેને ફારગતી કરવાની જરૂર નથી.

૫. ન્યાતના સઘળા માણશો છોકરા પરણાવવા જાય ત્યારે છોકરીને પલ્લુ ચડાવા રૂ. ૫૦થી રૂ. ૧૦૦ સુધી લઈ જવું. જાસ્તી લઈ જવું નહીં. ને છોકરીના બાપે રૂ. ૫૦થી રૂ. ૧૦૦ સુધીના પલ્લાથી છોકરીને પરણાવવી. ચોકરીનો બાપ અગર પાશેના સગાં વધારે જાણશો માંગી પરણાવતી વખત કોઈ પણ રીતની તકરાર હરકત કરશે તો છોકરાના બાપે જ્યાં પરણાવવા ગયા હોય તે ગામનાં લોકોને જાહેર કરવું, એટલે વસ્તીવાળાએ પલ્લાનું જે વર રૂ. ૫૦ થી ૧૦૦ સુધીનું છે એમ તપાસ કરી છોકરીને પરણાવે એમ કરવું. ને તકરાર ગેરવાજબી

કરી એમ માલમ પડે તો વસ્તીમાં રૂ. ૫ કસુર બદલ લેવા ને વસ્તીમાં વાપરવા. કદાચ છોકરાનો બાપ વધારે જણશો લઈ જશે ને વાત હરકોઈ ગામવાળાના જાણવામાં આવશે ને તે પંચને જાહેર થશે તો તે વધારે જણશો લઈ જનાર પાસે પંચમાં રૂ. ૫ લેવામાં આવશે. ગામ ૧૦ની પંચે તપાસ રાખવાનો અખત્યાર છે.

૨. કોઈ અસ્રીથી પોતાના ધણીની ફારગતી લીધા સિવાય બીજા કોઈ સાથે નાતરે જવાય નહીં તેમ મરદે એક અસ્રી છતાં બીજી અસ્રી પોતાની અસ્તીની તથા પંચની રજા સિવાય કરવી નહીં. એ રીતે પંચે ઠરાવ્યું છે. તેથી અવાર પછે કોઈ શખશ બીજી અસ્રી રજા શીવાએ કરશે તો તે શખશને તથા તે શખશને છોકરી આપશે તેને પંચ કદી ન્યાતમાં વાપરશે નહીં.

૧. કોઈ અસ્રીને પોતાના મરદ સાથે તથા મરદને અસ્રી સાથે હલ તર નહીં થાય તો તે ફારગતી મરદે અગર અસ્રીએ લેવી હોય તો મોટી પંચના ગામ ૪૦ ચાલીશની પંચ એકઠી કરી હકીગત જાહેર કરવી. તેમાં પંચની નજરમાં એમ આવશે કે ધણીધણીઆણીને જનમ હલતર થવાની નથી. ને મરદ તથા અસ્રી ફારગતી લેવા તથા આપવા રાજી છે તો જેની કશુર હોય તે શખશ પાસેથી રૂ. ૨૫૦/- બસોને પચાસ ફારગતી લેનારને અપાવવા. તથા રૂ. ૨૫/- પચીસ પંચમાં લેવા. તથા રૂ. ૪ ચાર ન્યાતગોર બ્રાહ્મણને આપવા તથા રૂ. ૫૦ પચાસ મરદ તથા અસ્રી જે ગામમાં રહેતા હોય તે ગામવાળાને રૂ. ૨૫ લેખે રૂ. ૫૦/- અપાવવા. જુમલે રૂ. ૩૨૯ ત્રણસો ઓગણત્રીશ, જેના તેને અપાવી ફારગતી કરવાની રજા પંચે આપવી, બાદ ફારગતી થશે. પંચની રજા સિવાય કોઈ શખશ ખાનગી રીતે ફારગતી કરશે તો ફારગતી કરનાર તથા આપનારને પંચ કબુ ન્યાતમાં વાપરશે નહીં. બાદ પંચની નજરમાં આવશે તો રૂ. ૨૦૦ લઈ, પંચમાં દાખલ કરશે. ને તે ગામ ૬૦ની પંચ એકઠી કરવાથી તે પંચ બસો રૂ. લઈ દાખલ કરશે. વળી કોઈ શખશ ખાનગી ફારગતી કરવામાં સામેલ થશે તો તે શખસોને રૂ. ૧૦૦/- સો પંચમાં આપવા પડશે. ને તે રૂ. આપવામાં કોઈ રીતની હરકત કરશે તો તે સખસોને પંચમાં વાપરવામાં આવશે નહીં. જ્યારે પંચના ઠરાવેલા રૂ. આપશે ત્યારે પંચમાં તેને વાપરવામાં આવશે.

૨. કોઈ અસ્રીને છોકરાં નહીં થાય તો, ને તે અસ્રીની ઉંમર વરસ ૨૫ની થાત ત્યાં સુધી બીજી અસ્રી કરવી નહીં. એમ છતાં છોકરાંના કારણથી મરદને બીજી અસ્રી કરવી હોય તો આગલી ઓરતનું મન મનાવી ગામ ૧૦ની પંચ એકઠી કરી પંચને હકીકત જાહેર કરવી. તે ઉપરથી પંચે અસ્રીની ઉંમર વગેરેની તપાસ કરી, બાદ મરદને બીજી અસ્રી કરવાની જરૂર છે એણ પંચની નજરમાં આવે તો આગલી ઓરતને ખોરાકીપોશાકીનો બંદોબસ્ત કરાવી અપાવવો તથા રૂ. ૩૦૦નું પલ્લાનું જેવર અથવા રૂ. આપવા. બાદ બીજી અસ્રી કરવાની પંચે

રજા આપવી. પંચની રજા સિવાય કોઈ શખશ બીજી અસ્રી કરશે તો, અગર કોઈ કન્યા આપશે તો તે શખસોને પંચ કબુ ન્યાતમાં વાપરશે નહીં. જ્યારે પંચમાં રૂ. ૨૦૦/- બસો આપશે ને પંચની નજરમાં આવશે તો પંચમાં દાખલ કરશે.

૩. હરેક શખસો અસ્રી સાથે વીવાહ કરી નાતરાંની કન્યા લાવે છે. તે શખસે કન્યાને તેડવા જવું ત્યારે પલ્લાંનું જેવર રૂ. ૫૦૦/- સુધીનું લઈ જવું. જાસ્તી જઈ જવાની પંચે બંધી કરી છે તેથી છોકરીનાબાપે રૂ. પાંચસોથી વધારે ઘરેણું માગવુ નહીં, તથા મરદે લઈ જવું નહીં. એવી બંધી કરી છે છતાં કોઈ લઈ જશે તથા છોકરીનો બાપ રાખશે તો તેની પાસેથી રૂ. ૫૧/- લેકે પંચમાં લેવામાં આવશે. જાસ્તી પહેરાવવી હોય તો પોતાને ઘેર તેડી લાવવા બાદ વધારે પેરાવશે તેની હરકત નથી. આ બાબત ન્યાતગોર બ્રાહ્મણ તપાસ કરશે. ને તપાસ કરવા આવે ત્યારે છોકરાના બાપે બ્રાહ્મણને રૂ. ૧/- એક આપવો. તે સીવાય ગામલોકોએ પણ તપાસ રાખવી. ને વધારે જનસો લઈ ગયા એમ માલમ પડવાથી ગામ ૧૦ની પંચે ફેસલો કરવો.

૪. અસ્રી પોતાના ધણીને ત્યાં જતી નથી તથા પોતાના માબાપ તથા પાસેના સગા મોટી ઉંમર છતાં પોતાના ધણીને ત્યાં મોકલતા નથી એ ગેરવાજબી છે. તેથ અસ્રીના ધણી તરફથી તેડવા જવું, ને ઓરતને મોકલે નહીં તો અસ્રી જે ગામમાં રહેતી હોય તે વસ્તીવાળાને જાહેર કરવું. એટલે વસ્તીવાળાએ તે અસ્રીને મોકલાવવી. વસ્તીવાળા લોકોના કહેવાથી પોતાના ધણીને ત્યાં નહીં જાય તો તથા અસ્રીના માબાપ તથા પાસેના સગાં નહીં મોકલે તો જેની કસુર માલમ પડે તે શખસને વસ્તીના વહેવારમાંથી દૂર કરી વાપરવા નહીં. તેમજ મરદ અસ્રીને નહીં તેડે તો અસ્રી તરફનાએ મરદ જે ગામમાં રહેતો હોય તે ગામવાળાને જાહેર કરવું, એટલે વસ્તીવાળાએ મરદને કહી પોતાની અસ્રીને તેડી લાવે એવો ઠરાવ કરી આપવો. તે છતાં નહીં તેડી લાવે તો વસ્તીવાળાએ મરદને વાપરવો નહીં. અસ્રીને પોતાને ઘેર તેડી લાવવાથી વાપરવો. તેમજ અસ્રીને પણ પોતાને સાસરે જવાથી વસ્તીમાં વાપરવામાં આવશે. નહીં બોલાવવા તથા નહીં મોકલવાની કસુર બદલ વસ્તીમાં રૂ. ૨/- બે લેખે લેવામાં આવશે.

૫. મરદ હરેક દરદથી રોગીષ્ટ થાય અથવા મરદના વોમાં નથી તો તેની અસ્રીએ તથા તેના માબાપે તથા પાસેના સગાએ ગામ ૧૦ની પંચ એકઠી કરી હકીગત જાહેર કરવી. એટલે પંચે સારી રીતે તપાસ કરી, એમ નજરમાં આવે કે મરદ-મરદના વોમાં નથી તો ઓરત પાસેથી મરદને રૂ. ૧૨૫/- એકસો પચીસ અપાવવા તથા પંચમાં રૂ. ૧૨ાા લેવા તથા ન્યાતગોર બ્રાહ્મણોને રૂ. ૨/- અપાવવા. જુમલે રૂ. ૧૩૯ાા અપાવી, ફારગતી કરાવી આપવી. કદાચ મરદ

તથા તેના માબાપ તથા પાસેના સગા ફારગતી નહીં આપે તો મરદને તતા તેના માબાપને તથા પાસેના સગાને તથા તેના પક્ષીને જેની કસુર પંચની નજરમાં આવે તેને પંચમાં વાપરવામાં આવશે નહીં. જ્યારે ફારગતી આપશે ત્યારે પંચમાં દાખલ કરવામાં આવશે.

૬. પરણેલી કન્યા રંડાએ તેનું પલ્લાંનું જેવર જ્યારે બીજી જગ જાય ત્યારે મરનારના વારસને આપવું તથા કાચી છોકરી ગુજરી જવાથી તેના ઉપરનું ચડેલું પલ્લું ચડાવનારને પાછું આપવું. આપ્યા સિવાય નાતરે જવું નહીં તથા નાતરે દેવી નહીં. પલ્લાંનું જેવર આપ્યા સીવાય બીજી જગે જશે તો તે શકસને પંચમાંથી દૂર કરી વેહેવાર રાખવામાં આવશે નહીં. જ્યારે તેને પલ્લાનું જેવર આપશે ત્યારે પંચમાં દાખલ કરવામાં આવશે. આગલા ધણીનું પલ્લાંનું જેવર આપવા શીવાએ કોઈ શખશ લઈ જશે તો લઈ જનાર પાસેથી તથા મોકલનાર પાસેથી પંચમાં રૂ. ૫૧/- એકાવન લેખે લેવામાં આવશે. ને તે રૂ. ૫૧ એકાવન લેખે લેવામાં આવશે ને તે રૂ. મોટી પંચમાં દાખળ થશે. આ કલમની તપાસ કરવાને ગામ ૧૦ની પંચાતનો અખત્યાર છે.

૭. પોતાની અસ્ત્રી ગુજરી જાય છે તેની જગે બીજી અસ્ત્રીનો ચાંલો કરી ગુજરનાર અસ્ત્રીનાં તેરમાંને દીવસે સગાઈ કરી રૂ. ૧/- એક ચાંલ્લાનો આપે છે, તથા કંશાર કરી ખવડાવે છે. એ ધારો ચાલે છે તે રદ કર્યો છે માટે અવાર પછે તેરમાંને દીવસે વીવાહ કરી ચાંલાનો રૂ. ૧/- આપવો નહીં તથા લેવો નહીં. ગુજરી જનાર અસ્ત્રીને એક માસ થાય ત્યારે બીજી અસ્ત્રી સાથે વીવાહ કરી કંસાર ખવડાવવો એક માસની અંદર કોઈ ચાંલો કરી રૂ. ૧/- એક આપશે તથા લેશે તેની પાસેથી પંચમાં રૂ. ૫૧/- એકાવન લેખે બેઉ પાસેથી લેવામાં આવશે. સગાઈ કરી વાતચીત કરી ત્રાઈત ધણીને ત્યાં રૂ. રાખશે તેને હરકત નથી.

૩. છોકરીની સગાઈ કરવાના કામમાં તથા રંડાએલી કન્યાને ઠામ બેસાડવાના કામમાં ચોકરીના સગા તથા ભાંજઘડીઆ લોકો કન્યાવીક્ર કરી રૂ. લે છે. અસલ કન્યાવીક્રય કરી રૂ. લેવાનો રીવાજ નથી. તે રીવાજ મુજબ અવારપછે કોઈ શખશે સગાઈ કરવાની બાબતમાં રૂ. લેશે તથા આપશે ને જેના ગામમાં રૂ. આપવા તથા લેવાનું થાય તે ગામવાળાએ ગામ ૧૦ની પંચાતને જાહેર કરવું. એટલે દશગામવાળાએ તપાસ કરી જેણે રૂ. લીધા હોય તે રૂ. પાછા આપનાર શખસને અપાવવા. ને બંધી તોડવા બદલ લેનાર તથા આપનાર પાસેથી રૂ. ૨૫/- પચીસ લેખે લેવામાં આવશે ને તે રૂ. મોટી પંચમાં દાખલ થશે, જે ગામમાં રૂ.ની આપલે થઈ હશે ને તે વાત વસ્તીના જાણવામાં આવવા છતાં પંચને જાહેર નહીં કરશે તો તે બાબત વસ્તીવાળાને પંચે પુછવામાં આવશે.

૪. કોઈ સખશ ગુજરી જાય છે તેની ક્રીયાખરચ કરવાને છ દીવસ થાય

છે ત્યારે ઘણા લોકોને નોતરાં લખવા બોલાવવાનો રીવાજ છે તે ધારો રદ કર્યો છે. તેથી અવાર પછે કોઈ સખશને ત્યાં ખરચ આવે ત્યારે ચીઠીઓ લખી, નોતરાં લખવા; કોઈને બોલાવવા નહીં. ગામના તથા પોતાના નજીકના શગાથી નોતરાં લખવાં. ખરચવાળો ધણી ચીઠ્ઠી લખી બોલાવે તેને ત્યાં કોઈએ જવું નહીં. નજીકનાં શગાં નોતરાં લખવા જાય. પાકી રસોઈ કરીને ખવડાવવું નહીં તથા ખાવું પણ નહીં. એ રીતે બંધી કરવામાં આવી છે, છતાં કોઈ ખરચવાળો ધણી ચીઠી લખી નોતરાં લખવા બોલાવશે તથા પાકી રસોઈ કરી ખવડાવશે તેની પાશેથી રૂ. ૫૧/- એકાવન મોટી પંચમાં લેવામાં આવશે. ને આ બાબતની તપાસ કરવાનો ગામ ૧૦વાળાને અખત્યાર છે.

૫. કોઈ સખશને ત્યાં ખરચ આવે છે તે ખરચવાળો ધણી ચઉદમાને દીવસે ચીઠીઓ આપી લોકોને જમવા રાખે છે તે ધારો રદ કર્યો છે.........

૬. ન્યાતમાં કોઈ સખશથી અજાણપણે........... કોઈ સખશ બુજીને વટલી જાય છે ને વટલનાર ફરી પાછો આવે છે તે શકસને પંચમાં દાખલ થવા માગતો હોય તો મોટી પંચના ગામ ૪૦ની પંચ એકઠી કરવાથી તેનો ફેંસલો મોટી પંચે મરજી મુજબ કરવાને મુખત્યાર છે; પાંચ યા દશ ગામવાળાનો અખત્યાર નથી. તેમાં લાંબી મુદતના વટલેલા સખશને ન્યાતમાં દાખલ કરવામાં આવશે નહીં.

૭. આપણી ન્યાતમાં કોઈ સખશને ત્યાં ખરચ આવે છે તે ધણી નોતરાંની ચીઠીઓ લખીને મોકલે છે તે ચીઠીનાં નોતરાં પ્રથમ લખેલો સખશ ગામમાં દેવડાવે છે. તે મુજબ અવારપછે ચીઠીમાં લખેલા નામ સીવાય જાસ્તી ઘેર નોતરાં દવડાવશે તો ને તે વાત પંચના જાણવામાં આવશે તો તે સખશને પંચાતે મરજી મુજબ પુછવામાં આવશે. તે સીવાય ચીઠીમાં નામ લખેલું નથી ને વગર લખેલો કોઈ સખશ જમવા જશે તો તે સખશ ને પંગતીમાંથી ઉઠાડી દૂર બેસાડવામાં આવશે. જેનું નામ લખાઈ આવ્યું હોય તેની જગે તેના ભાઈ તથા ભતરીજા જશે તેને હરકત નથી. આ બાબત તપાશ ન્યાતગોર બ્રાહ્મણોએ કરવી.

૮. આપણી ન્યાતમાં મરનારની પાછળ પોત કરવાનો રીવાજ ચાલે છે તે ધારો રદ કર્યો છે. ફક્ત પોતાના વેવાઈ સંબંધીમાં છોકરાના તથા છોકરીના બાપે માત્ર પોત આપવું. પીત્રાઈ વગેરે આપે છે તે કોઈએ આપવું નહીં. બંધી કરી છે માટે કોઈ આપશે તો પંચે તેને પુછવામાં આવશે.

૯. હર કોઈ માણસના મરણ પ્રસંગે સગાવાહાલા કે કુટુંબ એકઠા કરાઈ બઈરાંઓ રડવાને સારુ બારમાં ઉપરયા શપરમે દહાડે જાય છે.....

૧૦. .....

૧૧. પંચાતમાં કોઈ સખશની ફારગતી કરવામાં આવે તો તેના ઉપર પંચના રૂ. ૨૫/- પચીશ લેવાનો ઠરાવ છે. તે બાબત પંચ એમ ઠરાવે છે કે ફારગતી કરનારે ફારગતી ઉપર ન્યાતગોર બ્રાહ્મણની સાક્ષી કરાવી પંચના રૂ. ૨૫/- બ્રાહ્મણને આપવા,

ત્યારે ફારગતી થશે. બ્રાહ્મણોની શાક્ષી કરાવશે નહીં ને પંચના રૂ. નહીં આપશે તેની પાસેથી રૂ. ૫૧/- પંચમાં લેવામાં આવશે.

૧૨. કોઈ સખશ કુંવારો હોય છે ને તે ફરી કન્યા કરે છે ત્યારે તેની પાસેથી ગામની પંચના રૂ. ૧૨/- બાર તથા ન્યાતગોર બ્રાહ્મણના રૂ. ૨/- લેખે લેવાનો ધારો છે તે મુજબ ધારો કાયમ રાખેલો છે.

૧૩. ન્યાતમાં દરેક બાબતના રૂ. આવે તે બે જગે મુકવામાં આવતા હતા. તે જ ધારા મુજબ જે શીલક હાલ વધે તે પંચની નજરમાં આવશે ત્યાં બે જગે મુકવામાં આવશે.

૧૪. ન્યાતગોર બ્રાહ્મણોને પંચ ઠરાવ કરી આપે છે કે હરેક ખરચવાળાએ પોથી મંડાવવાથી રૂ. ૨/- બે આપવા તથા વગર પોથી મડાવવાવાળાના ખરચવાળાએ રૂ. ૧/- એક આપવો. તેમાં કોઈએ હરકત કરવી નહીં.

૧. ન્યાતગોર બ્રાહ્મણો ખરચમાં આવે છે તે સર્વને ચાંલ્લા કરી આશીરવાદ આપે છે પણ તેને ચાંલ્લાની દક્ષણા બરાબર આપતા નથી. માટે પંચ ઠરાવે છે કે માણસદીઠ પઈ એકથી ત્રણ પઈ સુધી બ્રાહ્મણનું ગોરને આપવા. એ મુજબ નહીં આપશે તો તેની પાસેથી પંચ દંડ વસુલ કરશે.

૧૫. ગામની પંચને અખતીઆર છે કોઈ શખ્સ એક છોકરી ઉપર બીજી છોકરી સાથે વીવાહ કરવા પંચ એકઠા કરવા. તથા તેના માબાપની તથા પાસેના શગાંની ખુશી લઈ સંબંધ કરે તો તો છોકરીને રૂ. ૧૬૧/- અપાવવા તથા પંચમાં રૂ. ૨૫/- અપાવવા અને ગોર બ્રાહ્મણને રૂ. ૨/- અપાવવા, બાદ બીજી છોકરી સાથે વીવાહ કરવા રજા આપવી. કદાચ છોકરો આંધળો તથા લુલો વગેરે દરદથી મરદના વોમાં નહીં હોય તો છોકરાની તપાશ કરી છોકરીને બીજા સાથે વીવાહ કરવાની રજા આપવી. તે બાબત ફારગતી કરવાની જરૂર નથી. દરદી છોકરી ખોરાકીપોશાકીને સારુ કેહે તો તેનો બંદોબસ્ત રીતસર કરી આપવો. આ કલમ મુજબ તથા ધારામાં લખેલી કલમોમાંનો અખત્યાર દશ ગામ વાળાને આપ્યો છે. તેથી પક્ષપાત નહીં કરતાં વાજબી ફેંશલા કરી આપવાને. પક્ષપાત કરશે ને કોઈ નારાજી થઈ મોટી પંચને જાહેર કરશે ને તેની તપાશમાં પક્ષપાતપણે ફેશલો કરેલો જણાવવાથી મોટી પંચે પૂછવામાં આવશે.

૧.ગામ પાંચની પંચને અખત્યાર છે કે કોઈ શખશ ધરંમવીરોધ માટે એકઠા કરે તો તેની તપાસ પક્ષપાત નહીં કરતાં તેનો નીકાલ કરવો. ને ધરમને માટે કાંઈ રૂ. નીમવામાં આવે તો ન્યાતગોર બ્રાહ્મણ વગેરેને અપાવવા. આ કલમ મુજબ ફેંસલો બરાબર નહીં થશે ને ફરીઆદી નારાજ થઈ દશ ગામવાળાને જાહેર કરવાથી દશ ગામવાળાએ ફેંશલો કરી પાંચ ગામવાળાએ ગેરવાજબી કર્યું તે વીશે તેને પૂછવામાં આવશે.

૧૬. આપણી ન્યાતમાં પેસ્તર ઉલટી બાબતોના રૂ. લેવાએલા છે તેમ બાકી

છે તે રૂ. લેવા. તથા જેની પાસે દરેક બાબતોના રૂ. લેવાના છે તથા પંચના જે કામ બાકી છે તે તમામ બાબતોના ફેંસલા કરવા પંચે ઠરાવ્યું છે કે વરશની આબાદી થએથી તમામ ફેંશલા કરી રૂ. વસુલ કરવામાં આવશે. ને જે સખશો ઉલટું ચાલેલા છે તેને પુછવામાં આવશે....

૧૭. ....

૧૮. આપણી ન્યાતમાં મરદ કે અસ્ત્રી ગુજરી જાય છે ત્યારે વારશ બીજા કોઈને કરવાનો હક નથી. મરનારની છોકરીના કરીના છોકરા તથા પોતાના પીત્રાઈને વારશ કરવાનો હક છે. આમ બીજા કોઈને વારશ કરી પોતાની મીલકત બીજાને આપે તે અપાય નહીં. તથા મરદ ગુજરવાથી અસ્ત્રીને મીલકત બીજાને આપવી નહીં તેમ તે મીલકત ઉપર બીજાને લાવી મરદને ધણી કરીને રાખે છે તે પણ કરવું નહીં. કોઈ સખશ ઉપર મુજબના વારશ છતાં બીજાને મીલકત સ્વાધીન કરશે, અગર તે મીલકત લેશે તેને પંચાતે પૂછવામાં આવશે.

૧૯. આપણી ન્યાતમાં માંદગી આવવાથી તેના સગાવહાલા વગેરે ખબર લેવા જાય છે, તે ખબર લેવા આવનારને પાકી રસોઈ કરીને ખવડાવવું નહીં, કેમ કે જુવાન માણશ મોટી માંદગીમાં પડવાથી તેના ઘરના તથા કબર લેવા જનારના દીલ નારાજી હોય છે તેથી પાકી રસોઈ કરવી નહીં તથા જનારે ખાવું પણ નહીં. એ રીતે બંધ કરી છે. પોખત ઉમર થએલાં માણસ માંદગીમાં પડવાથી ખબર લેવા જનારને પાકી રસોઈ કરી ખવડાવે તથા ખાશે તેની હરકત નથી.

૨૦. પેસ્તર પંચાતના હરેક કામો કરવાને સારુ પંચાતે મુખત્યાર નીમેલા હતા. તે ઉપરથી મુખત્યાર લોકોએ પંચના કેટલાંએક કામો કરેલાં. તેમજ આ ધારો બાંધવામાં આવ્યો છે તે બરાબર ચાલવો જોઈએ માટે નીચે લખેલા શખશોને પંચ અખતીયાર આપે છે કે પોતાના ગામનાં નજીકનાં ફરતાં ગામોમાં પંચના ઠરાવેલા ધારાથી કોઈ પણ શખસ ધારાથી ઉલટું કરે તો ધારા બાંધ્યા મુજબ ફેંસલો કરવો. જે ગામમાં કશુરકરનાર હોય, તે ગામવાળાને અથવા પાંચ તથા દશ ગામવાળી પંચને સાથે રાખી પક્ષપાત નહીં કરતાં નીકાલ કરવો. તેમાં કશુરવાળા પાસે કોઈ રૂ. લેવામાં આવશે...... (છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર : પા. ભગા જેઠા, પા. લલ્લુ દુલભ, પા. ભગુ હીરા, પા. મોતીરામ રાઘવજી, મંછારામ ઘેલાભાઈએ છાપ્યા. સૂરત - વિક્ટોરીયા પ્રેસ)

ચોર્યાશી તાલુકા તરફ વસનારા કાળા ચુડાના કડવા નામથી ઓળખાતા એક ગોળની પંચ - ૧૯૦૮

આગેવાન પટેલીઆઓના પ્રપંચથી એક ગોળમાંથી બે વિભાગ પડ્યા અને પાછળથી આગેવાનોનું પોકળ પ્રસિદ્ધ થયું.

સંવત ૧૯૬૪ના ભાદરવા સુદ ૬ ને વાર બુધે રાંદેર કસ્બા પાસે આવેલા કુરૂક્ષેત્ર મહાદેવની ધર્મશાળામાં આ પંચ મળી હતી. જેમાં છસેં સાતસેં માણસોએ હાજરી આપી હતી. આ પંચ ઓરપાડ તાલુકાના ગામ સોસેંકના રહેનાર પટેલ મોરાર

ઉકાંભાઈ તરફથી બોલાવવામાં આવી હતી. બોલાવવાનું કારણ કે પોતાના છોકરાના નાતરાની સગાઈ એ જ તાલુકાના ગામ વસવારીના પટેલ ફકીરા જેરામને ત્યાં દોઢ વરસ થયાં થયેલી, તે સગાઈનો અનાદર કરી, પોતાની સગાઈ કરેલી છોકરીનો ચાંલ્લો અડાજણ ગામના પટેલ પુંજીઆ જેરામના છોકરા વેરે કર્યાં, જેથી કરેલી સગાઈ તોડી, તેનો ઈન્સાફ મેળવવા આ પંચ બોલાવવામાં આવી હતી. હવે ગુનેહગાર બીચારો પંચ જેમ ફરમાવે તેમ કરવા કબુલ હતો. પરંતુ પંચના આગેવાનોએ પોતાના હરકોઈ પ્રકારના રસ્તામાં ખલેલ પહોંચે, તેને માટે ગુનેહગાર બીચારાને ખર્ચના બોજામાં ઉતારી પક્ષ યા તડ પડાવ્યું. પક્ષ પડતાં જ્ઞાતિના સાધારણ વર્ગનો જે અંધકારરૂપી પડદો હતો તે દુર થયો, અને પાછળથી તેઓએ જાણ્યું કે આ પ્રમાણે દરેક વખતે જ્ઞાતિના આગેવાનો પોતાની જાળના મોહમાં આપણને ફસાવી રાખે છે. જે આગેવાનોનું પોકળ આ વખતે બહાર આવ્યું અને ઘઉંમાંથી જેમ માટીના કાંકરાને છુટો પાડવામાં આવે છે તેવા આગેવાનોનો ભાગ જો પડી ગયો. હવે જુઓ ભાઈ આગેવાનોએ પોતાનું મોટાપણું પોતાની મેળેજ ગુમાવ્યું.

હવે મારા વહાલા જ્ઞાતિ આગેવાનો તમારા દરેક મોટાઈના અર્થમાં દરેક શબ્દ ઉલટો થયો. તમો આજ સુધી જ્ઞાતિના આગેવાનો એટલે સુધારામાં ભાગ લેનાર ગણાતા હતા, તમો પટેલીઆ ગણાતા હતા, તમો જ્ઞાતિના યશશ્રી હતા, તમો જ્ઞાતિના સુધારક હતા, તમો જ્ઞાતિના ગોવાળ હતા, તમો જ્ઞાતિના શેઠ ગણાતા હતા, તમો જ્ઞાતિના શુરવીર હતા, તમો જ્ઞાતિરૂપ વહાણના સુકાની હતા, આવી રીતે દરેક તમારા મોટાઈના ઓદ્ધાના અર્થનો ફેરફાર થયો. હવે ત્યારે હું મારા વહાલા અગ્રેસરોને પૂછું છું કે આવી આગેવાની કરી આ પાયરીએ આવવું તેમાં તમોને શું લાભ? ના! ના! અલ્યા હું બોલતાં તો ભુલ્યો પણ લખતાંએ ભુલ્યો. કારણ કે મારા વહાલા આગેવાનો તો વર મરો, કે કન્યા કરો, પણ ગોરના તરભાણામાં ખલેલ ન કરો તેવી પટેલાઈ કરે છે. અરે મારા વહાલા જ્ઞાતિના સાધારણ યા ગરીબ સંઘા, યા વહાલા બધા, એકજ માબાપાના છે એમ ગણી ઈન્સાફ એક જ ત્રાજવે તોલવો. જ્યારે આમ કરોતો જ આગેવાની ગણાય. ને પછી એથી ઉલટે રસ્તે વર્તો તો આગેવાની કહેવાય નહીં. મારા જ્ઞાતિલા દરેક જથા યા ગોળના આગેવાનોને એટલી જ સૂચના છે કે જો આગેવાની કરવી તો વગર પક્ષે સઘળાને સમાન ગણી હરેક ન્યાયને અને સુધારાને રસ્તે કરવી, જેથી આગેવાની શબ્દનો અપભ્રંશ થાય નહીં. માટે પ્રથમથી જ વીચારયુક્ત પગલાં ભરવાં. એમાં તમારું ભુષણ અને કર્તવ્ય છે. હવે હું જ્ઞાતિના દરેક ગોળ યા જથાના જ્ઞાતિબંધુઓને અને આગેવાનોને સૂચના કરું છું કે આ જ્ઞાતિની કોન્ફરન્સની હીલચાલ મુરબ્બી વીરગામવાસી જ્ઞાતિબંધુઓ તરફથી જ્યારથી થઈ છે ત્યારથી તમો દરેક જથાના જ્ઞાતિબંધુઓએ પોતાના ગોળો યા જથામાં સંસારી સુધારા કીધા છે. પણ સંસાર શાથી સુધરે છે તેનું મુળ શોધી કાઢવાને હજુ કોઈ જથામાંથી યત્ન કરવામાં આવેલો નથી. સંસાર સુધારા, જ્ઞાતિ સુધારા, વેપાર સંબંધી, ખેતી

સંબંધી વગેરે તમામ સુધારા વધારાનું મુખ્ય બી વિદ્યા કેળવણી છે. જ્યાં સુધી એ બીનું વાવેતર આપણી જ્ઞાતિમાં પુરા ખંતથી વાવવામાં આવશે નહીં ત્યાં સુધી દરેક સુધારા યા વેપારી ઉન્નતિમાં પાછળ પાછળ રહીશું. માટે જ્ઞાતિના દરેક ગોળના સુકાનીઓને એટલી સૂચના કે જેમ બને તેમ આપણે આપણા દરેક જથામાં કેળવણીરૂપી બીનું વાવેતર કરવું જેથી જ્ઞાતિનો ઉદય ઝટ થાય. જ્યાં વિદ્યા કેળવણીનો બહોળો પ્રચાર થયો એટલે જ્ઞાતિ સુધારા, દેશ સુધારા, સંસારી સુધારા વગેરે એની મેળેજ કરવાના. દાખલા તરીકે જોવાનું છે કે વાણીઆ બ્રાહ્મણોમાં શું આગળ મુસલમાની રાજ્યોમાં બાળલગ્ન વગેરે નઠારા રિવાજો નહોતા શું? હતા જ. ત્યારે હાલમાં તે લોકો કેમ બાળલગ્ન તરફ ધિક્કારની લાગણીથી જુએ છે. અને આપણે બાળલગ્ન જેવી કઢંગી રૂઢીને નઠારા રિવાજો દૂર કીધા છે, અને આપણામાં વીદ્યાકેળવણીનો નાશ છે જેથી એવી નઠારા રીવાજના અંધકારમાં ગરકાવ થઈ સડ્યા કરીએ છીએ. જો વિદ્યાદેવીની ઉપાસના કરવામાં આવે તો તમામ ઉન્નિત એની મેળે જ થાય. માટે દરેક જ્ઞાતિબંધુ પોતાના ગોળ યા જથામાં વિદ્યાકેળવણીનો બહોળો ફેલાવો થાય એવી ગોઠવણ કરવા યત્ન કરશો. જે યત્નથી જ્ઞાતિમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ગુનાહનો ઇન્સાફ મેળવવા પંચનો સંભવ રહેશે નહીં. એ જ.

ચોર્યાશી તાલુકા તરફ વસનારા લાલચુડા કડવા નામથી ઓળખાતા પાટીદાર બંધુઓને સૂચના

પ્રિય બંધુઓ જ્યારે જ્યારે હું તમારા ગોળનું અવલોકન કરૂં છું ત્યારે ત્યારે તમારા જ્ઞાતિના આગેવાન સુકાનીઓને શાબાશી આપું છું. કારણ કે પોતાની જ્ઞાતિના ભલા અર્થે દરેક સુધારાના ધારા બાંધવામાં અને પોતે તથા પોતાના જ્ઞાતિ બંધુઓને તે રસ્તે દોરવા. દોરવામાં પોતાની મોટાઈ યા આબરૂનો કશો પણ આડંબર રાખતા નથી. પણ હાલ હું લખવાને દીલગીર છું કે આજ એક વરસ ઉપરાંત થયાં કડવા જ્ઞાતિની કોનફરન્સની હીલચાલ મુરબી વીરમગામ યા મોટા જથા તેમજ ગોળોમાં સુધારાના રણશીંગા વાગી રહ્યા છે, દરેક ગોળોમાં નાની મોટી સભાઓ ભરાય છે અને પોતાના જથામાંના દરેક નઠારા રિવાજો તરફ નાપસંદગી બતાવી તેને દૂર કરવા યત્ન કરતા જાય છે ત્યારે તમારો આવો મોટો જથો કે જેના ચોર્યાશી તાલુકા તરફ નેવું ગામ ગણાય છે, તેમાં અત્યાર સુદીમાં એક્કે સભા યા સુધારો નહીં. તેનું શું કારણ છે, કેટલાક ગવરમેન્ટ પોલીસ પટેલના હોદા ઉપર છે, કેટલાક વેપારી વર્ગમાં જોડાએલા છે તે એટલે સુધી કે કેટલાક ગવરમેંટ પોલીસ પટેલના હોદા ઉપર છે, કેટલાક વેપારી વર્ગમાં જોડાયેલા છે તે એટલે સુધી કેકેટલાક પરદેશ જઈ ઝવેરીનો પણ ધંધો કરનારા છે. ત્યારે શું તમારા જુથાના આગેવાનો પોતાની મોટાઈના ખોટા આડંબરથી ચુપ બેશી રહ્યા છે? શું તમારા જુથમાં જે જે રીવાજો છે તે બધાયે સારા છે? ના, ના, તેમ તો છે જ નહીં. તમારામાં પણ કેટલાક રીવાજો એવા નુકસાનકારક છે કે તમારા ગરીબ વર્ગના બંધુઓને સમયોચિત સુચકતા નથી. તમારામાં છોકરીને સાસરે વળાવવામાં ચાલીશ પચાશ માણસોને આણું કરવા તેડવામાં આવે છે.

તે સઘળાઓને પહેરામણી આપવી પડે છે. તેમજ બે ત્રણ દિવસ રાખવામાં આવે છે. તેમાં કેટલો બધો નકામો ખર્ચ! આમાં તમારી શું મોટાઈ છે. ધારો કે કદાચ તમોને એથી મોટાઈ મળતી હશે તો એ મોટાઈથી શું તમારા કુટુંબનું બાળબચ્ચાનું ભરણપોષણ થનાર છે, ના, તેમ તો છેજ નહીં, તો પછી એવા ખોટી મોટાઈના આડંબરને વળગી રહી પોતે તથા પોતાના ગરીબ વર્ગના જ્ઞાતિબંધુઓને આવા નકામા ખર્ચના બોજામાં ઉતારવા વધુ પસંદ કરો છો. આ રીવાજ વખોડી કાઢવા લાયક છે માટે એ રિવાજમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર છે કદાચ તમો પૈસેથી શક્તિવાન હો, તો આવો નકામો ખર્ચ ન કરતાં એવા ખર્ચની રકમ જે બચે, તેની હરકોઈ જણસ તમારી છોકરીને બનાવી આપો, કે જેથી તમોને એક કન્યાદાન રૂપી મોટુ પુણ્ય પ્રાપ્ત થશે. બીજું તમારી જ્ઞાતિનો બીજો જથો જે કાળા ચુડાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તેની અસર પણ તમોને ધીમે ધીમે આવવા લાગી ખરી, તે એકે નાતરાની કન્યાનું વેચાણ ફારગતી લેવામાં હજાર હજાર બાર બારસેં રૂપિયા આપવા લેવા લાગ્યા ખરા. આ કન્યા વિક્રયરૂપી મહાન પાપના બોજામાં અદ્યપિ સુધી તમારો જથો ઉતરેલો નહીં તે હવે ઉતરવા લાગ્યો છે. આ મહાન પાપના પંજામાં સપડાઈ નહીં પડે તેને માટે આ તાતે વખતે તમારા જ્ઞાતિના આગેવાનોએ ચાંપતા ઈલાજો લેવાની જરૂર છે, અને આ શીવાએના કેટલાંક બીજા નઠારા રીવાજો છે તે તરફ નાપસંદગી બતાવી તે દુર કરવા કરાવવા યત્ન કરશો. એવી આશા રાખું છું.

લી. હું છું આપના સામા જથાનો જ્ઞાતિ બંધુ,
ધનજીભાઈ દયારામ દેસાઈ
ડાયરેક્ટેક્ષ ઈન્સ્પેક્ટર
સુ.સી.મ્યુ.
મુ.ગામ અડાજણ

પાટણ વાડીઆ પાટીદારોની સભા - સુરત

તા. ૩-૧૧-૦૯ના રોજ સુરત જિલ્લાના પાટણ વાડીઆ પાટીદારોની લગભગ અઢીહજાર માણસોની મોટી સભા સુરતના પા. ઇચ્છારામ ભીખારીદાસના આમંત્રણથી મળી હતી તેમાં નીચે મુજબ ઠરાવો થયા હતા.

૧. આ ભાગમાં આર્ય સમાજીઓની સંખ્યા લગભગ ૭૫ની છે. તેઓએ શ્રાધાદિ કર્મ નહીં કરવાથી, મૂર્તિઓની નિંદા કરવાથી તથા મુસલમાનો, બૌદ્ધો અને જૈનોના વખતથી બંધ પડી ગયેલા ઉપવીત ધારણ કરવાના વેદ શાસ્ત્ર સંપન્ન સર્વસામાન્ય રીવાજનો પુનરોદ્ધાર કરવાથી તેઓ લોકોની નજરે ચડ્યા હતા અને તેથી મળેલી સભાએ ઠરાવ્યું કે આ સભામાં આવેલા સમાજીઓ જો ધારણ કરેલી જનોઈ ઉતારી નાખે નહિ તો તેમણે જ્ઞાતિની પંગતથી દૂર બેસી જમવું. જો જમ્યા વિના ચાલ્યા જાય તો તેમને જ્ઞાતિ બહાર મુકવા.
૨. સુરતમાં જ્ઞાતિના બાળકોને માટે બોર્ડિંગ સ્થાપવા તથા સ્કુલની ફી તથા ચોપડીઓ વગેરે વિદ્યા વૃદ્ધિનાં સાધનો કમિટિ તરફથી પુરાં કરવાં. આ

બોર્ડિંગની સંસ્થાના નિભાવ માટે દરેક પાટીદાર પાસેથી દરવિઘા દીઠ ફાળો નાંખી દરેક ગામના આગેવાનો મારફત ઉઘરાવવા આ બાબતની વ્યવસ્થા કરવા પોપડા અગર ભરથાણ ગામે પા- દયાળ ભાઈ પુંજા ભાઈ, પા. ઈચ્છારામ ભીખારીદાસ, પા. ફકીરભાઈ હરીભાઈ, પા. જીવણ રંગપરા તથા પા. દયાલ ભાઈ હીરાભાઈ વગેરે આગેવાનોની સભા દીવાળી પછી અનુકૂળ વખતે બોલાવવી અને ખુલતી મોસમે બોર્ડિંગનું કામ શરૂ કરવું.

૩. જ્ઞાતિની કોઈ પણ રકમ કોઈ પાસે અગર કોઈ જામીનદાર પાસે લ્હેણી હોય તો જ્ઞાતિનો ગોર ઉઘરાવવા આવે ત્યારે આપવી અગર ખાતુ પાડી આપવું.

૪. શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર સિયાજીરાવના રાજ્યમાં **બાલ લગ્ન પ્રતિબંધક** કાયદો અમલમાં છે અને સં. ૧૯૬૬ની સાલમાં જો લગ્ન થાય તો કામરેજ, નવસારી અને વેળાછા તાલુકામાં વસ્તી પાટીદારોની સંખ્યા દંડાઈ જાય. આવા કારણોને ધ્યાનમાં લઈ આ સભા લગ્નની ચાલતી પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવાની અગત્ય જુવે છે. આગેવાનોએ લગ્ન સંબંધની રૂઢીમાં જે ઠરાવ કરવો ધાર્યો છે તે ઘણો જ સ્તુતિપાત્ર છે. આપણી જ્ઞાતિમાં દસ વર્ષે લગ્ન આવે છે તેને બદલે દર પાંચમે વર્ષે લગ્ન કરવાં અને લગ્ન આવે ત્યારે ગાયકવાડ સરકારના નિયમમાં દર્શાવેલી ઉમરે આવેલાં બાળકોને જ પરણાવવાં અને બાકી રહે તે બીજા આવતા પાંચમે વર્ષે લગ્ન સારામાં પરણાવવાં.

આગેવાનોએ આ પ્રમાણે લગ્નની બાબતમાં કાયદાને અનુસરી પાંચ વર્ષે લગ્ન કરવા ધાર્યું છે તે ઘણું જ સ્તુતિપાત્ર છે. આ ઠરાવથી જ્ઞાતિ દંડ અને સજામાંથી મુક્ત થશે અને કજોડાં થતાં અટકશે અને આશીર્વાદ આગેવાનોને મળશે. આશા છે કે જ્ઞાતિના દરેક આગેવાનો આ ઠરાવને અનુમોદન આપી અમલમાં મુકશે.

આર્યસમાજીઓની વિરુદ્ધ થયેલા ઠરાવથી હવે શું પરિણામ આવે છે તે જોવાનું છે તેમના પર આવી પડેલી આફતને માટે અમો બહુ દીલગીર છીએ સમાજી સ્વબંધુઓ પોતાની સંખ્યા વધ્યા પછી શાંત અવરોધ ધારણ કરી સુધારો કરવા પ્રયત્ન કર્યો હોત તો બેશક તેઓ ફતેહમંદ થાત.

બોર્ડિંગની બાબતમાં આગેવાનો જો સુરત મુકામે બોર્ડિંગ ખોલી જ્ઞાતિનાં છોકરાઓને ભણાવવા પ્રયત્ન કરશે તો તેના જેવું એક પણ પુણ્યપ્રદ ઉચ્ચકાર્ય ગણાશે નહિ અને તેથી જ્ઞાતિના આગેવાનોને મારી નમ્રતાપૂર્વક વિનંતિ છે કે આપણી જ્ઞાતિમાં બારમાં, અઘરણી તથા મામેરૂ વગેરે રીવાજો બંધ કરી આવાં વિદ્યાદાન કરી તમારી ભવિષ્યની પ્રજાને સુખી કરવા પગલાં ભરશો.

અમો આશા રાખીએ છીએ કે રા-રા-પરભુભાઈ જેઓ જ્ઞાતિમાં પહેલા જ મેટ્રીક્યુલેટેડ છે તે આ કામમાં બોર્ડિંગ સ્થાપવાથી તથા ઉપર મુજબના કઢંગા રિવાજો બંધ કરવાથી થતા ફાયદા આગેવાનોને સમજાવશે તો આગેવાનોની કીર્તિમાં વધારો કરશે અને જ્ઞાતિનાં બાળકોનો આશીર્વાદ મેળવશે એ જ. *જગાભાઈ બહેચરભાઈ*

નવસારી, વેળાછા, કામરેજ વિભાગમાં વસ્તા પાટણવાડીઆ પાટીદારોને વિજ્ઞપ્તી

પાટીદાર બન્ધુઓ! સુરતમુકામે તમોએ મળી તમારા ભાગના પાટીદારોનાં બાળકોની ઉન્નતિ માટે સ્તુતિ પાત્ર ઠરાવો કર્યા છે જે વાંચી જ્ઞાતિના દરેક પુરુષ તમોને મુબારકબાદી આપશે જ, પરંતુ તમારી બેઠક પછી જમણ વખતે તમોએ સુધારાના નામે એક ભયંકર કુધારો કરવાની બાળ ચેસ્ટા કરી છે જે બાબત એક નિષ્પક્ષ અને તમારા હિતસ્વી બન્ધુ તરીકે યોગ્ય શબ્દોમાં કહેવાની જરૂર ધારી છે. તમારી સભામાં આવેલા જ્ઞાતિ બંધુઓમાં જેમણે જનોઈ પહેરેલી હતી તેમને 'ચ્હાય જનોઈ ઉતારી નાંખો યા પંગતથી દૂર બેસી જમો અને નહિ તો જમ્યા વિના જ્ઞાતિ બહાર થઈ ચાલ્યા જાઓ.' આવં મહાન અપમાન આપવામાં આવ્યું તેને માટે હું ઘણો જ દિલગીર છું ને તે વખતે સત્ય પ્રતિ પોતાની અપૂર્વ હિંમત બતાવી ઉપવીત ઉતારવા કરતાં અને તેમને તજી ચાલ્યા જવા કરતાં પંગતથી દૂર બેસી જમવામાં તેમણે સંપૂર્ણ દુરંદેશી તથા દીર્ઘદર્શીપણું બતાવ્યું છે તે બાબત તેમને કોટીશઃ ધન્યવાદ આપું છું પાટીદારો તમોને યાદ નહીં હોય કે હિંદુ સંજ્ઞા ધારક અને વેદને માનનાર કોઈ પણ પુરુષ જનોઈ પહેરવાથી હલકો થતો હોય યા જ્ઞાતિને દુષણ આપી દુર બેશવાલાયક થતો હોય? કોઈ પણ બ્રાહ્મણ યા પંડિત યા ધર્માચાર્ય કડવા પાટીદારને જનોઈનો અધિકાર નથી તેવું પ્રતિપાદન કરી આપવા તૈયાર હશે તો અમે અમારા ખર્ચે તમારા માન્ય ધર્માચાર્યો પાસેથી શાસ્ત્રના અનેક આધાર મોજુદ કરીશું. કડવા પાટીદારોને યજ્ઞોપવીત ધારણ કરાવનારા શ્રી વલ્લભાચાર્યના વંશજ, શ્રીશંકરાચાર્ય, શ્રીનૃસિંહાચાર્ય, શ્રી નાનક ગુરુના આચાર્યો, શ્રી નથુરામ શર્મા, શ્રી રામાનુંજ, શ્રી માધવાતીર્થ અને આર્ય સમાજ વગેરે ધર્મ ધુરંધરો હાલ દુનિયામાં મશહુર છે. છતાં પણ કયા શાસ્ત્રાધારે અને કોણ ધર્મવીરની સલાહથી આ ભુલ થઈ છે તેની તપાસ કરવી ઘટે છે. બન્ધુઓ!

દુહો : હિંસ મુચ્છ, ભોરીંગમણી, કરપી ધન સતિનાર;
જીવ ગયે પર કર ચઢે, ત્યમ ક્ષત્રિ તલવાર. - પ્રતાપ નાટક

આવી રીતે ધર્માભિમાની પુરુષોએ યવનના અસહ્ય શંકટના સમયમાં પણ પોતાના દેહની દરકાર કર્યા વિના જે ઉપવીત ને નિભાવી છે તેને આજે શાંતિના સામ્રાજ્યમાં તમે કાઢવાની કરામત કરી તે મ્હારા સમજવા મુજબ તો આપણી અજ્ઞાનતાના લીધે જ છે. અગર કોઈ સ્વાર્થ લંપટ લાડુ ભટજીનું આ ઉછાંછળું પગલું હશે. જો તેમ હોય તો આટલેથી જ હવે તેવા આડા રસ્તે દોરી દુનિયાની નજરે ભલામાં ખપાવવાની પેરવી કરનાર એવા પુરોહિતજીને પાણીચુ આપી, આવી થતી ગંભીર ભુલથી બચશો તો મારો પરિશ્રમ કાંઈક અંશે સફળ થશે. ભાઈઓ! કોણ જાણે શા કારણથી સમાજી બન્ધુઓ આજે સર્વનું ધ્યાન ખેંચી રહ્યા છે? જો કોઈ અદેખાએ તો જનોઈ ધારણ કરનારાઓ સમાજીસ્ટો હોય ને તેમે નાહક પજવવા પેરવી રચી

હોય તો તેમાં આપણે આગેવાનોએ કાળજી રાખવી જોઈતી હતી. હું પોતે સમાજી નથી છતાં પણ સત્ય બાબત પર દસ્ટી કરતાં ઉપવીત ધારણ કરવામાં, ન ધારણ કરનાર શુદ્રગણાતા પાટીદારો કરતાં તેઓ જનોઈવાળા ઘણા આગળ વધ્યા છે, અને જ્ઞાતિને દીપાવી છે તેમ મારે નિ:શંક કહેવું જ પડશે. બન્ધુઓ! આ બાબતના વધુ ખુલાસાની જરૂર જણાયે લેખકને હવેની આપના જથાની બેઠક વેળા રૂબરૂ બોલાવશો તો હાજર થઈ વદુ વિગતવાર ખુલાસો કરવા પણ તે તૈયાર છે. માટે હવેથી થયેલી ભુલને સુધારી લઈ પુનરપી આમ કાચુ ન કપાય તેને માટે સાવચેત રહી ગત મીટીંગમાં વિદ્યાવૃદ્ધિ માટે બોર્ડિંગનો તથા ગાયકવાડ સરકારના **बाल लग्न प्रतिबंधक** નિબંધની સરતો સચવાય તેમ લગ્નના નિયમ બાંધવાના ઠરાવોનો દૃઢતાથી અમલ કરશો તો તમે અક્ષય યશ મેળવશો. સુધારાની શરૂમાં જ કુસંપ રૂપી કુધારો પેશી આપણામાં તડ, જથા, વિભાગ કે ફાટ પુટ થાય તેવું એક પણ કાર્ય ન બને તેને માટે સહુથી વધુ લક્ષ આપશો અને આપણા બીજા બન્ધુઓ જેમ સુધારાના સુધા સિંધુએ પહોંચવા દોડી આપણી આગળ વધ્યા છે તેમને પહોંચી વળવા અને આગળ થઈ જવા કમર કશી દૃઢતાથી શદરહુ બે ઠરાવોને અમલમાં લાવશો તો તમારી ઉન્નતિને માટે હવે વધુ કરવાની જરૂર નથી. બાળલગ્ન અટકાવવાના ઠરાવથી તમારી શારીરિક સંપત્તિ અને બોર્ડિંગ સ્થાપી બાળકોને ઉચ્ચ કેળવણી આપી માનસિક સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરશો તો આ દુનિયામાં ઉત્તમ સુખો ભોગવી આખરે તમો અવસાન પછી અક્ષય સુખને પામશો.

દુહો : કહેતા પણ કરતા નહિં, મુંકા બડા લબાડ
કાલે મુંસે જાયગા, સાહેબકે દરબાર

છેવટે કરેલા ઠરાવો દૃઢતાથી પાળવા પળાવવા અને ધર્મની બાબતમાં હાથ ન ઘાલવાને તથા તમારા ભાગનાં બેતાળીસ ગામના બન્ધુઓ જેમ નિયમિત સભાઓ ભરે છે તેમ અમુક માસના અંતરે નિયમિત અને વ્યવસ્થાસર સભા ભરવાને મારી સપ્રેમ સવિનય વિનંતિ છે. કારણ કે આ વખતની તમારી સભાની બાબત વાંચતાં તમો ભાઈઓ રા. રા, ઇચ્છારામ ભીખારીદાશને ત્યાં ભોજન નીમીત્તે મલ્યા હતા તેવી રીતે તમારી સભા મેળવવા પાછા કોઈના મરણ પ્રસંગની રાહ ન જોતાં દીવાળી પછી મળવાના તમારા મુજબ ખાસ આ કારણ માટે આગેવાનોએ મળી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. બન્ધુઓ! મરણ પાછળનાં દેખાદેખી અને મિથ્યા મોટાઈનાં ખરચોએ પણ આપણી આવી અવદશા કરવામાં ઓછો ભાગ ભજવ્યો નથી. કંઈક બિચારા પાટીદારોને વ્યાજ ભરતા, જમીન વેચી ખાતા, જમીન ગીરો મુંકી વ્યાજમાં ગુમાવી દેતા, ઘરબાર વિનાના થઈ જતા અને પોતાની પાછળ સ્ત્રી પુત્રાદિને નિરાધાર દશામાં ડુબાવતા આ લેખકે સાંભળ્યાં છે અને જોયાં પણ છે. માટે એવાં ગજા ઉપરાંતનાં દેખા દેખીનાં ક્ષુદ્ર અને મનની ઉત્તમ વૃત્તિયોને બગાડનારાં ઉડાઉ પ્રેત ભોજનના પ્રસંગની રાહ જોઈ આવાં સુધારાનાં માંગલિક કાર્યો અટકાવી ન રાખવાં જોઈએ.

તમોએ દિવાળી પછી મળવાનો શુભ ઠરાવ કર્યો હતો તદનુસાર મળી તમો આગેવાન બન્ધુઓએ બોર્ડિંગના ફંડનું કામ શરૂ કર્યું જ હશે અને આશા રાખવામાં આવે છે કે તે વખતે વિદ્યા વૃદ્ધિના ઉત્તમ કાર્યની તથા બાળ લગ્ન અટકાવવાના વિચાર પર રાખેલા ઠરાવ ને દૃઢતાથી અમલમાં મૂકવાની તથા તમારા ભાગના દરેક પાટીદારોએ તે નવા ધર્મશાસ્ત્ર વિહીત ઠરાવને ધર્મની ક્રિયા માની ઉમંગથી વધાવી લીધાની અને શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારને આ ઠરાવ દૃઢતાથી અમલમાં મૂકી અજ્ઞાન પ્રજાની અજ્ઞાનતા ભરી આજીજી પર બેપરવા કરવા સર્વાનુમતે મુબારકબાદી આપવાના ઠરાવ કરવાની માંગલિક બીના કડવા પાટીદાર દુનિયાને જણાવવા લખી મોકલી ઉપકાર કરશો એવી આશા રાખી આ લેખને ખતમ કરવામાં આવે છે.

ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ વૈતાલ

સુરતની કડવા કણબી અમદાવાદી ન્યાતમાં થયેલો ફેંસલો

(સં. ૧૯૬૮ શ્રાવણ વદ ૧૧ તા. ૭-૯-૧૨.)

સુરતની ઉપરોક્ત જ્ઞાતિમાં સત્તાની વહેંચણી અને વહીવટની બાબતમાં તકરાર પડવાથી બે પક્ષ પડી ગયા હતા જે બંને પક્ષના નામચિન્હ પુરૂષોને નુકસાનકારક જણાયાથી સમજુતી પર આવવા લવાદો નીમવાની ગોઠવણ થઈ હતી. સદરહુ લવાદનામા સાથે ફેંસલાની છાપેલી નક્કલ અમને મળી છે જે નીચે પ્રમાણે છે.

લવાદ નામુ

સંવત ૧૯૬૮ ના શ્રવણ વદ ૮ ને વાર બુધ તા. ૪-૯-૧૨ તારકશ જીવણભાઈ જગન્નાથ ત્થા નગીનદાસ જેકીશનદાસ જોગ લી. હમો નીચે સહીના કરનારાઓ આપણી આખી નાત તરફથી તમોને નાતની કેટલી તકરારોને માટે તડ પડેલા છે તેનું સમાધાન કરવાને તમો બંનેને આ અધિકારથી લવાદ નીમેલા છે તમારે પરમેશ્વર દરમીયાન સબુદ્ધિથી ફેંસલો કરવો તમારા બેમાં કંઈ મતફેર પડે તે સરપંચ પા. અમદાવાદવાળા, કાલીદાસ બાજીભાઈ પાદશાહ જે ફેંસલો કરે તે કબુલ મંજુર છે.

દા. પા. મટુભાઈ જીવાભાઈ

૧ અંતર મતુ

૧ પા. મગનલાલ મથુરદાસ

૧ પા. જગજીવનદાસ હરજીવનદાસ સહી દા. પુંજીલાલ,

૧ તર્ભોવનદાસ હરજીવનદાસ સહી દા. ગોરધનભાઈ.

૧ પા. મલુકચંદ કીશોરદાસ સહી દા. રંગીલદાસ.

૧ પા. હરકીશનદાસ શીવલાલ સહી દા. નથુભાઈ.

૧ પા. કેશવલાલ બળદેવદાસ સહી દા. પોતે.

૧ પા. ચીમનલાલ બુલાખીદાસ સહી દા. પોતે.

૧ પા. ઠાકોરદાસ બુલાખીદાસ સહી દા. પોતે.

૧ પા. વનમાલીદાસ હરજીવનદાસ સહી દા. માણેકલાલ હરકીશન
૧ પા. ગોવરધનદાસ દયારામ સહી દા. પોતે.
૧ પા. જેઠાભાઈ કાળીદાસ સહી દા. પોતે.
૧ પા. કેશવલાલ ગંગાદાસ સહી દા. પોતે.
૧ પા. મગનલાલ છગનલાલ શાહની શાખ.

ફેંસલો

(સંવત ૧૯૬૮ના શ્રવણ વદ ૧૧ તા. ૭-૯-૧૯૧૨)

સુરતની સમસ્ત કડવા કણબી અમદાવાદી ન્યાત જોગ. અમો નીચે સહીના કરનારાઓને સમસ્ત ન્યાત તરફથી સંવત ૧૯૬૮ ના શ્રાવણ વદ ૮ બુધવાર તારીખ ૪-૯-૧૨ ને રોજે એક લવાદનામુ લખી આપું છે અને તમારા બે લવાદોમાંથી સમાધાન કરવામાં મતભેદ પડે તો તેનો ફેંસલો કરવા માટે સરપંચ તરીકે અમદાવાદવાળા પટેલ કાલીદાસ બાજીભાઈ પાદશાહને નીમેલા છે એ લવાદનામાની રૂએ ન્યાતમાં જે જે તકરારો હતી તે સાંભળી તેનો છેવટનો ફેંસલો નીચે પ્રમાણે અમો બંને લવાદો એકમતે કરીએ છીએ તે સઘલા ન્યાતી ભાઈઓએ કબુલ રાખવું.

ન્યાતના ઘણોક દસ્તાવેજો જોયા તે ઉપરથી ન્યાતના પટેલ હિંમતપરા ચાલતા આવેલા છે, અને ઘણા દસ્તાવેજમાં પટેલ ભગવાનદાસ રૂગનાથદાસ અને ત્યાર પછી બીજા દસ્તાવેજમાં પટેલ મથુરદાસ ભગવાનદાસ ન્યાતના પટેલનું કામ કરતા આવેલા છે અને અને હાલમાં તેઓના દીકરા પા. મગનલાલ મથુરાંદાસ ન્યાતના પટેલનો વહીવટ કરે છે, તેમને પટેલ તરીકે કાયમ રાખવામાં આવ્યા છે એટલે એમને પટેલ તરીકે માનવા.

શેઠ બેચરદાસ અમઈદાસના ફેંસલાથી તારીખ ૬ ફેબ્રુઆરી ૧૮૭૩ના દસ્તાવેજમાં બાઈ અમરતે આપેલા રૂપિયા અગીઆરસોની રકમ પોતાની દીકરી જીવકોરના સમચરી ઉર આખી ન્યાતે નોતરાં દઈ ઓચ્છવ કરવા આપેલા અને સદરહુ બાઈની સમચરી અસાડ વદ ૭ ની છે તેમાં બાઈએ આપેલા સદરહુ રૂપિઆનું વ્યાજ વાપરવાનું છે. એટલી રકમના વ્યાજથી ઘટ પડે તો ન્યાતની સીલકનું વ્યાજ ઉપજે તેમાંથી વાપરવું. સદરહુ રૂપિયા અગિયારસોના ડબલના એટલે રૂપિયા બાવીસોના સામા દસ્કત શેઠ બેચરદાસ અમબાઈદાસે પડાવી આપેલા છે.

ન્યાતના દફતર ને સીલક માટે એવો ઠરાવ કરવામાં આવે છે કે હાલમાં દફતરી પટેલ ગોરધનદાસ દયારામ છે, તેમની પાસેથી (લઈને) પાંચ વરસને માટે હરજીવનદાસ જેઠાસાની પેઢીને, જે હિસાબ અને દફતર તેમના હવાલામાં જે હોય તે સોંપવું અને પાંચ વરસ સુધી સદરહુ પેઢી હિસાબને લગતું કામકાજ કરે, ત્યાર પછી ન્યાતના દફતર પટેલ ચીમનલાલ બુલાખીદાસને દફતર પોચ્યા બદલની પોંચ લઈ લઈને ન્યાતની રૂબરૂમાં આપે. એઓ પાંચ વરસ વહીવટ કર્યા બાદ દફતર અને હિસાબ ન્યાતને સોંપે અને પછી દફતર અને હિસાબ રાખવાને મોટે પાંચ વરસને

માટે પાંચ વરસને માટે ન્યાતના કોઈ એક ગ્રહસ્થ પ્રસન્ન પ્રસન્ન કરી તેને સોંપવો. એમુજબ દર પાંચ પાંચ વરસે હિસાબ અને દફતરને માટે જુદા જુદા ગૃહસ્થોને પ્રસન્ન કરી સોંપ્યા જવું. હવે જે ગૃહસ્થની પાસે હિસાબ અને દફતર હોય તેને ન્યાતનો સઘળો હિસાબ રાખવો તેમજ સીલકમાં રૂપિયા પચાસ રાખવા એથી વધુ સીલક પડે તે ન્યાતના ગૃહસ્થો પઈકી સીતવાળાના કુટુંબમાંથી એક જણ તથા મોરથુંથુવાળાના કુટુંબમાંથી એક જણ તથા ભઠ્ઠીના કુટુંબમાંથી એક જણ તથા હીંગલોકવાળાના કુટુંબમાંથી એજ જણ તથા બોડાવાળાના કુટુંબમાંથી એક જણ એ પાંચે ગૃહસ્થોને ન્યાતની પુંજી વ્યાજ ઉપજાવવા માટે ટ્રસ્ટી તરીકે નીમીએ છીએ માટે તેઓ વ્યાજ ઉપજાવવાને માટે હાલમાં એવી ગોઠવણ કરવામાં આવે છે કે ટાપટી રેલવેના સેરો લેવા અને કંઈક પણ વધારો પડે તે મુંબઈ બેન્કની સેવિંગમાં વ્યાજે મુકે પોતાની પાસે રોકડ સીલક રાખે નહીં. સેરો એ પાંચો ગૃહસ્થોના નામે લે અગર તો પાંચે કુટુંબ છુટા છુટા નામ ઉપર લે તેમાં ન્યાતે વાંધો લેવો નહીં પણ ન્યાતના રૂપિયાથી જે સેરો ખરીદ થયા હોય તેના નંબર વગેરે સઘળી હકીકત ન્યાતના દફતરમાં લખાવવી અને જે વ્યાજ ઉપજે તે ન્યાતના પટેલને દર વરસે આપવું.

તારીખ ૨૨ જાનેવારી ૧૯૦૩ના દિવસે ન્યાતનું સમાધાન કરવા સારુ મોતીલાલ ચુનીલાલને લવાદનામુ આપેલું અને તેઓએ તે વખતે ફેંસલો આપેલો ત્યાર પછી તકરાર પડેલી તેનો ફેંસલો આપવામાં આવે છે કે આપણા ન્યાત ગોર તરીકે વંશપરમપરાથી ઉતરી આવેલી બાઈ મહાકોર તે માજુભાઈ મોતીરામની વીધવા ગોરપણાનું કામકાજ કરે છે અને હવે પછી પણ તેઓને જ ન્યાત ગોર તરીકે માનવાના છે વિશેષ કોઈક વખતે ન્યાતમાં તડ પડે તો બને પાર્ટીનું ગૌરનું કામ બાઈ મહાકોરે કરવું.

આપણી ન્યાતનો ઓચ્છવ આસાડવદ ૭ નો દર વરસે કરવાનો છે તે પટેલ મગનલાલ મથુરદાસે હમેશ આખી ન્યાતે નોતરાં દઈ કરવાનો છે તે ધારા મુજબ કરે અને તડ પડે તો ઓચ્છવ કરવો નહીં. વ્યાજની જે ઉપજ થઈ હોય તે ઉપર લખેલા ત્રસ્ટીઓને વ્યાજ ઉપજાવવાને માટે સોંપી દે પોતાની પાસે સીલક રાખવી નહીં.

ન્યાતના વાસણ ઘણા વખતથી ન્યાત ગોરાણી બાઈ મહાકોરને ત્યાં રહે છે તે સદરહુ વાસણ એ બાઈને ત્યાં રહેવા દેવા. ન્યાતના ગ્રહસ્થોને સારા અથવા માઠા ખરચમાં વાપરવા જોઈએ તે ચાલતા આવેલા રીવાજ મુજબ સામા દસ્કત પડાવીને આપે અને જ્યારે ન્યાત જમે છે ત્યારે વાસણ મરામતને માટે રૂપિયો અડધો લેવામાં આવે છે તે ન્યાત ગોરાણીએ લેવો વાસણો વાપરો મરામતને માટે રૂપિયો અડધો લેવામાં આવે છે તે ન્યાત ગોરાણીએ લેવો વાસણ વાપરો અગર નહી વાપરો તો પણ ન્યાત જમે ત્યારે વાસણ મરામતનો રૂપિયો અરધો ગોરાણીને સઘળાએ આપવો અને જે ઉપજ થાય તે વરસે દીવસે જ્યારે ઓચ્છવ થાય ત્યારે ન્યાત ગોરાણીએ પટેલને સપુરત કરી ન્યાતના દફતરમાં જમે કરાવવું વીશેષ વાસણ મરામતની જે ઉપજ થાય તે વાસણ મરામતમાં અગર વાસણની ફેરફારીમાં વાપરવું વીશેષ ન્યાતનો કોઈ પણ

ગૃહસ્થ ગોરાણી પાસેથી વાસણ લઈ જઈ કબજે કરે અને ગોરાણીને આપે નહીં તો ગોરાણી પોતાના નામથી ફરિયાદ કરી વાસણ રોકનાર ધણી પાસેથી પોતાને કબજે લે અને ફરિયાદ કરતા જે ખરચ લાગે તે ન્યાતની પુજીમાંથી બાઈ ગોરાણીને આપવું.

ઉપર લખેલા પાંચ કુટુંબને વ્યાજ ઉપજાવવા માટે નીમેલા છે અને તેઓ સઘળાએ વ્યાજ ઉપજાવી દર વરસે ન્યાતના પટેલને આપવાનું છે તે પ્રમાણે તેઓ આપસે પણ કોઈ એક કુટુંબ અથવા વધુ કુટુંબના માણસો વ્યાજ આપવામાં વાંધો ઉઠાવે અગર નહીં આપે તો વ્યાજના તેમજ આખી રકમના પૈસા વસુલ કરવાને માટે પટેલ પોતાના નામથી ફરીયાદ કરી વસુલ કરે અને તે દાવાનો ખરચ થાય તે ન્યાતની સીલકમાંથી આપવો એ સીવાય સામા દસ્કત ઉપર ન્યાતનુ જે લેણું માંગવામાં આવે અને તેઓ નહીં આપે તો ફરીયાદ કરી પટેલ વસુલ કરે અને જે ખરચ લાગે તે ન્યાતની મીલકતમાં કરે વીશેષ દર વરસે જે વ્યાજ ઊપજે અને તેમાંથી ઓચ્છવ કરતાં જે વધારો પડે તે ન્યાતની દફતરમાં લખાવી ટ્રસ્ટીઓને વ્યાજ ઉપજાવવા માટે સોંપી દે ન્યાતમાં કોઈ સમયે કંઈ નવો ધારો કરવો પડે તો સઘળાની રાજી ખુશીથી કરવો કોઈનું મન દુઃખાય એવો ધારો કરવો નહીં વિશેષ અગાઉ ન્યાતે દશા અગીયારમાં અને **ટૂંકી ઉંમરના મરણ ખરચ બંધ** કરેલા તેમજ રસ નાખવા બાબત અને એ સીવાય બીજા કંઈ ઠરાવો કરેલા હોય **તે ન્યાતના ગૃહસ્થોની મરજીમાં આવે તો પાળે** અગર નહીં પાળે તો **ન્યાતે કોઈ જાતનો વાંધો લેવો નહીં અને ન્યાતી ગૃહસ્થોના ઘર સંસારની બાબતમાં** કંઈ નવો ધારો અથવા **કાયદો કરવા જરૂર જેવું નથી** અનુભવથી એમ માલમ પડ્યું કે **સુધારા કરવામાં મતભેદ પડે** અને નઠારૂ પરિણામ આવે માટે નહીં કરવા **એ વધારે સારૂ છે.**

કેળવણી કામને માટે તથા ન્યાતીલાઓને મદદ કરવા માટે બાઈ દેવકોર તે કાનદાસ હરીવલ્લભદાસની વીધવાના ટ્રસ્ટી જીવણભાઈ જગન્નાથે રૂપિયા છસો ન્યાતમાં આપેલા છે અને એ જ ફંડને મદદ તરીકે ગોપીપરાની રહેવાશી એક બાઈ નવી હતી તેના ટ્રસ્ટીઓ પણ ઉપરના જ કામને મદદ માટે રૂપિયા આપેલા તેમજ રૂપિયા પચીસ બાઈ જમના તે નથુ મંગલની વીધવાના ટ્રસ્ટી જીવણભાઈએ આપેલા તેમજ પટેલ ભુખણદાસ બેચરદાસનું ઘર ન્યાતે વેચેલુ તે સઘળું જોતા ઉપર લખેલા ફંડને માટે ટાપટી રેલવેના સેર નંગ ૨ એ ફંડના હીસાબે લેવા અને એ બે શેરનું જે ટ્રસ્ટીઓ નીમેલા છે તેઓ પટેલ મગનલાલ મથુરાદાસ તે માજી દફતરી ગોરધનદાસ દયારામની સલાહ લઈને સદરહુ શેરના વ્યાજનો ઉપયોગ કરવો કારણ કે આખી ન્યાત મેળવી આવી બાબતમાં પુછપાત કરી તે જ્ઞાતિને સારું લાગે નહીં માટે ઉપર લખેલા સાથે ગૃહસ્થોને વ્યાજ વાપરવાને માટે પરવાનગી આપવામાં આવે છે.

ન્યાતમાં તડ હોય તો ગોરાણીએ બે તડમાંથી એક તડને વાસણ વાપરવા આપવા નહીં એટલે તડ પડે ત્યારે વાસણ અનામત રાખી મુકવા વીશેષ આખી ન્યાત હોય કે તડ પડેલા હોય તો પણ કેળવણી અને મદદના ફંડના વ્યાજનો ઉપયોગ કર્યે

જવો. સઘળા ન્યાતીલાઓને અરજ કરવાની કે જ્યાં સુધી અમારી અક્કલ પહોંચી ત્યાં સુધી ન્યાતનું કોઈ દિવસ ભંગાણ નહીં પડે એવું એકત્રપણું કાયમને માટે કરીએ છીએ તે આ ફૅંસલાને માન આપી તડ પાડવા જેવા આણગમામાં ન્યાતીભાઈઓ ઉતરશે નહીં એવું અમો ચાહીએ છીએ. આ ફૅંસલો કરવામાં કેટલાક ન્યાતી ભાઈઓએ પોતાનાથી બનતી મદદ અમને આપી તેમજ **અમદાવાદવાળા પટેલ કાલીદાસ બાજીભાઈ પાશાહની જાતી મહેનતથી આ ઘણું સારું પરીણામ આવ્યું છે.** માટે સઘળા ભાઈઓનો ઉપકાર માનીએ છીએ.

વિશેષ ઉપરનો ફૅંસલો અમારા બંને જણે એક્કે મતે કર્યો છે પરંતુ પટેલ કાલીદાસ બાજીભાઈ પાદશાહ જે કે સરપંચ છે તેઓ એવી ભલામણ કરે છે કે તડ વખતે ન્યાત ગોર સિવાય બીજો એક ગોર કરેલો અને તે માણસ બ્રાહ્મણ હોવાથી તેને મળેલી વરતી છોડવાને માટે રૂપિયા એકસો ને એક પટેલ કલ્યાણદાસ મંછારામ ને ત્યાં આ ન્યાતનું સુલ થવાનું છે માટે તેઓ તરફથી તેમના છોકરાં ઘણી ખુશીની સાથે રૂપિયા એકસો એક આપવા ખુશી છે તે તેઓ આપશે.

અત્યાર પછી તડ પડે તોપણ કોઈએ બીજો ન્યાત ગોર કરવો નહીં તેને માટે ઉપર લખ્યા પ્રમાણે નાત ગોરને બંને તડનું કામ કરવાને રજા આપેલી છે તે પ્રમાણે કરશે.

આ ફૅંસલો અમે અમારી રાજીખુશીથી અક્કલ હોશીયારીથી બીન કેફથી કીધો છે.

૧ જીવણભાઈ જગન્નાથ સીતવાળા સહી દા. પોતે. દા. ઠાકોરભાઈ ડાહ્યાભાઈ

૧ પા. નગીનદાસ જેકીશનદાસ ભઠ્ઠીવાળા સહી દા. પોત.

પા. કાલીદાસ બાજીભાઈ પાદશાહ ઉપર લખેલો ફૅંસલો બંને લવાદો એકેમતે નાતનું હિત સાચવી ઘણો સારો કીધો છે તે નાતનાં સઘળા ભાઈઓએ કબૂલ રાખવું અને આ ફૅંસલાનું લવાદનામું તથા આ ફૅંસલાની નકલોની ચોપડીઓ છપાવી સરવે ઘર દીઠ વેંચવામાં આવશે. **દા. કાલીદાસ બાંજીભાઈ**

લેઊવા અને કડવા કણબીનો ઝઘડો

રચનાર

મંછારામ ઘેલાભાઈ

ગુજરાત મિત્ર તથા દેશી મિત્રવાળા - ઇ.સ. ૧૮૮૭

ગરબો

રાગ બુરાનપૂરી

નમુ ગણપતીને પાએ, સુંદર ગરબો આ જોડાએ;
નવ રહે ખાંમી કાંએ, એવો વર આપો–૧

સહુ સાંભળજો નરનાર, ગરબો ગાઉં છું આ વાર;
થશે સાંભળવામાં પ્યાર, બળશે પાપો–૨

પાડો તાળી કરી જોર, મને ગાવાનો છે કોહોડ;
કાઢો તાણી મીઠો સોહોર, ડગલાં કાપો–૩

લેઉવા કડવાનો જે ઝઘડો, જેનો સંપ સરવે બગડ્યો;
કેમ સંપરાયને તગડ્યો, પડીયો છાપો-૪
તેની વીગતો બતાવું, સવીસ્તરે સઘળું ગાઉં;
પાછો સંપ થાવા ચાહું, ટળવા શ્રાપો-૫
લેઉવા તણી સુણજો વાત, જેની મોટી છે જો ન્યાત;
આખા જગમાં છે વિખ્યાત, શું ઘણુંરે વદું-૬

સાખી ૧.

ઘણું વદું શું મૂખથી, લેઉવા નરની વાત;
સંપ હતો સઉમાં ઘણો, તેજ પડ્યા પછાત.
કેમ પડ્યો રે કેમ પડ્યા, અનિહાંરે કેમ પડ્યા;
કેમ પડ્યા સંપ થકી, તેની વાત કહું નકી;
નથી ખોટું જતો બકી, સુણજો યારો-૧
સંવત ઓગણી સો બેતાળી, મધે વાત એક ઝાલી;
તું તો સાંભળને ઓ આલી, ઠરાવ કીધા-૨
તે ઠરાવો છે ચાર, ગણી બતાવું આ વાર;
તેનો પૂરેપૂરો સાર, સહુ મન ધરજો-૩
વેહેવાઈ ઘરે મૃત્યુ થાએ, ત્યારે ઢાંકવાને જાએ;
તેનો ખરચ મોટો થાય, તે નજ કરવો-૪
પુત્રીના હઘરણીમાંએ, સો ને બસો રૂપિયા થાએ;
તેમાં ગરીબ માર્યા જાય, તેમ નજ કરવું-૫
માટે રૂપિયા એકાવન, આપી મનાવવું મન;
ખુશી થયા સહુ જન, એવો ઠરાવ કરી-૬

સાખી ૨

ઠરાવ બીજો એ કરી, ખુશી થયો નરનાર;
ત્રીજો ઠરાવ એ થયો, તેનો સુણજો સાર.
સાર સુણજો રે સાર સુણજો, અનિહાંરે સાર સુણજો;
સાર સુણજો જગના લોક, કેવી ગુમાવી છે નોક;
કીધી કીરતી સરવે ફોક, માહા કેર થયો! - ૧
ત્રીજો ઠરાવ એવો કીધો, તે તો બહુ સારો છે સીધો;
સહીયો કરવા કાગળ લીધો, સહીઓ ચીતરી - ૨
જમાઈ ભાણેજોને મરણે, મોહોકણીયામાં નારી નરને;
ભોજન દેતા ખાઈ ડરને, તે બંધ કર્યું - ૩
વળી વેહેવાઈમાં થાએ મોત, મોં વાળવાના દેતાં દોટ;
પાછાં ફરતાં પૈસા સોત, વેહેવાઇ ખાઈ - ૪

મોં વાળનારી વેહેવણ આગે, લાખો પૈસા એમ માગે;
એમ થતું જાગે જાગે, તે તો બંધ કર્યું – ૫
એવા ઠરાવ કીધા ચાર, તેનો કહી બતાવ્યો સાર;
માનો કણબીનો ઉપકાર, રૂડું કારજ કર્યું – ૬

સાખા ૩

કામ કર્યું એ તો ભલું, પણ નવ ટકીયું તેહ!
સંપ વિના સરવે થયું, ફોક સમૂળું એહ!
થયું ફોક રે થયું ફોક, અનિહાંરે થયું ફોક;
થયું ફોક રૂડું કામ, તેને ધીક્કારે છે ગામ;
એવી જેણે કીધી હામ, તેની સુણજો વાત – ૧
પારેખ વીજભુખણનો પૂત, કાળીદાશ એક સૂત;
તેણે લીધી એક છૂટ, ભંગાણ પડીયું – ૨
તેની સાસુ મહાલીબાઈ, ગઈ જમાઈ ઘેરે ચાહી;
લાખ્યા પૈસા કર સાહી, આપ્યા લીધા – ૩
એમ તોડ્યો ધારો એક, એ તો ખોટું કીધું છેક;
એને કોણ કહેશે નેક? સારા જનમાં – ૪
એથી પંચ મળી તે ટાંણે, જીવ રાખીને ઠેકાણે;
કીધો ઠરાવ એ પરમાણે, સહુ મન ધરજો – ૫
સવા રૂપીયો ડંડ કીધો, માહાલક્ષ્મીએ ન દીધો;
નવ જુવાબ દીધો સીધો, તેથી વાત વધી – ૬

સાખી ૪

વાત વધી ગઈ સેહેજમાં, નવ રહી તે હાથ;
રણસંગ્રામ તો જાગીયું, આવ્યા બાથમબાથ.
બાથમબાથા રે બાથમબાથા, અનિહાંરે બાથમબાથા;
બાથમબાથા હવે ઝામી, લેશ રહી નહીં ખામી;
થઈ ગઈ સામાસામી, સળગી હોળી – ૧
કાળીદાશે મમત કીધો, ડંડ દેવા નવ દીધો;
ભાંગ્યો ખાસો મારગ સીધો, તડ પડીરે ગયાં – ૨
ત્યારે ગોર જણ ત્રણ, તેનાં નામો હવે ગણ;
કેમ રાખું કશર કણ, ગરબો ગાવા – ૩
દયારામ સુરતી ગોર, ભવાની પાઠક છે જોડ;
તે તો અમદાવાદી ગોર, ગયો સંગે – ૪
ત્રીજો ગોપીનાથ ગોર, ખંભાતીનો ઘણો તોર;
એ ત્રણેનો છે દોર, કણબી જનમાં – ૫

ગયા ડંડ લેવાને માટ, કાઢો માજી સઘળો કાટ;
નહીં તો થાશે જો ઉતપાત, મહાલીબાઈ – ૬
સાખી ૫
માનો મહાલીબાઈ, ડંડ ધરો આ ઠામ;
નહીં તો થાશે અવળું, જાણશે બાધું ગામ.
બાધું ગામ રે બાધું ગામ, અનિહાંરે બાધું ગામ;
બાધું ગામ જાણશે વાત, માટે માનો મારાં માત;
નવ વાળો ડોશી દાટ, ડંડો વધશે – ૧
ડોશી કેહે કે નાલુ પૈ, કાંઈ અક્કલ બક્કલ ગઈ?
હું તો ડંડ આલુ નહીં, કરશે શું લોક? – ૨
જમાઈ કાળીદાસની ઓથ, લઈને વાળી જબરી લોથ;
થશે ન્યાતી લોથપોથ, રામણ વાળી! – ૩
એથી વેહેવાર બહાર કરી, મુકી પંચે તેને પરી;
તેની બાંહે કાળીએ ધરી, બંધાયા પક્ષ – ૪
કાળીદાશ પડીયો સામા, ઠાકોરભાઈ ચકાના આમાં;
નાહાનુંભાઈને તો તું ગામાં, અલી ગાનારી – ૫
વજેરામ ભગુના સૂત, બાલો કેસુરજીનો પૂત;
તેણે કેવું જગાવ્યું તૂત, આગળ ગાશું – ૬
સાખી ૬
ગાશું આગળ વાત તે, કાન ઉઘડવા કાજ;
હમણાં તો નામો સુણો, લઘુ પક્ષ શીર તાજ.
શીર તાજ રે શીર તાજ, અનિહાંરે શીર તાજ;
શીર તાજ છે જે જણ, તેનાં નામો સરવે ગણ;
નથી એ લોકો અભણ, પણ બાથ ભરી – ૧
સીતના કેશવલાલ બુલાખી, તેણે ભાંગી ન્યાત આખી;
દેવચંદે ટેક રાખી! ચુનીલાલના પૂત – ૨
ગુલબચંદ પરભુ ખરા, ચુનીલાલ શામળ જરા;
કેવળ આતમરામ પરા, તે કેમ રહે? – ૩
એ આદીક સહસ્ત્ર જણ, નાહાની સંખ્યા માહી ભણ;
આગેવાનોનાં નામ ગુણ, આગે લખીયાં – ૪
હવે મોટા તડના લોક, કેવી વધારે છે નોક!
કેવી પડાવે છે પોક, તે ધરજો કાન – ૫
તેણે બાંધી સામી હોડ, છે જો મનમાં ભારી કોડ;
હવે ભુલાવશે ખોડ, જીવતાં લગણ – ૬

સાખી ૭

ખોડ ભુલાવશે સર્વની, ન્યાય કરીને ઠીક;
એહ તણાં નામો કહું, જાણવાને અધીક.
અધીક જાણોરે અધીક જાણો, અનિહાંરે અધીક જાણો;
અધીક જાણો સરવે જન, જેથી શીતળ થાશે મન;
પછી કેહેજો ધંન ધંન, પટેલીયાને – ૧
આગેવાન મગનલાલ, લીધી ઢાલ ને તલવાર;
એ છે હરગોવનનો લાલ, પારેખ પોતે – ૨
ચુનીલાલ અંબારામ, હરકીશને ભીડી હામ;
વધારી મુક્યું છે કામ, સરવે જાણે – ૩
ચોથા પ્રાણું વનમાળીદાશ, જેઠા કેવળભાઈ ખાશ;
ફકીરભાઈ રાયજી પાસ, બીજા મળીયા – ૪
જગજીવનદાશને ભણો, ભીખુભાઈને પણ ગણો;
તોર ઉઘાડપગાનો ઘણો, કેટલા દાખું – ૫
છે જો હજારોનું જૂથ, કાળીદાસની લીધી પૂઠ;
પકડી બેઠા હબસી મૂઠ, તેનું કેમ થાશે! – ૬

સાખી ૮

કેમ થાશે લઘુ જૂથનું, મનમાં લાગ્યો ડર;
વાત ચાલે છે નગ્રમાં, તડની ઘરો ઘર.
ઘરો ઘર રે ઘરો ઘર, અનિહાંરે ઘરો ઘર.
ઘરોઘર થાએ છે વાત, મન વાધ્યો છે ઉચાટ;
હવે કેવો ઘડીએ ઘાટ, પડ્યા વીચારમાં – ૧
કીધો વીચાર નાહાના તડે, મોટા તડને જે નડે;
નહીં લોક તેને અડે, એવો ઘડીયો ઘાટ – ૨
લાવ્યા વાત એક એવી, તે તો છે જો જોયા જેવી;
પડી મોટા તડને સેહેવી, મન લજવાવે! – ૩
મુક્યો મગનલાલ શીર દોષ, મનમાં લાવી ભારે રોષ;
આવી ગયો દીલમાં જોષ, તેની સુણજો વાત – ૪
મગનલાલે ઢેડા પાસ, ઘર રંગાવીયું ખાસ;
તેને થયા થોડા માસ, ન્યાત બહાર કાઢો – ૫
ગયા ભાદરવાની માંહેં, સુદી પાંચેમ છે જ્યાંહે;
મળી મુક્યો તેને ત્યાંહે, મગનભાઈને – ૬

સાખી ૯

મગનભાઈને મૂકીયા, ન્યાત બહાર તત્કાળ;
હવે મહા યુદ્ધ જાગીયું, તે તું નજરે ન્યાહાળ.

ન્યાહાળો નજરે રે ન્યાહાળો નજરે, અનિહાંરે ન્યાહાળો નજરે;
ન્યાહાળો નજરે એ ઉતપાત, વધી ગઈ હવે વાત;
ખરાબ થાશે આખી ન્યાત, માનો સાચું – ૧

પડીયાં તડ પાંચમ દીન, પછી રાત્રીમાં પ્રવીન;
એક વાત બની છે ભીંન, મારામારીની – ૨

નાહાના તડનો બાલા કેસુર, તેપર પડીયો ઝાઝો મેહેસુર;
કેહે છે આવો સામા છે સુર? મેથીપાક જમો! – ૩

આવ્યો બાલો વજાને ઘેર, ત્યાંતો બની લીલાંલહેર!;
નવ રાખી કોઈએ મેહેર, બહુ માર માર્યો – ૪

એમ વડા તડ પર વાત, આવો તેહેને શીરે ઘાત;
તેનું કાઢવાને કાટ, ફરીયાદ કરી – ૫

બાલો કહે છે મુને માર્યો, સત્તર જણાએ સંહાર્યો;
ઘણા હોવાથી હું હાર્યો, મુને પડીયો માર – ૬

સાખી ૧૦

માર પડ્યો સાહેબજી, આણ્યું મુજને માંદ;
નામ બતાવું તેહનાં, આપો મુજને દાદ.

દાદ આપો રે દાદ આપો, અનિહાંરે દાદ આપો;
દાદ આપો માજીસ્ટ્રેટ, મુને વળગ્યા જબરા પ્રેત;
આંણી નાંખત માહારું પ્રેત, બહુ રૂધીર ગયું – ૧

મને કાળીયા ગોવને માર્યો, લખા પટેલે સંહાર્યો;
જગજીવન ભગવાને કહાડ્યો, આટો માહારો – ૨

મોરાર ફકીરચંદ પણ સાથ, લલુ બીજલાલ મારે હાથ;
કેવળ વનમાળી ઓ નાથ!, બહુ જાલમ છે – ૩

કશન અમીચંદ છોવાળો, નરોતમ ભાણાને ભાળો;
જમના ફકીરે સંહાર્યો, ધબાંધબ મારી – ૪

ત્રીભોવન ભીખુનો માર, ઠાકોર ભીખુએ કાઢ્યો ખાર;
કુબેર પ્રભુએ ખવાડી હાર, અતી માર મારી – ૫

ભીખુ ઇચ્છા છે માહા બળીયો, ફકીર રાયજી છેકળીયો;
ખુશાલ જેરામ તેમાં ભળીયો, કે માર કરે – ૬

સાખી ૧૧

દે માર દે માર મુખ કહે, વરસ્યો કોપરાપાક;
સેહેજ વાતમાં બચી ગયા, નહીં તો થઈ તો થઈ જાત શાક!

શાક થતે રે શાક થતે, અનિહાંરે શાક થતે!;
શાક થતે રે સાહેબ, શું કહું સઘળી એબ;
નામો રહ્યાં છે જો બેક, તે તો સુણો રે સાહેબ – ૧

રણછોડ અભેરામ તો ખરો, તેણે કીધો મારો મરો;
ત્રીભોવન મોતીને ધરો, શીક્ષા કરવાને – ૨

તારીખ ચોવીશમી આગષ્ટ, અરાડ સત્તાવીશે કષ્ટ;
કરવા ગયા બાલો નષ્ટ, કોરટ આગે – ૩

કહ્યું માજીસ્ટ્રેટે એમ, હોસ્પિટલમાં કરવા ક્ષેમ;
જાઓ અમારી છે નેમ, તેમ રેહેવાને – ૪

પછી દવાખાનામાં ગયો, વીશ દીન ઉપર તેમાં રહ્યો;
એવો માર તેણે સહ્યો કે, પડીરે ગયો – ૫

એમ વદીયો ડાક્ટર આપ, એથી વાધ્યો છે સંતાપ;
એમાં ખાધી બાલે થાપ, હારી ઘેર આવ્યો – ૬

સાખી ૧૨

ઇનસાફમાં તો એમ થયું, સીધા જાઓ ઘેર;
સાબીત ગુનો નથી થતો, સજા કરું શી પેર?

શી પેરેરે શી પેરે, અનિહાંરે શી પેરે;
માનો તમે મારું ખરું, સમજી મનમાં – ૧

પછી આવ્યો બાલો ઘેર, નવ કરી હરીએ મેહેર!;
ત્યારે કીધી બીજી પેર, અપીલ કરી – ૨

અપીલ કીધી જજની આગે, પણ ત્યાં શું ટીક્કી લાગે!;
હારી આવ્યા બીજી જાગે, તેની તારીખ કહું – ૩

તારીખ બારમી નવંબરની, સને અરાડ સત્યાશી ધરની;
વાટ લીધી પાછી ઘરની, બાલા કેસુરે – ૪

એમ વાત થઈ ખલાસ, બીજો પડીઓ છે આભાસ;
કજીયાનો ન થયો નાશ, માહા ભોગ મળ્યા! – ૫

બીજી વાત ચાલે છે જેમ, કહી બતાવું છું તેમ;
તેને રહેવા દઉં કેમ, જાણી બુઝીને – ૬

સાખી ૧૩

વાત ચાલે છે એમ જે, મગનભાઈએ છેક;
સંગ કર્યો છે ઢેડિનો, રાખી ઢેડી એક.

ઢેડી રાખીરે ઢેડી રાખી, અનિહાંરે ઢેડી રાખી;
ઢેડી રાખી તેણે એક, એતો વળીયો દાટ છેક;
નવ કીધું તેણે નેક, ધરમ બુડ્યો – ૧
ગોંસાઈ મીઠા ઢેડ ભઈ, તેની પત્રમાંહી સહી;
કરી કાગળ લખીયા અહીં, કણબી જનમાં – ૨
તેમાં લખી વાળ્યું એવું, મારી નારી સાથે કેવું;
મગન કરે જોયા જેવું, એની ખબરજ લો – ૩
એવા પત્રો બનાવી બહુ, ઘેરઘેર ગયા શું કહું!;
જાણે છે તે વાત સહુ, જન ઘેરઘેર – ૪
ત્યારે મગન પારેખે ફરી, વાત ગોંસાઈ ઢેડને કરી;
ગોંસાઈ કહે કે હરી! હરી!, આ તો કેર થયો – ૫
તેણે છપાવો નોટીશ, વહેંચી લાવી મનમાં રીશ;
ખરું ખોટું જાણે ઈશ, કે કેમ થયું – ૬

સાખી ૧૪

નોટીશ ઘર વહેંચી કે મારા નામનો પત્ર,
બનાવટનો છે સહી, લખનાર લાવો અત્ર.

લાવો અત્રે રે લાવો અત્રે, અનિહાંરે લાવો અત્રે,
અત્રે લાવો પકડી તેહેને, શીક્ષા કરાવું હું એને;
ખરું નામ હોય તે કેહેને, સામો આવીને – ૧
એવી ચાલે છે પંચાત, વધી ગઈ છે બહુ વાત;
બહુ થઈ છે વિખ્યાત, જગ જાણીતી – ૨
જાગ્યું એમાંથી એક તૂત, બીજી જાગી કડાકૂટ.
કડવા માંહી પડી ફૂટ, મોટા તડમાંહી – ૩
તેની વિસ્તારીને વાત, સારી પેઠે ગાવા માટ;
બીજી જગે ઘડીયો ઘાટ, તે ગાવાને – ૪
આ તો લેઉવાજીની કાહાણી, જેમાં મોટી થઈ છે હાણી;
દુખો પાડવા છોડી ધાણી, તેની કહીરે કથા – ૫
મંછારામ ઘેલાભાઈ, ગરબો જોડવા કલમ સાહી;
દોષ દેશોમાં બાઈ ભાઈ, એમ માગું છું – ૬

કડવા કણબીનો ઝઘડો
ગરબો
રાગ લોચન મનના ઝઘડાનો

કડવાનો ઝઘડો, સુણો સઉ કડવાનો ઝઘડો;
કેવો બન્યો રગડો! સુણો સઉ-ટેક.

ઓગણીશ સો સત્તાવિસમાં, એવી બની એક વાત;
તેથી ઝઘડો ઝામીયો, કહું તેની કથા સાક્ષાત-સુણો-૧

ઠરાવ એવો કીધલો, કે પરદેશી જે જન;
આવે આ સૂરતમાં, તેને ન્યાતમાં દેવું એજન-સુણો-૨

સવા દશશેર ત્રાંબુ લઈ, દાખલ કરવું નામ;
નોત્રાં તેહેને મૂકવાં, નવ બીજું લેવું દામ-સુણો-૩

તે ઠરાવને તોડીયો, કીધી પક્ષાપક્ષ;
કજીયાખોર જનકોણ છે? તે ઉપર આપોલક્ષ-સુણો-૪

અમદાવાદી શેઠીયો, નામે બેહેચરદાશ,
તે સુરતમાં આવીયા, તેણે ઠરાવ કીધો ખાસ-સુણો-૫

પરદેશી સવા રૂપિયો, આપે ગોરને ત્યાંય;
દેવાં નોત્રાં તેહને, તેને તેડવો ન્યાતી માંય-સુણો-૬

તે ઠરાવ પણ તોડીયો, નવો કર્યો ઠરાવ;
એકાવન રૂપિયા વિના, નવલેશું ન્યાતીમાં જાઓ-સુણો-૭

તમાં મામા માસિના, કીધા રાખી પક્ષ;
મોટાને પડતાં મુકી, કીધો ગરીબ જનનો ભક્ષ-સુણો-૮

એથી ટંટો વધી પડ્યો, એક વરસમાં જાણ;
તડ તો પાછાં ઝામીયાં, એથી મોટી થઈ છેહાણ-સુણો-૯

મોટા તડવાળા મળી, શકત થયા બહુ પેર;
નાહાના તડ પર રૂઠીયા, એથી વધ્યું પરસ્પર વેર-સુણો-૧૦

લીધા પડાવી રૂપિયા, નાહાના તડની પાસ;
ઓચ્છવ ખાવા લાગીયા, એથી નહાના થયા નીરાશ-સુણો-૧૧

ઓચ્છવમાં નવ તેડીયા, વાંસણ પણ નવ દીધ;
વહુ બેટીને બંધ કરી, તેણે ખોટી હઠ તો લીધ-સુણો-૧૨

ત્યારે નાહાના તડે મળી, દાવો કીધો એમ;
અપાવો રૂપિયા હમને, મળી જમીએ હમો પણ તેમ-સુણો-૧૩

એક ફેરા તો નોતરાં, દીધાં જમવા કાજ;
પણ જમ્યા નવહળીમળી, તેથી ખોઈ જરા એક લાજ-સુણો-૧૪

ત્યારે રૂપિયા લીધેલા, નાહાના તડે એકવાર;

માન ઘટ્યું મમત તણું, ત્યારે ઘટ્યો થોડો એક ભાર-સુણો-૧૫

એમ એ ઝઘડો ઝામીયો, વર્ષ થયાં ત્યાં સોળ;

નહાનું તડ નરમ પડ્યું, સમાધાનનું લાવ્યા ડોળ-સુણો-૧૬

ત્યારે ઉંચા ચઢી ગયા, મોટા તડના છેક;

ઘણા જણે સમજાવીયું, નથી કરતા તમે એ નેક-સુણો-૧૭

તોપણ મમતે બહુ ચઢ્યા લેશ ન માની શીખ!;

પ્રભુ તે ઉપર રૂઠીયો, પછી કેવું થઈ ગયું ઠીક-સુણો-૧૮

લેઉવામાં તીખળ થયું, તેમાં પડીયાં તડ;

તે ટંટો ઉતરી પડ્યો, જોની કડવામાંહી ગડગડ-સુણો-૧૯

ગયો ચકાના પક્ષમાં, સિતવાળો કેશવ;

તેથી તડમાં તડ પડ્યું, તેણે ખાધો પછી ઓચ્છવ-સુણો-૨૦

કાઠિયાવાડ કચ્છના કણબીઓની રીતરસમો

કાઠિયાવાડના ૧,૯૭,૦૦૦ કણબીઓ ગુજરાતના બીજા કણબીઓ જેવા જ હતા. તેમનામાં પણ લેઉવા અને કડવા એવા બે મુખ્ય વર્ગ પડેલા હતા. આંજાણા એવો પણ એક વર્ગ હતો. પણ તે જથ્થો ઘણો ઓછો હતો. ગુજરાતના કણબીની પેઠે કાઠિયાવાડના કણબી પણ મહેનતુ અને ચતુર હતા. તેની જમીન સહુથી સરસ રીતે ખેડેલી ને ઢોરસહુથી સારી રીતે બરદાસ્ત રખાતાં હતાં. કણબી પ્રમાણિક, કરકસર કરનારો તથા મહેનતુ હતો. મોટા પરોઢિયામાં ખેતરે જઈ ચેક રાત પડતાં સુધી કામ કરતો. કોઈ કુછંદમાં પડતો નથી, ને ગુનો પણ ભાગ્યે જ કરતો. દીકરો, ધણી કે બાપ એ સંબંધ એમની વર્તણૂંકનો દાખલો લેવા લાયક હતા. એ માત્ર લગ્ન વખતે જ ઉડાઉ બનતા. કાઠિયાવાડના કણબી પોતે ખેડેલી જમીનના ગુજરાતના કણબીની પેઠે ખાતેદાર નહીં, પણ ગણોતિયા હતા. પાટડીના દેસાઈનું તથા ઢસા રાઈને સાંકળીના દેસાઈનું કુટુંબ એ બે જજમીનદાર હતા. પાટડીની જાગીર અગાઉના વખતમાં વીરમગામમાં હક ભોગવેલા તે બદલે મરાઠાઓ પાસેથી મળેલી એ જાગીર પહેલાં ઝાલા રજપૂતોના કબજામાં હતી, પણ મુસલમાનોએ તે પડાવી લીધી હતી. ઢસાની જાગીર પહેલાં કેટલાક કાઠી જમીનદારોના કબજામાં હતી, પણ તેમણે પોતાનો હક્ક ઈ.સ. ૧૮૬૧માં ખેડાના દેસાઈને આપી દીધો, ને એ જ કુટુંબે લીંબડીના ભાયાત પાસેથી રાઈને સાંકળીનાં ગામો ઈ.સ. ૧૮૦૮માં લીધાં. લેઉવા અને કડવા કણબીઓ ઘણાખરા અંબાભવાનીના ભક્તો હતા. પણ હાલમાં ઘણા સ્વામિનારાયણ પંથના થવા માંડ્યા હતા. તેમનામાં નાતરાનો રિવાજ હતો. કણબીઓ ઘણે ભાગે ખેડૂતો હતા, પણ જેઓ ગુજરાતમાંથી આવી ધોરાજી તથા નવાનગરમાં વસ્યા હતા તેઓ કલાબતું કરતા હતા, એટલે કે કિનખાબ વણવાનું કામ કરતા. આ કસબ માત્ર થોડાંક કુટુંબમાં

રહ્યો હતો. ઘણા હોશિયાર કારીગરો એક તોલામાંથી ૭૦૦-૮૦૦ વાર લાંબા ઘણા બારીક તાર કાઢતા. એ તાર સ્ત્રીઓ એને ઝીણા રેશમ ઉપર ચઢાવતી. તે પછી તે કિનખાબ વખણાતું હતું.

કાઠિયાવાડની કડવી જ્ઞાતિ પાસે એક અરજ

માસ્તર મગનલાલ શંકર પટેલ જુથળ

છપય

માનો કડવી નાત, વાત એક દીલ વિચારી,
માનો કડવી નાત, રીત છે એક નઠારી;
માનો કડવી નાત, લીએ બાળા બહુ નાણું,
માનો કડવી નાત, તમારાથી ન અજાણ્યું;
માનો કડવી નાત સૌ, નિયમ નાત સારા કરો,
મગનલાલ સાચું કહે, પૈસો લીધે નહિ તરો

આજથી બે વર્ષ ઉપર મેં કન્યા વિક્રયના ક્રુર રીવાજ ઉપર એક ભાષણ તૈયાર કરી નોળી કાંઠાના નામાંકિત પટેલીઆઓ પાસે વાંચ્યું હતું. તે વખતે ઘણાખરા આગેવાનોના મનમાં કન્યા વિક્રય તદ્દન કાઢી નાંખી નાતમાં સુધારો કરવાનો ઠરાવ થયો હતો. પણ તે માંહેનું હજુ સુધી કાંઈ પણ થયું નથી તેથી મહારે બે બોલ આ માસિક દ્વારા બોલવાની પૂરી જરૂર છે.

પ્રિય જ્ઞાતી બંધુઓ તમે દીર્ઘ દૃષ્ટિથી વિચારશો તો તમોને સહેજ જણાશે કે આપણી કાઠિયાવાડની કડવી જ્ઞાતિમાં જેટલો કન્યા વિક્રયનો રિવાજ છે તેટલો બીજો ભાગ્યેજ હશે! આ ક્રુર રીવાજથી કદી પણ કલ્યાણ થવાનું નથી. કસાઈ જેવો હલકો મનુષ્ય પણ કદી આવું કૃત્ય કરે જ નહિ. બાપ ઉઠી દીકરીના વખાણ કરી વેચે ને તેના પાપી પૈસાથી પોતે સુખી થવાની ઈચ્છા રાખે એ કેટલું ખોટું કહેવાય.

તમો નક્કી યાદ રાખશો કે દીકરીના પૈસાથી કદી પણ આપણું શ્રેય થવાનું નથી. શું તમોને શરમ નથી આવતી કે પોતાના અંગદ સ્વાર્થ વાસ્તે દીકરાને હજારો રૂપિયાની મિલકત સોંપો છો અને વહાલી પુત્રીઓને કસાઈ થઈ વેચો છો! અહા!! કેટલું અઘોર પાપ!! એવા પીતાને ક્રોડવાર ધિક્કાર છે કે પોતાની દીકરીને બે પૈસાના સ્વાર્થ માટે અંધારા કુવામાં ઉતારે. કેમ કે 'દીકરીને ગાય જ્યાં વેચે ત્યાં જાય' દીકરીના પાપી પૈસાથી કોઈ દિવસ તમારો અભ્યુદય થવાનો નથી જ એ નક્કી સમજજો. દીકરીના પૈસાથી કોઈ સુખી થયું નથી અને થવાનું પણ નથી, અને કદાપી કોઈ સુખી થયું હોય તો 'ચાર દહાડાનું ચાંદરણું' અંતે ધર્મે જય અને પાપે ક્ષય છે. જ્યાં સુધી કન્યા વિક્રયનો કેર ઉપજાવે એવો પાપી રીવાજ આપણી જ્ઞાતીમાં પગ રોપી બેઠો છે ત્યાં સુધી કદી સમગ્ર જ્ઞાતીનું શ્રેય થવાનું નથી. વખતે પોતે ન કરે તો બીજે ઠેકાણે તે બચી શકે નહિ. માટે આ રીવાજ જ્ઞાતીના અગ્રેસરોએ મન ઉપર લઈ તુરતમાં નાબુદ કરવાનો છે. નહિ તો દીવસે દીવસે જ્ઞાતિમાં પાપ વધતું જશે અને આખર

જતાં અધમ જ્ઞાતીની હારમાં આપણે ગણાઈશું માટે ઉઠો! જાગૃત થાઓ!! અને આ વાત તમારા મન ઉપર લીઓ. કન્યાદાન જેવું બીજું પુણ્ય શાસ્ત્રમાં એકે નથી. એ તમે ખુદ યાદ રાખશો. જુઓ ગુજરાતમાં કન્યા વિક્રય નથી થતો તો શું તે લોકો નિર્ધન થઈ ગયા છે. તેના, તેમ નથી પણ ઉલટું લોકોની સ્થિતિ આપણા કરતાં વધારે સારી છે.

તમો નક્કી યાદ રાખજો કે ધર્મ રાખવાથી કોઈનું અશુભ થતું જ નથી. દીકરો અગર દીકરી એ આપણું લોહી જ કહેવાય તેનો તમે પોતે જ વિચાર કરો. કોઈને એક અગર એકથી વધારે પુત્રીઓ હોય તો પણ તેણે પોતાની સ્થિતિ મુજબ કન્યાદાન દેવું તે વિશેષ લાભકારક છે. દીકરીને દુઃખમાં મુકી પોતે પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લેવો એના જેવું નીચ કૃત્ય બીજું હશે નહિ. ચોરે ચૌટે બેશી બાપ પોતાની પુત્રીનું પશુની તુલ્યે મુલ કરતો હોય ત્યારે દેવતાઓ પણ ત્રાસી જઈ નાખુશ થાય છે. આપણી જ્ઞાતિના કેટલાક આગેવાન પટેલીઆઓ પોતાના અફીણ ખરચ માટે આવી અંધાધુંની ચાલવા દેય છે ને હિંમત કરી કન્યાવિક્રય બંધ કરવા છાતી ઠોકી રીવાજ નાબુદ કરતા નથી; પણ તમે ખુબ યાદ રાખજો કે 'પારકો પૈસો રૌરવ નર્ક અપાવે છે' દીકરીનાં સાટાંઓ કરી તેમાંથી બે પૈસા લાંચના ખાવા એના જેવું અધમ પાપ બીજું એકે નથી. તમે 'હાથીના દાંત માંહેલું' ક્યાં સુધી કરશો. કરોડો શાસ્ત્રનો સાર એટલો જ છે કે પરોપકાર કરવો એ મોટું પુણ્ય છે. તો પછી પરોપકારતો એક બાજુ પર રહ્યો પણ અધમ પાપથી બચવું વધારે લાભકારક છે.

પશુજાતી પણ કન્યાદાનનું કેટલું મહાત્મ સમજે છે. તેનું એક સાધારણ પ્રાચીન દૃષ્ટાંત તમારી જાણ માટે આ પ્રસંગે આપું છું. કોઈ એક રાજાને ત્યાં પુત્રીનો જન્મ થયો પણ તે ખોડવાળી હોવાથી તેને પાસેના જંગલમાં એક શિયાળના દર પાસે રાજાના માણસો મુકી આવ્યા. સાંજરે શિયાળ તથા તેની સ્ત્રી ખોરાક મેળવવા માટે બહાર નીકળ્યાં ત્યાં બંનેની દૃષ્ટિએ એક સુંદર પુત્રી પડી. અહા! પ્રભુએ દયા કરી આપણને સપુત કર્યાં! એમ ધારી તેની સારી પેઠે ચાકરી કરી રાજી રહેવા લાગ્યાં. થોડા સમય પછી કોઈ ગામનો રાજા ત્યાં શિકારે આવી ચડ્યો તેની નજરમાં પેલી પુત્રી પડી તેથી તેને પરણવાનું મન થયું. એટલે રાજાએ દર પાસે જઈ તેના માતા-પિતા (શિયાળને તેની સ્ત્રી) પાસે માગણી કરી. તે પશુઓએ રાજાની માગણી સ્વીકારી, તેને કન્યાદાન આપ્યું. પણ કન્યાદાન માટે તેના પાસે તે વખતે કાંઈપણ હતું નહિ, એટલે શિયાળે રાજાને કહ્યું હે રાજા તારો મુલક કેટલામાં છે! ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે મારો મુલક પચાસ ગાઉમાં છે. ત્યારે બન્ને જણાએ કન્યાદાનમાં રાજાના પચાસ ગાઉમાં અનાજ પાણી ન લેવાનો નિશ્ચય કરી પાણી મુક્યું. જુઓ પશુ જેવાં અદમ પ્રાણીઓની ટેક? ત્યારબાદ એક વખત એવો બનાવ બન્યો કે શિયાળ અને તેની સ્ત્રી પોતાના જમાઈની હદમાં અનાયાસે આવી ચડ્યાં. તેઓને નિયમ હતું તેથી ત્યાં તેમણે અનાજ પાણી ન લીધું પોતાનો દેહ મુક્યો એટલે તેના નિયમથી પરમાત્મા

પોતે રાજી થયા ને ત્યાં વિમાન લઈ આવી તેને કહેવા લાગ્યા, હું તમારા નિયમથી પ્રસન્ન થયો છું માટે મારા પાસે તમારી ખુશી પડે તે માગી લ્યો હું દેવાને તૈયાર છું ત્યારે તે બન્ને પશુઓએ એવું માગ્યું કે મહારાજ અમને હજાર પુત્રીઓ આપો ને અમે આવતે જન્મે કન્યાદાન આપીએ, તેથી તે બીજે જન્મે સગર રાજા થયો એમ કહેવાય છે. આ સાધારણ દૃષ્ટાંતથી આપણે એટલું સમજવાનું છે કે પશુ જેવાં હલકાં પ્રાણી પણ પોતાની પુત્રીનું કન્યાદાન આપતી વખતે ઊંચું નિયમ રાખે છે તો આપણે આપણી વહાલી પ્રજા વેચીએ તે કેટલું ખોટું કહેવાય. મને સંપૂર્ણ આશા છે કે આપ કન્યાવિક્રયનો ક્રૂર રીવાજ તુરતમાં બંધ કરવા ચાંપતા ઉપાય લેશો ને આપણી જ્ઞાતિનો ઉદય થવાને માટે આવાં જ્ઞાતિ હીતવર્ધક માસિકને મદદ આપી તે દ્વારે આપણી જ્ઞાતિના ઊંચા રીવાજો તથા ઠરાવો પ્રસિદ્ધિમાં મુકવા કદી પાછું પગલું નહિ ભરો એવી મને ઉમેદ છે.

લિ. આભારી સેવક

મગનલાલ શંકર પટેલ

સ્કુલમાસ્તર જુથળ તાબે (માંગરોળ બંદર)

કાઠિયાવાડ પાટીદાર સમાજ-૧૯૧૫

નામ : આ સમાજનું નામ 'કાઠિયાવાડ પાટીદાર સમાજ' રાખવામાં આવ્યું છે.

ઉદ્દેશ : આ સમાજનો ઉદ્દેશ પાટીદાર વર્ગની ઔદ્યોગિક તથા સાંસારિક સ્થિતિ સુધારવાનો અને તેને માટે જોઈતાં સાદનો યોજવાનો છે.

મેમ્બર : લેઉવા કડવા પાટીદારમાંનો કોઈ પણ **સજ્ઞાન** ઉપરનો પુરુષ મેમ્બર તરીકે દાખલ થઈ શકશે; તેમજ પાટીદારોનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે ખેતીનો હોઈ **બાપુ જ્ઞાતિના** ખેડૂત ભાઈને પણ મેમ્બર તરીકે દાખલ કરી શકાશે.

લવાજમ : સમાજનો ઉદ્દેશ બર લાવવાને માટે દરેક મેમ્બરનું વાર્ષિક લવાજમ ચાર આના રાખવામાં આવ્યું છે.

વર્ષ : ચૈત્ર માસથી ફાગણ માસ સુધીનું વર્ષ ગણાશે.

કારોબારી મંડળ : ઉદ્દેશ બર લાવવાને માટે નીચેના ગૃહસ્થોની કમિટિ નીમવામાં આવે છે.

પ્રમુખ : રા. વીરજીભાઈ શીવદાસ અમરેલી

ઉપપ્રમુખ : રા. મોહન ભગવાન, જાળીયા-અમરેલી

મંત્રી : રા. ગોકળ કાનજી કાળાવડીયા-ઉપલેટા

ઉપમંત્રી : રા. વીરજી કરશન, નાના રાજકોટ દામનગર રા. આંબાદેવજી, જામજોધપુર

ટેન્ડ્રર : રા. અરજણ કરમણ-ઉપલેટા

સલાહકાર મંડળ : પાટીદાર યુવક મંડળના પ્રમુખ રા. ચંદુલાલ બહેચરલાલ સુરત

પાટીદાર યુવક મંડળના મંત્રી : રા. કુંવરજી વિઠ્ઠલભાઈ - સુરત

મંડળની મુદત : મંડળ દર વરસે નીમવામાં આવશે. પણ જ્યાં સુધી નવું મંડળ નીમાવ નહીં ત્યાં સુધી જુનું મંડળ કાયમ રહેશે.

મેમ્બરનો હક : દરેક મેમ્બરને મત આપવાનો અને કારોબારી મંડળમાં ચૂંટવાનો હક છે.

મંડળની યાત્રા : લવાજમના ઉદ્દેશ બર લાવવા માટે, જે જે પ્રયત્ન કરવા ઘટે, તે તે કરવાની સંપૂર્ણ સત્તા કારોબારી મંડળને છે. કારોબારી કમિટિના મેમ્બરો વધારવાની તેમજ પેટા સમિતિના મેમ્બરો વધારવાની તેમજ પેટા કમિટિ નીમવાની તથા તેઓના અધિકાર મુકરર કરવાની આ કમિટિને સત્તા આપવામાં આવે છે.

કોરમ : કોરમ મંડળની કુલ સંખ્યાથી ત્રીજા ભાગથી ઓછું ન હોવું જોઈએ.

મત : કારોબારી મંડળને ખર્ચ સંબંધે કુલ સત્તા આપવામાં આવે ચે, અને મંત્રી તથા ટેન્ડરૂરને પત્ર વ્યવહારને લગતો પોસ્ટ તાર તથા છપામણી ખર્ચ અને બીજો કોઈ જરૂર જણાતો ખર્ચ કરવાની સત્તા આપવામાં આવે છે.

નિયમ ફેરફાર : નિયમમાં ફેરફાર કરવાને જનરલ સભા મુખત્યાર છે.

આસમાજની પ્રથમ બેઠક ઉપલેટા મુકામે તા. ૨૯, ૩૦, ૩૧ માર્ચ સને ૧૯૧૫ને રોજ મળી હતી તે પહેલાં પણ સમાજમાં જાગૃતિ લાવવા નાના મોટા પ્રયાસો થયા હતા. આ બંધારણની વિશિષ્ટતા એ છે કે ખેતીની વ્યવસાય સાથે જોડાયેલ કોઈ પણ તેનો મેમ્બર થઈ શકતો. કડવા-લેઉવાના ભેદ પણ મીટાવી દીધા હતા અને લેખિત મતને પણ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવતું હતું.

મતિયા કણબી :

'મતિયા' એ ઉપનામની ઉત્પત્તિ શંકાશીલ છે. એક મત પ્રમાણે તેઓ પીરાણાના મઠમાં માનતા માટે મતિયા કહેવાયા છે. બીજા મત પ્રમાણે 'મત' (અભિપ્રાય) એ ઉપરથી તેમનું એ ઉપનામ પડેલું હશે, કારણ તેઓ ઇસ્લામમાં માનતા હતા. કર્નલ એલેકઝાન્ડર વોકર 'મોલેસલામ' ઉપનામ મતિ-ઉલ-ઇસ્લામને-આધીન રહેનારા એ ઉપરથી પડ્યાનું કહે છે તેથી મતિયા નામનો ખુલાસો થાય છે.

મતિયા કણબી સુરત જિલ્લાના માત્ર જલાલપોર અને બારડોલીથી તાલુકાઓમાં જોવામાં આવતા. તેઓ મૂળ ખેડા અને અમદાવાદ જિલ્લાના લેઉવા કણબી હતા. લેઉવા અને મતિયા કણબીઓ વચ્ચેનો સગપણ-સંબંધ ઈ.સ. ૧૯૦૧ સુધી ચાલુ રહેલો હતો, તે ઉપરથી તેમજ તેમની અટકો કોઠિયા અને બાવલિયા અમદાવાદ જિલ્લાના ધંધુકા તાલુકાના કોઠ અને બાવલા ગામનાં નામો ઉપરથી પડેલી હતી, તે તેની સાબિતી હતી. ઈ.સ. ૧૮૯૧માં તેમની કુલ વસ્તી ૪,૭૩૬ હતી.

પંદરમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં કેટલાક લેઉવા કણબીઓ કાશીની યાત્રાએ જતાં અમદાવાદની નૈઋત્ય ખૂણામાં આશરે ૧૦ માઈલ ઉપર ગરમથ અલયા પીરાણા નામના ગામડામાં રાત રોકાયા હતા. પીર ઇમામશાહ નામે એક મુસ્લિમ સંત તે વખતે ત્યાં વસતા હતા.

એક કથની અનુસાર પીર ઇમામશાહે આ યાત્રાળુઓને ચમત્કાર દ્વારા આ સ્થળે કાશીના દર્શન કરાવ્યા, એટલે આશ્ચર્ય મુગ્ધ થઈને ઇમામશાહને 'ગુરુ' તરીકે સ્વીકાર્યા હતા. બીજી આખ્યાયિકા એવી હતી કે તેઓ પીર ઇમામશાહના અનુયાયીઓ થવાથી મુસલમાન થતાં બચી ગયા હતા. મતિયા ઉપનામ તેમના આ 'અભિપ્રાય' ઉપરથી પણ પડ્યાનું કહેવાતું.

કેટલાક વખત સુધીનો આ મતિયા કણબીઓમાં કોઈ વિભાગ પડ્યા ન હતા. પરંતુ ઈ.સ. ૧૮૮૦માં ૧૫૦થી ૧૭૫ કુટુંબો જુદાં પડ્યાં હતાં. તેમણે પોતાને માટે મૂળ પીરાણો મતિયામાંથી ભિન્ન 'વૈષ્ણવમતિયા'નું નામ ધારણ કર્યું હતું.

સુરતના નિર્મળદાસ નામના એક સંન્યાસીના ઉપદેશથી આ મતાંતર ઉદ્ભવ્યો હતો. નિર્મળદાસે મતિયાઓને તેઓ અગાઉ લેઉવા કણબીઓ હતા એમ સમજાવ્યું હતું. તેમના કેટલાક શ્રોતાઓએ પોતાની અર્ધ-હિંદુ અને અર્ધ-મુસલમાન સ્થિતિ તિરસ્કૃત ગણી હતી. તેથી તેઓ કાશીની યાત્રાએ ગયા હતા. તેઓ ઉપરથી બીજા મતિયાઓએ તેમને જ્ઞાતિ બહાર મૂક્યા હતા. આ જુદા પડેલા વૈષ્ણવ મતિયઓએ રામાનંદી અને દાદુપંથી સંપ્રદાયો સ્વીકાર્યા હતા.

વૈષ્ણવમતિયા અને પીરાણામતિયા એકબીજાનું ખાતા નહીં, છતાં એ મતાંતર થયા પછી પણ લગ્ન માટે થયેલું કોઈ જૂનું સગપણ તોડી નાખવામાં આવ્યું નહોતું, તેમ ત્યાર પછી તેમની અંદર કોઈનું નવું સગપણ કરવામાં આવ્યું ન હતું. વૈષ્ણવમાતાઓએ બધા જ મુસલમાન રિવાજો છોડી દીધા હતા. તેઓ ત્યાર પછીથી સર્વ પ્રકારે લેઉઆ કણબીઓ માફક જ વર્તતા. તેમ છતાં લેઉવા કણબીઓ તેમની સાથે રોટીવહેવાર કે બેટીવહેવાર રાખતા ન હતા. મતિયા જ્ઞાતિમાં લેઉઆ કણબી, કડવા કણબી અને કાછિયા કણબીનો સમાવેશ થતો હતો.

પીરાણામતિયા તેમના દેખાવ, બોલી અને પહેરવેશમાં લેઉઆ કણબીઓથી કોઈ રીતે જુદા પડતા ન હતા. તેમના જ્ઞાતિરિવાજો અને લેઉઆ અને કડવા કણબીઓ માફક ચુસ્ત શાકાહારી હતા. માંસ, મચ્છી કે માદક પીણાંઓનું સેવન કરતા ન હતા. તેમના જ્ઞાતિરિવાજો મુજબ હિંગ, લસણ, ડુંગળી અને કેફી પદાર્થો વાપરવાની તેમનામાં બંધી હતી. કોઈ એમાંનો રિવાજ તોડે તો ફરીથી નાતમાં લેતાં પહેલાં તેને શુદ્ધિ કરાવવી પડતી. તેઓ હોશિયાર અને સુખી સ્થિતિના ખેડૂતો હતા. તેઓ અથર્વવેદને માનતા અને પોતાની જાતને 'સતપંથી' તરીકે ઓળખાવતા હતા. તેઓ મુસ્લિમ સાધુસંતોની કબરોને પૂજતા હતા. ઇમામશાહે લખેલી 'શિક્ષાપત્રી'ને તેઓ પૂજ્ય ગણતા. ઘણા પીરાણામતિયા શિક્ષાપત્રીને મોઢે કરી 'કાક' તરીકેનું માન મેળવતા, બાળકના જન્મમરણનો ચાલ બીજા કણબીઓની જેમ જ હતો.

મતિયાઓમાં ત્રણ ધાર્મિક વિભાગો હતા : પાંચિયા સાતિયા અને આઠિયા. પાંચિયા પીરાણામાંના પાંચ રોજાઓ પૈકી ત્રીજા પાંજ સૂરાભાઈના રોજાને માનતા. તે સંસ્થાનો વહીવટ શરૂઆતમાં પાંચ જણાએ કર્યો હતો. માટે પરિચયા કહેવાતા.

'સાતિયા' પીરાણામાંના બાલામોહમ્મદના રોજાને માનતા. પ્રથમ સાત જણા તે રોજાનો વહીવટ કરતા હતા, માટે તેમને સાતિયા કહેતા. 'આઠિયા' પીરાણામાંના પાંચમા બાકરઅલીના રોજાને માનતા. તેનો વહીવટ પહેલાં આઠ જણા કરતા હતા, માટે તેમને 'આઠિયા' કહેતા. મતિયાઓની વસ્તી ખાનદેશ અને બાગલાણ જિલ્લાઓમાં પણ હતી. તેઓ ગુજરાતમાં અમદાવાદ જિલ્લામાં વસનારા 'મોમના' અને સોરઠમાં વસનારા 'ખોજાઓ' કહેવાતા.

તેમના પીરઝાદાઓમાં તેમનું આકીન એટલું બધું હતું કે તેઓ પોતાની વાર્ષિક કમાણીમાંથી તેમને દશાંશ આપતા. આ સિદ્ધાંત તેઓ એટલી હદ સુધી પાળતા કે તેમનામાંના કોઈને દશ દીકરા હોય તો પણ તેમાંના એકને તેમના પીરઝાદાને અર્પણ કરતા, અથવા તેના બદલામાં તેની કિંમત આપીને તે બાળકને તેઓ છોડાવી લેતા. પીરઝાદાઓને મુરીદો પાસેથી સારી એવી રકમ અપાતી હોવાથી તેઓ જાહોજલાલી ભોગવતા. પીરઝાદાઓ પોતાની દીકરી પરણાવે ત્યારે દહેજમાં મુરાદીની અમુક સંખ્યા પણ આપતા હતા.

કેટલાક મોમનાઓ ઇસ્લામમાં માનવા સિવાય બીજી બધી બાબતોમાં મૂળ હિન્દુ જ્ઞાતિઓમાં જ ચાલુ રહેતા. તેમના મુખ્ય ધાર્મિક પ્રસંગોએ તેઓ બ્રાહ્મણને આમંત્રણ આપતા. ખાનપાનમાં કે પહેરવેશમાં તેઓ હિન્દુઓથી જુદા પડતા ન હતા. તેઓ બધા લેઉવા કણબીઓ માફક તે જ રીતે અને તે જ સ્થિતિમાં ખેતી કરતા. તેઓ પોતાની મૈયતોને દાટતા હતા. આ સિવાય, તેમના બીજા રિવાજો હિન્દુઓના જેવા જ હતા.

તેમની આ વિશિષ્ટ માન્યતાઓના કારણે તેઓ બીજા કણબીઓથી જુદા પડી ગયેલા હતા. તેઓ માત્ર પોતાની કોમમાં અંદરઅંદર પરણતા હતા. તેથી તેઓ એક અલગ કોમ બની ગયા હતા.

તેમની કેટલીક ધાર્મિક વિધિઓ નીચે પ્રમાણે હતી : તેમની મુખ્ય ધાર્મિકવિધિ 'લાહે ઉતારણી' એટલે અપવિત્રતા દૂર કરવાની હતી. બાળકના પ્રસવ પછી અથવા માસિક ઋતુ સ્નાન પછી (તે જ પ્રમાણે પાડું કે વાછરડું પેદા થયા પછી ભેંસ કે ગાય) સુવાવડી સ્ત્રીને જોવાથી પુરુષ અપવિત્ર થયો હોય, અને જે તેમની જ્ઞાતિએ મના કરેલા અખાદ્ય પદાર્થો ખાઈ જ્ઞાતિરિવાજો તોડવાથી દોષિત થયો હોય, તેને આ વિધિમાંથી પસાર થવું પડતું હતું.

જે ઘરમાં આ વિધિ કરવાની હોય ત્યાં મીઠાઈની વિવિધ વાનગીઓ તૈયાર કરવામાં આવતી. અને ગામના 'કાકા'ને આમંત્રવામાં આવતા. ત્યાં તે તેના નાયક 'ખલ કાકા' સાથે લાવતો. કાકા પોતાની સાથે ત્રાંબાના ચાર સિક્કા, એક માટીનો પ્યાલો અને થોડું લોબાન લાવતા હતા. વિશેષમાં તે પોતાની સાથે હાથમાં માલવાના નાના પતરાના કે પિત્તળના ડબ્બામાં વટાણાના ઘાટના લાડવા લેતો આવતો. આ લાડવા દૂધમાં સફેદ ચાક અથવા ચોખાનો લોટ અથવા એકાદ પીરના રોજામાંથી આણેલી ઘસેલી સુખડ મેળવીને બનાવેલો હતા.

ઘરમાં દાખલ થતાં કાકો રસોડામાં જતો. ત્યાં તે ઘીનો દીવો કરીને ધાર્મિક પાઠ કરતો. કાકો આ પ્રમાણે ધાર્મિક પાઠ કરતો હોય ત્યારે 'ખલકાકો' એક પિત્તળની થાળી મંગાવી, તેમાં ઘરધણી પાંચિયો, સાતિયો કે આઠિયો એમ તે ધોરણે, તે થાળીમાં રાંધેલા ભાતથી પાંચ, સાત કે આઠ ઢગલીઓ કરતો.

કાકો કલમો પઢી રહ્યા પછી જમીન ઉપર કપડું પાથરીને નીચે નમીને બેસતો પછી તે લોબાન સળગાવતો અને બીજા પ્રાર્થના કરતો. આ બીજી પ્રાર્થના પછી તે એક પિત્તળની થાળીમાં ઘઉંના દાણાનું એક વર્તુળ બનાવતો. તે ગોળની અંદર તે પોતાની પાસેના ચાર ત્રાંબાના સિક્કા મૂકતો, અને તે સિક્કાઓ ઉપર તે પોતાની પાસેનો માટીનો પ્યાલો ગોઠવતો. આ પ્યાલામાં તે 'નૂર' નામનું પ્રવાહી મિશ્રણ રેડતો. એ મિશ્રણ સાથેનું પાણી, દૂધ અને સફેદ ચાક અથવા પીરના રોજામાંથી આણેલ ચોખાનું બનાવેલું હતું.

આ તૈયાર થઈ રહ્યા બાદ ખલકાકા ભાતની ઢગલીઓવાળી થાળી લાવતો તો દરેક ઢગલા ઉપર કાકો તેના માટીના પ્યાલામાંનું મિશ્રણ થોડું થોડું છાંટતો. તેમ કરતી વખતે તે 'લાઈલાહા ઇલ્લલ્લાહ, મોહમ્મદુર્રસુલુલ્લાહ' અથવા 'ઇમામશાહ, નૂરઅલી, મોહમ્મદશાહ' દરેક પ્રાર્થનાના અંતે આવતું - તેથી પૃથક્ પૃથક્ પ્રાર્થના તે પ્રત્યેક છાંટણા વખતે પઢતો.

પછી રાંધેલા ભાતની ઢગલીઓવાળી થાળી બાજુએ મૂકી જે સ્ત્રી-પુરુષને પવિત્ર કરવાનાં હોય તેને અંદર બોલાવવામાં આવતાં. તે સ્ત્રી વા પુરુષ આવીને કાકાને નમન કરીને તેની પાસે ઊભો રહેતો. કાકા તેના ઉપર માટીના પ્યાલાનું મિશ્રણ છાંટતો, પછી તે સ્ત્રી વા પુરુષ બેસી જતો. પછી તે સ્ત્રી વા પુરુષ કાકાને એક ચાંદીનો કે ત્રાંબાનો સિક્કો આપતો. તે સિક્કો કાકો પાણી વતી ધોતો. તે સિક્કો ધોયેલું પાણી અને માટી પ્યાલાનું મિશ્રણ કાકો તે સ્ત્રી કે પુરુષને પીવા માટે આપતો હતો.

પિત્તળની થાળીમાંની ભાતની ઢગલીઓ ખલકાકો બીજી રાંધેલી વાનગીઓ સાથે મેળવી ત્યાં ભેગા થયેલા મહેમાનોને વહેંચી આપતો.

આ પવિત્ર કરવાની ફી સુવાવડી સ્ત્રી અને પાડાવાલી ભેંસ માટે આઠ આના અને વાછડાવાળી ગાય માટે ચાર આના અને જ્ઞાતિ રિવાજ તોડવા માટે પા આનો હતો.

આ ફી કાકો અમદાવાદ, (પીરાણા) નવસારી અથવા બુરહાનપુરમાં પીરના રોજાને મોકલી આપતો આ ફી ઉપરાંત દરેક મતિયો ખેડૂત પોતાના દરેક હળદીઠ સાડાત્રણ મણ ચોખા અને એક રૂપિયો દર વરસે કાકા મારફત પીરને મોકલાવતો.

મતિયાઓ દરેક ચાંદરાતનો દિવસ પવિત્ર માનતા અને જો કોઈ ચંદરાતનો દિવસ શુક્રવાર હોય તો તે દિવસે તેઓ આખો દિવસ રોજો રાખતા. તેઓ રમજાન રોજા રાખતા હતા.

બીજા મુસલમાન તહેવારોમાં તેઓ તેમના પીરનો ઉરસ તથા તે અગાઉના બે રાંદલ ચઢાવવાના દિવસો પાળતા, તે દિવસોએ તેઓ કામ કરતા નહીં. આખો વખત

ખાવાપીવામાં અથવા નવસારીમાં તેમના પીરના રોજાની ઝરાયત કરવામાં આવતા. આ મુસલમાની તહેવારો ઉપરાંત તેઓ હોળી, અખાત્રીજ, દિવસો, બળેવ અને દિવાળી પાળતા હતા. યાત્રાઓ કરવાનાં તેમનાં મુખ્ય સ્થળો નવસારી, પીરાણાં, બુરહાનપુર અને ભરૂચ જિલ્લામાં મિયાંગામથી સાત માઈલ દૂર આવેલું વેપાલે જેવાં સ્થળો હતાં. યાત્રાળુઓ ત્યાં જતા ત્યારે કાકો તેમની સાથે જતો. નવસારી પીરાણા અને વેળાવમાં યાત્રાળુઓ ફક્ત પીરના રોજાની ઝરાયત કરતા, જ્યારે બુરહાનપુરમાં તેઓ વર્તમાનપીરના અંગૂઠાને ચૂંતા હતા. જે કાકો યાત્રાળાઉઓ સાથે ગયેલો હોય તેનો પીર તરફથી પોતાને માટે પોશાક અને તેની સ્ત્રી માટે દાગીના ભેટ મળતા. પીરાણામાં હાલ 'કાકા'નું પદ કડવા કણબી ભોગવતા.

તેમની લગ્ન વિધિઓ લેઉવા કણબીઓની વિધિઓથી નોખી પડતી ન હતી. તેમના કુટુંબનો ગોર જે સામાન્ય રીતે ઔદિચ્ય અથવા મોઢ બ્રાહ્મણ હોય તેઓ વિધિ કરાવતા. આ જ્ઞાતિમાં ગોત્ર જોવાનો રિવાજ હતો. માતા અથવા પત તરફથી જ્ઞાતિ પેઢીઓ સુધી સગપણ સંબંધ હોય તો તેવાં વર-કન્યાનું લગ્ન કરવાની બંધી હતી. કેટલીક વખત છોકરીઓ ફક્ત છ માસની જ હોય ત્યારે તેમને પરણાવી દેવામાં આવતી, પરંતુ સાધારણ રીતે છોકરી પાંચથી આઠ વર્ષની થાય ત્યારે તેમના લગ્ન કરવામાં આવતા. વિધવાઓને પુનઃલગ્ન કરવા દેવામાં આવતા. તેમનામાં મોટા ભાઈની વિધવા નાના ભાઈ સાથે 'દિયરવટુ' કરી શકતી. તેમનામાં સ્ત્રીને ફારગતી આપવી કાયદેસર ગણાતી હતી. કુંવારો પુરુષ ફારગતી આપેલી સ્ત્રી અથવા વિધવા સાથે પરણી શકતો નહીં, પરંતુ આ મુશકેલીનો ઉતાર તેને પ્રથમ શમી વૃક્ષ સાથે પરણાવીને કરવામાં આવતો, જે વિધવા પુનઃલગ્ન કરે તે સોનાના પતરાથી મઢેલી હાથીદાંતની ચૂડીઓ પહેરતી હતી.

સ્ત્રીના પહેલા ગર્ભાધાન સમયે તેના સીમંતની વિધિ પાંચમે અથવા સાતમે મહિને કરવામાં આવતી, પરંતુ કડવા કણબીઓની જેમ આ પ્રસંગે નાતુ જમણ મતિયાઓ કરતા ન હતા તેમજ કોઈ પ્રકારના વધાવાઓ આપવામાંનો રિવાજ ન હતો.

નિયમિત તરીકે મતિયા સ્ત્રી તેની પહેલી સુવાવડ માટે તેનાં માબાપને ત્યાં જતી. પહેલા બાળકનો જન્મ થાય ત્યારે જો તે પુત્ર હોય તો કાગળ ઉપર પલાળેલાં કંકુથી તેનાં પગલાં પાડીને તે કાગળ એક વાળંદ તે પુત્રના પિતા પાસે લઈ જતો. પિતા તે વાળંદને તે માટે બે રૂપિયા બક્ષીસ આપતો. બારમે દિવસે તે માતા ઘરનો ઉંબર, તેના બારસાખ અને મહોલ્લાના સૌથી પાસેના કૂવા ઉપર સુખડ અને કંકુ લગાડીને તેમની પૂજા કરતી. કૂવા પાસે તે સ્ત્રી સૂતરના બે દોરાથી બે છાણાં ભેગાં બાંધતી. મહોલ્લાનાં છોકરાંને ઘઉં અને જુવારના બાકળામાં ખાંડ ભેળવી વહેંચવામાં આવતા. ચાળીસ દિવસ સુધી સુવાવડી સ્ત્રી અપવિત્ર ગણવામાં આવતી હતી, તેથી ઘરની કોઈ વસ્તુને તે અડકી શકતી નહીં. બને ત્યાં સુધી તે દરમ્યાન ઘરની બહાર નીકળતી ન હતી. પરંતુ તે દરમ્યાન જો તેને ઘરની બહાર જવું જ પડે તો તે મેલી બલાઓને

દૂર રાખવા દાતરડું અથવા છરી પોતાની પાસે રાખતી. પાંત્રીસમા અને ચાળીસમા દિવસો વચ્ચે ગમે તે દિવસે તે નહાતી હતી. પછી સુવાવડા ઓરડાનું લીંપણ ઉખેડી નાખવામાં આવતું. પછી આગળ વર્ણવ્યા મુજબ 'લારે ઉતારવી'ની વિધિ કરીને તેને પવિત્ર કરવામાં આવતી. ત્યાર પછી બ્રાહ્મણ જોષી તેનું નામ પાડતો. બાળક બે-ત્રણ માસનું થાય ત્યારે તે સ્ત્રી ધણીને ઘેર જતી. તે બાળકને સૌથી પ્રથમ રાંધેલો ખોરાક આપવામાં આવતો, ત્યારે કોઈ વિધિ કરવામાં આવતી ન હતી.

મતિયાઓ તેમનાં મૈયતો તફન કરતા. મરણઘડી પાસે આવે ત્યારે તેને નવરાવીને જમીન ઉપર સુવાડવામાં આવતો. તે વખતે કાકો પાસે ઊભો રહીને પ્રાર્થના કરતો. પ્રાણપંખેરું ઊડી ગયા પછી મરનાર પુરુષ હોય તો તેને સુતરાઉ સુરવાળ, પહેરણ તથા ટોપી અને સ્ત્રી હોય તો તેને રેશમી સાડી, ચોળી અને ચણિયો પહેરાવવામાં આવતાં. પચી તેને મુસલમાનોના જનાઝામાં મૂકીને કબ્રસ્તાનમાં લઈ જવામાં આવતા. સાથે જનાર માણસો કોઈ કપડાં કે જોડાં ઉતારતાં ન હતા. કબ્રસ્તાનમાં પહોંચ્યા પછી મૈયતનું કાંઈ કપડું ઉતાર્યા વિના તેને કબરમાં મૂકી ઉપર માટી વાળી દેવામાં આવતી.

મૈયત દફન કર્યા પછી સાથે ગયેલા માણસો દરેક પોતાના હાતમાં દસ અગરબત્તીનો બળતો કાકડો રાખીને અર્ધી-હિન્દુ અને અર્ધી-મુસલમાની એવી બે પ્રાર્થનાઓ પઢીને પોતાને પવિત્ર કરી લેતા. પહેલી પ્રાર્થના : 'બિસ્મિલ્લા હિર્રહમા નિર્રહીમ, સતગર માત્ર બ્રહ્મા, ઇમામશાહ, આદિ વિષ્ણુ નિરંજન અને નુરઅલી, મોહમ્મદસાહ તમારી દુઆ.' બીજી પ્રાર્થના. 'લોબાન જલે, ફુલબતી ટળે, દીન જાગે, કરૂણા માગે.' એ પ્રમાણેની હતી. પછી દફન કરવા આવેલા માણસો ઘેર જતા. તેમના મરનાર કુટુંબ તરફતી લાડુનું જમણ જમાડવામાં આવતું. મરનારના કુટુંબના માણસો પોતે તે કોઈ પડોશીને ત્યાં ખીચડી રંધાવીને ખાતા, હિન્દુ સ્ત્રીઓ માફક મતિયા સ્ત્રીઓ દસ દિવસ સુધી મરનાર પાછળ રડતી અને છાતી કૂટતી. તે દસ દિવસ દરરોજ વલાહે ઉતારણીની વિધિ કરવામાં આવતી. આજુબાજુનાં ગામોમાંથી મરનારનાં સગાંવહાલાં ભંગિયા મારફત ખબર આપીને તેડાવવામાં આવતા. જે એ પ્રમાણે કાણે આવે તેમને લાપસી જમાડવામાં આવતી.

લેઉવા કણબી અને કડવા કણબીના રિવાજોથી વિરુદ્ધ મતિયાઓમાં મરનારનાં નજદીકનાં સગાં મરણ પચીના દસ દિવસોમાં પોતાને સૂતકી અપવિત્ર માનતાં નહોતાં. હિન્દુઓ માફક મરણ પછીની કોઈ ધાર્મિક વિધિ કરવામાં આવતી ન હતી. 'મરનારના આત્માને પિંડ (ચોખાનો લાડુ) ધરવામાં આવતો ન હતો.

નાતીલાઓને મરણ પછીના દસમે અને અગિયારમે દિવસે જમાડવામાં આવતા હતા, પરંતુ જો અગિયારમો અથવા બારમો દિવસ રવિવાર કે મંગળવાર હોય તો તેરમા અને વીસમા દિવસની વચ્ચે ગમે તે કોઈ દિવસે તેવું જમણ કરવામાં આવતું. મરણ પછીના નાતના પહેલા જમણ વખતે મતિયાઓના દરેક કુટુંબ તરફથી

મરનારના કુટુંબના મુખ્ય માણસને અર્ધો-અર્ધો મણ ચોખા મોકલવામાં આવતા. તે ઉપરાંત સગાંસંબંધી અને સ્નેહીઓ તરફથી આઠ આઠ આના આપવામાં આવતા. આ ચોખા અને પૈસા અને તે ઉપરાંત મરનારનાં કપડાં, પથારી અને પલંગ બરહાનપુર, નવસારી, અમદાવાદ અથવા વેમલના પીરોના રોજાઓમાં મોકલવામાં આવતા. તદ્ઉપરાંત મરનારના કુટુંબનો મુખ્ય માણસ પોતાના તરફથી વધારે પૈસા મોકલતો, અને જો મતદાર હોય તો પીરના બીજા ઉપયોગ માટે એક આંબો જુદો કાઢતો. પીરને મળતી દરેક ભેટ-સોગાદોની કિંમત મોટી થતી.

બ્રાહ્મણ ગોરને પણ પછીના અગિયારમા દિવસે થોડી વસ્તુઓ આપવામાં આવતી. તે ચીજો તેને ગોર તરીકે દાનમાં આપવામાં આવતી ન હતી, પણ નાતવરામાં કરેલી મદદના બદલામાં આપવામાં આવતી.

મતિયાઓમાં કોઈ નાત પટેલનો રિવાજ ન હતો, તેમ છતાં સ્ત્રીઓના છૂટાછેડા તથા જ્ઞાતિના રિવાજો તોડવાના કેસો પાંચ આગેવાનોને સોંપવામાં આવતા. તેમના ફેંસલા બંધનકર્તા ગણાતા. નવરાત્રિ અને હોળીના તહેવારોમાં મતિયા સ્ત્રી-પુરુષો ભેગાં મળીને ગરબા ગાતાં.

તેઓ તેમની ભેંસો અને બળદોની ઘણી સંભાળ રાખતા. પોતાની જાતને સારી સ્થિતિમાં અને દેખાવડી રાખવામાં તેઓ કોઈ વાતે કસર રાખતા ન હતા. મતિયાઓ ખર્ચા નાતવરાંઓ અને ભભકાદાર લગ્ન સરાઓ માટે જાણીતા હતા. તેમના થોડાંક લક્ષણો બાદ કરતાં તેમના તમામ રીતરીવાજો મોટે ભાગે લેઉવા કણબી અને કડવા કણબીની ન્યાતીને મળતા આવતા, એટલે તેઓ વટલાયેલા હિન્દુઓ સાબિત થતા હતા.

ઇમામશાહના સેવકો સુરત, સુરત જિલ્લામાં ખાનદેશ, બુરાનપુર, કચ્છ, ભાવનગર, વડોદરા, ખંભાત, ચરોતર તથા અમદાવાદમાં હતા, બાકરઅલીના સેવકો કણબીઓ હતા. બાનું અથવા પોશાળ હતા. 'કાકા' ફારસી ભણ્યા ન હતા. નમાજ પઢતા ન હતા. 'કાકા' ના મરદાને દાટતા. તે ઉપર કબર કરતા, ઇમામશાહે શિક્ષાપત્રી ગુજરાતીમાં લખી હતી, શિવોડહં શિવોડહં બોલાતા; ઘણું કરીને વેદાંત મતને માનતા હતા.

સેવકો સૌ સૌની નાતમાં હતા. નાત બહાર રહેતા નહીં. કચ્છના કણબી મુમનાઓ મરદું ઠાઠડીમાં બાંધી લઈ જઈને દાટતા. બ્રાહ્મણને બોલાવ્યા વગર વર-વહુને રોજા પાસે (ગાદી પાસે) લઈ જઈ લગ્ન કબૂલ કરાવતા. પીરાણાના હિંદુ સેવકો હાડકાં લઈ પીરાણાની જગામાં દાટતા, તે પર નાની કબર કરતા. ગુજરાતમાં પીરાણાના સેવકો મડદાની ટચલી આંગળી કાપી ઘરમાં દાટતા અને તે ઉપર નાની કબર કરાવતા હતા ને તે વાત ચુપ રાખતા. હિંદુ સેવકો ગીતા, સુંદરવિલાસ અખેગીતા વાંચતા. બાઈડીઓ અને છોકરાં વૈષ્ણવોની કંઠી પણ બાંધતા. કેટલાક કણબીઓ પીરાણાનો ધર્મ છાનો પાળતા હતા. ખાનગીમાં નમાઝ પણ પઢતા. મુસલમાન ધર્મ પાળતા, પણ નાતવાળા બહાર મૂકે તે ભલેને રૂ. ૫૦ દંડ થાય તો જ ન્યાતમાં પુનઃ દાખલ થવાય એટલે પીરાણા ધર્મ છોડતા નહીં.

કચ્છના પીરાણા કણબીઓનાં ૧૦૦ ઘર સ્વામિનારાયણ ધર્મમાં આવી ગયાં હતાં. તેઓ મડદાને બાળતા. લગ્નક્રિયા બ્રાહ્મણ પાસે કરાવતા. તેમની નાત જુદી બંધાઈ હતી.

પીરાણા સેવકો એવું કહેતા ન હતા કે અમે મુસલમાનો છીએ. તેઓ એમ કહેતા હતા કે અમે ઇમામશાહને ગુરુ માનીએ છીએ. એ ઉપરતી માલૂમ પડતું કે મુસલમાન અમલદારો હિંદુઓ પર વટલાવનો જુલમ કરતા હતા ત્યારે ઇમામશાહે હિંદુઓને દિલાસો આપ્યો હશેકે, તમે મારા સેવકો થાઓ તો તમને હિંદુ રહ્યા છતાં કશી હરકત થવા નહીં દઉં. વટલાયા તે મુમના થયા. કુટુંબનો ઘરડો ફકીર થયો. સાંઈ કહેતાં શરમ થઈ એટલે 'કાકા'નો ચાલ શરૂ કર્યો.

તેમના ધર્મ સિવાય માંદગી વખતે હિંદુ-મુસલમાનો પીરાણાની માનતા માનતા. વાંઝણી બાઈઓ લોઢાના વાળાની પીરની બેડી પહેરતી, પછી જો છોકરું થાય તો પીરાણે જઈને બીજી બેડી તયંના લુહાર કરી આપે તે પેહરીને પીરના રોજાની પ્રદક્ષિણા કરતી. ત્યાં તેની બેડી તેની મેળે ભાંગી પડતી, એટલે તે બેડી કાઢી નાખતી અને જો છોકરું ન થાય તો સાત-આઠ વર્ષ પછી પોતાની બેડી કાઢી નાખતી. કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈએ લખ્યું કે,

દેવા તણી, દેવા તણું, પીરોની પીરાઈ,
માનનારને મનગમી, તેમ તેણે ગાઈ.

કચ્છમાં કડવા-પાટીદાર સમાજ અને સુધારા પ્રવૃત્તિ (ઈ.સ. ૧૮૮૫-૧૯૩૦)

ઈ.સ. ૧૪૪૯માં ઈમામશાહ નામના સૈયદ ઈરાનથી હિંદમાં મુસાફરી કરતાં કરતાં ગુજરાતમાં આવી અમદાવાદ નજીકના ગીરમથા ગામની સીમમાં મુકામ કરી રહ્યા હતા. ત્રણ વર્ષથી ગુજરાતમાં વરસાદ નહીં વરસેલો હોવાથી તેમને ફકીર જાણી કણબીઓ પૂછવા ગયા. તેમના કહેવા પ્રમો વરસાદ થયો. તેથી લોકોની શ્રદ્ધા વધી અને તેમને ચમત્કારી ગણી તેમની ઇચ્છા મુજબ ઝૂંપડી બાંધી આપી. શ્રદ્ધાળુ લોકો પર તેમની પકડ હતી જ, પણ અમદાવાદના સુલતાન મુહમ્મદશાહ બીજાએ (ઈ.સ. ૧૪૫૧) પોતાની શાહજાદી ઈમામશાહને પરણાવી એટલે તે મહાન બની ગયા. એવામાં કાશી તરફ યાત્રા કરી પાછાં વળતાં સુરત-નવસારીના ગામડાંના કેટલાક લેઉવા કણબીઓએ ગીરમથે (પીરાણા) મુકામ કર્યો. તેઓને પણ ઈમામશાહે ચમત્કાર બતાવ્યો. એ જ પ્રમાણે કચ્છમાં વાસ કરનાર કણબીઓના પૂર્વજો પણ તેમના પરચાથી શિષ્યો થયા. આ ધર્મ સ્વીકારવાથી જ્ઞાતિઓ તરફથી વિટંબણાઓ પડવા લાગી. એટલે લોકો જુદા જુદા ગામોમાં જઈ વસવા લાગ્યા.

કચ્છનાં મહત્ત્વનાં ગામોની શાખો

કચ્છના માનકૂવા, વિરાણી, અંગીઆ, નખત્રાણા, નેતરા, વિથોણ, કરબોઈ, મથલ, ગડાંણી, ખોંભડી, મંગવાણા, દર્શડી, ડોઝાપર, ભડલી, સરવાના વગેરે ગામોમાં

જુદી જુદી શાખો ધરાવતા કડવા પાટીદારોની વસ્તી છે.

માનવકૂવા ગામમાં વેલાણી, ગોગારી, ચવાણ અને હલપાણી શાખો ધરાવતા કડવા પટેલો રહે છે. વેલાણીના પૂર્વજો પરબત પટેલ ચાંપાનેરમાં પલટાઈ કરતા હતા. ત્યાં પઢિયાર સાથે વિગ્રહ થતાં ચુંવાળ આવ્યા. ત્યાંથી ગીરમથે ગયા અને પીરાણા ધર્મ સ્વીકાર્યો. ત્યારબાદ ઈમામશાહના હુકમથી ઈ.સ. ૧૫૨૪માં વેલા પટેલ અને નાકર પટેલે શીકરૂ ગામ વસાવ્યું. પાછળથી તેના વંશજો માનકુવા આવ્યા.

ગોગારીના પૂર્વજો અડાલજથી આવ્યા હતા. તેમનો વંશ ગોગામાં આવી વસ્યો. અજા પટેલે પીરાણા પંથ સ્વીકાર્યો અને શીકારે આવ્યા, ત્યાંથી માનકૂવા આવ્યા.

ચવાણ શાખનો મૂળ પુરુષ ધોળકા તાલુકાથી આવ્યો હતો. તેણે પીરાણા પંથ સ્વીકાર્યો અને વેલા પટેલના કુટુંબ સાથે સંબંધ બાંધ્યો.

હલપાણીના પૂર્વજો અમદાવાદથી આવ્યા હતા. ત્યાંથી બારેજા આવ્યા અને પીરાણાપંથ સ્વીકાર્યો. તેમનામાં ઠાકરાણી, ડોસાણી, ભાટાણી, લોધાણી વગેરે અટકો છે. ઠાકરાણી શાખ હાલ ભડલીમાં છે.

વિરાણી ગામમાં વસનાર નાકરાણી, દીમાણી અને ગોગારી એવી ત્રણ શાખ ધરાવે છે. નાકર પટેલના પૂર્વજ સોમા પટેલ ઊંઝાના. ત્યાંથી લાલી આવ્યા. ઈ.સ. ૧૫૩૮માં પીરાણા પંથમાં જોડાયા. દીમાણીના પૂર્વજો અડાલજથી આવ્યા હતા. ગોગારીના પૂર્વજો ભાલેજ (આણંદથી) આવ્યા હતા. તેઓ પોતાને દેસાઈ પણ કહેવડાવતા હતા. મૂળજી પટેલ આ વંશમાં થયા. તે ઈ.સ. ૧૭૫૭માં વિરાણી આવ્યા.

અંગીઆમાં 'ચોપડા' શાખાના પટેલો છે. તેમના મૂળ પુરુષ દેવજી પટેલ ઊંઝાના. તે ગીરમથે મેળામાં ગયેલા. ત્યાંથી તે પીરાણાપંથી થયેલા. તેમના પુત્ર જસોજી ઈ.સ. ૧૭૧૨માં અંગીઆ આવી વસ્યા.

કોટડામાં છ ભાઈઓ જે પારેખ શાખે ઓળખાય છે તે આવીને ઈ.સ. ૧૭૬૭માં વસ્યા તેમનું મૂળ વતન અમદાવાદ હતું.

નખત્રાણા ગામમાં પોકાર, રામાણી અને લીંબાણી શાખના પટેલો છે. પોકાર શાખના અસલ પુરુષ મહેસાણાથી આવેલા. ત્યાંથી કાનમ ગયા. ઈ.સ. ૧૬૬૩માં પીરાણા ધર્મ સ્વીકાર્યો. ત્યાંથી શીકારે ગયા. તેમના પુત્રો ઈ.સ. ૧૭૭૨માં નખત્રાણા આવ્યા. રામાણીના પૂર્વજો ભાલેજથી અને લીંબાણીના પૂર્વજો અડાલજથી આવેલા. ૧૭૪૨માં નખત્રાણા આવ્યા.

નેત્રા ગામમાં સાંખલા શાખના પટેલો છે. તેમનો મૂળ પુરુષ ઊંઝાથી આવ્યો હતો.

ગામ વિથોણમાં સુરાણી શાખના પટેલો રહે છે. તેમના વડવાઓ સૂણોક (ચરોતર)થી પીરાણાપંથ સ્વીકારી શીકરે આવ્યા હતા. ત્યાંથી ઈ.સ. ૧૭૪૫માં વિથોણ આવ્યા.

કરબોઈ ગામમાં ભાવાણી શાખના પટેલો છે, તે વસોના મૂળ વતની છે. શીકરે આવ્યા અને કરબોઈનું તોરણ બાંધ્યું. ઈ.સ. ૧૭૭૫માં જ્ઞાતિ જમાડી, ઘોડીનું દાન આપ્યું.

ગામ નખત્રાણાના ઘરડાઓ અડાલજમાં રહેતા. લીંબાણી શાખથી ઓળખાતા. ત્યાંથી નડિયાદ ગામ, તેમના વંશજ ગોવા પટેલને જેરાજ, જીવો વાસણ નામે પુત્રો હતા. એક માળવે બીજો કંબોઈ અને ત્રીજો તરમથા ગયો બીજા અને ત્રીજાએ પીરાણા ધર્મ સ્વીકાર્યો. સં. ૧૭૬૫માં શીકરૂ આવ્યા. ત્યાંથી નખત્રાણા આવ્યા.

જીવાનો પરિવાર રામજી, ધનજી અને ગોરો ત્રણ ભાઈઓ સં. ૧૯૮૭માં નખત્રાણા આવ્યા. ગોરાનો પુત્ર અણદો, તેનો પેથો, તેનો કેશરો પટેલ અને તેને ભોજા પટેલ થયા. ભોજા પટેલ નખત્રાણાથી સં. ૧૯૦૩ની સાલમાં માતૃપક્ષ વિરાણી આવ્યા રહ્યા. તેમના રામજી, તેમના નારણજી તથા વાલજી અને વાલજીના જીવરાજ તથા વેલજી બે પુત્રો છે.

મથલ-પોકાર : એમના વડવાઓ નડિયાદમાં રહેતા. ત્યાંથી મગન પટેલ કાનમમાં વસ્યા. ત્યાંથી તેના પુત્ર હંસરાજ અને મોહન ગીરમથા આવ્યા. સં. ૧૭૧૦માં પીરાણાનો ધર્મ લીધો તેથી શીકરું આવી રહ્યા. ત્યાંથી હંસરાજના પુત્ર દેવસિંહ તથા મેઘજી સં. ૧૭૪૨ જેઠ વદ ૧૨ના દિવસે મથલ આવ્યા. ત્યાંના ગરાસિયાએ તેમને પટેલાઈ આપી. મેઘજીનો પુત્ર હરભમ, તેનો શિવજી વગેરે પરિવાર આજે મથલમાં છે.

ગામ ગડાણી-લીંબાણી : મૂળ ઊંઝા ગામે રહેતા. ત્યાંથી બાવળા આવી વસ્યા. ત્યાંથી ગોવિંદ પટેલનો વંશ આણંદ આવ્યો. ત્યાંથી તેના વંશજ અરજણના પુત્રો છગન, હરગોવિંદ અને ગોવિંદ ગામ લાલી (તા. મહેમદાબાદ) આવ્યા અને ત્યાંથી અમદાવાદ આવ્યા. પીરાણાનો પંથ કબૂલ કર્યો તેથી સં. ૧૭૮૨માં કાનજી તથા નારણ બંને ભાઈ માણેકવાડા આવ્યા. ત્યાંથી ભડલી ગયા અને ત્યાંથી સં. ૧૮૧૩માં કાનજીના વંશજ ખેતો અને અબજી એ બે બાઈઓ તથા બહેન જસુ અને ભાણેજ નથુ ગડાણી આવી વસ્યા.

ગામ ખોંભડી-પોકાર : અસલ ઘરડાઓ ધોળકા રહેતા હતા. ત્યાંથી પચાણ પટેલ સં. ૧૬૮૩માં ગામ ગીરમથા આવ્યા અને પીરનો ધર્મ પાળ્યો તેથી તેઓ શીકરું આવ્યા. ત્યાંથી વેલાણીમાં વસ્યા. પચાણ પટેલના વાલજી, રતનો અને મેઘજી ત્રણ પુત્રો હતા. તેમનો પરિવાર સં. ૧૭૦૪માં ખોંભડીમાં આવી રહ્યો. મેઘજીનો પુત્ર માધો થયો. તેના અબજી અને પાંચો થયા. પાંચાના પુત્રો મનજી, રામો અને વિશરામ થયા.

ગામ મગવાણા-ચોપડા : અસલમાં તેમના પૂર્વજ નાગજી પટેલ ઊંઝાથી નીકળી સાણંદ વસ્યા. ત્યાંથી અમદાવાદ આવી પીરનો ધર્મ માન્યો તેથી સં. ૧૬૭૧માં શીકરું આવ્યા. ત્યાંથી તેમના વંશજ જસો અને જીવરાજ અંગીઆ ગામે આવ્યા. ત્યાંથી સં. ૧૮૧૮માં જીવરાજના પુત્ર ધનજી તથા પૌત્રો ગોરો અને કચરો ગામ મગવાણા આવ્યા અને ત્યાં પટેલાઈ કરી આગેવાન ગણાયા.

ગામ દર્શડી-પોકાર (હાલ બાથાણી) : મૂળ ગામ ધોળકાથી હાલા પટેલ સારંગ ચોહાણ સાથે ગીરમથા ગામે આવ્યા. પીરનો ધર્મ સ્વીકાર્યો તેથી સં. ૧૫૯૮માં શીકરું આવી નોકર તથા વેલા પટેલના કુટુંબમાં રહ્યા. સં. ૧૬૬૪માં હાલના પુત્રો રામજી જેસિંહ ખેડાઈ આવ્યા. એક ભાઈનો નિર્વંશ ગયો. જેસિંહના અરજણ અને દેવસિંહ થયા. દેવસિંહનો પુત્ર મનજી સં. ૧૭૦૪માં માનકવા ગામે વસ્યો. મનજીને રતનો અને લખુ

બે પુત્ર થયા. લખુનો પુત્ર અબજી સં. ૧૭૮૪માં દર્શડી આવી વસ્યો અને પટેલાઈ કરી. તેણે ગામમાં પીરાણા ધર્મનું સ્થાનક બાંધી જ્ઞાતિ જમાડી. અબજીને ડુંગર, ગોપાલ, લક્ષ્મણ અને કરસન એમ ચાર પુત્રો થયા. કરસનને બે પુત્રો સેવજી અને ભાણજી થયા. લક્ષ્મણને પુત્ર વાલજી તથા પુત્રી હીરબાઈ, ગોપાલને બે પુત્ર દેવસિંહ તથા રતનો, જ્યારે ડુંગરને પુત્ર ભાણજી તથા બે પુત્રીઓ રતનબાઈ અને માનબાઈ થયાં. એ વગેરે અબજી પોકારનો વંશ છે.

આ પ્રમાણે વિક્રમના પંદરમા તથા સોળમા સૈકામાં આ લોકોએ પોતાનો અસલ હિંદુ ધર્મ બદલી મુસલમાનને ગુરુ કર્યા, તેથી તેમને કુટુંબ, જ્ઞાતિ અને ગામ સાથે પણ કલહ થાય તે સ્વાભાવિક હતું. તેથી ધાર્મિક અગવડને લીધે સઘળા પીરાણાપંથી કણબીઓ ક્રમે ક્રમે ગુજરાતના ભિન્ન ભિન્ન ભાગોમાંથી નીકળી વાગડ (કચ્છ)માં શીકરું ગામે આવ્યા, અને ત્યાં પોતાના સહોદર સમાન સ્વધર્મીઓ સાથે મળી જુદી જ્ઞાતિ કરી. કચ્છનો પ્રદેશ વર્ષો થયાં ખેતીવાડીમાં પછાત હતો તેથી ગુજરાતના કાબેલ ખેડૂતો કચ્છના રાવને અનાયાસે મળવાથી, તેણે તેમનો સારો સત્કાર કરી જમીનો આપી. પાછળથી તેથી શીકરુંથી સહુ સવડે જુદાં જુદાં ગામોએ જઈ રહ્યા અને આબાદ થયા. જોકે, તેમણે મુસલમાનને ગુરુ કર્યા હતા તોપણ તેમની સઘળા પ્રકારની રીતભાત હિંદુની જહતી. તેઓ માત્ર વાર્ષિક ભેટ પીરાણે મોકલતાં, અન્યથા, મુસલમાનનું એક પણ વર્તન તેમનામાં નહોતું. આ પ્રમાણે કેટલાક કાળ પર્યંત ચાલ્યું. તેમની વસ્તી વધી પ્રથમનાં ૧૨-૧૩ ગામોનાં પછી ૨૫-૩૦ ગામો થયાં.

પીરાણાપંથ અને સુધારાત્મક આંદોલન

કચ્છના એકાદ ગામમાં વિવાહ પ્રસંગે પીરાણાથી 'પ્રાગજી કાકા' આવ્યા અને તેમણે હિંદુઓને પીરના પાકા અનુયાયી બનાવવાનો પ્રયાસ આદર્યો. તેમણે ઈ.સ. ૧૭૭૬માં કચ્છ આવી એવો ઉપદેશ આપ્યો કે તમારે વહીવંચા લખનાર બારોટો અને ધાર્મિક વિધિ કરનાર ગોરને છોડી દેવા જોઈએ. અંધશ્રદ્ધાળુ કણબીઓએ પ્રાગજી કાકાની વાત માની અને તેમની સલાહ પ્રમાણે નખત્રાણા ગામે જ્ઞાતિપંચના રૂપમાં મળ્યા અને ગોર તેમજ વહીવંચાને સદા માટે તજી દેવાનો જુદા જુદા ગામોના પંચ આગેવાનોએ ઠરાવ કર્યો જે નીચે મુજબ હતો.

'સંવત ૧૮૩૨ની પોષ વદ ૧૩ ને દીને ગામશ્રી નખત્રાણ મધે જ્ઞાતિપંચ ભેગા થઈ બારોટ ગવરીદાસ શામદાસ તથા ગોર જાની દયાશંકર ભગવાનજીને રજા દીધી છે. આજ દિવસ પછીથી બારોટ પાસે વહીવંચો લખાવવો નહિ. તેમજ બારોટને કાંઈ પણ આપવું નહિ, તેમજ ગોર દયાશંકર ભગવાનજીના વંશજ, તેમજ કોઈ પણ બ્રાહ્મણને માનશે તે નાતનો ગુનેગાર છે. બાબા ઈમામશાહના ધર્મને માનનાર આપણા કણબી ભાઈઓ જેણે સંવત ૧૫૨૯ના કારતક, સુદ ૨ ને શુક્રવારે બાબાનો ધર્મ અંગીકાર કરેલો છે. તે ભાઈઓએ આજદિન સુધી વહીવંચો લખાવ્યો છે અને બ્રાહ્મણ પાસે સુતકર્મ, મરણક્રિયા તથા લગ્નની વિધિ કરાવી છે, પણ હવેથી આપણા ગુરુ ઈમામશાહના ધર્મનો ખરો રસ્તો બાબા

ઈમામશાહના વંસના શહીદો (સૈયદો) તથા હાલે જે પીરાણાની ગાદી ઉપર ટિલાએત કાકા પ્રાગજીના હુકમથી અને ધર્મને સમજીને બ્રાહ્મણ તથા ભાટને નહીં માનવા નીચે મુજબ ગામના પટેલીઆનો પંચ ભેગો થઈ ઠરાવ કર્યો છે તે આપણી આખી નાતને કબૂલ મંજૂર છે.' (આ ઠરાવ નીચે કચ્છના મોટા ભાગનાં ગામોનાં આગેવાનોની સહીઓ છે.)

નાત સમસ્ત મળી ખાનામાં, ગામ નખત્રાણામાં બાબાના પાટ આગળ ધૂપ દીવો કરી ઈમામશાહના ધર્મને માટે નક્કી કરી, ગોર દયાશંકર ભગવાનજી તથા બારોટ ગવરીદાસ શામળદાસને રજા દીધી છે.

સંવત ૧૮૩૨ના વરસે પોષ વદ ૧૩ને દિને રજા દીધી છે. તે માટે આજ દન પછી બ્રાહ્મણ કે ભાટને આવે તો ઊભા રહેવાની આંટ નહીં. આજ દિવસ પછી ગોર તથા ભાટને માનસે તે નાતનો ગુનેગાર થાશે, બાબા ઈમામશાહના ધરમથી નાતબહાર છે તે ગામશ્રી નખત્રાણાના ખાનામાં બાબાના પાટ આગળ ધૂપ કરીને આખી નાત મળીને લખત કીધું છે અને કાકા પ્રાગજીના તથા બાબા ઈમામના વંશજ સૈયદ વલીમીયાંની રૂબરૂ પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તે આખી નાતને વંશપરાંપરા કબૂલ મંજૂર છે. આ લખતનો મસુદો ગામ પીરાણાના કણબી માંડણ આખીઆણી તથા વીરજી વેલાણી તથા નાત સમસ્ત મળી પહોર દિન ચડે કર્યો છે.

આ ઘટના પછી ગોર, બારોટોના સંબંધો આ સમાજ સાથે તૂટી ગયા. પરિણામે આ સમયગાળાની ઘટનાઓનો ઇતિહાસ લુપ્ત થઈ ગયો. કારણ સઘળી ક્રિયાઓ પીરાણાપંથી ગામનો મુખી કરાવતો હતો. હાલ આ ધર્મમાં 'શિવોહમ્'ની માળા પણ જપવામાં આવે છે તેઓ તાબૂત કાઢતા નથી. સુન્નત પણ કરાવતા નથી અને દાઢી રાખતા નથી. તેમના મઠના ગુરુ જે કણબી કાકા કહેવાય તે તેમને દાટે છે. તેમના શિષ્યોના મડદાને બાળી તેમાં વધેલાં હાડકાં પીરાણે દટાવે છે. આ પ્રમાણે કચ્છી પીરાણાપંથી પટેલોના રિવાજો છે.

કચ્છી પટેલો ખેતીવાડી પર નભતા હતા. પણ કચ્છમાં દરિયા-કિનારો નજીક હોવાથી બીજાં નગરોની અસર કચ્છમાં આવી એટલે તેઓ હુન્નર તરફ વળ્યા અને દેશ છોડી મુંબઈ, કરાંચી, કલકત્તા અને સિંધમાં જઈ વસવાટ કર્યો. તેમાંથી નવા વિચારો ઝીલ્યા અને બુદ્ધિજીવી વર્ગે સુધારણાનું આંદોલન શરૂ કર્યું.

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય અને આર્ય-સમાજીઓ દ્વારા સુધારાની પ્રવૃત્તિ

કચ્છમાં સૌ પ્રથમ સહજાનંદ સ્વામી ધર્માયાત્રાએ ગયા અને તેમણે સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો પ્રચાર કર્યો. ત્યારબાદ શિષ્યોએ આ કાર્ય ઉપાડી લીધું. સ્વામિનારાયણ સાધુના ઉપદેશથી ગામ રેવાપરાના કેશરા પટેલને સ્વધર્મનું ભાન થતાં અને પૂર્વજોની ભૂલ સમજાવતાં તેમણે પીરાણાપંથ ત્યજી સ્વામિનારાયણ ધર્મ સ્વીકાર્યો. પરિણામે કચ્છમાં હાહાકાર થઈ ગયો. બધાએ ભેગા થઈ તેમનો જ્ઞાતિ-બહિષ્કાર કર્યો. પોતાનો વાડો છોડનાર કેશરા કણબી પર સ્વજ્ઞાતિ બંધુઓએ અનેક જુલ્મો અને અત્યાચારો કર્યા. સ્વામિનારાયણ ધર્મના સત્સંગથી ઘણાં કુટુંબો સ્વામિનારાયણધર્મી બન્યાં. તેમની સંખ્યા

લગભગ ૧,૨૦૦ સુધી પહોંચી. કચ્છ કણબીઓને આવી સ્થિતિમાંથી મુક્ત કરવાનું કામ ગઢશીશાના પ્રખ્યાત પંડિત પીતાંબરજી (વિદ્યાસાગરના ટીકાકાર)ની સલાહથી સ્વામી આનંદજીએ કર્યું. પણ તે પરદેશ જતાં આ કાર્ય મંદ પડ્યું. ઝીંઝાઈ ગામના માનાભાઈ પટેલે સ્વધર્મ સ્વીકાર્યો. પરિણામે ઈ.સ. ૧૮૯૬માં માતાના મડદાને ઉપાડવા કોઈ જ્ઞાતિબંધુઓ આવ્યા નહિ અને આખરે પીરાણા પંથ પુનઃ સ્વીકાર્યો.

આર્યસમાજ દ્વારા આ પ્રદેશમાં 'શુદ્ધિયજ્ઞ'નું કાર્ય શરૂ થયું. આજથી સો વર્ષ પહેલાં કચ્છમાં વૈદિક કર્મ સ્વીકારનાર ક્ષત્રિય નરવીર મંઝલ ગામના જાડેજા દેવાજી જગમાલજી હતા. તેઓ ચુસ્ત આર્યસમાજી હતા અને દયાનંદ સરસ્વતીના પરમભક્ત હતા. ત્યારબાદ શ્રી નારાયણજી રામજીભાઈ મિસ્ત્રી (લીંબાણી) અગ્રેસર હતા. તેઓ વિરાણી ગામના વતની હતા. પિતા તરફથી શિલ્પ અને ઇજનેરી જ્ઞાન વારસામાં મળ્યું. મુંબઈ ગયા ત્યાં ગુજરાતી પાટીદારોના પરિચયમાં આવ્યા અને તેમણે ગુજરાતી અને કચ્છી પટેલો વચ્ચેનો ફરક જોયો. મન વિચારમાં પડી ગયું અને પોતાની જ્ઞાતિને સુધારવા શુદ્ધ વેદધર્મનો માર્ગ સ્વીકાર્યો. એક વૃદ્ધ કણબી અનાજ ભેગું કરતા હતા. તેમાંથી રાજભાગ, કુંવરની પછેડી વણિકના દાણા, આમ નવું ધાન તેને બે દિવસ પણ ખાવા મળ્યું નહિ. આ દૃશ્ય જોઈ તેમણે પોતાના મનને લડત માટે તૈયાર કર્યું. પીરાણાપંથની ક્રિયાઓ પ્રત્યે તેમને નફરત હતી. એટલે તેમણે આ ધર્મનું સાહિત્ય એકઠું કરી આ ધર્મની પોકળતા ખુલ્લી કરી અને તેમણે સમાજને 'પીરાણા સતપંથની પોલ અને સત્યપ્રકાશ' નામનું પુસ્તક ભેટ આપ્યું.

આવા વાતાવરણમાં નારાયણજીને રાજકોટ નજીક ઢોલરાના શ્રીરામેશ્વર મોરારજી સમાગમ થયો. દેહશુદ્ધિ માટે અને જનોઈ ધારણ કરવાની તેમને ખાતરી મળી. આ બંને કાઠિયાવાડથી બીલખે આવ્યા અને મહાત્માશ્રી નથુરામ શર્માને મળ્યા. તેમણે કહ્યું, 'આ એક વ્યક્તિએ કરવાનું સાહસ નથી. કારણ જુલ્મને પહોંચી વળવું મુશ્કેલ બનશે.' એટલે નારણજી મુંબઈમાં ગયા અને પોતાના મિત્રોને તૈયાર કર્યા. રામજીભાઈ જેઠાભાઈ (ગઢશીશા), નારણભાઈ રામજીભાઈ (વિરાણી), રતનસિંહ કરસન (રાજપર), વિશ્રામજી દેવજી (વિરાણી), કરસન ભાણજી (વિરાણી), હરજી લદ્ધા (લોડમા) અને નાંધા સેવજી (વિરાણી)એ સહકુટુંબ નાસિક જઈ, ત્ર્યંબકેશ્વર ગોદાવરી કિનારે સ્નાન કરી, જનોઈ ધારણ કરી, વૈદિક ધર્મ સ્વીકાર્યો. કણબી જ્ઞાતિમાં ખળભળાટ મચી ગયો. તેમનાં નામનાં સ્નાન કરી નાખવાના સૈયદોના હુકમો છૂટ્યા. આ કુટુંબ પર જ્ઞાતિના જુલ્મો શરૂ થયા. જ્ઞાતિપંચોએ આ કુટુંબોનો બહિષ્કાર કર્યો.

રામજીભાઈ ભોજાભાઈ પોતાના પુત્ર નારાયણજીના પગલાંથી ખુશ હતા. રામજીભાઈએ આ પરિસ્થિતિમાં સામાજિક સંબંધો બાંધવાનો નવો માર્ગ શોધી કાઢ્યો. ઈ.સ. ૧૮૫૧માં સ્વામિનારાયણ ધર્મના અનુયાયીઓ બન્યા હતા. તેઓ પોતાના સંતાનોના લગ્નો માંહેમાંહે કરતા હતા. વળી પીરાણાપંથીઓમાં પણ કરતા હતા. ભોજન-વ્યવહાર પણ રાખતા હતા. એટલે રામજીભાઈએ આ બધાને વૈદિક ધર્મ

સ્વીકારેલાં કુટુંબો સાથે સંબંધો રાખવા પ્રેર્યા અને પીરાણાપંથ સાથેનો છેડો ફાડી દેવા સમજાવ્યા પરિણામે તેમના આગેવાન જીવરાજ, ખેતસિંહ, નારાયણ, ધર્મસિંહ (ગડાણી) તથા રેવાપરના અને નેત્રાના પટેલો સાથે અમદાવાદના કાલુપુરના સ્વામિનારાયણ મંદિરમાં આવ્યા. મુંબઈના પેલા સાત જણ અને સ્વધર્મવર્ધક મંડળ પણ તેડાવ્યું. સ્વામિ-નારાયણ મહારાજશ્રીએ વિગત જાણીને કહ્યું કે આચાર્યશ્રી મહારાજ કચ્છ પધારશે ત્યારે સઘળા કણબી સ્વામિનારાયણીઆઓને યજ્ઞવિધિથી પ્રાયશ્ચિત કરાવી પાવન કરી પીરાણા-પંથ સાથેનો સંબંધ બંધ કરાવી દેશે. આ ઠરાવ મુજબ ગોડાણી મુકામે ઈ.સ. ૧૯૧૧માં મોટો યજ્ઞ થયો અને સઘળા કુટુંબોને દેહશુદ્ધિ કરાવી, જેમની સંખ્યા ૧,૭૦૦ એ પહોંચી.

નારાયણજી મિસ્ત્રીએ જ્ઞાતિ ઉદ્ધારની પ્રવૃત્તિ કરાવી, જેમની સંખ્યા ૧,૭૦૦ એ પહોંચી. (માળવા)માં ભરાયેલ કડવા પાટીદાર પરિષદમાં પિતા-પુત્રે હાજરી આપી. અન્ય જ્ઞાતિબંધુઓએ સાથ આપવાનું સ્વીકાર્યું અને કચ્છમાં સમાજ સુધારાની પ્રવૃત્તિને વેગ મળ્યો. મુંબઈમાં માધાબાગમાં આવેલ આર્યસમાજના સંપર્કમાં તેઓ હતા. નિમાડમાં આર્યમંદિરો સ્થપાયા. ત્યાંની સભામાં હાજરી આપતા.

શ્રી મનુભાઈ મીઠાણી 'બાબા ઈમામશાહ કોણ?' નામની પત્રિકામાં લખે છે. 'પૂ. નારાયણજીભાઈ આર્યસમાજી હતા. એઓ મૂર્તિપૂજક ન હતા. એઓને આ તરફ વાળનાર બીલખાના શ્રી નથુરામ શર્મા લખે છે. 'પોતે પવિત્ર હતા અને પોતાની પ્રતિજ્ઞામાં અડગ હતા.' નારાયણજીના આર્ય સમાજની અસર કચ્છમાં પડેલી જોવા મળે છે. તેની સંખ્યા પણ વધવા લાગી હતી. કવિશ્રી દુલેરાય કારાણી નારાયણજીના પરિચયમાં હતા. તેઓ 'જાડેજા દેવાજીની દેવવાણી' પુસ્તકમાં લખે છે, શ્રી નારાયણજીના હસ્તલિખિત 'પીરાણા સતપંથની પોલ' પુસ્તકનું મે પૂરેપૂરું અવલોકન કર્યું છે. તેમાંથી મને અનુભવ થયો છે કે તેમણે વિચારપૂર્વક વૈદિક ધર્મનો અંગીકાર કરેલો. તે રીતે તેઓ ચુસ્ત આર્યસમાજી હતા. પાછળથી તેમના મિત્રો તેમને છોડી ગયા તેથી તેમને ભારે આઘાત લાગ્યો હતો.

કચ્છમાં યુવકો દ્વારા સમાજ-સુધારાની પ્રવૃત્તિ

કચ્છના યુવાનોને માત્ર પીરાણા પંથની સામે જ લડત ચલાવવામાં રસ ન હતો. તેઓ જ્ઞાતિમાં ચાલતા કુરિવાજોમાં પરિવર્તન લાવવા માંગતા હતા. આ કુરિવાજો સામે લડત ચલાવવા તેમણે સિંધ, કરાંચી, કલકત્તા, હૈદરાબાદ, મુંબઈ અને કચ્છમાં યુવક-મંડળો સ્થાપ્યાં. આ પ્રવૃત્તિને ગુજરાત કડવા પાટીદાર પરિષદે ટેકો આપ્યો. શ્રી પુરુષોત્તમ પરીખ, શ્રી અમરસિંહ દેસાઈ, શ્રી મગનલાલ ગોવિંદભાઈ, કેશવલાલ માધાભાઈ, ચંદુભાઈ મણિલાલ દેસાઈ જેવા સુધારકોનો કચ્છીઓને સાથ મળ્યો. સ્વધર્મવર્ધક અને જ્ઞાતિ હિતચિંતક મંડળ, કચ્છી કડવા પાટીદાર યુવક મંડળ, કચ્છી પરિષદ યુવક મંડળ વગેરે સંસ્થાઓએ સામાજિક સુધારણાનું કામ શરૂ કર્યું. તેમને માત્ર વટાળ પ્રવૃત્તિ સામે રોષ હતો. આર્યસમાજનું મુખપત્ર અને અન્ય સામયિકો પણ આ મંડળોને મદદ કરતા હતા. યુવક મંડળોનો સભ્ય કોઈ પણ ધર્મનો યુવક થઈ શકતો (પીરાણા, સ્વામિનારાયણ,

આર્ય સમાજી કે વૈષ્ણવ). રતનસિંહ ખીમજી ખેતાણી યુવક-મંડળના સંગીન કાર્યકર હતા. રામજીભાઈ જેઠાભાઈ સ્વધર્મવર્ધક મંડળના પ્રમુખ હતા. કેટલીક બહેનોએ પણ વૈદિક ધર્મ સ્વીકાર્યો. અને કરાંચીમાં પાટીદાર આર્યસંઘની સ્થાપના કરી.

કચ્છમાં દુકાળ પડ્યો ત્યારે પીરાણાથી લખમણ કાકા કચ્છમાં દશોદ, લાગા અને ભેટ ઉઘરાવવા આવ્યા હતા. મુખી પટેલોને તેમાંથી દલાલી મળતી હતી. બળજબરીથી ગરીબો પાસેથી અને વિધવાઓ પાસેથી કોરીનાં ઉઘરાણાં કરવામાં આવતાં. ઢોર, જમીન કે દાગીના વેચીને પણ આ કરજ આપવું પડતું. આ ત્રાસની ખબર મુંબઈના યુવક મંડળને પડી. તેણે જાહેર સભાઓનું આયોજન કરી તેનો ભારે વિરોધ કર્યો. કરાંચીમાં નખત્રાણાના નાનજી પચાણ નાકરાણીના અધ્યક્ષપદે યુવક-મંડળે કામ કર્યું. મંત્રી તરીકે રતનજી શિવજી (રવાપુરાવાળા) યુવાન આગેવાન હતા.

ઈ.સ. ૧૯૧૬માં મુંબઈમાં શ્રી 'પાટીદાર જ્ઞાનોદય મિત્રમંડળ' ભૂલેશ્વરની શ્રી દાઉદજીની ગલીમાં શરૂ થયું હતું. આમાં કડવા-લેઉવા કણબી સભ્ય થઈ શકતા. તેઓ જ્ઞાતિના કુરિવાજો પર ચર્ચા સભાઓ ગોઠવતા હતા. મહિને બે વાર અચૂક તેઓ મળતા. બાળલગ્નો, દહેજ, પડદાપદ્ધતિ અને પ્રેતભોજન જેવા કુરિવાજો સામે આ મંડળોએ સારું કામ કર્યું હતું.

કચ્છી કડવા પાટીદાર પરિષદો દ્વારા સમાજ જાગૃતિની ઝુંબેશ

મુંબઈ કરતાં ચાર ગણા કચ્છી પટેલો કરાંચીમાં વસવાટ કરતા હતા. એટલે નારાયણજી મિસ્ત્રી કરાંચી ગયા. ત્યાં આગેવાનો સાથે ચર્ચા કરી જ્ઞાતિ-બંધારણ ઘડી કાઢ્યું. ત્યારબાદ કચ્છી કડવા પાટીદારભાઈઓએ 'મહાસભા' બોલાવવા વિચાર્યું. તેનું પ્રમુખ સ્થાન રામભાઈ શામજી ધોળુને આપવાનું નક્કી થયું. પ્રથમ બેઠક કરાંચીમાં ભરવાનું નક્કી થયું ત્યારથી જ્ઞાતિ પરિષદનું બીજારોપણ થયું.

ઈ.સ. ૧૯૨૦ (તા. ૮-૧૧, ઑગસ્ટ)માં ચાર દિવસ પરિષદ કરાંચીમાં ચાલી. પીરાણાપંથના વિરોધમાં સૂર રજૂ થયો અને સુધારણાના ઠરાવો રજૂ થયા. આ પરિષદનું ધાર્યું પરિણામ આવી શક્યું નહિ. કારણ આ ધર્મ સામેની લડત હોવાથી એક જ ઝાટકે તોડી શકાય તેમ ન હતી.

ઈ.સ. ૧૯૨૧ બાંધ્યા વિવાહનું વર્ષ આવતું હોવાથી દેશ-વિદેશમાં જ્ઞાતિબંધુઓ મૂળવતન કચ્છમાં આવ્યા. યુવક મંડળોએ બીજી બેઠક કચ્છમાં ભરવાનું નક્કી કર્યું. કરાંચી, હૈદરાબાદ અને મુંબઈના યુવક-મંડળો કચ્છમાં એકત્ર થયાં અને કણબી જ્ઞાતિને ઘોર નિંદ્રામાંથી જગાડવાનું કામ આરંભ્યું. કચ્ચમાં પરિષદ ભરવાનું નક્કી થયું. કચ્છ નરેશશ્રી ખેંગારજી બહાદુરને આ વાતથી વાકેફ કરવામાં આવ્યા પાટીદારોની વિનંતી નરેશે સ્વીકારી. અધિકારીઓએ પણ સાથ સહકાર આપવાનું વચન આપ્યું. પરંતુ સંજોગોવશાત્ આ પરિષદ મુલતવી રહી.

વિરાણીમાં ૨૫૦, કોટડામાં ૧૫૦, નખત્રાણામાં ૧૦૦, દેવાસર અને બીજા ગામોમાં ૫૦ એવાં લગ્નો શુદ્ધ વૈદિક વિધિથી થયાં. જૂનવાણી પટેલિયાઓએ

ધમાચકડી મચાવી પણ યુવકોનો વિજય થયો. શ્રી નાનજી પચાણ, શિવજી કાનજી, રતનજી તથા મંગલાવાળા શ્રી વિશ્રામ પાંચા, ગોંગાણી વગેરે યુવકોએ ભારે જહેમત ઉઠાવી અને બીજી પરિષદ કરાંચીમાં ભરવાની તૈયારી થઈ.

કચ્છી પટેલોની બીજી પરિષદ ઈ.સ. ૧૯૨૨ (તા. ૭-૯ ઓક્ટો.)માં કરાંચીમાં માવજીભાઈ પૂંજા જબુવાણી (નખત્રાવાળા)ના પ્રમુખસ્થાને મળી. આ પરિષદને કચ્છનિવાસી લુહાર જ્ઞાતિના શેઠશ્રી મગનભાઈ ઉમરસિંહ તતા તેમના પુત્ર વાલજી મગનભાઈએ તથા શ્રી કુંવરજીભાઈએ સંગીન મદદ કરી હતી. આ પરિષદમાં પીરાણાપંથ સામેની ઝુંબેશ શિક્ષણ પ્રચાર, બાળલગ્નો, કારંજ, ન્યાતવરા જેવા કુરિવાજોની ગંભીર ચર્ચાઓ થઈ. આ પરિષદનું ખાસ આમંત્રણ મળવાથી શ્રી નારાયણજી મિસ્ત્રી કરાંચી ગયા. સ્ત્રી જાગૃતિએ નવું જોમ બતાવ્યું. તેઓએ પીરાણા પંથ સાથેનો છેડો ફાડી નાખી લડત આરંભી. માબાપને પણ છોડી દીધા. ઈ.સ. ૧૯૨૩ની જેઠ સુદિ પાંચમને દિવસે ૧૬૩ ભાઈ-બહેનોએ વૈદિકધર્મ સ્વીકાર્યો. આ પ્રસંગે પંડિતો, સાધુઓ, લખપત બંદરના વહીવટદાર ફોજદાર તેમજ જટાશંકર કાળીદાસભાઈ પણ પધાર્યા હતા. દેવાપુર, પાનેલીની બહેનોએ દેહશુદ્ધિ કરાવી. શ્રીમતી કંકુબહેનને આ લડતમાં ખૂબ સહન કરવું પડ્યું. તેમના પિતાશ્રી પીરાણાપંથી હોવાથી તેમણે દીકરીના નામનું સ્નાન કરી લીધું. તેણીએ પિયર છોડી દીધું.

કચ્છ કડવા પાટીદાર પરિષદનું ત્રીજું અધિવેશન ૧૪ એપ્રિલ, ૧૯૨૪ના રોજ મુંબઈમાં ઘાટકોપર વેલજી શેઠની વાડીમાં ચંદુભાઈ મણિલાલ દેસાઈના પ્રમુખપદે મળ્યું. આ પરિષદમાં નારાયણજીએ પોતાના આદર્શો પર ભાર મૂક્યો, તેમજ કુરિવાજોની છણાવટ કરી. પંડિત કાર્તિકેયજીએ તન-મન-ધનથી મદદ કરવાની ખાતરી આપી. સુધારાવાદી યુવકોએ આર્યધર્મની પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી. સિંધમાં યુવક મંડળનું કાર્ય નાનજી નકરાણી કરતા હતા. સિંધમાં તેઓ સુધારક હતા. આ બધી લડતોમાં લેઉવા પટેલ દાનેશ્વરી તુલસીદાસ અને ભાટિયા શેઠશ્રી તુલસીદાસ (મસ્ત બાબાજી) અને સ્વામી તુલસીદાસજીની મદદ નોંધપાત્ર હતી.

આ કચ્છી પરિષદનું વર્ણન કરતાં શ્રી મહીદાસ લખે છે, 'આ ભાઈઓએ કચ્છમાં વસતા પોતાના ભાઈઓને પોતાના જેવા બનાવવા, કચ્છમાં વસતા પોતાના ભાઈઓ પર પીરાણાના ત્રાસ બતાવવા સારી સલાહ લેવા મુંબઈના પત્રો દ્વારા બધાને આમંત્રણ આપ્યું... મુંબઈ પ્રવૃત્તિઓમાં રોકાયેલું હોવા છતાં કચ્છી પાટીદારોની પરિષદમાં પટેલિયાઓનાં દીલ ઠર્યાં. આ ડાયરામાં બ્રાહ્મણો, વિદ્વાનો સાધુ-સંન્યાસીઓ, સુધારકો, સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓથી માંડી, ડોકમાં પાંચ-પાંચ શેર વજનની બેડીઓ ખખડાવતી અભણ સ્ત્રીઓ પણ આ સભામાં હાજર હતી.' પ્રમુખના ભાષણથી એ સૂર બહાર આવ્યો કે હિંદુઓએ હિંદુત્વ ગુમાવવું ન જોઈએ અને કચ્છી પટેલો કર્મ અને ધર્મ ભૂલી ગયા છે. રાજધર્મે પણ વચ્ચે પડવું જોઈએ. અનેક લોકોએ આ સભામાં સુધારાઓની ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી. તેમાં વૃદ્ધો અને વિદ્યાર્થીઓ પણ જોડાયા.

ઈ.સ. ૧૯૩૦ પછી તો કચ્છી પટેલોમાં સુધારાનો પવન ઘણી ઝડપથી વાયો. આજનો કચ્છી આર્થિક રીતે સદ્ધર થયો છે. પોતાના સમાજ માટે આગવી સગવડો ઊભી કરી છે. શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ પણ ઊભી કરી છે. આ પ્રજા ઘણી મહેનતુ પ્રજા છે. કામ કરવામાં કોઈ પ્રકારની નાનમ અનુભવતી નથી. આજે તો તેઓ દેશ અને વિદેશમાં પથરાયેલા છે. ઉપરની લડતોને પરિણામે આ સમાજ આજે કુરિવાજોમાંથી મુક્ત થયો છે. દહેજ, બાળલગ્ન જેવી કોઈ બદી ત્યાંના સમાજમાં જોવા મળતી નથી ભણતરનું પ્રમાણ ઓછું દેખાય છે. ધંધાઓ તરફ તેમનું લક્ષ્ય વધારે હોય છે.

પીરાણા પંથની દશતરી ગાવંત્રી*

(શ્રી કચ્છ કડવા પાટીદાર પરિષદની કરાંચી મુકામે થયેલી બીજી બેઠકમાં શ્રીયુત્ મીસ્ત્રી નારાયણજી રામજી વીરાણીવાળાએ પીરાણાના ઠરાવ ઉપર આપેલું ભાષણ)

પ્રિય બન્ધુઓ! મારી સામે પ્રથમ એ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે પીરાણાના કબ્રસ્થાની ધર્મને ત્યજી દેવાનો ઠરાવ આ સભામાં મારે શા માટે રજુ કરવો? હિંદુઓને અર્ધદગ્ધ બનાવી દઈ છેવટે પોતાની નાત જાતમાંથી ટાળી દેવાની જે યુક્તિઓ તેમાં રચવામાં આવી છે તેને મારે શા માટે આપની સમક્ષ રજુ કરવી અને તે કયા સ્વાર્થની ખાતર? આપ વિચાર કરી જોશો તો સમજાશે કે પીરાણા ધર્મને અનુસરનારો આપણી કચ્છ જ્ઞાતિનો એક ભાગ એમ જ ધારે છે કે પીરાણા પંથ એ હિંદુ ધર્મ છે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે આપણા શાસ્ત્રોમાં પીરાણા નામે કોઈ પંથ નથી અથવા પીરાણા નામનો કોઈ ધર્મ નથી. પીરાણા નામનું એક ગામ છે અને તે ઈમામુદીને વસાવ્યું કહેવાય છે અને જે પીરાણા પંથની વાત આપણે કરીએ છી તે તો સત્પંથને નામે ઓળખાય છે. એ કપોળ કલ્પિત પંથમાં આર્ય હિંદુ ધર્મની ઇરાદા પૂર્વક એટલી તો નીંદા કરવામાં આવી છે કે તે આપણાથી સાંખી જાય તેવી નથી. છતાં કમનસીબે કેટલાક હિંદુઓ અને ખાસ કરીને આપણી કચ્છ જ્ઞાતિ, એ કબ્રસ્થાની પંથની ભોગ થઈ પડી છે એ વિચાર જ્યારે જ્યારે મારા મગજમાં આવે છે ત્યારે મને તે અસહ્ય થઈ પડે છે. ક્યાં પીરાણાનો અર્ધદગ્ધ પંથ અને ક્યાં આપણી હિંદુ જ્ઞાતિ? કેટલો અંતર! કેટલી શરમની વાત! હું એક મનુષ્ય છું, આર્ય છું, સનાતન ધર્મનો અનુયાયી છું અને મારા બંધુઓ પણ મારા જેવાં જ પવિત્ર અંતઃકરણના છે એ વિચારને હું તજી શકતો નથી એટલે ખાસ કરીને મારી જ્ઞાતિના તેમજ અન્ય હિંદુ જ્ઞાતિના ભાઈઓને એ પીરાણાના કબ્રસ્તાની પંથની પ્રપંચી જાળમાં ફસાયેલા જોઉં છું ત્યારે તેમને સન્માર્ગે દોરવાનો અને એ પ્રપંચી જાળને ઉકેલી સત્ય હકીકત પ્રદર્શિત કરવાનો મ્હને મારો ધર્મ સમજાય છે. મનુષ્યના જીવન માટે પ્રથમ નિર્માણ થયેલો જે ધર્મ તેને તજી દેવાથી મનુષ્ય તરીકે જીવન ગાળી શકાય જ નહિ એ વાત આપ જરૂર યાદ રાખજો. એ મનુષ્ય ધર્મને ભુલાવી દેનારી અને હિંદુઓને વટલાવી અર્ધદગ્ધ બનાવી દેવાની ઇમામશાહ જેવાઓએ જે યુક્તિ રચી છે તે 'પીરાણાની પોલ' નામે પુસ્તકમાં બહાર પાડવાને મારો ઇરાદો હું જાહેર કરી ચૂક્યો છું અને ઘણા આધારો અને સાધનો મને મળી શક્યાં છે અને એ દિશામાં મારો પુરૂષાર્થ ચાલુ છે, પરંતુ આ ઠરાવના અંગે મારાથી બની

શકે તેટલી હકીકત આપની સમક્ષ રજુ કરી - એ કબ્રસ્થાની પંથને તજી દેવાનો બોધ કરવાની આપણી સબજેક્ટ કમીટીએ ભલામણ કરી છે અને હું આપને એ જ ભલામણ કરું છું કે જો તમે હિન્દુપણું રાખવા ઇચ્છતા હો, પોતે હિન્દુ હોવાનો દાવો કરતા હો તોજ મારી વાત સાંભળજો અને હિન્દુપણામાંથી ટળી જઈ શુદ્ધ કડવા પાટીદાર જ્ઞાતિથી વિમુખ બની મુમના કિંવા અર્ધદગ્ધ મુસલમાન થઈ જવા ઇચ્છા હો તો મારો ઉપદેશ તમારા માટે નથી એમ સમજજો.

બન્ધુઓ! તમે હિંદુ છો એ વાત શું મારે તમને સમજાવવાની છે? આપણી કુર્મી ક્ષત્રિય જ્ઞાતિએ શું એટલી બધી અધોગતિ પ્રાપ્ત કરી છે કે તમે હિંદુ છો, હિંદુ શાસ્ત્રોને માનનાર છો અને તમારા પૂર્વજો પણ હિંદુ જ હતા. એ વાત તમને મારે સમજાવવી પડે? નહીંજ. ત્યારે આ કમનસીબી કેવા પ્રકારની કબ્રસ્તાની પંથ અને કડવા પાટીદાર જે આપણી કોમ તેને ક્યાંથી ભેળી સાટો થયો એ બાબત ઐતિહાસિક છે એટલે હું જવા દઉં છું અને આ પંથને તજી દેવાની જરૂર પૂરતું જ હું આપને કહીશ.

પીરાણાનો અર્ધદગ્ધ પંથ

ઈસ્લામ ધર્મના અનુયાયી જે પીરોએ હિંદુઓને વટલાવી પોતાનો નવો પંથ ઊભો કરવાની યુક્તિ રચી, તેમાં પ્રથમ તો હિંદુ શાસ્ત્રોની વાતો લઈ પોતે નવાં ગપાષ્ટક શાસ્ત્રો બનાવ્યાં, તેમાં તદન જુઠ્ઠી અને ઢંગ ધડા વગરની બનાવટી કિસ્સા કહાણીઓ લખી અને તેમાં મુસલમાની તત્ત્વો દાખલ કર્યા. પછી ભોળા અને ધર્મશાસ્ત્રોથી અજ્ઞાત રહેલા હિંદુઓને શોધી શોધીને એ કુટીલ માર્ગમાં સામેલ કર્યા, એ કબ્રસ્તાની પંથના પુસ્તકોમાં વેદોનાં નામ જેવા બનાવટી શબ્દો વાપરી, હિંદુઓના તીર્થસ્થળો અને મહા પુરુષોનાં નામોનો ઉમેરો કર્યો અને યુક્તિ પ્રયુક્તિતી ફેરફાર ઉત્પન્ન કરી પોતાના રચેલાં, હાથનાં લખેલાં પુસ્તકોને પીરાણા કબ્રસ્તાની પંથના સેવકોના હાથમાં આપીને કહ્યું કે 'એ અથરવેદ છે! હમણાં આ લેખના અર્થવેદનો વારો છે અને તેમાં જે લખ્યું છે એ જ સાચું છે અને એજ પ્રમાણે પીરાણાના સતપંથીઓએ વર્તવું.' ધીમે ધીમે પોતાની જાળમાં ફસાતા અજ્ઞાન હિંદુઓને જલદી મુસલમાની રાહત ઉપર લઈ જવા પીર સોદરદીને કહ્યું કેઃ-

'હિંદુ શાસ્ત્રો અને પુરાણોમાં નકલ કી અવતાર થવાનો છે એમ જે કહ્યું છે તે અવતાર તો ક્યારનોએ થઈ ગયો છે અને તે દશમો અવતાર થવાનું જે જાહેર થયું છે તે મ્લેચ્છ રૂપે મક્કામાં હઝરત અલી રૂપે જાહેર થયા છે.' મુસલમાનોમાં ભગવાને અવતાર લીધો એ કારણનું સમાધાન પોતાના મતિવિભ્રમ અજ્ઞાન હિંદુ સેવકોને એવી રીતે કરાવ્યું કેઃ-

'શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જે ઈશ્વરનો અવતાર હતા તેમે પાંડવો અને કૌરવો વચ્ચે યુદ્ધ કરાવી પાપી કૌરવોનો સંહાર કરાવ્યો અને પાંડવોને ઉપદેશ આપવા અર્થે અને અજ્ઞાનમાં પાંડવો કદાચ એમ ન સમજે કે અમારા હાથે જ અમારા કુટુંબીજનોનો નાશ થયો છે, તે માટે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ગીતા રૂપે ઉપદેશ આપી પાંડવોના સંશયને

દૂર કર્યો હતો પરંતુ તે વખતના બ્રાહ્મણોએ ઉંધું ચતુ સમજાવી મહાભારતના યુદ્ધનું જે પાપ થયું તેથી મુક્ત થવા એક યજ્ઞ કરાવ્યો જેથી પાંડવોએ રાયસુ યજ્ઞ આદર્યો તેથી (પીર સદરદીનના કહેવા પ્રમાણે) બ્રાહ્મણો ઉપર કોપ કરીને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું કે 'હું દશમો અવતાર હિંદુમાં જ લેવાનો હતો પરંતુ બ્રાહ્મણોએ આડુંઅવળું સમજાવી પાંડવોના હાથે યજ્ઞ કરાવ્યો તેથી હવે 'હું દશમો અવતાર મલેચ્છ રૂપે અરબસ્તાનમાં આવેલા મક્કા શહેરમાં હઝરતઅલી રૂપે લઈશ! આ પ્રમાણે દશમો અવતાર બ્રાહ્મણો ઉપર રીશે ભરાઈ શ્રી કૃષ્ણ પ્રભુએ મક્કા શહેરમાં લીધો છે માટે હઝરતઅલી એ જ ભગવાનનો અવતાર છે માટે હિંદુઓ! હમણાં ભગવાનના અવતારનો વારો તો ઈસ્માયલી મુસલમાનીમાં છે માટે તેને જ માનવું.'

વળી હજરત અલીના માટે આ પીરોએ એક કવિતા રચીને જણાવ્યું કે:-

તમે ઓળખને ધાવો આજ રે,
મુરખ લોકોને આવે છે લાજ રે. ટેક.
જીરે કૃષ્ણ બોલતા તે અમૃત વાણી રે,
હવે અરબી ભાષા ક્યાંથી આણી રે. તમે.
જીરે કૃષ્ણ ચાલતા તે તિલક તાણી રે,
હવે કલીમાંહે વધારી છે દાઢી રે. તમે.
જીરે કૃષ્ણ પહેરતા પીતામ્બર ધોતી રે,
હવે કલીમાંહે પહેરી છે કફની ને ટોપી રે. તમે.
જીરે કૃષ્ણ જમતા તે સુવર્ણ થાળી રે,
હવે માટીની સહાનક ધારી રે. તમે.
જરે કૃષ્ણ ચાલતા તે બ્રાહ્મણ વેશે રે,
હવે આવી બેઠા તે આરબ દેશ રે. તમે.
જીરે કૃષ્ણ રૂપે તે જાપ જપાવ્યો રે,
હવે કલીમાંહે મોહંમદ નામ ભણાવ્યો રે. તમે.

બન્ધુઓ! આ વાત આપને કેવી લાગે છે? મક્કા શરીફમાં શ્રીકૃષ્ણનો અવતાર અને હજરતઅલી રૂપે! શું તમને આ વાત માન્ય છે? કોઈને એ વાત સાચી લાગે છે? આપણા શાસ્ત્રોમાં ભગવાનના અવતાર એજ મુખ્ય વાત છે એવું લોકોને લાગવાથી ભગવાનના દશ અવતારોનું તેમણે એક શાસ્ત્ર ઉપજાવી કાઢ્યું છે અને તેના પૂંછડે છેવટે એ કબ્રસ્તાનની બધા ઈસમાયલી પીરોને લટકાવ્યા છે. તેમણે લખેલા અવતારની વાતો તદન જુઠી અને બનાવટી છે એટલું જ નહિ પરંતુ હિન્દુધર્મનું એ કેટલું હડહડતુ અપમાન કરનારી છે એ વાત આપને પ્રત્યક્ષ કરાવવાની મારે જરૂર છે. વળી ભોળા હિન્દુ ભાઈઓને ઇમાન બેસાડવાની ખાતર તેમાં કેવી યુક્તિ રચી છે અને તેના પૂંછડે પોતે કેમ લટકાવ્યા છે એ આપ ધ્યાન દઈને સાંભળજો આપણને તો મોઢો દીધો હોય તો ફક્ત ઈમામશાહેજ દીધો છે તેણે રચેલા અથરવેદમાં દશરથ

અવતાર આવે છે અને જે દશતરી ગાવંત્રી કહેવાય છે તે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિથી! શરૂ થાય છે તેમાં લખ્યું છે કે :-

દશતરી ગાવંત્રી :-

સત્. સત્ ઉપર દત્, દત્ ઉપર ક્ષમા. ક્ષમા ઉપર ગજા. ગજા ઉપર નીલ, નીલ ઉપર શેશનાગ, શેશનાગ ઉપર ધબળોધોરી; ધબલાધોરીના શીંગડા ઉપર એકરાઈ અને એ રાઈ ઉપર સ્વામીજીએ સૃષ્ટિ નીપાઈ! પછી સ્વામીજીએ રૂપ લીધા તેમાં પ્રતમ નામ અહુંકાર, ભહુંકાર, વહુકાર, નીલ, અનીલ સુન, સાન, નાન, ગેઅન, માન, નુર, તેજ, બંબ, જલ, કમલ, કદમ, આદબુંદ, નાદબુંદ, તેજતત્ત્વ, પ્રેમતત્ત્વ, આદપુરુષ, આદપુરુષથી નાભીચકર, નાભીચકરતી ભવેત ગોર બ્રહ્મ! સત્ ગોર બ્રહ્માથકી સર્વે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ હુઈ. જે ચાર કલ્કના અવતાર પાત્ર અને જ્યાં થકી ગોરનરે અવતાર લીધા તેમાં પ્રતમ અહું, ઉનાદ, અધીગત, એહદ, હવ, કવ તથા ધર્મ, તેજ કેવલ નાદ ઓત્રા હરીતક પુર્વા, અતીત વંસીના પરેમ રૂખ. તેના વંશમાં શ્રીમચ્છા અવતાર! મચ્છની માતા તો સંખાવતી, પીતા તો પરેમરૂખ, શક્તિ દેવી ચંડીકા, ગોર તો માનધાતા, રહેવાનું સ્થાન હેમપુરી ક્ષેત્ર તો દ્વારમતી, નરદળો દાણવ સંખાસુર તે વિચારતો ઋગવેદ. તે સંખાસુરને મારી સાતે પાતાળના રાજાને વચન આપી ગોર બ્રહ્માના વેદને વાળી, સવા કરોડીસું રાજા સ્વમ ગતને તારી - શ્રી મચ્છા અવતાર ભલે પધાર્યા! મચ્છા અવતારના વંશમાં મનાએત, મનાએતના ઉગ્રસેન, ઉગ્રસેનના અજુવ, અજુવતના ભ્રેપત, ભ્રેસપતના આસોમંત્ર. આસોમંત્રના પરીકમ રૂખ, પરીકમ રૂખના કુર્મ ભગવાન! કુર્મ ભગવાનની માતા કમળાવતી તેની શક્તિ દેવી બૌચરાજી, ગોર તો એકારૂખી, રહેવાનું સ્થાન બગપોર ક્ષેત્ર તો માનસરોવર, ત્યાં નરદળો દાણવ મધુકેટમ તે વીચારતા ઋગવેદ. તેને મારીને કુર્મ ભગવાને સવા કરોડીસું રાજા અમરીશને તારી શ્રી કુર્મ ભગવાન ભલે અવતર્યા!

શ્રી કુર્મના વંશજમાં પ્રથમ વંશમાં પ્રતમ વંસરનના દકાઈએત, ના કાજમ, ના પરજાપત, ના દાડમરૂખી તેના વંશમાં શ્રી વારાહ ભગવાન અવતર્યા! તે વારાહ ભગવાનની માતા તો પદમાવતી, શંકતી દેવી સોમયા, ગોર તો એકાસુર, રહેવાનું સ્થાન માયાપોર, ક્ષેત્ર તો ભેંકાસુર, ત્યાં નરદળો દાણવ મોરધ્વજ વીચારતો ઋગવેદ તે મોરધ્વજ દૈત્યને મારી, સવા કરોડીસું રાજા ધ્રુને તારી ભલે અવતર્યા શ્રી વારાહ ભગવાન! શ્રી વારાહ ભગવાનના પુત્ર રૂપકના ખલીપત, ના ગઉતમ, ના અમરીખ, તેના પુત્ર શ્રી નૃસિંહાઅવતાર! તે શ્રી નૃસિંહા ભગવાનની માતા ચંદ્રાવતી, શક્તિ દેવી તુળજા ભવાની ગોર તો અમરતેજ, રહેવાનું સ્થાન તો કાશ્મીર, ક્ષેત્ર તો ચરણાપરી, ત્યાં નરદળો દાણવ હરણાકસ વીચાર તો રઘુવેદ, તેને શ્રી નૃસિંહ ભગવાને મારી સવા કરોડી શું ભક્ત પ્રહ્લાદને તારી ભલે અવતર્યા શ્રી નૃસિંહા અવતાર! શ્રી નૃસિંહા અવતારના! વંશમાં તેના પુત્ર મનાએત, ના વંસવટણ ના વીર લોચન, ના કાસમરૂખી, તેના વંશમાં શ્રી વામન ભગવાન! તેની માતા તે લીલાવતી. શકતી

દેવી કોકીલા, ગોર તો સેહેજાનંદ રહેવાનું સ્થાન કોયલા પાટણ ક્ષેત્ર તો વનથાળી, ત્યાં નરદળો દાણવ બળીરાજા વીચારતો યજુરવેદ, તેને વામન ભગવાને મારી ઋષીઓને થાપી તમેં ભલે અવતર્યા વામન ભગવાન! વામન ભગવાનના વંશમાં તેમના પુત્ર માનધાતા, ના પૃથ્વીરાજે ના અસરત ના જમદગ્ની તેમના પુત્ર શ્રી ફરસુરામ તેમની માતા રેણુકા, ગોરતો જનક વીદેહી, રહેવાનું સ્થાન માઆપર, ક્ષેત્ર તો કોયલા પાટણ ત્યાં નરદળો દાણવ સહસ્ત્રા અર્જુન તે વીચારતો રઘુવેદ, તે સહસ્ત્રા અર્જુનને મારી, શ્રી ફરસુરામે ઋષિઓને સ્થાપી ભલે અવતર્યા તમે ફરસુરામ ભગવાન! હવે ફરસુરામના વંશમાં તેમના પુત્ર રઘુ ના નગુના જેજાઈએત, ના પુત્ર શ્રીરામ! ક્ષેત્ર તો લંકાપુરી, ત્યાં નરદળો દાણવ દશમા થાવળો રાવણ તે વીચારતો યજુરવેદ. તે રાવણને મારી સાત કરોડીસુ રાજા હરીશ્ચંદ્રે નારી ભલે અવતર્યા તમે શ્રી રામદેવ મોરારી! તેની માતા કૌશલ્યા, શકતી દેવી સીતાજી, ગોર તો વશિષ્ટ, રહેવાનું સ્થાન અયોધ્યાપુરી. શ્રીરામના વંશમાં તેમના પુત્ર લવ, ના પદમ, ના પરિખત, ના વીરપાળ, ના વાસુદેવ, ના વંશમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન! તેમની માતા દેવકીજી, શકતી દેવી રૂકમની, ગોર તો વેદવ્યાસજી, રહેવાનું સ્થાન ગોકુલ, ક્ષેત્ર તો મથુરા ત્યાં નરદળો દાણવ કંસાસુર તે વીચાર તો સામવેદ કંસાસુરને મારી ઋષિઓને સ્થાપી, સહદેવ ભક્તને તારી તમે ભલે અવતર્યા શ્રીકૃષ્ણ મોરારી! શ્રીકૃષ્ણના વંસમાં તેના પુત્ર પ્રદુમનના, સેંસસ્થાનના, બેલસ્થાન ના, વેણીવછરાજના, સંહીરાજ, તેમના વંશ તો શ્રી બુદ્ધ ભગવાન! તે બુદ્ધની માતા તો રેણુંકાવ વતી, શકતી દેવી હરસિદ્ધ, ગોર તો હંસરાજ રહેવાનું સ્થાન હીમપરી, ક્ષેત્ર તો કુરૂક્ષેત્ર, ત્યાં નરદળો દાણવ દરજોધન તે વીચાર તો સામવેદ. તેને મારી નવ કરોડીસું રાજા યુધિષ્ઠિરને તારી ભલે અવતર્યા તમે બુદ્ધ ભગવાન દેવ મોરારી! શ્રી બુધા અવતારના વંશમાં તેમના પુત્ર શીશ, ના સામ, ના સલુકાન, ના હારૂન, ના અસલામ, ના આદમ, ના નીઝાર, ના મીઝાર, ના એલીઆસ, ના મલીઆસ ના મુલકાનના કાઝમ, ના કાહેર, ના કાએમ, ના ગાલેબ, ના એલબ, ના કાયમ, નો મોરાદ ના મુનાલેફ, ના હાસમ ના મતલબ, ના અબુ તાલબ, ના વંશમાં તો શ્રી નકલંકી નારાયણ શાહ મુરતજાઅલી. તે અલીની માતા બીબી ફાતમા, ગોર તો નબી મોહમદ, રહેવાનું સ્થાન દેલમ દેશ, વરજા શહેર ગામ ક્ષેત્ર તો કુંવારકા, પંચનદી મુલસતાને, તહાં નરદળો દાણવ કાળીંગો ધુઝાલબે વીચાર તો અથરવેદ, તે કાળીંગા દૈત્યને બારી બાર કરોડીસું ભક્તને ઓધારસે, ગુપ્ત અવતાર ત્રેત્રીશ! પ્રગટ અવતાર એક સાહ મુરતુજાઅલી! ના ઈમામ, ઈમામના હશન, ના ઈમામ હોસન, ના ઈમામ જેનલાબદીન, ના ઈમામ મહમદ બાકર, ના ઈમામ જાફર સાદક, ના ઈમામ ઈસમાયલ, ના ઈમામ નુર સત ગોર, ના સૈયદ મુસાફરીન, ના સૈયદ મહેરદીન, ના સૈયદ હાદીન, ના સૈયદ મહેરદીન, ના સૈયદ હાદીન, ના સૈયદ સલાઓદીન, ના સૈયદ ફાજલસાહ, ના સૈયદ કાસમસાહ, ના સૈયદ એહમદસાહ, ના સૈયદ નાસરસાહ, ના સૈયદ મુસાલકસાહ, ના સૈયદ

માહાભુ, ના સૈયદ મસતગ, ના સૈયદ મહીઆદીન, ના સૈયદ મુમનસાહ, ના સૈયદ ખાલકસાહ, ના સૈયદ નીઝારસાહ, ના સૈયદ ઈસલામસાહ, ના સૈયદ સલાઓદીન, ના સૈયદ સમસદીન, ના સૈયદ નસીરદીન, ના સૈયદ સાહેબદીન, ના સૈયદ સોદરદીન, ના કબીરદીન, ના સૈયદ સતગોર પાત્ર બ્રહ્મા! ઇંદ્ર ઈમામશાહ! આદે વીર નવ નરીજન નરઅલી મહમદશાહ હકલાએલાહા ઈલ્લલાહો મહંમદુર રસુલ્લલાહે. બુદ્ધદેવના વંશમાં પાક્યા તે ઈમામશા!

આ પ્રમાણે પોતાની વંશાવળીનો છેડો મેળવ્યો છે અને ભગવાનના દીકરા થવાનો લ્હાવો લીધો છે. હવે તેમાં અને તેના લખેલા દશઅવતારની દશતરી ગાવંત્રીમાં સત્ય શું છે અને જુઠું શું છે તે આપને ટૂંકામાં જણાવીશ. પ્રથમ મચ્છા અવતારની વાત આવે છે. તેમાં મચ્છ ભગવાન સખાવતી નામની સ્ત્રીના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયાનું જણાવે છે! મચ્છ ભગવાનના પીતા પરમરૂખી એ વાત તદન ગપ છે. મચ્છા અવતાર પછી ઈમામશાહ કૃત દશતરી ગાવંત્રીમાં જણાવ્યા પ્રમાણે મચ્છ ભગવાનના વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલ મનાયત. મનાગતના ઉગ્રસેન એ પ્રમાણે પરિકમ રૂષીના વંશ કહેતાં તેના દીકરા કુર્મ ભગવાન! શું બુદ્ધિનો ઉપયોગ કર્યો છે? મચ્છ ભગવાન માછલાનું રૂપ, તેમાંથી જન્મ્યા તે માણસ તે છેક પરિકમ રૂષી થકી અને પરિકમ રૂષીની સ્ત્રી કમળાવતીના દીકરા કુર્મ કહેતાં કાચબાનો અવતાર! ધન્ય ઈમામશાહની બુદ્ધિને અને ધન્ય છે તમને પીરાણા પંથને માનવાવાળા સતપંથી ભાઈઓને! કુર્મ અવતાર પણ કયા કારણને લઈ પરમાત્માનો અવતાર મનાય છે તે જો પીરાણા પંથીઓ હિન્દુ ધર્મના દશ અવતારો વાંચે તો તો આંખ ઉઘડી જાય. પરંતુ તસ્દી કોણ લે. કુર્મ ભગવાન પાછા કાચબાના રૂપે પરણ્યા હશે ત્યારે તેમના વીર્યથી પ્રજા ઉત્પન્ન થઈ શકે. દશતરી ગાવંત્રીમાં કુર્મના વંશમાં પાછા માણસો જનમવા માંડ્યા! કુર્મના દીકરા વંસરત નાદકાઈએત એમ કરતાં કરતાં પરજાપતના દાઢમ ઋષીની સ્ત્રી પદમાવતીના ઉદરથી પાક્યા વારાહ ભગવાન, વારાહ એટલે સુવર, શું ઈમામશાહે નજર પહોંચાડીને કામ કર્યું છે! માણસમાંથી સુવર જન્મે તે પણ ઠીક છે. આપણે તો તેની કથાની ચોખ કરીએ છીએ. કોઈ હૈયા ફુટ્યાએ વળી સુવરને પણ કન્યા આપી હશે જેથી વારાહ ભગવાનનો પણ વંશ ચાલુ રહ્યો. વારાહના દીકરા પાછા માણસ. તેનું નામ રૂપક-રૂપંકના ખલીપત વગેરેના અમરીખને પાછી ભોછપ ખણવી હશે કે જેથી તેની સ્ત્રી ચંદ્રાવતીના પેટે પાછા શ્રી નૃસીંહા ભગવાન જનમ્યા! આવી ગપોડ કથાઓ કહેતાં પણ શરમ આવે છે. શું ઈમામશાહ એટલું પણ નહીં સમજ્યો હોય કે હું મારા ધર્મને ગુપ્ત રાખવાની વાતો કરું છું પરંતુ આ છાનું ક્યાં સુધી રહેશે? માછલામાંથી માણસ જન્મે અને વળી માણસમાંથી કાચબો જન્મે! કાચબાના વંશમાં વારાહ જન્મે! આ પોલંપોલ તો જુઓ! વળી વારાહના વંસથી માણસો જન્મે અને તેથી પાછો સિંહ જન્મે! ભાઈઓ, નૃસિંહા અવતારની વાતો તો તમે સાંભાળી હશે, ઘણાં ભજનોમાં પણ ગવાય છે કે હરણ્યાકશે પોતાના

દીકરા પ્રહ્‌લાદને અનેક સંકટો દીધાં પરંતુ તેનો વાંકો વાળ પણ ન થયો. છેવટે તેણે કુર સજા કરવા લોખંડનો થાંભલો ધગધગતો કર્યો અને પ્રહ્‌લાદજીને હુકમ કર્યો કે તારો ઈશ્વર સાચો હોય તો આ ધગધગતા થાંભલાને બાથ ભીડ! તે પ્રહ્‌લાદજી પ્રભુનું ધ્યાન ધરી લોહસ્તંભને બાથ ભીડવા જાય છે ત્યાં તો લોહ સ્તંભ ફાટ્યો અને શ્રી નૃસિંહ ભગવાન દેખાયા અને હરણ્યાકંશને માર્યો. આમાં નરસિંહ ભગવાનની ન તો મા હતી કે ન તો બાપ હતાં! છતાં ઈમામશાહના અદ્‌ભુત પ્રાક્રમની પ્રસાદી-પીરાણા સતપંથની દશતરી ગાવંત્રીમાં વારાહના વસના દીકરા નૃસિહા અવતાર! કેટલું જુઠ્ઠં. તમો કાંઈક તો બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરો કે હિન્દુઓને ફસાવી વટલાવી પોતાના ફંદામાં કેવા જકડી રાખ્યા છે અને પાછી આ ગુપ્ત ધર્મની વાત ક્યાંય કરવી નહીં! તમે હિન્દુ છો હિન્દુ ધર્મના પુસ્તકો પુરાણો કથાઓ વાંચી જુવો તો તમને આ ગુપ્ત પંથમાં કેવી રીતે સંડોવ્યાં છે તે જણાઈ આવશે. ભગવાન શ્રી નૃસિંહા અવતારસિંહ રૂપે હતા તેને પણ કોઈ નીરભાગીએ કન્યા આપી હશે એમ પીરાણા સતપંથના ચાલાક ઈમામશાહે નક્કી કર્યું. તેથી નરસિંહજીનો પણ વંશ વધતો જ રહ્યો. સિંહરૂપે નરસિંહ ભગવાનના દીકરા મનાએત વગેરે ક્રમે કાસમ રૂષિના દીકરા વામન ભગવાન. ધન્ય હો ઈમામશાહ! હવે તો માણસનાં માણસ જન્મ્યાં. પાછા વામન ભગવાન પરણ્યા તેના દીકરા માનધાતા પૃથ્વીજે. તેના અસરત, અસરતના જમદગ્ની તેના દીકરા ફરસુરામ; જમદગ્નીના દીકરા ફરસુરામ એ વાત તો સાચી પરંતુ ફરસુરામ તો અખંડ બ્રહ્માચારી હતા તે કોઈ દિવસ પરણ્યા જ નથી. છતાં તમારા ઈમામશાહે તો તેને પણ પરણવાની લપ વળગાડી દીધી છે. દશતરી ગાવંત્રી ઈમામશાહ કૃતમાં વળી જણાવ્યું છે કે ફરસુરામના દીકરા રગુ, નગુ વગેરેના અજેપાળ તેના દશરથ! દશરથના રામ એ વાત તો સાચી પરંતુ તમે ભાઈઓ બુધિ હોય તો વિચાર કરો કે ફરશુરામ તો બ્રાહ્મણ હતા તેના વંશમાં સુર્યવંશીઓ કેમ જનમ્યા! વળી રામને અવતાર લેવાના કારણમાં ઈમામશાહ જણાવે છે કે રાવણને મારી રાજા હરિશ્ચંદ્રને તાર્યો! ભાઈઓ, આ તે કાંઈ નાની સુની ગપ કહેવાય! હરિશ્ચંદ્રની ખાતરજ રામા અવતાર! ક્યાં રાજા હરિશ્ચંદ્ર અને ક્યા શ્રીરામ!

ઈમામશાહ તો ગુજરી ગયા પરંતુ તેના વંશના સૈયદોને પણ તમો કોઈ પૂછો છો કે તમો આવી નાલાયક કથા લખી ભોળા લોકો ને આંખે પાટા બંધાવી ગંગવા કુવામાં કેમ નાંખો છો! ભાઈઓ તમે સમજો કે સૈયદોને તો ગમે તેમ કરી તમને મુસલમાન કરવા છે અને પોતાની આજીવીકા હિંદુઓ પાસેથી આવા ઢોંગ ધતુરા કરી મેળવવાની છે તે શા માટે કહે? એ તો આપણે સમજવાનું છે. આગળ ચાલતાં માણસનાં બધા માણસો જ જન્મે છે એટલુ જ ઠીક દેખાશે. સૂર્યવંશમાં રામચંદ્રજી સુધી તો આપણે આવ્યા તેમના દીકરા લવ, લવના પદમ. એમ કરતાં કરતાં વાસુદેવના દીકરા શ્રીકૃષ્ણ, વાસુદેવના દીકરા શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુ એ વાત તો સાચી પરું સૂર્યવંશમાંથી પાછો ચંદ્રવંશ આટલો જલ્દી ક્યાંથી નીકળ્યો? હોય! પણ ઈમામશાહના

ઈલમમાં કાંઈ ખામી હોય, માણસોમાંથી પશુ અને પશુમાંથી વળી માણસ કરે એવી અદભુત લીલા ઈમામશાહની છે. શ્રીકૃષ્ણના દીકરા પ્રદુમન તેના સેસસ્થાન, બેલસ્થાન વગેરે ચાલે છે પરંતુ પ્રદુમનના દીકરા અનીરુદ્ધ તો દેખાતા જ નથી! તેને વખતે ચિત્રલેખા ઉપાડી ગઈ હશે. એટલે બિચારા ઈમામશાહને ક્યાંથી દેખાય!

એ બેલસ્થાન પછી અનુક્રમે સંહીરાજના દીકરા બુદ્ધ ભગવાન! ભલે ભલે ઈમામશાહના બુદ્ધ ભગવાન તમેં જનમ્યા તો ખરા પરંતુ અમારા હિંદુ શાસ્ત્રો કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણની સલાહે પાંડવોએ દુર્યોધનને માર્યો પરંતુ ઈમામશાહની સલાહથી તમારા જેવા મહાન યોગી અહિંસા પરમોધરમનું સુત્ર જગતને શીખડનાર તે દુર્યોધનને મારવા ક્યાંથી શ્રીકૃષ્ણની આઠમી પેઢીએ ફુટી નીકળ્યા! વાહરે ઈમામશાહ તમારી અકલ! પાંડવોને ગૌવધ કરવાની સલાહ આપનાર તે બુદ્ધા અવતાર! પાંડવોને તારનાર પીર સદરદીન અને કબીરદીનની પાસે ભેસ્તમાં પાંડવો ગયા નહીં પણ ગુપ્તવાસ પીરાણામાં આવી રહ્યા એ પણ ઈમામશાહના પરતાપેજ! ઈમામશાહે હિન્દુ ધર્મનું કેટલું સખ્ત અપમાન કર્યું છે તે જુઓ! બુધ ભગવાન જે અહિંસા પરમોધર્મનો ઉપદેશ આપનાર ને પાંડવોના હાથે ગૌવધ કરાવે! કેટલી નીચતા! આવી નાલાયક અને પાપી કથા જે પીરાણા સતપંથીઓ વાંચે છે તે અધમ પ્રકારના હિન્દુ ધર્મદ્રોહી છે, હિન્દુપણાના નામને લજાવનારા છે. ઈમાશાહ તો કાળાં ધોળાં કરી મરી ગયો પરંતુ હજુ પણ કેટલાંક અજ્ઞાન લોકો આવી વાતો રાગડા તાણીને વાંચે છે તેના સૈયદોના કહેલા પ્રમાણે પુણ્ય થાય છે એવું માને છે. આવા રાગડાઓ તાણી અમે હિન્દુ છીએ એમ કહેનારાઓને લાખોવાર ધિક્કાર છે. પાછળથી ઈમામસાહે બુદ્ધ અવતારની કેવી વલે કરી છે તે તમે સાંભળો. બુદ્ધ ભગવાનના દીકરા સીસ. તેના સામ એ ક્રમે સુલકાન, હારૂન, અસલામ, આદમ, નીઝાર, મીઝાર વગેરે મુસલમાની પેઢીઓ લગાડી દીધી! તમને કંઈ પણ શરમ થાય છે?

દાદા આદમના દીકરા સીસ-સામ શોલકાન વિગેરેની વંસાવળી લઈ છેવટે પોતે પણ દાદા આદમના વંશના છીએ એમ જણાવવા સારું નુરસતગોરથી સતપંથ ચાલ્યો છે, તેની વાંસે વાંસે પોતાનાં નામો ઉમેરી દીધાં અને છેવટે સોદરદીનના દીકરા કબીરદીન-કબીરદીનના સુપુત્ર તે સતગોર પાત્ર બ્રહ્મા ઇંદ્ર ઈમામસાહ! હવે છે કંઈ વાંધો? પાછા આદે વીસનવ નરીજન નરાકાર તે મહાપ્રભુ ઈમામશાહના દીકરા નરઅલી મહમદ શાહ અને છેવટે હિન્દુપણાનું નામ નીસાન ભુંસાડીને હક લાઈલાહા ઈલ્લલાહો મહંમદુર રસુલીલ્લાહ! આ પ્રમાણેની ઈમામશાહની ઉત્પત્તિ અને તેના કારસ્થાની કાર્યો રૂપી ઈમામશાહે દશે અવતારો લખીને પીરાણા સત્‌પંથ ધર્મ પાળનારને છેક જ બેવકૂફ બનાવ્યા છે. હજુ એ આવા દેખાતા જમાનામાં ઈમામશાહના વંશના સૈયદો, ન હિન્દુ કે ન મુસલમાન એવા એ અર્ધદગ્ધ પીરાણા કબ્રસ્તાનની ધર્મના પોતે આચાર્ય, ગોર અને બાવા તરીકે પુજવાનાં ફાંફાં મારી રહ્યા છે.

નામ ધારી બનાવટી મુસલમાન સૈયદો

(લખનાર ખલીફા મહમદ ઉમર તુરમામદ કચ્છ અંજારિઆ)

તંત્રી મહાશય! આપના 'પાટીદાર ઉદય' માસિકનો પહેલો અને બીજો બંને અંક મને મળ્યા, તેના ઉપકાર સાથે લખવાનું કે આપના અંક પહેલાના પાના ૬)માં લખેલું છે કે 'પીરાણા સત પંથી' મુસલમાની પંથ છે. પ્રિય મિત્ર જોકે મને તમારા તરફ માન છે ખરું પણ મારા પાક દીન મહમદીનની ફરજ હોવાતી બે બોલ શરા મુજબ લખી મોકલું છું. જે આપ જરૂરથી જાહેર કરશો.

મને સત પંથ પીરાણા પંથના સૈયદોની સાથે પ્રસંગોપાત કરાંચીમાં મરહુમ મુખી સાહેબ વિશ્રામ દેવશીના વાડામાં મુલાકાત થએલ છે. એટલું જ નહિ પણ મેં અમારા દીન ઇસ્લામ સંબંધી થોડોક વાદ વિવાદ પણ કરેલ છે. જેથી મને માહિતી છે તેથી લખું છું મને ખરું પુછાવો તો સતપંથ પીરાણા પંથ હિંદુ મુસલમાનથી ન્યારો જ છુપી કારવાઈનો એક અજબ પંથ છે. 'ન હિંદુ ન મુસલમાન' તેમજ 'અતોય ભ્રષ્ટ તતોય ભ્રષ્ટ' જેવો જ છે પણ આટલા દીવસ સુધી હું એમ માનતો હતો કે 'કરશે તે ભરશે એમાં મારે શું 'ખાડો ખોદે તે જ પડે'પણ આજ તમારા માસિકમાં વાંચીને મને વિચાર થાય છે કે રખેને મારા મુસલમાન ભાઈઓ આને ઇસ્લામી ધર્મ માની બીજા હિંદુ ભાઈઓના જેમ ફસાઈ પડે અને પોતાના દીન મહમદીને ભુલી આડે રસ્તે ચડી ન જાય તેથી લખવું પડ્યું છે.

મારા મહેરબાન વાંચક સાહેબો! આજ કાલ વર્તમાન કાળમાં ધર્મ પંથોના જાણે રાફડા ફાટી નીકળ્યા હોય તેવા વાવલીઆ વાવા લાગ્યા છે. ને ધર્મને નામે ધતીંગથી પીખડાંમાંથી સો સો કાગડા ખડા કરી મુકે છે. પણ ભાઈઓ તેનું મુળ તાતપર્ય મોજ શોખ. મોટર, હોટલ, લાડી, ગાડી અને વાડી ના ખાતર અજ્ઞાન ભોળા ભાઈઓને જુઠી લાલચો બતાવીને પૂર્વ કાળતી વંશ પરંપરા બાપદાદાના મુળ શુદ્ધ સાચા ધર્મોથી ફેરવી પાખંડી કૃતવી પંથોમાં ફસાવી દોજકી બનાવી પ્રિય ભારત માતાના સંતાનોમાં કુસંપ ફેલાવી પાયમાલ કરી મુકે છે. એટલું જ નહીં ને હજી પણ પરમાત્મા જાણે કે છેક પાતાળે લઈ જવાની કોશીશો કરે છે. તેથી ભય રહે છે. માટે જ મને મારા સ્વધર્મના ફરમાન મુજબ ફરજિયાત લખવું પડે છે. આપ જાણો છો કે અમારો ઇસલામી પાક મહઝબ અતિશય તિક્ષ્ણ તલવારની ધારથી તેજ ઘણો જ બંધનકારક એકજ ખુદાને માનનાર છે.

ત્યારે આ કુટીલ પીરાણા પંથમાં તો માછલાં કાચબા અને જેનું નામ લેવું પણ અમો મુસલમાનોને હરામ છે તેવા સુવર આદીને પરમેશ્વરના અવતાર માનેલા છે. (લાહોલા)

ભાઈઓ અમારા ઇસલામી ધર્મની પાંચ ફરજો તો અવશ્ય પાળવી જોઈએ જ જેવી કે (૧) કલમે સહાદત, (૨) પંજગાના નમાજ (૩) જકાત (૪) હજ અને પાંચમી રોજા રમજાન સરીફના ઉપલી સરતો જ્યાં સુધી કોઈ મુસલમાન અદા ન

કરે, તો તે મુસલમાન ન જ થઈ શકે તેમ ઇસલામી દાવો પણ કરવાને તે લાયક નથી.

તો પછી પીરાણા સતપંથના બનાવટી સૈયદો અને વેસધારી કાકા (સાધુ) ઓને પૂછી જુઓ કે ઉપલી સરતોમાં કઈ સરત અદા કરે છે? મને તો ખાત્રી છે કે તેઓ તો દીનમહમદીનના આચાર વિચાર કીંવા રીતરસમથી નેસ્ત છે. તો પછી ઇસલામી ન જ હોઈ શકે. અને છે પણ નહીં.

મારા મહેરબાન વાચક સાહેબો! શરા મહમદીન તો શું પણ કોઈ પણ ધર્મ ગુપ્ત ન જ હોય શરા જાહેરાત છે. તો આ સતપંથ પીરાણા પંથના સૈયદો અને સાધુડા (કાકાઓ) માફક છુપી કારવાઈ કરતા કોઈપણ ધર્મમાં બતાવી શકશે કે? નહિજ. તો પછી ધર્મ શાનો એ તો ઠગ બાજી સ્વાર્થી સંકલ્પ કહેવાય અને છે પણ તેમજ.

ભાઈઓ! આપ પણ જાણતા હશો કે ઇસલામમાં પ્રથમ છોકરો જન્મતાં તેના કાનમાં અજાન (બાંગ) પુકારી ઇસ્લામી અસાહબોમાંથી નામ પાડવું. પછી સુન્નત બેસાડવો, ઉમરલાયક થાતાં કુરાને શરીફ પઢાવવા, અમારા નબી સાહેબ મહમદ મુસ્તફા (સ.લ.)ના ફરમાનો શીખાડવા મસ્જિદમાં મુકવો તથા હમેસાં પાંચ વખતની નમાજ પઢી બધા મુસલમાન ભાઈઓની સાથે બીસ્મીલાહ કરીને જમે તો જ મુસલમાન હોવાનો દાવો કરી શકે પણ અફસોસની વાત છે કે એમાંનું સત પંથ પીરાણા પંથના સૈયદો તથા તેના મુરીદોમાં એકે ચીહ્‌ન જોવામાં આવતું નથી. મુરસીદ સૈયદોનો પ્રથમ ધર્મ તથા ફરજ છે કે પહેલો પોતે ખુદા પાક તથા તેના હબીબ મુકબલના ફરમાન મુજબ વરતે અને પછે પોતાના મુરીદોને સખત ખાસીયત કરી જાહેર રાહ રસ્તા પર ચલાવે બેધડક ખુલંમ ખુલ્લાં ભય વગર ત્યારે જ તે સૈયદ ઇમામ થઈ શકે, એમાં જરા પણ સ્વાર્થ કે નાહિમત, ભય, લજ્જા કે ખુશામત કરે તો તે જહનમ રસીદ થઈ જાય. હવે આપ જ કહો કે પીરાણાના સૈયદો પોતાના મુરીદો પાસેથી વરસોંદી, દશોંદ, વીસુંદ વગેરે લેવાનો સ્વાર્થ નથી રાખતા? તેમ તે ઉપર લખ્યા ફરમાનો મુજબ વરતે છે? તેમ જો નથી વરતતા તો ખાલી ડોળ ઘાલુથી કાંઈ પણ થવાનું નથી. તે તો જરૂરથી જહનમમાં પડવાના પણ બીચારા ભોળા ભાઈઓ તેના પાછળ ખાલી રખડી મરે છે.

ભાઈઓ! મેં પીરાણા પંથી સૈયદોનાં બનાવેલાં પુસ્તકો થોડાં ઘણાં જોયાં છે. જેમાં મને યાદ રહેલી વાત તમોને કહું છું તે સાંભળો.

રોવે રોવે હિંદુડા દુજા મુસલમાના,
રોવે બ્રાહ્મણ જોશીડા વાંચન પોથ પુરાણા,
રોવે મુલ્લાં કાજીડા જીકો પઢણ કુરાના,
રોવે રોવે સઘળો સુનીસંગજી કો શાહનસીભાણા,
રોવે રોવે સંસારી તે સઘળા રોવે,
એક ન રોવે જીને શાહ પીર પાયા

તેમજ

હજ નીમાજ રોજા ધરે
કુડી ક્રિયાઓ કામ ન સરે.
અને
એજી એ નર શ્રી ઇંશલામ શાહ
અવતાર શાહ અલી તણા
સતગુરૂ હશનશાહ તે તો
નબી મહમદનો અવતાર

આમ ઇંસલામ જ્યારે ખુદા પાકને નિરંજન નીરાકાર માને છે. કોઈ જીવને પુનર્જન્મ છે. એમ કબુલ નથી કરતો ત્યારે આ કુટીલ સત પંથ (પીરાણા પંથ)માં ખુદ ખુદાને ખુદાના રસુલના જ અવતારો બતાવેલા છે. કહો મુસલમાન ભાઈઓ આપ આવા સ્વાર્થીઓને મુસલમાન તરીકે કબુલ કરશો ખરા કે? કદી નહીં.

ઉપર મુજબ કૃતવી સેળભેળ કરી સાચી ખોટી ઉપમાઓ આપી 'ઘરના ભુવા ને ઘરના જતી' માફક લખી ખુદા પાકના ગુનેગાર થયા છે. થાય છે એટલું જ નહીં પણ કુડા પંથને સતપંથ નામ આપી મોટા ડોળ કરીને ભોળા લોકોને લલચાવીને ફસાવીને તેને પણ નર્કવાસી કરે છે. ભાઈઓ! આ તો તેઓ એ સ્વાર્થની ખાતર રોજગાર પેદા કરવાના સાધન બનાવેલાં છે. તેથી મને તો ખાતરી છે કે સત પંથી-પીરાણા પંથી સાધુ કાકાઓ તથા બનાવટી સૈયદો કદી પણ ઇંસલામી દાવો કરી ન જ શકે. તેમજ ઇંસલામી ઓલમાના સામે મુકાબલો કરી નહિ જ શકે.

બાકી હા! તમારા અજ્ઞાન ભોળા અને ભેઈલમ (અભણ કણબી પાટીદારોને અંધારામાં રાખી ગમે તેમ કરી બોળી મારે તો ભલે. તમો આટલું તો ખચીત માનશો કે ગમે તે એક ધર્મ હિન્દુ યા મુસલમાન જે પૂર્વે પોતાના વંશ પરંપરાનો છે અને વડીલો પાળતા આવ્યા હોય તે જ પાળવો હક છે. એવું ન જોઈએ કે 'બાવો બેથી રહે' હાલ અખબારો માસિક પત્રો વગેરે મૂળ ધર્મ પહણ કરવું મોટા પતંગીઆમાં ન લોભાવવું કહીને પોકારે છે. છતાં પણ અભણ અને ભોળા પીરાણા પંથીઓ મસાલ લઈ નર્કના કુવામાં પડે છે, તો તે તેની કરણીનાં ફળ તે પોતેજ ભોગવશે - ભોગવે છે. 'જે કરશે તે ભરશે' પણ દુઃખ માત્ર આટલું જ માતૃભૂમિ હિંદ માતાને ગુલામ બનાવી ધરપધર કરે છે.

મિત્ર! ધર્મમાં ઢાંક પીછાડો હોય જ નહીં જે ધર્મો પૂર્વથી ચાલ્યા આવે છે, તે જાહેરીન છે. તેમાં ભય નથી નિર્ભય છે. સત્ય છે વેદ પુરાણ અને કુરાન, મોજુદ છે જે ઓલીયા અંબીયા, દેવ દેવીઓ પાળતાં આવ્યાં છે. વાંચા અને કર્મથી તેજ માનવું, અને તેમાં જ લીન થવું જોઈએ. પાખંડી પ્રપંચી સ્વાર્થી સાધુડા બગ ભક્તોના ખોટા પતંગીઆ રંગમાં અંજાઈ ન જવું જોઈએ. આ તો...

બાજીગર બાજી રચી રચ્યા કમળકા ફુલ.
દો ઘડીકા દેખના આખર ધુળકી ધુળ.

જેવા ગોડ વિદ્યા સમાન પંથ છે.

મારા વહાલા વાંચકો હિન્દુ ભાઈઓ મનુષ્યને પ્રથમ આટલું જ વિચારવાનું છે કે જે જે નવા પંથો ફાટી નીકળે છે. ને નીકળ્યાં છે. તેના મહંતો-સુકાનીઓ કયા ધર્મના કયા અવતાર, પેગમ્બરના ફરમાન મુજબ વરતે છે. તેઓને પૂછી જોશો કે તમોએ કયા ધર્મના આસરાથી કયા અવતાર અને કયા પેગમ્બરથી આ પંથ બનાવ્યો છે. ચાર સનાતન વેદ અને ચાર ઇસલામી કીતાબમાંથી કીયા કીતાબમાંથી આ પાંખડી ફુટી છે તે દેખાડી આપશો? નવા ધર્મો હવે થાય જ ક્યાંથી ઘીમાંથી હવે માખણ કેવી રીતે થાય બસ આટલું જ હાલ હું આપને લખી મોકલું છું. તે આપ આપના પત્રમાં છાપીને આભારી કરશો.

- *આમીન*

('પાટીદાર ઉદય' - કરાંચી ૧૯૨૪
વર્ષ-૧, અંક ૪થો, પાના૨૬-૨૮)

આંજણા :

૧૮૯૧ની વસ્તીગણતરી મુજબ ગુજરાતમાં આંજણા પટેલની વસ્તી ૩૧,૪૮૮ હતી. તેઓ ખાસ ઉત્તર ગુજરાતમાં વસતા. રાજપૂતોની જેમ તેમનાં નામ પાછળ 'સિંહ' લગાડાતો, જેમ કે રાજસિંહ, દાનસિંહ, હરિસિંહ. ગેઝેટિયર જણાવે છે કે 'આંજણાઓ કણબી કરતાં પણ રાજપૂતોને વધારે મળતા આવતા. તેઓ ગુજરાતી બોલતા અને ઝૂંપડામાં રહેતા. બીજા કણબીઓ માંસ ખાતા નહીં, જ્યારે આંજણા કણબી અનાજ ઉપરાંત ઘેટાં-બકરાંનું માંસ ખાતા. તેઓ દારૂતાડીનું સેવન પણ કરતા અને રાજપૂતોની જેમ પાઘડી પહેરતા. રોજબરોજના વ્યવહારમાં સફેદ પાઘડી પહેરતા અને લગ્નના અવસર વખતે લાલ પાઘડી પહેરતા. આંજણા કણબીઓનો પોષાક લેઉવા કણબીઓને મળતો આવતો. આંજણા કણબીઓ પોતાના કામમાં રોકાયેલા રહેતા. તેમને તે કામમાં સ્ત્રી અને બાળકો મદદ કરતાં. ઉધમની બાબતમાં તેમનું સ્થાન મધ્યમ કક્ષાનું ગણાતું, એટલે કે રજપૂતો કરતાં તેઓ વધારે કુશળ પણ કણબીઓ કરતાં તેઓ ઓછા ઉધમી અને કરકસરવાળા હતા.

પહેલાં આંજણા કણબીઓ લડાયકવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલા હતા. તે હથિયારધારી હતા. પણ બ્રિટિશ શાસન પછી તેઓ વધુ શાંત પ્રકૃતિના થયા ને ખેતર ખેડતા ને ઢોર રાખતા થયા. ધર્મની બાબતમાં રામાનુજ, શૈવ, સ્વામિનારાયણ માર્ગી હતા. ડાકોર, દ્વારકા, સિદ્ધપુર, બનારસની યાત્રાએ જતા. તેમના ગોર મહારાજે ઔદિચ્ય, મેવાડા, મોઢ, સાઠોદરા અને વિસનગરા બ્રાહ્મણો હતા. આંજણા કણબીઓ સાથેલેઉવા કણબી અને કડવા કણબીને રોટી-બેટીનો સંબંધ ન હતો. આંજણા સ્ત્રીઓ મરણ પાછળ રડતી વખતે માથે સાલ્લાનો એક છેડો બાંધી કૂટતી હતી. તેઓનો પોષાક પણ પાટીદારો કરતાં જુદો પડતો બાકીના ઘણાખરા રિવાજો પાટીદારો જેવા હોવા છતાં પોષાક અને ખોરાકની બાબતમાં ખૂબ જ જુદો પડે છે. આંજણાઓ સાથે કડવા કે લેઉવા રોટી-બેટી વ્યવહાર રાખતા નથી, કારણ તેઓ માંસાહારી છે માટે.

નિમાડ-ખાનદેશ-માળવા વગેરે સ્થળોએ વસતા કણબીઓ :

આગળની ચર્ચામાં આપણે જોઈ ગયા કે કડવા કણબીઓ પોતાના અસલ સ્થાનમાંથી ગુજરાતમાં આવી વસ્યા હતા અને ત્યારબાદ કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, સુરત તેમજ અન્ય જગ્યાઓએ તેઓનું સ્થળાંતર થયું હતું. તેમની કેટલીક સાખાઓ આજે પણ નિમાડ, ખાનદેશ, માળવાના પ્રદેશોમાં મોજુદ છે અને ઊંઝાની કુળદેવી ઉમિયાને પોતાની કુળદેવી માને છે. તેમના રીતરિવાજો પણ કડવા પાટીદારને મળતા આવે છે. કડવા પાટીદારોનું મૂળ વતન ઉત્તર હિંદુસ્તાન હતું, તેના પણ બીજા ઘણા પુરાવા મળ્યા છે. જેમને તે તરફનાં ગાડાંઓ અને ઉત્તર ગુજરાત તેમજ ખેડા બાજુનાં ગાડાંઓનો અભ્યાસ કરતાં ફૈઝાબાદ વગેરે તરફનાં ગાડાઓમાં ઘણું સામ્ય જોવા મળે છે. ગાડું એ ખેતીના વ્યવસાય માટેનું ઉત્તમ સાધન હતું અને સ્થળાંતર માટેનું સાધન પણ હતું. સ્થળાંતર કરીને માત્ર કડવા અને લેઉવા ખેડૂતો જ આવ્યા ન હતા. તેમની સાથે તેમના વ્યવસાય સાથે જોડાયેલ ઈતર કોમ પણ તેમની સાથે જોડાઈ હતી. ગુજરાતના કણબીઓ ઉત્તર હિંદુસ્તાનના જ્ઞાતિબંધુઓ હતા. આ ઉપરાંત ઉત્તર ભારતના કુર્મી લોકોનું અને ગુજરાતના પાટીદારોનું રક્ત પૃથક્કરણ ગ્રુપમાં લોહીમાં ઘણું સામ્ય જોવા મળ્યું છે.

ઈ.સ. ૧૮૭૫થી તો સમસ્ત ભારતવર્ષીય કુર્મી ક્ષત્રિય મહાસત્તાના અધિવેશનો પણ ભરાવાનાં શરૂ થઈ ગયાં હતાં. આવા ભારતવર્ષીય કુર્મી મહોત્સવો આગ્રા, પતિયાળા, લખનૌ, અમદાવાદ જેવાં સ્થળોએ ત્યાંના રાજા મહારાજાઓના પ્રમુખપણા નીચે મળેલા હતા અને તેમાં ઘણા કડવા કણબી પ્રતિનિધિઓ ભાગ લેતા હતા. આવા મેળાઓનું પ્રમુખસ્થાન પણ દીવાન મણિભાઈ જશભાઈ, ઓનરેબલ વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ તેમજ મગનભાઈ ચતુરભાઈ, પ્રો. જેઠાલાલ જેવાઓએ શોભાવેલાં હતાં. આવાં સંમેલનોમાં ભારતભરના કુર્મીઓ ૩,૦૦૦ કરતાં મોટી સંખ્યામાં હાજર રહેતા હતા અને પોતાના રીતરિવાજોની ચર્ચા કરી તેમાં કુરિવાજોની નાબૂદી માટે હિલચાલ કરતા હતા.

માળવીય કુર્મીઓ :

માળવા પ્રદેશમાં વસતા કડવા કુર્મીઓમાં માલવીય, નિમાડી અને ગુજરાતી એવા એવા સાંજ્ઞિક ભેદો છે, પરંતુ અન્યોન્ય ખાવાપીવાના વ્યવહારો છે, તેમજ કન્યા લેવા-દેવાના પણ રિવાજ છે. હકૂમતમાં વિંધ્યાચલ, સાતપુડા વચ્ચેની સાંકડી પટ્ટી ઈન્દોર સ્ટેટના હોલ્કર સ્ટેટમાં પણ તેઓની સંખ્યા ઘણી છે. ત્યાં કડવા-લેઉવામાં રોટી-બેટી વ્યવહાર હતો અને છે.

માલવીય સંજ્ઞાધારી કુર્મીઓ પ્રાચીન સમયે વીર વિક્રમના વખતમાં આવીને વસ્યા હોય એમ કહેવાય છે. ઈતિહાસની હકીકત એવી છે કે અવંતિ (માળવા)માં વીર વિક્રમના રાજ્ય અમલ પૂર્વે હિંદના પશ્ચિમ ભાગોમાં પંજાબ, અવંતિ, અને ગુજરાતમાં પરદેશી હુણ, સ્કિથિયન કે શક જાતિના લોકોનો અમલ હતો. તેમને સઘળા પ્રદેશમાંથી હરાવી હિંદુસ્તાનની બહાર કાઢી મૂકતા. ત્યારે પંજાબમાંથી પાછા ફરતાં

તે વિજયી રાજવી, પોતાનો અવંતિનો ઉજ્જડપ્રદેશ ફળદ્રુપ કરવાની લાલસાએ કેટલાક કુર્મી કુટુંબોને સાથે લાવ્યો હતો. તેમને સંપૂર્ણ સન્માનથી ત્યાં રાખી દરેક કુટુંબને એક એક ગામ વસાવવા આજ્ઞા કરી, તે સાંભળી પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે નાનાંમોટાં ગામો વસવા લાગ્યાં, એટલે રાજાએ ત્રણસો ગામોના આગેવાન કુર્મીઓને પટેલના ખિતાબ આપી તાંબાપત્ર પર લેખ કરી બહુ બહુ લાંબા લાંબા ખેતરો ઈનામમાં આપ્યાં. તેઓનો 'ભાભારામ'પટેલોનો મોટો આગેવાન હતો. ત્યારબાદ તેમની ખેતી, ઢોરઢાંખર અને વસ્તી વધતાં તેઓ માળવાના અન્ય ભાગોમાં ફેલાયા અને કુટુંબોની સંખ્યા ૬ હજાર સુધી પહોંચી ગઈ.

નિમાડી કુર્મીઓ :

આ સંજ્ઞાધારી કુર્મીઓ અસલના જમાનામાં ઊંઝાથી આવી નિમાડમાં વસ્યા હોવાનું મનાય છે. આજે પણ ત્યાંની જ્ઞાતિ અટકો ઘણીખરી ઊંઝાના કડવા પટેલોને મળતી આવે છે. ગુજરાતના રાજા ભીમદેવના રાજ્ય અમલમાં જ્યારે ગુજરાતમાં ભયંકર દુકાળ પડ્યો, ત્યારે ઘણા કુર્મીઓ ઢોરઢાંખર સાથે અહીં આવ્યા હતા. તેઓ પણ પોતાની કૃષિવિદ્યાથી આગળ વધ્યા અને પોતાનું સ્થાન જમાવ્યું. તેઓએ ઉજ્જડ પ્રદેશને ખેડીખેડીને ફળદ્રુપ બનાવ્યો, અને સાથોસાથ પોતાની આબાદી વધારી. તેઓ ગુજરાતમાંથી આવેલા હોવાથી બાંધી મુદતે વિવાહ કરવાનો ચાલ પોતાની સાથે લેતા આવ્યા હતા. એટલે તેઓ પણ ઉમિયા માતાના આદેશ મુજબ લગ્ન કરતા હતા, પણ વાહનવ્યવહારની અગવડ, લૂંટારાઓનો ભય અને દુકાળ વગેરેની પરિસ્થિતિએ ત્યાં લગનિયા પહોંચવામાં મુશ્કેલીઓ પડી એટલે તેઓએ ત્યાં ઉમિયા મંદિર સ્થાપ્યું, અને તેની આજ્ઞા મેળવી લગનો કરવા લાગ્યા. મૂળ માળવાના લોકો કરતાં તેઓ આજે પણ કેટલીક ખાસિયતોમાં જુદા પડે છે અને તેઓએ હજુ પણ કેટલાક મૂળભૂત રિવાજો છોડ્યા નથી. આજે પણ તેમનામાં ઉત્તર ગુજરાતના કડવા કણબીઓનાં લક્ષણો જણાઈ આવે છે.

ગુજરાતી કુર્મીઓ :

સંવત ૧૭૭૫ (સને ૧૭૧૮-૧૯)ની સાલમાં ગુજરાતમાં 'પંચોતરા' તરીકે જાણીતો થયેલો ભયંકર દુકાળ પડ્યો હતો. આ દુકાળમાં બાજરી રૂ. ૧ની ચાર શેર લેખે વેચાયેલી. ગરીબ લોકો કંદમૂળ અને પાંદડાં ઉકાળીને ક્ષુધા શાંત કરતા હતા, પણ છેવટે કોલેરા વગેરે રોગો ફાટી નીકળવાથી સંખ્યાબંધ માણસો મરણ પામ્યા. ગરીબ લોકો પોતાનાં છોકરાંને રૂપિયા અગર બે રૂપિયાની કિંમતે વેચતા હતા. આ દુષ્કાળની ભયંકર અસર ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં સરખી રીતે થઈ હતી. આ દુષ્કાળ કમી વરસાદને લીધે પડ્યો હતો. આવા કપરા સંજોગોમાં કુર્મીઓએ સ્થળાંતરનો માર્ગ લીધો હતો. આવા ભયંકર દુષ્કાળની આવી ભયંકર દશાને લીધે ગુજરાતમાંથી ઘણા કુર્મીઓ માળવા તરફ ચાલ્યા ગયા હતા. તેઓમાં રુસાત. માંડલોત, મોલ્લાવદ, ભૂત, સાકરિયા, ઝાલુડ્યા, નાગપૂજા, ગામી, દાયડા વગેરે શાખોના ઘણા માણસો હતા. તેઓ સહકુટુંબ મહેશ્વરમાં આવ્યા, ત્યાં અહલ્યાબાઈ હોલ્કરે ઘાટ તથા કિલ્લો બાંધવાનું શરૂ

કર્યું હતું. આ દુઃખી નિરાધારોને રાણીએ કામ પર રાખ્યા. તેઓના ખાવા-પીવાનો અને ઉતારાનો પણ બંદોબસ્ત કરી દીધો. આ પ્રમાણે તેઓએ બાંધકામ પર આઠ મહિના કાઢ્યા. દુષ્કાળની અસરો ઓછી થઈ પણ તેઓએ અહીંથી જમીન જોઈ, પાક જોયા, એટલે તેઓને પોતાનું ભાવિ અહીં રહેવામાં ઊજળું લાગ્યું. તેઓમાંથી કેટલાક તો ધામણંદ, બાલસમુદ્ર, કસરાવાદ વગેરે ગામોમાં આવી રહ્યા અને શરૂઆતમાં 'ભાગવી' ખેતી કરવા લાગ્યા. તેઓનું કૃષિકારોમાં તેમનું માનપાન વધ્યું. તેમના પુરુષાર્થને લઈ તેમની પરિસ્થિતિ ઝડપથી બદલાવા લાગી. એટલે પડતર જમીનમાં કૃષિવિદ્યા અજમાવવા લાગ્યા અને તેઓ જમીનના માલિક બનવા લાગ્યા, એટલે તેમણે પોતાના માદરે વતનનું મમત્વ મૂકી દીધું. થોડાંક વર્ષો બાદ થોડાક સભ્યો પોતાનાં સગાંવહાલાંના ખબરઅંતર પૂછવા મૂળ વતનમાં (ગુજરાત) આવ્યા અને તેઓ પોતે નિમાડની ભૂમિનાં વખાણ કરવા લાગ્યા, એટલે કેટલાક કુર્મીઓ માળવા તરફ જવા આકર્ષાયા અને તેઓની સાથે નિમાડ આવ્યા. દુકાળ સમયે આવેલામાંથી મોટાભાગના કુર્મીઓએ અહીં જ વસવાટ કરી દીધો હતો. થોડાક જ પાછા ગયા હતા. તેઓએ અહીં ખૂબ ઉન્નતિ કરી અને જમીનદાર પણ થયા. ઈ.સ. ૧૭૮૪ સુધી ગુજરાતમાં સહેજ સહેજ આવનજાવનનો સંબંધ થઈ રહ્યો તે પણ કાળક્રમે ભુલાતો ચાલ્યો. ત્યારબાદ માતાજીની આજ્ઞાવાળાં લગ્નો પણ તેઓ ત્યાંથી જ મેળવી કરવા લાગ્યા, એટલે સંબંધ ઘસાતો ચાલ્યો. તે વખતે તેમના તેર ગામમાં કુલ મળી ૪૦૦ ઘર હતાં તે વધી ૧૪૦૦ સુધી પહોંચી ગયા (માત્ર ગુજરાતી, નિમાડી અને માલવી ઘરો જુદાં). હાલ ત્યાં તેમના જુદા જુદા ચાર જથ્થા છે. નર્મદાના દક્ષિણ તટનો જથ્થો, નર્મદાના દક્ષિણ તટનો પશ્ચિમ ભાગનો જથ્થો, નર્મદાની ઉત્તર તટનો જથ્થો અને નર્મદાની ઉત્તર તટના પશ્ચિમ ભાગનો જથ્થો. માલવિયા બંધુઓ રતલામ, ઈન્દોર, મહુ વગેરે આસપાસના ઉચ્ચપ્રદેશમાં વસે છે, નિમાડી બંધુઓ મહુથી નીચા ઘાટો ઊતરી વિંધ્ય સાતપુડા વચ્ચે નર્મદાનદીની સાંકડી લાંબી પટ્ટી પર રહે છે.

પંચના રીતરિવાજો :

આ જૂથોમાં પણ પંચનું બંધારણ નક્કી થયેલું છે. નિમાડનાં કુલ ૮૨ ગામોમાં કણબીઓ વસેલા છે, તેમના ઉપર પ્રમાણે જુદાં જુદાં ચાર-પાંચ પરગણાં છે. સાધારણ નાના કામનો નિકાલ તો પોતપોતાના પંચમાં જ કરી લે છે, પરંતુ મોટું કામ હોય તો પોતાની નર્મદાની હદમાં વસતાં પરગણાં સુધીનું પંચ વિચાર કરે છે. મોટામાં મોટું કામ પડે અથવા કોઈ માંવદી કે લોયણ લાણી વહેંચે ત્યારે, ચારે પરગણાં ભેગાં મળતાં હતાં. લહાણાની વહેંચણીમાં કોઈ પરગણાને છોડવામાં આવતું નહીં. લહાણી પરગણાં વિના થઈ શકતી નહીં તેનો કોઈ ટંટો થતો ન હતો.

જ્ઞાતિભોજન :

જ્ઞાતિની નાનીમોટી પંગત હોય ત્યારે, અનાજ લાવી તેની સાફસૂફીથી લઈને દળવાથી માંડી શાક સુધારવાથી લઈ દાળ, ભાત, લાડુ, કંસાર વગેરે રાંધી, પીરસવા

સુદ્ધાંની જવાબદારી અમુક અમુક માણસો ઉપાડે છે. તે કામ નિયમિત હોય છે. મોટું જમણ હોય તો દરેક કામ ગામદીઠ સોંપવામાં ાવતું હતું. આ પ્રકારનો રિવાજ હજુ સુધી ઉત્તર ગુજરાત કડવા પાટીદારો ગામોમાં જ હતો. માંવદીના માંડવાના દિવસે સહુ લોકો ગાડીઓ દોડાવતા હતા. જે કોઈ પરગણાં વાળાની ગાડી મંડપમાં પહેલી આવે તેને બધાવી લઈ પાઘડી, દુપટ્ટા વગેરે આપી શાબાશી આપવામાં આવતી હતી. રથહરીફાઈ આર્યોના ભારતમાં આગમન સાથે શરૂ થઈ હતી તે બતાવે છે કે કણબીઓ આર્યન હતા અને ઉત્તર ભારતમાં હતા.

લગ્નપ્રથા :

અહીં ગુજરાતમાંથી આવી કડવા વસ્યા છે, તેમ લેઉવાઓ પણ વસ્યા છે. આ બન્ને વચ્ચે લગ્નપ્રથા ગુજરાત જેવી જ હતી. તેમનામાં ખાણીપીણીનો વ્યવહાર હતો, પણ બેટીવ્યવહાર હતો નહીં. માલવિયા કુર્મીઓમાં લેઉવાઓની માફક વરકન્યાની ઉંમરના પ્રમાણમાં લગ્ન દર વર્ષે થતાં હતાં. તેઓનું કહેવું હતું કે અમે પણ બે લગ્નો તો ગુજરાતની માફક બારવર્ષીય કર્યાં હતાં, પણ ખૂબ અગવડ પડવાથી માતાજીની આજ્ઞા લઈ આવી મરજી મુજબનાં લગ્નો શરૂ કર્યાં હતાં. આમ હતું તો પણ બારવર્ષીય લગ્નવાળા નિમાડી અને માલવીય ગુજરાતી સાથે તેઓનાં સંતાનોનાં લગ્નસંબંધો થતા હતા, તેમાં પુત્રીના પિતાની પદ્ધતિ અનુસાર થતાં હતાં. જો કન્યાનો બાપ બારવર્ષીય લગ્નમાં માનનારો હોય તો જ્યારે ઉમિયા માતાની આજ્ઞાવાળો લગનિયો નવ કે અગિયાર વર્ષે નીકળે ત્યારે લગ્ન થતાં હતાં; અને જો કન્યાનો પિતા એકવર્ષીય લગ્નવાળો હોય તો તે માણસ ગમે ત્યારે મુહૂર્ત પ્રમાણે યોગ્ય ઉંમરે પરણાવતો હતો. આ વખતે સામાન્ય રીતે ૧૨ વર્ષની ઉંમરનો રિવાજ છોકરી માટે હતો, પણ પુત્રની બાબતમાં આ નિયમો લાગુ પડતા નહીં. બાકીના બધા જ કડવા સંજ્ઞાધારીઓ બાંધ્યા વિવાહને માનનારા હતા. લગનિયાનું આગમન, તેની વધામણી, તેનું પૂજન, તેનું વાંચન અને માંડવરાત વગેરે ગુજરાતના કણબીઓની પદ્ધતિ જેમ જ હતું. વરનો બાપ એક રૂપિયો અને શ્રીફળ, તથા કન્યાઓનો બાપ ચાર આના અને શ્રીફળ માતાજીના તેમને આપતો. કુંભારને ત્યાંથી માટીના ગણેશ લાવી સ્થાપન કરતા. લગ્નના દિવસે અભણ બ્રાહ્મણો આવી ચોરીમાં અસ્ટમ-પસ્ટમ મંત્રો બોલી તલના દાણાને ઘીનો હોમ કરી લગ્ન પરિપૂર્ણ કરતા.

અહીંના કુરિવાજોની વાત કરીએ તો બાળકોને પરણાવવાની ચિંતા, કજોડાં, રાંડીપટો વગેરે ગુજરાતથી ઓછાં ન હતાં. સગાઈ થયા બાદ નિમાડી કણબીઓમાં વરનો બાપ સારી મિજબાનીઓની સાથે સુખડુ (મીઠાઈ) લઈ કન્યાને ત્યાં જતો, અને ગુજરાતી વરનો બાપ કન્યાનો 'વજનવાણું' (હાર) વગેરે આપતો.

નાતરાનો રિવાજ :

આ કડવા કણબીઓમાં તેમાં ખાસ કરી નિમાડી કણબીઓમાં નાતરાનો કઢંગો રિવાજ હતો. કોઈ રાંડીરાંડનો વારસો ચુકાવતા પૈસા ખાઈ જતા હતા. કેટલાક

નાતરાના સંબંધ થયા પછી તૂટી જતા હતા. કોઈક વાર જાણે અજાણે જીવતા ધણીએ પણ નાતરું થવાના બનાવો બનતા હતા. ત્યારે પંચ બન્ને પક્ષને દંડ કરી ૪૦૦ રૂપિયા પંચમાં તથા ૧,૦૦૦ રૂપિયા જૂના ધણીને અપાવતા. આમ તો આનો અર્થ એ થયો કહેવાય કે ૧,૦૦૦ રૂપિયામાં બાયડી વેચી. ક્યારેક આવા કેસ કોર્ટમાં પણ જતા હતા. નાતરામાં કન્યાવિક્રયનું પ્રમાણ ખૂબ જ હતું. ઓછામાં ઓછા આ માટે ૫૦૦ થી ૧,૦૦૦ સુધી આપવા લેવામાં આવતા હતા. કાચા-પાકા નાતરામાં તાગલી પહેરાવવાની રીત હતી. તાગલી પહેરાવ્યા પછી તે બાઈ બીજાનું ઘર માંડી શકતી નહીં, અથવા બીજે જઈ શકતી નહીં તેમનામાં આવા દિવસોમાં મંગળવાર કે રવિવાર આવતો હોય તો ઘણાં કાઠાં-કબાલાં થતાં અને ભાવતાલમાં વધારો થતો. માતા પૂજા કરીને પાટલે જાય ત્યારે નાતરાનું પુનર્લગ્ન પરિપૂર્ણ થયેલું ગણાતું.

મરણ પાછળ નાતવરો (મોંવદી પ્રથા) :

ગમે તેટલી નાની ઉંમરનું મરણ થયું હોય - અરે, તેના આગળના વિવાહમાં પરણેલું બાળક હોય તો પણ - તેના શબને ગામ બહાર વિસામે લાવ્યા બાદ રોકકળ કરનારાઓ રોકકળ કરતા હોય તો પણ, પાષાણ હૃદયના જ્ઞાતિજનોને સુખડી કરવાનું તેના સ્વજનોને કહેતા એટલે આ મડાને લઈ જતા અડધા ડાઘુઓ ત્યાંથી પાછા વળી મરનારને ઘેર આવતા અને તેના ઘરમાં ઘઉં હોય તો સારું, નહીં તો કિંમત આપી ખરીદી લાવી ભરડાવીને ઘી-ગોળ નાખી સુખડી કરતા. શબને બાળી ઘેર આવીબૈરાંઓ 'હોસલા' કૂટતા હતા. ૧૯૦૪થી નિમાડીઓમાં કૂટવાનો રિવાજ બિલકુલ નષ્ટ થઈ ગયો હતો. જ્ઞાતિના સૌ મરદો ભેગા થઈ સુખડી ખાઈ જતા. આ ઘણો જ અપ્રાસંગિક રિવાજ હતો. આ પ્રસંગ ઉત્તર ગુજરાતના કણબીઓ મડા પાછળ સિદ્ધપુરમાં લાડવા કરતા. તેને મળતો આવે છે.

નિમાડમાં માતાજીનું મંદિર બાંધવામાં આવેલું છે. અહીંના કણબીઓના આચારવિચારો ઘણા પવિત્ર હતા, તેઓમાં તમાકુનું વ્યસન બિલકુલ ન હતું. કારણ આના માટે જ્ઞાતિએ પ્રતિબંધ કરેલો હતો.

ઉપરોક્ત ચર્ચાઓના આધારે કુર્મીઓ સમગ્ર ભારતમાં ક્યાં ક્યાં ફેલાયેલા હતા તેનો ખ્યાલ આવે છે. તેમની શાખાઓ અને પેટાશાખાઓ તેમજ સંજ્ઞાઓની વિગતો આપવામાં આવી છે. તે પરથી તેઓ ઉત્તર ભારતના વતની હતા તે પણ સાબિત થાય છે. આ બાબતે મેં લખેલ 'કુલમી ક્ષત્રિય પાટીદારો કા ઇતિહાસ' અને 'પાટીદાર ગૌરવગાથા'માં સવિસ્તાર માહિતી આપવામાં આવી છે.

ખાનદેશ અને વરાડમાં ગુજરાતના સ્થળાંતર થયેલા પૂર્વજો

ઇન્દોર સ્થિત સી.આઇ.ડી. ઇન્સ્પેક્ટર શ્રી વાસુદેવ પાટીલ મને મળવા આવ્યા હતા તેમણે મને જાણ કરી કે મહારાષ્ટ્રમાં વસતા અમારા પૂર્વજો ગુજરાતમાંથી સ્થળાંતર થયેલા હતા. ખાનદેશ-વરાડ પ્રદેશમાં વસતા પાટીલ એ બસો વર્ષ પૂર્વેના ગુજરાતના પટેલો છે. સાંગલીથી આવેલ ભાઈશ્રી તુકારામ પાટીલે મને કહ્યું હતું.

ખાનદેશ-વરાડ અને ગુજરાતના પાટીદારોના સંબંધોની વિગતો વડોદરા સ્થિત શ્રી ખેંમાભાઈ ગઢવી પાસે સચવાયેલી છે. મને શ્રી વાસુદેવ પાટીલ તરફથી 'ઉમિયા દર્શન'માં પ્રગટ થયેલ માહિતી અહીં રજૂ કરું છું.

અનુ-ક્રમ	અટક	ગોત્ર	કુલ દેવતા-દેવી	ગુજરાત મૂળ ગામ
૧.	રાણે (રાણા)	ગૌતમ અથવા મ્હાલસા સહિત મલ્હારી (ઉમા મહેશ) (કામાવતાર)	મહાલ્સા સહિત ખંડેરાવ	બોરસદ અને રેબુવાડુ
૨.	સરોદે	ભાર્ગવ	"	અનક્વાડ
૩.	ધણ્ડારે	ગૌતમ	"	ધુન્ડકે, ધબકે
૪.	વાઘોદે	પારાશર	મનસાદેવી મનદેવી	પાલનપુર
૫.	અત્તરદે	અંગીરા	મહાલક્ષ્મી	નવસારી
૬.	બેણડાલે	વશિષ્ઠ	મહાલસા-મલહારી	આનંદપુર
૭.	તળેલે	કૌટિલ્ય	મહાલક્ષ્મી	પાવાગઢ
૮.	ઢોમ્બરે	માર્કન્ડેય	કાલકા ભવાની	મહેસાણા
૯.	ફેગડે	વિશ્વામિત્ર	મનુદેવી (મનસા દેવી)	અનક્વાડ
૧૦.	નાલે	અંગીરા	આશાપુરા દેવી	વડોદરા
૧૧.	વાણે (વરાણે)	ગૌતમ	કાલકાભવાની	વાલપાડે
૧૨.	શામ્બેર (ઝામેર)	ભાર્ગવ	રેણુકાભવાની	સગપારા
૧૩.	કોલ્હે	લોકાક્ષ	મ્હાલસા સહિત મલ્હારી	સૂરત
૧૪.	નેહતે	વશિષ્ઠ	કાલકા ભવાની	મણિપુર
૧૫.	નાફડે	લોકાક્ષ	રેણુકા દેવી	ભરૂચ
૧૬.	વરાડે	શાંડિલ્ય	નિમ્બાદેવી	અમદાવાદ
૧૭.	બેણ્ડે	અંગિતા માર્કન્ડેય	બોગેસ્વરી	વેળદે
૧૮.	કાલક	વશિષ્ઠ	મનુદેવી	હીરાપુર
૧૯.	વારકે	ગૌતમ	મનુદેવી	વેજલપુર
૨૦.	ભંગાલે	ભાર્ગય	દુર્ગામાતા	ચાંપાનેર
૨૧.	ઝોપે (બોમ્બલે)	વિશ્વામિત્ર	મનસા	કુડવીર
૨૨.	ચોપડે	મારિચ	મહાલક્ષ્મી	પાવાગઢ
૨૩.	બઢે	અંગીરા	કાલકા ભવાની	નિઝર
૨૪.	કિનગો	વિશ્વામિત્ર	મનસાદેવી, મનુદેવી	અનક્વાડ

અનુ-ક્રમ	અટક	ગોત્ર	કુલ દેવતા-દેવી	ગુજરાત મૂળ ગામ
૨૫.	નારખેડે	ભારદ્વાજ	કાલકાભવાની	નાન્દોરા કરમાલે
૨૬.	કોલતે	ગૌતમ	મહાલક્ષ્મી	બારડોલી
૨૭.	ઢાકે (ઢહાકે)	શ્રુંગી	નિમ્બાદેવી	ડેલપુર
૨૮.	જંગલે	પારાશર	મનુદેવી	રિઝોદા
૨૯.	લોખંડે	ગૌતમ	અમ્બિકા-એકેક્ષદેવી	મણિપુર
૩૦.	રાઢે (રોડે)	લોકાક્ષ	મનુદેવી	અમદાવાદ
૩૧.	ભોલે	માર્કન્ડેય	કાલકાદેવી	અનક્વાડ
૩૨.	ભારમ્બે	ઇંશષ્ઠ	મ્હાલસા-મલ્હાર	આનંદપુર
૩૩.	પાયકોડે (નામકુલે)	ભાર્ગવ	દુર્ગાદેવી	પાલનપુર
૩૪.	હોલે	પારાશર	મનુદેવી	મણિપુર
૩૫.	ભિરૂડ	પારાશર	રેણુકાદેવી	અમદાવાદ
૩૬.	યેવલે	વિશ્વામિત્ર	મ્હાલસા સહિત ખંડેરાવ (મલ્હાર)	આનંદપુર
૩૭.	રલામણે	ભાર્ગવ	દુર્ગામાતા	નવસારી
૩૮.	લિથોરે	વશિષ્ઠ	ખંડેરામ	ખાન્ડબારા
૩૯.	ઇંગડે	વિશ્વામિત્ર	મનુદેવી	અનક્વાડ
૪૦.	ધાન્ડે	અત્રિ	નિમ્બાદેવી	મણિપુર
૪૧.	લઢે	શ્રુંગી	રેણુકાભવાની	નાન્દોદ
૪૨.	પાંચપાંડે	અત્રિ	મ્હાલસા-ખંડેરાવ	પાવાગઢ
૪૩.	ખડસે (ખરચે)	વશિષ્ઠ	,,	આનંદપુર
૪૪.	કિરકે	માર્કન્ડેમ	કાલકાભવાની	પાવાગઢ
૪૫.	બરાડે	કૌડિણ્ય	રેણુકાભવાની	મણિપુર
૪૬.	કરાન્ડે	,,	,,	,,
૪૭.	સુવે	કૌડિણ્ય	કાલકાઆશાપુરી	આનંદપુર
૪૮.	બોરોલે	શાંડિલ્ય	મ્હાલસા-ખંડેરાવ	પાવાગઢ
૪૯.	નેમાડે	શૃંગી	રેણુકા	અનક્વાડ
૫૦.	કિરંગે	માર્કન્ડેય	કાલકાભવાની	-
૫૧.	ગાજેર	અંગિરા	ભવાની	-
૫૨.	લોઢે (લઢે)	ગૌતમ	,,	-
૫૩.	રડે	પાસશર	,,	-
૫૪.	કુરકુરે	કૌન્ડિણ્ય	,,	-
૫૫.	ટેકાડે	-	,,	-

કણબીઓમાં ખેતીવાડી સાથે જોડાયેલા તહેવારો :

૧૯મા સૈકામાં લેઉવા, કડવા, આંજણાં અને મતિયા કણબીઓનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી હતો, એટલે તેમના કેટલાક તહેવારો અને ગીતો ખેતી સાથે જોડાયેલાં હતાં. હળોતરાનો તહેવાર ખાસ કરી અખાત્રીજના દિવસે અથવા ચોમાસાના પ્રથમ વરસાદ વખતે. ઊજવતા. આ દિવસે ખેતીનું મુહરત કરતા. ખેડૂત પોતાના બળદ શણગારતો અને અનાજની ફાંટ બાંધતો. મુહરત હોય તે દિશામાં જઈ નક્કી થયેલા ખેતરમાં પાંચ ચાસ પાડી આવતો. આ પહેલાં સ્ત્રી બળદને ચાંલ્લો કરતી, ખેડૂતને ચાંલ્લો કરતી અને નીચે મુકેલ ઠીકરા પર જમણો પગ મૂકી ખેડૂત જતો. બળદના છાણ અને સાથિયો પૂરેલી જવારમાંથી જવેરા વાવવામાં આવતા. આ હળોતરા માટે ઢેડ સૂતર આપી જતો. હળ ન ધરાવનાર ખેડૂત બીજાના હળની સાથે કોદાળી લઈ જોડાતો અને કોદાળી વડે શુકન કરતો.

ભાત ઉપાડવાનો રિવાજ એક પ્રકારનો વનમહોત્સવ હતો. સુંદર ભોજન બનાવી ગામની પાટીદાર સ્ત્રીઓ ગીતો ગાતી ગાતી પોતપોતાના ખેતરે પહોંચી જઈને ચાસનું પૂજન કરવામાં આવતું. તેમાં સોપારી અને જઈ મૂકવામાં આવતાં. ખાસ કરીને કોઈ વાર તહેવાર કે માતાજીના નિવેદ્ય વખતે અને અમાસના દિવસે અણુજો પાડવામાં આવતો. આ દિવસે બળદની ખાંધ પર ધૂંસરી મૂકવાની મનાઈ ફરમાવવામાં આવતી. આની જાણ ઢેડ વાસમાં આવી 'સાદ' પાડીને જણાવતો. મધ્યપ્રદેશના પાટીદારો 'અણુજો' પાળતા હતા.

વરસાદ સમયસર ન આવે તો જેઠ માસના ઊતરતાં માટીના દેવ 'ઢૂંઢિયા બાપજી' બનાવવામાં આવતા, અને તે એક છાબડીમાં લઈ ઘેર ઘેર ફેરવવામાં આવતા. સ્ત્રીઓ તેના પર પાણી રેડતી અને અનાજ આપતી. આ અનાજ ચબૂતરે નાખવામાં આવતું. બધા ઢૂંઢિયાવાળાઓને પલાળી દેવામાં આવતા. ગૌરમાનો તહેવાર પણ ખેડૂતબાળાઓ આનંદથી ઊજવતી હતી. ગોરમાં માટીમાંથી બનાવતા, અને પટેલો તો ગોરોને એક એક માસ સુધી પાછી વાળીને જમાડતા. ગામની બધી જ કોમની બાળાઓ જમતી. લેઉવા કણબીઓની બાળાઓ લાકડાની મોટી પૂતળી બનાવતી અને તેની ગોરમા તરીકે પૂજા કરતી.

બળેવના દિવસે ઘરનું ગોરપદું કરનાર બ્રાહ્મણ સાંજે ઘેર આવી રક્ષાબંધન કરી જતો. તે જ સાંજે લાકડામાંથી તૈયાર કરેલું હળ અને માટીથી જોડેલા બે બળદો અને ચાર પાણીથી ભરેલા ઘડાઓ લઈ ખેડૂતો બલરામનું સ્મરણ કરી મહાદેવ જતા, તે પાણીના ઘડા ફોડવામાં આવતા અને શુકન જોવામાં આવતા. ઉત્તર ગુજરાતમાં ઐઠોરના ગણપતિ મંદિરમાં ચોથના દિવસે શુકન જોવાનો રિવાજ હતો. બ્રાહ્મણવાડામાં શ્રાવણીઓની હરીફાઈ થતી. ભવાઈ દ્વારા પણ શુકન જોવામાં આવતા. બળેવિયાઓ ઘેર આવે ત્યારે મૌન પાળી ફૂટેલા ઘડાની ઠીકરી લઈ પોતાના અનાજના ભંડારોમાં નાખતા જેથી ભંડારો ભરેલા રહે તેવી માન્યતા ધરાવતા. વસંતપંચમી ઉમિયામાતાનો તહેવાર ગણાતો, અને

તે દિવસે ઊંઝામાં મેળો ભરાતો, છેક ખાનદેશ, યેવલા અને નિમાડથી તેમજ કચ્છ અને કાઠિયાવાડથી પાટીદારો આવતા હતા. દમણિયાં દોડ-ગાલ્લા હરીફાઈઓ થતી હતી. અષાઢી બીજ જોવાનું મહત્ત્વ હતું. પાંચમનું પણ મહત્ત્વ હતું અને પૂનમ પણ જોવામાં આવતી.

અષાડ સુદી પંચમી, જો ઝબુકે વીજ,
દાણાં સર્વ વેચીને, રાખો બળદને બીજ.
અષાડ સુધી પંચમી, વાદળ હોય ન વીજ,
વેચો ગાડી બળદને, નિપજે કાંઈ ન ચીજ.
અષાડે બુધ, ઉગમે, શુક્ર શ્રાવણે માસ,
ભડળી હું તુજને, કહું, કણબી ન પીએ છાસ.

અત્રે એ વાતનો ઉલ્લેખ જરૂરી બને છે કે, બેચરદાસ લશ્કરી કણબી જ્ઞાતિમાંથી આવતા હતા તે જ્ઞાતિનો મૂળ વ્યવસાય ખેતી હતો. એટલે કણબી જ્ઞાતિમાં કહેવતો, ઉખાણાંઓ અને લગ્નગીતોમાં પણ તે વ્યવસાયને વળી લેવાયો હતો. જેમ કે 'રોણ સુવા તો બળદીયા મુવા', 'જો વરસે આદ્રા તો બારેમાસ પાધરા', 'જો વરસે પૂર્વા તો કણબી બેસે ઝૂરવા.'

આમ કણબી ખેડૂતોને કોઠાસૂઝને કારણ ભૂસ્તરશાસ્ત્ર, ખગોળશાસ્ત્ર તેમજ હવાપાણી અને પાક અંગેનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન હતું. તે સાચા અર્થમાં જગતનો તાત કહેવાતો, માટે તો કહેતા : 'કણબી પાછળ ક્રોડ, કણબી કોઈની કેડે નહિ.'

સંદર્ભસૂચિ

૧. વધુ વિગત માટે જુઓ, એડવર્ડ મેકનલ બર્ન્સ, **વેસ્ટર્ન સિવિલિઝેશન : ધેર હિસ્ટરી એન્ડ ધેર કલ્ચર** (ન્યૂયોર્ક, ૧૯૪૧) : હેન્નારી. એસ. લુકાસ, **ધી રેનેસા એન્ડ ધી રિફોર્મેશન** (ન્યૂયોર્ક, ૧૯૩૪); એફ. સી. ડીએટઝ, **ધી ઈન્ડસ્ટ્રિયલ રિવોલ્યુશન** (ન્યૂયોર્ક, ૧૯૨૭)

૨. મકરંદ મહેતા, 'ફ્રોમ સહજાનંદ ટૂ ગાંધી : રોલ પરસેપ્સન એન્ડ મેથોડ,' 'એસ. પી. સેન (સંપા.) **સોશિયલ એન્ડ રિલિજ્યસ રિફોર્મ મોવમેન્ટ ઈન ધી નાઈન્ટીન્થ એન્ડ ટવેન્ટીએથ સેન્ચુરી** (કલકત્તા, ૧૯૭૯) પૃ. ૨૨૯-૪૮, આર. એલ. રાવલ, 'ટ્રેડિશન એન્ડ મોડર્નિટી ઇન ધી કોન્ટેક્સ્ટ ઓફ સોશિયલ રિફોર્મ મોવમેન્ટ ઇન ગુજરાત ડુરિંગ ધી નાઈન્ટીન્થ સેન્ચુરી', **વિદ્યા** ગ્રંથ ૧૯, ઓગસ્ટ ૧૯૭૬, પૃ. ૮૮-૧૦૨.

૩. મકરંદ મહેતા 'સામાજિક પરિવર્તન અને ગુજરાતના અસ્પૃશ્યો : ૧૯મો સૈકો," **અર્થાત્** પૃ. ૧, અંક ૧, ઓક્ટોબર, ૧૯૮૧, પૃ. ૨૯-૫૪.

૪. વૈકુંઠલાલ શ્રીપતરાય ઠાકોર, **સ્વ. દી. બ. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈનાં ભાષણો અને લેખો** (અમદાવાદ, ૧૯૪૨), પૃ. ૩૦૨.

૫. નીરા દેસાઈ, **ગુજરાતમાં ઓગણીસમી સદીમાં સામાજિક પરિવર્તન** (અમદાવાદ, ૧૯૮૩), પૃ. ૫૨-૭૧.

૬. ગેઝેટિયર ઓફ બોમ્બે પ્રેસિડન્સ, ગ્રંથ-૯, ભાગ-૧. ગુજરાત પોપ્યુલેશન હિન્દુ (બોમ્બે ૧૯૦૧), પૃ. ૧૫૩-૧૫૪.

૭. અનામી, **પાટીદાર જ્ઞાતિના સાંસારિક રીતરિવાજોનું એકીકરણ** (વડોદરા, ૧૯૧૦), પૃ. ૧-૧૫.
૮. **એજન** પૃ. ૯૮-૧૦૧. વધુ વિગત માટે જુઓ, મહેતાપાર્વતી, **રોવા કૂટવાની ચાલ વિષે નિબંધ** (નડિયાદ-૧૯૧૩)
૯. ભાઈલાલભાઈ દ્યાભાઈ પટેલ **ગુજરાતના પાટીદારો** (વલ્લભવિદ્યાનગર, (૧૯૭૧), પૃ. ૨૧૧-૨૧૨.
૧૦. મગનલાલ વખતચંદ, **અમદાવાદનો ઈતિહાસ** (અમદાવાદ ૧૮૫૧), પૃ. ૧૪૯. વધુ વિગત માટે બોમ્બે ગવર્નમેન્ટ ગેઝેટિયર-ભાગ ૪થો. અમદાવાદ પૃ. ૩૬, ૧૫૧.
૧૧. વધુ વિગત માટે જુઓ, પુરુષોત્તમ પરીખ, **કણબી ક્ષત્રિય ઉત્પત્તિ અને ઈતિહાસ** (વીરમગામ, ૧૯૧૧)
૧૨. જુઓ વધુ વિગત માટે મંગુભાઈ પટેલ : કડવા કણબી ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ, **ધરતી**, નવેમ્બર, ૧૯૭૬. શ્રી ઉમિયા મ ıતાજી ૧૮મી શતાબ્દી મહોત્સવ વિશેષાંક, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨, ૨૮
૧૩. ડી. બર્જેસ એન્ડ કઝીન્સે **આરકિયોલોજિક સરવે ઓફ નોર્થ ગુજરાત.**
૧૪. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ, **ગુજરાતનો અર્વાચીન ઈતિહાસ** (અમદાવાદ, ૧૮૯૮)
૧૫. પુરુષોત્તમ પરીખ, ઉપર્યુક્ત પૃ. ૩૫-૩૬. વધુ વિગત માટે જુઓ, દામોદર રેવાભાઈ, **જમીન-જાગીરનો ભોમિયો** (વિજાપુર, ૧૯૨૭)
૧૬. **રાસમાળા,** ભાગ-૧, પૃ. ૬૨૬.
૧૭. નરસિંહભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલ પાટીદાર, અંક-૪ (આણંદ ૧૯૨૨), પૃ. ૪૨
૧૮. રણછોડલાલ શિવાભાઈ પટેલ, માણસા ખાતે પોતાના કબજામાં બસો વરસ જૂના પંચના ચોપડા મોજૂદ છે તેને આધારે આ વિગત આપવામાં આવી છે. પોતે ઈતિહાસના અભ્યાસી છે તેમજ સારું પુસ્તકાલય પણ ધરાવે છે.
૧૯. પ્રો. જેઠાલાલ ચીમનલાલ સ્વામિનારાયણ, ગોળપદ્ધતિ, **કડવા વિજય (૧૯૦૨)**, પૃ. ૧૯
૨૦. એજન પંચના ચોપડા વધુ વિગત કેશવલાલ મોતીલાલ'**ભોજનવ્યવહાર ત્યાં કન્યાવ્યવહાર અથવા રોટી ત્યાં બેટી** (અમદાવાદ ૧૮૯૩)
૨૧. કડવા વિજય (૧૯૦૩), પૃ. ૧૯ વધુ વિગત માટે જુઓ પંડ્યા કૃપાશંકર, **બાળલગ્ન નિષેધ** (વડોદરા ૧૯૦૧)
૨૨. બોમ્બે ગેઝેટિયર, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૧૬૨-૧૬૫. વધુ વિગત માટે જુઓ મહેતા પાર્વતીનો **રોવા-કૂટવાના ચાલ વિષે નિબંધ** (નડિયાદ ૧૯૧૩)
૨૩. હઠીસીંગ હરગોવનદાસ પટેલ, **કડવા પાટીદાર સુધારપત્ર** (અમદાવાદ, ૧૮૯૨)
૨૪. ઊંઝામાં શામળદાસના વારસો પાસે સચવાયેલા **ચોપડાઓને આધારે**; વધુ વિગત માટે જુઓ, હીરાલાલ વસંતદાસ, **કડવા પાટીદારનાં લગ્નનું સાહિત્ય યાને મૂર્ખાઓનું પ્રદર્શન** (પટેલપોથી નંબર બે), (અમદાવાદ, ૧૯૨૩)
૨૫. ગુજરાતી (અઠવાડિક પત્ર), મુંબઈ **'કડવાની દેવી બોલી'** તા. ૨-૨-૧૮૯૦
૨૬. ઉત્તમરામ પુરુષોત્તમ **'કડવા કણબી વિષે નિબંધ'** (૧૮૫૪); વધુ વિગત માટે જુઓ, હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ, **ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઈતિહાસ** (અમદાવાદ, ૧૯૩૩) પૃ. ૬૨.

२७. श्री કડવા પાટીદાર સમાજ-સુરત, **ઉમિયાવિજય** (સુરત ૧૯૦૭), પૃ. ૧૪

२८. બોરોડેલે, **ગુજરાત કાસ્ટ રૂલ્સ ગ્રંથ-૧** (મુંબઈ, ૧૮૮૪) બારોડેલે સંગ્રહ કરેલા 'ગુજરાતવાસી ન્યાતોના રિવાજ બાબતના જવાબ. તે અસલ જવાબો ઉપરથી મુંબઈની નામદાર હાઈકોર્ટની મંજૂરાતથી સરમંગળદાસ નથુભાઈ નાઈટ સી.એસ.આઈ.એ. રાવબહાદુર નાના મોરોજી જસ્ટિસ ઓફ ધી પીસના ઉપરીપણા હેઠળ પ્રસિદ્ધ કર્યા. પૃ. ૮૫-૮૬. ૨૭૦-૨૭૨, ૪૪૫-૪૪૬.

२૯. નર્મદાશંકર લાભશંકર (મૂળ લેખક કર્નલ જે. ડબલ્યુ. વૉટ્સન, પોલિટિકલ એજન્ટ, કાઠિયાવાડ), 'કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ' (મુંબઈ ૧૮૮૬), પૃ. ૯૪-૯૫.

૩૦. પટેલ નારાયણભાઈ રામજીભાઈ, **પીરાણા-'સતપંથ'ની પોલ, અને સત્યપ્રકાશ,** ભાગ ૧લો (કચ્છ, ૧૯૨૬) પૃ. ૩૧-૩૫.

૩૧. બાબુ દીવાનારાયણસિંહ, **'કુર્મી ક્ષત્રિય હિતૈષી** (મેડીઆ ચુનાર યુ.પી. ૧૯૦૮)

પ્રકરણ : ૩
કડવા પાટીદારોનું સમાજદર્શન

પ્રાસ્તાવિક :

બેચરદાસ લશ્કરી કડવા કણબી જ્ઞાતિમાં જન્મ્યા હતા. આ જ્ઞાતિના સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ તે અર્વાચીનોમાં આદ્ય હતા, પરંતુ તેમણે તેમની પ્રવૃત્તિઓ જ્ઞાતિસુધારા પૂરતી જ મર્યાદિત ન રાખતાં ગુજરાતના સમાજ-સુધારાના આંદોલન તરફ પણ વાળી હતી. આમ વિશાળ દૃષ્ટિએ બેચરદાસ જ્ઞાતિસુધારક હોવા ઉપરાંત સમાજસુધારક પણ હતા.

તેમની આ અંગેની પ્રવૃત્તિઓનું વિશ્લેષણ કરવું આવશ્યક બની જાય છે. તે જ મુજબ તેમની સ્વજ્ઞાતિ સુધારાઓની પ્રવૃત્તિઓને કડવા કણબી જ્ઞાતિની તે સમયની સામાજિક પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં તપાસવી આવશ્યક છે. આ કારણથી આ પ્રકરણમાં તેમની સુધારક પ્રવૃત્તિઓને જ્ઞાતિ તેમજ સમાજના સંદર્ભમાં સમજાવવામાં આવી છે.

આમ ગુજરાતમાં ઘણે સ્થળે કેટલાક ઉત્સાહી સુધારકો એક યા બીજી માન્યતા કે રૂઢિઓ સામે પ્રહારો કરી રહ્યા હતા. આ સુધારકોની નામાવલી જોતાં મુખ્ય મુખ્ય વ્યક્તિઓમાં બેચરદાસ અંબાઈદાસ લશ્કરી, સી.એસ.આઈ., રણછોડલાલ છોટાલાલ, મહારાષ્ટ્રિયન ગૃહસ્થ ગોપાળહરિ દેશમુખ, લાલશંકર ઉમિયાશંકર, નવલરામ, અંબાલાલ સાકરલાલ, કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના મોટાભાઈ સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર, નંદશંકર તુલજારામ, રણછોડલાલ ઉદયરામ, મનસુખરામ સૂર્યરામ, ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર અને ખેડાના ડેપ્યુટી કલેક્ટર તરીકે કામ કરતા મહારાષ્ટ્રિયન ગૃહસ્થ શંકર પાંડુરંગ પંડિત હતા. દેવન્દ્રનાથ ટાગોરે શ્રી લશ્કરીના ઘરનું આતિથ્ય માણેલું.

ઉપરનાં શબ્દચિત્રો પરથી, ગુજરાતની કેટલીક એવી વ્યક્તિઓના વિચારો અને પ્રવૃત્તિઓનો ખ્યાલ આવશે કે જે ન્યાયમૂર્તિ સર જોસેફ આર્નોલ્ડના મત પ્રમાણે તેમની ધીરજ અને સંગતિ માટે જાણીતી હતી. વળી આ શબ્દચિત્રો પરથી તત્કાલીન ગુજરાતના લોકજીવનનો ખ્યાલ પણ બાંધી શકાય છે.

એક તો ૧૯મી સદીની ગુજરાતી પ્રજાના કેટલાક વર્ગોમાં અમુક માન્યતાઓ અને રૂઢિઓ પ્રચલિત હતી. અમુક હદની આગળ, ખાસ કરીને દેશાટન કરવાની મનાઈ હતી. જંતરમંતર, ભૂતપ્રેત અને મેલી વિદ્યામાં લોકો માનતા હતા. મરણ પાછળ જાહેરમાં રોવાકુટવાનો અને જમણનો કુરિવાજ હતો. સમર્પણના નામે ધાર્મિક આચાર્યોને સ્ત્રીઓ સમર્પિત કરવાનો ચાલ હતો. અસ્પૃશ્યતા હતી. સ્ત્રીઓને શિક્ષણથી વંચિત રાખવામાં આવતી, છોકરીઓને દૂધપીતી કરવામાં આવતી અને વળી દહેજ કે પહેરામણી, બાળલગ્ન અને વિધવાવિવાહની મનાઈના ચાલ ઘર ઘાલી બેઠાં હતાં.

આ બધી માન્યતાઓ અને રૂઢિઓ બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સંસ્કૃતિનાં વિવિધ લક્ષણો કૌટુંબિક, ધાર્મિક, આર્થિક અને અન્ય સંસ્થાઓ સાથે વિવિધ રીતે સંકળાયેલી

હોઈ તેમનાં આનુષંગિક મૂલ્યોની દ્યોતક પણ છે, અને તેમનું મુખ્ય કાર્ય તો વિવિધ જૂથોનો સમાજમાં નાનોમોટો દરજ્જો-મોભો ટકાવી રાખવાનું છે. ઉદાહરણાર્થ પહેરામણી કે દહેજ. એનાથી વ્યક્તિનો સામાજિક અને ધાર્મિક મોભો જળવાતો અને ઊંચો પણ ચઢતો હતો. બાળલગ્નથી પણ કુટુંબના સામાજિક દરજ્જામાં વધારો થતો હતો. કડવા કણબીઓ પારણામાં ઝૂલતા બાળકનું વેવિશાળ કે લગ્ન થાય તો ગૌરવ અનુભવતા. ધાર્મિક આચાર્યોને બાળકો અને પત્ની સમર્પણ કરવાની રૂઢિથી વ્યક્તિનો ધાર્મિક વિધિ સંબંધી અને સામાજિક દરજ્જો વધતો હતો. દેશાટન કરવાથી વ્યક્તિનો ધાર્મિક વિધિ સંબંધી અને સામાજિક દરજ્જો ઘટતો હતો, પરંતુ શુદ્ધિક્રિયાથી ફરી પાછો એ દરજ્જો પ્રાપ્ત થઈ શકતો હતો. જેમાં વિધવાવિવાહની છૂટ હતી તે જ્ઞાતિ કરતાં જેમાં વિધવાવિવાહની બંધી હોય તે જ્ઞાતિ ઊંચી ગણાતી હતી. આમ માન્યતાઓ અને રૂઢિઓ તથા તેની સાથે સંકળાયેલી સામાજિક સંસ્થાઓ અને મૂલ્યોની વ્યક્તિના મોભા પર અસર થતી હતી.

આ માન્યતાઓ અને રૂઢિઓના પાલનની ચુસ્તતામાં જે તે સ્થળ પ્રમાણે વધઘટ હતી જ. દક્ષિણ ગુજરાતમાં અમુક રૂઢિઓનું ચુસ્તપાલન થતું, જ્યારે ઉત્તર ગુજરાતમાં તેમ બનતું નહીં. સૌરાષ્ટ્રમાં જે માન્યતાઓનો સખત વિરોધ થતો હતો. તે મધ્ય ગુજરાતમાં અચકાતા મને પણ કરી લેવાતી હતી. જ્ઞાતિ જ્ઞાતિએ પણ આવા ફેરફારો નજરે પડતા હતા. અન્ય જ્ઞાતિઓ કરતાં રાજપૂતો અને પાટીદારોમાં ખાસ કરીને કડવા અને લેઉવા પાટીદારોમાં છોકરીઓને દૂધપીતી કરવાનો રિવાજ વધુ પ્રચલિત હતો. આચાર્યને સ્ત્રીઓના સમર્પણની રૂઢિ અન્ય જ્ઞાતિઓ કરતાં ભાટિયાઓની જ્ઞાતિમાં વિશેષ હતી. આમ છતાંય ૧૯મી સદીના ગુજરાતનું એકંદર સામાજિક ચિત્ર ઉપર જણાવેલ માન્યતાઓ અને રૂઢિઓનું પંચરંગીપણું રજૂ કરે છે.

સમાજની તત્કાલીન પરિસ્થિતિને અનુલક્ષીને ગુજરાતના કેટલાક સુધારકો રૂઢિઓને ફગાવી દઈ સુધારાઓ દાખલ કરવા માગતા હતા, કારણ તેમના દૃષ્ટિકોણમાં પરિવર્તન આવ્યું હતું, એટલે તેઓ રૂઢિઓને અનિષ્ટ અને વ્યર્થ માનતા હતા.

સમાજજીવનમાં સુધારા દાખલ કરવાના પ્રયત્ન કરવા ઉત્સાહી સુધારકોની જીવનકથાઓ પરથી જણાય છે કે તેઓ ઉચ્ચ ગણાતી જ્ઞાતિના હતા આમાં ઘણાખરા નાગર બ્રાહ્મણ હતા, કેટલાક બ્રાહ્મણ વાણિયા અને બ્રહ્મક્ષત્રિય હતા. માત્ર બેચરદાસ લશ્કરી પાટીદારના સુધારક તરીકે અપવાદરૂપ હતા. રક્તપૃથક્કરણના આધારે ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણો નાગર બ્રાહ્મણ, ભાટિયા, મેર, મિયાણાં પાટીદારો વગેરે. વેલ્યુની બાબતમાં નિકટતા ધરાવે છે. આ બધા શહેરી વિસ્તારના રહેવાસી હતા. શિક્ષણના લાભ મેળવવા સદ્‌ભાગી બન્યા હતા. તેમના કુટુંબના મોભાને લીધે તેમજ તેમણે મેળવેલ અનુભવોને લીધે તેઓ કેટલાક બ્રિટિશ અમલદારો, વેપારીઓ અને ખ્રિસ્તી મિશનરીઓનાં સંપર્કમાં આવ્યા હતા. વળી રાજતંત્રમાં પણ તેમને રાવબહાદુર, રાવસાહેબ, કે.સી.એસ.આઈ.,સી.આઈ.ઈ. જેવાં મોભાદાર સ્થાન અને માન મળ્યાં

હતાં. બેચરદાસ લશ્કરીને પણ આવાં માન અને મોભા મળ્યાં હતાં તેમજ વેપાર અને શરાફી પેઢીને કારણે તેમના પિતાની પ્રતિભાને કારણે બ્રિટિશ અમલદારો સાથે તેમનો ઘનિષ્ઠ સંબંધ બંધાયો હતો.

તેમનાં વિચારો અને તેમના કાર્યો પરથી જણાય છે કે તેમનામાં સામાજિક જાગૃતિ આવી હતી. તેઓ સમાજ માટે કે જ્ઞાતિ માટે બહુ સમય સુધી ઉદાસ રહી શકે તેમ ન હતા. આ ધોરણોનું ખંડન કરવાની જરૂર પડે તો તેની સામે બળવો કરીને પણ તેમને સામનો કરવાની તેમની નેમ હતી. નવું કરવાની તેમની પ્રબળ ઉત્કંઠા હતી. તેમણે પાટીદાર જ્ઞાતિની બદીઓ પકડી પાડી અને રૂઢિઓને પડકારી કારણ કે તેઓ સુધારો કરવા માગતા હતા. આ સુધારાઓ માટે તેમણએ ગુ.વ.સો. દ્વારા બૌદ્ધિકોનું માર્ગદર્શન મેળવ્યું અને તે મિત્રોની સહાય પણ મેળવી તેમ તેની જ્ઞાતિના સુધારાઓમાં પણ તેઓ તેમની સાથે અડીખમ ઊભા રહ્યા. આ કાર્યને સિદ્ધ કરવા માટે મિત્રોની મદદ, સમાજ સુધારક મંડળોની રચના અને સરકાર, બ્રિટિશ અમલદારોની મૈત્રીનો ઉપયોગ, જ્ઞાતિ મેળાવડાઓ વર્તમાનપત્રોમાં લેખો અને કુરિવાજો સામે સહી ઝુંબેશો, અને દરબારશ્રીઓ તેમજ રાજાઓની મદદથી, આગેવાનો સાથેની ચર્ચાઓનો તેઓએ માર્ગ લીધો અને અડીખમ યોદ્ધાની જેમ ઝઝૂમ્યા.

સુધારકોના જીવન અને પ્રવૃત્તિઓની આ બધી વિશિષ્ટતાઓ પરથી જણાઇ આવે છે કે ૧૯મી સદીમાં ગુજરાતમાં 'નવા બુદ્ધિવાદીઓનો વર્ગ ઊભો થયો હતો. આ અરસામાં બ્રિટિશરો ભારતમાં પ્રસરી રહ્યા હતા. દેશના અન્ય ભાગોની જેમ ગુજરાતમાં પણ બ્રિટિશ અમલદારો, વેપારીઓ અને ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ પથરાઇ રહ્યા હતા. તેઓ ભારતની કેટલીક માન્યતાઓ અને રૂઢિઓને 'અનિષ્ટ' તરીકે ગણાવતા હતા. તેમ છતાં દુર્ગારામ, કરસનદાસ મૂળજી, નર્મદ, મહીપતરામ, દલપતરામ તથા બેચરદાસ જેવાઓને કેટલીક બાબતમાં બ્રિટિશરોના આગમનની જાણ થવા લાગી અને તે માટે જાગૃત થવા તેનું દૃષ્ટાંત 'સ્વધર્મસહિત કેળવણી આપવાની નિશાળ'' બેચરદાસ લશ્કરી, રણછોડલાલ છોટાલાલ, મહીપતરામ, કવિ દલપતરામ અને ખુશાલદાસના પ્રયત્નથી અમદાવાદમાં શરૂ કરવામાં આવી હતી.

આ વિદેશીઓની સંસ્કૃતિનાં કેટલાંક સારાં તત્ત્વોમાં આ સુધારકોએ ઊંડો રસ લેવા માંડ્યો. સર ટી.સી.હોપ અને એ.કે. ફાર્બસ જેવા અંગ્રેજ મિત્રો, પ્રો. ગ્રીન જેવા ઉત્સાહી શિક્ષકો અને ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ ગુજરાતના અને બુદ્ધિવાદીઓ સમક્ષ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના આદર્શો અને વિચારો રજૂ કર્યા ત્યારે તો તેઓ ઘણા અંજાઈ ગયા. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ થતાં સુધારકો માન્યતાઓ અને રૂઢિઓને પડકારતા થયા. એક રીતે પશ્ચિમી સંસ્કૃતિ ઘણી બાબતોમાં તેમની આદર્શ બની ગઈ અને તેથી જ બીજાને બેહૂદી લાગે તેવી રૂઢિઓ ફગાવી દેતા નર્મદ અને દલપતરામે ગુજરાતીઓને આગ્રહ કર્યો. આ બધા જ સુધારકો પશ્ચિમી સંસ્કૃતિથી પ્રભાવિત થયા

હતા, એટલે પોતાના દેશી ભાઈઓએ તેમાંથી પ્રેરણા મેળવવી જોઈએ એમ તેઓ માનતા હતા. તેમની પર પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતીકરણની અસર પડવા માંડી હતી. આ સુધારકો દ્વારા સામાજિક સુધારાના આંદોલન સ્વરૂપે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિકરણની પ્રક્રિયા અભિવ્યક્ત થવી શરૂ થઈ હતી.

સુધારાનો આ કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકવા માટે સુધારકોએ નિશાળો, સભાઓ અને વર્તમાનપત્રો એવાં ત્રિવિધિ સાધનોની આવશ્યક્તા શરૂઆતમાં જોઈ. એ નિશાળો સ્થાપવાનું કામ સરકારે ઉપાડી લીધું અને બીજાં બે સાધનોમાં પણ સરકારી અમલદારોની સહાનુભૂતિ તથા સહાય મળવા લાગી. શેઠ રા.બ. બેચરદાસે પણ શિક્ષણ સંસ્થાઓ ખોલવામાં આર્થિક મદદ કરી અને અંગ્રેજ અમલદારો જેવા કે સ્કોટ ફોર્બસ, ફરનાન્ડીઝ, બોરોડોલ, શેફર્ડ ગવર્નર ફિટઝરાલ્ડની દોસ્તીનો અને વગનો લાભ લીધો દેશી રાજકર્તાઓ પણ આ દેખાદેખીમાં આવી સુધારાઓ કરવા તત્પર થયા. એટલે કડવા કુળના રાજવી જોરાવરસિંહજીએ બેચરદાસની વગથી અંગ્રેજી અમલદારોની મદદ મેળવી કડવાકુળની દીકરીના સંરક્ષણ સારુ કેટલાક નિયમો ઘડ્યા કણબી હિતેચ્છુ રાજવી સયાજીરાવ ગાયકવાડે પણ બાળલગ્ન વગેરે નાબૂદ કરવામાં અને કણબીનાં દીકરા-દીકરીઓ ફરજિયાત શિક્ષણના ફેલાવા માટે પ્રયત્ન કર્યા તેમાં પણ બેચરદાસને ખૂબ મદદ મળી તે પણ રાજવી રાજ્યમાં અંગત સંબંધનું ફળ હતું. શેઠ બેચરદાસ ધનિક અને ખાનદાન હોવાથી દેશોન્નતિના કાર્યમાં અને સમાજ સુધારણાના કાર્યમાં દ્રવ્યની પણ સારી એવી સહાય આપી હતી.

મોટાભાગના સુધારકોનું ધ્યાન સમાજની માન્યતાઓ અને રૂઢિઓમાં ફેરફાર કરવા તરફ હતું, જ્યારે બેચરદાસે જ્ઞાતિના વાડાઓ સમાજતંત્રના પાયામાં જડ કરી બેઠેલી દૂધપીતી જેવા 'અનિષ્ટ-તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું.

આજે આ સુધારાની પ્રવૃત્તિને પેદા થયે લગભગ દોઢ સદીનો સમય વહી ગયો છે. છતાં થોડાક નજીવા ફેરફારો બાદ કરતાં બેચરદાસના યુગનું પાટીદાર જીવન હતું એવું ને એવું જ છે અને એવા સમાજતંત્રને નભાવવામાં કારગત નીવડતાં રિવાજો અને રૂઢિઓ પણ ખાસ પરિવર્તન વિના હજુ પણ ચાલુ જ છે. જનમ, મરણ અને પરણના વરાઓ, દહેજ, સાટાપેટા બાળલગ્ન, જીવતર જ્ઞાતિ બહિષ્કાર, આજે પણ ચાલુ જ છે. તેમ છતાં રા.બા. બેચરદાસ તે યુગના જ્ઞાતિસુધારકના હોકાયંત્ર સમાન હતા અને તેમનું પ્રદાન ખૂબ મોટું હતું તે વખતે તેમણે સુધારાની બાબતમાં ઘણી સફળતા પ્રાપ્ત કરી હતી.

પટેલ સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય રીતે પછાત છે અને આ પછાતપણાનાં મુખ્ય કારણોમાં એવી અજ્ઞાનતા, અંધશ્રદ્ધા અને સામાજિક કુરૂઢિઓ છે. મુખ્ય કુરિવાજોમાં બાળલગ્ન, પ્રેતભોજન, કન્યાવિક્રય, લાજઘૂમટાનો રિવાજ, દૂધપીતી કરવાની ચાલ, કજોડાં મહત્ત્વનાં ગણી શકાય. પરંતુ અંગ્રેજોનો ગુજરાતમાં પગપેસારો થતાં ગુજરાતના સત્તા માળખામાં એક પ્રભાવક તત્ત્વનો ઉમેરો થયો અને એણે

સ્તરીકરણના તત્કાલીન માળખાને અસર પાડવા માંડી.

આમ બ્રિટિશ રાજ્યને પરિણામે જે બાહ્ય તેમજ આંતરિક દબાણ ઊભું થયું અને તેના પરિપાક રૂપે જે વિસ્તૃત ફલક ઉપર સમાજ સુધારણાની પ્રક્રિયા ઊભી થઈ તેનું પ્રતિબિંબ સ્થાનિક કક્ષાએ ઝિલાયું અને જ્ઞાતિ સુધારણા હાથ ધરાઈ. આ પ્રવૃત્તિ શહેરો પૂરતી મર્યાદિત ન રહેતાં ગામડાં તરફ ફેલાઈ. સુધારણાના સૂત્રધારો કેવળ શહેરના બુદ્ધિજીવીઓ ના હતા, પરંતુ ગામડાનાં આગેવાનોને પણ સમાવેશ થતો હતો.

તત્કાલીન સમાજના કુરિવાજોની ઝાંખી સાહિત્યમાં પણ જોવા મળે છે. કજોડાંનો ઉલ્લેખ તો ૧૫મી સદીમાં મળે છે.

સાઠિ વરસના ડોસા થેર, પરણિ કન્યા પરણઈ તેર,

આ સિવાય ભવાઈના વેશોમાં અસાઈત ઠાકરે 'કજોડાનો વેશ' પણ લખીને રિવાજની ઝાંખી કરાવી છે. નરસિંહ મહેતાના સમય પછી પ્રેમાનંદ, શામળ અને અખાએ પણ તત્કાલીન સાંસારિક સ્થિતિની ખૂબ ટીકાઓ કરી છે. તે સિવાય વલ્લભ મેવાડાએ કળિયુગના ગરબામાં અને કજોડાના ગરબામાં કૃષ્ણરામે 'કળીકાળ'ના ગરબામાં અને ગોવિંદરામે કળજુગના ધર્મમાં તે તે સમયે પ્રચલિત દુષ્ટ રિવાજોની સખત ઝાટકણી કાઢી છે, પણ તે દૂર કરવા તેઓએ કાંઈ પ્રયત્ન કર્યો ન હતો. હરિલાલ નામનો કવિ પટેલોની કુચાલો બતાવતાં લખે છે :

પટેલો પટલાઈનું નામ બોળો પ્રપંચી થઈ વિખ હાથે વલોવો,
બાળલગ્નનું કામ કેવું જ ખોટું, બાળાઓ હજારો ઝુરે પાપ મોટું
વરા વાજાનોથી થયા સો ખુવાર, ભરી હોજરાં અને ખોયા રોજગાર
નથી રીતે કે પ્રીતિ તો હોય શાની, કુસુંપે કર્યો કેર કીધી જ હતી
રોવા કુટવાની તો શી વાત થાય, ગામ રાજીઆ લોક જોવા ભરાય,
આણે ગાણું ગાવાને ગાનારી ભાડે, વળી કુટશે તે વહે લોહી હાડે,
વેચે દીકરીને પિતા દામ માટે, સાટાંને તેખડાં સૌ કરે સ્વાર્થ સાટે.

કહ્યા પાંચ મોટા જ અધર્મસારી
નખોદકાર કર નાતરું, છેટા છુટકો સાર,
કરો દુર મુજ બાંધવો, સુણી વિજય પોકાર.

ઈ.સ. ૧૮૮૧માં રચાયેલ કવિ જેસંગ ત્રીકમદાસની ગરબી 'વિધવાની અરજી સધવાને' વિધવાના દુઃખોની ઝાંખી કરાવે છે. 'વિધવા વિલાપ' કવિ મગનલાલે લખ્યું. આ ઉપરાંત 'માધાના પિતાનું પ્રેતભોજન અને કારજનની કહાણી'માં દેસાઈ અમરસિંહ પ્રેતભોજનનો ચિતાર આપે છે (૧૯૧૩). વિધવાવિવાહ અને કન્યાવિક્રય દેસાઈ ગોપાળજી હરિદાસે લખ્યું છે. 'કડવા પાટીદાર સુધારક ગાયનો'ની ચોપડી ૧૯૦૯માં ગંગારામ જેઠીદાસે બહાર પાડી. પરંતુ કણબીના ધંધામાં પરિવર્તન આવ્યું, પરિસ્થિતિ બદલાવા લાગી તેનો ચિતાર નીચેની કવિતામાં જોવા મળે છે :

કણબી કણબી લઈને જાતા જે વેળા કણબીના તન,
તે વેળામાં ફેર પડ્યો છે, જુઓ જુઓ સૌ ધારી મન,
કોશ કોદાળું ખભે પાવડો, હાથે ઝાલી ધોરી રાસ,
સાંજ સજી સૌ ક્ષેત્ર જાતા તે દેખી શરમાવે આજ.
રાજનગરની બહાર રહ્યા જ્યાં ત્યાં રે લો કંઈ કૃષિનો ગંદ,
રાજનગરમાં જે જઈ વસીયા તેણે તજીયો તેનો ધંધો.
કાંઈ કાંતવું કોઈ ઉજચું, કોઈ રંગારા કેરું કામ,
ધ્યાન દઈને કરવા લાગ્યા અતલસ લપ્યો ધરીને હાથ,
કીનખાબ ખાપડો, જેવો ગજીઆણી જે નોંધે મુલ,
નકસી નવતર ભાત રચીને જેમ નહીં આવે ભૂલ,
અમદાવાદી માલ અમુલખ વળી વ્યાપારીના હથિયાર,
રીસ રાખી હૃદયમાં ભારી તજી ગયાં દરિયાપાર,
સોમાં સતાવીશ નીકળશે, પ્રાચીન ધંધા કરો પાર,
સવા વેંતનું સીત ઝાલીને પત્ર ભુમીને ખેડે સાર
ખોળામાં જે કણબી આંસા ભરતાં વહેળા સંગે ભાર...

એક યા બીજા કારણે સમાજમાં ભારે પરિવર્તન આવ્યું. પોતાના વ્યવસાય બદલાયા જેના કારણે તેમનું આર્થિક ધોરણ કંઈક ઊંચું આવ્યું. તેમાંથી જન્મી કુલીનશાહી જે કુલીનતામાં પરિવર્તન પામી જેવા કારણે કુધારા જન્મ્યા, કુરિવાજો જન્મ્યા, મોટાઇ અને કુટિલતા પેદા થઈ માટે સુધારાઓની શરૂઆત થઈ.

ગામડાના ખેડૂતો (કડવા કણબીઓ)ની અધમ સ્થિતિ થવા પાછળ ઘણાં કારણો જવાબદાર હતાં જેવાં કે ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વેપાર, કનિષ્ઠ ચાકરી-(નોકરી)ની માન્યતાને કારણે શિક્ષણ ન લીધું. ખેતીમાં પણ શિક્ષણની જરૂર પડે છે તે માટે લોકપ્રિય દોહો જાણીતો હતો :

ખેડ ખાતર ને પાણી, ભાગ્યને લાવે તાણી
પણ જો મુક્તિ ન જાણી, તો થાય ધુળધાણી.

શિક્ષણ ન લેવાથી ખેતીમાં પાછળ પડ્યા અને અંધશ્રદ્ધા વધી. બાપદાદાના કૂવામાં ડૂબી મરવું, એટલે કે તેવી જ જમીનમાં ખેડવું તેવો આગ્રહ એટલે વંશવૃદ્ધિ થતાં જમીનના ટુકડા પડી ગયા. આર્થિક ઉત્પાદન ઘટ્યું. ઢોરઢાંખરની દેખરેખ પણ બરાબર રહી નહીં, એટલે શહેર તરફ આકર્ષણ વધ્યું. મજૂરી માટે શહેરમાં આવ્યા, બીજા વ્યવસાય સ્વીકાર્યા.

મોટાઈ અને કુળઅભિમાન અને બાપા કહેવડાવવાની લાલચ તો પાટીદારોને હાડોહાડ વ્યાપી ગયેલી હતી. "ખમ્મા બાપા" એટલું કોઈ કહે એટલે પટેલભાઈની આંગડીની કશ તૂટવા મંડે. ચડસાચડસી અને હરીફાઈ વધી એટલે વરાના ખર્ચા વધ્યા. પ્રેતભોજન ઘરબાર, જમીન જણસો, ગીરો, મૂકીને કે વેચીને કરવા લાગ્યા. વરસની

કમાણી એક જ વરામાં ઉડાડી દેતો થયો, ઘર કે ખેતર શાહુકારને ત્યાં અડાણું મૂકતો થયો, એટલે પાયમાલ અને દેવાદાર થયો. પટેલને રોવાનું અને ખાવાનું સાથે જ ચાલે તે તેની લાક્ષણિક્તા હતી. કડવા મળેલ મુખે જીભે સ્વાદિયો એટલે શીરો મગ કે લાડવા વિના તેને ચેન ન પડે. ગમે તે ઉમરનું મરણ થયું હોય ઘર કે ખેતર વેચીને દેવું કરીને પણ જ્ઞાતિ પ્રેતભોજન આપવું પડે. આ બધા સામાજિક પ્રસંગોએ કણબીની કેડ તોડી નાખી. તેના દુઃખનું વર્ણન ખેડૂતના બારમાસમાં નીચે મુજબ કર્યું છે. રૂડકીબાઈએ આ કાવ્ય લખ્યું છે તે પાટીદાર કવિત્રી હતી :

ભાવઠ ભાગો ને ભુધરા, કહીએ કણબીનું દુઃખ
કરુણાલય કૃપા કરી, ક્યારે આપશો સુખ.
કારતક કણબી કુવે ગયો શીર ઉપાડી કોશ.
ઘઉંડા વાવવા કારણે જોયા શુકન ને જોશ.
માગશર મનમાંહી મલપતો રૂડા ઘઉંડા દેખાય
પણ ગેરુ જો આવે નહીં ભાવઠ ભવની જાય
પોષ મહિનાની ટાઢડી વાયુ શિયાળુ વાય
કણબી પાસે કપડાં નથી દાઢી કડકડ થાય.
માહ મહિને મનમાં વિચારિયું દેખી ઘઉંડાની પેર.
અડધા આપીશું વણિકને અડધા લઈ જઈશું ઘેર.
હોળી દેખી કોળી ઉલટ્યા એવી ફાગણની ઘેર.
ખેતર વિષે ચોરી કરે કણબી જાય જો ઘેર.
ચઈતરે ચિંતા હૈયે ઘણી વેરો ભરવાને માટ
ઘરમાંહી દામ મળે નહીં જાય વણિકને હાટ.
વૈસાખે વિવાહ આદર્યા લીધું શુભ લગ્ન.
વાવર્યું ધન દેવું કરી થયા મનમાં મગન.
જેઠ મહિને ઝટ ઊઠતો ખાતર ભરવાને કાજ.
ખંતથી મહેનત બહુ કરે રાખે ઈશ્વર લાજ,
અસાડે સાંતીડું ઝાલિયું ખેતી કરવાને માટ.
ઘરમાંહી બી કે બેવડ નથી જાય વણિકને હાટ.
માસ શ્રાવણ ભલે આવિયો તિં જાય નર ને નાર
કેડમાં લટકે બાળકું માંથે નીતરે ચાર
ભાદરવે પુંખ બહુ થયો મનથી માળો ઘાલ
ખેતર ટોવાને કારણે હાથે ગોફળ ઝાલ.
આસોએ કણબી વાસો રહે ટાઢા ટુકડા ખાય
કેવો દીન દિવાળીનો ન જાણે મનમાંય

અફીણનું વાવેતર કરવા એટલે કસું બાપાણીનો ચાલ પડ્યો. જ્ઞાતિ મેળાવડા

કે સામાજિક પ્રસંગોમાં અફીણ આરોગતા. બીડીએ પાછળથી પ્રવેશ કર્યો પણ હોકો કે ચલમ પીવાનો તમાકુ (ગડાકુ) પીવાનો રિવાજ ખરો એટલે તો ભવાઈઆઓ મશ્કરીમાં કહેતા :

ચલમ મારી ચાતુરી, અને હોકો હરની કાયા,
હુક્કાના પાણીમાં પગ પડે તો, જાણે ગંગાજી નાહ્યા.

નાતરું ન થાય, ફૂલના દડે પરણાવાય, વહેમ, અંધશ્રદ્ધા, બાળકો પૂરતાં જ નહીં ઢોરઢાંખર માટે પણ દોરાધાગા થાય, કાળી મજૂરી, ખોરાકમાં ઠેકાણું નહીં, આરોગ્ય બગડ્યું, ઉપરના કુરિવાજોમાંથી કુળકુળાં મીમાંસા જન્મી, તેમાં કુલીનો અને કુળહીનોનો ખ્યાલ પેદા થયો, ગોળ બાંધ્યા, પંચો લોભમાં આવ્યા અને પટલાઈનો દાવપેચ શરૂ થયો. પટેલને પાઘડીના વળેવળે પટલાઈના દાવપેચ વણાવા લાગ્યા અને તેમાંથી સ્વાર્થી જ્ઞાતિ આગેવાનોએ આ ભોળા કણબીઓની અજ્ઞાનતાનો લાભ લઈ કુલીનતાને પોષી, પાળી અને મોટી કરી. તેમાંથી જન્મી દૂધપીતી કરવાની ચાલ અને સાટા તેખડાનો તેમજ એક પર બીજી કરવાનો ચાલ શરૂ થયો. 'ઠાકોરનો કૂબો એક મેલ અને બીજો ઊભો' ન્યાયનો ઇજારો પણ જ્ઞાતિ આગેવાનો પાસે ગયો.

''પખે પંચાયતે પખે ન્યાય, ને પખના હોય તો પાછો જા''
વાળો ઇન્સાફ થઈ ગયો.

કુલીનતાની ઉત્પત્તિ :

ઈ.સ. ૧૩૦૪માં ગુજરાત ઉપર મુસ્લિમોનું રાજ્ય થયું. સો વર્ષ સુધી દિલ્હીના સૂબાઓએ ગુજરાત ઉપર અમલ કર્યો. એને પરિણામે ગુજરાત સંપૂર્ણ પાયમાલ થયું. તૈમુરના હુમલા પછી ગુજરાતના સૂબાના દીકરાએ ગુજરાતના સ્વતંત્ર સુલતાન તરીકે પોતાના નામની જાહેરાત કરી હતી. અમદાવાદ શહેરને ગુજરાતની રાજધાની કર્યા પછી તેના પર રાજ કરનાર સ્વતંત્ર સુલતાનોએ તેને આબાદ કરવા તરફ ધ્યાન આપ્યું, તેમાં મહમદ બેગડાનું નામ ઉલ્લેખનીય ગણાવી શકાય. તેણે ગુજરાતની સમૃદ્ધિ વધારી તેમજ સરહદો પણ વધારી. ખેતીમાં અવ્યવસ્થા પેદા થઈ હતી. ખેડૂતો લૂંટફાટે ચડ્યા હતા. જોકે આ ખેડૂતો ઘણે ભાગે રાજપૂતો, બારૈયા, પાટણવાડિયા અને ઠાકરડાઓ હતા. આવા અસ્થિર અસલામત કામમાં પણ કડવા-લેઉવા પટેલો ટકી રહ્યા. ખેતી સાથે તેમણે રોકડ રકમ મેળવવા ગમી, કુટુંબી, તેલીબિયાં તથા જીરૂ-વરિયાળીનું વગેરે તેની નાની ખેતી પણ શરૂ કરી હતી. આ પહેલાં તેઓ ગળી અને અફીણનું વાવેતર કરતા હતા.

મહમદ બેગડાએ ખેતીની સુધારણા માટે સારા સારા ખેડૂતો પસંદ કર્યા અને એક એક ઉજ્જડ ભાંગતાં ગામોનો કબજો સોંપવા માંડ્યો. એ ગામ એવી શરતે અપાતું કે જેને એ ગામ મળ્યું હોય તેને ખેતીને આબાદ કરવી તેમજ ચોરી-લૂંટફાટ ન થાય તેની વ્યવસ્થા રાખવી. ચોરી થાય અને માલ ન પકડાય તો ચોરીના માલની કિંમત પટેલે ધણીને ભરપાઈ કરી આપવી. એટલે ગુનેગાર પકડવાનું કામ પટેલનું બન્યું.

આવી કામગીરીના બદલામાં પટેલને ગામનું ગામઠાણ તથા સીમતળ બન્ને માલિકી હક્કે મળતું. ગામની ખેડાણલાયક જમીન અને ખરાબા બધાની માલિકી પટેલની રહેતી. બદલામાં સરકારને જૂજ રકમ ભરવી પડતી. આ જમીન પર રાજ્યનો કોઈ અધિકાર નહીં. તે પટેલને વંશવારસાને મળતી.

મહંમદ બેગડાની નીતિનો લાભ ઘણા પટેલોને મળ્યો ત્યારથી તેઓ સાચા અર્થમાં પાટીદાર બન્યા. પહેલાં ભારતભરમાં પ્રચલિત કુટુંબી હતા, પછી કણબી બન્યા, પછી પાટીદાર. કણબીમાંથી પાટીદાર થયા પછી તેઓ ભાગે કે સાથી (મજૂર) રાખી ખેતી કરાવતા થયા અથવાબીજા કણબીઓ વસાવી ખેતી કરાવતા. ખેડૂતોમાં નવું જ સ્વમાન પ્રગટ્યું, કારણ ગામની આબાદીની જવાબદારી તેના માથે આવી. ગામના રક્ષણ માટે રાવલિયાને પગાર આપવો, મહાજન પોતાના રક્ષણ માટે પૈસા આપવા લાગ્યું. કલાલ દારૂની દુકાન માટે ઇજારો લેતો થયો. ગામમાં સંત-ફકીર આવે તો ત્રણ દિવસનું સીધું અપાતું. આવાં સદાવ્રત શરૂ થયાં. પરબડી માટે કેટલીક જમીનો કાઢેલી હતી. મંદિર માટે જમીનો કાઢી હતી. આમ પાટીદારના મોભામાં પરિવર્તન આવ્યું. લશ્કરી અમલદારો ઠરેલી કામ ઉઘરાવવા આવે ત્યારે તેમની મહેમાનગતી થઈ હતી. વસવાયા પણ તેના આશ્રિત બન્યા.

ગામમાં ગોર, વૈદ્ય, જોષી વગેરે બ્રાહ્મણોને પસાયતાં કાઢી આપેલાં હતાં. ભાટ, ચારણ, ભવાઈયાઓને પણ પસાયતા આપ્યા હતા. ભવાયા અને નટના ખર્ચની વ્યવસ્થા ચોરેથી થતી હતી.

અકબરના વખતમાં જમીન માપણી થઈ અને જમાબંધીની નવી પદ્ધતિ શરૂ થઈ. 'કરોડી' અધિકારી નિમાયા. મદદમાં અમીનની નિમણૂક થતી. ખેડૂતોની સ્થિતિ બદલાઈ. ઇજારાપદ્ધતિમાં તેમને મેળવેલા ગામ હક ગુમાવવા પડ્યા, એટલે પોતે જ ઇજારાદાર થવા લાગ્યા અને તાલુકાનો ઇજારો લીધો તેમાંથી તે અમીન થયા. અમીનોની સનદ મળવા લાગી. પાટીદારો ગુજરાતમાં આવ્યા ત્યારથી તેમનાં નામ લગભગ રજપૂતો જેવાં હતાં, ગુજરાતમાં મરાઠી રાજ્ય થતાં તેનાં નામો પર મરાઠી અસર થઈ હતી.

મોગલ રાજ્યની પડતીના સમયથી રાજકીય પરિવર્તનો આવ્યાં. અધિકારીઓ નિરંકુશ બન્યા. ગાયકવાડી રાજાઓ માત્ર મહેસૂલની જ દરકાર રાખતા એટલે આ સમય ગાળામાં દેસાઈ અમીનો સર્વસત્તાધીશ બન્યા અને કુળવાન ગણાવા લાગ્યા. તેઓના હાથમાં સત્તા આવતાં તેઓ મનસ્વીપણે મોટાઈની મસ્તીમાં આવી ગયા. જાગીરદારો બન્યા. વર્ગભેદ ઊભા થયા અને જ્ઞાતિવાડાઓ તેમજ ગોળ બંધાવા શરૂ થયા.

બીજીબાજુ અમદાવાદની આબાદી વધી હતી, એટલે દૂરદૂરનાં ગામોની વસ્તીએ સુલતાનોના સમયમાં આવીને શહેરમાં વાસ કરવાનું ધાર્યું, પરંતુ મુસલમાનોથી ભરાઈ ગયેલા શહેરમાં હિંદુઓને જગ્યા મળી નહીં, જેથી ઘણા સરદારોએ પોતાના

નામથી શહેર બહાર પરાંઓ વસાવ્યાં, જેમાં અમદાવાદની આબાદી જોઈ આબાદ થવાની જિજ્ઞાસાવાળા આસપાસના ગરીબ લોકો પણ આવીને વસવા લાગ્યા. તેમની પાસે જમીન-જાગીર નહોતાં તેવા લોકો શહેરમાં પોતાની આર્થિક પરિસ્થિતિ સુધારવા આવ્યા. ત્યાંના શહેરના વેપારીઓ સાથે રહી પોતાની આજીવિકા ચલાવવા લાગ્યા. અસારવા, ગોમતીપુર, અહમદપુર, રખિયાલ વગેરે પરાંઓમાં તેઓ ગોઠવાઈ ગયા. ત્યાંના વેપારીઓ સાથે વસવાટ કરીને કિનખાબ, મશરૂ, મતલસ, ગજીઆણીને જરી મલ વગેરે તરેહના વણાટકામમાં પડ્યા. વેપારમાં ફાયદા આવતાં તેમાંથી કેટલાક સ્વતંત્ર વેપારી બન્યા. તેઓ ઉત્તમ કારીગર સિદ્ધ થયા. તેમને વણાટકામના વારે ૩૦૦-૪૦૦ રૂપિયા મળતા થયા. સિંધિયા, હોલ્કર, ગાયકવાડ અને નિઝામ વગેરેના દરબારમાં તેમના માલનું સારું માન અને ઉત્તેજન મળતું તેમજ યુરોપીય દેશોમાં પણ માલ જવા લાગ્યો. એટલે તેમને પુષ્કળ પૈસા મળવા લાગ્યા. વેપાર-રોજગાર સ્થિર થતાં તેઓએ ધીરધાર અને શરાફના ધંધામાં ઝંપલાવ્યું.

મહંમદ બેગડાએ ચાંપાનેર ભાંગ્યું. પછી કણબી દેસાઈ જમીનદારો ત્યાંથી આ તરફ વળ્યા, અને પુરુષાર્થથી આ વર્ગ વીરમગામમાં પૂર્ણ જાહોજલાલીએ પહોંચ્યા. આ વખતે અમદાવાદ નગર જાહોજલાલી માટે જાણીતું હોવા ઉપરાંત પાટનગર હતું તેથી રાજકારભાર અને વગ વધારવા માટે તેઓનો એક હોશિયાર પુરુષ અમદાવાદ કાયમ ખાતે રહેતો. આ સમય દરમિયાનમાં ઘણા રાજપુરુષોને અમદાવાદ આવી વસવાટ કરવો પડતો હતો. પરાં અને શહેમરાં રહી આબાદ થયેલા ગૃહસ્થ કબીલાંવાળા કણબીઓને ત્યાં તેઓ મહેમાનગીરી પામતા. દેસાઈઓ ઉતારા કરી ત્યાં લાંબો વખત રહેતા. વીરમગામ પાટડીનો દેસાઈ વર્ગ એકલો જ નહીં, પરંતુ કડી પ્રાંતના અમીનો, દસકોશી, ભાલ અને દંઢાવ્ય વગેરે વિભાગના મુખી આગેવાનો પણ આવતાં-જતાં આ કણબીઓને ત્યાં સત્કાર પામતા હતા.

આ કણબીઓ પોતાની ઉદારતા, રહેણીકરણી અને સંસ્કારોથી આખી જ્ઞાતિમાં પંકાવા લાગ્યા. પોતાના ઉદ્યોગથી શહેરમાં અમલદાર વર્ગ સાથે નાતો બંધાયો અને લાગવગવાળા થઈ ગયા, જેથી પ્રસંગોપાત્ત પોતાના જમીનદાર રાજદ્વારી સગાઓને તેમના રાજકાર્યમાં મદદ કરતા અને જરૂર વખતે નાણાકીય મદદ પણ કરતા. તેમના આવા સદ્ગુણો અને મોભાને લઈને દેસાઈ વગેરે અમીરદાર વર્ગ પોતાની પુત્રીઓ સંબંધ કરવા તત્પર બન્યા. આ સમય દરમિયાન દૂરદૂરથી આવીને પરાંઓમાં વસેલા કણબીઓ જાહોજલાલીના ઉચ્ચ શિખરે પહોંચ્યા હતા. દેસાઈઓની સાથે રોટીબેટીના વ્યવહારમાં આવનાર અહમદ પરાનું એક કુટુંબ હતું. હાલ તેઓ હેમતપરાની સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે. જમીનદારો સિવાય બીજા કણબીઓ પણ અહમદ પરાના ખાનદાન કુટુંબ સાથે સંબંધો જોડવાને લલચાયા, અને પોતાની પુત્રીઓ આપવાની હરીફાઈ કરવા લાગ્યા. વીરમગામ, પાટડીના જમીનદારો પોતાની કન્યાઓ આપે છે, ત્યાં અમારે પણ દેવી, એવાં અભિમાનને લીધે તેમજ ગામડાંઓમાં રહી પૈસા પ્રાપ્ત કરી જરા

સ્થિતિવાળા થવાથી અન્ય ભાઈઓમાં ''મોભાદાર'' ગણાવાના લોભને ખાતર, અને મુખ્યત્વે કરી પોતાની પુત્રીઓને ખેતીવાડીની મહેનતમાંથી કે ખેતરની આકરી મજૂરીથી બચાવી શહેરના ગૃહસ્થોને ત્યાં સુખી થયેલી જોવા ઇચ્છતા હોવાથી આસપાસના ઘણા કણબી ભાઈઓ આ કુટુંબોને પોતાના દ્રવ્ય બળે કરીને કન્યાઓ આપવા લાગ્યા, તેમાંથી દહેજને પહેરામણીની હરીફાઈ શરૂ થઈ. હેમતપરાના એક જ કુટુંબમાં જમીનદારોના મોટા જથ્થા માટે જોઈએ એટલા વર ન મળી રહે તે સ્વાભાવિક હતું એટલે વરની તાણ ઊભી થઈ. પરિણામે એક ઉપર બીજી આપવાની શરૂઆત થઈ. આ ઉપરાંત હેંમતપરાના આ કુટુંબે પોતાનાં લાગતાંવળગતાં કુટુંબો સાથે ઓળખાણો કરાવી અને ત્યાં કન્યાઓ અપાવી, જેથી બીજાં સાત કુટુંબો પંકાયાં. હેમતપરાનાં કુટુંબો જમીનદારોની કન્યાઓ લેનાર આઠ કુટુંબો ગણાયાં. એટલે ધીમે ધીમે આઠ થડાં (ટોડો) બંધાયાં. તે આઠે થડાં ઉત્તરોત્તર માનપાન પામતાં ગયાં. દસ વર્ષે આવતા બાંધ્યા, લગ્નસરા વખતે કન્યાના પિતાઓ આ આઠ કુટુંબમાંથી વર મેળવવા પડાપડી કરવા લાગ્યા તેમજ સારી ભેટસોગાદો, આપવા લાગ્યા. આ આઠ કુટુંબોમાંથી વર પ્રાપ્ત કરવાનું મુશ્કેલ બન્યું, એટલે બીજાં પરાંઓના કણબીઓ સાથે વ્યવહાર શરૂ થયો, એટલે આ આઠ કુટુંબ સિવાય પરાંઓમાં સારાં કુટુંબોમાં કન્યા આપવાનો ચાલ પડી ગયો. આગેવાનોની દરમિયાનગીરીથી નવા નવા સંબંધો બંધાવા શરૂ થયા. આ પરાંવાળાઓએ પણ આ આઠ કુટુંબની રીતભાતનું અનુકરણ કર્યું પરોણાગતમાં કોઈ ઊણપ આવવા દીધી નહીં, પોતાને ત્યાં પાટડી, વીરમગામ, દશકોશી, ભાલ વગેરે ઠેકાણેથી કન્યાઓ આપવા આવનાર સારા સારા કણબીઓનો યોગ્ય સત્કાર કરી તેમનો સ્નેહ મેળવ્યો. શહેરમાં જે સુખી મતદારો હતા તેમણે પણ પોતાનું નામ ઉજાળ્યું. પરિણામે વિવાહ આવતાં ઘણી પેઢીઓ સુધી શહેરના કરતાં પરાંઓમાં વસતાં કુટુંબોના ફરજંદો કુળવાન ગણાયાં. જેમના પૂર્વજો પોતાને ત્યાં કન્યા આપનાર તરફ સન્માનથી જોતા હતા તે તરફ હવે ઘટાડો થયો. કન્યાના બાપનું માન કુળવાન કુટુંબોમાં ઘટવા લાગ્યું. તેમનાં ફરજંદો એક ખાનદાન કુટુંબના પરિવાર તરીકે પડી ગયેલી પ્રથાના આધારે હદ ઉપરાંત માન-મોભો મળતાં અને પૂજાતાં તેઓ પોતાની જાતને બીજા કરતા ચઢિયાતી માનવા લાગ્યા અને પોતાને નવાં ખાનદાનોનાં હૃદયમાં અભિમાન પેદા કર્યું. ધંધો સારો હોવાથી તેમની તરફનો પૂજ્યભાવ ચાલુ જ રહ્યો તેનો પુરાવો એ છે કે તે સમયે ઊંઝામાંથી લગ્નનો પડો (લગનિયાં) નીકળતો ત્યારે પહેલાં અસારવામાં વસતા ઘેલજી પટેલના પૂર્વજોને ત્યાં લગ્ન પડો આવતો, ત્યારે સઘળા કણબીઓ દાદા હરિની વાવ પાસે અસારવે ભેગા થતા અને તિથિ વંચાતી અને સહુ તે પ્રમાણે લગ્ન કરતા. લગ્ન વધાવવાની બાબતમાં બીજાઓએ પણ દાવાઓ કરેલા હતા જેમ કે (હસ્તપત્રિકા) :

''કડવા પાટીદાર સર્વે ગૃહસ્થોને ખબર આપવામાં આવે છે કે તા. ૨૯મી જાનવારી સને ૧૯૧૦ના 'સાંજ વર્તમાન' પ્રેસમાં પટેલ કેશવલાલ છક્કડદાસે છપાવેલું છે તે તદન ખોટું છે તેની હકીકત નીચે પ્રમાણે છે.

તેમને લગ્ન કાઢવાનો હક્ક નથી, તેમ પટેલ શંભુપ્રસાદ બેચરદાસ પણ કડવા કણબીની ન્યાતના શેઠ નથી... ઉમિયા માતાના દેરામાંથી જે લગ્ન અમારી ન્યાતના નીકળે છે તે કાઢવાનો તેમનો કોઈ હક્ક નથી. ફરક ફક્ત અમદાવાદના પટેલો તથા ઊંઝાના કડવા કણબીની ન્યાતની બે પાર્ટી છે તેમાં પાર્ટીનું નામ રૂસાત છે અને બીજી પાર્ટીનું નામ મોલાત છે. તે બે પાર્ટી તથા અમદાવાદના પટેલો મળીને માતાજીના દહેરામાંથી વિધિ કરાવીને લગ્ન કાઢવાનો હક્ક છે, અને પાર્ટીમાંથી જે પાર્ટીએ અમદાવાદ આવવાનો વારો હોય તે પાર્ટી અમદાવાદમાં પટેલોને ઘેર આવવાનો હક છે... વરઘોડો ચડે છે અને અસારવા નીલકંઠ મહાદેવના દેરે જાય છે. ત્યાં જઈને તોરણ બાંધવામાં આવે છે. ત્યાર પછી પટેલોને ચાંલ્લા થાય છે, તે પછી લગ્નની કંકોત્રી વંચાય છે, તે પછી વરઘોડો પાછો અમારે ત્યાં આજકાલ કરતાં બસો-ત્રણસો વરસથી આવે છે અને તેના દાખલા પણ અમારી પાસે છે... વિશેષમાં જણાવવાનું કે, સંવત ૧૯૨૭ની સાલમાં પટેલ બેચરદાસ અંબાઈદાસે ન્યાત કરેલી તે વખતે પટેલોની રજા લીધેલી, અને પટેલોને ચાંલ્લા કરી રૂ. ૧। તથા શ્રીફળ આપી ન્યાતની રજા લીધેલી તે વખતે પણ બેચરદાસને ચાંલ્લો કરવામાં આવ્યો નથી. પણ તે પહેલાં પણ કોઈ દિવસ આવેલા નથી.. માટે વંશપરંપરાથી અમારો હક્ક છે. પટેલ બેચરદાસ અંબાઈદાસ સંવત ૧૯૩૬ (૧૮૮૦)ની સાલ પછી જે માતાના દોરા પાછળ ઘાબાવાળી પડાળી તથા માનસરોવર કરાવી તેનો સુધારો ને દેખરેખ તેમજ ઉઘરાણીની વ્યવસ્થાની કમિટીમાં તેઓ હતા. લગ્ન સંબંધી નહીં તેમજ તેમને કોઈ હક્ક પણ આપવામાં આવ્યો ન હતો. લગ્નની કંકોત્રી અમારે ત્યાં આવે છે માટે બેચરદાસના માણસો લાવે તે તારીખ ખોટી માનવી. અમારા તરફથી લગ્ન ખાસ ઊંઝા જઈને કાઢવામાં આવશે...

લિ. પટેલ પ્રાણજીવન ડાહ્યાભાઈ
સ.દ. પોતે"

તેની સામે જે હસ્તપત્રિકાઓ વહેંચાઈ તે આ પ્રમાણે હતી :

"હું નીચે સહી કરનાર પટેલ મનસુખરામ પ્રેમજી આ ઉપરથી સર્વે કડવા પાટીદારભાઈઓને જાહેર કરું છું કે તા. ૨-૨-૧૯૧૦ના દિવસે પ્રાણજીવનદાસ ડાહ્યાભાઈ તરફથી લગ્ન બહાર પાડવાના હક્ક સંબંધે જાહેર-ખબર બહાર પાડવામાં આવી છે તે તદ્દન ખોટી અને નાપાયાદાર છે, કારણ કે ઘણા વખતથી મારા વડીલ પટેલ વસ્તા ઘેલજી અને શેઠ બેચરદાસ અંબાઈદાસ લશ્કરીને ત્યાં લગ્નનો બીડો દર લગ્ન પ્રસંગે આવે છે તેવીરીતે યોગ્ય વખતે ગામ ઊંઝા માહેના શ્રી ઉમિયા માતામાંથી લગ્નનો બીડો અમારે ત્યાં આવશે એટલે અમારા તરફથી જે લગ્ન જાહેર કરવામાં આવે તે જ ખરાં સમજવાં અને તે સિવાય બીજા કોઈ લોકો તરફથી લગ્ન જાહેર કરવામાં આવે તો તે માનવા નહીં.

પટેલ મનસુખલાલ ડાહ્યાભાઈ, અસારવા. સહી. દ. પોતે
શાહપુર ગોઝારિયાની પોળ."

વિવાઈની વધવાઈને નામ બેચરદાસ વિરોધીશ્રી પટેલ ચુનીલાલ ચમનલાલ અને ભગુભાઈ તરભોવનદાસે કડવા પાટીદાર જ્ઞાતિના પટેલો તરીકે લગ્નની મિતિઓ છપાવી હતી, જેમાં તેઓનું કહેવું હતું કે ઊંઝાના મોલ્લાત પાર્ટીના પટેલ શામળદાસ બાજીદાસ તથા રુસાત પાર્ટીના પટેલ ઉગરદાસ રામચંદદાસની સહીઓથી લગ્નનો પડો અમારે ત્યાં આવ્યો છે.

આ લડાઈમાં આખરે બેચરદાસ લશ્કરીના પક્ષવાળાઓનો વિજય થયો હતો. ગાયકવાડે તેમની તિથિ માન્ય કરી હતી. તેમના જમાઈ કેશવલાલ છકડસીનો પ્રયત્ન સારો હતો. તેમની સામે પણ ઊંઝાની પાર્ટીઓ અને સિદ્ધપુરના ભટ કિરપાશંકર કેશવદાસના પરિવારે પણ જાહેરખબરો આપી હતી.

આમ સૌ કડવા કણબીઓ જ્યાં વસતા હોય ત્યાં આ તિથિઓ પ્રમાણે લગ્નનો કરતા. આવા કુલીનોમાં કન્યાઓ આપવાનું ખાસ કારણ એ હોઈ શકે કે કન્યાઓ અને તેનો વંશવેલો ખાધેપીધે સુધી રહેશે. તેમજ તેમનું ઊંચું કુળ બંધાશે તેવા પુત્ર, પૌત્ર, પ્રપૌત્રને ખાનદાન કુટુંબ સાથે નાતો બંધાશે. આવી આશાએ બીજી પર ત્રીજી આપી પોળનાં ખાનદાનોને પાંચથી ઓછી પત્નીઓ હોય તેવું ભાગ્યે જ બનતું. પરિણામે એ આવ્યું કે આવા કુટુંબ માટે કન્યાઓનો સુકાળ થયો, પરંતુ બીજાઓ માટે કન્યાઓનો દુકાળ થયો, જેના પરિણામે લેવડદેવડની વાડાબંધી અને ગોળનો જન્મ થયો. લેવડ-દેવડના નિયમો થયા. આર્થિક માપદંડ પ્રમાણે વ્યવસ્થા ગોઠવાઈ. સ્ત્રીઓનાં દુઃખો વધતાં ગયાં. માબાપનાં માપદંડ પ્રમાણે વ્યવસ્થા ગોઠવાઈ. સ્ત્રીઓનાં દુઃખો વધતાં ગયાં. માબાપનાં દુઃખોનો પાર ન રહ્યો, પરિણામે તેમાંથી બાળકીને જન્મ શાપરૂપ લાગવા લાગ્યો, એટલે દૂધપીતી કરવાની ચાલ અજમાવી, બહુપત્નીત્વ, બાળલગ્ન, વાંઢા રહેવું પડે તેવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થયું, સાટાંપેટાં શરૂ થયાં, કન્યાઓને દુઃખ આપવાનું એક યા બીજા બહાને ખાનદાને શરૂ કર્યું અને સ્ત્રીઓ ઓટલે બેસતી થઈ. ટૂંકમાં દાનમાનની જરૂરિયાતોએ, લોભે અને ઇચ્છાઓએ તત્કાલીન સામાજિક કુરિવાજોને જન્મ આપ્યો.

કડવા કણબીઓની કુલીનતામાં આવેલું પરિવર્તન :

આમ કુળની ઉત્પત્તિ જોઈએ તો જે લોકો વિદ્વાન, ખાતાપીતા, સદ્ગુણી, વિવેકી, મહેમાન-પરોણાને પોષનાર, રાજ્ય સાથે નોકરી વગેરેનો સંબંધ ધરાવનાર કુલીન ગણાતા, જેઓ હલકા કુળમાં કન્યા ઉતારે નહીં, કન્યાનો વિક્રય કરે નહીં, સાટાંતેખડાંમાં ન પડે, અને ઘરે ટાણું આવે ત્યારે બે પૈસા ખરચી નાતજાતમાં રૂડું જુવે, તેમની ગણના પણ કુળવાનમાં થતી હતી. ધીમે ધીમે આ લક્ષણો ઘસાતાં ચાલ્યાં, છતાં તેઓ કુળવાન ગણાતા ચાલ્યા અને છેવટે સાપ ગયા અને લિસોટા રહ્યા જેવું થયું. મજાકમાં આજે પણ તેઓને કુળવાનનાં લાકડાં અથવા ચંદનના લાકડે બાળનારા કહી મજાક થાય છે. ચીંથરેહાલ થયા હોવા છતાં કુળવાન કહેવાનું છોડતા નથી.

પરંતુ જ્યારે રાજકીય, આર્થિક અને ઔદ્યોગિક, શૈક્ષણિકને સામાજિક

પરિવર્તન આવતાં તેવા કુળવાનોની નિરંકુશ સત્તા ઓછી થઈ. રાજાશાહીનું પતન થયું. સામાજિક દરજ્જામાં પરિવર્તન આવવા લાગ્યું. મૂળ પરિસ્થિતિ પલટાઈ વસ્તુસ્થિતિને બદલાઈ છતાં પાટીદારોના કુળવાનનો ગાડરિયો પ્રવાહ ચાલ્યો તે આજ દિન સુધી ચાલેલો. તેના મૂળ ગુણદોષો કોઈએ તપાસ્યા નહીં. દરેક સભ્ય પોતાના કુળની મર્યાદા જાળવી રાખવા પ્રયત્ન કરતો અને રોટીબેટીનો વ્યવહાર બાંધતો. મોટાઈ દેખાડવા પાટડી અને વીરમગામ તેમજ પોતામાં કોઈ મરણ થયું હોય તો 'મરસિયાં' ગાનાર ઘાંયજી લાવતા અને ગૌરવ અનુભવતા. ઘાટડીથી ઠાઠડી સુધીનું પિયરથી જ આવે, રાંડીવટો પણ પિયરનો જ આવે (વિધવા થાય તો સાડી અને ચૂડી પણ પિયરનાં જ, આ બધાં તેઓ પોતાની મોટાઈ જોતા હતા). દશૈયાં ખાવાનો રિવાજ પોતાનું ખાઉધરું માનસ છતું કરે છે. આજે પણ કાંઈ સંબંધ કરવા જાય તો 'પીરસણિયાં' કેટલા તેની વાત આગળ ધરાવે છે તેમજ તોલાનો માપદંડ પણ ભૂલ્યા નથી. પરંતુ કાળના તમાચે તેમને હવે આર્થિક રીતે પૂરા કરી દીધા હોય તેમ લાગે છે.

સુલતાનો મોજીલા હોવાથી સત્તા નબળી પડી ગઈ. દિલ્હીના મોગલ બાદશાહોનો અમલ ચાલુ થયો. ગુજરાત દિલ્હીનું ખંડિયું બની ગયું. ત્યાં સૂબાઓ આવી અમલ કરવા લાગ્યા. આ સૂબાઓએ ગુજરાતના ઉદ્યોગો વિશે ઘણું સાંભળ્યું હતું. અમદાવાદમાં પથ્થરનું કોતરકામ, જરીકામ, કારચોલી, સુખડ અને હાથીદાંત ઉપર ઉત્તમ કામગીરી, કિનખાબ, મખમલ, સુકરાત, ઈલાચયો, અતલસ, ઉમદા પ્રકારનો કાગળ વગેરેનાં કારખાનાંઓ કામ કરતાં થયાં હતાં.

આ ધંધામાં કણબીઓએ પણ પોતાનું નામ કાઢ્યું હતું. હમણાં સુધી રંગીલાપોળ, વનમાળી વાંકાની પોળમાં સૂતર વણવાની સાળો હતી. બહુપત્નીઓ કરવાનો હેતુ પણ તેઓ આ ગૃહઉદ્યોગમાં મદદ કરે તે હોઈ શકે.

ગુજરાતના કાળક્રમે આ આબાદીમાં ઘણી મંદી આવી ગઈ. મરાઠાઓનાં આક્રમણો ગુજરાતના પાટનગર સુધી આવી પહોંચ્યાં. દામાજી ગાયકવાડ અને રંગાજી વગેરે મરાઠી સરદારોની સરકારી નીચે વારંવાર તેઓ પહોંચી પરાંઓ લૂંટતાં. તેથી ઘણા કણબી સદ્‌ગૃહસ્થો અને કણબીઓ જેમ જેમ લાગ જણાતો આવ્યો તેમ તેમ શહેરના ગરીબ થઈ ગયેલા મુસલમાનોનાં ઘરો ખરીદ કરતા ગયા અને શહેરની અંદર પ્રવેશ્યા. પોતાના સગેવહાલે સાસરે-મોસાળમાં પાટડી, સુરત, વીરમગામ, વડોદરા વગેરે સ્થળે જઈને વસવાનું અનુકૂળ જણાયું. તેઓ ત્યાં ગયા અને ત્યાં પોતાનો ધંધોરોજગાર-જમીન-નામના મેળવી, એટલું જ નહીં પણ કેટલીક જગ્યાએ ગિરાસ પણ મેળવ્યા. અમદાવાદ છોડ્યું અને તે શહેરમાં કાયમી વસવાટ કર્યો. રોટીબેટીનો વ્યવહાર પણ ત્યાં અનુકૂળતા પ્રમાણે ગોઠવવા લાગ્યા.

આખરે દિલ્હીના સૂબાઓ મરાઠાઓથી કંટાળી ગયા અને અમદાવાદ પર તેઓની અડધી સત્તા કબૂલ રાખી, એટલે ગુજરાત પર બેવડી સત્તા થઈ. ઈ.સ. ૧૭૫૧-૫૩માં રઘુનાથરાવ પેશ્વા અને દામાજી ગાયકવાડે મોટા સૈન્ય સાથે

અમદાવાદને ઘેરો ઘેરો ઘાલ્યો ને ફરતાં તમામ પરાં લૂંટી ઉજ્જડ કરી નાખ્યાં, એટલું જ નહીં પણ મરાઠી સૈન્યે પોતાને જોઈતા બળતણ માટે તે પરાંઓનાં મકાનોની વળીઓ અને મોસી વગેરે કાઢીને બાળી નાંખ્યા. આ વખતે લગ્ન ગયા. શહેરમાં રહેતા આગેવાનો ધનાઢ્ય થયા હતા અને કુળવાન ગણાતા હોવાથી લગ્ન પડો વધાવવાની બાબતમાં પોતાનો હાથ ઘાલ્યો અને પોતાને ત્યાં ઊંઝાથી પરભારો પડો મંગાવી વાંચવા લાગ્યા, જેથી તે પ્રમાણે એક નવી પ્રથા ચાલુ થઈ. અમદાવાદમાં હિંદુ રાજ્ય થતાં ઘણાં હિંદુ કુટુંબો શહેરમાં આવી વસવા લાગ્યાં. તે વખતે પેશ્વા અને ગાયકવાડની બેવડી સત્તાથી તેમના સૂબાઓ રાજ્ય ચલાવતા એટલે શહેર સુખશાંતિમાં નહોતું.

પાટીદારો ગામના માલિક થયા ત્યારથી જ એમની રહેણીકરણી દરબારી થઈ હતી અને ખરચા પણ ઘણા વધ્યા હતા. ત્યારબાદ ગામોના ભાગલા થવાથી અને મરાઠાઓના શાસનમાં આર્થિક ભીંસ થવાથી ગામોના ફરીથી ભાગલા થયા અને કણબી ભીંસમાં આવી ગયો. આવી સ્થિતિમાં કુલીન કુટુંબોની સ્થિતિ ઘણી અગવડભરેલી હતી, જેથી ચાંલ્લા પ્રશ્નમાં માત્ર રૂ. ૫૧ લેવાના હતા. દસ વર્ષનો અમલ ગયા પછી શહેરમાં વસતા કુલીનો કાંઈક ઠેકાણે પડ્યા, એટલે ઈ.સ. ૧૮૦૯ (સં. ૧૮૬૫)માં ફરીથી વિવાહ આવ્યા ત્યારે ચાંલ્લાની રકમ રૂ. ૫૧ને બદલે રૂ. ૧૦૧ સુધી વધી અને લગ્ન રૂડી પેટે પસાર થયાં. મરાઠી રાજ્યની અંધાધૂંધીનો ૬૦ વર્ષનો જમાનો પૂરો થયો. ઈ.સ. ૧૮૧૭માં બાજીરાવને હરાવી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ તેનો સઘળો મુલક ખાલી કર્યો. ગુજરાત અને તેનું પાટનગર કંપની સરકારની છાયા નીચે આવી ગયું, અને ગુજરાતની ઉન્નતિનો અરુણોદય થયો. પુનઃ વસ્તી વધવા લાગી અને વેપારરોજગાર ધમધોકાર ચાલવા લાગ્યો. આબાદી વધતાં બહારગામ જઈ વસેલા કણબીઓ શહેરમાં આવી વસવા લાગ્યા. ઈ.સ. ૧૮૨૦ના વિવાહ આવ્યા તે વખતે કંપની સરકારના અમલને લીધે સુખશાંતિ રહી હતી, એટલે કુલીન શહેરીઓની આર્થિક સ્થિતિ સુધરી હતી, એટલે કન્યાઓના પિતા પાસેથી ચાંલ્લા તરીકે રૂ. ૨૦૧ લેવાયા હતા. આ વખતે અસલમાં ખાનદાન ગણાતાં કુલીન કુટુંબોની સ્થિતિ સુધરી હતી, તો પણ તેમની ઉત્તમ રહેણીકરણીમાં ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો હતો. પરંતુ ઘણાં વરસોથી તેમનાં કુટુંબોને કન્યાઓ આપવાનો ચાલ પડી ગયો હોવાને લીધે તેમાં ફેરફાર થઈ શક્યો નહીં, એટલે લાયકાત જોવાની ટેવ બિલકુલ બંધ થઈ ગઈ, અને જે કુટુંબોમાં પોતાના બાપદાદાઓ કન્યાઓ આપતા ત્યાં જ આપવાની એટલે બાપના કૂવામાં ડૂબી મરવાની પ્રથા ચાલુ રાખી, અને તેના કારણે જે અનિષ્ટો પેદા થયાં તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

કુલીનોએ બદલેલી ચાલ :

સુલતાનોના વખતમાં જામેલી શહેરની પ્રજાની જાહોજલાલી લગભગ નષ્ટ પામી. શહેરમાં વસવાટ કરતા કુલીન થઈ પડેલા કણબીઓની પણ અવદશા બેઠી

હતી. છતાં બાપદાદાની પ્રથાની અદબ જાળવનાર પાટીદારોએ ખાનદાન અને મોટાઈવાળા ગણાયેલા કુળવાનોમાં પોતાની કન્યાો આપવાનું ચાલુ રાખ્યું એટલું જ નહીં પણ તેમનાં ફરજંદોને તે જ માનમોભો આપ્યાં. તેમને પૈસા આપી આપીને પણ પોતાની પુત્રીઓ આપવાનું ચાલુ જ રાખ્યું એનું પરિણામ એ આવ્યું કે વરપક્ષનાં માબાપો તરફથી કન્યાનાં માબાપ પાસેથી લેવાની વૃત્તિ વધી અને તે પ્રથાએ કન્યાની સ્થિતિ દયાજનક બનાવી.

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો અમલ આવતાં સ્થિતિમાં પાછો સુધારો થતો ગયો, એટલે જે કુલીનોની સ્થિતિ વધારે સુધરી તેઓએ વધારે લેવડદેવડનો આગ્રહ શરૂ કર્યો. પૈસેટકે સુધરતા ગયા તેમ નહીં ધારેલી પાછી કુલીનતા શરૂ થઈ. તેમને કન્યાઓ આપનાર દેસાઈ, અમીન, પટેલ, જાગીરદારો, મુખી મતાદારો વગેરેએ તેમની વિશેષ શ્રદ્ધાથી સેવા કરવાની શરૂ કરી. પરિણામે કુલીનોમાં મોભાનું અને કુલીનશાહીનું ભૂત સવાર થઈ ગયું. એટલે તેમનામાં વિપરીત અસરો પેદા થઈ. સામાજિક બદીઓ શરૂ થઈ. ઈ.સ. ૧૮૩૦ના વિવાહ આવ્યા અને વરના ભાવ ઊંચકાયા એટલે વરક્રિયા શરૂ થયો. તાત્કાલીન સમાજમાં વરવિક્રયની બદી અને એક પર બીજી કરવાનો ચાલ, દશૈયાનો રિવાજ કેવો ફેલાયો હતો તે નીચેના પ્રસંગો પરથી જોઈ શકાશે.

નાટક (પ્રવેશ પમો) : વરવિક્રય

નરોત્તમ : તને અને કાકાને બા શું સૂઝ્યું?

મેના : શું ખોટું સૂઝ્યું? એકલા પૈસા જ વ્હાલા કરવા છે? સારું ઘર હોય તો ચાંલ્લો તો આપવો જ પડે તો?

નરોત્તમ : પણ સારા ઘરની વ્યાખ્યા શી?

મેના : આપણા બાપદાદાનો જ્યાં ઉતાર હોય ત્યાં વધારેમાં વધારે ચાંલ્લો આપવો પડતો હોય તે સારું ઘર.

નરોત્તમ : એટલે બાપદાદાનો કૂવો ઊંડો હોય તોય તેમાં પડતું મૂકવું ને પછી ડૂબી મરવું?

મેના : ભોગ તમારા, શું કરવા દીકરીઓના બાપ થયા? દીકરા હોત તો રૂપિયા લઈને વહુઓ ન આવત? રમુડીને દીકરો માનજો. એ છોકરો હોત તો ભાગ ન માગત?

નરોત્તમ : શું અવળું કૂટકૂટ કરે છે. પૈસા માટે હું રોતો નથી, હું તો રોઉં છું કંઈ આવક નથી, છોકરો રોગીલો છે, ભણવામાં ડફોળ છે તેનો ચાંલ્લો ત્રણ હજાર...

મેના : ત્યારે શું કરશો?

નરોત્તમ : આપણે બરોબરીઓ શોધીએ.

મેના : ભીગ માગીને પૈસા લઈ દીકરીને પરણાવવી છે. મારે કોઈનાં મ્હેણાં ખાવાં નથી. મારું કહ્યું નહીં થાય તો મને છોડીઓના ગળે નખ દેતા અને મરતાં સારી પેઠે આવડે છે.

વરવિક્રય

રાગ-ધનાશ્રી

વિક્રયનો વહેવાર જ્ઞાતિમાં વિક્રયનો વહેવાર,
કહેતાં નાવે પાર જ્ઞાતિમાં વિક્રયનો વહેવાર,

કુમળાનો વરવિક્રય કરતા, લાજ ન ધરે લગાર... જ્ઞાતિમાં૦
જાત કજાત ગણસૌ સરખું, નાણાં ઉપર પ્યાર... જ્ઞાતિમાં૦
આવક ખૂટે કે કન્યાને તરછોડે તત્કાળ... જ્ઞાતિમાં૦
સ્વાર્થી જનને કાંઈ ન સૂઝે, મતલબના એ યાર... જ્ઞાતિમાં૦
શોક્ય ઉપર નિજપુત્રની આપે, મુર્ખ કહો કે ગમાર... જ્ઞાતિમાં૦
પોતે મનથી માની લે છે, કે કુળ જોવું સાર... જ્ઞાતિમાં૦
આવક ખૂટે કે વરરાજા, ત્રીજી કરતા નાર... જ્ઞાતિમાં૦
છેડાછુટકા કરવામાં પણ, વરરાજા તૈયાર... જ્ઞાતિમાં૦
કારણકે મુખ માગું નાણું, મળતું ત્યાં તત્કાળ... જ્ઞાતિમાં૦
કુળતણી આ પેઢી સારી, ચાલે ધમધોકાર... જ્ઞાતિમાં૦
વણ મહેનતથી મળતું નાણું, એવો આ વેપાર... જ્ઞાતિમાં૦
શુદ્ધ હૃદયનો પ્રેમ નથી ત્યાં, ચાલે શું સંસાર... જ્ઞાતિમાં૦
નીચ અધમ એ કુળવાનોને, વારંવાર ધિક્કાર... જ્ઞાતિમાં૦

લેખક : મહીપતરામ પટેલ
(સરખેજ)

બબ્બે ઊભી બૈરી એ ત્રીજી :

અમદાવાદની લાલપોળના શનાલાલ જાતે (હેબતપરા, સંજ્ઞાવાળા) કુલીન-ગણાતી શાખવાળા (આઠિયા) ટીંબા પોળના રહીશ. રા. સોમનાથની દીકરી સાથે બબ્બે બૈરીઓના પતિ હોવા છતાં, તેવી જ રીતે કડવા પોળના ભાઈશ્રી કૃષ્ણલાલ એક સ્રીની હયાતીમાં વાડીગામમાં લોઢવાડાના કુટુંબમાં ફરી પરણ્યા છે. આ કૃષ્ણલાલે પોતાની પ્રથમ પત્ની રાધાને ખાધાખોરાકી નહીં આપતાં તે બાઈએ પતિ સામે કેસ કરેલ છે અને કૃષ્ણલાલને એક માસની સજા થઈ હતી. આ પણ કડવા પાટીદાર આઠિયા કુટુંબના હતા.

જ્ઞાતિવરા

થશે દંભ ડોળથી શું સુધારો?
વરાનો ક્રમે ભાંગો સર્વે સુધારો
ખસે પાણી ત્યાં મચ્છ છોડે કિનારો,
વરાનો તમે સર્વ ત્યાગો કુધારો.

બાળલગ્ન અને કન્યાવિક્રયનો કેર

માબાપ લેવા લહાણાં ઝટ વેવાઈમાં વાતો કરે,
ધરી લાકડે બસ માંકડું નિજબાળનું સુખ સૌ હરે,
વિક્રય વધ્યો બહુ બાળકીનો હિંદના સંસારમાં
તેથી ઘરેઘર લગ્ન બાળકનાં બને વ્યવહારમાં
વર વરસ પંચોતેરનો, ને હોય વહુ દસ-બારની.

દશૈયાનો રિવાજ :

અમદાવાદની પોળો અને પરાંઓના પાટીદારોની અંદર દશૈયા ખાવાનો અદ્‌ભુત રિવાજ હતો તેના પુરાવા તરીકે આજે પીરસણિયા ચાલુ જ છે. પરગામથી એક પાટીદાર કુલીન ગણાતી પોળોમાં પોતાના સગાને ત્યાં મેમાન થઈને આવેલો. કુલીન વિવાહ પત્યા પછી શહેરમાં નિરાંતે દશૈયાનાં ભોજનો ચાલુ થયેલાં. શહેરના જ્ઞાતિબંધુઓ ગામપરગામ જાનો મહાલી આવી પછી શહેરમાં પાછળથી સહુ સહુના સવડે દશૈયા જમે એટલે જમવાનું વેડફાઈ ન જાય. મૂળમાં જ આપણા પાટીદાર ભાઈઓ દાઢ વંઠેલા હતા. એક ગામમાં તો જાનો ૨૭ દિવસ રહી હતી. પાટડીએ સુધારો કરેલો કે સાત જ દિવસ જાનો રાખવી. પોળોમાં જમવા જવાની ટિકિટો અપાતી અને સવારે હોકા ગગડાવતા.

ચિઠ્ઠીઓની રાહ જોતા બેઠા હોય. સવારથી વાતો શરૂ થાય 'કયમ બબલી, આજ ક્યાં જંબા જવું છે.'

માકોર : હજુ અમારે તો આ એકે ટિકિટ આઈ નથી અમે ચાર જણ છીએ પણ હજુ ચાંઈથી ટિકિટ આઈ નથી.

બબલી : અલી ચંચી, તારે ચ્યાંથી ટિકિટો આઈ છે?

બબલી : હા બા, મારે તો તે આઈ છે. મારે રાયપર (રાયપુર) બબલાને ઈના કાકા સસપર (સરસપુર) જવાના છે.

પાલી : હાય રામ, મુંઈ મેમાન છે ને હજુ રાંધતી નથી. બચારાની ચામડી પાડીશ.

બબલી : હજુ તો બાર જ વાગ્યા છે. હવે દાળ મૂકું.

ઉજી : અલ બઈ, મારે તો દરિયાપરથી ટિકિટો આવવાની છે તે આજે તો રાધવું જ નથી. નવરી છું... તારા ભત્રિજાના છૈયાનું દશૈઉ છે એટલે નિરાંતે બેઠી છું.

... તમે ભૈલા આ શહેરમાં પહેલા જ આવ્યા હશો. બા દશૈઆનું જમણ તો દેવને દુલ્લભ હોય, મજાના શાક, રાયતા, દાળભાત, પકવાન તમારે શહેરમાં તો લીલા લ્હેર... મામનાથની પોળે (મામુનાથના) ઘણું કરી આજ દૂધપાક પુરી છે.

... કાકી, મામનાથની પોળમાં પેલો દશમીઆને પાંચ જણાને આપડે આઠીઆએ બંધ કર્યો છે તેને મામનાથની પોળનો પેલો મણિયો કોળું એને ત્યાં જંબા આવવાનો હતો તારા ઘેર જમાડે તો તારી છોડી તારા ઘેર રહી સમજજે પછી માન્યો. પોળોમાં ગંદો પ્રવાહ વહેતો હોય ત્યાં રસ્તા પર બેસી નિરાંતે જમવા બેસતા.

ઉમિયા : કેમ બબલી આજે ક્યાં જમાનું છે, અમારે તો બા આજે વાડજ જવાનું છે.

શશી : અમારેય વાડજ આવું છે નદીમાં નાતાં જઈશું.

બબલી : કાલની જેમ આતિયા આજે ટિકડો માટે રઝળવું ન પડે (આતિયો એનો છોકરો પણ પતિનું નામ ન દેવાય એટલે કહે છે) શરમ વિના મહેમાન સાથેની ટિકિટ માગી લેતા હતા.

સાબરમતી નદીમાં પાણી હોય તો મહેનતે પણ દશૈયા ખાવા જતા હતા. અમદાવાદમાં જમવા ખાતર ક્યારેક તો મોટા મોટા વિગ્રહો ખેલાતા. કુલીન-પોળોમાં એક પોળમાં પોતાની નવયુવાન છોકરીને સાસરે મોકલતી વખતે રડવા લાગી ત્યારે તેની માએ કહ્યું : કાલે દશૈયા ખાવાના તે એટલે હું તને તેડવા મોકલીશ. રાંડ આવી રોતડી શું પાકી. સાસુ-વહુના ઝઘડા થતા. પોળોમાં સામે પિયર, તો સામે સાસરું હોય એટલે દશૈયા તો ભાગ્યે જ મૂકે. જો કુટુંબ સુધારાવાદી હોય તો વહુ કે દીકરીને દશૈયામાં જવા દે નહીં.

મેમાન બોલ્યો : આજે કુલાંગાર પુત્રો પોતાની પરણેતર બાયડીઓને રાજીખુશીથી પૈસા લઈ છોડે છે, વેચે છે અને તેની જેવી તક તેવા પૈસા લે છે. મારા સાંભળવા પ્રમાણે તો શહેરમાં ૧૦૦-૨૦૦-૩૦૦-૫૦૦-૧,૦૦૦-૩,૫૦૦-૫,૫૫૦ રૂપિયા સુધીએ કુળવાન પટેલે બાયડી વેચી છૂટકો આપ્યો હતો.

ઉપરના સંવાદરૂપે લખાયેલા લખાણમાં પોળોમાં ચાલતા દશૈયાના રિવાજનો ખ્યાલ આવે છે. આ સમયે કડવા કણબી અમદાવાદમાં બધી જ્ઞાતિઓ કરતાં કડવા પાટીદારોની જ્ઞાતિ ઘણી જ વિશાળ હતી અને જેમાં આશરે દસ હજાર ઘર લેખાતાં હતાં. આ જ્ઞાતિના લગ્નમાં અમદાવાદમાં એક જ દિવસમાં રૂ. ૨૫,૦૦૦ની નાત થાય તેટલા કડવા અમદાવાદમાં હતા.

શહેરમાં કન્યાઓનાં સગપણ કરવા આવનાર ઉમેદવારોની લાયકાત, કન્યાની લાયકાત છે કે નહીં, તે તપાસવાની જગ્યાએ કુળવાનોએ પોતાના ખિસ્સા ભરવાની વધારે દરકાર કરી, એટલે કે જે વધારે પૈસા આપે તે વર ઝડપી જાય. આ વિવાહ પ્રસંગે વરના બાપે તે ઉમેદવારોની કન્યાનાં માબાપો પાસેથી રૂ. ૨૦૦ થી ૪૫૦ સુધી માગ્યા, અને તેમને મળ્યા પણ કરા. પોતાના જમાઈને પૂજ્ય માની બીજી ધન દક્ષિણા અને ભેટો પણ આપવા લાગ્યા. પછી તે સ્વૈચ્છિક ભેટ મટીને ચાંલ્લો થઈ પડ્યો. આજે પણ તે ચાલુ જ છે. મોટી મોટી રકમોની પૈઠણો થવા લાગી. જમાઈનાં સગાંવહાલાં તે વરરાજાના રસાલાનાં માણસો ગણાતાં હતાં તેમને કન્યાનાં માબાપ પાસેથી ચડઊતર ક્રમમાં ભેટસોગાદો મળવા લાગી. પછી તે પ્રથા બની ગઈ. તે બાબતમાં તાણાતાણ થઈ વધારે આપનાર 'જબ્બર' લેખાવા લાગ્યો. મૂળે પાટીદારનો સ્વભાવ હરીફાઈવાળો ખરો. પાછળ જતાં કરકરિયાવરને નામે કબૂલાતો લગ્ન થયા પહેલાં જ શરૂ થઈ. આ પ્રમાણે ખાનદાનો કન્યાના બાપ પાસેથી વધારેમાં વધારે

નાણાં કઈ રીતે મેળવી શકાય તે પેરવીઓ પ્રયોજવા લાગ્યા. જે કુલીન કુટુંબમાં વહુઓ-દીકરીને સરખું માન મળતું હતું તેજ કુટુંબોમાં 'વહુ' પારકું ધન ગણાવા લાગ્યું. વહુ અને વરસાદને જશ ન હોય તે નાતે તેનાં અપમાનો થવા લાગ્યા. તારા બાપને ઘેરથી શું લાવી? તેની ઉલટતપાસો થવા લાગી. કન્યા માત્ર આર્થિક માપદંડનું સાધન બની ગઈ, વહુને માથે જશને બદલે જૂતિયા મળવા લાગ્યા. વહુ રાંડ' બની ગઈ ''રાંડની મંઠાવડી જ મેલી'' તેવાં સાસુનાં મેણાં શરૂ થયાં. વહુને માથે છાણાં થપાવા લાગ્યાં. બાપને ત્યાંથી પરણી આવી ત્યારે ટંકમાં (ગવાળામાં) શું લાવી તેની પણ ચકાસણી થવા લાગી. ગામડાની વહુઓની સ્થિતિ તો ઢોર કરતાં બદતર થવા લાગી. (ખાનદાન કુટુંબોમાં) માત્ર પૈસાને ખાતર વહુઓને માથે અનેક પ્રકારના સિતમો ગુજરવા લાગ્યા. મારઝૂડ કે ડામ દેવા તે તો સાદી બિના બની ગઈ પણ કૂવો હવાડો પૂરવાનું શરૂ થયું. આમ કરિયાવરને નામે 'વહુ' અનાથ બાળાઓ બની ગઈ હતી, કારણ કે આપવા મૂકવાના હક્કે (રિવાજે) તીવ્ર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. આમ કન્યાઓ માટેના કુલીન વરો માંદા પડવા માંડ્યા. ગામડાંઓમાં તો કન્યાને 'ધામેણું' પણ લાવવાનું. 'ધામેણું' જ્યારે ભેંસ બને અને સારી ન નીકળે તો પણ કન્યાને ગાળો આપતા. પાછળથી આ રિવાજમાં ધામેણાને બદલે રોકડાં નાણાં લેવાનાં શરૂ થયાં.

આવી પરિસ્થિતિમાં કેટલાકને વર ન મળી શકવાથી તેઓએ ફૂલનો દડો કે બાંયવર જેવા શરમજનક રિવાજ ભાવે કે કભાવે સ્વીકારવો પડ્યો. પોતાને દેવાનાં શહેરનાં અમુક કુટુંબો સિવાય કન્યાઓ આવી નહીં (અન્ય લાયક કુટુંબો હતાં તો પણ). આમ થવાથી તેઓ પોતાની ખાનદાની સાચવવાના ગૌરવ સાથે પાયમાલ થઈ ગયા. આબરૂ જાળવવા વિવાહ વખતે દેવું કરી, દોઢ માસની હોય તો પણ પુત્રીને પરણાવે ત્યારે બીજા વિવાહ વખતે તે જ કન્યાનો સસરો પોતાના દીકરાને બીજે પરણાવી મુરત તથા કરિયાવરથી પોતાની કોથળી ભરતો. પહેલાં પરણેલી બાળાને તે ન તો તેડે કે ન તો છૂટકો આપે કે ન ખોરાકી બાંધી આપે. પરંતુ રવડાવી, રખડાવી જિંદગીભર હેરાન કરે. ત્યારથી છૂટાછેડા આપવાનો અને મેળવવાનો રિવાજ ચાલુ થયો, એટલે પ્રથમનાં ખરચાયેલાં નાણાં બરબાદ કરી પોતાની કન્યા માટે બીજો ભરથાર કરવાની રૂઢિ અખત્યાર કરવી પડી.

દશ વર્ષ પછી ઈ.સ. ૧૮૪૦ની સાલમાં વિવાહ આવ્યા, એટલે વરની પૂરતનો આંકડો રૂ. ૨૦૦ થી ૬૦૦ સુધી વધી ગયો તો પણ વરની શોધમાં આવનાર એકબીજા પર પડાપડી કરવા લાગ્યા. સેંકડો રૂપિયાનું ખરચ કર્યા છતાં પણ પુત્રીને સુખ મળતું ન હતું તે જાણવા છતાં સગાઈ કરતા અને વરના બાપને મોં-માંગ્યું કરિયાવર આપવા તૈયાર થતા. સાધારણ માણસોની જ નહીં જામીન-જાગીરદાર કે કરોડપતિની કન્યા હોય તો પણ તેને ભાગ્યે જ સાસરામાં સુખ મળતું. રોજ આંસુ પાડવાના. ખાનદાન કુટુંબોમાં પણ 'વહુ' માટે જારનો જ રોટલોથતો. તરેહતરેહની આવી અગવડોને કારણે પાટીદાર કુટુંબોમાં પુત્રીનો જન્મ અનેક આફતોની આગાહી રૂપ મનાવા લાગ્યો અને

બાળકીનો જન્મ 'પથરો આવ્યો' તેમ કહેવાવા લાગ્યું. કોઈને ત્યાં પુત્રીનો જન્મ થતો કે તુરત જ તે બિચારી સુવાવડી સ્ત્રીને સંતાપવામાં આવતી, તેમની બાળકી રોતી કકળતી હોય તો કોઈ દરકાર રાખતું નહીં કે માંદી હોય તો કોઈ દવાદારૂ કરવામાં આવતાં નહીં. આ સમયગાળામાં એવી વાતો સાંભળવા મળતી કે અમુક પોળમાં કૂવામાંથી મરેલી છોડી જડી આવી, અમુક ઘેર છોડી કાલે તો સાજીતાજી હતી અને આજે તો મરણ પામી, એટલે જાણે કે બાળકીઓને જાણીને જ મારી નાંખવામાં આવતી હોય તેવો શક જનસમાજને ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો. આ સિવાય આવા બીજા કુળવાન સમાજોમાં પણ પુત્રીઓને દૂધપીતી કરવાનો રિવાજ હોવાનો મોટો શક જનસમાજમાં પેઠો હતો. આ વખતથી કડવા કણબી જ્ઞાતિના શિરે 'દૂધપીતી કરવાની ચાલ'નું કલંક લાગ્યું અને બાળકી-હત્યાની અનેક ચર્ચાઓ સાધુપુરુષો, સમાજસુધારકો અને નામદાર સરકાર તેમજ ગાયકવાડને જાણવામાં પણ આવી.

દૂધપીતી કરવાનો રિવાજ-બ્રિટિશ અમલદારો અને રા.બ. બેચરદાસ :

ભારત અને ગુજરાતમાં જ્ઞાતિપ્રથાએ તેના ઐતિહાસિક સંદર્ભમાં અવરોધક બળ તરીકે ભાગ ભજવ્યો હતો. આમ છતાં પણ જો આપણે સમાજસુધારાના ઇતિહાસને તપાસીએ તો જણાશે કે ઓગણીસમા સૈકાની સમાજસુધારાની પ્રવૃત્તિઓમાં જ્ઞાતિસંસ્થાને વિવિધ કાર્યક્રમ દ્વારા 'જ્ઞાતિ ઉત્કર્ષ'ને મહત્ત્વ આપીને સમાજસુધારાની દિશામાં રચનાત્મક ભાગ પણ ભજવ્યો હતો. આ જ કારણથી રા.બ. બેચરદાસની સાથે કેટીલક પ્રવૃત્તિના સહયોગી, ગુજરાતના સુધારક અને રાજકીય નેતા અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈએ ૧૪-૪-૧૯૧૧ના રોજ છઠ્ઠી બ્રહ્મક્ષત્રિય કોન્ફરન્સમાં નીચેના ઉદ્‌ગારો વ્યક્ત કર્યા હતા : "જ્ઞાતિસંસ્થાનું નિકંદન લાવવાની જ હાલ પૂરતી કોઈ જરૂર નથી, કારણ કે સમાજ પરિવર્તનની દિશામાં જ્ઞાતિએ કેવળ અવરોધક બળરૂપે જ નહીં, પણ રચનાત્મક રીતે પણ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે." પણ વિવિધ જ્ઞાતિઓના સામાજિક અને શૈક્ષણિક સ્તરો ભિન્ન હોઈ અને તેમના રીતરિવાજોમાં પણ ભિન્નતા હોઇ વિવિધ જ્ઞાતિઓના રીતરિવાજો, રૂઢિયો અને તેમની સમાજસુધારણાની પ્રવૃત્તિઓનો અભ્યાસ કર્યા વગર ગુજરાતના સમાજસુધારાનો સારો ખ્યાલ આવી શકે નહીં. આજ કારણથી આનો અભ્યાસ પહેલાં પાટીદાર જ્ઞાતિમાં પ્રવર્તતી 'દૂધ પીતી ચાલ' પાછળ કામ કરી રહેલાં મુખ્ય પરિબળોને તપાસવાનો છે. અંગ્રેજ સરકારે આ દિશામાં કેવી રીતે પ્રથમ પ્રગરણ શરૂ કર્યાં, તેમણે અપનાવેલ નીતિવિષયક પગલાંને લીધે આ રિવાજ પ્રત્યે લોકોનું ધ્યાન કેવી રીતે કેન્દ્રિત થયું તે સમજાવવું ખૂબ જરૂરી બને છે.

ડેવિડ પોકોકે નોંધ્યું છે કે છેક ૧૮૫૭માં પણ પાટીદારોમાં સારાં કુળોમાં વર મેળવવાની સખત સ્પર્ધા ચાલી રહ્યાનું કહેવાય છે, અને થોડા જ સમયમાં ઊતરતા અકુળિયા પાટીદારોમાં ઉચ્ચ પાટીદારોના પુત્રો માટેની સ્પર્ધા એટલી હદે પહોંચી કે તેઓમાંના કેટલાક પુત્રીઓને ઉચ્ચ કુટુંબોમાં પરણાવવા ખરચેલી મોટી રકમને કારણે

નિર્ધર બની ગયા હતા. આવી પૈઠણો ૧,૮૦૦ કે કેટલીક વખત ૩,૦૦૦ રૂપિયા જેટલી પણ હતી, અને પોકોકને એક અસાધારણ આધુનિક દાખલો મળ્યો હતો કે જેમાં પૈઠણની રકમ ૧,૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ જેટલી હતી. પોતાની પુત્રીને સમૃદ્ધ પ્રતિષ્ઠિત પાટીદાર કુટુંબમાં પરણાવવા માટે મોટી રકમો પૈઠણોમાં આપવી પડતી. આવાં સામાજિક દબાણોને લીધે બાળપણમાં નાની બાળકીઓ પ્રત્યે બેદરકારીને ઉત્તેજન અપાતું જ હતું અને પરિણામે ૧૮૬૫માં નડિયાદ તાલુકામાં દર ૫૯ પુરુષે ૪૧ સ્ત્રીઓ જ હતી. ૧૮૭૨ની વસ્તી ગણતરીમાં મળી આવતા આખા ખેડા જિલ્લાના આંકડા મુજબ સૌથી વધારે પ્રતિષ્ઠિત પાટીદાર ગામોના રહીશોમાં પુરુષ અને સ્ત્રી જાતિ વચ્ચેની અસમાનતા સૌથી વધારે પ્રમાણમાં હતી અને જુદાં જુદાં વય-જૂથોના આંકડા મુજબ ૧૮૬૦ના દાયકાનાં વચલાં વર્ષોમાં સ્ત્રીજાતિના બાળકોની હોવાનું પ્રમાણ તેની ટોચે પહોંચ્યું હતું, જેથી કરીને, દાખલા તરીકે ૧૮૭૦ના દાયકાનાં વચલાં વર્ષોમાં, બોરસદ તાલુકામાં ૬ થી ૧૨ વર્ષની ઉંમરનાં બાળકોમાં દર ૧૦૦ છોકરા દીઠ છોકરાઓની સંખ્યામાં ફક્ત ૫૭ જ હતી. જોકે બાળકીઓની હત્યાથી ઉચ્ચ પાટીદારોને વધુ લાભ થતો હતો. તેથી સત્તાધિકારીઓએ ૧૮૭૦ના આઠમા મુંબઈ ધારા મુજબ ખેડા અને અમદાવાદ જિલ્લાના કણબીઓમાં બાળજન્મ તેમજ મૃત્યુની નોંધણી ફરજિયાત કરી, તેમ છતાં તેઓએ આ પ્રથાનો ત્યાગ કરવામાં સૌથી વધુ સમય લાગડ્યો. અનેક કારણોસર ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં બાળહત્યા, બહુપત્નીવિવાહ તેમજ વધારે પડતી મોટી પૈઠણો ચાલુ રહી હતી, ત્યારે બીજી જ્ઞાતિઓમાં સાદું કન્યામૂલ્ય આપવાની પ્રથા પ્રચલિત હતી.

ભારતમાં બ્રિટિશ સમયે જે કેટલાંક પ્રગતિશીલ કાર્યો કર્યાં તેમાં તેમની કેળવણીવિષયક નીતિ મહત્ત્વની પુરવાર થઈ હતી. બ્રિટિશરોએ શરૂ કરેલી આધુનિક શિક્ષણની પ્રથાએ સમાજના અગ્ર વર્ગને તેની જ્ઞાતિની ત્રુટીઓ તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરવાની દૃષ્ટિ આપી. આ પહેલાં પણ પાટીદાર જ્ઞાતિઓમાં આ રિવાજ પ્રવર્તતો હોઈ બ્રિટિશ સરકારે તેનો પદ્ધતિસરનો અભ્યાસ કર્યો, અને તેને માટે કેટલાંક નીતિવિષયક પગલાં લીધાં, પણ ભારતમાં બ્રિટિશ સત્તાની સ્થાપના થઈ તે પહેલાં પણ આ દિશા તરફ મહત્ત્વનાં કાર્યો આદરવામાં આવ્યાં હતાં. ઉદાહરણ તરીકે, સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના સ્થાપક સહજાનંદ સ્વામીએ ગુજરાતના પાટીદારો અને રજપૂતોમાં પુત્રીઓની હત્યા કરવાના ક્રૂર રિવાજને બંધ કરવા સંનિષ્ઠ પ્રયાસો કર્યા હતા. સહજાનંદ સ્વામીએ (૧૭૮૧-૧૮૩૦) તેમના સંપ્રદાયના પ્રચારના એક ભાગ રૂપે અત્યંત મહત્ત્વનાં સામાજિક કલ્યાણનાં કાર્યો કર્યાં હતાં. જેમાં તેમણે પાટીદારો તેમજ રજપૂતોમાં ફેલાયેલી 'દૂધપીતીની ચાલ' સામે જબરજસ્ત ઝુંબેશ ઉપાડી હતી. એમણે અનેક પ્રસંગોએ તેમના અનુયાયીઓને આદેશ આપ્યો કે 'મારા સંપ્રદાયમાં અહિંસાને મુખ્ય સ્થાન હોઈ દૂધપીતીનો રિવાજ મારા સંપ્રદાય વિરુદ્ધ છે." જાણીતા તત્ત્વચિંતક અને ગાંધી વિચારક શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળાએ તેમના ગ્રંથમાં બતાવ્યું

છે. તે મુજબ સહજાનંદ અને તેમના સાધુસંતોની વાણી અને ઉપદેશોની અસર તેમના અનુયાયીઓમાં પડી હતી અને તેમના કેટલાક અનુયાયીઓ તેમની પુત્રીઓની હત્યા કરવી કેવળ બંધ ન કરતાં તેમની સારી રીતે દેખભાળ કરવી પણ શરૂ કરી હતી.

સેંકડો વર્ષોથી જ્ઞાતિ અને સમાજમાં ઘર કરી ગયેલાં અનિષ્ટો માત્ર ધાર્મિક ઉપદેશથી દૂર થઈ શકે તેમ હતાં નહીં. આ જ કારણથી સહજાનંદના ઉપદેશોથી પાટીદાર જ્ઞાતિની સ્ત્રી તેમજ સમાજ પ્રત્યેના વલણમાં ફેર પડ્યો ન હતો. સહજાનંદ સ્વામી મુખ્યત્વે પરંપરાગત સમાજના આહ્‌વાહક હોઈ સુધારા દાખલ કરવાની તેમની રીત પણ પરંપરાગત હતી.

આ સંદર્ભમાં અંગ્રેજોની સમાજ સુધારણા પ્રત્યેની નીતિને વધુ વ્યવહારુ ગણી શકાય. અંગ્રેજો સ્ત્રી અને દૂધપીતીના રિવાજો દૂર કરવા માટે તેની પાછળના આર્થિક અને સામાજિક કારણો તપાસતા તેમજ જ્ઞાતિબંધારણોનો અભ્યાસ કરી તેમાં જ્ઞાતિ અને સમાજજીવન સાથેના તાણાવાળા જોડીને સાર્વજનિક અનિષ્ટોનાં મૂળ તપાસતા અંગ્રેજોની આ રીત સહજાનંદ સ્વામીની રીત કરતાં તદ્દન જુદી હતી.

ગુજરાતના પાટીદારોમાં 'દૂધપીતીની ચાલ'ના રિવાજની અંગ્રેજોને ગંધ આવી તે પહેલાં તેમણે આ પરિસ્થિતિ સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં નિહાળી હતી. બ્રિટિશ સનંદી અધિકારી કર્નલ એલેક્ઝાંડર વોકર જ્યારે ૧૮૦૫માં કાઠિયાવાડ ગયો ત્યારે ત્યાં વસતા જાડેજા અને જેઠવા જેવા રાજપૂતોમાં આ પ્રથા ઉગ્ર સ્વરૂપે પ્રવર્તતી જોઈ હતી. પણ ગુજરાતમાં સૌ પ્રથમ આ પ્રથા વ્યાપક સ્વરૂપે ફેલાવાની વાત ૧૮૩૯માં બહાર આવી. ૧૮૩૯માં હંટ નામના અમદાવાદના જ્યુડિશિયલ કમિશનરે જ્યારે ખૂન અંગેના કેટલાક કેસો તપાસ્યા ત્યારે અચાનક જ તેમની નજર સમક્ષ એક વાત આવી કે ગુજરાતના અને તેમાં પણ ખાસ કરીને ખેડા જિલ્લાના કણબીઓમાં 'દીકરી મારની ચાલ' ઉગ્ર સ્વરૂપે પ્રવર્તે છે. અત્રે એક વાત નોંધવી જરૂરી છે કે આજે જેને આપણે 'પાટીદાર' તરીકે ઓળખીએ છીએ તેને ૧૯મા સૈકાના મધ્યભાગમાં 'કણબી' તરીકે ઓળખવામાં આવતા. પાછળથી કુલીનતાને નામે બીજા પાટીદારોમાં રીતરિવાજોમાં રસ લઈ તેમની સામાજિક ઉન્નતિ સાધવાના પ્રયાસો કરનાર વડોદરાના રાજવી સયાજીરાવ ગાયકવાડ મુખ્ય હતા. બ્રિટિશ સરકારે બાળકી હત્યા વિરુદ્ધનો કાયદો દાખલ કર્યો તે ગાયકવાડનાં રાજ્યોમાં લાગુ કેમ પાડવો તે સવાલ હતો. બ્રિટિશ શાસને પોતાની હકૂમત પૂરતો કરેલો. બેચરદાસના પ્રયાસોથી ગાયકવાડે પણ પોતાની હકૂમતમાં આ કાયદાનો અમલ કર્યો હતો. તે માટે બેચરદાસનું સુધારાવાદી માનસ અને સયાજીરાવ ગાયકવાડની ઉદારતાએ કામ કર્યું. શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડે ૧૯૦૪ના ઓક્ટોબરમાં પાટીદાર જ્ઞાતિના રીતરિવાજોનો અભ્યાસ કરી તે અંગે નિર્ણયો લેવા માટે એક સમિતિ નીમી, જેમાં વાસુદેવ ભંડારકર, હરગોવિંદ કાંટાવાલા તથા છગનલાલ મોદી જેવા સંનિષ્ઠ સમાજસુધારકો અને અધિકારીઓ હતા, જેના પ્રતાપે વડોદરા સરકારે ૧૯૧૦માં 'પાટીદાર જ્ઞાતિના

રીતરિવાજો' ઉપરનું અભ્યાસપૂર્ણ પુસ્તક પ્રસિદ્ધિ પામ્યું, જેમાં પાટીદારોના લગ્નવિષયક તેમજ અન્ય સામાજિક રીતરિવાજોનું વિગતે વિતરણ આપેલું છે. તેમનામાં ઘર કરી ગયેલ દહેજપ્રથા અને તેને લીધે કુટુંબોની થતી આર્તિક પાયમાલી વિશે વિગતવાર માહિતી આપવામાં આવી હતી.

ગાયકવાડ સરકારે પાટીદારોના સાંસારિક રીતરિવાજો અંગે અભ્યાસ હાથ ધર્યો, તેનાં ઘણાં વર્ષો પૂર્વે અંગ્રેજોએ દૂધપીતીના રિવાજ પાછળનાં પરિબળોને સમજવાનાં અને તે અંગે યોગ્ય નીતિનિયમો ઘડવાના પ્રયાસો હાથ ધર્યા હતા.

બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન શરૂ થયેલ વિવિધ કેળવણીવિષયક અને વહીવટી પ્રક્રિયાને લીધે કણબીઓમાં પ્રવર્તેલી 'દૂધપીતી'ની ચાલનો રિવાજ બંધ થયો. મી. મોનિયર વિલિયમ્સે ૧૮૨૧ના તેના રિપોર્ટમાં જણાવ્યું હતું કે ''ગુજરાતની વિવિધ કણબી જ્ઞાતિઓ ઉત્તમ ખેતી કરે છે અને ગુજરાતના સૌથી વધુ કુશળ ખેડૂતો આ જ જ્ઞાતિ પૂરી પાડે છે. હરણ, વાનર અને પક્ષીઓને બચ્ચાં જેવો જ પ્રેમ કરે છે. પોતાના ઢોર પર મમત્વ રાખતો કણબી દીકરીને કેમ મારતો હશે એ પ્રશ્ન થાય. તેના જવાબમાં કહી શકાય કે તેને માટે આર્થિક પરિબળો અને તેમની જ્ઞાતિના સાંસ્કારિક અને લગ્નવિષયક રિવાજો જવાબદાર હતા. કુટુંબપ્રેમનો અભાવ નહીં. આજે તો કુટુંબ પરિવર્તનમાં આપણે લાંબી મંજિલ કાપી છે. 'દૂધપીતીચાલ' ભૂતકાળનો વિષય બની ગયો છે. આમ છતાં જાણે-અજાણે પુત્રોની સરખામણીમાં પુત્રીઓ તરફ ભેદભાવભર્યું વર્તન રાખવામાં આવે છે, કેળવાયેલો વર્ગ પુત્રીને અને ઉછેરને અનિષ્ટ તરીકે જુએ છે. આનું કારણ આર્થિક છે કે સાંસારિક છે તે નક્કી કરવાનું કામ જાગૃત સમાજનું છે.

''સને ૧૮૩૯માં ગુજરાતના જ્યુડિશિયલ કમિશનર સિવિલ સરવંટ મે. હંટ સાહેબ હતા. તેમની કચેરીમાં બાળકી હત્યા થવાના કેટલાક કેસ આવ્યા હતા, તે ઉપરથી જ્યારે પોતે ડિસ્ટ્રિકટમાં ફરવા ગયેલા ત્યારે તપાસ કરતાં જુદી જુદી જ્ઞાતિના લોકોને પૂછતાં, બાળકી હત્યાઓ થવાની બીના મળી આવી હતી, પરંતુ સ્વાભાવિક રીતે જ તેવી હત્યાઓ પુરવાર થાય તેમ ન હોતું. સને ૧૮૪૦માં ''પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં બાળકી હત્યા દાબી દેવાનો ઇતિહાસ' નામક પુસ્તકના કર્તા કાઠિયાવાડના એસિસ્ટંટ પોલિટિકલ મેજોર એચ.એસ્ટર્ને બાળકી હત્યાઓ થવાની વાત પહેલવહેલી કરેલ હતી, જે ઉપરથી તે જાતે તથા રેવરન્ડ જે. એમ. નિયલ બંને કડી તાલુકામાં જાતે ગયા, ત્યારે અમીન જેસિંહભાઈને મળી તેમની સાથે રહી તાલુકામાં જાતે ગયા, ત્યારે અમીન જેસિંહભાઈને મળી તપાસ શરૂ કરી. તપાસ કરતાં તે સંબંધી વિશેષ હકીકત મળી આવી હતી અને મિ. વેબે પણ આ વિષે તપાસ કરી સત્ય પ્રતિપાદન કર્યું હતું. આ વિગતો ઉપરથી અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લાના ખેડૂત વર્ગમાં આવો બાળકી હત્યાનો ભયંકર છૂપો રિવાજ ચાલે છે, તેમ જાણી ભયભીત થઈ મુંબઈ સરકારે સને ૧૮૪૮ની ૨૦મી સપ્ટેમ્બરે સદર અદાલતના

જજોને જણાવ્યું કે, પોતાના તાબાના મેજિસ્ટ્રેટોએ આ સંબંધી તપાસ કરી રિપોર્ટ કરવા હુકમ કરવો. આ તપાસમાં બેચરદાસ અંબાઈદાસ લશ્કરીએ સરકારને ખાસ મદદ કરી હતી તે પછી છોકરા અને છોકરીઓની ગણતરી કરવાનું કાર્ય શરૂ થયું, અને શકમંદ કોમના અમુક વિભાગમાં ૭૧,૪૭૦ છોકરા અને ૫૧,૭૦૩ છોકરીઓની સંખ્યા માલૂમ પડી. વળી અમદાવાદના ક્લેક્ટર મે. ફોસેટ સાહેબ મારફત તપાસ ચાલી, તે વખતે છોકરીઓના જન્મમરણના આંકડાનો રિપોર્ટ નીચે પ્રમાણે હતો :

પરગણું	ઈ.સ. ૧૮૪૬		ઈ.સ. ૧૮૪૭		ઈ.સ. ૧૮૪૮	
	જન્મ	મરણ	જન્મ	મરણ	જન્મ	મરણ
દસક્રોઈ	૧૧૫	૧૦૯	૧૩૪	૧૦૬	૧૩૬	૮૭
જેતલપુર	૫૯	૩૯	૬૮	૩૯	૭૩	૨૭
ધોળકા	૭૯	૭	૭૦	૧૫	૧૧૩	૨૨
કુલ	૨૫૩	૧૫૫	૨૭૨	૧૬૦	૩૨૨	૧૩૬

ઉપર મુજબનાં રિપોર્ટ અને જુદા જુદા યુરોપિયન ઑફિસરોના લખાણ પરથી તથા કન્યાઓનું મરણ પ્રમાણ અજાયબી ઉત્પન્ન કરે તેવું હોવાથી ના. સરકારનો શક મજબૂત થયો અને તેથી અમદાવાદ જિલ્લાના ક્લેક્ટર મે. ફોસેટ સાહેબને તે વિષે તપાસ ચાલવવાનું ફરમાવ્યું. આ ઉપરથી સને ૧૮૪૮ના જાનેવારી મહિનામાં તે વિષયે તપાસ કરી રિપોર્ટ કરવા માટે મે. ઠાકરસી પૂંજાભાઈ મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબને નિમણોક કરવામાં આવી અને કામ શરૂ થયું.

પ્રથમ દસક્રોઈ તાલુકાનાં ગામોના કણબીઓને બોલાવ્યા અને તા. ૨૮-૧-૧૮૪૮ના દિવસે તેમની જુબાનીઓ લીધી, જેમાં નીચે પ્રમાણે હકીકત માલૂમ પડી હતી.

"ઊંઝામાં અમારી કુળદેવી ઉમિયા માતા છે, તેમની આગળ દર દસ દસ વર્ષે ચીઠીઓ નાંખી જે તારીખ આવે તે દિવસે જ અમારી જ્ઞાતિમાં લગ્ન થાય છે, જેથી એક મહિનાથી મોટી ઉંમરનાં તમામ બાળકોને પરણાવી દેવા માગે છે. અમદાવાદમાં અમારી જ્ઞાતિનાં પાંચથી છ હજાર ઘર છે, તેઓ અંદરોઅંદર કન્યાઓ લે છે-દે છે, પણ પાટડી, વિરમગામ, દસક્રોઈ, દહેગામ, જેતલપુર, ધોળકા વગેરે તાલુકાના લોકો પોતાની કન્યાઓ શહેરમાં આપે છે. ચાલીશ વર્ષ પહેલાં વરના બાપને રૂ. ૭૫, ૧૦૦, ૧૫૦ અને ૨૦૦ સુધી ચાંલ્લો મળતો, પણ હાલ તો રૂ. ૨૫૦, ૩૫૦ અને ૬૦૦ સુધી ચાંલ્લો આપવો પડે છે. રૂ. ૧૦-૨૦ નાળિયેર વહેંચવાના, રૂ. ૭૫ કન્યાને સાસરે મોકલવાનું મુહૂર્ત આપે તેના અને બાકી ભેટબક્ષિસોના રૂપિયા ઘણા આપવા પડે છે. આટલું રોકડ ખરચ ઉપરાંત જમવા-જમાડવાનું ખરચ પણ જુદું થાય છે. આ બધું ખરચ કન્યાના બાપને થાય છે, ત્યારે વરના બાપને ફક્ત રૂ. ૨૫ના આશરે

વરઘોડાનું ખરચ થાય છે તે સિવાય તેમને બીજું કાંઈપણ ખરચ થતું નથી. શહેરનો કુળવાન ગણાતો ઘણોખરો વર્ગ વણવાને લગતો કે ગુમાસ્તીનો ધંધો કરે છે. થોડાક જ વેપાર કરતા હશે. ગામડાના અમે લોકો આટલું ભારે ખરચ ઉપાડી શકીએ તેવી સ્થિતિમાં નથી. તેનાથી પૈસેટકે પહોંચી શકાય તેમ ન હોવાથી અથવા પોતે ખરાબ થઈ જશે એવા ભયથી પોતાની દીકરીઓ ઉપર સારું દિલ દેતા નથી. અમારાથી જે ઠેકાણે દીકરીઓ દેવાય છે તે સિવાય બીજે દેવાય નહીં, એટલે રૂ. ૪૦૦ તો ચાંલ્લાના જ ભરવા પડે છે. કદાચ રૂ. ૧૦-૨૦ ખરચી કોઈ બાંયવર કરે પણ તેવું કામ આબરૂદારથી થતું નથી એટલે દીકરીઓની પરવસી થતી નથી. આવું મોટું ખરચ કરી બેત્રણ મહિનાની હોય તો પણ દીકરીઓને પરણાવીએ છીએ પરંતુ બીજો વિવાહ આવે કે વરનો બાપ પોતાના દીકરાને પૈસાની લાલચે રૂ. ૫૦૦-૬૦૦ લઈને બીજે પરણાવે છે. આવાં અનેક દુઃખોને લીધે દીકરીઓ ઉપર કોઈનું દિલ રહેતું નથી, માટે અમારી સઘળાની અરજ છે કે રૂ. ૧૦૦-૨૦૦ સુધી ચાંલ્લો કરાવી બીજા ખરચો કમી કરાવી આપો અને પ્રથમની સ્ત્રીની ૩૦ વર્ષની વય થયા છતાં ફરજંદ ન થાય, (લૂલી, લંગડી કે અપંગ હોય તો છૂટ) ત્યારે બીજી ઓરત કરી શકે, તે પ્રમાણે બીજી કરે તો પ્રથમની સ્ત્રીને તેના બાપે જે ચાંલ્લો ભર્યો હોય તેટલા પૂરતા તેને પહેરવા દાગીના અને ગરીબ હોય તો ઓછામાં ઓછા દર વર્ષે ખોરાકીના રૂ. ૩૨ આપે. ચાંલ્લા વગરની કન્યાને રૂ. ૧૦૦ સુધીનું જે વર (ઘરાણું) અને ધાન-લૂગડાં આપે તેવો બંદોબસ્ત કરી આપો. અમારામાં સંપ નથી તેથી સરકારની મદદ વિના અમે કાંઈ ઠરાવ કરીને પાળી શકીએ તેમ નથી. હાલમાં ચાંલ્લાની રકમ રૂ. ૨૦૦ સુધી ઠરાવી હશે ''તો પણ ચાલશે.''

ઉપર જણાવેલા દસક્રોઈ તાલુકા સિવાય જેતલપુર, ધોળકા વગેરે તમામ પરગણાંનાં મોટાં મોટાં ગામોના કણબીઓને બોલાવી તેમની જુબાનીઓ લેવામાં આવી હતી, જે દરેક ગામના લોકો ઉપરની હકીકતને સર્વાંશે મળતા થયા હતા, ને સુધારામાં જણાવ્યું હતું કે :

''અમારામાં કોઈને વધારે પુત્રીઓ જન્મે અને પૈસા સંબંધી સ્થિતિ સારી ન હોય તો કોઈ દીકરીને હાથે કરીને મારી નાંખતું નથી પણ જેમ ભેંસને પાડી આવે છે, તો તેને દૂધ પાઈને લોકો ઉછેરે છે, પણ પાડો આવે તો કોઈ ધવરાવતા નથી, તેમ પુત્રીઓનું પણ કરે છે જેથી ઘસારે ઘસારે મરી જાય છે. વિવાહ આવે ત્યારે બાળકો પરણાવવાં જ પડે, કુંવારાં રખાય નહીં, ફૂલનો દડો કે બાંયવર ગરીબ લોકો કરે પણ તેમાં નાલાસી ગણાવાથી કોઈ તેમ કરતું નથી. વિવાહ વખતે પુત્રીઓ વધારે હોય તોપણ તેનાથી પહોંચે ત્યાં સુધી ઘરબાર કે જમીન વગેરે તમામ મિલકત વેચીને પણ પરણાવે છે અને છેવટે લાચાર સ્થિતિ ભોગવે છે. ઘણા પાટીદારો આ પ્રમાણે તૂટી ગયા છે ને ભીખ માગતા થઈ ગયા છે. પ્રથમની પરણેલી કન્યાઓને લોકો તેડતા નથી, ખોરાકી આપતા નથી, મારઝૂડ કરી રખડાવે છે. ફરિયાદો લઈ કોર્ટમાં

આવવું અમને ઘટારત લાગતું નથી. આવી આફતોને લીધે દીકરીઓ ઉપર દિલ રહેતું નથી, માંદી થાય ત્યારે દવાદારૂ કોઈ કરતા નથી, માટે જેઓને અમે કન્યા આપીએ છીએ તેમની પાસે બંદોબસ્ત કરાવો અને અમે પણ કરીશું."

તા. ૩૧-૩-૪૮ના દિવસે અમો અસારવા, જેતલપુર, કનીજ, સરખેજ, લાલી, રખિયાલ, નરોડા, બાવળા, સાણંદ, આંબલીઆરા, કેળીઆવાસણા વગેરે ગામોના પાટીદારો લખી આપીએ છીએ કે "ના. સરકારે રૂ. ૨૦૦ સુધી ચાંલ્લો ભરવાનું ઠરાવ્યું છે તે અમારે કબૂલ છે. કરિયાવર વિશેનો ઠરાવ કર્યો તે પ્રથમ કરતાં ઓછો છે પણ અમને હજુ રૂ. ૨૦૦ ચાંલ્લો વધુ પડશે, જેથી અમો અંદરોઅંદર કન્યાઓ લેવાદેવાનો વિચાર કરીએ છીએ, ખરચ ઓછું રાખીશું, પણ આ વિશે કડી તથા ગોઝારીઆના અમીનો, વિરમગામ - પાટડીના દેસાઈઓ અને અમો મળી ઈલાયદો ઠરાવ કરીને આપને જાહેર કરીશું."

આ પ્રમાણે અમદાવાદ આસપાસના દસકોશી ભાલનાં મુખ્ય મુખ્ય ગામોના આગેવાનોનો તથા શહેર લોકોને પોળવાર બોલાવી જુબાનીઓ લઈ તપાસ કરી તેમની સહીઓ સાથે રિપોર્ટ મે. ઠાકરસીભાઈ મેજિસ્ટ્રેટે અમદાવાદના ક્લેક્ટર મે. ઇડવર્ડ ગાર્ડીન ફોસેટ સાહેબ ઉપર મોકલી આપ્યો.

મેજિસ્ટ્રેટનો રિપોર્ટ

કણબીની નાતમાં દસ દસ વર્ષે એક જ તિથિએ લગ્ન આવે છે ત્યારે સહુએ પોતાનાં કુંવારાં તમામ બાળકોને પરણાવવાં પડે છે, તેમાં એક જણને એક કન્યા પાછળ રૂ. ૨૫૦ થી ૬૦૦ સુધી ખરચ થાય છે. કોઈને દસ વર્ષમાં ત્રણ-ચાર દીકરીઓ થઈ હોય તો સર્વેને પરણાવતાં રૂ. ૧,૬૦૦ તો વરના બાપને જ આપવા જોઈએ. જમણ વગેરેનું ખરચ તો જુદું. આવા લોકો પુત્રીઓને પરણાવવી જ પડે, નહીં તો આબરૂ જાય એવું તેઓ દૃઢ માને છે, જેથી પૈસાની સગવડ તો હોતી નથી ને ખરચ તો ભારે કરવું પડે, તેથી કન્યાઓ ઉપર બિલકુલ દિલ રહેતું નથી તેથી શહેરના, ધોળકાના, દસક્રોઈના અને જેતલપુર પરગણાના લોકોને બોલાવી ખરચ કમી કરવા સમજાવ્યા, પણ તેઓ ના. સરકારની સહાય વિના કાંઈ કરવા અશક્ત છે તેવું જણાવે છે. શહેરના લોકોને બોલાવી જુબાનીઓ લીધી. તેઓ પણ પુત્રીઓ પર સારું દિલ નહીં રહેવાની હા કહે છે, ને ખરચ કમી કરવાનો ઠરાવ થયો તે મંજૂર રાખે છે. ના. સરકારની સહાય વિના બંદોબસ્ત થાય તેમ નથી તે સત્ય છે. તો મદદ કરી પુત્રીઓની દયા ખાવી જોઈએ, કારણ કે ખરચ વધુ છે તેથી ગયા વસ્તી પત્રક પ્રમાણેની અમદાવાદ જિલ્લાની સંખ્યા જોતાં સેંકડે ૨૧ ટકા છોકરીઓ કમી છે તેથી ચોક્કસ છોકરીઓને મારી નાંખવામાં (બેપરવાઈથી) આવે છે તેવો શક રહે છે.

આવો રિપોર્ટ ક્લેક્ટર સાહેબ પર ગયો જે ઉપરથી ખરચ કમી કરવાના ઠરાવ પર અમદાવાદના સઘળા તેમજ ગામડાના મુખ્ય મુખ્ય કણબીઓની સહીઓ વગેરે થવાથી તેમનો નક્કી કરેલો ઠરાવ ના. સરકારે મંજૂર રાખ્યો અને તે ઠરાવ બરાબર

પળાય તે માટે ના. સરકારે જાહેરસભામાં કહાડી પરોપકાર કર્યો. સને ૧૮૫૦માં વિવાહ આવવાના હોવાથી ક્લેક્ટર મે. ફોસેટ સાહેબે તા. ૭મી સપ્ટેમ્બરે અધિકારીના રિપોર્ટ પરથી દરેક ઠેકાણાના લોકો થયેલા ઠરાવો પાળે તે પ્રમાણે ચાલે તેની તપાસ રાખવા માટે તા. ૩૦મી ઓક્ટોબર સને ૧૮૫૦ના રોજ પોલીસ અમલદારોને સૂચના કરી.

ફોસેટ પાસે આંકડાકીય હકીકત નક્કર સ્વરૂપે આવી. આમ છતાં પણ નવાઈની વાત એ છે કે જ્યારે એમણે જ્ઞાતિઓના આગેવાનોને પૂછ્યું કે તમારામાં દુધપીતીનો રિવાજ છે કે નહીં, ત્યારે તેમણે બધાએ ના પાડી. આથી ફોસેટે ૭ ફેબ્રુઆરી ૧૮૪૯ના રોજ અમદાવાદના રેવન્યુ કમિશનર મિ. બેમ્કને લખ્યું કે "આપણે એકત્ર કરેલા આંકડાઓ 'દૂધપીતી'ની ચાલનો જરૂર નિર્દેશ કરે છે, છતાં પણ લોકો તે પણ કબૂલ કરતા નથી, કારણ કે ક્રિમિનલ કેસ થવાથી તેમને બીક લાગે છે, પણ ફોસેટ જ્ઞાતિ બંધારણનો અભ્યાસ કર્યો અને ખાસ કરીને લગ્નના રીતરિવાજો અને ખર્ચાઓનો અભ્યાસ કર્યો, તેની સાથે સાથે તેમણે ૧લી જાન્યુઆરી ૧૮૪૯ના રોજ ખેડા જિલ્લામાં વસ્તી ગણતરી કરતાં ત્યાં પણ ચોંકાવનારી વિગતો બહાર આવી. ખેડા જિલ્લાના માતર, મહુધા, નડિયાદ, ઠાસરા, બોરસદ, નાર, કપડવંજ તાલુકામાં કુલ ૭૧,૪૭૦ નર અને ૫૧,૭૦૩ નારીની વસ્તી જણાઈ એટલે કે પુરુષોના પ્રમાણમાં સ્ત્રીઓની વસ્તીની ટકાવારી ૭૨ ટકા જણાઈ તે બતાવે છે કે ખેડા જિલ્લામાં લેઉવા કણબીઓમાં પણ આ રિવાજ પ્રવર્તતો હતો.

ઉપર્યુક્ત આંકડાના આધારે 'દૂધપીતીની ચાલ' વિષેની માહિતી મળતી અને આ સમયે હવે કણબીઓએ આ વાતની કબૂલાત કરતાં સરકારે તેનો ઉકેલ લાવવા પ્રયાસો કર્યા. તેમણે કણબીઓને ગોળપદ્ધતિ અપનાવવાનો આદેશ આપ્યો. આ મુજબ ખેડા જિલ્લાના કેટલાક પાટીદારોએ સરકારને લેખિત વચન આપ્યું કે તેમની કન્યા ચરોતરના કુલીન ગણાતા કુટુંબના કુલીનોને કદી પણ લગ્નમાં નહીં આપે. ૧૮૫૬માં ભરૂચ અને વાગરા તાલુકાના (કડવા પાટીદારનાં ગામો). ૧૭૫ ગામોના કણબીઓએ લેખિત કરાર કર્યો કે તેઓ તેમની કન્યા ચરોતરમાં આપવાની કદી પણ ભૂલ નહીં કરે.

આર્થિક મૂંઝવણો વધતાં લગ્નના લખલૂટ ખર્ચાઓ પણ કુરિવાજ બની ગયો. તેને અટકાવવા જ્ઞાતિનાં તમામ જૂથો એકઠાં કરવાનો પ્રયત્ન ખેડા જિલ્લાના માજી ક્લેક્ટર મે. શેફર્ડ સાહેબ તથા નડિયાદના દેસાઈ, સરકાર તથા ગાયકવાડ, દરબાર જોરાવરસિંહજી અને રા.બ. બેચરદાસે કર્યો. આ જથ્થાઓ માટે રા.બ. બેચરદાસે સરકાર પાસે લગ્ન અને કરિયાવરની લેવડદેવડના ચોક્કસ નિયમો પણ કરાવ્યા. આવા નિયમોથી જૂજ ફાયદો થયો, કારણ લોકો છૂપી રીતે તે નિયમોનો ભંગ કરતા, એટલે તે અસરકારક બની શક્યા નહિ, તેમ છતાં ૯ ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૮ના રોજ ડાકોર મુકામે પાટીદાર જ્ઞાતિના આગેવાનો એકઠા થઈ જાન સંબંધે અને ખર્ચાઓ ઓછા કરવા માટે કેટલાક નિયમો ઘડાયા હતા.

આવા કુલીનવાદને કારણે લગ્ન ખર્ચામાં થતી ખુવારીને લીધે કણબીઓમાં દૂધપીતીની પ્રથા ઘર કરી ગઈ હતી, પણ જ્યારે અંગ્રેજોની દોરવણી નીચે દક્ષિણ ગુજરાતના કણબીઓને ચરોતરના ઉચ્ચ કુટુંબમાં કન્યા નહીં આપવાનો આગ્રહ રાખ્યો ત્યારે દૂધપીતીના રિવાજના મૂળ હાર્દ ઉપર ઘા પડ્યો. ભરૂચના કણબીઓએ તો અરસપરસની સમજૂતી દ્વારા નક્કી કર્યું કે તેઓ લગ્ન પાછળ ૧૫૬ રૂપિયાથી વધુ ખર્ચ કરવાનું જોખમ નહીં ખેડે. ચરોતરના કુલીનોને કન્યા આપવાનો પણ તેમણે વિરોધ કર્યો. આ સમજૂતીનું એક સુખદ પરિણામ એ આવ્યું કે ભરૂચ અને સુરત તરફના કણબીઓએ કન્યાની લેવડદેવડ અરસપરસ શરૂ કરી. ૧૮૫૬માં ભરૂચમાં ક્લેક્ટરે નોંધ્યું કે "આ નવી પ્રથાને પરિણામે ભરૂચ અને સુરતના કણબીઓ તેમની બાળકીઓને સારી રીતે ઉછેરે છે અને તેમનામાં દૂધપીતીનો રિવાજ ઝડપથી અદૃશ્ય થતો જાય છે."

ઉપરોક્ત સમજૂતી કરવા છતાં પણ ગુજરાતના કણબીઓમાં કેટલેક અંશે દૂધપીતીની પ્રથા ચાલુ રહી, પણ અંગ્રેજોએ તેને ફોજદારી ગુનો ગણીને તેને જડમૂળમાંથી નાબૂદ કરવાના આશયથી ૧૮૭૦માં એક્ટ નં. ૮ પસાર કર્યો. આ ઉપરાંત અમદાવાદના જજ અને ક્લેક્ટર બોરોડેલે પણ કણબીઓના રીતરિવાજ બંધ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. આ કામમાં તેમણે ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ મિલમાલિક અને કડવા કણબી જ્ઞાતિના આગેવાન બેચરદાસ લશ્કરીની તેમજ પાટડી દરબાર શ્રી જોરાવરસિંહ તેમજ ઠાકરસિંહ પુજાસાની મદદ મેળવી. એમને એમની જ્ઞાતિના મેળાવડાઓ ભરીને લોકોનું લક્ષ સમાજ સુધારાઓ તરફ દોર્યું અને બાળલગ્નો તથા લગ્ન ખર્ચાથી જ્ઞાતિ, વ્યક્તિ અને કુટુંબીઓને કેટલું ભારે નુકસાન થાય છે, તે બાબત તરફ ધ્યાન દોર્યું. બોરોડેલે આજ કારણથી બેચરદાસ લશ્કરીને 'કણબીઓના એક મહાન નેતા અને સમાજ સુધારક તરીકે ઓળખાવ્યા છે.

ઉત્તર ગુજરાતના કડવા કણબીઓમાં પણ દૂધપીતીની ચાલ પ્રચલિત હતી. અત્યાર સુધી એવી માન્યતા હતી કે માત્ર લેઉવા પાટીદારોમાં આ પ્રથા હતી પણ ઐતિહાસિક પુરાવાઓથી તે હકીકત સાચી ઠરી છે કે બન્ને કોમમાં આ પ્રથા હતી. બેચરદાસને દૂધપીતીનો રિવાજ પ્રવર્તતો હોઈ ભારે દુઃખ થયું હતું. કારણ પહેલેથી તેમનું મન સ્ત્રી શિક્ષણ અને સ્ત્રી વિકાસ તરફ લાગેલું હતું. પોતે પાછા દયાળુ હતા તેમને મન લેઉવા કણબીનો ભેદ ન હતો. તેઓ આ પ્રથા સમગ્ર પાટીદાર કોમમાંથી નાબૂદ થાય તે માટે ઝઝૂમ્યા માટે તે સમાજ સુધારક બની શક્યા. તેમણે ૧૮૭૦નો એક્ટ ૮ ઉત્તર ગુજરાતના કણબીઓને લાગુ પડે તે માટે પ્રયાસો આદર્યા અને આ કાર્ય માટે ખાસ કરી સહી ઝુંબેશ ચલાવી. તેઓ ખાસ ઓગસ્ટ ૧૮૭૦માં આ કામ માટે જ પુના ગયા. તેમણે સહી ઝુંબેશનાં કાગળિયાં ગર્વનરશ્રી ફિટજાલ્ડને બતાવ્યા. આથી ગવર્નરે સયાજી ગાયકવાડની મદદ દ્વારા આ કાયદાને કડવા કણબી જ્ઞાતિને લાગુ પાડવાનો હુકમ કર્યો.

૧૮૭૦ના કાયદા પછી દૂધ પીતીની ચાલ ફોજદારી ગુનો બન્યો. આમ દૂધ પીતીની ચાલના રિવાજ પાછળ માત્ર કુલીનશાહીની સામાજિક પ્રતિષ્ઠા અને આર્થિક પરિબળો તેમજ સામાજિક પરિવર્તન જવાબદાર હતું.

૩૦ ઓક્ટોબર ૧૮૫૦નું જાહેરનામું કડવા કણબીઓનો અસહકાર :

આગળ આપણે જોઈ ગયા કે ધર્મશાસ્ત્ર અનુસાર ઊંચા કુળવાન કુટુંબમાં કન્યા આપવાનો મોહ હજુ ઓછો થયો ન હતો, એટલું જ નહીં પણ ખાનદાન કુલીનોના પૂજકો દેસાઈ, અમીનો અને જમીનદારો પોતાની દીકરી સાસરે જઈને ખૂબ જ સુખી થાય તે જોવાને બદલે બાપથી સવાયું કરી દેખાડવાની મિથ્યા મોટાઈને ખાતર કુલીનતાને કાયમી બનાવી દેવાનો ધંધો લઈ બેઠા. દસકોશી ભાલ વગેરે સ્થળોના પાટીદારોએ પણ પોતાની કન્યાઓ આપવાની પ્રથા ચાલુ રાખી. ચાંલ્લા-ચુડીનાં ખર્ચ વધ્યાં. આમાં બાળકીઓની દશા દયાજનક થઈ પડી. મરણ પ્રમાણ વધી ગયું. તપાસ ચાલ્યા બાદ નામદાર સરકારને જણાયું કે આ કોમના લગ્ન ખરચાઓ ઓછા કરવા જોઈએ. આ વાતને સઘળા કણબીઓએ ટેકો આપ્યો. જેથી નામદાર સરકારે એક જાહેરનામા દ્વારા નીચે પ્રમાણેના લગ્ન ખરચના નિયમો ઠરાવ્યા :

જાહેરનામું

સરકાર એડવર્ડ લાઈટ જેન્કીસ સાહેબ એસ્કવાયર એક્ટિંગ મેજિસ્ટ્રેટ જિલ્લે અમદાવાદના આ ઉપરથી કડવા કણબીની નાતના સર્વે લોકોને જાહેર ખબર આપે છે જે તમારી નાતમાં વિવાહ કરવાનો એવો રિવાજ છે, કે મોજે પાટણ પરગણના ઊંઝા ગામમાં તમારી કુલદેવી છે, તેમની પાસે દસ-અગિયાર વર્ષે વિવાહ કરવાની રજા લેવા, ચિઠ્ઠીઓ નાંખો છો ત્યારે રજા આવે તે વર્ષમાં વિવાહ કરવાનું થાય. આ ચિઠ્ઠીઓ દસ વર્ષની અંદર નાંખતા નથી, માટે એક મહિનાની છોડીથી તે અગિયાર વર્ષની હોય ત્યાં સુધી તમામ છોડીઓને પરણાવી દેવી પડે છે અને વિવાહની ફસલ હાલ નજીક આવી છે. સને ૧૮૪૮ની સાલમાં મેજિસ્ટ્રેટ આજસ ફોસેટ સાહેબના વખતમાં તમોએ લખત કરી આપ્યું છે જે ઉપરથી ઠરાવ થયેલો તે કાગળો તપાસતાં માલૂમ પડ્યું જે ''સંવત ૧૯૦૧-૨ની સાલમાં તમારી નાતનું વસ્તીપત્રક કર્યું તે વખતે કુલ મરદ ૩,૨૯,૬૦૧ છે ને ઓરતો ૨,૬૨,૪૦૮ છે. તેથી મરદ કરતાં ઓરતો ૬૭,૧૯૩ કમી થાય છે આ બે સાલમાં નવી પેદાશ તરીકે ૧૦૦ મરદે ૭૯ દીકરીઓ માલૂમ પડે છે. જેથી સેંકડે ૨૧ ટકા જેટલી દીકરીઓ ઓછી જણાય છે. આ ઉપરથી મુકરર અંદેશો રહે છે કે મરદ અને ઓરતોને એટલો મોટો તફાવત જોઈએ નહીં, પણ ખ્યાલમાં આવે છે કે છોકરીઓની જોઈએ તેવી સંભાળ રાખી તેમને ઉછેરતા નથી, બચાવતા નથી, માટે પેદાશ કમી જણાય છે.''

ઉપર મુજબ તપાસ કરતાં માલૂમ પડ્યું છે માટે આ જાહેરનામું કાઢી સરવે લોકોને ખબર આપવામાં આવે છે કે તમોએ સને ૧૮૪૮ની સાલમાં જે કરાર લખી આપ્યો છે તે ઠરાવ હાલ પ્રસિદ્ધ કરી જે મુજબ ચાલવાને માટે તમને ફરમાવવામાં

આવે છે; તેની વિગત નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) વરનો ચાંલ્લો રૂ. ૧ થી તે રૂ. ૨૦૦ સુધી પોતપોતાના કદ પ્રમાણે કન્યાનો બાપ આપે અને વરનો બાપ લે, તે ઉપરાંત કાંઈ લે નહીં, ચાંલ્લાના દર સેંકડે ૭ ટકા પ્રમાણે મહીમાટલાના કન્યાનો બાપ રોકડા આપે અગર મહીમાટલું આપે.

(૨) વર પરણવા આવે ત્યારે નાળિયેરના પૈસા આપે તેના જાનવાળાને નાળિયેર આપે, પણ પહેરામણીના દર સેંકડે ૫ રૂપિયાથી વધારે લેવા નહીં.

(૩) ચોરીમાં પરણવા બેસે ત્યારે કન્યાદાનમાં વરને ચાંલ્લો કરી સોનાના દાન તરીકે દર સેંકડે રૂ. ૫ મુજબ કન્યાનો બાપ આપે અને તે જ પ્રમાણે વરનો બાપ કન્યાને ચાંલ્લો કરી ગોરણીના આપે.

(૪) શહેરની કન્યાનો બાપ તેને સાસરે મોકલે ત્યારે પગેપયણાના રૂ. ૧ થી ૭ અને ગામડાની કન્યાનો બાપ ગમે તે આપે પણ વરના બાપે રૂ. ૭ ઉપરાંત હક્ક કરીને લેવું નહીં.

(૫) પરણેલી કન્યાની ઉંમર ૩૦ વર્ષની થાય ત્યાં સુધી તેના ધણીએ બીજી ઓરત કરવી નહીં. ત્રીસ વર્ષની અંદર તે લૂલી, લંગડી હોવાનું પાકું કારણ જણાય તો નાતના જે આગેવાનો નાતનો વહીવટ કરતા હોય તેમનું સર્ટિફિકેટ લઈને બીજી ઓરત લાવવી. કદાચ ત્રીસ વર્ષ ઉપરાંતની ઓરતને ફરજંદ ન થાય તો તેને દુઃખ નહીં દેતાં નીચે મુજબ પાળવી :

(૧) કોઈ આદમી બીજી ઓરત લાવે ત્યારે પ્રથમની કન્યાના બાપે જે ચાંલ્લો ભર્યો હોય તેટલી કિંમતનું તેને જરીઆત (દાગીના) આપે. તે સિવાય તેને ધાન-લૂગડાંના દર વર્ષે રૂ. ૩૨ પ્રમાણે આપે. આ પ્રમાણે કન્યાના ધણીના કબજે રહે ત્યારે આપવું અને તે ગુજરી જાય ત્યારે તેના જરીઆત (દાગીના) ઉપર તેના ધણીનો વારસો છે. બીજી ઓરત લાવે ત્યારે પ્રથમની ઓરતને નાતરે જવાની મરજી હોય તો જરીઆત-ઘરાણું આપવું નહીં પણ ધણીની મરજી હોય અને તે નાતરે જાય ત્યારે પ્રથમનો ચાંલ્લો લઈને જાય અને ધણી રજા ન આપે તો ઉપર મુજબ ઘરાણું તથા ધાન-લૂગડાં લઈને ધણીના કબજામાં રહે.

(૨) કોઈ કન્યાના બાપે પરણાવતી વખતે ચાંલ્લો આપ્યો ન હોય તેવી કન્યા ઉપર તેનો ધણી બીજી કન્યા પરણે કે નાતરાની લાવે તો પ્રથમની કન્યાને તેનો ધણી રૂ. ૧૦૦ જરીઆતના કરીને આપે તથા ઉપર મુજબ ધાનલૂગડાં આપે.

સદરહુ કરાર તમારી નાતના મુખ્ય લોકોએ લખી આપ્યો છે, તે મુજબ તમારી નાતના સર્વે લોકોએ ચાલવું જોઈએ કે જેથી ખરાબ રિવાજો એકદમ બંધ થઈ જાય. લોકો આરામથી રહે અને છોકરીઓ ઉછેરવાની સઘળા કાળજી રાખે. ઉપર મુજબ પહેરામણી વગેરે જે લખ્યું છે તે કરતાં ઓછું આપવા-લેવાને તમો મુખત્યાર છો પરંતુ વધારે લઈ શકાશે નહીં. આ જાહેરનામામાં લખ્યા મુજબ ન ચાલતાં ઉપરના

કરારથી કોઈ જાસ્તી કરશે તો તેને સને ૧૮૨૭ના કાયદા ૧૪માંની કલમ ૧ની પેટાકલમ ૭ મુજબ ગુનેગાર ગણીને સજા કરવામાં આવશે.

તા. ૩૦મી ઓક્ટોબર સને ૧૮૫૦

રજૂ-હરષદરાય મહેતાબરાય ...

ચીટનીસ સાહેબની અંગ્રેજી સહી

ઉપર પ્રમાણે જાહેરનામા કાઢી સર્વે પ્રજાને વખતસર ચેતવણી આપી તથા પોલીસ ઓફિસરોને પણ તેની ખબર રાખવા યોગ્ય સૂચનાઓ કરવામાં આવી, પરંતુ આ ધારાનું જાણવા જેવું કંઈ સંગીન ફળ આવ્યું હોય તેમ લાગતું નથી. જ્યાં સુધી અમુક વર્ગને જ જન્મથી કુળવાન ગણી તેમનાં ગમે તેવાં લક્ષણો હોવા છતાં તેમને જ મોં માંગ્યા પૈસા અને પુત્રીઓ આપવાનું ભયંકર મિથ્યાભિમાન વિદ્યારૂપી સૂર્યના ઉદયે કરીને કડવા કણબી આલમના મોટા વિભાગના મનમાંથી નષ્ટ થાય નહીં, ત્યાં સુધી દયાળુ સરકાર અથવા જ્ઞાતિની કોઈ સત્તા કાયદાકાનૂનો ઘડે તો પણ તેવા કાયદાઓ યથાર્થ રીતે અસર કરી શકે નહીં. લગ્ન પાછળની હદ ઉપરાંત વધી ગયેલા ખરચો ઘટાડવાના ઠરાવો ઉપર જે જે કુલીન ગૃહસ્થોએ હાથ મુચરકા આપ્યા હતા, તેઓ પોતાની કબૂલતો વિવાહ આવ્યા ત્યારે પાળી શક્યા નહીં. કુલીન વર પક્ષવાળાની સંખ્યા અન્ય સંખ્યાના પ્રમાણમાં ઘણી સાંકડી હોવાથી દર લગ્નસરાએ વરપક્ષવાળા કન્યાઓના પિતા પાસેથી વધુ વધુ પૈસા માગે, અને ગરજવાન માણસો ઉપરાઉપરી પડીને આપે તેમાં કોનો દોષ સમજવો? આવાં કારણોને લીધે અલ્પ સમયમાં વિવાહપ્રસંગ આવ્યો ત્યારે લગ્ન ખરચો ઘટાડેલી મર્યાદા પ્રમાણે રહી શક્યા નહીં, તેથી વિવાહમાં મોટી મોટી રકમો લઈને હોંશે હોંશે વરના બાપ વરને પરણાવી આવી રાજી થયા, અને ઉભય પક્ષની છૂપી સંમતિથી થયેલ ગુન્નાની ખબર પડી નહીં, તેમ અધિકારીઓથી પણ કોઈની ફરિયાદ વિના પુરાવાની ગેરહાજરીમાં કોઈની કંઈ તપાસ થઈ શકી નહીં, એટલું સઘળું કામ નિર્વિઘ્ને પાર પડી ગયું, તો પણ થયેલા કાયદાની એક કલમ એવી હતી કે પ્રથમની સ્ત્રીની અમુક વય થયા પહેલાં બીજી સ્ત્રી કરવી નહીં, જેથી દશે વર્ષે જ્યારે બીજા વિવાહ આવ્યા ત્યારે પડી ગયેલી પરંપરાને લીધે જે પિતાઓ ધનની લાલસાથી એક બાળક વધૂની હયાતીમાં પોતાના પુત્રને ફરી પરણાવી આવ્યા તે, આ કલમના ભંગનું પ્રત્યક્ષ ભાન થઈ શકે તેમ હોવાથી, ઉઘાડા પડ્યા સિવાય રહ્યા નહીં. સને ૧૮૪૮ના ઠરાવોએ ગત વિવાહ પ્રસંગે કોઈને વ્યવહારુ સ્વરૂપ પ્રકાશી બતાવેલું નહીં, તેથી કેટલાક તો તે ઠરાવની હયાતી વિષે જ અજ્ઞાત હતા. એટલે ફરીથી જ્યારે સને ૧૮૬૦માં વિવાહ આવ્યા ત્યારે તેની કોઈએ પરવા કરી નહીં, અને બીજીવાર છોકરા પરણાવવાના બનાવો બન્યા. આવા પ્રસંગે પુષ્કળ પૈસા ખરચી પુત્રીઓને પરણાવનાર પિતાઓ ગુસ્સે થાય તે સ્વાભાવિક છે. તેમાંના એક જણે તરત મેજિસ્ટ્રેટને ત્યાં ફરિયાદ નોંધાવી એટલે પુરાવો પ્રત્યક્ષ હોવાથી મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબે વરના પિતાને તેના ગુના બદલ શિક્ષા કરી, જેના ઉપર

ધારાશાસ્ત્રીઓની સલાહ મળ્યા પ્રમાણે પુત્રના પિતાએ ડિસ્ટ્રિક્ટ જજ સાહેબને અપીલ કરી. જ્યાં કાયદાના બારીક પુરાવાની ખામીને લીધે તેને થયેલી સજા રદ કરવામાં આવી. ન્યાયના દ્વારમાં પણ કણબી બાળાઓનાં દુબળાં નસીબ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યાં. જજ સાહેબના આ ચુકાદાથી મહાભયંકર પરિણામ આવ્યું, તે એ કે અનેક મુશ્કેલીઓ વડે પાસ થયેલો આખો ઠરાવ કલમના એક ફટકાથી મૃતઃપ્રાય થઈ પડ્યો અને ફરીથી દસ વર્ષ સુધી તેને કોઈએ સાંભળ્યો નહીં. ઈ.સ. ૧૮૪૮માં થયેલ ઠરાવોની ઈ.સ. ૧૮૬૦માં આ દશા થતાં કોઈપણ પ્રકારના બંધનની ગેરહાજરીમાં આખી જ્ઞાતિ કન્યાઓ આપવા-લેવામાં તથા પૂરતની બાબતમાં તદ્દન નિરંકુશિત બની ગઈ, તેથી કન્યાઓના મિથ્યાભિમાની પિતાઓ પાસેથી નીડરપણે પુષ્કળ પૈસા કઢાવવામાં આવ્યા. આ સ્થિતિ થવાથી ફૂલનો દડો અને બાંયવરની રૂઢિ જેનો આશ્રય લેવામાં આવતો, તેનો સઘળા ભાગોમાં છૂટથી લાભ લેવાવા લાગ્યો. આવી અગવડભરી દશામાં એ સમયે પણ કણબીઓમાં એક એવી માન્યતા હતી કે, છોકરીને કદી ફૂલના દડે કે બાંયવરથી પરણાવી વિવાહ આવે તે વિતાવી શકાય, પરંતુ પુત્ર કુંવારો રહે તો કુળને ખરેખર લાંછન લાગે અને હજારો રૂપિયાના ખરચે જમાવેલી બાપદાદાની આબરૂ એકે સપાટે ધોવાઈ જાય. આવા વિચારોને લીધે કન્યાઓને કુંવારી રાખી ગમે તે ખરચે પણ વિવાહની નિર્માણ થયેલી તિથિએ પોતાના પુત્રોને પરણાવવા સહુ કોઈ એકે પગે થઈ રહ્યા. છોકરીઓના માવિતરોની બેગરજુ સ્થિતિમાં પૂરતનું કોઈ પૂછતું કે સંભળાતું પણ નહીં. પરંતુ ઉલટું પુત્રોના પિતા તરફથી કન્યાઓના બાપને માંડવા ખરચના નામે રૂપિયા અપાવા માંડ્યા અને તે કન્યાઓના પિતાઓએ છૂપા છૂપા સ્વીકારી પુત્રીઓ પરણાવીને યશ ખાટવા માંડ્યા. આવી રીતે ભયંકર કન્યાવિક્રય થવા લાગ્યો. ગૃહસ્થો પુત્રોને પૈસાના બળથી કન્યાઓની તાણ પડી નહીં પણ ગરીબના પુત્રો અવસરસર પરણી શક્યાં નહીં, ત્યારે વચલા વર્ગના માણસોએ વિચાર કર્યો કે જો આપણા જથ્થાની કન્યાઓ બહાર નહીં દેતાં માંહાંમાંહે આપીએ તો આ દશા ભોગવવી પડે નહીં જેથી ચાણસ્મા વગેરે ગામો, પાટણવાડો, દંઢાવ્ય વગેરે દરેક સ્થળે ગોળ થઈ ગયા, એટલે દશકોશી ભાલના પાટીદારોએ પણ પાછળથી વિચાર કરી કેટલીક છૂટછાટ સાથે પોતાનો ગોળ બાંધ્યો અને અંદરોઅંદર કન્યાઓ લેવાદેવા માંડી. જ્ઞાતિની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરનાર સહેજે સમજી શકશે કે આવા ગોળ થઈ જવાથી તથા કન્યાવિક્રય ચાલવાથી એક જ તિથિએ લગ્ન કરનારી જ્ઞાતિના ગરીબ વરરાજાઓની કેવી દશા થઈ હશે?

કન્યાવિક્રય ટાળવા અને ગરીબ જ્ઞાતિબન્ધુઓનું દર્દ ફિટાડવા માટે સઘળા જથ્થાના આગેવાનોએ મળી ગોળ કર્યા અને ઉપરના વિભાગમાં જતી કન્યાઓ અટકાવી, પરંતુ પાટીદારોએ આ તો વાધરડી માટે ભેંસ કાપી નાખવા જેવું કર્યું, કારણ કે કન્યાવિક્રય બંધ કરી ગરીબનાં છોકરાં વરાવવાના ઉપાય તરીકે તેમણે કન્યાઓ ઉપરના વિભાગમાં જતી અટકાવવાના ગોળ કર્યા, તો નીચેના વિભાગમાંથી આવતી

કન્યાઓનો તેઓ લાભ લઈ શકવાની સ્થિતિમાં મુકાયા, અને કન્યાઓ લેવા-દેવાની મર્યાદા ટૂંકાઈ ગઈ. છતાં પણ સઘળાં બાળકોને નિર્માણ થયેલી તિથિએ પરણાવી દેવાં જોઈએ તે રૂઢિની સહાયથી તે વખતે તેમની આફતનો અંત આવ્યો હોત અને સૌના પુત્રો વગર આફતે પરણી શક્યા હોત, પરંતુ કન્યાના પિતાઓને ફૂલના દડા તથા બાંયવરની રૂઢિનો લાભ મળી શકતો હતો, અને પુત્રોને પરણાવવા ઇચ્છતા પિતાઓને ફૂલની દડીએ પરણાવવાનો લાભ મળતો નહોતો, તેથી કન્યાઓ મેળવવાની મુશ્કેલી ઊભી ને ઊભી જ રહી, એટલે કન્યાવિક્રયનો દુષ્ટ રિવાજ વધારે ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરી રહ્યો. આ દશા થવાથી ઊલટું ધારવા કરતાં બૂરું પરિણામ આવ્યું. ગરીબ-ગુરબાનાં સંતાનોના સંબંધ સાંધી દેવાનો પરોપકાર કરવા કરેલા ગોળથી તો ઉલટો કન્યાવિક્રય વધી પડ્યો અને પૈસાદારના જ પુત્રો ઘૂઘરે રમવા લાગ્યા. તેમને કન્યાઓ મળી શકી અને ગરીબના બિચારા વાંઢા રહી ગયા તેથી આ આફતનો સમસ્ત જ્ઞાતિને ભયંકર અનુભવ થયો. જોકે ગોળ કરનારાઓએ પણ દેસાઈ તથા અમીનોને કન્યાઓ દેવા જેટલી છૂટ રાખી હતી, પણ તેથી તેમના માંહેના ધનિકવર્ગને આ આફતનાં કડવાં ફળ ચાખવા પડ્યાં નહીં, પરંતુ તેમનાં ગરીબ કુટુંબીઓ અને શહેરીઓ તથા કુલીનોને પણ આ આફતમાંથી સારો હિસ્સો મળ્યો.

યોગરદમથી જ્ઞાતિની આ ભયંકર અવ્યવસ્થિત સ્થિતિના ચિતારની ચોંકાવનારી વિગતો તે વખતના ધર્મમૂર્તિ પાટડી દરબારશ્રી જોરાવરસિંહજી સાહેબને પહોંચાડવામાં આવી તેથી તથા બીજા પણ કેટલાંક કારણોથી જ્ઞાતિની દાઝદિલે ધરી તેઓશ્રીએ સને ૧૮૬૯ના ફેબ્રુઆરી માસમાં પોતાના પાટનગર પાટડી મુકામે જ્ઞાતિ સુધારાના ઠરાવો કર્યા જેનું સવિસ્તર વર્ણન નીચે આપવામાં આવ્યું છે.

પાટડીનું સંસ્થાન : દરબારશ્રી જોરાવરસિંહજીએ કરેલા કડવા કણબીની જ્ઞાતિમાં દીકરીઓનાં સંરક્ષણ સારુ નિયમો

દરબારશ્રીએ જ્યારે સર્વ હકીકત જાણી ત્યારે તેમણે બેચરદાસને ભલામણ કરી પોતાની વગનો અમલદારોમાં ઉપયોગ કરી કડવા કોમ માટે કેટલાક કાયદાઓ બ્રિટિશ સરકાર પાસે કરાવવા આગ્રહ કર્યો. તેમણે દરબારશ્રીને આ બાબતમાં પૂર્ણ સહકાર આપ્યો. બન્નેએ મળી કેટલાક કાયદાઓ કરાવ્યા જે કણબીઓના વિકાસ માટે ઉપયોગી નીવડ્યા. આપણે કડવા પાટીદાર જ્ઞાતિ સુધારણાની પ્રવૃત્તિમાં તે સમય ગાળામાં કામ કરનાર બે વિભૂતિઓ દરબારશ્રી જોરાવરસિંહ અને બેચરદાસ લશ્કરી તરફ આપણું ધ્યાન જાય છે, પરંતુ અત્રે આપણે એ વાતની નોંધ લેવી જોઈએ કે કડીના અમીનોમાં (ગોઝારિયાના અમીનો)માં મૂળ પુરુષ નંદલાલ પ્રેમજીભાઈ અમદાવાદમાં વજીપરામાં રહેતા હતા. બાબી સરકારે તેમને 'અમીન'નો ખિતાબ આપ્યો હતો. તેઓ સંવત ૧૮૧૩માં અવસાન પામ્યા. તેમના પુત્ર કલ્યાણજીમાં પિતાના ગુણ ઊતર્યા હતા અને ગાયકવાડ સરકારમાં તેમની બોલબાલા હતી. કડી પરગણામાં તેમની હાક હતી. શ્રીમંત આનંદરાવને તેઓએ મદદ કરી મલ્હારવાની

સામે કડીનો કબજો મેળવવાનું આ યુદ્ધ થયું હતું. બીજી બાજુ અંગ્રેજી મુંબઈના ગવર્નર મે. ડન્કન પણ લશ્કરી મદદ લઈને આવ્યો. કલ્યાણજીભાઈની વ્યૂહરચનાથી તે ખુશ થઈ ગયો. કડીનો કિલ્લો લેવામાં તેઓએ વીરતા બતાવી અને નામના મેળવી. આ રાજભક્તિ માટે તેમને ખૂબ ઇનામ અને ગામ મળ્યાં. પોતાને ત્યાં લગ્ન હતાં ત્યારે શ્રીમંત સરકારને આમંત્રણ કરેલું તેથી દીવાન બાબાજી આપાજી પધાર્યા હતા તે વખતે કલ્યાણજીએ પહેરામણીમાં એ માગ્યું કે અમારી જ્ઞાતિમાં લગ્ન દીઠ રૂ. ૧૧ લેવાય છે તે માફ કરો. પછી તે સદાને માટે માફ થયો.'

આ ઉપરથી સુધારાની શરૂઆત કલ્યાણજીએ કરી તેમ કહી શકાય. આ વાત ઈ.સ. ૧૮૧૧ના અરસામાં બની હતી.

પાટડી સંસ્થાના કડવા કણબીઓના રાજવીનું સંસ્થાન અને વસો (પહેલા ઢસા હતું) લેઉવા કણબીઓનું તાલુકદારી ગામ હતું. વીરમગામ દેસાઈ ભૂષણદાસથી જાણીતું બનેલું હતું.

પાટડી સંસ્થાની સ્થાપના વિશે કેટલીક દંતકથાઓ ચાલે છે. છતાં અણહિલવાડના ચાવડા અને સોલંકી રજપૂત રાજાઓના નામ સાથે અહીંના કિલ્લાનો ઇતિહાસ જોડાયેલો છે. આ પ્રદેશ ઝાલાવાડ નામે ઓળખાતો. બોમ્બે ગેઝેટિયર વૉ. ૪, પાના ૩૪૫ અને રાસમાળા-ભાગ ૧ તેમજ બો. ગેઝેટિયર, વૉ. ૧ (અ.નં. ૩૩૭-૩૩૪૫૨) આ અંગે માહિતી આપેલી છે. પાટડીમાં દેસાઈઓની વંશાવળી શરૂ થઈ તેમાં ધ્રાંગધ્રામાં વકીલાત કરતા અમરસિંહ દેસાઈભાઈ (જ્ઞાતિ આખ્યાનકાર) તેમજ જીભાઈ કેવળદાસ આ ખાનદાનના વારસો છે.

દેસાઈશ્રી વખતસિંહજીની કારકિર્દી ઘણી ઊજળી હતી. ૧૮૨૮ની લડાઈઓને કારણે પાટડી સ્ટેટ આર્થિક રીતે નબળું પડી ગયું. ત્યારબાદ કુંવર હરિસિંહજી સં. ૧૮૮૫માં ગાદી પર આવ્યા. દેસાઈ હરિસિંહજીને સંતાન ન હતું, એટલે તેમની રાણીઓએ ખટપટ કરી પણ ફાવ્યાં નહીં, એટલે તેમણે રાજ્યના અગત્યના કાગળોબાળી નાંખ્યા. તેમના ભાઈ કુબેરસિંહજી ગાદી પર આવ્યા. તેમના અવસાન પછી દેસાઈ જોરાવરસિંહજી ગાદી પર આવ્યા જે ધર્મપ્રિય અને પ્રજાપ્રિય હતા, સુધારાવાદી હતા, શિક્ષણના ખૂબ હિમાયતી હતા. તેઓએ તે જમાનામાં ગુજરાત કૉલેજમાં રૂ. ૧૦,૦૦૦નું દાન આપેલું હતું. કુલીનવર્ગમાં તે જમાનામાં કન્યાઓ દેવાથી ખૂબ ખર્ચાઓ થતા એટલે તેઓએ સુધારા કરવા ન્યાત બોલાવી હતી. તેઓ ૧૮૭૫માં અવસાન પામ્યા. ત્યારબાદ તેમના પુત્ર હિંમતસિંહજી ગાદી પર આવ્યા જે બાહોશી માટે જાણીતા હતા અને ઉત્તમ અશ્વપારખુ હતા. ઈ.સ. ૧૮૮૪માં તેઓનું અવસાન થયું હતું, તેમને સંતતિ ન હતી. તેમના ભાઈ ત્યારબાદ નામદાર સૂર્યમલસિંહજી ગાદી પર આવ્યા, તેમણે પણ દાનનો મહિમા ચાલુ રાખ્યો. વિક્ટોરિયા જ્યુબિલીના પ્રસંગે તેમણે ખૂબ ખર્ચ કર્યો તેમજ રાજવીઓ અને તાલુકાદારોને મિજબાની આપી હતી. દરબાર બોર્ડિંગ પણ બંધાવવા દાન આપ્યું. કૂવા, દવાખાનાં,

નિશાળ, તળાવો, ધર્મશાળાઓ બંધાવી હતી. દુકાળમાં પણ તેમણે ખૂબ રકમ આપી હતી. તેઓએ પણ તેમના પૂર્વજોની જેમ સંવત ૧૯૬૮ (૧૯૧૨)માં જ્ઞાતિ મેળાવડો કરી લગ્ન આગેવાનોને બોલાવી લગ્નની તકરારોમાં જણાવી દીધું કે હવે લગ્નની મર્યાદા છૂટી થઈ ગઈ છે માટે વિચાર સુધારો કરવાની જરૂર છે. "શ્રી કડવા પાટીદાર હિતવર્ધક મંડળ"ની સ્થાપના માટે પંદર હજાર રૂપિયા તેમણે આપ્યા હતા.

કડવા કણબીની જ્ઞાતિમાં દીકરીઓના સંરક્ષણ સારુ નિયમ :

પાટડીના દરબારશ્રી જોરાવરસિંહજીને ત્યાં સમસ્ત કડવા પાટીદારો એકઠા થયા તેમાં બેચરદાસ લશ્કરી પણ હતા. તે વખતે જે કામકાજ થયું તેનો રેકોર્ડ પાટડી સંસ્થાનની લાઈબ્રેરીમાં સચવાયેલો છે જે પાછળથી તા. ૧લી ફેબ્રુઆરી ૧૮૬૯માં બે ચોપડીઓ રૂપે છપાયો હતો, એકમાં નામદાર દરબારમાં સાહેબનું ભાષણ અને અમદાવાદ તરફની જ્ઞાતિએ કરેલા ઠરાવો, અને બીજામાં કાઠિયાવાડના કડવા પાટીદારોએ જ્ઞાતિ સમસ્ત કરેલા ઠરાવો છાપવામાં આવ્યા છે, પરંતુ અહીં તેની મૂળ ભાષામાં જ રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. આ નિયમો ઘડવામાં અને પાછળથી તેનો અમલ કરાવવામાં બેચરદાસે ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો હતો.

ભાષણ

હમે પાટડી દરબારશ્રી જોરાવરસિંહજી સરવે આપણી મોટા જ્ઞાતિના ભાઈઓની આગના માગી નાત સમસ્ત પ્રત્યે ભાષણ નમનતાઈથી કરીએ છીએ. જે આપણી નાત રૂપી ગંગા તેડાવી તેનાં દરશન કરવાનો હમોને ઘણા દિવસથી મનોરથ હતો તે પૂરત કરવા આજરોજ તમો સરવે કિરપા કરી હમારે ઘેર પધારી હમોને દર્શન આપી પાવન કરી તેથી હમો પાવન થયા ને સઘળાને વિનંતી કરું છું જે :-

૧. આપણે સરવે ભાઈઓ એક સરખી પદવીના છીએ. નહાના-મોટાં કોઈ નથી. તેમ છતાં ઊંચા નીચા કહેવામાં આવે છે તેથી દીકરીઓનું સમરક્ષણ થતું નથી તે ભારે ખરાબી થવાનાં કારણો મારી સમજ પ્રમાણે હું જાહેર કરું છું તે વિશે સરવે ભાઈઓએ વિચાન આપી થતી ખરાબીને બંધ કરવા ઇલાજ કરવો જોઈએ ને ઊંચા-નીચાપણું કાઢી નાંખી સરવ એકસરખી રીતે વરતવું જોઈએ.

૨. પહેલું એ જે આપણી નાતમાં ગોળ બંધાઈ માથા સાટે માથું કંના દેવી એ ઘણું અઘટિત છે તે ચાલ બંધ થઈ આપણા વડીલોથી પરમપરા ચાલેલા ધારા પ્રમાણે ચાલવું જોઈએ.

૩. આપણી નાતમાં બીજે ઠેકાણે કંના વિકરે કરી એટલે કંનાના પૈસા લે છે એવું સાંભળવામાં છે એ મોટો અધરમ છે તે ચાલ કાહાડી નાંખવો જોઈએ.

૪. આપણી નાતમાં વગર કારણે કંના છાંડે છે તેથી ઘણાં માઠાં પરિણામ નીપજે છે તે ચાલ બંધ કરવો જોઈએ.

૫. આપણી નાતમાં નાતરાં કરવાનો જે ચાલ છે તે પૂરવેથી ચાલતો આવ્યો છે, પરંતુ હાલમાં આપણા ધરમશાસ્ત્રની રીતનું ઉલંઘન કરી બિનઅપરાધે નાતરાં

કરે છે એ ખરાબીનું મૂળ છે તેનો સુધારો થવો જોઈએ. બાયડી વરસ ૨૫ સુધી ઉંમરની થયા છતાં તેને ફરજંદ ન થતું હોય કિંવા રોગ વગેરે કારણથી ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવાને અશકત થઈ વગેરે પાકા કારણ વિના તેને છાંડી નાતરું કરવું ન જોઈએ ને કારણસર કરવું પડે તો તે બાઈના ખોરાક-પોશાક વગેરેનો બંદોબસ્ત તે જિલ્લાની નાતિના મુખીય માણસના અનુમત લેઈ થવું જોઈએ.

૬. આપણી નાતમાં વરનો ચાંલ્લો કેટલે એક ઠેકાણે લેવાય છે તે ચાંલ્લો ઓછોવધતો લેવાથી નાતમાં ઊંચાનીચાપણું ઘણું થઈ પડે છે. તે દુર કરવાનો એકસરખો વહીવટ ચલાવા ચાંલ્લા આપવા-લેવાનો એક નીમ થવો જોઈએ.

૭. આપણી નાતમાં વેવાઇ-વેવાણને તેડીને તેનાં સગાંવાહલાંને જોઈ રૂપિયા આપવાનો જે ચાલ ફેલી ગયો છે તેમાં ઘણી તરેહના વાંધા આવી કંનાને સાસરે વોળાવા-તેડવામાં નડતર થઈ ખરાબી થાય છે તેનો નીમ થવો જોઈએ.

૮. આપણી નાતમાં સગાઈ કરી રૂ. ૧ તથા સોપારી ૭ આપે છે. પછે વગર કારણે તે સગાઈ તોડે છે તે ન થવાનો બંદોબસ્ત થવો જોઈએ.

૯. આપણી નાતમાં લગ્ન કિંવા નાતરું થાય તે કંના તથા પુરુષ આપણી સ્વજ્ઞાતિનાં છે એવી ઠેકાણે ઠેકાણેના નાતના મુખીય માણસની વીદમાન ખાતરી કરી લીધા વગર ન થવું જોઈએ.

૧૦. આપણી નાતમાં ફૂલને દડે પરણાવાનો કેટલેક ઠેકાણે હાલ વહીવટ થઈ પડ્યો છે તથા બાઈ વર કરે છે અને કુંવારી કંના રાખે એ ખરાબ ચાલ બંધ થવો જોઈએ.

૧૧. નવમી કલમ જ્ઞાતિમાં વરનો ચાંલ્લો વગેરેનો નીમ સને ૧૮૪૮ની સાલમાં ઠરો છે, તે આધારે એક જ ઠરાવ કરવામાં આવે છે કે, જેથી કરીને ઊંચ ને નીચપણાની શંકા દૂર થશે.

(૧) લગ્નનો ચાંલ્લો રૂ. ૧ (એક)થી તે રૂ. ૧૯૯ (એકસો ને નવાણું) સુધી કંના તરફથી વર તરફ આપવા અને તે મુજબ વર તરફ લેવા તેમાં તકરાર કરવો નહીં, ને સગાઈ થયા પછીથી તે લગન થતાં સુધી કંનાની સાસુ-સસરા વગેરેને માટલી વગેરે હરેક બાબતના રૂપિયા આપવા પડે તે ચાંલ્લાની ઠરેલી રકમ પૈકીના જાણવા તે સિવાય જાસતી લેવું અગર દેવું નહીં.

(૨) લગન થતી વખતે વરઘોડામાં નાળિયેર વગેરે જે ઠેકાણે અપાતું હશે તે ઠેકાણે રૂ. ૧ થી તે રૂ. ૧૦ સુધી કંના તરફથી વર તરફ આપવા, પણ એવુ ઠરાવ્યું છે કે જે ઠેકાણે તે ચાલ નથી તે ઠેકાણે કાંઈ આપવું નહીં, અગર રૂ. ૧૦ની અંદર ગમે તેટલી ઓછી રકમ જે ઠેકાણે અપાતી હશે તે ઠેકાણે તે જ પ્રમાણેના આપવી પણ ઓછી રકમવાળાનો હક રૂ. ૧૦ સુધીનો આ કલમથી સમજવો નહીં.

(૩) લગનનું મુસાળું કરવાનો જે ઠેકાણે ચાલ હોય તે ઠેકાણે રૂ. ૧ થી તે રૂ. ૧૦ સુધી મુસાળું કરવું. તે ઉપરાંત રકમનું મુસાળું માગવાનો કોઈનો હક નથી, પણ જે ઠેકાણે ઉપરની રકમની અંદર ગમે તેટલી ઓછી રકમનું મુસાળું કરવાનો

ચાલ હશે તો તે ચાલ પ્રમાણે કરવું. વળી જે ઠેકાણે બિલકુલ મુસાળું કરવાનો ચાલ નથી તો તે ઠેકાણે આ કલમથી મુસાળું કરવાનો ચાલ થયો એમ સમજવું નહીં.

(૪) લગન થતી વખતે છેડે-પકડામણીનો રૂ. ૧ (એક)થી તે રૂ. ૧૦ (દસ) સુધી કંના તરફથી વર તરફ આપવા પણ તે ઉપરાંત વધારે રકમ લેવાનો વરનો હક નથી. પણ એવું ઠરાવું છે કે જે ઠેકાણે ઉપરની રકમની અંદર ગમે તેટલી ઓછી રકમ લેવાનો ચાલ હશે તે ઠેકાણે તે ચાલ પ્રમાણે વરતવું અને જે ઠેકાણે બિલકુલ ચાલ નથી તે ઠેકાણે આ કલમથી ઠરાવ થયો એમ સમજવું નહીં અને વર તરફથી કંના તરફ ઓઢણી આપવાનો જે ઠેકાણે ચાલ છે તે ઠેકાણે જેટલી રકમ આ કલમ મુજબ વર તરફ લીધેલી હશે તેટલો જ રકમ કંના તરફ આપવી.

(૫) મહી માટલાના કંનાનો બાપ વરવાળાને દર સેંકડે ચાંલ્લાના ઠરેલા આંકડાના રૂ. ૫ (પાંચ) પ્રમાણે આપવા.

(૬) પૂરતના કરી વરવાળાને વિદાયગીરીના કંનાના બાપ રૂ. ૧ (એક)થી રૂ. ૫ સુધી આપે.

(૭) પગે પરણાનાં રૂ. ૧ (એક)થી તે રૂ. ૭ (સાત) સુધી કંના તરફથી વર તરફ આપવા પણ જે ઠેકાણે તે હક લેવાનો ચાલ નથી તે ઠેકાણે આપવા નહીં. વળી ઉપર કહેલી રકમની અંદર ગમે તેટલી ઓછી રકમ લેવાનો જે ઠેકાણે ચાલ હશે તે ઠેકાણે તે ચાલ પ્રમાણે રકમ લેવી.

(૮) સીમંત થયા પછી કંનાને બાળક અવતરે પછી ઝીઆયડાને આણે રૂ. ૧ (એક)થી તે રૂ. ૧૧ (અગિયાર) સુધીનો રકમ લૂગડાં મળી વિદાય કરે તે બાબત જાસતી માગવાનો વરવાળાને હક નથી.

(૯) કોઈ સ્ત્રીને સાસરે વળાવ્યા પછી તે સ્ત્રી મરણ પામે તો તેના બાપ તરફથી થયેલું ઘરાણું તથા લૂગડાં તે સ્ત્રીને કાંઈ ફરજન ન હોય તો તે સ્ત્રીના બાપને આપવાં.

(૧૦) દસમી કલમ આપણી નાતમાં ઠેકાણે ઠેકાણે મુખીય પટેલિયા નાત-ભાઈઓએ ઠરાવી તેના નામની ઇંયાદિ દેસાઈશ્રી પાસે મોકલવી કે તે મંજૂર કરશે. અને જ્યારે કોઈ પટેલનું નામ ફેરફાર કરવાની જરૂર પડે તૈયાર પણ દેસાઈશ્રીની મંજૂરી લઈ કરવું.

(૧૧) અગિયારમી કલમ : આ ઠરાવથી જે માણસો ઊલટી રીતે ચાલશે તે દર એક માણસને વરસ ૫ ની મુદત સુધી નાતબહાર મૂકવા તથા પંચનો નજરમાં આવે તે ગુનેગારો લેવા અથવા એ બેમાંથી ગમે તે ઠરાવ કરવાને ઠેકાણે ઠેકાણેના મુખીય પટેલિયા મુખતિયાર છે પણ તે ઉપર બેરાજી થઈ દરબારશ્રીને જાહેર કરેથી ઠરાવમાં કામ જાતે કરવાને તથા ફેરફાર કરવાને તથા રદ કરવાને પાટડી દરબારશ્રીને અધિકાર છે અને આવી બાબતમાં જે રકમ લહેણી થાય તે વસૂલ કરવા સારુ ઠેકાણે ઠેકાણેના મુખીય પટેલિયા તથા પાટડી દરબારશ્રીનો સરકારમાં ફરિયાદ કરી અગર હરેક રીતે વસૂલ કરવાનો હક છે.

(૧૨) બારમી કલમ અગિયારમી કલમમાં બતાવેલી રકમ વસૂલ થયેથી તે રકમના ચોથા હિસ્સાના રૂપિયા કુળદેવી ઉમિયાજીના મંદિરમાં ધરમાદા વગેરેમાં વાપરવા. પાટડી દરબારશ્રી તરફ મોકલવા, અને બાબના રૂપિયા ઠેકાણે ઠેકાણેના મુખીય પટેલિયાઓએ નાતના સુધારામાં વાપરવા પણ તેનો બરાબર હિસાબ રાખવો.

(૧૩) તેરમી કલમ આ ઠરાવ પ્રમાણે ઠેકાણેના મુખીય પટેલિયાઓએ કરેલા ઠરાવ ઉપર તકરાર પડેથી અગર બીજા હરેક કારણથી પાટડી દરબારશ્રી ફેંસલો કરશે તે આખરનો સમજી એ ઉપર કોઈની તકરાર ચાલશે નહીં.

(૧૪) ચઉદમી કલમ આ નાતના સુધારાના કામમાં આ ઠરાવ સરકારમાં નોંધાવી જે મદદ લેવાની જરૂર હોય તે પાટડી દરબારશ્રીએ લઈ સંપૂર્ણ બંદોબસ્ત કરે તથા હવે પછી નાતના સુધારામાં જે જે બાબત વાજબી અને જરૂર જણાય તે તે બાબત વધારવાને તથા ઓછી કરવાને પાટડી દરબારશ્રીને સ્વતંત્ર પરવાનગી આપીએ છીએ અને તે પાટડી દરબારશ્રી જે પ્રમાણે કરશે તે અમો કબૂલ કરી તેમનો મોટો આભાર માનીશું.

(૧૫) પંદરમી કલમ માહા વદ ૫ વાર ગરેઉના રોજ જ્ઞાતિના ભાઈઓની મુલાકાત પાટડી દરબારશ્રીએ લીધે ને જ્ઞાતિના તમામ ભાઈઓએ નાતના સુધારાની ઇચ્છા બતાવી સ્ટાંપના કાગળ ઉપર સહી સાથે દસ્તાવેજ કરી આપો છે. માટે તે દિવસે માતાજી ઉમિયાજીની ઉજાણી જ્ઞાતિના તમામ માણસોએ કરી ખુશીમાં રહેવું ને ખેતી વગેરે ધંધા રોજગારનું કામ બંધ રાખી ઈશ્વરનું ભજન કરવું.

(૧૬) સોલમી કલમ આ બાબતના નાતના સરવે ભાઈઓએ સ્ટાંપના કાગળ ઉપર દસ્તાવેજ કરી આપેલો છે. તેની આ નકલ સરવે લોકોમાં જાણ થવા સારુ છપાવી પરગટ કરવામાં આવી છે.

(૧૭) સતરમી કલમ ઊંઝામાં માતા ઉમિયાજીનું મંદિર બાંધવા માંડેલું અધરું છે. તે પૂરું થવા સારું આપણા ભાઈઓએ મદદ આપવાનું ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ, તેને સારુ આપણી નાતના લગન ઠરશે તે વખત ઘટતો વિચાર થશે.

જે ઉમિયા માતાજી

દેસાઈ શ્રી જોરાવરસિંહજી કુબેરસિંહજી,

સવસ્થા, જિલ્લે પાટડી

જોગ લખતંગ, હમો નીચે સહી કરનાર પાટડી, વણોદ, દશાડા, બજાણા, લખતર, ધ્રાંગધ્રા, વઢવાણ, લીંબડી, મોરબી, કાઠિયાવાડ, મૂળી તથા વાંકાનેર વગેરે પરગણાં તથા ગામોના કઇંડવા કણબીની નાત જાડી પછેડીના પટેલિયા વગેરે નાત સમસતના જત અમોએ અમારી રાજીખુશી તથા અકલ હુશિયારીથી આ દસ્તાવેજ લખી આપીએ છીએ જે :-

(૧) પહેલી કલમ આપણી નાતમાં કોઈ શખસને નોતરું કરીને અગર લગ્ન કરીને બાઈડી લાવી હોય તો તે કંના પોતાની નાતની છે એવી પક્કી રીતે ખાતરી કરીને

લાવવી, અને ખાતરી કરી વગર લાગે તો તે કંના બીજી નાતની માલૂમ પડે તો તેને નાત બહાર મૂકવો અને તેની કોઈ શખસ મદદ કરે તો તેને પણ નાત બહાર મૂકવો. પણ એવું ઠરાવ્યું છે જે પાટડી દરબારશ્રીની નજરમાં આવે તો નજરાણા વગેરેના રૂપિયા લઈ નાતમાં લેવાનો ઠરાવ દરબારશ્રી કરે તો તે મુજબ તેને નાતમાં લેવો.

(૨) કલમ બીજી આપણી કઈડવા કણબીની જ્ઞાતમાં કોઈ શખસ નાતરું કરવા માગે તો તે નાતરું કરનાર શખસે રૂ. ૧ થી રૂ. ૩૦૦ સુધી ઓરતના બાપ તરફ આપવા એ સિવાય જાસ્તી રૂપિયા યા કીમતી વસ્તુ આપવી નહીં, તેમ ઓરતના બાપ વગેરેએ ઉપર ઠરાવેલા આંકડા સિવાય કાંઈ રકમ અથવા વસ્તુ લેવી નહીં. આ મુજબ ચાલવામાં કોઈ કસૂર કરે તો તેને વરસ ૫ સુધી નાતબાર રહેવું પડશે ને તે પછી રૂ. ૫૦૦ નાતને નજરાણાના આપશે તો તેને નાતમાં લેવામાં આવશે.

(૪) ચોથી કલમ આપણી જ્ઞાતમાં કોઈ કંનાનું સગપણ થયા પછી તે કંના અગર વર રોગથી લૂલા, લંગડા વગેરે થઈ પડે તો તેનો નિકાલ કરવા પરગણાના પાંચ પટેલિયાના વિદમાન નિકાલ કરવો ને તે પટેલિયા જે પ્રમાણે ઠરાવ કરે તે મુજબ ચાલવું. એ બાબતમાં જે શખસ કસૂર કરશે તે માણસને ૨૫૦ નાતમાં નજરાણાના આપતાં સુધી નાત બાહર રેહવું પડશે.

(૫) પાંચમી કલમ-હમો કઈડવા કણબીની નાતમાં આજની તારીખ અવલ કોઈ માણશે કંના અગર વરને સારુ સાટાંપેટાં કરાં હશે ને તે બાબતના દસ્તાવેજ લખેલા હશે તો તે મુજબ લેવાદેવા. પણ લખા સિવાયના હશે તો તે લેવાદેવા નહીં. ને હવે પછે કોઈએ સાટાંપેટાં કરવાં-કરાવવાં નહીં, ને એ કામમાં કોઈએ મદદ પણ કરવી નહીં. એ પરમાણે ચાલવામાં કોઈ માણસ કસૂર કરે તો તેને નાત નજરાણાના ૨,૨૦૦ આપતાં સુધી નાત બહાર રહેવું પડશે.

(૬) છઠ્ઠી કલમ-આપણી નાતમાં કંનાને પરણતી વેળા અથવા સગાઈ કરતી વેળા રૂપાની હાંસડી તથા કલ્લાં તથા સાંકળીના રૂ. ૮નું ઘરેણું વહુને કરવું એથી વધારે ઘરેણું કરવું નહિ. એથી ઊલટો ચાલશે તેને નાતના મુખી ઠરાવે તેટલી રકમ નાતને નજરાણું આપતાં સુધી નાત બહાર રહેવું પડશે.

(૭) સાતમી કલમ આપણી નાતમાં આ ઠરાવ થયા અવલ પરણેતની જે કંનાને કાંબીઓ તથા સાંકળાં તથા પોલારીયાં એ ઘરેણું કરેલું છે તે વર તરફ સોંપી દેવું, એ પરમાણે ચાલવામાં જે માણસ આળસાઈ ઇયા કસુર કરશે તો તેને ત્રણ મહિના સુધી નાત બહાર રહેવું પડશે. પછી રૂ. ૫૦ નાતને નજરાણાના આપે ત્યારે નાતમાં લેવામાં આવશે.

(૮) આઠમી કલમ આપણી નાતમાં કોઈ ઓરતના લગ્ન થાય તે વખત અથવા તે પહેલાં કંનાને ઘાઘરો તથા કાપડું તથા સૂતર, ચૂંદડી પાકા રંગની એ રીતે ત્રણ લૂગડાં વરવાળા તરફથી કંનાવાળાને આપવા, અગર તેના અવેજમાં રૂ. ૧૦ વરવાળો આપે એટલે બસ છે. એ રીતે ચાલવામાં કોઈ કસૂર કરે તો તે માણસને નાતને રૂ. ૫૦ નજરાણાના આપતાં સુધી નાત બહાર રહેવું પડશે.

(૯) નવમી કલમ આપણી નાતમાં વહુ પુંખાતાની વખતે એટલે પહેલા આણાના વખતે રૂ. ૧૬ સાલ્લાના તથા રૂ. ૪ ગોરના તથા રૂ. ૧ ઝવારનો તથા રૂ. ૧ ચુંદડીનો એ રીતે રૂ. ૨૨ વરવાળાં કંનાને આપે તે સિવાય કાંઈ રૂપિયા ઈયા કીમતી વસ્તુ લેવીદેવી નહીં. એ પ્રમાણે ચાલવામાં જે કસૂર કરશે તેને રૂ. ૫૦ નાતમાં નજરાણાના આપતાં સુધી નાત બહાર રહેવું પડશે.

(૧૦) દસમી કલમ આપણી નાતમાં કંનાનું સગપણ થતી વખતે વર તરફથી રૂ. ૧ રોકડો તથા સાકર શેર ૧। કંનાને આપવી એ સિવાય જાસ્તી આપવું-લેવું નહીં. આ પ્રમાણે ન ચાલે તેને રૂ. ૧૦૦ નાતમાં નજરાણા આપતાં સુધી નાત બહાર રહેવું પડશે.

(૧૧) અગિયારમી કલમ આપણી નાતમાં કોઈએ સવેલી કંના (ધણી હયાત હોય તેવી) તથા દેવી નહીં, એ રીતે ચાલવામાં જે કસૂર કરશે તેને દસ વરસ સુધી નાત બહાર રહેવું પડશે, ને વાર પછી રૂ. ૧,૦૦૦ નાતમાં નજરાણાના આપેથી નાતમાં લેવામાં આવશે.

(૧૨) બારમી કલમ આપણી નાતમાં વર અગર વહુની હયાતીમાં ફરીથી લગ્ન ઈયા નાતરું કરવું નહીં, પરંતુ ફરજંદ થતું ન હોય એવાં કાંઈ જરૂરના કારણથી ફરી લગ્ન અથવા નાતરૂં કરવું પડે તો પોતાની નાતના મુખ્ય માણસ રજા આપે તો ફરી લગ્ન અથવા નાતરું કરવું પણ પરથમની બાઈડીને ધાનકપડાંને બંદોબસ્ત કરી લીધા વગર પરગણાના પટેલિયાઓએ બીજી બાઈડી કરવાની રજા આપવી નહીં, તેમજ ધણીની ફારગતિ લીધા વગર બાઈડીએ સચુડી નાતરે જવું નહીં, ને કોઈએ લઈ જવી નહીં, એ રીતે કરવામાં જે કસૂર કરે તેને ૨ વરસ સુધી નાત બહાર રહેવું પડશે ને ત્યાર પછી રૂ. ૫૦૦ નાતને નજરાણું આપેથી નાતમાં લેવામાં આવશે.

(૧૩) તેરમી કલમ આપણી નાતમાંના કોઈ માણસને બહારવટું એટલે કોઈનું જલેલ એટલે નુકસાન કરવું-કરાવવું નહીં એ રીતે ચાલવામાં જે માણસ કસૂર કરશે તેને વરસ ૧ સુધી નાતબહાર રહેવું પડશે તે તાર પછી રૂ. ૧૦૦ નાતને નજરાણું આપેથી નાતમાં લેવાશે.

(૧૪) ચૌદમી કલમ આપણી નાતમાં કોઈ માણસે પોતાના નાતીલા માણસ ઉપર અમદાવાદ રાખી પોતાના દરબાર અગર કોઈ અમલદારને નજરાણું અથવા સાકરના રૂપિયા આપવા કરી ઘર અગર ખેતરાં વગેરે જમીન નાતવાળાની લેવી નહીં, ને દરબાર અગર અમલદાર કોઈ કણબીની જાતના માણસને ગામમાંથી કાઢી મૂકે તો માસ ૧૨ સુધી રાહ જોઈ પછી તેની સાંતની જમીન લેવાને હરકત નથી, પણ ઉપરવટ થઈ લેવી નહીં, એ રીતે ચાલવામાં જે કસૂર કરે તેને રૂ. ૫૦૦ નાતને નજરાણું આપતાં સુધી નાત બહાર રહેવું પડશે.

(૧૫) કલમ પંદરમી આપણે કડવા કણબીની નાતમાં નાત બાબતની હક કોઈ તકરાર હોય તેની ફરિયાદ પરગણાંના નાતીલા પટેલો પાસે કરવી ને તેથી નિકાલ

ન થાય તો પાટડી આવી દરબારશ્રી પાસે કરવી અને પાટડી દરબાર જે રીતે ઠરાવ કરે તે કબૂલ કરવું. એ બાબતમાં પોતાના દરબાર ઇઆ કાંઈ અમલદારને રૂબરૂ દરબાર ઇઆ કાંઈ અમલદારના રૂબરૂ ફરિયાદ કરવી નહીં. એ જ રીતે જે શખસ ચાલે તો તે માણસે રૂ. ૧,૦૦૦ નાતમાં નજરાણાના આપતાં સુધી નાત બહાર રહેવું પડશે.

(૧૬) કલમ સોળમાં આપણે કડવા કણબીની નાતમાં આ સુધારાના ઠરાવ પ્રમાણે વહીવટ પોતપોતાના પરગણાના પટેલિયાઓએ ચલાવવો ને તેમનાથી કાંઈ કામનો નિકાલ નહીં થઈ શકે અગર તેના કરેલા ઠરાવ ઉપર બેમાંથી એક તરફ તકરાર પડે તો પાટડી દરબારને જાહેર કરી તે દરબારશ્રી જે ઠરાવ કરે તે પ્રમાણે ચાલવું એમાં જે માણસ કસૂર કરે તેને વરસ ૨ નાતબહાર રહેવું પડશે તથા રૂ. ૫૦૦ નજરાણું નાતને આપશે તારે નાતમાં લેશે.

(૧૭) સત્તરમી કલમ આપણી નાતમાં હવે પછી આ ઠરાવમાં સુધારો કરી ફેરફાર કરવા તથા કમી જાસ્તી કરવા તથા વખતે વખતે ઘટારત મુજબ ઠરાવ કડવા પાટડી દરબારશ્રી મુખતિયાર છે. દરબારશ્રીના પ્રમાણે જે ન ચાલે તેને દરબારશ્રી ઠરાવે તેટલી રકમ નાતને નજરાણું આપવાનું તે આપતા સુધી નાત બહાર રહેવું પડશે.

સુધારાના સમરાંગણમાં બેચરદાસ લશ્કરી :

લગભગ ચાલીસ હજાર માણસોની મોટી સંખ્યાએ મળી સર્વાનુમતે જ્ઞાતિ સુધારાના ઠરાવો કરી તે દસ્તાવેજ પર દરેક ગામોના આગેવાનોએ સહીઓ કરી હતી, તે વખતે સૌના હૃદયને ખાતરી થઈ થઈ હતી કે ગામોના આગેવાનોએ સહીઓ કરી છે એટલે જ્ઞાતિના રીતરિવાજો સરળ રીતે નિયમિત ધોરણે ચાલશે પરંતુ ભોળા કણબીઓને ખબર નહોતી કે દસ્તાવેજ પર સહી કરનાર આગેવાનોનાં મન શુદ્ધ ન હતાં. કુલીનશાહીનો ભમરો હજુ તેમને વળગેલો હતો. દોરડી બળે પણ વળ ન જાય તે રીતે તેઓ કશું છોડવા માનસિક રીતે તૈયાર ન હતા. પાટડીથી ઘેર ગયા અને અલ્પ સમયમાં વિવાહ આવવાના હતા. એટલે કુલીનોએ પોતાનું પોત પ્રકાશ્યું. દરેક પોતપોતાનાં સંતાનોના સવડ પ્રમાણે સગપણ કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યાં. ગામડાના આગેવાનો અને ભોળા કણબીઓએ તો પાટડીમાં થયેલા ઠરાવો પ્રમાણે વર્તન ચાલવવા માંડ્યું અને બીજાઓ પણ તે પ્રમાણે ચાલે તે માટે પ્રયત્નો શરૂ થયા, પરંતુ શહેર અને બીજા વિભાગના મોટા ગણાતા કુલીન અને જમીનદાર ગૃહસ્થોનો વર્ગ આ નિયમો તથા પોતાની કબૂલતોનો તરણાની માફક ભંગ કરવા માંડ્યો, અને પૂરત તરીકે પુષ્કળ પૈસા લેવા-દેવા માંડ્યા, જે ઘણું ખેદજનક હતું. ધર્મવીર રાજેશ્રી જોરાવરસિંહજીની હાજરીમાં હમણાં જ કબૂલ થયેલા આગેવાનો ઊંધી ચાલ ચાલવા લાગ્યા, અને ગેરવાજબી વર્તન કરવા લાગ્યા. આવા ગેરવાજબી વર્તનનું મુખ્ય મથક અમદાવાદ શહેર હતું અને વીરમગામ પાટડી વગેરે સ્થળોએ તેમના અનુયાયીઓ રહેતા હતા. સ્થિતિથી જે જે સજ્જનો દિલગીર થયા તેમાં અમદાવાદના રા.બ. શેઠ બેચરદાસ લશ્કરી મુખ્ય આગેવાન હતા. શહેરની પોળોમાં રહેતા આગેવાનો

આઢિયાઓ જે પોતાના પટેલો તરીકે ઓળખાતા હતા. તે અને ઊંઝાની બે પાર્ટીના આગેવાનો રા.બ. બેચરદાસ લશ્કરીને પોતાના પટેલ જ્ઞાતિના આગેવાન તરીકે સ્વીકારવા માટે તૈયાર ન હતા. ઊંઝામાં કેટલાક આગેવાનો તકસાધુ અને પાટલીબદલુઓ હતા. જ્યાં સ્વાર્થ હોય ત્યાં તેઓ જોડાઈ જતા.

બેચરદાસને શેઠાઇ કરવાનો શોખ ન હતો. તેમની પાસે એવો સમય પણ ન હતો, પરંતુ તેઓ ખરા હૃદયથી પટેલોમાં જ્ઞાતિસુધારા કરી સ્ત્રીઓ અને કન્યાઓની સ્થિતિ સુધારવા માગતા હતા. પરિણામે તેઓ યોદ્ધાના સ્વરૂપે સુધારા માટે મેદાનમાં આવ્યા. તેમની સામે આઢિયા એટલે પટેલો (કુલીનોનો દાવો કરનાર) તેમના પ્રતિસ્પર્ધીઓ બન્યા તેમાં ખાસ કરી સન ૧૮૮૦ના વિવાહ વખતે સામળદાસ પટેલ (ઊંઝા) બેચરદાસ લશ્કરીના પક્ષે હતા. ત્યાર બાદ પાટલી બદલી હતી. અમદાવાદના આઢિયાઓએ પોતાનો ગોળ જુદો જ બાંધી લીધો હતો. પટેલ પ્રાણજીવન ડાહ્યાભાઈ, રા. કાળિદાસ બોધા પટેલ, ચૂનીલાલ ચમનલાલ, ભગુભાઈ તરભોવન, બોગા ગગલદાસ, ચંદુલાલ માધવલાલ, હઉસાભાઈ દામોદર અને અન્ય બીજા આગેવાનો બેચરદાસની સુધારાની પ્રવૃત્તિઓના વિરોધીઓ હતા. એટલું જ નહીં બાળલગ્નોના હિમાયતીઓ હતા.

બેચરદાસે અમદાવાદના કુલીન વર્ગને બોલાવી યોગ્ય રીતે સમજાવ્યા, અને નક્કી કરેલા આંકડા કરતાં પોતાના પુત્રોના ચાંલ્લા તરીકે કંઈ પણ વધારે રકમ નહિ માંગવાનું કહ્યું. પણ તેઓએ કોઈપણ જાતના ખુલાસા નહીં કરતાં યથેચ્છ વર્તન ચલાવ્યું તેમજ પોતાની કડકાઇ બતાવી. એટલે રા.બ. બેચરદાસ નારાજ થયા અને તે હકીકત તેમણે ના. પાટડી દરબારશ્રીને જણાવી તેઓએ કુલીનોના વર્તનની ઝાટકણી કાઢી તેમજ તેમની સામે પગલાં ભરવા માટે પાટડી દરાબરશ્રીને વિનંતી કરી. એટલું જ નહીં પણ પાટડીને જાગીરદાર તેમજ કુલીન વર્ગને થયેલા ઠરાવો તોડી યથેચ્છ વર્તણૂક ચલાવતા અટકાવવાની અરજ કરી. ઉપરાંત આઢિયાઓ (પટેલિયાઓ)ની ધમકીને વશ ન થતાં અમદાવાદ ખાતેના આવા નિરંકુશિત વર્તન કરનાર અને રાખનાર વર્ગ વિરુદ્ધ એક મોટી હિલચાલ શરૂ કરી એટલું જ નહીં પણ પોતાને જોઈતી મદદ પૂરી પાડવા માટે પાટડીના ના. દરબારશ્રી અને પણ વિનવ્યું. પરંતુ બેચરદાસની આ અરજનું જાણવા જેવું પરિણામ આવ્યું નહીં, કારણ પાટડીના દરબારશ્રી ધર્મપ્રેમી હોવાથી જોઈએ તેટલી કડકાઈ પ્રજા સાથે બતાવી શક્યા નહીં, તેમજ પોતાનાં સગાંવહાલાં કુલીનોના પક્ષે હતા. એટલે પાટડી ખાતે થયેલા નિયમોના ભંગ કરનાર બન્ને વર્ગના લોકો જરા પણ અચકાયા નહીં, તેથી રા.બ. બેચરદાસે તળ અમદાવાદ શહેર અને આસપાસનાં ગામડાંના લોકો સાથે મળી, સને ૧૮૪૮માં થયેલી અને પાટડીમાં નક્કી કરેલા જ્ઞાતિહિતના ઠરાવો પાળવા - પળાવવા માટે જંગી હિલચાલ ઊભી કરી, અને સંવત ૧૯૨૫ નાચૈત્ર સુદ ૧૧ બુધવાર તા. ૨૪-૩-૧૮૬૯ના દિવસે ૫૦ રૂપિયાના સ્ટાંપ કાગળ ઉપર, પોતાની હિલચાલને સંમત સઘળા પાટીદારોની સહીઓ કરાવી તેમાં અમદાવાદ તળ અને ગામડાના મળી લગભગ ૬-૭ હજાર

માણસો હતા, તેમાં ઉત્તર ગુજરાત અને સુરત તેમજ વડોદરાના આગેવાનોની સહીઓ પણ હતી, તેમણે તૈયાર કરેલો દસ્તાવેજ આવી મતલબનો હતો.

૧. સને ૧૮૪૮ના તેમજ પાટડીના મેળાવડા વખતે થયેલા ઠરાવ પ્રમાણે વર્તવું.
૨. સદરહુ ઠરાવો પ્રમાણે ચાલવા આ દસ્તાવેજમાં સહીઓ કરનારાઓમાં જ કન્યાઓ દેવી-લેવી.
૩. આ દસ્તાવેજમાં સહીઓ કરનારાઓમાં કામકાજ ચલાવવા અને થયેલા બંદોબસ્ત પર દેખરેખ રાખવા એક કમિટી નીમવી.
૪. દસ્તાવેજમાં સહીઓ કરનારાઓમાંથી ઠરાવ વિરુદ્ધ વર્તન ચલાવનાર માણસ રૂ. ૭૦૧ સુધી આપે.

આ દસ્તાવેજ કાયદેસર રજિસ્ટર કરવામાં આવ્યો અને સારી રીતે બંદોબસ્ત થયો.

રા.બ. શેઠ બહેચરદાસ લશ્કરીની આ હિલચાલને લૂલી પાડવા તેમજ કન્યાઓ આપવા આવનાર વર્ગને સધિયારો આપવા, જેઓએ રા.બા. શેઠ બહેચરદાસ લશ્કરીના દસ્તાવેજમાં સહીઓ કરી નહોતી, તેઓએ એક વિરુદ્ધ હિલચાલ શરૂ કરી અને સંવત ૧૯૨૭ના માગશર વદ ૧ શુક્રવાર તા. ૯-૧૨ ૭૦ના દિવસે સ્ટાંપ ઉપર એક દસ્તાવેજ કરી સુધારો કરવાનો આડંબર કર્યો, જેનો સાર એવો હતો કે :

૧. ચાંલ્લાની રકમ રૂ. ૧૯૯ કરતાં વધારે લેવી નહીં.
૨. પ્રથમની સ્ત્રીની ૨૫ વર્ષની વય થવા પહેલાં બીજી કરવી નહીં.
૩. બીજી કરવામાં આવે ત્યારે પ્રથમની સ્ત્રીનું યોગ્ય રીતે પાલન કરવું.
૪. કરકરિયાવરને નામે લેવાતા પૈસામાં યોગ્ય ઘટાડો કરવો.

આ વગેરે ઠરાવો કર્યા હતા, જેના પર અમદાવાદના લગભગ તમામ કુલીન ગૃહસ્થોની સહીઓ હતી.

રા.બ. શેઠ બહેચરદાસ લશ્કરીના વિરુદ્ધ પ્રતિપક્ષીઓએ ઉપર પ્રમાણે જુદી હિલચાલ કરી પણ જનસમાજના હૃદયમાં એક વીર સુધારકે સુધારાનું જે બીજ રોપ્યું હતું તેને કોઈ નષ્ટ કરી શક્યા નહીં, પણ ઊલટું સત્ય શું છે તે લોકોના જાણવામાં સહેલાઈથી આવી ગયું. જોકે અવિદ્યાના ગાઢ અંધકારને સત્યની રોશની તાત્કાલિક ભેદી શકશે નહીં. તો પણ જનસમાજના હૃદયમાં પ્રકટેલી સત્ય સુધારાની રોશની પણ તેના પ્રકટાવનારના નિઃસ્વાર્થ પરાયણ પુરુષાર્થને લીધે કદી પણ ગુલ ન થઈ ગઈ. કાળે કરી તે રોશનીએ સાનુકૂળ સમયમાં કેવો પ્રકાશ પાડ્યો તે જેમ જેમ આગળ વધીશું તેમ તેમ સમજાશે.

રા.બ. શેઠ બહેચરદાસ, પ્રતિપક્ષીઓની આવી હિલચાલથી જરાપણ ડગ્યા નહીં, પરંતુ જેમ જેમ અડચણો આવતી ગઈ તેમ તેમ પ્રતિદિન વધુ ને વધુ અમલીકરણ માટે આગ્રહી થતા ગયા. તેમણે જ્ઞાતિના આવા નઠારા રીતરિવાજોના પરિણામે બાળકી હત્યા થવાનો સંભવ બળવત્તર થતો જાય છે, તે આધાર પર જ્ઞાતિહિતના

પોતાના કાર્યમાં ના. સરકાર તરફથી પણ યોગ્ય મદદ મેળવવાનો પ્રયત્ન આદર્યો. તે વખતના અમદાવાદ વિભાગના કલેક્ટર મે. બોરેડેલ સાહેબને તેમને આ હકીકતથી વાકેફ કરી તેમની દિલસોજી સંપાદન કરી. તે અરસામાં હિન્દુસ્થાન સરકારની ધારાસભામાં બાળકી હત્યા અટકાવવાનું બીલ ધારાનો ખરડો આવ્યો, જે પરથી સરકાર તરફથી મદદ મળવાની તે વીર સુધારકને સારી આશા ઉત્પન્ન થઈ અને તેના શુભ પરિણામની આતુરતાપૂર્વક રાહ જોવા લાગ્યા. ઈ.સ. ૧૮૭૦માં કેટલાક સુધારાવધારા સાથે તે બીલ પસાર થઈ કાયદાના રૂપમાં નીચે પ્રમાણે મંજૂર થયું.

Bombay Government Gazette

28th April 1870

Act No. VIII of 1870

ઇન્ડિયા ગવર્નર જનરલ ઇન કાઉન્સિલનો હેઠળ લખેલો એકટ ગવર્નર જનરલ સાહેબે સને ૧૮૭૦ના માર્ચ મહિનાની ૧૮મી તારીખે મંજૂર કર્યો. તે સઘળા લોકોને જાહેર થવા સારુ છપાવીને પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

સને ૧૮૭૦ અને એક્ટ ૮

છોકરીઓના ખૂન નહીં થાય તેવો બંદોબસ્ત કરવા બાબતનો એક્ટ ઉદેશ.

બ્રિટિશ ઇન્ડિયાના કેટલાક ભાગમાં છોકરીઓનાં ખૂન ઘણું કરીને થાય છે એવું માને છે વાસ્તે, અને તે ગુનો નહીં થવા દેવાનો વધારે સારો બંદોબસ્ત કરવાની જરૂર છે વાસ્તવે હેઠળ લખ્યા પ્રમાણે ઠરાવ્યું છે :

ફલાણી ફલાણી ડિસ્ટ્રિક્ટમાં આ એકટ પ્રમાણે બંદોબસ્ત કરવાનો અધિકાર.

૧. સદરહુ ગુનો ફલાણી ડિસ્ટ્રિકટમાં ઘણું કરીને થાય છે, અથવા તે ડિસ્ટ્રિકટમાં રહેનારા ફલાણા વર્ગના લોક અથવા કુટુંબના લોક અથવા માણસો કરે છે એવું સ્થાનિક સરકારની નજરમાં આવે તો તે ગુનો, તે ડિસ્ટ્રિકટમાં અથવા તે વર્ગના અથવા કુટુંબના લોકમાં અથવા માણસોમાં નહીં થવા દેવાનો આ એક્ટ પ્રમાણે બંદોબસ્ત કરવાનું ઇન્ડિયાના ગવર્નર જનરલની કાઉન્સિલની અગાઉથી મંજૂરી લઈને સરકારી ગેઝેટમાં અથવા પોતે હુકમ કરે તેવી બીજી રીતે જાહેરનામું છપાવીને ફરમાવવાનો અધિકાર સ્થાનિક સરકારને છે.

સદરહુ પ્રકારની ડિસ્ટ્રિક્ટની હદો જાહેરનામામાં લખવી અથવા તે જાહેરનામું ફલાણા વર્ગના અથવા કુટુંબના લોકોને અથવા માણસોને લાગુ છે, એવી મતલબનું હોય ત્યારે તે વર્ગ અથવા કુટુંબ અથવા માણસો તે જાહેરનામામાં લખવાં.

કાનૂનો કરવાનો અધિકાર :

૨. સદરહુ જાહેરનામું ઉપર કહ્યા પ્રમાણે છપાઈને પ્રસિદ્ધ થયા પછી હેઠળ લખેલાં સઘળાં કારણોસર અથવા તેમાંના હરકોઈ કારણ સારુ ત્રીજી કલમના ઠરાવનું ધોરણ રાખીને આ એક્ટને મળતી આવે તેવા કાનૂનો વખતોવખત કરવાનો અધિકાર સ્થાનિક સરકારને છે.

૧. સદરહુ ડિસ્ટ્રિક્ટમાં અથવા જે વર્ગના અથવા કુટુંબના લોકોને અથવા માણસોને સદરહુ જાહેરનામું લાગુ કર્યું હોય, તે વર્ગમાં અથવા કુટુંબના અથવા માણસોમાં જન્મ તથા લગ્ન તથા મરણ થાય, તેઓનાં રજિસ્ટરો રાખવા બાબત અને તે માણસોની અથવા સદરહુ ડિસ્ટ્રિક્ટમાં રહેનારાં બીજાં માણસોની વસ્તીની વખતે વખતે ગણતરી કરવા બાબત,

૨. મામુલ પ્રમાણે રાખેલી પોલીસના એસ્ટાબ્લિશમેન્ટ કરતાં વધતુ પોલીસફોર્મ રાખવા બાબત અથવા સદરહુ ડિસ્ટ્રિક્ટમાં અથવા સદરહુ વર્ગમાં અથવા કુટુંબમાં અથવા માણસોમાં છોકરીનું ખૂન નહીં થવા દેવા સારુ અથવા ખૂન થાય તો પકડવા સારુ અથવા આ એક્ટના ઠરાવ અમલમાં લાવવા સારુ અમલદારો અથવા નોકરો રાખવા બાબત.

૩. સદરહુ ડિસ્ટ્રિક્ટમાં અથવા સદરહુ વર્ગમાં અથવા માણસોમાં જે જન્મો તથા લગ્નો તથા મૃત્યુ થાય, અથવા થનાર હોય તે સઘળાંની ખબર યોગ્ય અમલદારોને કોણે કેવી રીતે આપવી તે બાબત.

૪. જે માણસને સદરહુ જાહેરનામું લાગુ હોય તેણે લગ્નનો અથવા લગ્નને લગતી હરકોઈ ક્રિયા અથવા રૂઢિ કરવાનો ખર્ચ કેટલો કરવો તેનો બંદોબસ્ત કરવા બાબત.

૫. આ કલમ પ્રમાણે કરેલા કાનૂનો અમલમાં લાવવા સારૂ જે ખર્ચ થયો હોય, તે સઘળો ખર્ચ અથવા તેમાંનો કાંઈ ખર્ચ સદરહુ ડિસ્ટ્રિક્ટમાં રહેનારા સઘળા લોકો પાસેથી અથવા તે માંહેના કેટલાએક લોકો પાસેથી અથવા સદરહુ જાહેરનામું જે લોકોને લાગુ હોય, તે લોકો પાસેથી શી રીતે વસૂલ કરીને લેવા તેનો બંદોબસ્ત કરવા બાબત.

૬. આ કલમ પ્રમાણે કરેલી હરકોઈ કાનૂન અમલમાં લાવવા નીમેલા અમલદારોનું અથવા નોકરોનું કામ ઠરાવ બાબત.

કાનૂનોની મંજૂરી તથા પ્રસિદ્ધિ :

૩. બીજી કલમ પ્રમાણે કરેલી હરકોઈ કાનૂન અથવા ફેરફાર ઇન્ડિયાના ગવર્નર જનરલ ઇન કાઉન્સિલ મંજૂર કરશે અને ઇન્ડિયા ગેઝેટમાં તથા ઠેકાણા ઠેકાણાના સરકારી ગેઝેટમાં છપાઈને પ્રસિદ્ધ થશે ત્યાં સુધી અમલમાં આવશે નહીં. સદરહુ કાનૂનોની નકલો સ્થાનિક સરકાર ફરમાવે તે જગ્યાએ ચોડવી અને ફરમાવે તે રીતે વહેંચવી.

કાનૂન તોડવા બાબત શિક્ષા :

૪. જે કોઈ સદરહુ પ્રકારનો કોઈ કાનૂન તોડશે, તેની ઉપર તે વાત મેજિસ્ટ્રેટનો અખત્યાર ચલાવનાર હરકોઈ અમલદારની આગળ સાબિત થશે, તો તેને ઘણામાં ઘણા છ મહિના સુધી કેદની સજા અથવા એક હજાર રૂપિયા સુધી દંડ અથવા એ બેઉ શિક્ષા થશે.

૫. આ એકટ પ્રમાણે શિક્ષા કરવા લાયક કોઈ ગુના બાબ, બીજા કોઈ કાયદા પ્રમાણે કોઈ માણસ ઉપર કામ ચલાવીને તેને શિક્ષા કરવાની મના આ એક્ટના

કોઈ ઠરાવથી અથવા સદરહુ પ્રમાણે કરી તે પ્રસિદ્ધ કરેલા કોઈ કાનૂનના કોઈ ઠરાવથી છે એવું સમજવું નહીં, પણ એવું ઠરાવ્યું છે કે કોઈ માણસને એકના એક ગુના બાબત બે વાર શિક્ષા કરવી નહીં.

જે છોકરીઓ બાબત ગફલત થતી હોય તેઓને નિગેહબાની હેઠળ મુકવાનો અધિકાર :

૬. પહેલી કલમમાં કહેલું જાહેરનામું જે માણસને લાગુ હોય, તે માણસની જે નાની છોકરીનું ગુજરાન ચલાવવાની કાયદા પ્રમાણે જરૂર હોય, તે છોકરીના ગુજરાતનો તે માણસ યોગ્ય બંદોબસ્ત કરવાની ગફલત કરે છે. તેથી તે છોકરીનો જીવ જવાની અથવા તબિયત બગડવની ધાસ્તી છે, એવું ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટને માલૂમ પડે અને તેની નજરમાં આવે તો પોતાને યોગ્ય જણાય તેવી નિગેહ બાની હેઠળ તે છોકરીને મૂકવાનો તેને અધિકાર છે, અને જરૂર હોય તો છોકરીને તે માણસના તાબામાંથી તેણે કહાડવી.

ડિસ્ટ્રિક્ટના મેજિસ્ટ્રેટને વાજબી દેખાય તે પ્રમાણે સદરહુ છોકરીના ગુજરાન સારુ મહિને ઘણામાં ઘણા ૫૦ રૂપિયા સુધી નિમણૂક બાંધી આપવાનો તે માણસને હુકમ ફરમાવવાને તે મેજિસ્ટ્રેટ મુખત્યાર છે, અને તે માણસ તે હુકમ માનવાની જાણીબૂઝિને ગફલત કરશે, તો જેટલીવાર હુકમ તોડશે તેટલી વાર વારંટ આપીને ફોજદારી ઇન્સાફનું કામ ચલાવવાની રીત બાબતના કાયદાની ૬૧મી કલમમાં કહેલી રીતે જેટલા રૂપિયા લેણા નીકળતા હોય તેટલા વસૂલ કરવાનો અધિકાર સદરહુ મેજિસ્ટ્રેટને છે.

સદરહુ કાયદાની ૩૧મી કલમ પ્રમાણે મેજિસ્ટ્રેટને જે અખત્યાર છે, તેને આ કલમના કોઈ ઠરાવથી હરક્ત થાય છે એવું સમજવું નહીં.

એક્ટ ક્યાં ક્યાં લાગુ છે :

૭. આ એક્ટ પહેલવહેલા વાયવ્ય પ્રાંતને તથા પંજાબને તથા અયોધ્યાને જ લાગુ થશે. પણ ઇન્ડિયા સરકારના પ્રત્યક્ષ તાબા માંહેના અયોધ્યા સિવાય બીજા મુલકના કોઈ ભાગને આ એક્ટ હુકમ કરીને લાગુ કરવાનો અધિકાર ઇન્ડિયાના ગવર્નર જનરલ ઇન કાઉન્સિલને છે, અને પોતપોતાના તાબા માંહેના મુલકના કોઈ ભાગને આ એક્ટ હુકમ કરીને લાગુ કરવાનો અધિકાર મદ્રાસના ગવર્નર ઇન કાઉન્સિલને તથા મુંબઈના ગવર્નર ઇન કાઉન્સિલને તથા બંગાળના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર છે.

ઇન્ડિયાના ગવર્નર જનરલ ઇન કાઉન્સિલે આ કલમ પ્રમાણે જે હુકમ કર્યો હોય, તે દરેક હુકમ ઇન્ડિયા ગેઝેટમાં છપાવીને પ્રસિદ્ધ કરવો. આ કલમ પ્રમાણે બીજે જે હુકમ કર્યો હોય તે દરેક ઠેકાણે ઠેકાણેના સરકારી ગેઝેટમાં છપાવીને પ્રસિદ્ધ કરવો.

(True Translation)
Vinayak Wassoodev
Oriental Translator of Government

ઉપરોક્ત કાયદો હિન્દના સઘળા ભાગોમાં લાગુ કરવાનો નહોતો, પરંતુ જે જે ભાગમાં સ્થાનિક સરકારને જરૂર જણાય તે તે ભાગમાં તે કાયદાના આધારે જુદો કાયદો પસાર કરી હિન્દ સરકારની મંજૂરીથી અમલમાં મૂકવાનો હતો, જેથી આ કાયદો કડવા પાટીદાર કોમને લાગુ કરાવી તે દ્વારા સુધારા અમલમાં મુકાવવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન શેઠ. બહેચરદાસ લશ્કરીએ આરંભ્યો. નામદાર મુંબઈ સરકારનું તે તરફ ધ્યાન ખેંચી મદદ મેળવવા તેમણે જ્ઞાતિની સ્થિતિનો સંપૂર્ણ ચિતાર ખડો થાય તેવી તા. ૨૪મી જૂન સને ૧૮૭૦ના દિવસે એક અરજી તૈયાર કરી, જેની શરૂઆતમાં જ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ અને લગ્ન પદ્ધતિ વિષે ચાલતી અકુદરતી વાતોનો સારો ચિતાર આપવામાં આવ્યો હતો, તેમજ સને ૧૮૪૫થી ૧૮૭૦ સુધીના જ્ઞાતિની સ્થિતિ સુધારવા થયેલા સઘળા પ્રયત્નો તથા તેમાં આવેલાં વિઘ્નોનું સવિસ્તર વર્ણન કરવામાં આવ્યું હતું, વળી નીચે પ્રમાણે વસ્તીની ગણતરી થયેલ તે આંકડાઓના આધારે બાળકીઓની થઈ પડેલી દયાજનક સ્થિતિને લઈને આ કાયદો લાગુ કરવાની કેટલી બધી અગત્ય છે તે લંબાણ ખુલાસાવાર સમજાવવામાં આવ્યું હતું.

ચાર કુળવાન પોળો તથા ગામડાનાં બાળકોની સંખ્યા

	છોકરો	છોકરી		છોકરો	છોકરી
પહેલી પોળ	૫૦	૩૨	ત્રીજી પોળ	૭૧	૪૨
બીજી પોળ	૬૧	૩૨	ચોથી પોળ	૨૯	૨૪
ગોમતીપુર	૧૦૩	૭૫	અસારવા	૬૭	૩૩
વાડજ	૬૫	૫૦	નવરંગપુરા	૩૫	૧૩
મીઠાખળી	૭૫	૩૯	માદલપુર	૩૫	૧૫
હઠીપુરા	૩૦	૨૦	વછરાલ	૨૮	૧૮
અમરાઈવાડી	૬૨	૪૧	અચઅર	૨૯	૧૫
મોટેરા	૬૦	૨૪	**કુલ સરવાળો**	૮૦૦	૪૮૯

આ પ્રમાણે અરજી કરી એવી દાદ માગવામાં આવી હતી કે :

૧. જ્ઞાતિનો ઇન્સાફ કરવા સરકારી અમલદારના અધ્યક્ષપણા નીચે ત્રીસ પટેલોની એક કમિટી નીમવી.

૨. સગાઈ કરેલી તોડવી નહીં.

૩. રૂ. ૧૦૦થી વધારે ચાંલ્લો લેવો નહીં.

૪. કર-કરિયાવરમાં ઘણો ઘટાડો કરવો.

૫. સ્ત્રીની ૨૫ વર્ષની વય થયા છતાં જો ફરજંદ ન થયું હોય તો, અથવા તે પહેલાં શારીરિક ખામી કે અશક્તિ હોય તો, પ્રથમની સ્ત્રીને તેના બાપે જેટલો ચાંલ્લો ભર્યો હોય તેટલું ઘરાણું તથા માસિક રૂ. ૪ થી ૧૫ સુધી ખોરાકી આપવાનો ઠરાવ કરી, તથા જેના બાપે બિલકુલ ચાંલ્લો ન ભર્યો હોય તેને રૂ. ૧૦૦ સુધીના

દાગીના તથા યોગ્ય ખોરાકી-પોશાકી ઠરાવીને પછી બીજી સ્ત્રી કરવી.

૬. જ્ઞાતિ પંચના સર્ટિફિકેટ વિના કોઈએ સ્ત્રીને છોડવી નહીં.

૭. જ્ઞાતિ ફંડ માટે સગાઈ થાય ત્યારે રૂ. ૦ાા વર પક્ષ અને રૂ. ૦ાા કન્યા પક્ષ તરફથી લેવો. નાતરામાં તથા ચાંલ્લો ભરાતી વખતે તેથી બમણી રકમ લેવી.

આ પ્રમાણે લગ્ન ખર્ચામાં ઘટાડો કરી બાળકીઓનું રક્ષણ કરવા અને ૧૮૭૯નો ૮મો એક્ટ ગુજરાતમાં લાગુ કરી આપો, એવી માગણી કરી હતી. હજારો માણસોની સહીઓ સાથેની આ અરજી લઈ શેઠ બેચરદાસ જાતે સને ૧૮૭૦ના ઓગસ્ટ મહિનામાં ના. ગવર્નર સર સાયમોર ફિટઝરાલ્ડની હજૂરમાં પૂને ગયા અને રૂબરૂમાં જ્ઞાતિની બાળાઓની સ્થિતિનો ચિતાર આપ્યો, જેના પરિણામે સને ૧૮૭૦નો ૮મો એક્ટ (બાળકી હત્યાનો કાયદો) તે જ વર્ષના ડિસેમ્બર મહિનામાં લાગુ કરવામાં આવ્યો અને ગુજરાતના કડવા લેઉવા માટે કાયદાઓ ઘડી ના. મુંબઈ સરકારે પસાર કરી ના. હિન્દી સરકારની મંજુરી સને ૧૮૭૧ના એપ્રિલ મહિનામાં મેળવી, જેની નકલ નીચે આપવામાં આવી છે.

જાહેરનામું

જંજીરે મુંબઈ, તારીખ ૧૫મી માહે એપ્રિલ ૧૮૭૧

સને ૧૮૭૦ના ૮મા એક્ટની બીજી કલમ પ્રમાણે જે કાનૂનો કરીને જનરલ ડિપાર્ટમેન્ટનું, સને ૧૮૭૦ના ડિસેમ્બર મહિનાની ૨૧મી તારીખનું જાહેરનામું સને ૧૮૭૦ના ડિસેમ્બરની ૨૨મી તારીખે મુંબઈના સરકારી ગેઝેટના ૩૪૬મા પાને છપાયું છે તે પ્રમાણે મુંબઈ સરકારના તાબા માંહેની અમદાવાદ અને ખેડા ડિસ્ટ્રિક્ટ મધેના લેઉવા અને કડવા કણબીની ન્યાતના લોકોને લાગુ કરી છે, તે કાનૂનો બંદેગામ આલી નવાબ મુસ્તેતાબ હજરત રાઈટ ઓનરેબલ સાહેબ બહાદુર દરઈજલાસ કૌંસિલે સઘળા લોકોને જાહેર થવા સારુ છપાવીને પ્રસિદ્ધ કરી છે.

૧. સને ૧૮૭૦ના ૮મી એક્ટનાં કારણો સારુ અમદાવાદ અને ખેડા મેજિસ્ટ્રેટમાં મેજિસ્ટ્રેટમાં હેઠળ લખેલી ફીનું "ઇન્ફન્ટીસાઇડ ફંડ" કરવું. એટલે સદરહુ ડિસ્ટ્રિક્ટના હરકોઈ ભાગમાં રહેનારા લેઉવા અને કડવા કણબીની નાતમાં

(૧) જન્મ થાય તે પહેલાંની ફી

(૨) મરણ થાય તે પહેલાંની ફી

(૩) વિવાહ થાય તે પહેલાંની ફી

(૪) લગ્ન થાય તે પહેલાંની ફી

એણી વિગતે ફીનું "ઇન્ફન્ટીસાઈડ ફંડ" કરવું.

૨. હરેક તાલુકામાં સરકાર એક અથવા વધતા અમલદારો નીમશે અને તેઓને કડવા અને લેઉવા કણબીની નાતમાં જન્મ, મરણ અને લગ્ન થાય તેના રજિસ્ટ્રાર કહેવા. ડિસ્ટ્રિક્ટનો ક્લેક્ટર જે જે જગ્યાએ ઠરાવે, તે તે જગ્યાએ દર એક રજિસ્ટ્રારે પોતાની કચેરી કરવી. સદરહુ નાતમાં જન્મ, મરણ, વિવાહ લગ્ન અને નાતરાં થાય

તે બાબતની ખબર તે નાતનાં માણસો નોંધાવવાને લાવે તે સઘળી ખબર, તે રજિસ્ટ્રારે ક્લેક્ટર ફરમાવે તેવી બુકમાં અને તેવા નમૂના પ્રમાણે નોંધવી. જે ફી લેવાનું ઠરાવ્યું હો તે ફી લઈને તેણે ક્લેક્ટર ફરમાવે તે રીતે ''ઇન્ફન્ટીસાઈડ ફંડ'' ખાતે જમે કરવી. નોંધાયા વગરનાં જન્મ, મરણ, વિવાહ, લગ્ન અને નાતરાંની તેને ખબર પડે તે બાબત ક્લેક્ટરને અથવા ક્લેક્ટર કહે તે અમલદારને તેણે તાબડતોબ રિપોર્ટ કરવો અને છોકરીનાં મરણ બાબતે રિપોર્ટ આવે એટલે તેણે ગામના પોલીસ પટેલને અથવા હે. કોન્સ્ટેબલના દરજ્જા કરતાં જેનો દરજ્જો નીચે નહીં હોય તેવા કોઈ પોલીસ અમલદારને સાથે લઈને તે ઘેર તાબડતોબ જવું. જો તેઓની ખાતરી થાય કે સ્વાભાવિક કારણથી મરણ થયું છે તો રજિસ્ટ્રારે મડદું દાટવા અથવા બાળવા લઈ જવાની પરવાનગી લખીને આપવી. રજિસ્ટ્રારના અથવા પોલીસ અમલદારના મનમાં શંકા આવે તો કાયદા પ્રમાણે તે વાતનો નિકાલ થવા સારુ તે કામ પોલીસ અમલદારની પાસે મોકલવું.

૩. હેઠળ લખેલા માણસો એટલે જે માણસો કડવા અને લેઉવા કણબીની નાતમાં હોય અને સદરહુ ડિસ્ટ્રિક્ટમાં રહેતા હોય, તેઓ જે તાલુકામાં તથા કસ્બામાં રહેતા હોય તે તાલુકાના અથવા કસ્બાના રજિસ્ટ્રારને તેઓએ જન્મ, મરણ, વિવાહ, લગ્ન અથવા નાતરાં બાબતનાં કાનૂન પ્રમાણે રિપોર્ટ કરવો જોઈએ. તે રિપોર્ટ તેઓએ તે રજિસ્ટ્રારને નીચે મુજબ કરવો તે તેઓનું કામ કરે છે.

જન્મ બાબત-છોકરાના બાપે રિપોર્ટ કરવો. તે ગેરહાજર હોય તો જે પુરુષ નિકટનો એટલે નજીકનો સગો હોય તેણે રિપોર્ટ કરવો, ગામમાં અથવા કસ્બામાં એ બેઉમાંથી કોઈ હાજર નહીં હોય તો નિકટની સગી જે બાયડી હોય તેણે રિપોર્ટ કરવો.

છોકરાના મરણ બાબત છોકરાના જન્મની પેઠે જ રિપોર્ટ કરવો. પુખ્ત ઉંમરની બાયડીના મરણ બાબત તેના ધણીએ રિપોર્ટ કરવો, તે ગેરહાજર હોય તો જે પુરુષ તે ધણીનો નિકટનો સગો હોય તેણે રિપોર્ટ કરવો. ગામમાં અથવા કસ્બામાં એ બેઉમાંથી કોઈ હાજર નહીં હોય તો વહુની નિકટની સગી જે બાયડી હોય તેણીએ રિપોર્ટ કરવો.

સદરહુ જન્મ અને મરણ થયા પછી તેનો ૧૨ કલાકમાં રિપોર્ટ કરવો પણ છોકરીનું મરણ થાય તો એક કલાકમાં રિપોર્ટ કરવો જોઈએ, અને તાલુકાના અથવા કસ્બાના રજિસ્ટ્રારની લખેલી પરવાનગી સિવાય તે છોકરીને દાટવા અથવા બાળવા લઈ જવી નહીં.

વિવાહ બાબત કન્યાનાં અને વરનાં માબાપે અથવા તેઓના નિકટનાં સગાંએ તે વરકન્યાને તથા વિવાહના લેખની નકલ સાથે લઈ જઈને લેખ થયા પછી ૪૮ કલાકમાં રિપોર્ટ કરવો.

લગ્ન બાબત-વિવાહ પેઠે જ રિપોર્ટ કરવો.

નાતરાં બાબત-વરકન્યાએ ૪૮ કલાકમાં રિપોર્ટ કરવો.

૪. ઉપર કહેલાં માણસોએ સદરહુ જન્મ, મરણ, વિવાહ, લગ્ન અને નાતરાનો રિપોર્ટ કરતી વખતે નીચે કહેલી ફી આપવી;

વિવાહ બાબત : ૧ રૂપિયો કન્યાનાં માબાપ પાસેથી લેવો.
૧ રૂપિયો વરનાં માબાપ પાસેથી લેવો.

લગ્ન બાબત : ૧ રૂપિયો વરનાં માબાપ પાસેથી લેવો.

નાતરા બાબત : ૧ રૂપિયો વરની પાસેથી લેવો.

૫. પોતાના કુટુંબના અથવા પોતાની નાતનાં માણસો પોતાના ઘરમાં અથવા પોતાના તાબામાં કેટલાં રહે છે અને તેઓની ઉંમર કેટલી કેટલી છે અને તેઓમાં સ્ત્રી-પુરુષ જાતનાં કેટલાં કેટલાં માણસો છે, એ વગેરે બાબતની જે ખબર સરકાર માગે તે ખબર ઉપલી નાતના દરેક શખસે સરકાર ફરમાવે તે માણસને અને સરકારે જે રીતે મંજૂર કરી હોય તે રીતે આપવી તે એ શખસનું કામ છે.

૬. માલુલ પ્રમાણે ઠરાવેલા પોલીસના એસ્ટાબ્લિશમેન્ટ કરતાં વધતું પોલીસ ફોર્સ અથવા કોઈ અમલદારો અથવા નોકરો સને ૧૮૭૦ના આઠમા એક્ટની ૪૦ કલમની ૩જી રકમમાં કહેલાં કારણો સારુ રાખવાની જરૂર છે, એવું સરકારની નજરમાં આવે તો, જે વર્ગના અથવા કુટુંબના લોકોને સારુ અથવા માણસોને સારુ તે પોલીસ અમલદારો અથવા નોકરો રાખવા હોય, તેઓની ઉપર તે પોલીસ અમલદારોનો અને નોકરોનો પગાર સરકાર વખતે વખતે ઠરાવે તે પગારના રૂપિયાનો ફાળો નાંખવાનો ક્લેક્ટરને અધિકાર છે અને તે ફાળો મહેસૂલની પેઠે ક્લેક્ટરે વસૂલ કરવો.

૭. કડવા અને લેઉવા કણબીની નાતના લોકોમાં લગ્નનો અને તેને લગતી ક્રિયા અથવા રીત કરવાનો ખરચ હેઠળ લખેલા પ્રમાણ મુજબ કરવો; બીજું કાંઈ આપવું લેવું નહીં :

૧. કન્યાના બાપે વરના બાપને રૂ. ૧ થી ૧૦૦ સુધી ચાંલ્લો આપવો. વધનો આપવો નહીં અને બેઉ પક્ષકારો ઠરાવે તે વખતે લગ્ન પહેલાં તે ચાંલ્લો આપવો.
૨. કન્યાના બાપે વરના બાપને લગ્નના વરઘોડાના નાળિયેરના રૂ. ૧ થી ૧૦ સુધી આપવા, વધના આપવા નહીં.
૩. કન્યાના બાપે લગ્નના વરઘોડા વખતે મોસાળના રૂ. ૧ થી ૧૦ સુધી આપવા, વધના આપવા નહીં.
૪. ચોરીમાં લગ્નની ક્રિયા થતી વખતે કન્યાના બાપે રૂ. ૧ થી ૧૦ સુધી વરને છેડો ઝલામણીના આપવા, વધના આપવા નહીં.
૫. છેડો ઝલામણીના બદલામાં વરના બાપે કન્યાને ઓઢણીના રૂ. ૧ થી ૧૦ સુધી આપવા, વધના આપવા નહીં.
૬. વરવહુ વિદાય થાય ત્યારે કન્યાના બાપે વરના બાપને મહીમાટલાના રૂ. ૧ થી તે રૂ. ૫ સુધી આપવા. વધના આપવા નહીં.

૭. કન્યા સાસરે પહોંચે એટલે કન્યાના બાપે વરના બાપને પગેપયણાના રૂ. ૧ થી તે રૂ. ૫ સુધી આપવા, વધના આપવા નહીં.
૮. વહુ પોતાના પિયર પાછી જાય ત્યારે તેના બાપે તેના વરના બાપને મુરતના રૂ. ૧ થી ૧૦ સુધી આપવા, વધના આપવા નહીં.
૯. વહુ પહેલા ખોળાનું છોકરૂં થયા પછી સાસરે પાછી આવે ત્યારે તેને તેના બાપે લૂગડાં, ઘરેણાં વગેરેના રૂ. ૧ થી ૧૧ સુધી આપવા, વધના આપવાં નહીં, તેને જિયાણું કહે છે.

બ. મુજિએ હુકમ

(સહી) ફ્રાન્સિસ સ્ટુઅર્ટ મ્યાપમ્યાન સાહેબ બહાદુર, ચીફ સેક્રેટરી

નિસબત સરકાર એઓની સહી

True Translation

(Sd.) Venayak Wassoddev

Oriental Translator

આ પ્રમાણે નિયમો સને ૧૮૭૧ની ૧૫મી એપ્રિલે ગવર્નમેન્ટ ગેઝેટજનરલ ડિપાર્ટમેન્ટમાં જાહેર થયા, તેથી તે લગનસરા વખતે પુત્રીઓ પાછળ થતાં ખરચા કમી થયાં. પાસ થયેલ નિયમોમાં એક નિયમ એવો હતો કે કોઈ છોડી મરી જાય તો તેનું મરણ કુદરતી રીતે થયું છે કે તેનાં માતાપિતાની બેદરકારીથી થયું છે, તેની ખાતરી તરીકે નજીકના પોલીસ અધિકારી અને રજિસ્ટ્રાર તપાસ કરી ફી લઈ લેખી પરવાનગી આપે ત્યાર પછી તેને અવલમંજલ પહોંચાડવી. આ નિયમથી મરણ પ્રસંગે મરનારના કુટુંબમાં, સગાંવહાલામાં અને સ્મશાને જવા આવેલ લાગતા-વળગતામાં ભારે અગવડ અને બેદિલી ફેલાતી. ઉપરાંત મુડદું ચૂંથાય તેથી પણ લોકોની ધાર્મિક લાગણી ઉશ્કેરાતી હતી. તે તકનો લાભ લઈ જે લોકો પોતાના છોકરાની ભારે પૂરત પહેરામણી લેવાની લાંબા વખતથી હેવાવાળા હતા, તેમણે ઉપરથી વિટંબણા ટાળવાના બહાના નીચે અજ્ઞાન લોકોની સહીઓ લઈ, લગ્નમાં ચાંલ્લા-પૂરત વગેરેના ખરચા ઘટાડવાના સરકારે મંજૂર કરેલા ઠરાવો વિરુદ્ધ એક અરજી કરી. એવી વારંવાર ઘણી અરજીઓ થઈ તેથી નામદાર મુંબઈ સરકારે, એ ધારાઓ લોકપ્રિય થવાની શંકાને લીધે સને ૧૮૭૩ની ૨૮મી જુલાઈએ ગવર્નમેન્ટ રેઝોલ્યુશન નં. ૨૬૪૨થી કેટલોક મહત્ત્વનો ફેરફાર કરી મુલતવી રાખ્યાં. ફરી જ્યારે સને ૧૮૮૦માં બીજા વિવાહ આવવા વખત નજીક આવ્યો ત્યારે રા.બ. શેઠ બહેચરદાસે, (તા. ૧૩-૨-૭૯) એક વર્ષ અગાઉથી નામદાર મુંબઈ સરકારને અરજી કરી પ્રથમના નિયમો ફરીથી અમલમાં મૂકવા, ચાંલ્લા-પૂરતની રકમ વધારેમાં વધારે રૂ. ૧૦૦ (સો) સુધી આંકવા. જન્મમરણની બિલકુલ ફી લીધા સિવાય નોંધ રાખવા, મરણ પ્રસંગે પોલીસ તરફથી થતી દરમિયાનગીરી બંધ કરવા અને લગ્નો ફરજિયાત રીતે રજિસ્ટર કરાવવા માગણી કરી હતી. ઉપરાંત તે અરજીમાં દર્શાવ્યું હતું કે, લગ્ન ખર્ચ ઘટાડવાના

નિયમોથી ગરીબ લોકોને ઘણી રાહત મળી છે. તેવા નિયમોના યોગ્ય બંદોબસ્તની ગેરહાજરીમાં એક વર્ષ પછી અમારા વિવાહ આવવાના છે, તેમાં પરણનાર પુત્ર-પુત્રીઓના જે અત્યારથી સગપણ થાય છે, તેમાં રૂ. ૯૦૦-૯૦૦ સુધી પૂરત ચાંલ્લાનાં સાટાં થવા લાગ્યાં છે અને આ રકમ ઉપરાંત લગ્નનાં જમણોનું ખરચ તો જુદું, વળી કમનસીબે હાલ રેશમ તથા તારકસબનો ધંધો પડી ભાંગવાથી ઘણા કણબીઓની સ્થિતિ કઢંગી થઈ પડી છે. જેમના માથે લગ્નના આવા અસહ્ય ખરચનો બોજો છે, તેવા અમદાવાદ તળમાં તથા આસપાસનાં પરાંમાં થઈ લગભગ બે લાખ કણબી વસે છે, તેમના માથે આવી પડતાં આવા ખરચાથી હજુ બાળકી હત્યા થવાની શંકા ટળી ગઈ નથી, માટે બાળકીઓના મરણ પ્રસંગે પોલીસ તરફથી વેઠવી પડતી અવગડને લઈને, ઉત્પન્ન થયેલ અસંતોષને લીધે જે નિયમો અસલ સ્વરૂપમાંથી મુલતવી રાખવામાં આવ્યા છે તે ફરીથી અમલમાં મુકવાની જરૂર છે વગેરે વગેરે.

બાદ ત્રણ દિવસ પછી એટલે તા. ૧૬-૨-૭૯ એ ફરીને નામદાર મુંબઈ સરકારને બેચરદાસને એક બીજી અરજી કરી, આપણી ઉત્પત્તિ તથા લગ્ન પદ્ધતિની વિચિત્રતા દર્શાવી. વળી તેના પરિણામે ઘણાં ભારે ખરચા થાય છે તે તથા તેવી કન્યાઓ તરફ અભાવ રહે છે તે પણ જણાવ્યું. છેવટે આ બધાના કારણરૂપ એક જ તારીખના લગ્ન કરવાના રિવાજને દૂર કરવાનો કાયદો ઘડવાની માંગણી કરી હતી. તે પરથી સને ૧૮૮૦ના લગ્ન સમય માટે ખરચા ઓછાં કરવાનો કાયદો ખરડો કરી મોકલવા લખ્યું, એટલે મે. ક્લેક્ટર સાહેબે ખરડો તૈયાર કરી સુધારાવધારા માટે રા.બ. શેઠ બેચરદાસને પુછાવ્યું ત્યારે બેચરદાસે જન્મ, મરણ, પરણ, સગપણ, પુનર્લગ્ન વગેરે ફી લીધા સિવાય નોંધવા, બાળકીના મરણ પ્રસંગે અગવડ ન કરવા, અને સો રૂપિયાથી ઝાઝો ચાંલ્લો નહિ લેવા વગેરેના સુધારા દર્શાવ્યા અને વધારામાં એ પણ વીનવવામાં આવ્યું હતું કે નવ, દસ અને અગિયાર વર્ષની લાંબી મુદ્દતે એક જ તારીખે થતા લગ્નના બદલે અન્ય જ્ઞાતિઓની પેઠે મરજી પડે ત્યારે સહુ સહુના સગવડે છૂટાં લગ્ન કરવાનો કાયદો ઘડવા માટે અભિપ્રાય પૂછવા અમદાવાદ, પાટડી, વિરમગામના દેસાઈઓ વગેરેનો મેળાવડો કરવા કૃપા કરવી જોઈએ. આમ તેઓ બાંધ્યા વિવાહના વિરોધી અને છૂટાં લગ્નના હિમાયતી હતા.

એ પ્રમાણે સને ૧૮૮૦માં લગ્ન આવે ત્યારે કાયદાની મદદથી ખરચા ઓછામાં ઓછા કરાવી નિર્દોષ બાળાઓનાં દુઃખ દૂર કરાવવા તન, મન અને ધનથી બન્યું તેટલું કર્યું, પરંતુ તેમના સને ૧૮૪૮ની સાલથી આજ સુધીના સતત પુરૂષાર્થના પ્રમાણમાં પ્રત્યક્ષ અને સ્થાયી ફળ તાત્કાલિક આવ્યું નહીં, છતાં તેમની આવી હિલચાલનું કાળે કરી પરિપક્વ થયેલું જે ફળ આવ્યું, તે આજ આપણે સહુ જોઈએ છીએ. બીજાં નવ વર્ષ ગયા પછી સને ૧૮૮૯ના વિવાહ નજીક આવ્યા તે વેળા અમદાવાદ જિલ્લાના ક્લેક્ટર મે. જેમ્સ સાહેબ કરીને હતા. બેચરદાસે તેમને જ્ઞાતિની સ્થિતિનો ચિતાર આપી અરજી દ્વારા બાળાઓનાં કષ્ટો વર્ણવી તે ટાળવાના ઉપાય

તરીકે લગ્ન ખર્ચા ઘટાડવાના પ્રથમના નિયમોનું પુનરવલોકન કરવા, મરણ નિમિત્તનાં ભોજન પર અંકુશ મૂકવા અને બારે વર્ષે એક જ તિથિએ થતાં લગ્નોનાં બદલે મરજી મુજબ છૂટાં લગ્ન કરવા, અથવા છેવટે તે લગ્નો બને તેટલી ટૂંકી મુદતનાં કરી આપવા માંગણી કરી. આ અરજી પરથી ક્લેક્ટર મે. જેમ્સ સાહેબે વાત ઉપાડી લીધી અને આવતી લગ્નસરા અવલ પોતાનાથી બને તેટલું કરી, કણબીઓની કન્યાઓના સંકટ ટાળવા, તા. ૧૮-૨-૮૯ એ ઉત્તર વિભાગના કમિશ્નર મે. શેપર્ડ સાહેબના અધ્યક્ષપણા નીચે કણબીઓની એક જંગી સભા ભરવા નક્કી કરી પાટડી, વિરમગામ, કડી વિભાગ, દશકોસી, ભાલ, દંઢાવ્યા, પાટણવાડો, કાનમ વગેરે તમામ વિભાગમાં વસતા કણબી આગેવાનોને પોતાના નામથી આમંત્રણપત્રિકાઓ મોકલી અમદાવાદ તેડાવ્યા. આ અગત્યના કામનો આગળથી વિચાર કરવા કેટલાક વગવાળા પુરુષોને થોડા દિવસ પહેલાથી તેડાવ્યા હતા, તેવા વગવાળા પુરુષોની પ્રાથમિક બેઠક તા. ૧૫-૨-૮૯ એ નામદાર પાટડી દરબારશ્રીના અધ્યક્ષપણા નીચે તેમના અમદાવાદના ઉતારે મળી હતી, જેમાં લગભગ ૨૦૦ આગેવાનોએ ભાગ લીધો હતો. શરૂમાં રા.બા. શેઠ બહેચરદાસે ઠરાવો કરાવવાનો તૈયાર કરી રાખેલો. કાચો મુસદો સહુની સમક્ષમાં વાંચી સંભાળ્યો. અમદાવાદના શેઠ છગુભાઈ સોમનાથ, શેઠ માધવલાલ, શેઠ મણિલાલ ચુનીલાલ, શેઠ જીભાઈ કેવળભાઈ વગેરે ગૃહસ્થોએ કેટલાક વ્યવહારુ સુધારાવધારા કરાવી તે મુસદાને સર્વાનુમતે મંજૂર કર્યો. ફરી બે દિવસ પછી એટલે તા. ૧૭-૨-૮૯ એ બહાર ગામથી આવેલા બીજા લગભગ એક હજાર આગેવાનોની મે. ક્લેક્ટર સાહેબના અધ્યક્ષપણા નીચે, અને તેમના બંગલે એક સભા મળી, તેમાં તા. ૧૫-૨-૮૯ એ થયેલા ઠરાવોનો ખરડો ફરીથી વાંચવામાં આવ્યો, જે સહુએ સર્વાનુમતે પાસ કર્યો. બીજે દિવસે તા. ૧૮-૨-૮૯ એ ક્લેક્ટર મે. જેમ્સ સાહેબના બંગલે કમિશનર સાહેબ મે. શેપર્ડ સાહેબના અધ્યક્ષપણા નીચે લગભગ પાંચ-છ હજાર માણસોની જંગી સભા મળી, જમાં ઊંઝાના લગ્ન કાઢનાર પટેલો, બ્રાહ્મણો, માતાજીના પૂજારીઓ, લગ્ન જાહેર કરનારાઓ અને વડોદરા રાજ્યના મોટા અધિકારીઓ વગેરેએ ભાગ લીધો હતો. સભાના કામની શરૂઆતમાં તા. ૧૫-૨-૮૯ એ ઘડાયેલા અને તા. ૧૭-૨-૮૯ એ મંજૂર થયેલા સઘળા ઠરાવો વાંચવામાં આવ્યા. લગ્ન મુદત પાંચ પાંચ વર્ષે ઠરાવવાની વિરમગામવાળા શેઠ જીભાઈ કેવળદાસની દરખાસ્ત, તથા મરણ પાછળનાં જમણો બંધ કરવાની અમદાવાદવાળા વકીલ પુરુષોત્તમ નાનશા વગેરેની લેખી અરજી રૂપે દરખાસ્ત આવી. તે બન્નેને અપ્રાસંગિક ગણી મુલતવી રાખી, અને છેવટે નિયમો પાસ થયા, જેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે :

૧. સગાઈમાં એક રૂપિયો અને સાત સોપારી આપવાં.
૨. લગ્નમાં ચાંલ્લો એકથી એકસોનવ્વાણું સુધી લેવો-દેવો.
૩. લગ્નના વરઘોડાનાં નાળિયરના રૂ. ૧ થી ૧૦ સુધી આપવા.
૪. મોસાળના રૂ. ૧ થી ૧૦ સુધી આપવા.

૫. લગ્ન વેળા છેડો ઝલામણના રૂ. ૨ વરને આપવા.
૬. મહીમાટલાના રૂ. ૧ થી ૫ સુધી આપવા.
૭. પૂરત રૂ. ૧ થી ૫ સુધી આપવા.
૮. સાસુને પગપયણાના રૂ. ૧ થી ૭ સુધી આપવા.
૯. પચીસ માણસનું એક એવા પાંચ જ દશૈયા ખવરાવવાં.
૧૦. પરગામ જતી જાનને રૂ. ૩૦ સુધી ખર્ચ આપવું, અને પાંચ દિવસ સુધી પચીસ-પચીસ માણસ જ રોજ જમાડવા.
૧૧. પહેલા બાળકને તેડી સાસરે જતા રૂ. ૧ થી ૧૧ વરપક્ષને આપવા. લૂગડાં-ઘરેણાં કરવા કન્યાના બાપને છૂટ છે.
૧૨. નાતરાનો ચાંલ્લો પણ રૂ. ૧૯૯ સુધી આપવો, તેનું કન્યાને ઘરાણું કરાવવું - તે જીવતાં લગી પહેરે અને તેના મરણ પછી તેના ધણીના કબજે જાય.
૧૩. કન્યાના બાપે વરપક્ષ પાસેથી કન્યા બદલે કાંઈ લેવું નહીં.
૧૪. હરકોઈ પ્રસંગે જમાઈ તેડે ત્યારે રૂ. ૨ સુધી આપવા, ને પાંચ માણસોથી જ્યાદા સાથે લાવવા નહિ.
૧૫. ખાવાનું આપવાની છૂટ છે. વરકન્યા જુદું ઘર માંડે ત્યારે કન્યાનો બાપ ગમે તે મદદ આપે પણ તેની માગણી થઈ શકે નહીં, તેમ તેવી મિલકત વરપક્ષના (અન્યના) કોઈ ઉપયોગમાં લઈ શકાય નહીં.
૧૬. કન્યાની વય ૨૫ વર્ષની થયાં પછી બીજી સ્ત્રી કરવી. પ્રથમની સ્ત્રી લૂલી, આંધળી હોય તો આગેવાનોની સંમતિ લઈ કરવી. જૂની સ્ત્રીનો યોગ્ય ખર્ચ-પોષણ આપવું.
૧૭. વિવાહ-સગાઈ કર્યા પછી યોગ્ય કારણ વિના તોડવાં નહીં.
૧૮. ખાસ કારણ વિના કન્યાને ફૂલના દડે કે બાંહ્યવરથી પરણાવવી નહીં.
૧૯. પોતાની સ્ત્રી બદચાલની ના હોય તો કોઈએ છાંડવી નહીં.
૨૦. પોતને માટે બે રૂપિયા સુધીનાં કપડાં આપવાં.
૨૧. મૃત્યુવરો સોળ દિવસ પછી, અને સવડ આવે ત્યારે કરવો.

(સહી.) ત્રિકમલાલ દીનાનાથ
ચીટનીસ. તા. ૧-૩-૮૯

(સહી.) એચ.ઈ.એમ. જેમ્સ
ક્લેક્ટર, અમદાવાદ

આ પ્રમાણે પાસ થયેલા ઠરાવોની છપાવેલ નકલો, તથા કણબી જનસમાજના સ્વતંત્ર અભિપ્રાય જાણવા સારુ સહીઓ કરવાના ફારમો, ગામે-ગામના મુખી તલાટીઓ પર મોકલી આપ્યાં જેમાં નીચે મુજબ અભિપ્રાય લખાઈ આવ્યા :

કુલ સહીઓ થઈ ૨૫,૬૩૦
સહીઓ કરવા ના પાડી ૫,૩૭૭
ગેરહાજર છે ૫,૫૧૭
થયેલ ઠરાવો ૧ થી ૧૯ સુધી મંજૂર ૨૨,૩૮૨

રૂ. ૧૯૯ ચાંલ્લો રાખવા ઇચ્છનાર.................................૫,૬૦૬
રૂ. ૧૦૦ ચાંલ્લો રાખવા ઇચ્છનાર...........................૫૧૭,૫૪૯
મરણનાં જમણ ચાલુ રાખનારા.................................૧૬,૬૬૨
મરણનાં જમણ ચાલુ અટકાવનારા............................૧૪,૦૩૫

આ પ્રમાણે અભિપ્રાય આવી ગયા તેથી તે તથા થયેલા ઠરાવો વગેરેનો તુમાર મહેરબાન ક્લેક્ટર સાહેબે મુંબઈ સરકાર તરફ મોકલી આપ્યો. જે પુરુષો વંશપરંપરાથી જાતે હાથમુચરકા આપી સને ૧૮૪૮થી આજ સુધી આવા આવા સઘળા પ્રસંગે પોતાની સંમતિ આપી વારંવાર વિપરીત વર્તન કરતા આવ્યા છે. તે પુરુષોએ પાછળથી પોતે સ્વીકારેલા નિયમો વિરુદ્ધમાં છૂપી રીતે જુદી જુદી અરજીઓ કરી કરાવી તેમાં કોઈએ ચાંલ્લાની રકમ રૂ. ૧૯૯ રાખવા, કોઈએ બે સ્રીઓ કરવાની છૂટ રાખવા અને કોઈએ મરણ પાછળનાં જમણો પર અંકુશ નહીં મૂકવા માગણીઓ કરી. એક અરજી તો વિરમગામ, પાટડી અને અમદાવાદના કુલીનોએ ખાસ ૧૮૭૦નો આઠમો એકટ જ લાગુ નહીં કરવા કરી હતી, જેમાં નિયમો પાસ કરતાં હાજર રહી સંમતિ આપનારા ઘણાઓએ સહીઓ કરી હતી. બીજી અરજી તેમના સામે સુધારાના વિચારવાળાઓએ રા.બ. શેઠ બહેચરદાસની આગેવાની નીચે કરી હતી. આ વગેરે અરજીઓ ઉપર પુખ્ત વિચાર કરી નામદાર મુંબઈ સરકાર લોકોને તા. ૨૮-૧૧-૮૯ એ ગવર્નમેન્ટ ગેઝેટ-જનરલ ડિપાર્ટમેન્ટમાં નં. ૪૯૩૪ થી જવાબ આપ્યો તેનો સાર એવો છે કે :

"અમદાવાદ શહેરના અને જિલ્લાના કેટલાક લોકો, જેઓ જ્ઞાતિમાં ઊતરી આવેલી ખાનદાન શાખાના ફરજંદો છે, જેઓને ચાંલ્લાના વધારે નાણાં લેવાની લાલસા છે, જેઓએ લગ્નના ખર્ચા ઘટાડવા થયેલા નિયમોથી પોતાની કિંમત ઘટેલી માની છે, જેઓ ચાંલ્લા લીધા વિના પોતાના પુત્રોના લગ્ન સંબંધ કરવા નારાજ છે, તેઓ પાસ થયેલી રુલો વિરુદ્ધ છે તે સ્વાભાવિક છે. તેમની છાપેલી અરજીમાં બતાવેલ વાંધા અને ફેરફાર બિનજરૂરી છે. દરેક પાટીદાર કણબી છે, પણ દરેક કણબી પાટીદાર નથી. માટે કણબી શબ્દથી આખી જ્ઞાતિનો સમાવેશ થાય છે. ચાંલ્લાના દર બાબતમાં વધારે મતે ચાંલ્લો ઘટાડી દીધો છે. બાકીની અડચણો, જે ઉપાધિ ઘટાડવાને ડ્રાફ્ટ તૈયાર કર્યો છે તે વધે તેવી છે માટે ધ્યાન આપવા જેવી નથી. ઉત્તરક્રિયાનાં ખર્ચાનો બંદોબસ્ત વધુમતે તજી દેવામાં આવ્યો છે, વગેરે વગેરે.

મિ. શેપર્ડ, જેમ્સ કૂક, મિ. બહેચરદાસ, જે.એ. દલાલ, કૃષ્ણલાલ તથા પાટડી દરબાર અને બીજા ગૃહસ્થો, જેમણે કડવા કણબીઓની ઉન્નતિ સુધારવા અને જે રીતરિવાજોનું પરિણામ તે જ્ઞાતિના હિતને ઘણું જ નુકસાનકારક છે, તે બંધ કરવા, પોતાના સ્તુતિપાત્ર પ્રયત્નથી મુખ્ય ભાગ લીધો છે, તેઓ સઘળાને વાજબી રીતે ઘણું માન ઘટે છે.

એ પ્રમાણે તા. ૧૮-૨-૮૯ એ થયેલા ઠરાવો તથા તે ઉપર આવી ગયેલા કણબી પ્રજાના જાહેર અભિપ્રાયો સાથે, મે ક્લેક્ટર સાહેબે મોકલેલો તુમાર તથા

પાછળથી તેને અનુમોદન આપનારા અને વિરુદ્ધ પડનારાઓની અરજીઓ વગેરે પર વિચાર કરી, કણબી જ્ઞાતિમાં લગ્નને લગતાં ખરચો કમી કરી, બાળકી હત્યા થવાનો ભય દૂર કરવા ના. મુંબઈ સરકારે તા. ૨૧-૧-૯૦ના પોતાના હુકમ નં. ૩૦૮ થી જે નવા ઠરાવો બહાર પાડ્યા તેમાં તારીખ ૧૮-૨-૮૯ એ થયેલા ૨૧ ઠરાવોમાં નીચે પ્રમાણે ફેરફાર કર્યા :

(૧) પહેલા ઠરાવમાં પ્રથમના ૨૧ નિયમોનો એવી રીતે સમાવેશ થયો હતો કે:

૧. નિયમ અસલ મુસદ્દા મુજબ મંજૂર.

૨. અસલ મુસદ્દામાં ચાંલ્લાના રૂ. ૧૯૯ રાખ્યા હતા તે આવેલા અભિપ્રાયો. જોતાં બહુમતે ઘટાડીને રૂ. ૧૦૧ ઠરાવ્યા.

૩. થી ૧૫ નિયમો અસલ મુસદ્દા મુજબ મંજૂર.

૧૬ એક સ્ત્રીની હયાતીમાં બીજી કરવાને જે ઉંમરની મર્યાદા બતાવી હતી તે કલમ રદ કરી તેના બદલે ઠરાવ્યું કે 'દરેક વિવાહ, લગ્ન અને નાતરાની દરેક માણસે તલાટીને ખબર આપવી. ફી લીધા સિવાય તે નોંધશે, પરંતુ ચાંલ્લાની જે રકમ મુકરર કરવામાં આવી હોય તે, તે જ વખતે જાહેર કરવી.

૧૭ થી ૨૧. અસલ મુસદ્દા મંજૂરની તમામ રદ કરી ને તેના બદલે

(૨) હવેથી દરેક તલાટી નીચે મુજબ રજિસ્ટર રાખશે અને તે કોરા કાગળના ભાગ ઉપર લખશે. "કડવા કણબીની જ્ઞાતિમાં વિવાહ, લગ્ન તથા ચાંલ્લાઓનું રજિસ્ટર."

(૧) અ.નં., (૨) જે તારીખે ખબર આપવામાં આવી હોય તે તારીખ (૩) વરનું તથા તેના બાપનું નામ, (૪) વરના બાપ કે વાલીનું ગામ અને તાલુકો, ૫. કન્યાનું તથા તેના બાપનું નામ, (૬) કન્યાના બાપ કે વાલીનું ગામ અને તાલુકો, (૭) કન્યાનાં સગાં તરફથી ચાંલ્લો આપવાનો તેનો આંકડો, (૮) ઉપરની હકીકત નોંધનાર શખસનું નામ.

(૩) જ્યારે જ્યારે વિવાહની ગોઠવણ થાય ત્યારે કન્યાના બાપ અથવા તો વાલીએ અડતાલીસ કલાકમાં ચાંલ્લાની કેટલી રકમ ઠરી તે બાબત તલાટીને ઉપરની હકીકત સહિત ખબર આપવી. નોંધ બાબત કાંઈ પણ ફી લેવાની મના છે તેથી તલાટી તેવી દરેક નોંધ મફત રાખશે.

(૪) કોઈ પણ રૂલ તોડવામાં આવશે તો છ મહિનાની કેદ અને એક હજાર રૂપિયા સુધીના દંડની શિક્ષા કરવામાં આવશે પણ ઉમેદ રાખવામાં આવે છે કે કોઈ પણ કડવો કણબી સદરહુ રૂલોમાંની કોઈપણ રૂલ તોડી કાયદા વિરુદ્ધ ચાલશે નહીં. આવતી લગ્નસરા વખતે તે કાયદાનો અમલ ચોક્કસ રીતે કરવામાં આવશે.

(૫) આ રૂલોની અવગણના કર્યા બાબત કાંઈ પણ હકીકત તલાટીની જાણમાં આવે તો તેણે મામલતદારને એકદમ તે બાબત ખબર આપવી.

ઉપર પ્રમાણે નિયમો ઠરાવી જાહેરનામાં બહાર પાડ્યાં, તેમાં એક ઉપર બીજી

સ્ત્રી કરનારાઓ માટે અંકુશ તરીકે અસલ મુસદામાં જે દાર્શનિક કલમ હતી તે ઊડી ગઈ, જેથી જનસમાજનાં મન ખિન્ન થયાં. ના. સરકારમાં તે બાબત ઘણી અરજીઓ કરવામાં આવી, તેમાં અરજદારોએ પોતાના બાળક પુત્રને એક વખત પરણાવી પૈસા ખાઈ જઈ અને પછી તેને બીજા વિવાહ વખતે બીજી સ્ત્રી પરણાવી પ્રથમની કન્યાને રખડતી મૂકે છે, જેથી અનાથ બાળાઓ મહાસંકટમાં આવી પડે છે. જનસમાજના આવા પોકળથી છેવટે ના. સરકારે નીચે મુજબ નવો સરક્યુલર બહાર પાડ્યો.

સરક્યુલર

મહેરબાન ક્લેક્ટર સાહેબના તા. ૨૩મી જાન્યુઆરી સને ૧૮૯૦ના સરક્યુલરમાં જે રૂલો તથા સમજૂતી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી હતી તે રદ કરી, નામદાર મુંબઈ સરકારે તેઓના નંબર ૧૦૪૩, તા. ૧૨ માર્ચ સને ૧૮૯૦ના જાહેરનામામાં જે સુધારેલી રૂલો પ્રસિદ્ધ કીધી છે તે તથા નીચે બતાવેલી સુધારેલી સમજૂતી આ સરક્યુલરથી જાહેર કરવામાં આવે છે.

અમદાવાદ અને ખેડા ડિસ્ટ્રિક્ટમાં કડવા કણબી જ્ઞાતિના લગ્નને લગતા ખર્ચ બાબત નિયમ કરવા સને ૧૮૭૦ના ઓક્ટ. ૮ને અનુસરીને નીચેની સુધારેલી રૂલો નામદાર હિંદુસ્થાન સરકારે મેહેરબાની કરી મંજૂર કરી છે એવું નામદાર સરકારના ઠરાવ નં. ૯૮૬ તા. ૭ માર્ચ સને ૧૮૯૦થી પ્રસિદ્ધ થયું છે.

સને ૧૮૭૦ના એક્ટ પ્રમાણે કડવા કણબી જ્ઞાતિના લગ્નને લગતા ખર્ચ વિષેના નિયમ

૧. સગાઈ વખતે કન્યાના બાપે અથવા વાલીએ વરના બાપને અથવા વાલીને ચાંલ્લો આપવો તે રૂ. ૧ તથા સાત સોપારીથી વત્તો નહીં આપવો.

૨. કન્યાના બાપે અથવા વાલીએ વરના બાપને અથવા વાલીને લગ્નનો ચાંલ્લો આપવો તે રૂ. ૧ થી રૂ. ૧૦૧ સુધી આપવો, પણ એથી વધારે આપવો નહીં, અને એ પ્રમાણે આપવાની રકમમાંથી ઊંઝામાતા આગળ મૂકવાનો એક રૂપિયો કાપી લેવો.

૩. લગ્ન પ્રસંગે વરઘોડામાં અથવા બીજી જગ્યાએ નાળિયેર વહેંચવા તે રૂ. ૧ થી રૂ. ૧૦ સુધીની કિંમતના વહેંચવા, એથી વત્તી કિંમતના વહેંચવા નહીં.

મોસાળું એટલે લગ્ન પ્રસંગે કન્યાના મોસાળિયા તરફથી અપાતી પહેરામણી	૪.	"મોસાળા"નો ખરચ રૂ. ૧ થી ૧૦ સુધી કરવો, એથી વધુ ખર્ચ કોઈ પણ રીતે કરવો નહીં.
છેડો ઝલામણ એટલે વર પોતાની સાસુનો છેડો ઝાલે તે ક્રિયા.	૫.	"છેડો ઝલામણ" ખાતે રકમ આપવી તે રૂ. ૧ થી ૫ સુધી આપવી, એથી વત્તી આપવી નહીં.
માહીમાટલું એટલે લગ્ન થઈ રહ્યા પછી વરવાળા લોકો જવા નીકળે તે વખતે માટીનું માટલું ખાવાના પદાર્થ ભરીને	૬.	"માહીમાટલા" ખાતે રકમ આપવીને રૂ. ૧ થી ૫ સુધી આપવી, એથી વત્તી આપવી નહીં.

આપવામાં આવે છે તે

પૂરત એટલે લગ્ન થઈ રહ્યા પછી વર જવા નીકળે ત્યારે ધાતુપાત્ર આપવામાં આવે છે તે.	૭.	પૂરત ખાતે રકમ આપવી તે રૂ. ૧ થી ૫ સુધી આપવી, એથી વત્તી આપવી નહીં.
પગેપપણું એટલે કન્યા પોતાની સાસુને પગે પડે તે વખતે આપવાની ભેટો.	૮.	"પગેપયણું" ખાતે કન્યાની સાસુને રકમ આપવી તે રૂ. ૧ થી ૭ સુધી આપવી, એથી વત્તી આપવી નહીં.

૯. કન્યાના કુટુંબે કુટુંબને ૫ થી વત્તા દસૈયા જમાડવા નહીં અને દરેક દસૈયામાં ૨૫ થી વત્તા માણસ તેડવા નહીં.

૧૦. કન્યાને ગામ જાન જાય ત્યારે તેનો ખરચ કન્યાના કુટુંબે આપવો તે રૂ. ૧ થી ૩૦ સુધી આપવો, એથી વત્તો આપવો નહીં. વળી ધારા ૯માં કહ્યા મુજબ પાંચથી વત્તા જમણ કરવા નહીં. માત્ર જો જાન જાસ્તી મુદત થોભે તો વત્તા જમણ કરવાનો અધિકાર છે, પણ ભાણાની એકંદર સંખ્યા ૧૨૫ થી વધવી નહીં જોઈએ.

૧૧. કન્યા પહેલું છોકરું લઈને પોતાના ધણીને ઘેર જાય તે પ્રસંગે વરનાં સગાંવહાલાંને રકમ આપવી તે બધું મળીને રૂ. ૧ થી ૧૧ સુધી આપવી. એ સિવાય કન્યાનો બાપ વસ્ત્ર તથા જણસની ભેટ કરવાને મુખતિયાર છે.

૧૨. કન્યાના બાપે અથવા વાલીએ વરના બાપને અથવા વાલીને અથવા વરને પોતાને 'નાતરા'નો ચાંલ્લો આપવો તે રૂ. ૧ થી ૧૦૦ સુધી આપવો, એથી વત્તો આપવો નહીં. આ પૈસાની જણસ વેચાતી લેવી તે જણસ ઓરતની હયાતીમાં તેની મિલકત ગણાશે અને તેના મરણ પછી તેના ધણીની થશે.

૧૩. કન્યાના બાપે અથવા વાલીએ પોતાની છોકરી આપવા બદલ વરની પાસેથી અથવા વરનાં માબાપ કે વાલી પાસેથી કાંઈ પૈસા લેવા નહીં.

૧૪. વરને પોતાના સસરાને ઘેર તેડવામાં આવે તેવે કોઈપણ પ્રસંગે તેને "પાઘડી" દાખલ રકમ આપવી તે રૂ. ૨ થી વત્તી આપવી નહીં. તેણે પોતાની સાથે પાંચથી વત્તા માણસ લઈ જવા નહીં.

૧૫. હંમેશના સ્થાપિત પ્રસંગે મીઠાઈ વગેરે મામૂલ ચાલ પ્રમાણે આપવામાં આવે તે અથવા કન્યાનો બાપ જ્યારે પોતાની છોકરી તથા તેનો ધણી જુદું ઘર માંડે ત્યારે કાંઈ મદદ કરવા અથવા નિમણૂક બાંધી આપવા માગે તે, કબૂલ કરવામાં ઉપરના ધારા માંહેના કોઈપણ મજકૂરથી હરકત થશે નહીં. માત્ર એમ ઠરાવ્યું છે કે આવી બક્ષિસ કોઈપણ સબબ ઉપરથી હક્ક કરીને મંગાશે નહીં અને વરના બાપે તેનો ઉપયોગ કરવો નહીં તેમજ એના ઉપયોગ અર્થે અથવા લાભ અર્થે તે કામે લગાડવી નહીં.

૧૬. (અ) જ્યારે કોઈ શખસ બીજી કન્યા પરણે ત્યારે ચાંલ્લાની રકમ ૧૦૦ રૂપિયાથી વધારે હોવી ન જોઈએ.

(બ) જ્યારે પહેલી કન્યાની હયાતીમાં કોઈ શખસ બીજી કન્યા પરણે ત્યારે બીજી કન્યાના સગા તરફથી જે ચાંલ્લો આપવામાં આવે તે એક રૂપિયો હોય પણ પાંચ રૂપિયાથી વધારે હોવો ન જોઈએ અને બંને પક્ષકારોએ કોઈપણ શખસ માટે બીજી કંઈ પણ રકમ આપવી અથવા લેવી નહીં.

(ક) આવી બાબતમાં પોતાના વરના દ્રવ્યબળ મુજબ પહેલી કન્યાને વાજબી પાલણપોષણ આપવામાં આવશે અને વળી તેણે (વરે) તેને એક રૂપિયાથી ઓછી નહીં અને સો રૂપિયાથી જાસ્તી નહીં, એટલી કિંમતનાં ઘરેણાં આપવાં.

૧૭. બાંધ્યના વરનાં લગ્નની બાબતમાં ચાંલ્લાની રકમ એક રૂપિયાથી વધારે હોવી ન જોઈએ.

૧૮. જે જે સગાઈ અથવા લગ્ન અથવા નાતરું થાય તેની મફત નોંધ કરવામાં આવશે, માટે તલાટીને તે બાબત ખબર આપવી અને ચાંલ્લાની ઠરાવેલી રકમ તે જ વખતે જણાવવી.

[૨] હવેથી દરેક તલાટી નીચે મુજબ રજિસ્ટર છાપેલા ફારમમાં રાખશે અને છાપેલા ફારમની નકલો તેને પૂરી પાડવામાં આવશે. દરેક તલાટીએ વર તથા કન્યાના નજીકનાં સગા અથવા વાલીને એ રજિસ્ટરમાંથી ઉતેખાપ પોતાની સહી કરી આપવી.

કડવા કણબીની જ્ઞાતિમાં વિવાહ લગ્ન તથા ચાંલ્લાઓનું રજિસ્ટર.

ગામ : તાલુકો :

૧. અનુક્રમ નંબર
૨. જે તારીખે ખબર આપવામાં આવે તે તારીખ.
૩. વરનું નામ તથા તેના બાપ અગર વાલીનું નામ.
૪. રહેવાની જગ્યા એટલે વરનો બાપ અગર વાલી જ્યાં રહેતો હોય તે ગામ અને તાલુકો.
૫. કન્યાનું નામ અને તેના બાપ અગર વાલીનું નામ.
૬. રહેવાની જગ્યા એટલે કન્યાનો બાપ અગર વાલીનું નામ, જ્યાં રહેતો હોય તે ગામ અને તાલુકો.
૭. કન્યાનાં સગાં તરફથી ચાંલ્લો આપવાનો તેનો આંકડો.
૮. જે શખસ લગ્ન નોંધાવાને સારુ ખબર આપે તેની સહી. (અ) વર તરફથી (બ) કન્યા તરફથી
૯. લગ્ન ખરેખરું છે કે શી રીતે જો તેમ હોય તો વરને બીજી કન્યા હયાત છે કે નહીં.
૧૦. લગ્ન ફૂલનાં દડાનું કે બાંયવરનું છે.
૧૧. રિમાર્ક.

[૩] જ્યારે જ્યારે વિવાહની ગોઠવણ થાય ત્યારે કન્યાના બાપ અગર અડતાલીસ કલાકની અંદર ચાંલ્લાની કેટલી રકમ ભરી તે બાબત તલાટીને ઉપરની હકીકત સહિત ખબર આપવી. નોંધવા બાબત કાંઈપણ ફી લેવા તલાટીને મના કરવામાં આવી છે. સદરહુ નોંધ તલાટી મફત રાખશે.

[૪] કોઈપણ રૂલ તોડવામાં આવશે તો તે બદલ છ મહિના કેદ અને રૂ. ૧૦૦૦ (એક હજાર) સુધી દંડની શિક્ષા કરવામાં આવશે. પણ ઉમેદ રાખવામાં આવે છે જે કોઈપણ કડવો કણબી સદરહુ રૂલોની કોઈપણ રૂલ તોડીને કાયદા વિરુદ્ધ ચાલશે નહીં. આવતી લગ્નસરા વખતે તે કાયદાનો અમલ ચોક્કસ રીતે કરવામાં આવશે.

[૫] આ રૂલોની અવગણના કર્યા બાબત કાંઈ પણ હકીકત તલાટીને જાણમાં આવે તો તેણે મામલતદારને એકદમ તે બાબત ખબર આપવી.

તા. ૨ માર્ચ સને ૧૯૦૧ P.J. Mead

કલેક્ટર

આ સુધારેલા સરક્યુલરમાં પૈસાના લોભે બીજી સ્ત્રીઓ કરનારને દાબમાં રાખવા ચાંલ્લા માત્ર પાંચ જ રૂપિયા ઠરાવ્યા હતા, પરંતુ તેથી તે બદી ઉપર કાંઈપણ વ્યવહારુ અંકુશ મુકાયો હોય તેમ લાગતું નથી, એટલું જ નહીં પણ સને ૧૮૪૮થી અત્યાર સુધીમાં ખરચો કમી કરવા ઘડાયેલા સઘળા નિયમો ઉઠાવેલ પરિશ્રમના પ્રમાણમાં યથાર્થ કામ કરી શક્યા હોય તેમ લાગતું નથી તેમજ પુત્રીઓના માવિતરોને એથી જોઈતી રાહત મળી શકી હોય તેવું પણ જણાઈ આવતું નથી, કારણ કે આવાં ખરચ, ઉભય પક્ષની મિથ્યાભિમાની સંપત્તિથી થતાં હતાં, છતાં પણ જો કોઈ પુત્રીનો પિતા પોતાના વેવાઈને નિયમસર વર્તવાની ફરજ પાડવા જાય તો તે ઉન્મત વેવાઈ તરત જ "પાડાના વાંકે" પખાલીને ડામ પોતાના બાળક પુત્રને પુનઃ પરણાવી પેલી નિરપરાધી પુત્રીની પાયમાલી કરી નાંખે, તે યુવાન બાળાને સાસરે તેડાવે નહીં, ખોરાકી-પોશાકી આપે નહીં, તેમજ સાહુડીની બખોલ જેવાં પુત્રના બાપનાં ખિસ્સાં તર થાય નહીં, ત્યાં સુધી છૂટકો પણ આપે નહીં, તેમ તેણે બીજી કરતાં બસો-પાંચસો ચાંલ્લો ગાંઠ્યો હોય તેનું પણ પ્રત્યક્ષ ભાન થઈ શકે નહીં. આવા પ્રકારની વસ્તુસ્થિતિ હોવાને લીધે પુત્રીઓના હિતની ખાતર ઊભય પક્ષને અંકુશમાં મૂક્યા જ્ઞાતિની સ્થિતિનો ઊંડો અભ્યાસ કરનારાઓએ ગુનાની પ્રત્યક્ષ પ્રવૃત્તિ થાય તેવી બીજી સ્ત્રી કરવાની વાત સને ૧૮૪૮માં ૩૦ વર્ષથી, ૧૮૬૯માં ૨૫ વર્ષની, અને સને ૧૮૮૯ના મુસદ્દામાં પણ ૨૫ વર્ષની નિર્માણ કરી હતી, જેથી સઘળી રૂલોમાં માત્ર એક જ રૂલ તેવા જુલમગારના ગળામાં નિયમિત વયના ફાંસા રૂપી પડેલી રહેલી હતી. ત્યાં સુધી તેમનાથી પુત્રને ફરી પરણાવી શકાય નહીં, તેમ પુત્રને પરણાવ્યા વિના ચલાવી લેવાય નહીં અને કદી પૂંખે તો તેટલી વયમાં તે બાઈને સંતતિ થઈ ગઈ તો તો તેવા જુલમગારોનું મોત બગડી જતું હતું, કારણ કે પછી તો છૂટાછેડા થાય નહીં, અને

બીજી કરે તો તે પહેલી સ્ત્રીને ખોરાકી-પોશાકી-દરદાગીના આપવાં પડે અને તે પણ આપવાની થાય નહીં! તેથી તે બિચારા પોતાના મનથી બગાડેલા ગૃહસંસારમાં સદાયે સંતતિ રહેવાના ડરથી છોકરો કે છોકરીના બાપ થવાથી ચેતી ચેતીને ચાલતા હતા. આવા સ્વચ્છંદી વર્ગોને અંકુશમાં રાખવા થયેલ સર્વ નિયમોમાં બીજી કરવાની ઉંમર આંકનાર નિયમ ખૂબ શક્તિશાળી પુરવાર થયો હતો. પરંતુ જ્ઞાતિની બાળકીઓના કમનસીબે તે નિયમ રદ થઈ ગયો અને નામના જ ઠરાવો કાયમ રહ્યા.

આપણા સમાજમાં નિષ્ઠુરતા અટકાવવા કેવું ભગીરથ કાર્ય રા.બ. બેચરદાસના હાથે થયું છે તે આપણે જોઈ ગયા. આવી પ્રણાલિકામાં પણ જ્યારે સંવત ૧૯૪૬ના વિવાહ આવ્યા ત્યારે ક્લેક્ટર મે. જેમ્સ સાહેબ અને અન્ય અધિકારી વર્ગે ખાસ કાળજી રાખી હતી, છતાં પણ 'મીયાં બીવી રાજી તો ક્યા કરે કાજી' એ કહેવત અનુસાર ઉભયપક્ષની છૂપી સંમતિથી મરજી પડે તેટલાં નાણાં અપાયાં-લેવાયાં તેમાં અધિકારી વર્ગ, ફરિયાદ પક્ષનો અભ્યાસ અને પુરાવાની ખામીને લીધે શું કરી શકે? આવું હતું છતાં દશૈયાનાં જમણોમાં નિયમો કરતાં વધારે માણસો જમવા-જમાડવાના ગુના માટે ઘણાં જણ પકડાયાં હતાં અને દંડાયા હતાં. એકંદરે સને ૧૮૮૦ના વિવાહ વખતે આ નિયમોએ કાંઈક કર્યું હોય તેમ જણાય છે. આ નિયમોનું ધાર્યું પરિણામ આવ્યું હોત પણ આ વિવાહ પહેલાં થોડાક સમયે આ મહાન જ્ઞાતિભક્ત, આદ્યસુધારક બેચરદાસ અંબાઈદાસ લશ્કરી પંચત્વને પામ્યા અને આવા જ્ઞાતિહિત-ચિંતક એક-એકમાત્ર વીર નરની પૂરી ન શકાય તેવી ખોટ જ્ઞાતિને પડી.

બેચરદાસના સુધારાઓની અસર અને છેલ્લો દશકો :

રા.બ. બેચરદાસ સુધારાઓના સમરાંગણમાં એક સુધારક યોદ્ધાની જેમ ઝઝૂમ્યા હતા. તેમના સુધારાનાં કાર્યોમાં અનેક વિઘ્નો આવ્યાં પણ તે ડર્યા નહીં, અને ડગ્યા નહીં. જ્ઞાતિબંધનો તોડવાં અથવા તેમાં ફેરફાર કરવો કે કરાવવો તે આજની સદીમાં પણ કેટલું અઘરૂં છે તે આપણે જાણીએ છીએ છતાં બેચરદાસે આ ખાંડાની ધાર પર ચાલવાનું પસંદ કર્યું અને તેમાં તેમને ભારે સફળતા મળી. 'દૂધપીતી' કરવાનો રિવાજ નાબૂદ કર્યો તે તો તેમની અપૂર્વ લડત અને અદ્‌ભુત સિદ્ધિ હતી. લગ્નના ખોટા ખરચા, જમણવારોમાં થતા ખર્ચ, બાળલગ્નો તેમજ એક જ તિથિનાં લગ્નો અટકાવવા, દશૈયા જમણની બંધી માટે, કન્યાના રક્ષણ માટે પણ તેમણે સરકાર પાસે તેમજ રાજ્યાશ્રય લઈ ઘણા કાયદાઓ કરાવ્યા. તે પણ તેમની મહાન સિદ્ધિ હતી.

સંવત ૧૯૪૬ (ઈ.સ. ૧૮૮૦)ની લગ્નસરામાં લગ્ન સંબંધી થયેલા ઠરાવોની કેવી અસર થઈ હતી તે આપણને ઉત્તર વિભાગના કમિશનર મે.એચ.એમ. જેમ્સ સાહેબે મુંબઈ સરકારને તા. ૨૦-૧૦-૧૮૮૦ના રોજ પૂના મુકામે રિપોર્ટ કર્યો હતો તે ઉપરથી જાણી શકાય છે. સદરહુ રિપોર્ટનો સાર નીચે મુજબ હતો. વિરમગામનો અહેવાલ જણાવે છે કે 'કણબીઓ એક અવાજે ઠરાવો પસાર કરીને લગ્ન ખર્ચ ઓછા કરવાનું નક્કી કર્યું છે અને તેને પરિણામે ગરીબ કણબીઓને ભારે રાહત મળી છે.

વળી ગાયકવાડ સરકાર તરફથી રૂલોનો બહિષ્કાર થવાથી નિયમોનો ભંગ થવાનો સંભવ ઊભો થયો છે કારણ કે બન્ને રાજ્યની સરહદનાં ગામોમાં લગ્ન વેળા અગવડ થઈ પડી હતી. તથા સરકારી હદના વરના બાપ ગાયકવાડી હદમાં જઈ મોટી મોટી રકમો ચાંલ્લાની લઈ આવ્યા અને તે જ પ્રમાણે ગાયકવાડી હદના જિલ્લાની હદમાં આવી મોટી મોટી રકમોનાં ચાંલ્લા લઈ આવ્યા તેવું લશ્કરી શેઠ શંભુપ્રસાદ બેચરદાસના પત્ર ઉપરથી જણાયું છે. હું સમજી શકતો નથી કે ગાયકવાડ સરકાર શા માટે નિયમોનો અસ્વીકાર કરે છે. વડોદરાના રેસિડંટ સાહેબ લખે છે કે લગ્ન માટે દેવીને વારંવાર પૂછી શકાતું નથી. આ હકીકત તેમની સમજફેર જણાય છે, કારણ કે પટેલો ને ગૌર બ્રાહ્મણોએ વચન આપ્યું છે કે ''ઓણસાલ લગ્ન માટે દેવીને પૂછીશું અને વળી દર પાંચ પાંચ વર્ષે લગ્નો કાઢવા માટે ચિઠ્ઠીઓ નાંખવાની કડાકૂટ પડે તેવું રાખીશું નહીં, એટલે કે આ વખતે જ્યારે જ્યારે લગ્ન કાઢવા ચિઠ્ઠીઓ અને નાંખીશું ત્યારે દેવીને આવતાં પાંચ વર્ષ પર લગ્ન કરવાને પૂછી ભેગાભેગી તારીખો નક્કી કરીશું, જેથી કરીને અત્યારે નક્કી કરેલી તારીખોએ પાંચવર્ષીય તિથિએ લગ્ન કરાય. બ્રાહ્મણોએ આપેલું વચન તોડ્યું છે, જેથી મને શંકા રહે છે કે, તે જ્ઞાતિના કોઈ આગેવાનોએ તેમને તેમ કરવા પ્રેર્યા હશે, પણ ખર્ચમાં ઘટાડો કરવાને સહુએ સંમતિ આપી છે, તેને અને ટૂંકી મુદ્દતના લગ્નને કશો સંબંધ નથી. અને તે દેવીને પૂછવા સિવાય ખુશીથી અમલમાં લાવી શકાય છે. લગ્ન મોસમ પૂરી થયા પછી આ નિયમો કેવું કાર્ય કરે છે તે જોયા બાદ થયેલા રૂલોનો સ્વીકાર કરવામાં ગાયકવાડ સરકારે ફરી વિચાર કરવા વચન આપ્યું છે, તો મને ભરોસો છે કે ઘણું મોડું થઈ ગયા પહેલાં ફરીથી તમને તેમ કરવા પ્રેરવામાં આવશે. પોતાના રાજ્યમાં સારી કન્યાઓની હરીફાઈ માટે જે પુષ્કળ કન્યાવિક્રય ચાલતો હતો તે બંધ પડ્યો છે, તેથી પોતાની રૈયતની પાયમાલી અટકાવવા માટેના ગાયકવાડ સરકાર દૃઢતાથી પ્રયત્ન કરશે જ. હું આતુરતાપૂર્વક વિશ્વાસ રાખું છું કે આ વાતને પડતી મૂકવામાં નહીં આવે અને ના. ગાયકવાડ સરકારના કડી પ્રાંતના અધિકારીઓ દ્વારા ઊંઝા માતાના પાટીદારો અને બ્રાહ્મણોને માતાજી પાસેથી પાંચ પાંચ વર્ષના લગ્નની માંગણી કરવા ફરીથી દબાણ કરવામાં આવશે. આમ કરવાથી કણબીઓની આર્થિક, સાંસારિક તથા નૈતિક સ્થિતિમાં સુધારો પણ થશે અને આશરે દસ વર્ષની કઢંગી રૂઢિ બંધ પડશે. આ રૂઢિમાં સંપૂર્ણ સુધારો કરવાની કોઈ રીત હોય તો તે એ જ છે કે પહેલાં પાંચ પાંચ વર્ષે લગ્ન કરો, પછી લોકો અને બ્રાહ્મણો પણ જોશે કે આમ થવાથી કોઈને કાંઈ નુકસાન નથી. ત્યાર પછી આ નવી રીતથી દુષ્ટ રિવાજની ગરદન તૂટશે અને હાલની પ્રજા ભવિષ્યમાં વાર્ષિક છૂટાં લગ્ન થયેલાં જોવા ભાગ્યશાળી થશે. ફૂલના દડા ૮૫૯ થયા છે તે પ્રતિ જ્ઞાતિના આગેવાનો તિરસ્કારની નજરથી જુએ છે, છતાં તેમાં હાલ ખર્ચ થતું નથી તેવી મોટી સંખ્યા છે. આમ થવાથી કન્યાના માવિતરોને જુદી રીતે ઘણો ફાયદો થાય છે, તેથી હું તેમની સંખ્યા વધવા માટે દિલગીર થતો

નથી. આ કાયદાના પાલન માટે જુદા ઈન્સ્પેક્ટરો રાખવાની જરૂર નથી, પરંતુ જો જિલ્લાના અધિકારીઓ પોતે કાળજી રાખે તો આખું ડિપાર્ટમેન્ટ રાખે જ. જમાબંધી વગેરે કાર્ય પ્રસંગે જ્યારે ગામોમાં જવું. ખાતાં ત્યારે આ વિષે ખંતથી ખબર રાખે તો, ગુના પકડાયા વિના રહે નહીં, એટલે અધિકારી સ્વયં પોતે જો કાળજી ન રાખે તો મૃત કાયદા પ્રમાણે પડી રહે. એકંદરે ૧૧,૩૮૬ લગ્ન થયાં છે. ૧૦,૪૧૩ ખરાં લગ્ન, ૮૫૯ ફુલના દડાનાં લગ્ન, ૫૦ બાંહ્યવરનાં લગ્ન ૨૬ એક પર બીજી કરવાનાં લગ્ન, ૩૫ પ્રથમની સ્ત્રીના મરણ પછી થયેલાં લગ્ન અને ૧,૫૪૭ લગ્ન સરકારી હદમાંથી જઈ ગાયકવાડીમાં કરી આવેલા છે તે જોતાં ત્યાં કાયદાની જરૂર છે.

કમિશ્નર સાહેબના રિપોર્ટનો ના. મુંબઈ સરકારે તા. ૧૨-૧૩-૮૦ના જનરલ ડિપાર્ટમેન્ટ નં. ૪૯૦૨થી જે જવાબ વાંચ્યો હતો તેની મતલબ એવી હતી કે કડવાના લગ્નના ખર્ચ કમી કરવા થયેલા નિયમો જે કામ કર્યું છે તે વિશેનો રિપોર્ટ સંતોષકારક છે. એક નકલ પોલિટિકલ ડિપાર્ટમેન્ટમાં મોકલી વિનંતી કરવી કે એજંટ ટૂ ધ ગવર્નર જનરલને વડોદરા લખી. લગ્નના સદરહુ નિયમોનો સ્વીકાર કરતા તથા દર પાંચ વર્ષે લગ્ન કરવાના દિવસો કરાવવા ઊંઝામાં માતાને પૂછવાનું. માતાના પૂજારીઓ પાસેથી વચન લેવા ના. ગાયકવાડ સરકારને વીનવવું.

આ અરસામાં બાવળાના વતની સ્વજ્ઞાતીય કવિ જેસિંગએ 'સ્વદેશ હિતબોધક' માસિક કાઢી જ્ઞાતિસેવા કરવા માંડી હતી, અને કેટલાંક ગદ્યપદ્ય પુસ્તકો લખી લેખક તથા કવિ તરીકે સારી નામના મેળવી હતી, અને ૧૮૯૦માં રા.બ. બેચરદાસના સ્વર્ગવાસ પછી જ્ઞાતિમાં તેમના સમયમાં હતી તેવી જાગૃતિ ચાલતી નહોતી.

સંવત ૧૯૫૫ની સાલનું ચોમાસું નિષ્ફળ નીવડવાથી છપ્પનિયો દુષ્કાળ પડ્યો. એટલે તે સાલમાં વિવાહ આવવાની મુદત હોવા છતાં પણ તે વર્ષે વિવાહ થઈ શક્યા નહીં, અને સંવત ૧૯૫૭માં થયા, પરંતુ દુષ્કાળના અણધાર્યા હુમલાથી કણબીભાઈઓ એવા તો પાયમાલ થઈ ગયા હતા અને તેમની આર્થિક સ્થિતિ એવી નબળી થઈ ગઈ હતી કે વર્ષો સુધી કળ વળી નહીં. ચાંલ્લાને કરકરિયાવર વગેરે તો વીસરી જવાય પણ મફત પેટ સાટે પુત્રો પરણાવવા તે પણ મોટી વાત થઈ પડી. ચોગરદમ ફૂલના દડાથી ચલાવી લેવામાં આવ્યું, એટલે પુત્રી માટે વિવાહની આવેલી આફત ટાળવા ફૂલના દડાનો સવડ સલામત હતો, પણ પુત્રને માટે તેવો કોઈ ફૂલની દડીનો સવડ ન હોવાથી તથા પુત્ર તો કુંવારો ન જ રહે તેવું વ્યવહારનું લગભગ બંધન થઈ ગયું હોવાથી વર્ષોના વર્ષો સુધી પુત્રના પિતાઓએ કરેલો લાડ આ વિવાહમાં ઊતરી ગયો. આ વખતે પણ સને ૧૮૮૯માં પાસ થયેલી રૂલો લોકોની જાણ માટે તા. ૨-૩-૧૯૦૧ની તારીખે ક્લેક્ટર મે. પી. જે. મીડ સાહેબની સહીથી બહાર પડી હતી, પરંતુ તેની ગત વિવાહ પ્રસંગ જેવી ચોકસી રહી નહીં, કારણ કે બેચરદાસના સ્વર્ગવાસ પછી તેમના પુત્ર શેઠ શંભુપ્રસાદભાઈ જે કામમાં હિત લેતા હતા તે વિવાહ આવવા પહેલાં જ સ્વર્ગવાસી થયા, તેમજ થયેલ રૂલોમાં પણ તેના

ભંગની ફરિયાદની ગેરહાજરીમાં પોલીસને પ્રત્યક્ષ ભાન કરાવે તેની એક રૂલ નહોતી. આ દુષ્કાળ પછી લોકોની માનસિક તેમજ આર્થિક સ્થિતિમાં ઓર ફેરફાર થઈ ગયો અને સહુએ વિવાહ વખતે પુત્રીઓ ફૂલના દડે પરણાવી વિવાહ આવ્યા તે વધાવવા વિચારતો થઈ ગયો હતો. વળી દિનપ્રતિદિન વિદ્યાનો વધારો થવાથી લોકોના હૃદયમાંથી અજ્ઞાનનાં બંધનો ઢીલાં થતાં ગયાં, અને લગ્નની પ્રચલિત પ્રણાલિકા એકહથ્થુ-ઇજારા જેવી અને અનિષ્ટકારક જણાવા લાગી. તેમાં પણ લગ્ન કાઢી અમદાવાદમાં લાવી જાહેર કરવા માટે દર લગ્નસરા વખતે બે પક્ષ પડતા હોવાથી ઊંઝાના લગ્ન કાઢનાર બ્રાહ્મણો અને પટેલો ડબલ ભાગ ભજવતા હતા તથા જમાનો પણ મંદ અને મક્કમપણે આગળ વધતો જતો હતો, તેથી આ વિષયમાં બહુ ચર્ચા ચાલવા લાગી અને નવા યુવાન વિદ્વાન વર્ગે તેમાં ઊંડા ઊતરી તપાસ કરવા માંડી ત્યારે અનેક પ્રકારનાં પોકળો માલૂમ પડી આવ્યાં તેમ તેમ શ્રદ્ધા ઘટતી ચાલી અને આ બધું માતાજી પોતે નહીં, પણ તેમના નામે લોકોએ તૂત ચલાવ્યું છે તેવું સ્પષ્ટ ભાન થવા લાગ્યું.

જ્ઞાતિ સુધારા વિશે ખુદ બેચરદાસની માન્યતા :

બેચરદાસ લશ્કરી જેવા સુધારા કરતા હતા તે સુધારાની ખાતર જ કરતા હતા, નહિ કે ધાંધલ કે હું પદની ખાતર કરતા નહોતા એવો તેમના સ્વભાવ ઉપરની હકીકતો પરથી જણાઈ આવે છે.

વળી ઉપર પ્રમાણે જે સુધારા કરવામાં આવ્યા તથા અમલમાં મૂકવા આગેવાની તથા હિલચાલ કરી હતી તેને હકો આપવામાં કેટલાક જ્ઞાતિબંધુઓ તેમના વિરુદ્ધમાં હતા, છતાં આ સુધારાની સફળતા માટે યશ તેમને આપે છે તે ખરેખર તેમની મહાનતા હતી.

તેઓશ્રીને જ્યારે રાવબહાદુરનો ખિતાબ આપવા માટે અમદાવાદ કલેક્ટર બોરેડોલએ જાહેર સમારંભ રાખ્યો ત્યારે રા.બ. બેચરદાસે પોતાના પ્રવચનમાં કહ્યું....

"નાતનો સુધારો કન્યાઓ તરફથી ઓછો ચાંલ્લો, ખર્ચ કરવા વિષે નાતના સર્વ મળી. મિ. ફોસેટ સાહેબ હજુર સહી કરેલો ઠરાવ હતો. તે ચલાવવાની ઇન્તેજારીમાં પાટડી દેસાઈ શ્રી જોરાવરસિંહજીએ ભારે રકમ ખર્ચીને નાતનો ઠરાવ સુધારા સારુ કરેલો તે વિષે અત્રે તરફથી અમને, એ દેસાઈશ્રીએ તથા કુંવર હિંમતસંગજીએ ભલામણ કરેલી, તેથી બનતી મહેનત કરીને, કન્યાઓ તરફથી લગ્ન ખર્ચ કમી કરવા સરકારશ્રી એક્ટ લાગુ કરીને, રૂલ પાસ કર્યો, તેથી લોકોને લાખોનો બચાવ થયો. પણ કોઈએ વધુ ચાંલ્લો કે ખર્ચ છાનું લીધું હોય, તે વિશે હું કોશિશમાં છું. ને બીજા કેટલાક નાતના સુધારા કરવાના છે તે દેસાઈ તથા નાતના ભાઈઓની મદદથી બર આવશે.

દાદાહરીની વાવે ગઈ સાલમાં (ઈ.સ. ૧૮૭૧) નાતનાં તોરણ બાંધ્યાં હતાં, તથા મોટો મેળાવડો આશરે માણસ ૧૫,૦૦૦નો થયેલો, તે વખતે મને તિલકનું

માન (નાત શેઠાઈનું) આપ્યું ને કસબી સાલ પાટડીનું ઇનામ, નાતનો સુધારો કરવાની (નાતે) આપ્યું તેથી હું મોટો આભારી હતો. નાતમાં થોડાક જે, તેમાં મારાં સગાં મારા અભિપ્રાયને મળતાં નહોતાં, તે જુદાં હતાં, પણ છેવટ મારા કૃત્યથી ખાતરી થઈ, ને નાતમાં સમાધાન થયું તે હવે સર્વે સુલેહમાં વરતે છે, તેથી હું ખુશી છું. આપ તથા રાઈટ ઓનરેબલ ગવર્નર સાહેબ તથા ઓનરેબલ મિ. એસીસ સાહેબ તથા ઓ.મી. રાજરસ તથા ઓ. રેવીન્સ ક્રાફટને ઘણા શુકર છે, કે નાતના લગ્નની અણી ઉપર રૂલ પાસ કરવાને ઝડપ કરવા સરકારી રીતે મદદ કરી, જેથી લોકોને લાખો રૂપિયાનો ફાયદો થયો ને વળી આપ તથા ગવર્નમેન્ટને મારા ઘણાં શુકર છે કે મારી મહેનત જાણી ઇલકાબ સોનાના ચાંદ સાથે બખશ્યો. તે ઘણી મહેરબાની માની લઉં છું. ને વળી ખાતરીથી કહું છું કે હજુ હું વધારે મારા દેશી કે પરદેશી લોકોના સુધારાના કામમાં સમર્થ હોઉં."

અમદાવાદના ક્લેક્ટર બોરોડેલનું ભાષણ :

તેઓએ અંગ્રેજીમાં ભાષણ કરેલું તેનો તરજુમો તેમના શિરસ્તેદાર દ્વારકાદાસભાઈએ ગુજરાતીમાં કરેલો.

"શેઠ સાહેબો, આપણે આજે, જેને વાસ્તે આ શહેરને અભિમાન છે તેવા સદ્‌ગૃહસ્થને માન આપવાને મળ્યા છીએ, અને તેના નામથી તમોએ તસદી લીધી તેને સારું હું એહશાન માનું છું."

બેચરદાસ અંબાઈદાસને તમે સારી પેઠે ઓળખો છો. એટલે એ વિષે મારે વધારે કહેવું પડે એમ નથી. ગમે તે વિષય એમના લક્ષમાં આવ્યો તે પછી તે વિદ્યાશાળા, દવાખાનું, ધર્મશાળા, સંસ્કૃત પાઠશાળા યા ચાહે તે હો, તો પણ તેને એવી ઉદારતાની સાથે કરેલું કે થોડાક જ તેનો દાખલો લઈ શકશે.

આપણે એકઠા થવાની મુખ્ય મતલબ એ છે કે ગઈ સાલમાં તેઓએ પોતાની જ્ઞાતિમાં લગ્નનો ખર્ચ ઓછો કરવામાં પ્રયત્ન કરેલો, તેથી પોતાની જ્ઞાતિની બાળકીઓની હાલતમાં સુધારો કરેલો, તેના બદલામાં હિંદુસ્તાનની સરકારે તેઓને રાવબહાદુરનો ખિતાબ આપ્યો તેની સનંદ, તથા સોનાનો ચાંદ અર્પણ કરેલો.

આ બધી કોશિશો સફળ થઈ અને અગર જો સ્વાર્થી લોકો થોડીક વાર કકળશે, તો પણ જ્ઞાતિનો ઘણો વિભાગ એમની તરફ છે. અને થોડાં વર્ષ પછી તમામ એમ કહે છે કે, શાબાશ છે બેચરદાસ અંબાઈદાસ લશ્કરીને કે જેણે પોતાની છાતી તથા મરજીથી એ કામ પાર પાડ્યું.

અમદાવાદ પોતાની જાહેર કામ અને શેઠિયાઓની સખાવતે વાસ્તે પ્રખ્યાત છે. પ્રેમભાઈ અને હઠીસંઘ તેમજ મગનભાઈ અને હરકોઈ શેઠાણીનાં પ્રતિષ્ઠિત નામ, દેશવિદેશમાં ફેલાયેલાં છે... તે સજ્જનોની યાદીમાં આપણા રાવબહાદુરનું નામ પણ હવેથી વપરાશે એના દાનધર્મના લક્ષ માટે મને કહેતાં ખુશી થાય છે કે એમણે દેશ તથા જાતના ભેદ નહિ ગણતાં દાનપુણ્ય કરેલાં છે... આંધળા લોકોને આશ્રય

આપવાને લિવરપુલમાં રૂ. ૫,૦૦૦ની રકમ આપી છે... મારા વિલાયતના લોકો આ સાંભળી ખુશ થશે અને તેમના ઉપકારને યાદ કરશે.'

મેજર પેન્ડગસ્ટ વોલ્સના ભાષણનો સાર :

(પ્રાર્થના સમાજ અને મહાલક્ષ્મી ફિમેલ ટ્રેનિંગ કૉલેજના ખાતમુહૂર્ત વખતે : ૧૮૭૪)

હિંદુસ્તાનના ભાગમાં આવ્યે મને આશરે ૨૦ વરસ થયાં, અને સરકારી નોકરીમાં મને પળિયાં આવ્યાં, પણ હું આવ્યો છું ત્યારથી હંમેશાં બેચરદાસ અંબાઈદાસને ઘણા જ જાહેર કામમાં ઊલટ બતાવનાર માણસોમાંના એક ગૃહસ્થ સાંભળતો આવ્યો છું.

એવો વખત હતો કે જ્યારે દુ:ખી ગરીબ લોકો કોલેરાથી અને તાવથી રોગ અટકાવવાને ઓસડ નહીં મળી શક્યાના સબબથી મરી જતા હતા, તે વખતે રા. બ. બેચરદાસને પોતાના ગરીબ દેશીઓ ઉપર દયા આવી, અને એક ઇસ્પિતાલ પોતાના નામથી સ્થાપી કે જ્યાં ગરીબ માણસોની બરદાશ લેવાય છે, તથા તેમને પરોપકારથી સાજા કરવામાં આવે છે. ગૃહસ્થો, તમને ખબર હશે કે અહીંયા ગરીબ લોકોને વાસ્તે કાયદો નથી, પણ રા.બ. બેચરદાસે તેની ખોટ પૂરી પાડીને (રૂ. ૫૦,૦૦૦ પચાસ હજાર)ની રકમ જુદી કરી જેના વ્યાજમાંથી ગરીબ લોકોને ખોરાક વહેંચવામાં આવે છે.

સરકાર ગુજરાતમાં બાળહત્યા બંધ કરવાને વાસ્તવે ઘણા વખતથી પ્રયત્ન કરતી હતી. પણ તેની ખાતરી થઈ કે દેશી રજવાડાની મદદ સિવાય તેનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જશે. શ્રી બેચરદાસે તે કામમાં મદદ આપવાને ખુશી બતાવી અને અસરકારક રીતે કડવા કણબીમાં બાળહત્યા બંધ થઈ છે. હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોનું કામ એ છે કે, હિંદુસ્તાનના લોકોને પશ્ચિમ તરફના સુધારાની ઊંચી સ્થિતિએ પહોંચાડવા અને જ્યારે હિંદુસ્તાનના લોકો પોતાના પ્રમાણિકપણાથી અને સત્યતાથી લાયક થાય ત્યારે જે રાજ્યની લગામ હાલ તેઓ તેમની વતી પોતે પકડે છે તે તેમને સોંપવી.

ઉપરની હકીકતો રા.બ. બેચરદાસની મહાનતા પૂરી પાડે છે. રા.બ. ભોળાનાથ સારાભાઈ રા.બ., ગોપાળહરિ દેશમુખ, રા.સા. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ તેમજ કવિશ્રી દલપતરામે તેમનાં કાર્યોનાં ભારોભાર વખાણ કરેલાં છે, છતાં તત્કાલીન નીકળતાં સામયિકોમાં તેમનાં કાર્યોને બિરદાવતો એકપણ લેખ જોવા મળતો નથી તેનું કારણ એ હોઈ શકે કે બીજા સુધારકોને ગુજરાતમાં આટલી સફળતા મળી ન હતી. સામયિકોનું સંપાદન બુદ્ધિજીવી વર્ગ અને સુધારણા આંદોલન સુધારકોના હાથમાં હતું તેઓ ખાસ કરી ઊંચા વર્ગના હતા, એટલે પોતાનાં કાર્યોની નોંધો કરતા પણ આમની પ્રવૃત્તિની ઉપેક્ષા કરવામાં આવી તે હકીકત લાગે છે.

બેચરદાસને મળેલાં પ્રશંસાપત્રો :

તેમને મળેલાં માનપત્રો વગેરેની ચર્ચા કરવામાં આવી છે, તેઓ રાવબહાદુર બન્યા અને થોડા જ વખત બાદ વિકટોરિયા મહારાણીએ તેમણે સી.એસ.આઈ.નો

ખિતાબ આપ્યો આ બન્ને ખિતાબો તે વખતના જનજીવનમાં ખૂબ આદરપાત્ર અને પ્રશંસનીય ગણાતા હતા. આવા માનવંતા ખિતાબો મળતાં તેઓ માત્ર ગુજરાતમાં જ નહીં પણ દેશવિદેશમાં જાણીતા બન્યા, એટલું જ નહીં પણ વિક્ટોરિયા મહારાણીએ જ્યારે કૈસરેહિંદનું પદ સ્વીકાર્યું તેના માનમાં દિલ્હીમાં જે દરબાર ભરાયો તેમાં વાઈસરોય લિટને રાવબહાદુરને ચાંદ બક્ષ્યો હતો. તેઓ પોતે તે દરબારમાં હાજર રહ્યા હતા. આ ઉપરાંત તેઓ અનેક પ્રકારના હોદ્દાઓ પર નિમાયા હતા. અહીં આપણે તેમને કરેલા સુધારાના બદલામાં જ્ઞાતિ આગેવાનોએ જે પ્રત્યાઘાત રજૂ કર્યા હતા અને માનપત્રો આપ્યાં હતાં તેની ચર્ચા કરીશું.

કેટલાક વિઘ્નસંતોષીઓ એવી રજૂઆત કરતા હતા કે રાવબહાદુર બેચરદાસ લશ્કરીને કણબી જ્ઞાતિનું હિત? હઈડ હતું તેથી, સન ૧૮૭૦નો આઠમો એક્ટ (રજપૂત વગેરે જાતિને માટે કન્યાઓના રક્ષણનો કાયદો) અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લાના લેઉવા, કડવા કણબીને, કાઉન્સિલમાં રહીને, લાગુ કરાવ્યો, જન્મ અને મરણ નોંધવાની ફી ચાર આના અને વિવાહ અને લગ્ન નોંધવાની ફી ૨ સરકાર મારફતે લેવરાવી કણબીઓને ત્રાહિમ પોકારવી." આ દલીલમાં ખાસ કંઈ વજૂદ નથી, કારણ દૂધપીતી કરવાની ચાલની સરકારને પૂરેપૂરી માહિતી મળી અને તે બંધ કરવી ખૂબ જ જરૂરી હતી એટલે આ કાયદો દાખલ કરવો પડે તે સ્વાભાવિક હતું તેમજ તેના આંકડા રાખવા માટે અને પુરાવા માટે નોંધણી અને ફી પણ જરૂરી હતી, પરંતુ પાછળથી આ રકમ માટે ઇન્ફન્ટ્રી સાઈડ ફંડ ઊભું થયું હતું તે રકમને કડવા-લેઉવાની જ્ઞાતિમાં જ ઉપયોગમાં લેવાય તે માટે તે અંગેની પણ રા.બ. બેચરદાસે સરકાર સાથે વાટાઘાટો ચલાવી હતી, અને પોતાના મિત્ર ધારાસભાના સભ્ય મિ. બર્ડવુડે આ ફંડનો કડવા-લેઉવા પાટીદારનાં બાળકો અને બાળાઓના વિકાસ માટે સદ્ઉપયોગ થાય તે અંગેનું બિલ મૂક્યું હતું જે "ઇન્ફન્ટ્રીસાઈડ સ્કોલરશિપ"ના નામે જાણીતું બન્યું હતું.

સુરતની જ્ઞાતિમાં પણ તેમણે તડ પડેલાં સાંધી આપ્યાં. અમદાવાદની જ્ઞાતિમાં સ્વામિનારાયણના શિષ્યો વચ્ચે પડેલી તકરાર પણ તેમણે ઉકેલી. આથી સેવાનાં તેમનાં કામોની આખરે જ્ઞાતિએ ઉમદા કદર કરી એટલે તેમને માન આપવાનું શરૂ કર્યું. તા. ૨૨-૧-૭૧ના રોજ દાદાહરિની વાવ પાસે (અમદાવાદ) લગ્ન વધાવવા માટે અમદાવાદના સઘળા જ્ઞાતિભાઈઓ મળ્યા ત્યારે તેમણે બેચરદાસને માનપત્ર આપ્યું હતું જેનો સારાંશ આ પ્રમાણે હતો : "અમે સહુ તમને તિલક કરી જ્ઞાતિના અધિષ્ઠાતા ઠરાવીએ છીએ, તે અમે વંશપરંપરા, તમને તમારા વંશપરંપરા સુધી માનીશું. વળી ફૂલ નહીં ફૂલની પાંખડી તરીકે અમારા સહુના આશીર્વાદ સાથે આ સાલજોટો અને પાઘડીની નજીવી ભેટ સ્વીકારી ઉપકૃત કરશો." સરકારે તેમની જાહેર સેવાની કદર કરી 'રાવબહાદુર' અને સી.એસ.આઈ.નો માનવંતો ઇલ્કાબ એનાયત કર્યો હતો. ત્યારબાદ તેમની સેવાની પિછાન પડવાથી અને જ્ઞાતિ માટે તેમણે કરેલાં ઉમદા કાર્યોથી અભિભૂત થઈ તેમની સેવાની પિછાન કરી જ્ઞાતિના જુદા જુદા વિભાગ

તરફથી તા. ૭-૨-૮૭ના રોજ તેમને માનપત્રો આપવામાં આવ્યાં જેનો મેળાવડો ઊંઝા મુકામે થયો હતો.

૧. "આપે તન, મન અને ધનથી મદદ કરી અમૂલ્ય વખતના ભોગે માતાજી સંસ્થાન અને જ્ઞાતિની સેવા કરી અનેક ઉપકાર કર્યા છે, જેનો યોગ્ય બદલો આપવા આ સભા અશક્ત છે." આ પ્રકારનું માનપત્ર અમદાવાદ જ્ઞાતિની જ્ઞાનવર્ધક સભાના જોઈન્ટ સેક્રેટરી અને શેઠ માધવલાલ છોટાલાલની સહીથી આપ્યું હતું.

૨. એવા જ આશયયુક્ત માનપત્ર નામદાર પાટડી દરબારશ્રી સૂરજમલજી તરફથી કિનખાબથી લપેટીને આપવામાં આવ્યું હતું.

૩. ઊંઝાના માંડલોત શાખાના મુખી પટેલ રામચંદ્ર બાજીદાસ તથા રુંસાત પાટીના આગેવાનોએ મળી માનપત્ર આપ્યું. "માતાજીની તથા જ્ઞાતિ સમસ્તની સેવા કરી તથા ગાયકવાડી રાજ્યના કણબીઓ પાસેથી દર નાતરાના લગ્ન દીઠ જે પાંચ રૂપિયાનો કર લેવાતો હતો, તે આપે આપની લાગવગ વાપરી, શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર તરફથી બંધ કરાવ્યો તે વગેરે અનેક ઉપકારથી દબાઈ, દર વિવાહે લગ્ન કાઢવા અને કુમકુમ પત્રિકાઓ લખવા, અમારી અહીંની કમિટી મળે છે તેમાં તમને વંશપરંપરા સામેલ રાખીશું અને અમે વંશપરંપરા અમદાવાદમાં પહેલાં લગ્નપત્રિકા વધાવવા મોકલીએ છીએ તે હવે પછીથી અમદાવાદમાં તમને વંશપરંપરા મોકલશું તે તમો વંશપરંપરા વધાવી લેશો." આ પ્રમાણે માનપત્ર વાંચી તિલક કરી માતાજીની ચુંદડીએ વીંટી માનપત્ર આપ્યું.

૪. રૂપાલ, ચાણસ્મા, આદિગામો તરફથી એવા જ ભાવાર્થનું માનપત્ર અમદાવાદવાળા ડૉ. પીતાંબરદાસ કુબેરદાસે વાંચીને આપ્યું હતું (ડૉક્ટરનું મૂળ વતન રૂપાલ હતું.)

૫. જાહેર સેવાની કદર કરી નામદાર ગાયકવાડ સરકાર તરફથી મે. સૂબા સાહેબે શાલ, પાઘડી અને દીવાન સાહેબ મણિભાઈ જશભાઈ તરફથી પણ શેલું અને પાઘડી બક્ષિસમાં આવ્યાં હતાં.

શ્રી ઉમિયામાતા સંસ્થાન કમિટીના સભ્યોએ અંદરોઅંદર ઉઘરાણું કરીને શેઠ બેચરદાસની છબી માતાજીના મંદિરના ચોકના ગોખમાં મૂકી તેમનું માન વધાર્યું હતું.

એ પ્રમાણે તેમની જાહેર સેવા અને ખાસ કરી જ્ઞાતિસેવાના બદલામાં તેમને ના. સરકાર અને જનસમાજ તરફથી બેહદ માન મળ્યું તેમાં જ તેમની લોકપ્રિયતા અને જનતાનો પ્રેમ દેખાય છે. તેમને મળેલું માન તે તેમના કાર્યની સાચી કદર કરી હતી. પરિણામે તેઓ પોતાના કાર્યમાં વધારે ને વધારે ઉમંગથી ભાગ લેવા લાગ્યા. પોતાની જ્ઞાતિની સ્થિતિ સુધારવા તેમણે સને ૧૮૮૯માં છેલ્લો પ્રયત્ન કર્યો હતો તેની અસર ઘણાં લાંબા સમય સુધી ચાલી અને તેનું સારું પરિણામ આવ્યું હતું. આ મહાપુરુષે, આદ્ય સુધારકે, જ્ઞાતિસેવકે હિંદના જુદા જુદા ભાગોની મુસાફરી કરી જનસમાજનો બહોળો અભ્યાસ કર્યો હતો તેનો લાભ તેમણે ગુજરાતની જનતાને

આપ્યો. તેમના કાર્યમાં વર્ષો જોઈએ તો ૧૮૪૫ થી ૧૮૮૯ સુધી એટલે કે ૪૩ વર્ષ સુધીના લાંબા સમય સુધી સમાજ સુધારણાની પ્રવૃત્તિમાં પુરુષાર્થ કરતા રહ્યા.

બેચરદાસ અંબાઈદાસ લશ્કરીનો સ્વર્ગવાસ :

અવસાનની છેલ્લી પળો સુધી તેઓ સમાજ સુધારણાની પ્રવૃત્તિને વળગી રહ્યા. તેમની દાનપ્રવૃત્તિ પણ અવિરતપણે ચાલુ રહી હતી. તેમનું જીવન આધ્યાત્મિક હોવાથી તેને મૃત્યુનો પણ ભય ન હતો. તેઓ જે કાર્ય કરતા તેની પાછળ હંમેશાં તે ''ઈશ્વરી સંકેત બતાવતા હતા'' તે હકીકત તેમનાં ભાષણોમાંથી આપણને જાણવા મળે છે ''સર્વથા ઈશ્વરે મારા મનમાં પ્રેરણા કરી અને મેં કર્યું છે'' ''હું જે કંઈ કરું છું તે બીજાને જણાવવા નહીં પણ પ્રાણી પરની દયાથી કરું છું.'' ''મારા મનમાં જે હતું તે ઈશ્વરે સિદ્ધ કર્યું.'' ''માણસે પ્રેમ લક્ષણાભક્તિ કરવા હંમેશાં તત્પર રહેવું'' આવા તેમના ઉદ્‌ગારો હંમેશાં જાહેર સભામાં સાંભળવા મળતા હતા. બહુ જ સ્વસ્થ ચિત્તે તા. ૨૦-૧૨-૮૯ના રોજ આ મહાન સમાજસુધારક, જ્ઞાતિભક્ત, વીર નર પંચત્વને પામ્યા. તેમના અવસાનથી અમદાવાદ શહેરની પ્રજા અત્યંત દિલગીર થઈ હતી તેમજ સમસ્ત કડવા જ્ઞાતિ અંધકારમાં અટવાઈ ગઈ હતી. તેમના જવાથી સમગ્ર ગુજરાતે એક સાચો સેવક અને દાતા તેમજ સમાજસુધારક ગુમાવ્યો. તેમના પિતાશ્રી અંબાઈદાસ લગભગ ૯૩ વર્ષ સુધી જીવ્યા હતા. આમની જીવાદોરી તેટલી લાંબી ચાલી હોત તો કડવાકણબી જ્ઞાતિનો ઇતિહાસ કંઈક જુદો જ હોત.

તેમના શરીરને ચંદનાદિક કાષ્ઠ વડે અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો. તેમની સ્મશાનયાત્રામાં અનેક દેશી સદ્‌ગૃહસ્થો અને વિદેશીઓ જોડાયા. તેમના નિકટનાં સગાંસંબંધીઓમાં, સ્નેહીઓમાં અને સામાન્ય જનસમાજમાં ઘણો શોક પ્રસર્યો. નામદાર સરકાર તથા સરકારી અધિકારીઓ તરફથી પણ રા.બ. બેચરદાસના મરણ માટે દિલગીરી સૂચવનાર તાર અને પત્રો તેમના કુટુંબ ઉપર આવ્યા હતા. મોટાભાગના તત્કાલીન વર્તમાનપત્રોએ પણ પ્રજાના સબળ હિમાયતી અને રાજ્યના વાસ્તવ હિતચિંતક તેમજ સમાજસુધારકને છાજે તેટલું સઘળું માન ખરા અંતઃકરણથી રા.બ. બેચરદાસના દેહપાતને માટે શોક દર્શાવતાં આપ્યું હતું. જે જે વ્યાપારી મંડળમાં તેમજ તેમને દાન આપેલી સંસ્થાઓમાં તેમજ સામાજિક સંસ્થાઓમાં તેઓ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે કાર્ય કરતા અથવા સભાસદ તરીકે અથવા અગ્રેસર તરીકે જ્યાં તેઓએ ભાગ લીધો હતો તે સઘળાં મંડળોએ તેમના પરલોક ગમનથી પડેલી ખોટને માટે શોક પ્રદર્શિત કર્યો હતો. તેમની અવસાન નોંધ લેતાં 'બુદ્ધિપ્રકાશ' નોંધે છે.

ખેદકારક મૃત્યુ

'થોડાક વખતમાં આ શહેરમાંથી બે નામીચા આદમી આ દુનિયા ત્યાગ કરી ગયા છે. રા.બ. બેચરદાસ અંબાઈદાસ સી.એસ.આઈ.નું પવિત્ર નામ કાને નહીં પડ્યું હોય એવું ભાગ્યે જ કોઈ હશે. ઉદ્યોગ અને ખંતથી આપબળથી મનુષ્ય કેટલી સંપત્તિ સંપાદન કરે છે, શુદ્ધ બુદ્ધિ, સરળતા અને ન્યાયવટથી કેવી ઇજ્જત-આબરૂ મેળવે

છે, દેશી પ્રજા અને વિદેશી રાજ્યકર્તા પ્રત્યે વગર તરફદારીથી એક સરખી અદલ વર્તણૂકથી કેવા માનમર્તબો હાંસલ કરે છે, દયાની લાગણીથી અને દિલની દાઝથી કેવાં રૂડાં કૃત્ય કરી પોતાની પદવીને જેબ આપે છે, પરોપકાર ઇષ્ટથી બહોળા હાથે અને મોકળે મને પૈસા ખરચી સમૃદ્ધિ કેવી સાર્થક કરે છે, એનું એકત્ર ઊજળું ઉદાહરણ જોઈએ તો મર્હૂમ માનવંત શેઠજી છે. એમનું મુબારક નામ કાયમ રહે એવાં એમણે રૂડાં કામ કર્યાં છે. એઓ ગુ.વ.સો.ના આજન્મ સભાસદ (Life Member) હતા તથા કેટલાક વખતથી પ્રમુખનો માનવંતો હોદ્દો દીપાવતા હતા. એમના સ્વર્ગવાસથી ગુજરાતે એક સરળ ઉદાર શુદ્ધ ટેકવાળો ઉત્તર નર ખોયો છે. શેઠ સાહેબના ખેદદાયક મૃત્યુથી એમના કુટુંબને થયેલ દિલગીરીમાં અમે પણ અંતઃકરણથી ભાગ લઈએ છીએ, અને પરમકૃપાળુ પરમેશ્વર પાસે માગીએ છીએ કે એમના સુપુત્ર શંભુપ્રસાદને સદા આબાદી બક્ષે તથા તેમના હાથે રૂડાં કામ કરાવે.'' (બીજી નોંધ ખરસેદજી પાલનજીના અવસાનની હતી).

રા.બ. બેચરદાસનાં સામાજિક કાર્યોનું વિશ્લેષણ કરતાં શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ અમદાવાદમાં ૧૯૧૪માં ભરાયેલ નવમી અખિલ ભારતીય કૂર્મી પરિષદમાં જણાવ્યું હતું કે : 'ગુજરાતમાં સ્વ. રા. બ. શેઠ બેચરદાસ અંબાઈદાસ સી.એસ.આઈ. કે જેઓ ખરી રીતે વ્યાવહારિક સુધારાના સ્થંભરૂપ ગણાતા હતા. તેમણે કડવા પાટીદાર જ્ઞાતિમાં બાળલગ્નનો અનિષ્ટ પ્રચાર ચાલી રહ્યો હતો તેને નિર્મૂળ કરવાને કમર કસી હતી. કહેવાતાં કુળવાન કુટુંબો ચાંલ્લો, પહેરામણીને નામે જુલમી રીતે મોટી મોટી રકમો પડાવતાં તેના ઉપર સખત અંકુશો મૂકવાનો મુકાવવાનો તેમણે નિશ્ચય કીધો હતો.

બાનુઓ અને સદ્‌ગૃહસ્થો! આપ જોઈ શક્યા હશો કે તેમણે ઘણી જ દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી હતી... નિંદ્યા અને નાશકારક રૂઢિઓને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવા તરફ રાવબહાદુર શેઠ બેચરદાસે પોતાનું ધ્યાન દોર્યું, તેમના વખતમાં કેળવણીની પ્રગતિ ઘણી મંદ હતી અને તેમનાં પરોપકારી કાર્યોમાં સહાયકારી કોઈ નહીં. એકલે હાથે પણ પોતાનાં મુશ્કેલ કાર્યમાં મંડ્યા રહ્યા, જ્યારે તેમને જણાયું કે અજ્ઞાન વર્ગ પોતાના લાભની વાતો પણ સમજી શકતો નથી ત્યારે તેમણે સરકાર માબાપની મદદ મેળવવા ઇચ્છયું અને સને ૧૮૭૦નો યાદગાર ઇન્ફન્ટીસાઈડ એક્ટ (પુત્રીરક્ષક કાયદો) પાસ કરાવ્યો... પુત્રીરક્ષક કાયદાએ દૂધપીતી ચાલ પર અંકુશ મૂક્યો, લગ્નચાંલ્લા પર અંકુશ મૂક્યો, લગ્ન ખર્ચ કમી થવાથી છોકરીઓનાં માબાપ પુત્રીઓના ઉછેરમાં વિશેષ કાળજી રાખશે એવો આ કાયદાનો ઉદ્દેશ હતો (પટેલ બંધુ, ઓનરેબલ વિઠ્ઠલભાઈનું ભાષણ પૃ. ૧૬૯-૧૭૦, ફેબ્રુ. ૧૯૧૪)

શ્રી કડવા પાટીદાર શુભેચ્છક સમાજના છઠ્ઠા મહોત્સવ પાદરામાં તા. ૩૦-૧૨-૧૬ના રોજ આ સભામાં ભાષણ આપતાં વડોદરાના મે. સૂબા સાહેબ માણેકલાલભાઈ એમ.એ.એ. જણાવ્યું... ભાઈઓ! શેઠ સાહેબ બેચરદાસને હું જાતે

પિછાનતો હતો. તેઓ પુરુષાર્થ બળે કરી સ્વાશ્રયથી આગળ આવ્યા હતા. તેમ તમે પણ કરો. જ્યારે જ્ઞાતિ સુધારાની બિલકુલ હિલચાલ નહોતી ત્યારે તેમણે એને શરૂ કરી હતી જે આજ સુધી ચાલુ છે ને તેનું રૂડું ફળ તમને જરૂર અલ્પ સમયમાં મળશે.' (કડવા વિજય, ૧૯૧૬ અંક ૯-૧૦, પૃ. ૧૪૭. શ્રી કડવા. પા.શુ. સમાજ, છઠ્ઠો મહોત્સવનો રિપોર્ટ)

શેઠ રા.બ. બેચરદાસના અવસાન પછી કુટુંબનો અને વહીવટનો સઘળો બોજ તેમના યુવાન પુત્ર શંભુપ્રસાદ પર આવી પડ્યો. પોતે યુવાન હોવા છતાં ઠરેલ હતા. સાહસિક રા.બ. બેચરદાસે પોતાનું ધન લગભગ સર્વસ્વ વ્યાપારી સાહસોમાં અને ઉદ્યોગ તેમજ મિલમાં રોકેલું હતું, પણ હાથીનો ભાર હાથી જ ઉપાડી શકે છે તે જ પ્રમાણે તેમનાં બુદ્ધિમાન પુત્રે સ્વર્ગવાસી પિતાનો મોભો જેવો ને તેવો બલ્કે અધિક શોભાસ્પદ રીતે જાળવવામાં તથા સંતાનોને કેળવણી આપવામાં તેમજ સમાજસેવામાં અને જ્ઞાતિ સેવામાં સફળ કરી બતાવ્યો હતો.

બેહેચરદાસ વિરહ

સી.એસ.આઈ.

''સેર બજારે આ શું કર્યું, હાંરે વાળ્યો દુનિયાંનો દાટ''
''લાજ લીધી લાખો લોકની, હાંરે ઉપજાવ્યો ઉચાટ''

એ રાગ.-રાગ પરજ.

અંબાઈદાસ કુળ ઉપજ્યા, સી એસ આઈ બેહેચરદાસ;
ઓનરેબલે અવની થકી, કિધો કૈલાસે નિવાસ. ટેક.

સર્વોપરી તે સ્વભાનારે, પુરા પુનેશ્રી કહેવાય;
લાયક તે લશકરી તણો, વડો વિરહ વરણાય. અંબા૦ ૧

મુખ કમળથી મલપતારે, કાઢ્યાં વિવેકી વેણ;
બધી ઉમર બેચરભાઈ, કદી કડવું ન કેણ અંબા૦ ૨

પ્રભાતે પરીબ્રહ્મનું રે, ધ્રડતા રાખીને ધ્યાન;
કરતા તે બહુ કોડથી, નહી ઉપાધી આન. અંબા૦ ૩

વિરહ સંતાપ રાગ ઉપર પ્રમાણે.

અશુભ ખબર એ શેઠનીરે, સુણી કરે સંતાપ;
પરદેશીને વળી પુરજન, પ્રૌઢો કરે પરીતાપ. અંબા૦ ૪

હાવા ઉદાર હવે થશેરે? ના ના નકી પ્રમાણ;
શીર ધૂણાવે સંભારીને, ગદ ગદ કંઠે તે વાણ. અંબા૦ ૫

અમદાવાદ સુરતને વળીરે, મોજી મુંબઈના શેઠ;
વડું તે શેહેર વડોદરું, ચિન વિલાયત ઠેઠ. અંબા૦ ૬
મારવાડને વળી માળવોરે, મોટો દેશ મેવાડ;
સોરઠ દેશ સોહામણો, કછ ભુજ કાઠિયાવાડ. અંબા૦ ૭
દક્ષિણ દ્વારકાં દિલ્લીએરે, કાશી ને કેદાર;
સંતાપ કરે સૌ શ્રષ્ટીમાં, પઢતાં આવે ન પાર. અંબા. ૮
પ્રલય સમયમાં પ્રાણીયોરે, અતિ અંતરે અકળાય;
તેમ સમાચાર સાંભળી, ઘણા ગુણીયલ ગભરાયા. અંબા૦ ૯
કડવાએ કરી કળકળીરે, ખરેખરી ખરતાળ;
મુંબઈ અમદાવાદની મહી, હાંટે પડી હરતાળ. અંબા૦ ૧૦
સંવત ઓગણીસેં વળી રે, છકી છેતાળીસની સાલ;
માગશર વધ ત્રયોદશી, વિશ્વમાં થઈ વિકરાળ. અંબા૦ ૧૧
શોક કરે છે શેહેરનારે, સાણા સાહેબ સહુ;
લોકોપકારી તે કામને, હાંરે સંભારીને બહુ. અંબા૦ ૧૨
અમલદારને વળી અધિપતિરે, સારો સરકારી સમાજ;
બેહેચરદાસ જેવા બને નહી, સૌ બોલે એકે અવાજ. ૧૩
નગરનાથી નૌતમ કરીરે, કીરતી કીતાબ બહુ;
સદાવરતને સખાવતો, પુણ્યનો પાર ન લહુ. અંબા૦ ૧૪
કેનું કઠણ હોય કાળજુ રે, મનમાં ધારે જે ધીર,
વિલાપ વનિતાના સાંભળી, તનમાં લાગે છે તીર અંબા૦ ૧૫
પથ્થર તો ફાટી પડેરે, એવા વિવિધ વિલાપ;
કરૂણા ઉપજે બહુ ક્રૂરને, સુણી સુંદરિયોના સંતાપ અંબા૦ ૧૬
વાળ્યું તે મનડુ વળે નહી રે, ધારી શકે ન ધીર;
ગુણ તમારા સાંભરી, નયણે આવે છે નીર. અંબા. ૧૭
શંભુપ્રસાદજી શેઠનેરે, વિરહ પીડા જે થાય.
દલારીને દિલ તેમનાં, કોણ કરશેરે સાહ્ય. અંબા૦ ૧૮
હાહાકાર હવો ઘણો રે, શેહેર અમદાવાદ માંય;
પયાણ કર્યું પરબ્રહ્મમાં, તે વેળાએ ત્યાંય. અંબા૦ ૧૯
શોકનો સિંધુ રેલીઓરે, સઘળી સૃષ્ટી છે જ્યાંય;
દુઃખનો દાવાનળ બળે, સહુના હૃદય માંય. અંબા૦ ૨૦
ક્લેશ કરવો ઘટતો નથી રે, સધાર્યા ગણોની સાથ;
કેમ કરી મન વાળીએ, હૈયું રહે ના હાથ. અંબા૦ ૨૧

લખતાં લેખણ ચાલે નહીરે, કેઈ પેરે લખાય;
આંખોથી આંસું ઝરે, કથન કેમ કથાય.૦ ૨૨

કાન કઠણ થયા ઘણા રે, સાંભળી સહન તે થાય
આંખ અતિશે કુમળી, તેણે જોયું ન જાય. અંબા૦ ૨૩

શીવો કહે એ શેઠને રે, શંકર કરજ્યોરે સહાય;
જીવન મુક્ત મા જાણીને, આદ્ય શિક્ત અંબાય. અંબા૦ ૨૪

ગુણ કથન

(ક્યા ઇશ્કે પરીને મારા, મુઝે છોડ ચલા બનજારા;)

એ રાહ.

ગુલ્લ હવે જો ગુલેહજારા, ઓનરેબલ હિંદકા તારા. ટેક.

કિહ અચળ ઉજવળ કીરતી, જહાં તક સારી હે પીરથી;
ગયે ગરીબું પાલનહારા, ઓનરેબલ હિંદકા તારા. ૧

કૌંન્સિલમે મેંબર કહાએ, સીએસઆઈ કીતાબ પાએ;
કીયા હિંદુસ્તાન ઉજીઆરા, ઓનરેબલ હિંદકા તારા. ૨

ધન્ય બહેચરદાસ ગુન ખાની, સીધી સુધાસી બાની;
દીય દિપ્તમાન દેદારા, ઓનરેબલ હિંદકા તારા. ૩

દંગ હોવે પુરુષ નર નારી, દેખ દસરાકી અસવારી;
સંગ રથ અશ્વ અસ્વારા, ઓનરેબલ હિંદકા તારા. ૪

શીર છત્ર ચમર સો છાજે, મેનામાં બાહાદુર બિરાજે;
સોહે શંભુપ્રસાદ સુત સારા, ઓનરેબલ હિંદકા તારા. ૫

શાંત સુભાવ મંગલ મુરતી, લગી પરીબ્રહ્મમાં સુરતી;
સુર બચન બદો ગંગ ધારા, ઓનરેલ હિંદકા તારા. ૬

સિકંચા રાયખડ મ્યાને, કીયા ખલ્ક ખૂબ સો જાને;
આગે ફિરતા નદીકા આરા, ઓનરેબલ હિંદકા તારા. ૭

કામ કાપડકા નખસીદારે, વહાઁ નકિલે સુતકે તારે;
કીયા ગરીબુંકા એ ગુજારા, ઓનરેબલ હિંદકા તારા. ૮

સબ સમાજ ખુરશી આપે, ચેરમેનકે સ્થાનક થાપે.
જાની રૈયતકા ભવ પારા, ઓનરેબલ હિંદકા તારા ૯

ગુનીજન ગવૈયા આવે, નીત માજીકે ગુન ગાવે,
લઈ નરગાંસિરંગી ચીકારા, ઓનરબેલ હિંદકાતારા. ૧૦

મુખ દેખ જાવે ઉદાશી, પરમાર્થ પ્રભા પ્રકાશી.
સમભાવ નેન નજારા, ઑનરેબલ હિંદકા તારા. ૧૧

છાંડ કપટ દંભ મોહમાયા, શુદ્ધચૈતન્યસો ધ્યાન લગાયા;
જુઠાજાની આ જગ પસારા, ઑનરેબલ હિંદકા તારા. ૧૨

''ઓધવજી રે સંદેશડો, કેહેજ્યો મથુરાં મોજાર;''

એ રાગ. ગરબી

બેચરભાઈ બહુ ગુણે ભર્યા, બત્રિસ લક્ષણ ભરપુર; ટેક.

દાન દયાથી રે દીપતા, નારાયણનૈં રે નુર.
મંજુલ મુખ વિકાસતું, શરદ પુનમ ચંદ;
અધર પ્રવાલની હદ્યમાં, કરતા હાસરે મંદ. બેચરભાઈ ૧

ધરમની રે ધજા ધરી, માના મંદિર માંય,
સદાવ્રત તેમાં શોભતું, પાઠશાળા છે ત્યાંય. બેચરભાઈ ૨

અતિથીને ત્યાં આપતા, સીધુ સરપણ સમેત;
અવાસમાંરે ઉતારતા, પુરણ આણી રે હેત. બેચરભાઈ ૩

પાઠશાળે પોતે રાખતા, સુકદેવ જેવા મુન્ય;
તે શાસ્ત્રી શીષ્યને ભણાવતા, વેદ કેરી ધુંન્ય. બેચરભાઈ ૪

શોભાયમાન સારી કરી, હવેલીની હરોળ;
અચળ નામ ધરી આપનું, વસાવિ પોતાની પોળ. બેચરભાઈ ૫

સમીપમાં શંભૂપ્રસાદની, શોભે સામી તે ઓળ.
છટ્ટાદાર તે છાજતી, વસ્તી કરેરે કલોલ. બેચરભાઈ ૬

દીલી દરવાજે દીપતો, બંગલો શોભાયમાન;
કિધો મેમાનને કારણે, ઉતારવા રાજ રાજન. બેચરભાઈ ૭

બાકી મેરાબને બારણે, ખીલાવી ખુબ બાગ;
ક્યારી રચાવી કુસુમની, ફળીત વૃક્ષનો નહિ તાગ. બેચરભાઈ ૮

કોટ કઠેરો કોડામણો, તેમાં ન મળેરે ભુલ;
અગ્રે તેની ઓપતું, ગૌર ગુલાબી રે ફુલ. બેચરભાઈ ૯

ઈસ્પીતાળ સ્વહસ્તે કરી, ઘણા ખરચીને દામ;
રોગિયા રોગ વિદારીને, વળતી પામે વિરામ. બેચરભાઈ ૧૦

મહાલક્ષ્મીબાનું મહિ વિષે, અચળ રાખવા નામ;
સ્ત્રીઓને સારૂ કર્યો, ભણવાનોરે મુકામ. બેહેચર. ૧૧

ખડપામાં ખડકનાથના, બીજો રચીયો ત્યાં બાગ;
ફુલ ફળ અતિ ઉતરે, સાભ્ર તીરે મહાભાગ. બેચરભાઈ ૧૨

હવા ખાવાને કારણે, બંગલો બાંધ્યો ત્યાં એક;
મિલિટ્રી મેજરસાથે બહુ, બોલ ચાલનો નેક. બેચરભાઈ ૧૩

દુધેશ્વરનાં દેહેરાં તણો, કર્યો, સુધારો બહુ;
લાખો રૂપૈયા ખરચીને, સોચ કરાવ્યાં સહુ. બેચરભાઈ ૧૪

એજ સ્થળે પોતા તણું, કરયું દેહેરું અમુલ્ય;
શંકરનું રે સોહામણું, કારમુ કૈલાસ તુલ્ય. બેચરભાઈ ૧૫

ધેંગી ધર્મશાળા કરી, મહા કામથી મજબુત;
સાભ્ર તીરે તે શોભતું, ઉજવળ અદ્ભુત. બેચરભાઈ ૧૬

કાળુપર દરવાજા કને, ધવળ ધર્મશાળાનો ધામ.
કરયો તે બહુ કોડથી, વટેમાર્ગુનો વિશ્રામ. બેચરભાઈ ૧૭

રાયખડમાં રૂડો કર્યો, સાંચો સાભર તીર;
ઊંચી ચુમની ઓપતી, નીચે નૌતમ અંજીર. બેચરભાઈ ૧૮

વણાય ત્યાં બહુ વેગથી, રૂ સુતર સાફ થાય;
માદરપાટને ધોતીઆં, દેશ પરદેશે જાય. બેચરભાઈ ૧૯

લાયક જનને લાભનું, ગરિબોનું ગુજરાન;
કામ કરાવ્યું એ કારમું, બહાદુર બુદ્ધિનિધાન. બેચરભાઈ ૨૦

પાટણવાડામાં પ્રૌઢ છે, ઉજવળ હુંઝારે ગામ;
કડવા રહે ત્યાં કોડામણા, અવિચળ ઉમીઆનો ધામ. ૨૧

નોબત ગહગહ ગરગડે, સારો શ્રણાઈનો સોર;
ઉંચુતે દેવળ ઓપતું, ઉપર બોલેરે મોર. બેચરભાઈ ૨૨

માનસરોવરનું મંડાવિયું, કરવા અવિચળ કામ;
સર્વોપરિ થઈ સર્વમાં, સુધરાવ્યું તમામ. બેચરભાઈ ૨૩

ત્યાંથી વધાવો વિવાહ તણો, આવે આપને ઘેર;
સભા વચે તીલક કરી, પઢે લગનની પેર બેચરભાઈ ૨૪

તુરત તોરણ બાંધવા, અસારવાર ગામ;
વરઘોડો રૂડો ચડાવીને, જતા કરી ધુંમધામ. બેચરભાઈ ૨૫

ત્યાં ગોળનું ગાડું લુંટાવતા, માની મંગલ મુલ;
સર્વ સજ્જનને આપતા, પાન સોપારીને ફૂલ. બેચરભાઈ ૨૬

ગવર્નર ઇનકૌંન્સિલમાં, ખૂબ ખુરશી નંખાય;
પોતાના પરવર્યા પછી, કાયદા કાનુન લખાય. બેચરભાઈ ૨૭

ઉપમા તે હિંદુસ્તાનના, ઉજળા તારાની જેહ;
મનોહર જાણી માહારાણીએ, આપી ઉજ્વળ એહ. ૨૮

કોઠામાં કમિશ્નર થઈ, લોક લાભમાં ઉતરો;
એવાં કામ અતિ કર્યાં, તેણે કરી ન વિસરો. બેચરભાઈ ૨૯

દુકાનો દેશ વિદેશમાં, વિલાયત હુંડી શકરાયા;
વેપાર વડેરો ચાલતો, કોથી નવ્ય કળાય. બેચરભાઈ ૩૦

તેનું કામ ચલાવતા, બુદ્ધમાન બલાખીરેદાસ;
માતબર તેમને માનતા, વડો રાખી વિશ્વાસ. બેચરભાઈ ૩૧

શંભૂપ્રસાદશેઠ શાબાશ છે, ખરચામાં ખરચી બહુ દામ;
દેશ વિદેશ કરી નામના, રાખ્યું રાવબાહાદુરનું નામ. ૩૨

જગપ્રસદ્ધિ જમનાદાસના, સપુત ડાહ્યારેભાઈ;
ખરચ કરાવ્યું બહુ ખાંતથી, પોતે પાસે રહી. બેચરભાઈ ૩૩

શીવોકહે સુખીરાખજો, શંભુ તમને હરરોજ;
નવનિદ્ધરિદ્ધ સિધે ભર્યા, માણજ્યો શુભ મોજ. બેચરભાઈ ૩૪

સોરઠા

શેઠ શંભુપ્રસાદ, મુલક મયાવિ મેદની;
પ્રૌઢો કરી પ્રસાદ, જમાડ્યા જુગતે કરી. ૧

શેલાંનો શિરપાવ, પાઘડિયોનો પાર નહિ;
દૂલા દિલ ઉમરાવ, બંધાવિ બહાદુર નરા. ૨

અમૃત ટીંપુ એક, શાંતિ કરે સૌ જીવને;
ઝાંઝવાં જળ અનેક, તૃષા તેથી છિપે નહિ. ૩

બનાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર બારોટ શીવલાલ ખુશાલ. અમદાવાદ ખાડીયામાં દેસાઈની પોળ. ૧૮૯૦.

પ્રકરણ : ૪

પાટીદાર સમાજનાં મુખપત્રો (૧૮૮૩-૧૯૮૫)

આધુનિક સમાજમાં રેડિયો ટી.વી. જેવાં સંચારમાધ્યમો અને વર્તમાનપત્રો, જ્ઞાતિ-મુખપત્રો વગેરે જ્ઞાન અને શિક્ષણનાં પ્રબળ સાધનો તથા જનસંપર્કનાં માધ્યમો ગણી શકાય. લોકમત કેળવવામાં તેમજ લોકજાગૃતિ આણવામાં તે અમોઘ શક્તિરૂપ છે અને તેનો અભિપ્રાય-પંચવાણી - એક સત્તા સમાન લેખાય છે, જે પ્રસંગ આવ્યે ભલભલા સમાજની કુરૂઢિઓ અને સરકારોને ઊંચીનીચી કરી દે છે.

પાશ્ચાત્ય લોકોના સહવાસથી અને આધુનિક કેળવણીના પ્રભાવથી આપણા દેશમાં વિવિધ પ્રકારનાં મુખપત્રોનો પ્રચાર થયો છે. સામયિકો દેશની કેળવણીનું, રાજકર્તાઓને અસરકરવાનું, વ્યાપાર વૃદ્ધિનું અને સૌથી વધારે જનસમૂહને સર્વદા જાગૃત રાખવાનું એક મહાન સાધન છે.

ગુજરાતનું સર્વપ્રથમ 'વર્તમાનપત્ર' અઠવાડિક હતું. તે દર બુધવારે નીકળતું હોવાથી 'બુધવારિયું' નામે પ્રસિદ્ધ હતું. આ પત્ર હાર્બલે ર મે, ૧૮૪૯ના રોજ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી શરૂ કર્યું હતું. પરંતુ પાછળથી તેની સઘળી જવાબદારી ઉઠાવનાર અને માલિક કડવા પાટીદાર બાજીભાઈ અમીચંદ પટેલ હતા. તેઓ આ 'વર્તમાનપત્ર' છાપતા હતા. આ પત્ર તત્કાલિન 'ખબરદર્પણ' નામના પત્રની બરાબર ટક્કર લેતું હતું. બાજીભાઈ અમીચંદ પટેલ સૌપ્રથમ શીલા પ્રેસ, અમદાવાદમાં શરૂ કર્યો.

આમ, છાપકા અને પત્રકારત્વના ક્ષેત્રમાં પણ પાટીદારો મોખરે હતા. જેમ રાવબહાદુર બેચરદાસ લશ્કરીએ મીલ ઊભી કરવા માટે 'બહેચરદાસ લશ્કરી' વાળી બેન્ક ખોલી. લાખો રૂપિયાનું થાપણ કર્યું, તે જ રીતે છાપકામ વિકસાવવા માટે પટેલ બાજીભાઈએ પણ 'બાજીભાઈ અમીચંદ' નામની બેન્ક ખોલી હતી. એમાં લાખો રૂપિયાના શૅર ભરાયા હતા. આ કુટુંબ પાછળથી શાહપુરમાં રહેતું હતું અને 'છાપગર' તરીકે ઓળખાતું હતું.

બાજીભાઈના રિપોર્ટર લલ્લુભાઈ રાયચંદ હતા. આમ પત્રકારત્વના બીજ ગુજરાત ખાતે 'વર્તમાનપત્ર' નામના વૃત્તપત્રે નાખ્યાં હતાં. તેના મૂળમાં પાટીદાર હતા. હાલ 'વર્તમાનપત્ર'નો એક પણ અંક ઉપલબ્ધ નથી. જોકે પારસીઓનું પ્રદાન પત્રકારત્વના ઇતિહાસમાં મોખરે છે. તે સત્યનો ઇનકાર થઈ શકે તેમ નથી.

આઝાદીપૂર્વે ગુજરાતીમાં પ્રગટ થતા સ્વજ્ઞાતિ-મુખપત્રોની સંખ્યા લગભગ અઢાર જેટલી હતી. આઝાદી પછી તો તે સંખ્યા ચાલીસ પર પહોંચવા આવી છે. આઝાદીપૂર્વેનાં મુખપત્રોમાં કેટલાંક દીર્ઘાયુ ભોગવનારાં અને કેટલાંક અલ્પકાલીન નીવડ્યાં હતાં. આ મુખપત્રોનું કાર્યક્ષેત્ર સામાન્યતઃ જ્યાં કડવા પાટીદારોની વસતી હતી. જ્યાં શિક્ષણનું પ્રમાણ સારું હતું અને સુધારાવાદી હવા હતી, ત્યાં વિકસ્યું વિસ્તર્યું હતું.

પાટીદાર માસિકપત્રોએ ખાસ કરીને જ્ઞાતિમાં કૃષિપ્રચાર, સમાજના પ્રશ્નો જેવા કે, બાળલગ્નો, જ્ઞાતિવરા, પ્રેતભોજન, સ્ત્રીઓની સ્થિતિ તથા અલ્પશિક્ષણ વગેરે તરફ વિશેષ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. શિક્ષણ, સાહિત્ય, નીતિ વગેરેનું જ્ઞાન ફેલાવવાના પ્રયાસો કર્યા હતા. અન્ય જ્ઞાતિઓ માટે પણ તે માર્ગદર્શક બનતાં. ઉપરાંત યુવકમંડળના સમગ્ર વિકાસમાં પણ યોગદાન કરતાં હતાં. બ્રહ્મચર્ય, પુખ્તવયે લગ્ન, શિક્ષણ, જીવનઘડતર વગેરેના લેખો દ્વારા પણ આ પત્રોએ યુવાચેતના જગાડી હતી. તેમજ ભારતીય સંસ્કારોનું મહત્ત્વ આંક્યું હતું.

આ મુખપત્રોના લેખકોએ સ્વભાષામાં શિક્ષણ લીધું હતું. એમાંના ઘણાએ અંગ્રેજી ભાષાનું શિક્ષણ લઈ પ્રોફેસર, શિક્ષક, ડૉક્ટર, ન્યાયધીશ જેવા ઉચ્ચ હોદ્દાઓ ધરાવતા હતા. છતાં જ્ઞાતિસુધારા માટે વિદ્વત્તાપૂર્ણ લેખો લખતા હતા. કવિતા, લઘુનિબંધો, જ્ઞાતિસમાચારો, અનુવાદો તથા નાટકો વગેરે દ્વારા સમાજ સુધારણાનો સંદેશો પ્રજા સુધી પહોંચાડવામાં આવતો હતો. આ મુખપત્રોએ સુધારાત્મક વલણ અખત્યાર કર્યું હતું.

પ્રથમ આપણે ગુજરાતીમાં પ્રકાશિત થયેલાં સ્વજ્ઞાતિનાં આઝાદીપૂર્વેનાં તથા પછીનાં મુખપત્રોની સૂચિ તપાસી, પછી એ પત્રોની ગુણવત્તાનું વિશ્લેષણ કરીશું.

ઈ.સ. ૧૮૧૮થી ૧૯૪૭ના સમયગાળામાં લોકસ્થિતિ કેવી હતી. તેમા કુરિવાજો કેવા હતા અને તેમના સુધારાહિત તથા ઉત્કર્ષાર્થે સમાજમાં કયા બળો પ્રવર્તમાન હતાં એ હિલચાલમાં જ્ઞાતિમુખપત્રોનો ફાળો કેવા પ્રકારનો અને કેટલો હતો અને તેનો અંદાજ કાઢવા આપણે પ્રયાસ કરીશું.

એકાદ ઊંચા પર્વત પર ચઢીને નીચે તળેટીના પ્રદેશ ભણી નજર નાખીએ, તો ત્યાંની ચીજો, ઝાડ, પ્રાણી, મનુષ્ય, ઘર વગેરે નાનાં, યોગ્ય પ્રમાણસર તથા સુવ્યવસ્થિત અને પરસ્પર સંકળાયેલાં નજરે પડે છે. એક જ દૃષ્ટિપાતમાં સમગ્ર પરિસ્થિતિ લક્ષમાં આવી જાય છે. એવી રીતે જ્ઞાતિમુખપત્રોનું વિશ્લેષણ કરવું હોય તો આપણે તત્કાલિન સમાજજીવનને તપાસવું જોઈએ. પૂર્વે તે કેવું હતું અને પછીથી ક્રમશઃ તેમાં કેવા ફેરફારો તથા સુધારા થતા રહ્યા, સુધારકોને તથા તંત્રીઓને તે માટે કેવા કપરાં ચઢાણો ચઢવા પડ્યાં, તંત્રી તરીકે તેઓએ કેવી નિષ્ઠા ઊભી કરી અને પોતાનો ઉદેશ પાર પાડવા માટે અડશપણાની આહલેક પોકારી વિજયમાળાને સી રીતે વર્યા તે જોવું પડે. રૂઢિઓ તથા ધર્મ સામે આવે છે. તેમાં તંત્રીએ તરવાનું હોય છે, ડૂબવાનું હોય છે. તંત્રીનું કામ તલવારની ધાર પર ચાલવા જેવું હોય છે.

આમ, ભૂતકાલની સ્થિતિને અને વર્તમાનની સ્થિતિને સરખાવીશું તો જ તેની વાસ્તવિકતા આપણી સમજમાં આવશે. ભૂતકાળના જ્ઞાન વગર વર્તમાનનું જ્ઞાન અધૂરું જ રહેવાનું. તે બંને વચ્ચે ગાઢ સંબંધ રહેલો છે.

બ્રિટીશ અમલ ગુજરાતમાં સ્થપાયો તે અરસામાં સમાજજીવન છિન્નભિન્ન હતું. જિસકી લાઠી, ઉસકી ભેંસ,' જેવી સ્થિતિ હતી. સમાજમાં અનેક જ્ઞાતિવડાઓ કામ કરતા હતા, ન્યાય, નીતિ, વ્યવસ્થા ને સલામતી જેવું કશું જ નહોતું.

આ પરિસ્થિતિમાં જનસમૂહ અજ્ઞાન અને વહેમી રહે, સ્વાર્થી અને સંકુચિત વૃત્તિવાળો બને, તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કશું જ નથી. કૂવામાંના દેડકા જેવું મનુષ્ય-જીવન સ્વાર્થપરાયણ, રૂઢિચુસ્ત તથા જડ થઈ જવા પામ્યું હતું. ધર્મમાં પણ ચેતના નહોતી રહી. સમાજ ચોતરફથી સજ્જડ કુધારાઓના સકંજામાં જકડાયેલો હતો. કુરિવાજનાં બંધનો તેના વિકાસને અવરોધી રહ્યાં હતાં.

બાળલગ્ન, પ્રેતભોજન આદિ કંટક જેવા કુરિવાજો સમાજને કેવો ત્રાસ આપતા હતા તે સમાજદર્શનથી સ્પષ્ટ થાય છે. આવા પેચીદા પ્રશ્નો સામે મુખપત્રોએ જેહાદ જગાડી ધાર્યાં પરિણામ લાવી બતાવ્યાં. આ સમયગાળામાં લગભગ દરેક જ્ઞાતિ પાસે પોતાનું મુખપત્ર હતું. દા.ત. 'પટેલબંધુ' (લેઉવા પાટીદાર), 'અનાવિલ પોકાર' (અનાવિલો), ભાટિયા (ભાટીયા), કપોલમિત્ર, મોઢવણિક (વાણીયા), હાટકેશ્વર (નાગરો) તથા પારસીપંચ, દરજી, કોળીપત્ર જેવા પણ મુખપત્રો જ્ઞાતિ સુધારણાનું કાર્ય કરી રહ્યાં હતાં. આ બધા જ તંત્રીઓ ૧૯મી સદીની કુરુઢિઓ સામે લડતા હતા. બધી જ જ્ઞાતિના પ્રશ્નો સમાન હતા. આ પત્રોએ 'જ્ઞાતિવાદ'ને ભાગ્યે જ ઉત્તેજિત કર્યો હતો. સૂરતમાં સાહિત્ય પરિષદ મળી, તેના એક ભાગ નીચે જ્ઞાતિ મુખપત્રોના તંત્રીઓનું સંમેલન પણ મળ્યું. એના પ્રમુખ કનૈયાલાલ મુનશી બન્યા હતા. આમાં સમગ્ર જ્ઞાતિમુખપત્રોના તંત્રીઓએ હાજરી આપી હતી અને પોતાનાં ધ્યેયો તેમજ મુશ્કેલીઓ રજૂ કર્યાં હતાં.

આ જ્ઞાતિમુખપત્રો ધાર્યાં પરિણામ લાવી શક્યાં હતાં. જેમ કે, પાટીદાર મુખપત્રોએ એક તિથિનાં બાંધ્યાં લગ્નો સામે જેહાદ જગાડી, તો તે રૂઢિ બંધ કરવા કાયદો અને બાળલગ્ન-પ્રતિબંધ ધારો સયાજીરાવ ગાયકવાડે બહાર પાડ્યા. બ્રિટીશ સરકારે પુત્રીરક્ષક કાયદો બનાવ્યો (૧૮૭૦). આ ઉપરાંત લગ્નવરાઓ રોકતા અને કન્યાના બાપનો ભાર ઓછો કરતા. ઘણા કાયદાઓ બ્રિટિશ યુગમાં બહાર પડ્યા તે જ્ઞાતિમુખપત્રોનો પ્રતાપ હતો.

સ્ત્રીનું કાર્ય ઘરની ચાર દીવાલ પૂરતું મર્યાદિત હતું. સ્ત્રી પણ સમાજનું એક અંગ છે, તેને પણ પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ છે. એ ભાવના તે કાળે ઉદ્‌ભવી જ નહોતી. એટલું જ નહીં, તેમના માનસિક વિકાસાર્થે તેમને કેળવણી મળવી જોઈએ એ પ્રશ્ન પણ વિચારાતો નહોતો. પરંપરા અને સંસ્કાર વડે જે પ્રાપ્ત થાય, તેટલું તે મેળવી શકતી. પછી પુનર્વિવાહની તો વાત જ શી રીતે થાય ? વિધવાવિવાહનો પ્રશ્ન ઉચ્ચ ગણાતી જ્ઞાતિઓ માટે પણ શિરોવેદના જેવો હતો. પાટીદારો માટે તો એ પ્રશ્ન હતો જ નહીં. આ પ્રશ્ન સામે જેહાદ જગાવી જ્ઞાતિમુખપત્રોએ વિધવાનું સ્થાન-મહત્ત્વ સમાજમાં સ્થાપિત કર્યાં. વિધવાવિવાહ કાનૂન જાહેર થયો. જોકે શરૂઆતના લેખોમાં આર્ય કન્યાઓનું આદર્શ જીવન, પતિપરાયણતા, પત્નીની ફરજો જેવાં ઉપદેશાત્મક વલણ રહ્યાં હબતાં. સ્ત્રીઓને માટે શિખામણોના ધોધ વહેતા હતા. પાછળથી આ જ મુખપત્રોએ સ્ત્રીશિક્ષણના પ્રશ્ન તેમજ ખેડૂતબાળાઓને કેવા કેવા ગૃહકેળવણી આપવી વગેરે બાબતે ઠીક ઠીક લખ્યું.

વસ્તુતઃ અજ્ઞાન એટલું બધું વ્યાપક હતું કે સમાજ સદાચારને પારખી શકતો નહોતો અને અ અજ્ઞાનતા પરિણામે તે સમાજ વહેમી, જંતરમતરને માનનારો, દોરાધાગાવાળી અને ભીરુ બન્યો હતો. બુદ્ધિને અનુસરીને નવો ચાલ કે ચીલો પાડવાની ભાગ્યે જ કોઈ હિંમત બતાવતું. વળી, આવી હિંમત બતાવનારને જ્ઞાતિત્રાસનો ભોગ બનવું પડતું. આજે પણ એ દૂષણમાંથી કોઈ મુક્ત તો નથી જ થયા. અલબત્ત મોટાભાગનાં જ્ઞાતિપંચોનાં બંધારણો લેખિત સ્વરૂપ ધારણ કરતાં થઈ ગયાં છે. કડવા પાટીદાર જ્ઞાતિએ એક તિથિનાં લગ્નની રૂઢિ તોડી છે. જોકે તેમાંયે બે પક્ષો પડી ગયા હતા. એક સુધારાવાદી અને બીજો રૂઢિવાદી.

આમને-સામને લખાણો સાંજવર્તમાન, મુંબઈ સમાચાર, સયાજી, ગુજરાતી પંચ, ગુજરાતદર્પણ, ગુજરાતમિત્ર, પ્રજાબંધુ જેવાં વૃત્તપત્રોમાં આ પ્રશ્નને ખૂબ પ્રસિદ્ધિ મળેલી. તે સમયનાં જ્ઞાતિમુખપત્રો-કડવા વિજય, કડવા હિતેચ્છુ - જેવાંઓએ ભારે રસ દાખવેલો. અંતે સુધારાવાદીઓનો વિજય થયો અને રૂઢિબંધન તૂટ્યું. આ સિદ્ધિ મહાન ગણાવી શકાય. એટલું જ નહીં. કડવાવિજયના તંત્રી શ્રી પુરુષોત્તમ પરીખ તેમજ તે મુખપત્રોના લેખક શ્રી ચુનીલાલને શ્રી હીરાલાલ વસંતરાયના ભત્રીજાએ છુટા લગ્નો કર્યા. શ્રી પરીખ અને ભરુચ નિવાસી શ્રી ચુનીલાલ વનમાળીદાસનાં લગ્નો જોવા અમદાવાદ નગર ઉમટ્યું. દરેક જ્ઞાતિની પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓએ તેમાં હાજરી આપી, કારણ એનાથી એક રૂઢિ તૂટતી હતી. તે જમાનામાં રૂઢિબળનું એટલું બધું પ્રાબલ્ય હતું કે જનવ્યવહાર બહુધા અમુક સ્થાપિત ચીલે. દેખાદેખીથી ચાલતો હતો. ત્યારબાદ જે હવા ચાલી તેની પણ નોંધ લેવી ઘટે. જેવી કે, જેમણે આ લગ્નોમાં ભાગ લીધો તે વરઘોડિયાંને શ્રી ઉમિયા માતાએ આંધળાં કરી દીધાં. ફલાણાને ગેર પારણું બંધાતું નથી. અમુકને માતાજી આવ્યાં. વગેરે. આની સામે મુખપત્રોએ લખાણોનો ધોધ ચાલુ રાખ્યો અને વહેમનાં અંધારાં ઉલેચ્યાં.

આ જમાનાને આપણે 'અંધકાર અને વહેમનો યુગ' એવું ઉપનામ આપીએ તો તે અસ્થાને નહીં ગણાય.

આરંભમાં આપણા લેખકો, કવિઓ અને સુધારકોએ યુવકમંડળો તથા શિક્ષણ સંસ્થાઓ દ્વારા સમાજમાં અંધારાં ઉલેચીને પ્રકાશ પાથરવાનું કામ કર્યું. કેળવણી આપવાનું આ કામ જ્ઞાતિમુખપત્રો દ્વારા થતું હતું. જ્ઞાતિ મુખપત્રોએ જ્ઞાતિનાં અનિષ્ટો જેવાં કે, બાલલગ્નો, રોવાકૂટવાનો નિંદનીય ચાલ, ફટાણાં, જ્ઞાતિવરા, લગ્નખર્ચાઓ, વરઘોડા, કન્યાવિક્રય, સાટાંતેખડાં, છૂટાછેડા, નાતરાં, અનેક સ્ત્રીઓ રાખવાનો ચાલ વગેરેને નિર્મૂળ કરવાના પ્રયાસો હાથ ધર્યા. તેમાં તંત્રીઓને કેટલી સફળતા મળી તેનું વિશ્લેષણ દાખલારૂપે વિજય, કડવા વિજય, પાટીદાર ઉદય, ચેતન અને પટેલ જેવાં મુખપત્રોને તપાસીએ તો જ થઈ શકે.

આ સમયગાળાનાં જ્ઞાતિમુખપત્રોમાં પ્રગટ થયેલા લેખોનું વિવેચન કરીએ તો તેમાંથી ફલિત થાય છે કે, તેઓ બે હેતુ સિદ્ધ કરતા હતાં. એક તરફથી અજ્ઞાનતા,

વહેમ, બાળલગ્નના અનિષ્ટ રિવાજો વગેરેને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવાનું ખંડનાત્મક વલણ, તો બીજી બાજુ, સરકાર કે રાજ્યો દ્વારા શિક્ષણપ્રચાર, ગુજરાતી શાળાઓની સ્થાપના, પુસ્તકાલયોનો પ્રચાર, ખેતીવાડી પ્રદર્શનો તેમજ તેને લગતાં પુસ્તકો અને ખેતીવાડી શિક્ષણ સંસ્થાઓ, ખેતી અંગેનાં સુધારાત્મક લખાણો, ખેતીની પદ્ધતિઓ, પાક સંરક્ષણ, ઢોરના રોગો, વેઠનો કાયદો, પોલીસ પટેલની ફરજો, જમીન મહેસૂલ, દુષ્કાળો, રૈયતવારી, પડતર જમીન, રોગો, વરસાદ, ખાતર વગેરે પ્રશ્નોમાં રચનાત્મક વલણો પણ અખત્યાર કર્યા.

બાવળાના વતની કવિશ્રી જેશંગભાઈ ત્રિકમદાસ પટેલે સૌપ્રથમ ૧૮૮૩માં 'સ્વદેશીહિત બોધક' નામનું ત્રિમાસિક શરૂ કર્યું. બીજે વર્ષે તેને માસિકમાં ફેરવી નાખ્યું.' તેઓએ દેશી ઢબની ગરબીઓ લખી તેમજ પાટડી દરબાર જોરાવરસિંહજી અને રાવબહાદુર બેચરદાસ લશ્કરીને સુધારાત્મક પ્રવૃત્તિમાં મદદ કરી, બ્રિટિશ સરકાર પાસે દૂધપીતીનો ચાલ બંધ કરાવવામાં લખાણો દ્વારા મદદ કરી. તેમણે અનેક પુસ્તકો પ્રગટ કર્યાં. તેમની વાણીમાં નર્મદની છટા હતી.

ટૂંપો ન દીધો દાઈએ, કરી દૂધપીતી,
ઘોળી ગળથૂંથીમાં દીધાં શે ન વિખડાં ?... હો જી જી

હજી હિન્દી મહાસભા (કૉંગ્રેસ)ની સ્થાપના પણ થઈ નહોતી તે પહેલાં તેમણે તેમના મુખપત્રનું નામ પણ રાષ્ટ્રવાદી આપ્યું તે નાની સિદ્ધિ નહોતી. તેમણે 'બાવળા સુધારા શુભેચ્છક મંડળી' પણ સ્થાપી હતી. તેઓ પુનર્લગ્નના હિમાયતી તરીકે બહાર પડ્યા હતા. આ માસિક ૧૮૯૦ સુધી ચાલ્યું હતું.

ત્યારબાદ 'વિજય'ના મુખપૃષ્ઠ ઉપર અંગ્રેજી, સંસ્કૃત અને ગુજરાતી ઉક્તિઓ આલેખેલી છે, સાથે લખ્યું છે : A Widely circulated Gujarati Journal. વાર્ષિક લવાજમ દોઢ રૂપિયો; વિદ્યાર્થીઓ અને સ્ત્રીઓ તેમજ ગરીબ વર્ગ માટે ૧૨ આના; હિન્દુસ્તાનમાં અને પરદેશમાં બહોળો ફેલાવો પામેલું પાટીદાર જ્ઞાતિ સંબંધી ઉપયોગી વિષયો ચર્ચાવતું માસિકપત્ર; આદિ.

Self reverence, Self knowledge, Self control.

There three alone lend life to Sovereign power.

'જાગો, ઊઠો અથવા હંમેશને વાસ્તે પતિત રહો.' એ મિલ્ટનનું વાક્ય પણ મુખપૃષ્ઠ પર રહેતું.

આ માસિકમાં ખાસ કરીને નવલકથા, ઐતિહાસિક ઘટનાઓ, વિવેકાનંદનું જીવનચરિત્ર, કડવા પાટીદારની ઉત્પત્તિ, રોવું-કૂટવું, વિદ્યાકળા, સ્ત્રીશિક્ષણ, જ્ઞાતિસુધારો, જ્ઞાતિસમાચાર, ઉપરાંત રાજકીય, ધાર્મિક, નૈતિક, સાંસારિક વગેરે ભિન્ન ભિન્ન વિષયો ચર્ચાતા હતા. સારા પ્રમાણમાં જાહેરખબરો પણ છપાતી હતી. ઈ.સ. ૧૯૦૬માં આ માસિક બંધ થયું.

ઈ.સ ૧૯૦૭માં 'કડવા વિજય'નો જન્મ થયો. તેણે ૧૯૨૮ સુધી વિવિધ પ્રકારે

જ્ઞાતિસેવા બજાવી.

આ માસિકે શ્રી કડવા પાટીદાર શુભેચ્છક સમાજના મહોત્સવના રિપોર્ટ છાપેલા છે. તેમાં થયેલા ઠરાવો છાપ્યા છે અને પ્રમુખ વગેરેનાં ભાષણો તેમજ યુવકમંડળોની પ્રવૃત્તિના હેવાલો પણ આપ્યા છે. 'વિજય' પાટીદાર કૉન્ફરન્સ બોલાવવાનો પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો તેને વાચા આ પત્રે આપી. જેના શુભ પરિણામે વિરમગામમાં પ્રથમ પરિષદ મળી. ખેડૂતમંડળો અને ઉત્તર ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, કચ્છ,વડોદરા, સુરત, ભરૂચ તેમજ માળવા, નિમાડ, ખાનદેશ, સુધીના પાટીદારોની પ્રવૃત્તિના અહેવાલો આ માસિકમાં છપાવા લાગ્યા. સુધારાનો યુગ શરૂ થયો. સ્વ. બહેચરદાસ લશ્કરીનું અધૂરું કામ આ મુખપત્રે ઉપાડી લીધું. પુરુષોત્તમ પરીખ, લાલસિંહજી, અમરસિંહભાઈ દેસાઈ, મગનભાઈ પટેલ, નારણભઈ મિસ્ત્રી, નારણભાઈ મારફતિયા, ગંગારામભાઈ, ચંદુભાઈ, મગનભાઈ એન્જિનિયર, બહેચરભાઈ ગણપતપુરા, પ્રો. જેઠાલાલ સ્વામિનારાયણ, ચૂનીલાલ ભરૂચ, પુરુષોત્તમ માસ્તર જેવા લેખકો આ માસિકને સમૃદ્ધ બનાવી રહ્યા હતા. કુરિવાજો સામે એણે જબરી ઝુંબેશ ચલાવી. તેમાં એને અપૂર્વ સિદ્ધિ મળી. ખાસ કરીને બાળલગ્ન અને બાંધ્યાવિવાહ સામે એની મુખ્ય લડત હતી. એનું વાર્ષિક લવાજમ ટપાલ ખર્ચ સાથે રૂ. ૧-૪-૦ હતું.

મથાળે લખેલું તેમજ મુખપૃષ્ઠ પર બીજું લખાણ સંસ્કૃતમાં અને અંગ્રેજીમાં આપ્યું છે. સંસ્કૃત શ્લોકનો ભાવાર્થ 'જે માણસ પોતાની જ્ઞાતિનું મનથી બૂરું ઇચ્છે છે, તેનું આ લોકમાં તેમજ પરલોકમાં પણ બૂરું જ થાય છે.' આ માસિકના અધિપતિ લઢ્ઢ કેશવલાલ માધવલાલ અન્ડર-ગ્રેજ્યુએટ હતા. તંત્રી પુરુષોત્તમદાસ પરીખ (વિરમગામ), ઓનરરી તંત્રી દલપતભાઈ કેશવલાલ બક્ષી હતા. ત્યારબાદ પુરુષોત્તમદાસે (દાસકાકાએ) તેની જવાબદારી ઉઠાવી અને કડી સર્વ વિદ્યાલયમાંથી તે બહાર પડતું હતું.

શ્રી પુરુષોત્તમ રણછોડભાઈ પટેલ (દાસકાકા) સાચા અર્થમાં સત્યનિષ્ઠ પત્રકાર હતા. તેઓએ થોડાક સમય માટે ગાંધીજીના 'નવજીવન'ની જવાબદારી પણ અદા કરી હતી. તેમણે સહકાર, રાષ્ટ્રધર્મ, ખેડૂત જેવાં પાક્ષિકો શરૂ કરી શાહુકારોના પંજામાંથી ખેડૂત કઈ રીતે મુક્ત બની શકે તે માટે લડત ચલાવેલી. સરદાર પટેલ, મોરારજી દેસાઈ, કનૈયાલાલ દેસાઈ વગેરેના ખેડૂત પ્રત્યેના વલણથી તેઓ તંગ આવી ગયા હતા એટલું જ નહીં પણ તેઓએ ખેડૂતસંગઠનનો પાયો નાખ્યો. 'ખેડૂત લોબી' ઊભી કરી. આમ, ઉત્તર ગુજરાતમાં 'ખેડૂત સંગઠન'ની વાત તેમણે ઉઠાવી. તેમણે રૈયતવારી અને વેઠપ્રથા પણ ઘણાં પુસ્તકો લખ્યાં. તેમના લખાણો તીખાં અને ધારદાર રહેતાં. તેમનાં આ અઠવાડિકોમાં શ્રી સીતારામ શર્મા, શ્રી નારાયણભાઈ શિ. પટેલ, શ્રી ધનાભાઈ પટેલ (વકીલ), શ્રી ત્રિભુવન પટેલ, શ્રી સાંકળચંદ પટેલે વગેરે લેખો લખતા હતા. શ્રી ત્રિભુવન પટેલ, શ્રીમતી કાન્તાબહેન અને નારાયણભાઈ પટેલે તંત્રી અને સહતંત્રી તરીકેની સેવાઓ પણ બજાવી હતી. આમ દાસકાકા જન્મજાત પત્રકાર હતા.

કડી સર્વ વિદ્યાલયમાંથી જે મુખપત્રો બહાર પાડતા તેમાં ખાસ કરી કેળવણી

વિષય અને વિશ્વની માહિતી તેમજ સમાજ સુધારણાની પત્રિકાઓ વિશિષ્ટ સ્વરૂપે બહાર પાડવામાં આવતી. તેમાં ખાસ કરી શ્રી બાપુભાઈ ગામી, શ્રી પોપટભાઈ ગો. પટેલ, શ્રી છ. કા. પટેલ, શ્રી ઉમેદભાઈ પટેલ, છગનભા, શ્રી રામચંદ્ર અમીન, પ્રો. સ્વામિનારાયણ વગેરેનાં લખાણો ધ્યાન ખેંચનારાં બનતાં. તેનો ફેલાવો ખાનદેશ, જબલપુર માળવા-નિમાડ સુધી હતો. આ માસિકનો જન્મહેતુ અને જરૂરિયાત તેના પ્રથમ અંકમાં દર્શાવેલા છે. 'મને ઉત્તમ સંસ્કારી બનાવો, ત્યાર બાદ મારી પાસે યોગ્ય સેવા, યોગ્ય બદલો માગો, તે હું કાંઈ પણ કસૂર, ગફલત કે પ્રમાદ કર્યા સિવાય યથાશક્તિવાળી આપીશ.' આ શબ્દો યોગ્ય માસિક માટે પૂરતા નથી ? ઉપરાંત 'જ્ઞાતિનું ઐક્ય સ્થાપવા માટે, ચર્ચા કરવા માટે, ઉન્નત વિચારો જાણવા કે જણાવવા માટે હું ઉત્તમ સાધનરૂપ છું... હું પણ તમારા એક ખરા મિત્ર તરીકેની ગરજ પૂરી પાડી જ્ઞાનગોષ્ઠિ કરાવીશ... મારું આ સાહસ દ્રવ્યસંપાદન માટે નહીં, સેવા માટે છે... વગેરે વિચારો એમાં પ્રકાશિત થતા રહેતા.

આ જ્ઞાતિ મુખપત્રે સર્વાંગી પાસાંઓની ચર્ચા કરી હતી. જરૂર પડ્યે દેશી રાજ્યોની નીતિ સામે, જ્ઞાતિ આગેવાનોના જુલમો સામે અને રાષ્ટ્રવાદના ઉદય માટેનાં લખાણો પણ ધારદાર રીતે રજૂ કર્યા હતાં.

'કૂર્મી ક્ષત્રિય હિતૈષી' બાળબોધ હિન્દી ભાષામાં પાક્ષિક જ્ઞાતિપત્ર મેડિયા, પોસ્ટ ચુનાર, ઉત્તરપ્રદેશમાંથી ૧૯૦૮માં બહાર પાડ્યું. તેના અધિપતિ તરીકે શ્રી બાબુ દીપનારાયણસિંહ હતા. તેનું વાર્ષિક લવાજમ બે રૂપિયા હતું. આ પાક્ષિકે ઘણાં વર્ષો સુધી કૂર્મી જ્ઞાતિની સેવા કરી હતી. આ મુખપત્રમાં ભાતૃભાવ, સ્વધર્મરક્ષા, બાળલગ્નોનો વિરોધ, ઉડાઉ ખર્ચા નહીં કરવાની શિખામણ તેમજ ભારતભરના કૂર્મી સંગઠનની હિમાયત કરવામાં આવતી હતી. આપના પરિણામે અખિલ હિન્દ કૂર્મી ક્ષત્રિય મહા-સભાનો જન્મ થયો. તે મહાસભા આજે પણ ચાલે છે. શરૂઆતમાં દીપનારાયણસિંહજી આ કૂર્મી ક્ષત્રિય મહાસભાના સેક્રેટરી પણ રહ્યા હતા. તેમના અવસાન વખતે ગુજરાતમાં મળેલ કડવા પાટીદાર શુભેચ્છક સમાજે ખાસ ઠરાવ કરીને તેમનાં કાર્યોને બિરદાવી શ્રદ્ધાંજલિ અર્પી હતી. આ મુખપત્રમાં ભારતભરમાં મળેલી કૂર્મી ક્ષત્રિય મહાસભાના અહેવાલો છપાતા હતા. કૂર્મી ક્ષત્રિક મહાસભાના પ્રમુખ થવાનું માન શ્રી સંપતરાવ ગાયકવાડ, બેરિસ્ટર શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ, પ્રો. શ્રી જેઠાલાલ સ્વામિનારાયણ અને શ્રી મગનભાઈ ચતુરભાઈ બાર-એટ-લૉને મળ્યું હતું. આ પત્રમાં આ ઉપરાંત ગુજરાતના કણબીઓની વિગતો તેમજ ઉત્તર ભારતમાં વસતા કણબીઓ, તેમના જ્ઞાતિમંડળો અને સંબંધોની ચર્ચાઓ પણ કરવામાં આવી હતી. સૌ પ્રથમ કૂર્મી ક્ષત્રિય પાઠશાળા લખનૌમાં શરૂ થઈ હતી. શ્રી નારાયણ શેઠે સૌપ્રથમ 'ક્ષાત્રકુલાદર્શ' નામનું પુસ્તક બહાર પાડ્યું. આ સિવાય 'ક્ષત્રકુલાદર્શ' શ્રી દેવીપ્રસાદ ચૌધરીએ બહાર પાડ્યું હતું.

કડવા હિતેચ્છુ ૧૯૧૦માં ભાવનગરથી મૂળજીભાઈ જેઠાભાઈ બહાર પાડતા હતા. કડવા હિતેચ્છુમાં ખાસ કરીને પાટડી દરબાર વિશે, વિરમગામ વિશે અને

પાટીદારોની સભા વિશેના સમાચાર પ્રગટ થતા હતા. ખારવા ગામે જાલાવાડી લેઉવા પાટીદારની એક જ્ઞાતિની માહિતી આપેલી છે. સ્ત્રીઓને શિખામણ અને વિરમગામનું કડવા સુધારક યુવકમંડળ દ્વારા થયેલ સમાજ સુધારાની પ્રવૃત્તિનો ચિતાર આપેલો છે. આના તંત્રી તરીકે છોટાલાલ બેચરદાર કોન્ટ્રાક્ટર હતા. એકપત્નીવ્રત અને સુધારાની હિલચાલથી કોઈએ ભય રાખવાની જરૂર નથી તેવા સુંદર લેખો દ્વારા સમાજ સુધારણાનું કામ ચાલતું હતું. ભાવનગરથી આ ત્રણ વર્ષ બાદ અમદાવાદ આવ્યું. શ્રી હીરાલાલ વસંતલાલ પટેલ પ્રગટ કરતા.

'પાટીદાર ઉદય' કરાંચીથી પ્રગટ થતું હતું. તેમાં ખાસ કરીને કચ્છી પાટીદારોની પરિષદો ઉપરાંત પિરાણાપંથીઓ સામેના દારુણ ચિત્રને રજુ કરવામાં આવ્યું હતું. તેના મુખપૃષ્ઠ ઉપર 'પાટીદાર ઉદય'ના આત્મા શ્રીમાન ખીમજી શિવજી પટેલ (મગવાણાવાળા)નો ફોટો અને તંત્રી-પ્રકાશક તરીકે રતનશી શિવજી પટેલ સાથે લખ્યું છે. 'કચ્છ કડવા પાટીદાર સુધારક યુવક મંડળ'તરફથી પ્રગટ થતું માસિક પત્ર હતું. તેનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. બે અને છૂટક નકલના ચાર આના હતા. બીજા અંકોમાં ફોટાબંધી કરી ભાગવત્ ગીતાનો શ્લોક આપેલો છે. શ્રી નારાયણજી રામજી મિસ્ત્રી આમાં ખાસ લખીને સનાતન ધર્મનો પ્રચાર કરતા હતા. આ પ્રમાણે પિરાણાપંથની સામે ભારે ઝુંબેશ ચલાવી હિન્દુત્વનો ખ્યાલ આપ્યો હતો.

'ચેતન' માસિકનો ઉદય દેશમાં ગાંધીજીના માર્ગદર્શન હેઠળ આંદોલનો ચાલતાં હતાં ત્યારે થયો હતો. તે પૂર્ણતવા રાષ્ટ્રીય રંગે રંગાયેલું હતું. તેમાં જે લખાણો લખાતાં તે લેખકો પણ ગાંધીવાદી વિચારધારાના પ્રભાવમાં હતા, છતાં તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય જ્ઞાતિના કુરિવાજો સામેનો જ હતો. આ ચેતન માસિકે કારજ સામે પિકેટીંગનો માર્ગ લીધો હતો. જ્ઞાતિ-બહિષ્કાર, ગોળ-પદ્ધતિ પર પણ આકરા પ્રહારો કર્યા. પાટીદાર સ્ત્રી-પુરુષોએ રાષ્ટ્રીય આંદોલનોમાં શો ભાગ ભજવ્યો તેની પણ વિગતે માહિતી આવતી હતી. તેના તંત્રી તરીકે શ્રી બબાભાઈ રામદાસ પટેલ (બી.એસ.સી.) જવાબદારી બજાવતા. કારજ સામે પિકેટીંગ કરનાર અમદાવાદના કડવા યુવકમંડળને સરદારસાહેબે, ડૉ. કાનુગો અને શ્રી માવલંકરે મદદ કરી હતી. આ મુખપત્રોમાં આપણી શિક્ષણસંસ્થાઓની પ્રવૃત્તિઓના હેવાલો પણ છપાતા. શિક્ષણનો બહોળો પ્રચાર કરવામાં આવતો.

આપણા કડવા પાટીદાર કોમની સેવા 'કડવાવિજયે' અદ્યાપિપર્યન્ત કરી છે. કેટલાંક સંજોગોને લીધે તે બંધ થયું છે. તેની ખોટ પૂરી પાડવા 'ચેતને' જન્મ લીધો છે. જ્ઞાતિસેવાની ઝંખના આ મુખપત્રોના ઉદ્દેશ્યો હતા અને રહ્યા છે. 'ચેતન' દ્વારા આપણી કોમમાં ચૈતન્ય રેડો ! નિદ્રાનો નાશ કરી સાચી જાગૃતિ 'ચેતન' વડે થાઓ - આવો અગ્રલેખ પ્રથમ અંકમાં છપાયો હતો. જે પ્રો. જેઠાલાલ સ્વામિનારાયણે લખ્યો અને યુવાનોના સાહસને બિરદાવ્યું હતું. 'ચેતન'માં પણ પાટીદાર હિતમંડળના મેળાવડાઓ અને પરિષદોના રિપોર્ટો છપાતા હતા. તેનું વાર્ષિક લવાજમ બે રૂપિયા અને છૂટક નકલના ચાર આના હતા. 'ચેતને' નિર્ભયપણે ઘણાં વર્ષો સુધી જ્ઞાતિસેવા બજાવી.

'ચેતન'ના તંત્રી શ્રી બબાભાઈ પ્રથમ અંકમાં લખે છે, 'જ્ઞાતિબંધુઓ, રામ રામ. આપણે હિંદુ ને તેમાંય પાટીદાર, આપણો સમાજ એટલે હિન્દુ સમાજનું એક અંગ, તેના સારા તેમજ નરસા અંશો આપણામાં હોય એ સ્વાભાવિક છે. હિંદુ સમાજની પ્રગતિ એ આપણી પણ પ્રગતિ, એટલે જ્યારે હિંદુ સમાજ સંસ્કારો પામી તેના સારા અંશોને ઓપશે અને નરસાને કાપશે ત્યારે આપણો સમાજ પણ ઓપશે. તેથી પ્રસંગોપાત્ત હિંદુસમાજના એવા સંસ્કારો વિશે આપણે વિચાર કરીશું.

છતાં 'ચેતન'નો મુખ્ય હેતુ તો આપણા કડવા પાટીદાર જ્ઞાતિને સંસ્કાર આપવાનો છે. સરકારી પત્રકો પ્રમાણે આપણી કુલ વસ્તી ૧૪ લાખ જેટલી છે અને સમસ્ત ગુજરાત અને માળવામાં વસે છે. છતાં કડવા પાટીદારને કોઈ ઓળખતું નથી. કારણ માત્ર એટલું જ કે આપણે અજ્ઞાન, વહેમ અને કુરિવાજોનો અંધારીમાં ઢંકાઈ ગયા છીએ, એ અંધારી દૂર કરવાની જરૂર છે.

આપણામાં કેટલીક ભાવનાઓ એવી છે કે જે માટે આપણે રાજી થઈએ, પણ એવી ભાવનાઓને પોતાના ક્રૂર પંજા વડે પગ તળે કચડી નાંખનાર આસુરી ભાવનાઓ ઘણી છે. સારી ભાવનાઓને પોષવાથી નરસા અંશો - કુરિવાજો - આપોઆપ નાબૂદ થાય એ વાત ખરી, છતાં સારાને પોષવાતી અને નરસા ઉપર પ્રહાર કરવાથી બે બાજુથી પ્રગતિ સધાય છે એ નિયમ લક્ષમાં રાખી આ પત્ર કાઢવામાં આવ્યું છે.

ચાલુ સદીમાં, છેલ્લાં પચ્ચીસ વર્ષમાં જ્ઞાતિપત્રો કાઢવાના પ્રયાસો એક કરતાં વધારે વખત થયા છે. દરેક પ્રયાસો સમાજ ઉપર અસર કરી છે જ. આ પ્રગતિમાન યુગમાં આવા પ્રયાસની જરૂર છે એમ હું માનું છું. તેથી મેં આ પ્રયાસ આદર્યો છે. તેનાથી સમાજની શું સેવા થશે, શું પ્રગતિ સધાશે, અને ક્યાં સુધી ટકશે, એનો નિર્ણય ભવિષ્યની પેઢી કરશે. હાલ તો 'ફળનો વિચાર-આશા કર્યા સિવાય કર્મ-ધર્મ કરવું' એ મહાન સૂત્રનો આશ્રય લઈને આ પગલું ભરું છું.

અમદાવાદમાં ચાલતી શ્રી કડવા પાટીદાર હિતવર્ધક મંડળની બોર્ડિંગમાં આજથી કેટલાંક વર્ષ પૂર્વે 'ચેતન' નામનું હસ્તલિખિત દેત્રોજવાળા શ્રી મગનલાલ રણછોડદાસે શરૂ કરેલું અને હાલ પણ ચાચરાવાડી વાસણાવાળા ભાઈ નાથાલાલ નારણભાઈ દેસાઈ (પ્રિવીયસ ક્લાસ) ચલાવે છે. હું તે જ બોર્ડિંગનો છાત્ર હોઈ 'ચેતન' તરફ મમતા ધરાવું છું. આજે તે જ 'ચેતન'ને નાના સ્વરૂપમાંથી મોટા સ્વરૂપે સમાજ સમક્ષ મૂકી બોર્ડિંગ તેમજ મહામંડળ પ્રત્યેનું મારું ધર્મઋણ કંઈક અદા કરું છું. અત્યાર સુધી ચેતન વિદ્યાર્થીઓનું હતું, હવેથી સમસ્ત ન્યાતનું થાય છે. એકનું નહિ, પણ અનેકનું થાય છે. વિદ્યાર્થીનું હતું તે મટી સમાજનું, તેના અંગોનું તેના રિવાજોનું અને તેના સંસ્કારોનું પત્ર થાય છે.

જ્ઞાતિમાં ચાલતું એક પત્ર બંધ થતા તેના સ્થાને 'ચેતન' ને પ્રગટ કરવાની પ્રેરણા માટે ચરોતરની અગ્રગણ્ય લેઉવા પાટીદાર કોમમાં અતિ આદર પામેલા 'પાટીદાર'ના તંત્રી શ્રી નરસિંહભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલનો હું ઋણી છું. 'પાટીદાર'ની ઢબે સામાજિક

અને ખેતીના પ્રશ્નોની રસભરી ચર્ચા કરવાનું. બનતા બનાવોની નિષ્પક્ષપાત છતાં સંયમો અને મીઠી નોંધ લેવાનું. ઉન્નતિ થાય તેવા સુધારાને ઉત્તેજન આપવાનું. હાનિકારક રિવાજોને તોડવાનું અને આપણને ઉપયોગી થાય એવું સાહિત્ય પ્રગટ કરવાનું કાર્ય એ 'ચેતન'નું લક્ષ્યબિંદુ રહેશે.

ટૂંકમાં સમાજને લાભ કરે તેવી દરેક માનસિક, આર્થિક, નૈતિક, શારીરિક, ખેતી અને સંસારસુધારણા દિશામાં પોતાનું બનતું કરશે.

આપ યુવાન હો કે વૃદ્ધ હો, ખેડૂત હો કે વેપારી હો, શિક્ષિત હો કે અશિક્ષિત હો, શેઠ હો કે નોકર હો, તવંગર હો કે સામાન્ય સ્થિતિના હો, તોપણ આપનો સહકાર ચાહું છું. ચેતનને અથઇતિ વાંચી જજો. સારા અંશોને ઉત્તેજન આપજો. દોષો અને તુટિઓ મને જણાવજો. જો આપનો અંતરઆત્મા સંતોષાય અને ચેતનથી સમાજને કાંઈ લાભ થશે જ એમ સાક્ષી પૂરે તો 'ચેતન'ના ગ્રાહક, લેખક અને સહાયક થજો.

નફા માટે નહિ પણ સેવા માટે 'ચેતન'ના જન્મ થાયછે. હું લેખક નથી. પ્રખર સમાજસુધારક નથી, તેમજ લક્ષ્મીનંદન નથી... તો વિદ્વાન બંધુઓને, લેખકોને, વિચારકોને અને લક્ષ્મીનંદનોને પોતાનો સહકાર આપવા નમ્રભાવે વિનવું છું.[૧૭]

છેવટમાં 'ચેતન'થી જ્ઞાતિમાં ચેતન આવે અને ફૂલ નહિ તો ફૂલની પાંખડી જેટલી પણ જ્ઞાતિગંગાની સેવા થાય એવી... પ્રાર્થના કરતો વિરમું છું.

'અસત્યે માંહેથી પ્રભુ ! પરમ સત્યે તું લઈ જા.'

૧૯૨૭, અમદાવાદ સેવક

પટેલ બબાભાઈ રા.

૧૯૩૭ 'પટેલ' માસિકે અમદાવાદમાં જન્મ લીધો. તેના તંત્રી શ્રી મગનલાલ રણછોડલાલ પટેલ હતા. એક પર બીજી સ્ત્રી કરવાનો રિવાજ, દહેજ, છૂટાછેડા કજોડા પર તીખી ભાષામાં આકરાં લખાણો લખી કુલીનશાહીના દંભને ખુલ્લો પાડ્યો. ગાંધીજીના ફોટાઓ પણ છાપવાના શરૂ થયા. ગાંધીવાદી લખાણો પણ તેમાં આવતાં. ત્રણ વર્ષનું અલ્પઆયુષ્ય ભોગવી તે બંધ પડ્યું. 'શેકાતા તવા પર'નું ચોંટદાર લખાણ નામના ઉલ્લેખો સાથે બહાર પડતું. પટેલના આઠિયાઓની કુલીનશાહી સામેનું એ જેહાદી મુખપત્ર હતું. જે 'સ્ત્રીમુક્તિ'નો અવાજ રજુ કરતું હતું. આ જ નામથી મુંબઈમાં શ્રી મહિપતભાઈ પટેલ માસિક ચલાવતા હતા. તેમાં પણ પાટીદાર પરિષદોની માહિતીઓ અપાતી હતી. 'પટેલ'નું વાર્ષિક લવાજમ દોઢ રૂપિયો અને છૂટક નકલના અડી આના હતા. આ બધાં જ માસિકો તેમના ઉદેશ્યોમાં સફળ થયાં હતાં.

ઉપર્યુક્ત માસિકો બંધ પડવા પાછળનાં મહદ્ કારણોમાં ગ્રાહક સંખ્યાનો અભાવ, વાચનની ઓછી અભિરુચિ, શિક્ષણનો અભાવ તથા આર્થિકતાને જવાબદાર લેખી શકાય. તેમ છતાં આ મુખપત્રોની ગુણવત્તાની વાત કરીએ તો આજનાં આપણાં જ્ઞાતિ મુખપત્રો કરતાં લખાણોમાં છાપકામમાં તથા જોડણીશુદ્ધિમાં ચીવટવાળાં અને ચઢિયાતાં હતાં. કદાચ ગાંધીયુગનો જ એ પ્રભાવ ગણી શકાય.

આ બધું સાધ્ય થયું તેના કારણો માત્ર તંત્રીઓની નિષ્ઠા, સત્ય અને ન્યાયપ્રિયતા, જ્ઞાતિસેવાનો આદર્શ, ચારિત્ર્યનું બળ વગેરે હતાં. સર ઓલિવર લોજે સાચું જ કહ્યું છે કે, 'પૂરતાં કારણો વગર બનાવ બનતા નથી અને જેટલે દરજ્જે પ્રતિનિધિઓ, વહીવટ કરનારાઓ અથવા ટ્રસ્ટીઓ આરામ લીધા કરે છે, ત્યાં સુધી સંભવિત જણાતા સુધારા પણ થઈ શકતા નથી. પ્રભુ દ્વારા તથા પ્રભુ તરફથી આપણે કાંઈ કરતાં હોઈએ એમ સમજવું જોઈએ. કેટલીક થોડી બાબતમાં પણ આપણી સારી નિષ્ઠાતાથી સેવાધર્મ સ્વીકારવો જોઈએ.'

લેઉવા પાટીદાર સમાજનાં મુખપત્રો

લેઉવા પાટીદાર સમાજનાં મુખપત્રોએ પણ સમાજ ઉત્થાનમાં અગ્રગણ્ય ભાગ ભજવ્યો, એટલું જ નહિ પણ સમાજના નવઘડતરમાં તે ઘણાં સફળ થયાં હતાં. જોકે દહેજપ્રથા નાબૂદ કરી શક્યા નહિ અને દૂધપીતીનો ચાલ બંધ કરવામાં તો રાવબહાદુર બેચરદાસ લસ્કરીના પુરુષાર્થથી અમલમાં આવેલો ૧૮૭૦નો એક્ટ અસરકારક નીવડ્યો હતો. 'પટેલબંધુ', 'કડવા વિજય' કરતાં એકાદ વર્ષ નાનું હતું, પણ પ્રગતિની બાબતમાં તે ઘણું આગળ નીકલી ગયું હતું. તેના તંત્રી તરીકે કુંવરશીભાઈ વિ. મહેતા હતા. તેઓ પૂર્ણ રીતે રાષ્ટ્રીય રંગે રંગાયેલા હતા અને બારડોલી સત્યાગ્રહથી માંડી અનેક સત્યાગ્રહો અને રાષ્ટ્રીય ચળવળોમાં તેઓએ ભાગ લીધો હતો. 'પટેલબંધુ'માં દરેક જ્ઞાતિની કોન્ફરન્સની માહિતી આપવામાં આવતી. તેમજ વિદેશમાં વસવાટ કરતા નાગરિકો અને તેમનું સંગઠન તેમજ તેમની પ્રવૃત્તિઓના અહેવાલો પણ પણ આપવામાં આવતા. ક. પા. શુભેચ્છક સમાજ ઉંમરમાં પાટીદાર પરિષદ કરતાં મોટો. તેને ઘણી પરિષદો ભરી પણ પાટીદાર પરિષદની અલ્પ બેઠકોમાં જેટલું કામ થયું, તેટલું કામ તે કરી શક્યો નહિ. પટેલબંધુમાં સુધારાઓ, કન્યાકેળવણી, વિદેશી શિક્ષણ, પાટીદાર પરિષદો - કડવા-લેઉવા સંબંધો, પાટીદારોની ઉત્પત્તિ, પાટીદારોની સિદ્ધિઓ વગેરેની ચર્ચાઓ ઉપરાંત લેઉવા પાટીદારના પદવીધરો, કડવા જ્ઞાતિના પદવીધરોની માહિતી, પુસ્તક પ્રકાશનના અભિપ્રાયો વગેરેની માહિતી, ઉપરાંત અખિલ ભારતીય કૂર્મી મહામંડળ સંઘના અહેવાલો પણ છપાતા. 'પટેલબંધુ' સૂરતથી પાટીદાર આશ્રમમાંથી પ્રગટ થતું હતું.

આજ સમાજનું બીજું ધ્યાન ખેંચે તેવું ધારદાર 'પાટીદાર' મુખપત્ર ખૂબ પ્રશંસા પામ્યું હતું. જેમાં સરદાર પટેલ, દરબાર ગોપાળદાસ તેમજ નરસિંહભાઈ ઈશ્વરભાઈ અને મોતીભાઈ અમીન વિગતે ચર્ચાઓ કરતા હતા. આ મુખપત્રના તંત્રી હતા. નરસિંહભાઈ ઇ. પટેલ પોતે જર્મન તથા બંગાળી ભાષાનું જ્ઞાન ધરાવતા હોવાતી રવીન્દ્રનાથ ટાગોર તેમજ અન્ય બંગાળી લેખકોની વાર્તાઓ, કવિતાઓ પણ આમાં છપાતી. 'લગ્નપ્રપંચ' તેમનું ધારદાર લખાણ હતું, જે પાછળથી પુસ્તક સ્વરૂપે પ્રગટ થયું હતું. આ 'પાટીદાર' પત્રે સ્ત્રી-જાગૃતિ માટે ભારે જેહાદ ઉપાડી હતી. નરસિંહભાઈ સ્ત્રી-મુક્તિ અને સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્યવાદના હિમાયતી હતા. 'પાટીદાર'માં મણિબહેન પટેલ તેમજ ભક્તિબા દેસાઈના પ્રમુખપદે મળેલી ભગિની સમાજની પરિષદોના સુંદર

અહેવાલો છાપ્યા છે. નરસિંહભાઈ પટેલ, ક્રાંતિકારી હતા. તેઓ શાંતિનિકેતનમાં અધ્યાપક પણ રહ્યા હતા. કિશોરલાલ મશરૂવાળાએ ગાંધી પછીના બીજા સ્ત્રીઓના વકીલ તરીકે ઓળખાવ્યા છે.

'પટેલબંધુ' અને 'પાટીદારે' આ સમાજની ઘણાં લાંબા સમય સુધી સેવાઓ બજાવી હતી. તેમાં પાટીદારોના કુરિવાજોની ભારે ટીકાઓ કરવામાં આવતી. કુલીનશાહી અને દેસાઈપદોની, સ્ત્રીઓની સ્થિતિ, લાજ-રિવાજ, કારજ, લગ્નખર્ચાઓ, બાળલગ્નો જેવા કુરિવાજો સામે જેહાદ જગાડી, વલણ રાષ્ટ્રીયતા તરફનું ઘણું, બંને રાષ્ટ્રવાદના રંગે રંગાયેલા હોવાથી આ મુખપત્રોએ ક્યારેય સંકુચિત વલણ અખત્યાર કર્યું ન હતું. વિધવા અને ત્યકતાના સ્થાન વિશે અને તેમના પર થતા જુલમોની ચર્ચા વિસ્તૃત થતી હતી.

શ્રી નરસિંહભાઈએ 'વિલિયમ ટેલ' અને 'ઈશ્વરનો ઈનકાર' નામના પુસ્તકો લખ્યાં હતાં. કડવા પાટીદાર આશ્રમના અહેવાલો પણ સંપૂર્ણ રીતે છપાતા હતા. શ્રી કુંવરજી મહેતા કડી કડવા પાટીદાર આશ્રમના પ્રશંસક હતા. તેની પ્રવૃત્તિનું ગૌરવ લેતા હતા. પાટીદાર પરિષદોમાં કડવા-લેઉવા હાજરી આપતા. કડવા-લેઉવા એક જ મા-બાપનાં સંતાન છે તેવું વારંવાર શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ, શ્રી સરદાર પટેલ, શ્રી મોતીભાઈ અમીન, શ્રી મગનભાઈ બાર-એટ-લૉ અને શ્રી ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ - રાજરત્ન કહેતા હતા.) ગાયકવાડે 'પાટીદાર એકીકરણ' નામનું પુસ્તક એક સમિતિ દ્વારા પ્રગટ કરાવ્યું હતું. તેમાં બે જ બાબતમાં કડવા પાટીદારો, લેઉવા પાટીદારો કરતાં જુદા પડતા હતા. એક તો દશવર્ષીય લગ્ન (બાંધ્યા વિવાહ), બીજું પુર્નલગ્ન. લેઉવા પુર્નલગ્ન કરતા નહિ, એટલે તે સમાજમાં વિધવાનો પ્રશ્ન ચર્ચાસ્પદ બનેલો. આ મુખપત્રોએ કડવા પાટીદારનાં છૂટાં લગ્નોના પ્રશ્નમાં મદદ કરી હતી અને સુધારકોનો પક્ષ લઈ લખાણો પણ લખતા હતા. સામે પક્ષે કડવા જ્ઞાતિમુખપત્રો વિધવાનું સામાજિક સ્થાન પ્રતિસ્થાપિત કરવા મથતાં હતાં.

લેઉવા પાટીદારનાં મુખપત્રો ઝડપી ફેલાવો અને વિકાસ કરી શક્યાં તેના મૂળમાં તેમનામાં ભણતરનું પ્રમાણ વધારે હતું. બીજું, લેઉવા સુખી સંપન્ન હોવાથી આર્થિક મદદ પણ તે મુખપત્રોને મળતી હતી. જ્યારે તેની સરખામણીમાં કડવા પાટીદાર મુખપત્રો માત્ર લવાજમની આવક પર નિર્ભર હતાં. છતાં તેઓએ પોતાનું ખમીર જાળવી રાખ્યું અને સુધારાની દિશામાં ધાર્યું પરિણામ લાવી બતાવ્યું.

આજે તો કડવા લેઉવા જ નહિ પણ સમગ્ર ભારત અને વિદેશમાં વસતા પાટીદારના રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય પાટીદારોનાં સંગઠનો શરૂ થયા છે અને પાટીદારો રાષ્ટ્રીય એકતામાં પાટીદારની એકતાનો મંત્ર સમજતા થયા છે. આંતરરાષ્ટ્રીય પાટીદાર પરિષદ પણ ભરાઈ ગઈ. બીજી પરિષદ બોલાવવાની હિલચાલ ચાલી રહી છે. તેનો નિર્ણય ઊંઝા-શ્રી ઉમિયા માતાજી સંસ્થાનમાં લેવાયો હતો. જ્યાં મધ્યપ્રદેશ અને રાજસ્થાનના પાટીદારો હાજર હતા. મહારાષ્ટ્ર પણ તેમાં ભળવાની

તૈયારીમાં છે. ટૂંક સમયમાં ઉજ્જૈન કે ઇન્દૌરમાં આ પરિષદ મળે તો નવાઈ નહીં.

કડવા પાટીદાર શુભેચ્છક સમાજ કે પાટીદાર પરિષદના સંમેલનમાં બંને જ્ઞાતિના પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓને આમંત્રણ મળતાં હતાં. બ્રિટિશ રાજ્યમાં લેઉવા પાટીદારો સારી પદવીઓ ધરાવતા હતા, ત્યારે કડવા પાટીદારોનો વિકાસ દેશી રજવાડાઓમાં રુંધાઈ ગયો હતો. કડવા પાટીદાર શુભેચ્છક સમાજમાં તોરણાની બેઠકમાં શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ, કડી બેઠકમાં દરબાર ગોપાળદાસ દેસાઈ અને અન્ય બેઠકમાં શ્રી મગનભાઈ બાર-એટલ-લૉએ અને મુંબઈની બેઠકમાં ઉદ્યોગપતિ નરોત્તમભાઈ પટેલે હાજરી આપી હતી. 'કણબી ક્ષત્રિય ઉત્પત્તિનો ઈતિહાસ' પુરુષોત્તમ પરીખકૃત તેનો અભિપ્રાય પણ કુંવરજીભાઈ મહેતાએ 'પટેલબંધુ'માં સુંદર આપ્યો હતો. કડી પ્રાંત ખેડૂત-સંમેલન અને મહેસાણા પ્રાંત ખેડૂત સંઘના સ્થાપક કડી પ્રાંતના શહેર સુબા શ્રી ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ હતા.

આમ, તે સમયનાં મુખપત્રોમાં કડવા-લેઉવાના ભેદની કોઈ વાત જોવા મળતી નથી. બને તેટલા સંપ અને સંગઠન માટેનાં જ પ્રયાસો હતા. આજની પરિસ્થિતિમાં આપણી બંને કોમનાં મુખપત્રો પુનઃ રાજકીય ચેતના લાવવા વિચારે તો ગુજરાતના પાટીદારોનું સ્થાન-પ્રગતિ અને પરિવર્તનમાં ઘણુંબધું થઈ શકે.

લેઉવા પાટીદારનો જથ્થો, સૌરાષ્ટ્ર, ખેડા, દહેગામ, ઉત્તર ગુજરાતનાં થોડાં ગામ અને ભરૂચ તરફનાં પ્રદેશ ગણાવી શકાય. પણ આ બધામાં જુદા જુદા રિવાજો પ્રવર્તે છે. ચરોતરમાં વસતા પાટીદારો સામાન્ય રીતે ત્રણ, છ, તેર અને છપ્પના જૂથમાં જ પોતાના વહેવારો ચલાવે છે. કડવા-લેઉવાઓમાં રોટી-વહેવાર તો હતો જ. ઘણાં વર્ષો પૂર્વે બેટીવ્યવહાર પણ હતો, છતાં કાળક્રમે આર્થિક સમૃદ્ધિ અને ભણતરે તે જુદો પાડ્યો એમ માની શકાય. આજે પુનઃ બેટીવ્યવહાર ચાલે છે. પણ ટકાવારી ઘણી નહિવત્ છે. શ્રી કુંવરજી મહેતા, શ્રી નરસિંહભાઈ, શ્રી વલ્લભભાઈ, શ્રી ગોવિંદભાઈ અને દરબાર ગોપાળદાસ હંમેશાં પોતાનાં લખાણોમાં અને ભાષણોમાં એમ કહેતા, 'અમે તમારા માંહ્યલા છીએ.'

'પટેલબંધુ' અને 'પાટીદાર' તેમજ 'પાટીદાર પ્રગતિ' અસરકારક મુખપત્રો નીવડ્યાં હતાં પણ હાલના સંજોગોમાં કોઈ ધારદાર મુખપત્ર હોય તેવું મારી જાણમાં નથી, કારણ તેનું પ્રકાશન પ્રદેશ પ્રમાણે થવા લાગ્યું. આઝાદી પૂર્વેનાં મહત્ત્વનાં મુખપત્રો નીચે મુજબનાં ગણાવી શકાય :

(૧) પાટીદાર હિતેચ્છુ ૧૯૦૮ વાંઝુ
(૨) પટેલ બંધુ ૧૯૦૯ સૂરત
(૩) પાટીદાર પત્રિકા ૧૯૨૨ આણંદ
(૪) પાટીદાર ૧૯૨૩ આણંદ
(૫) કન્યા વેન્ગાર્ડ ૧૯૩૧ દક્ષિણ આફ્રિકા
(૬) પટેલ પત્રિકા ૧૯૪૦ અમદાવાદ

(૭) પાટીદાર પ્રગતિ	૧૯૪૧	અમદાવાદ (આ મુખપત્ર ઉત્તર ગુજરાતના સંડેર, બાલીસણા-વાલમ, મણુંદ વગેરેમાં વસતા લેઉવા પાટીદારોના કુરિવાજો તરફ ધ્યાન દોરતું હતું.)
(૮) પટેલ ગૌરવ	૧૯૪૭	અમદાવાદ
(૯) પાટીદાર સમાજ	૧૯૪૭	આણંદ
(૧૦) પાટીદાર મિત્ર	૧૯૪૭	મુંબઈ
(૧૧) પાટીદાર બંધુ	૧૯૪૭	અમદાવાદ
(૧૨) પાટીદાર	૧૯૫૩	કડવા (લેઉવા સંયુક્ત)
(૧૩) પટેલ	૧૯૮૩	(કડવા-લેઉવા)

આ ઉપરાંત, પટેલમિત્ર, પાટીદાર યુવક પટણી લેઉવા હિતેચ્છુ, પાટીદાર નવયુગ, પાટીદાર જગત, પાટીદાર સૌરભ વગેરે મુખપત્રો પ્રગટ થતાં હતાં, પણ આ બધાં અલ્પઆયુ ભોગવી અદશ્ય થઈ ગયાં. આજે આમાંનું એક પણ માસિક ચાલુ નથી. અલબત્ત નવા સ્વરૂપે નવાં માસિકો પ્રગટ થાય છે અને તે લેઉવા પાટીદાર સમાજના પ્રશ્નોને વાચા આપે છે. કડવા પાટીદારનું મુખપત્ર 'ધરતી' આજે લાંબામાં લાંબુ આયુષ્ય ધરાવે છે. પાટીદાર સંદેશ, પાટીદાર સૌરભ, જય ઉમિયા, ઉમાવાણી, ઉમિયા પરિવાર અને ઉમિયા દર્શન જેવાં સામયિકો પ્રગટ થાય છે. શ્રી જયંતિભાઈ પટેલ દ્વારા પ્રગટ થતું 'ઉમિયા દર્શન' ભારતભરના કુર્મીઓની ગતિવિધિની માહિતી આપે છે અને તે પણ હિન્દીમાં. (નખત્રાણાથી નીતાબહેન પટેલના તંત્રીપણા નીચે પ્રગટ થતા 'પાટીદાર સૌરભે' સતપંથી અને સનાતનીઓ વચ્ચેનો પ્રશ્ન ચર્ચાયો અને અઢારમી કલમ નાબુદ કરવાની માગણી કરી છે.) શ્રી કાનજીકાકા દ્વારા બોલાવવામાં આવેલ ધર્મપરિષદની પણ બધા માસિકોએ નોંધ લીધી છે. ઉમાવાણી સૂરતથી પ્રગટ થાય છે. તેના તંત્રી તરીકે શ્રી નટુભાઈ અને શાંતિભાઈ સેવાઓ આપે છે. પત્રકારત્વનો પાયો નાખનાર બાજીભાઈ પટેલ હતા.

શ્રી અંબાલાલ પટેલે 'કેન્યા-વેન્ગાર્ડ' નામે અંગ્રેજી ગુજરાતી સાપ્તાહિક શરુ કર્યું. તેનું નામ બદલીને 'ઇન્ડિયન વોઈસ' રાખ્યું અને સાપ્તાહિકમાંથી દૈનિક બનાવ્યું. તે ૧૯૩૩માં બંધ થયું અને શ્રી અંબાલાલ પટેલે મોમ્બાસાથી એ જ વર્ષમાં શરુ થતા 'કોસ્ટ ગાર્ડિયન' નામના નવા અખબારના ગુજરાતી વિભાગનું સંચાલન કરવાનું સ્વીકાર્યું. આ ઉપરાંત 'ટાંગાનિકા ઓપીનિયન', 'ટાંગાનિકા હેરલ્ડ' ઝાંઝીબારથી 'ઝાંઝીબાર સમાચાર' દૈનિકો નીકળતાં તે ગુજરાતી અને અંગ્રેજી ભાષામાં નીકળતાં. તેમાં ચરોતરના પટેલોના અહેવાલો અને વિગતો છપાતી હતી. નેરોબીમાં સૌપ્રથમ મકાન બાંધનાર ચરોતરના કરમસદ ગામના પાટીદાર હતા. જેમ શ્રી નરસિંહભાઈના 'પાટીદાર'માં સ્ટીમરની ટીકીટના દરો છપાતા તેમ તે પત્રોમાં પણ એ વિગતો

આવતી. શ્રી નરસિંહભાઈ પટેલના 'આફ્રિકાના પત્રો' નામનું પુસ્તક ૧૯૩૧માં પ્રગટ થયું તે આફ્રિકાની સુંદર માહિતી આપે છે. શ્રી કુંવરજી મહેતા પાટીદાર આશ્રમ માટે અને પાટીદાર સંગઠન માટે આફ્રિકાના તેમજ રંગુન-બર્માના પ્રવાસે ગયેલા તેની વિગતો પણ છાપતા. રાષ્ટ્રીય ચળવળની વિગતો પણ છપાતી. યુ.કે., અમેરિકા અને આફ્રિકામાંથી પ્રગટ થતા દૈનિકોમાં શ્રી સી. બી. પટેલ, શ્રી ચીમનભાઈ સાથી અને કૌશિક અમીન મોખરે છે. દૈનિક વર્તમાનપત્રોમાં 'સંદેશ' અને 'નયા પડકાર'ના માલિકો પાટીદારો છે. 'સંદેશ' ઘણું જૂનું વર્તમાનપત્ર છે. સ્વ. ચીમનભાઈ સોમાભાઈ પટેલે તેને અખબારનાં ઇતિહાસમાં આગવું સ્થાન અપાવ્યું હતું. હાલ શ્રી ફાલ્ગુનભાઈ પટેલ તેના તંત્રી તરીકે બાગડોર સંભાળે છે. 'નયા પડકાર' આણંદથી પ્રગટ થાય છે. ખેડાનું લોકપ્રિય દૈનિક છે. તેના માલિક-તંત્રી શ્રી ચીમનભાઈ સાથી છે. 'સ્ત્રી' નામનું સાપ્તાહિક શ્રી લીલાબહેન પટેલ દ્વારા પ્રકાશિત થાય છે.

કવિ દલપતરામે આપેલી શિખામણ દરેક તંત્રી યાદ રાખશે, તો જ્ઞાતિ, સમાજ અને દેશને ઘણો લાભ થશે.

'ન લખીશ નીતિ તલમાત્ર તજી,
ન લખીશ શબ્દ દિલ દ્વેષ સજી;
ન લખીશ જુક્તિ કરી જૂઠ જરી,
ન લખીશ ધર્મ નિજ દૂર કરી,
લખ સત્ય કૃત્ય હરિનાં હરખી,
લખ પુણ્યકામ જનનાં પરખી,
લખ દેશ કાજ ઉપદેશ ઘણો,
લખ સંપ થાય જન્મ જાત તણો.

ગીતવૃત્ત

ફટ દઈ પડજો ફાટી, જનેતા જગમાં કપૂત જણનારી,
તેમજ જજો તૂટી, લખતાં લેખણ અનીતિ લખનારી.

દલપતરામે આ કાવ્ય દ્વારા લેખકોએ કેવી આચારસંહિતા પાળવી જોઈએ તેનું સૂચન કર્યું છે.

સંદર્ભ-સૂચી

1. D. S. Mehta, Mass Commnication and Journalism in India, New Delhi 1979. For more details, see India Journalism by Natrajan, Calcutta.
૨. 'વિજય', 'હાલનાં ગુજરાતી પત્રો' ૧૯૦૫ પુસ્તક-૩જું, અંક-૧૫, પૃ. ૨૧૯-૨૨૪.
૩. હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇતિહાસ [વિભાગ-૧ (અમદાવાદ, ૧૯૯૩) પૃ. ૫
૪. એક પારસી, શે સટ્ટાની તવારીખનો ઇતિહાસ, (મુંબઈ, ૧૮૬૭)

૫. વિનોદિની નીલકંઠ, 'ગુજરાતી અટકોનો ઇતિહાસ.' (અમદાવાદ, ૧૯૪૨.)
૬. રતન માર્શલ, ગુજરાતી પત્રકારત્વ, સુરત, ૧૯૬૦.
૭. સરકારશ્રીના દફતરે નોંધાયેલાં જ્ઞાતિપત્રોની યાદી પરથી તૈયાર કરેલી છે. મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય દફતર ભંડારના સૂચિપત્ર પર તેમજ ગુજરાત વિદ્યાપીઠના સૂચિપત્રને આધારે મળેલ માહિતી.
૮. નીરા દેસાઈ, ગુજરાતમાં ઓગણીસમી સદીમાં સામાજિક પરિવર્તન (યુનિ. ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, ૧૯૮૩).
૯. મંગુભાઈ પટેલ, રા. બ. બહેચરદાસ અંબાઈદાસ લશ્કરી (૧૮૧૮-૧૮૧૯) ગુજરાતના સામાજિક ઔદ્યોગિક નેતાના જીવનવૃત્તાંતનો અભ્યાસ. પી.એચ.ડી.નો મહાનિબંધ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ ૧૯૮૫.
૧૦. કડવા વિજય, ૧૯૦૮, 'સુરત ખાતે મળેલ નાત-તંત્રીઓની સભા'.
૧૧. પટેલ કવિ જેસંગ 'પુનર્લગ્ન કરવનાર પુરુષાતની પુરુષ' (૧૮૮૧) વધુ વિગત માટે જુઓ. 'વિજયા વૈધવ્ય', દુઃખદર્શક નાટક
૧૨. પુરુષોત્તમ પરીખ, 'કડવા વિજય'ના ૧૯૦૮, ૯, ૧૦ના અંકો જુઓ.
૧૩. કવિ જેસંગ કૃત, 'જેસંગ કાવ્ય અને સુબોધ બત્રીસી', ૧૮૬૭, બાવળા.
૧૪. શ્રી મણિલાલ હાં. પટેલ. 'વિજય', ૧૯૦૨-૧૯૦૬, સુધીના અંકો.
૧૫. શ્રી પુરુષોત્તમ પરીખ, 'કડવા વિજય', ૧૯૦૭ થી ૧૯૨૮ સુધીના અંકો, વરમગામ-કડી.
૧૬. શ્રી રતનશી શિવજી પટેલ, 'પાટીદાર ઉદય', કરાંચી.
૧૭. શ્રી બબાભાઈ રા. પટેલ, 'ચેતન', ૧૯૨૮-૩૫ના અંકો, અમદાવાદ
૧૮. શ્રી મગનભાઈ ર. પટેલ, 'પટેલ', ૧૯૩૭-૩૯ના અંકો, અમદાવાદ.
૧૯. જયંતિભાઈ પટેલ, 'ઉમિયાદર્શન, ૧૯૮૮ **કડવા પાટીદાર સમાજનાં મુખપત્રો** ડૉ. મંગુભાઈ પટેલ, પાન ૨૦-૨૨, અમદાવાદ
૨૦. દલપત કાવ્ય ભા. ૧, પૃ. ૨૪
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇતિહાસ, હીરાલાલ પારેખ, અમદાવાદ

પ્રકરણ : ૫

મુખપત્રોનું સમાજસુધારણામાં યોગદાન અને તેની અસરો

૧૯મી સદીમાં જ્ઞાતિનાં બંધનો ખૂબ જ કડક હતાં. પરિણામે હિન્દુ સમાજના એક ભાગ તરીકે પાટીદાર કોમમાં પણ જ્ઞાતિપંચોની બોલબાલા હતી. જ્ઞાતિબંધનોને કારણે કોઈ પણ જાતનું પરિવર્તન શક્ય નહોતું. તેમ છતાં બ્રિટીશ રાજ્યમાં આવેલા પ્રદેશોમાં અને દેશી રજવાડાઓનાં ક્ષેત્રોમાં નવા શિક્ષણને કારણે કેટલાંક પરિવર્તનો આવ્યાં. શિક્ષિત વર્ગમાંથી પોતપોતાની કોમ અંધશ્રદ્ધા વહેમ અને કુરિવાજોમાંથી મુક્ત થાય તે માટે જ્ઞાતિ પરિષદો, યુવક પરિષદો અને ભગિની પરિષદો જેવાં સંગઠનો ઊભા કર્યાં. આવી પ્રવૃત્તિને બળ મળે તે માટે પોતપાતની જ્ઞાતિએ જ્ઞાતિ મુખપત્રો પણ શરુ કર્યાં. ૧૮૮૩માં પાટીદાર જ્ઞાતિમાં સ્વદેશહિત વર્ધક નામનું પ્રથમ ત્રૈમાસિક જ્ઞાતિપત્ર શરુ થયું. ૧૮૮૫માં લેઉવા વિજય અસલાલીમાંથી પ્રગટ થયું. ત્યારપછી અનેક મુખપત્રોએ પોતપોતાની રીતે પોતાની જ્ઞાતિમાં ચાલતા કુરિવાજોને નાબૂદ કરવા માટે જ્ઞાતિનું મુખપત્ર શરુ કર્યું. આ જ્ઞાતિ મુખપત્રોને જ્યારે સુધારાનું આંદોલન ચલાવવાનું યોગ્ય લાગ્યું ત્યારે તેઓએ સુધારણાની ઝુંબેશ ચલાવી. આ જ્ઞાતિ મુખપત્રોનું મુખ્ય ઉદેશ સામાજિક સુધારણાનો, શિક્ષણનો ફેલાવો કરવાનો અને સમાજમાં સ્ત્રીનું સ્થાન પ્રસ્થાપિત કરવાનો હતો.

સમાજસુધારણાનું આંદોલન પૂરજોશમાં ચાલતું હતું ત્યારે ૧૯૧૫થી ગાંધીજીના નેતૃત્વ નીચે રાષ્ટ્રીય આંદોલન પણ શરુ થયું. ગાંધીજી રાષ્ટ્રીય આંદોલનની સાથે સાથે સામાજિક પરિવર્તનની વાત કરતા હતા. જ્ઞાતિ મેળાવડાઓનું પ્રમુખસ્થાન પણ લેતા. ગોંડલમાં ભરાવેલી પાટીદાર પરિષદના પ્રમુખસ્થાને ગાંધીજી આવેલા, ત્યાં તેમણે બાળલગ્ન નાબૂદ કરવાનું, દહેજ ન લેવાનું, પ્રેતભોજન ન કરવાનું અને સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપવાનું ભાષણ આપ્યું હતું. તે વખતથી જ્ઞાતિઓમાં મોટાભાગનાને બાળલગ્નો અને વિધવાઓનો પ્રશ્ન વધારે પજવતો હતો. એ લોકો ભેગા મળતા. એકબીજાની જ્ઞાતિને લગતા રિવાજોનો અભ્યાસ કરી જ્ઞાતિ મુખપત્રોમાં લેખો લખતા. અત્યારે એ સ્પષ્ટતા જરૂરી બને છે કે આ જ્ઞાતિ મુખપત્રોએ ક્યારેય જ્ઞાતિવાદનો પ્રચાર કર્યો નથી કે એવું સંકુચિત વલણ પણ અપનાવ્યું નથી. ૧૯૧૫માં સુરતમાં તા. ૨૯, ૩૦, ૩૧ના મે માં જ્ઞાતિપત્ર તંત્રીઓનું સંમેલન મળ્યું હતું. આ જ વખતે ગુજરાતી સાહિત્યની પાંચમી બેઠક મળી રહેલી હતી. ૧૯૧૫માં મળેલા આ સંમેલનમાં નીચેનાં જ્ઞાતિપત્રોના પ્રતિનિધિઓ હાજર રહ્યા હતા.[1]

માસિકનું નામ	પ્રતિનિધિનું નામ
અઉદીચ્ય	રા. ગણપતરામ અનુપમરામ ત્રવાડી
પટેલબંધુ	રા. કુંવરજી વિઠ્ઠલભાઈ મહેતા (પટેલ)
બ્રહ્મક્ષત્રિય (માસિક)	રા. કેશવપ્રસાદ સી. દેસાઈ
ભાર્ગવ (ત્રિમાસિક)	રા. કનૈયાલાલ મા. મુનશી
વાલ્મીક કાયસ્થ	રા. રણજીતરામ વી. મહેતા
ઉનેવાલ અભ્યુદય	રા. લલ્લુભાઈ શંકરભાઈ ભટ્ટ
કપોલ મિત્ર	રા. દુલભરામ ધ્રુવ
કડવા વિજય	રા. પુરુષોત્તમ લલ્લુભાઈ પરીખ
બ્રહ્મભટ્ટ મિત્ર	રા. રણછોડલાલ મોતીભાઈ કમોલ
	રા. વી. કે. ભૂતા
દશાલાડ પત્રિકા	રા. ચુનીલાલ ડી. નાણાવટી
દીગંબર જૈન	રા. મુલચંદ કે. કાપડીઆ
બાજ ખેડાવાલ	રા. હિંમતરામ ડી. દવે
અનાવીલ હિતેચ્છુ	રા. દેસાઈ ઈશ્વરભાઈ

આ સિવાય પ્રો. બળવંતરાય ક. ઠાકોર, શ્રી હિંમતલાલ અંજારિયા, ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણભાઈ (વડનગરા કણબીજ્ઞાતિનો ઇતિહાસ લખનાર), અમૃતલાલ વી. ઠક્કર, વૈકુંઠલાલ શ્રીપતરાય, ડૉ. હરિપ્રસાદ, શ્રી મણિલાલ મોહનલાલ, શ્રી નરહરિલાલ અને શ્રી જીવણલાલ ઠાકોર વગેરેએ હાજરી આપી હતી. શ્રી કેશુપ્રસાદ દેસાઈએ આ સંમેલનની આમંત્રણપત્રિકા વાંચી સંભળાવી. આ સભાના કાર્યક્રમમાં ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ, રાવ બહાદુર માધવલાલ, ચીમનભાઈ હર્ષવર્ધન અને બીજા અન્ય વિદ્વાનોએ પોતપોતાની જ્ઞાતિમાં કયા સુધારા કરવા જોઈએ તે માટે અભિપ્રાયો રજૂ કર્યા હતા.

તે વખતે જે પ્રશ્નો ચર્ચાયા હતા તેમાં, ગુજરાતની જુદી જુદી જ્ઞાતિના રીતરિવાજો તથા ધારાઓનો સંગ્રહ સરકાર તરફથી બોરડોલેસાહેબની દેખરેખ નીચે ઘણા વર્ષ અગાઉ પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે. તેની નકલો જ્ઞાતિના માસિક પત્રોના ગ્રાહકોને વહેંચી અને ત્યારપછી આજ સુધીમાં રીતરિવાજો અને ધારાઓમાં જે જે ફેરફારો થયા હોય તે બાબત જ્ઞાતિના મત એકઠા કરવા, જેથી રિવાજોમાં સુધારા કઈ કઈ દિશામાં થઈ શકે તેમ છે અને જ્ઞાતિની સ્થિતિ કેવી છે તેનું જ્ઞાન આપણને થઈ શકશે. દરેક જ્ઞાતિના પત્રોએ સંયુક્ત રીતે એક પુસ્તક બહાર પાડવું જોઈએ. ક. મા. મુનશીએ પણ આ સંમેલનમાં ભાગ લીધો હતો. આ તંત્રીઓની મર્યાદાઓ હતી કે, જુદી જુદી જ્ઞાતિના પ્રતિનિધિઓનું સંમેલન કરવામાં દરેકે સંમતિ બતાવી પણ

સંમેલનમાં પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક્ક જ્ઞાતિનો હોવાથી માસિકના તંત્રીઓ અભિપ્રાય આપી શકે નહીં. વિદ્વાનો પાસે લેખો લખાવી સારું પુસ્તક બહાર પાડવાનું પણ નક્કી થયું. આ પરિષદમાં પણ પાટીદારો હાજર હતા. કુંવરજી વિઠ્ઠલભાઈ મહેતા 'પટેલ બંધુ'ના તંત્રી અને પુરુષોત્તમ પરીખ, 'કડવા વિજય'ના તંત્રી, અને ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણભાઈ, 'વડનગરા કણબીઓના ઇતિહાસ'ના લેખક હાજર હતા. આ હકીકત સાબિત કરે છે કે, જ્ઞાતિના ઉત્કર્ષમાં રસ લેનાર વ્યક્તિઓ જ્ઞાતિ મુખપત્રના તંત્રીઓ હતા અને તેઓ પોતાની કલમ દ્વારા સમાજસુધારણાનું કાર્ય કરવા માગતા હતા.

દેશમાં એક બાજુ સુધારણાનુ આંદોલન ચાલતું હતું, જ્યારે બીજી બાજુ ૧૯૨૧માં પૂરઝડપે રાષ્ટ્રિય આંદોલન ચાલી રહ્યું હતું. એટલું જ નહીં, પણ કેટલાક જ્ઞાતિ મુખપત્રોના માલિકો અને તંત્રીઓ રાષ્ટ્રવાદના રંગે રંગાયેલા હતા. કુંવરજી મહેતા, કલ્યાણજી મહેતા, પુરુષોત્તમ પરીખ, પુરુષોત્તમ પટેલ, મગનભાઈ શંકરભાઈ, મોતીભાઈ અમીન, નરહરીભાઈ પટેલ, પ્રત્યક્ષ રીતે રાષ્ટ્રીય આંદોલનમાં જોડાયેલા હતા. ગાંધીજીના આદર્શોની તેમના ઉપર ભારે અસર હતી. આ બધા એમ માનતા હતા કે, સામાજિક સુધારણા થાય, તો હિન્દુસ્તાનના પ્રશ્નો આપમેળે ઊકલી જાય તેમ છે. આ સમયગાળાના તમામ જ્ઞાતિમુખપત્રોએ અને તેમાંય ખાસ કરીને પાટીદાર-મુખપત્રોએ રાષ્ટ્રીય ચેતના માટે જે કામ કર્યું છે તે ઇતિહાસમાં સુવર્ણાક્ષરે લખાશે. દેશમાં જ્યારે રાષ્ટ્રીય જુવાળ જાગ્યો ત્યારે પાટીદાર મુખપત્રોએ રાષ્ટ્રીય સ્પંદનોને ઝીલ્યાં અને તેને વાચા આપી. પાટીદાર નર-નારીઓ રાષ્ટ્ર માટે જેલમાં ગયાં. પાટીદાર આશ્રમના વિદ્યાર્થીઓ મેદાનમાં આવ્યા. રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ અને રાષ્ટ્રીય નેતાઓની નાનામાં નાની વિગતો આ મુખપત્રો આપતાં હતાં. પછી તે ટિળકની હોય કે વીર સાવરકરની હોય, ગાંધીજીનું જેલ જવાનું હોય કે સરદાર પટેલની હાકલ હોય, આમ, આ મુખપત્રોએ માત્ર જ્ઞાતિ સંકુચિતતાનું વલણ નહીં રાખતાં, બીજી જ્ઞાતિઓના પ્રશ્નો અને કુરિવાજોની માહિતી પણ છાપતાં. તેનું મુખ્ય ધ્યેય તો ભારતીય પરંપરાઓનું ઘડતર કરતાં કરતાં દેશાભિમાનનું હતું.

કડવા પાટીદાર મુખપત્રોનું સમાજસુધારણામાં પ્રદાન

અગાઉ આપણે ચર્ચા કરી છે કે, પાટીદાર જ્ઞાતિમાં કયા કયા મુખપત્રોએ કયું કયું કાર્ય કર્યું અને તે પ્રકારના કુરિવાજ ઉપર સતત ટીકા કરી તેનું ધાર્યું પરિણામ મેળવી શક્યા.

ઈ.સ. ૧૮૮૩થી ૧૯૪૭ના સમયગાળાના માત્ર કડવા પાટીદાર જ્ઞાતિના મુખપત્રોની યાદી જોઈએ તો ખરેખર ગૌરવ થાય તેવું છે. તેમાં ખાસ કરીને સ્વદેશહિત બોધક, કડવા પાટીદાર સુધારક પત્ર, કડવા વિજય, કૃષિ વિજય, ઉમિયા વિજય, કુર્મી હિતેષી, કડવા હિતેષુ પટેલ, પાટીદાર ઉદય, ચેતન અને પાટીદાર મહત્ત્વના મુખપત્રો ગણી શકાય.

ઉપરના મુખપત્રોમાં ખાસ કરીને બાળલગ્ન, વિધવાવિવાહ અને સ્ત્રીઓના સ્થાનની તેમજ કડવા કોમના રિવાજમાં એક જ તિથિનાં લગ્ન એટલે કે દસ વર્ષીય લગ્નપદ્ધતિ સામે શરૂઆતનાં મુખપત્રોએ ભારે જેહાદ જગાવી હતી. જેના પરિણામે આ પદ્ધતિ બંધ કરવામાં આવી અને છૂટાં લગ્નો શરુ થયાં.

બાજીભાઈ અમીચંદ નામના પટેલે સૌપ્રથમ અમદાવાદમાં શીલાપ્રેસ શરૂ કર્યો. આમ પત્રકારત્વનાં બીજ 'વર્તમાન પત્ર' દ્વારા બાજીભાઈને રોપ્યા હતા. આઝાદીપૂર્વે ગુજરાતીમાં પ્રગટ થતા સ્વજ્ઞાતિનાં મુખપત્રોની સંખ્યા લગભગ ૧૮ જેટલી હતી. પરંતુ આઝાદી પછી તેની સંખ્યા ૪૦ પર પહોંચી ગઈ હતી. આ બધામાં શરુઆતનાં કેટલાંક મુખપત્રો આર્થિક કારણે, અશિક્ષિત સમાજને કારણે અને સાહિત્ય વાંચનની ઉપેક્ષાના કારણે અલ્પજીવી નીવડ્યાં હતાં. શરુઆતમાં આ પત્રોનું કાર્યક્ષેત્ર મર્યાદિત રહ્યું હતું. કારણ કે, સુધારણાનો ઝંડો પાટડી દરબાર અને પાટીદાર કોમના આગેવાનોના હાથમાં હતો એટલે તંત્રીઓને તેમનો સહકાર લેવા માટે આ મુખપત્રમાં તેમની પ્રસંશાઓ પણ કરવી પડતી તો ક્યારેક તેમનાં વર્તનોને ખુલ્લાં પણ પાડવામાં આવતાં હતાં. આ મુખપત્રોમાં મોટાભાગના ભણેલા ગણેલા યુવકો અને સુધારકો જુદા જુદા વિષયો ઉપર લેખો લખતા. કૃષિનો પ્રચાર બાળલગ્ન, જ્ઞાતિવરા, પ્રેતભોજન, સ્ત્રીઓની સ્થિતિ વગેરે વિશે ધ્યાન ખેંચ્યું. આ ઉપરાંત આ લેખો દ્વારા જીવનઘડતર થાય તેવા પણ સંસ્કારો આપવામાં આવતા હતા. મુખપત્રોના લેખકોએ સ્વભાષામાં શિક્ષણ લીધું હતું. તેમાંના કેટલાક અંગ્રેજી ભાષાનું શિક્ષણ પણ લીધું હતું. તેમાં ઘણા પ્રોફેસરો, શિક્ષકો, ન્યાયધીશો અને અન્ય અધિકારીઓ પણ હતા. તેમ છતાં જ્ઞાતિસુધારણા માટે તેઓ વિદ્વતાપૂર્ણ લેખો પણ લખતા હતા. કવિતા, લઘુનિબંધો, નાટકો, જ્ઞાતિપરિષદના હેવાલો વગેરે દ્વારા સમાજસુધારણાનો સંદેશો પ્રજા સુધી પહોંચાડવામાં આવતો. આગળ પણ આપણે ચર્ચા કરી છે કે, સમાજમાં અજ્ઞાનતા, વહેમ અને સંકુચિત માનસ પ્રવર્તતું હતું. આ બધા પ્રશ્નો સામે પાટીદાર મુખપત્રોએ જેહાદ જગાડી અને ધાર્યાં પરિણામો લાવી શક્યા. સ્ત્રીને ચાર દિવાલમાંથી બહાર કાઢવાનું કામ પણ કર્યું. સ્ત્રીઓ માટે શિખામણોના ધોધ પણ વહેતા હતા. જ્ઞાતિ પંચોના બંધારણોએ લેખિત સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. ખેડૂત બાળાઓને કયા પ્રકારની કેળવણી આપવી તેની પણ ચર્ચાઓ વૃત્તપત્રોમાં થતી.

આરંભમાં આપણા જ્ઞાતિલેખક, કવિઓ અને સુધારકોએ યુવક મંડળો તથા શિક્ષણ સંસ્થાઓ દ્વારા સમાજનાં અંધારાં ઉલેચીને પ્રકાશ પાથરવાનું કામ કર્યું. આમ, આ જ્ઞાતિમુખપત્રોએ કેળવણીનું કામ કર્યું. બાળલગ્નો, રોવા-કૂટવાનો રિવાજ, ફટાણાં, વરઘોડા, કન્યા વિક્રય, સાટાંતેખડાં, છૂટાછેડાં, નાતરાં અને અનેક સ્ત્રીઓ રાખવાનો ચાલ વગેરેને નિર્મૂળ કરવાના પ્રયાસો હાથ ધર્યા. તેમાં તંત્રીઓને ધારી સફળતા પણ મળી. આઝાદી પછી જે કંઈ કુરિવાજો દાખલ થઈ રહ્યા છે તેને આજના તંત્રીઓ અટકાવી શકતા નથી, પરંતુ આઝાદી પૂર્વે આ બધા જ પેચીદા પ્રશ્નોનું નિવારણ આ મુખપત્રોએ કર્યું હતું.

તંત્રીઓને ધારી સફળતા પણ મળી હતી. દા.ત. વિજય, કડવા વિજય, પાટીદાર ઉદય, ચેતના અને પટેલ જેવા મુખપત્રોના અંકોનું વિશ્લેષણ કરીએ તો જણાશે કે આ બધા જ અંકોમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે સુધારણાની જ વાત થઈ છે. પછી તે વ્યક્તિ સુધારવાની હોય કે ગામ સુધારવાનું હોય; સમાજ સુધારવાનો હોય કે દેશ સુધારવાનો હોય; કે ખેતીવાડી સુધારવાની હોય તે વખતની બધી જ સમસ્યાઓને લોકભોગ્ય ભાષા દ્વારા લોકો સુધી પહોંચાડવાનું કાર્ય આ જ્ઞાતિપત્રોએ કર્યું હતું.

સૌપ્રથમ પાટીદારોમાં લેઉવાવિજય અને સ્વદેશહિત બોધક જેવાં જ્ઞાતિપત્રો શરૂ થયાં. તેમનો સમયગાળો કૉંગ્રેસની સ્થાપના પૂર્વેનો હતો. તે અંકોમાં ખાસ કરીને પાટીદારોની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ, ખેતીવિષયક બાબતો, નીતિશિાસ્ત્ર અને બાળવિવાહના પ્રશ્નો ઉપર ચર્ચા થઈ હતી.[3] ત્યારબાદ ૧૯૦૨માં વિજય નામનું માસિક મણિલાલ દોલતરામે અમદાવાદમાંથી શરૂ કર્યું. તેનું લવાજમ માત્ર દોઢ રૂપિયો હતું. પરંતુ વિદ્યાર્થીઓ અને સ્ત્રીઓને ફક્ત બારઆના ભરવાના હતા. આ વિજય નામનું માસિક ખાસ કરીને પાટીદારોના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતું હતું. તેમાં સ્વદેશ સ્રોત, સ્વદેશાભિમાન તેમજ કણબી નાતમાં દસ, બાર વર્ષે છોકરીને વળાવવામાં આવતી તેની ચર્ચા પણ આ માસિકમાં થતી હતી. ઈ.સ. ૧૯૦૫ના, ૧૯૦૬ના અને બીજા અંકોમાં જોઈએ તો વૈદિક વિષય, પરદેશી ખબરો, સ્ત્રી-પુરુષનું કર્તવ્ય, ખેડૂતોની સ્તિતિ, પુનલર્ગ્ન અને વિધવાવિવાહ, દેશની પડતી, પાટીદારની પાટી અને તુલસીદાસનું જીવનચરિત્ર, છેવટે કડવા પાટીદાર સુધારા નાટક જેવું સાહિત્ય વિજયમાં પીરસવામાં આવતું. તેના પ્રકાશક મણિલાલ દોલતરામ હતા. વિજય ઓક્ટોબર ૧૯૦૬ પુસ્તક ચારનો ત્રીજો અંક જોતાં આ માહિતી આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં લખ્યું છે : 'જાતને સ્વદેશ કાજ કાં ન હોમીએ.' આમ કહી રાષ્ટ્રવાદની વાત કરી છે. આમ, આ જ અંકમાં ભાદરવા મહિનામાં જેમના વરા થયા હતા અને બારમા થયા હતા તેમનાં નામો પ્રગટ થતાં. સ્ત્રીને કોઈએ કાઢી મૂકી હોય તેની વિગતો પણ છપાતી. પાટીદારની પાટીમાં પાટીદારોના અવગુણ બતાવતી દૃષ્ટાંતવાર્તા આવતી. 'કડવા પાટીદાર સુધારક નાટક' પ્રો. જેઠાલાલ સ્વામીનારાયણે લખેલું. તેમાં ખાસ કરી શિક્ષણ અને કુરિવાજોની ઝાટકણી કાઢવામાં આવતી. ૧૯૦૬નો અંક-૧૨માં જોતાં નાતરાથી સત્યનાશ કડવા પાટીદારોની સ્થિતિ અને જ્હોન મિલ્ટનનું જન્મચરિત્ર ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. અમદાવાદની કડવા પાટીદારની આંખ ક્યારે ઊઘડશે તે પ્રાસંગિક નોંધ ખૂબ જ ધ્યાન ખેંચે છે. નાતરામાં અને પુનર્લગ્નમાં ખૂબ તફાવત છે. નાતરાનો રિવાજ દુઃખદાયક કહેવાય. 'કડવા પાટીદાર' નામના નાટકમાં સૂત્રધાર કહેછે.

'સુધારાના હિમાયતીઓ, થઈ બની પ્રખ્યાત પૂરા
અઘટિત વર્તન કરે જ્યારે, દહે ચિત્ત મુજ તે કુડા.'

આમ, કણબી ગૃહસ્થોના મગજમાં ઠસે એવું નાટક ભજવવામાં આવતું. તે જ નાટકમાં ગંગા તથા સહેલીઓનો પ્રસંગ આવે છે.

સાહેલીઓ, સાહેલીઓ, ચાલો ચાંદનીમાં જઈએ
ચંદ્રેશ શંભુ હદે ધરીને ઉમિયાજીને વીનીએ
વ્હાલી જ્ઞાતિ આ તુને, ધન્ય ઉમિયા માત
કુધારોચ્છેદન કરી, કર સુધારા વાત.
કોડે કારગીરીએ કચડાઈ ગયા છીએ, સુધારો ક્યારે થાય,
નીરસ જીવીત અમારું, માતા કેમે કહ્યું નવ જાય.

આમ, ફૂલના દડા જોડે પરણાવવાનો રિવાજ અને કુરિવાજોનો કટાક્ષ આવાં લખાણો દ્વારા કરવામાં આવતો. દરેક જ્ઞાતિબંધુઓને ખાસ વિનંતી કરવામાં આવતી કે, જ્ઞાતિની કઢંગી રૂઢિઓ બંધ કરીને કેળવણી વધારતો વાત કરવામાં આવે. તેમાં કણબી ઇન્ફન્ટી સાઈડ ફંડની સ્કોલરશીપની માહિતી આપવામાં આવતી. આ સ્કોલરશીપ કડવા અને લેઉવા વિદ્યાર્થીઓને મળતી. પ્રથમ અંક ૧૯૦૪ના ઓગસ્ટમાં બહાર પડ્યો ત્યારે તંત્રીએ હર્ષદરાય, નારાયણ હેમચંદ્ર, રસિકલાલ મહેતા, ચુનીલાલ શાહ અને અન્ય જાણીતા લેખકોનો ખૂબ આભાર માન્યો હતો. આ લોકો પોતાના સુંદર લેખો આ માસિકમાં આપતા હતા. તેમાં સ્વદેશી હિલચાલ, કૉંગ્રેસની વાત અને સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીની ઓળખાણ પણ આપવામાં આવી હતી. આ અંકમાં લોકોને જાણવા સારુ કલેક્ટર તરફથી ૨૩મી જાન્યુઆરી ૧૮૭૦ના એક્ટનો ગુજરાતી અનુવાદ પ્રગટ થયો હતો. તેમાં ખાસ કરી અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લામાં વસતા કડવા કણબી જ્ઞાતિના લગ્નના ખર્ચા કેમ ઘટાડવા તેના નિયમો બનાવેલા. કડવા પાટીદારની જ્ઞાતિને સુધારવા માટે એક ત્રીજો વાર્ષિક મેળાવડો અમદાવાદના કવિશ્રી નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવીને ત્યાં સંવત ૧૯૬૩ના રોજ ભરાયો હતો. તેમાં શ્રીયુત બાપુજી જગન્નાથ, શાસ્ત્રી નાગેશ્વર, શ્રી રેવાશંકર, પ્રો. જેઠાલાલ અને મોતીલાલ વ્યાસનું ભાષણ, નારણભાઈ જોરાભાઈ, મણિલાલ દોલતરામ, જીવણલાલ અમરતલાલ, બેચરલાલ અને પ્રમુખનું ભાષણ ખૂબ જ પ્રસંશનીય હતું.

'કેટલાક લોકો આપણને મશ્કરીમાં રાભા કહે છે. પણ તેમાંયે આપતા પૂર્વજોનું નામ જોડાયેલું જણાય છે. કણબીઓનો મૂળપુરુષ રુભુ હતું. તેનો અપભ્રંશ થઈ રાભો થયું. કૂર્મી વર્માના પુત્ર રુભુના આપણે વંશજો છીએ અને ક્ષત્રિયો છીએ. આ અંકમાં પાટડીના દરબારની સહાયથી શ્રી કડવા પાટીદાર સુધારક સભાની સ્થાપના કરવામાં આવી.' તે વખતે પાટીદારમાંથી મહાત્મા થયેલા સરયુદાસનું નામ ખૂબ જાણીતું હતું. તેમણે પણ સમાજસુધારણાનું કાર્ય કર્યું તેનો ઉલ્લેખ વિજયમાં કરવામાં આવ્યો છે. અમદાવાદમાં એક કડવા પાટીદાર બોર્ડીંગ હાઉસની જરૂર છે, તેની ચર્ચા પણ આ માસિકમાં થઈ હતી. કડવા પાટીદારની કૉન્ફરન્સ ભરવાની અગત્યતા ઉપર વિજયના અંકોમાં ખૂબ જ ચર્ચા ચાલી હતી. સ્વદેશી ઉદ્યોગો ખિલવવા અને સ્વદેશ-અભિમાન કઈ રીતે વધે તે સંબંધી પણ આમાં ચર્ચાઓ થઈ હતી. કન્યા વિક્રય અને વરવિક્રય જેવો કુરિવાજ અટકાવવા કેટલાક લેખો આ અંકોમાં છપાયા હતા. કડવા પાટીદારની

બીજી જ્ઞાતિઓ કરતાં પછાતપણું હતું તેને રોકવાના પ્રયાસો આ માસિક દ્વારા કરવામાં આવ્યા હતા.

ઈ.સ. ૧૯૦૭માં લટ્ઠુ કેશવલાલ માધવલાલના અધિપતિપણા નીચે અને પુરુષોત્તમ લલ્લુભાઈ પરીખના તંત્રીપણા નીચે 'કડવાવિજય' શરૂ થયું. તે ઘણાં વર્ષો સુધી ચાલ્યું. તેના પ્રથમ અંકમાં પહેલા પાના પર લખ્યું છે. 'જે માણસ પોતાની જ્ઞાતિનું જાનથી પણ બૂરું ઇચ્છે છે તેનું આ લોકમાં તેમજ પરલોકમાં પણ બૂરું જ થાય છે.'[૫] કડવા વિજયનો જન્મ ને જરૂરિયાત બતાવતાં તંત્રી લખે છે. 'જ્ઞાતિની એકતા સ્થાપવા માટે, હિતાહિતની ચર્ચા કરવા માટે અને ઉન્નત વિચારો જાણવા માટે આ ઉત્તમ સાધન છે. ઉત્તમ પુસ્તક મિત્રની ગરજ સારે છે. આજે બ્રાહ્મણ, વાણિયા, લુહાણા વગેરેનાં જ્ઞાતિ માસિકો ઉત્તમ સ્થિતિએ પહોંચ્યા છે, ત્યારે આપણી જ્ઞાતિમાં તેવું જોવા મળતું નથી. કડવાવિજયના અંકોમાં ખાસ કરીને પાટીદારોની પ્રાચીન તથા અર્વાચીન સ્થિતિનો ઇતિહાસ, સુધારા વિશેના વિવિધ વિચારો, શારીરિક અને માનસિક કેળવણી, ગામડાંના કણબીઓની અધમ સ્થિતિ થવાનાં કારણો, કૃષિકારો અને કૃષિશાસ્ત્ર, સ્વજ્ઞાતિમાં સુધારો કરવાનો સરળ ઇલાજ અને કૉન્ફરન્સની ખુશખબરો, ખેડૂતોની અજ્ઞાત અવસ્થા, ખેડૂતોની અજ્ઞાનતા અને દેસાઈ અમરસિંહ દ્વારા રજુ થતાં સુધારક કીર્તનો અને તે વખતના સુધારકોની નામાવલિ અને તેમના કાર્યોનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. જ્ઞાતિ કૉન્ફરન્સ અંગે ચાલતા મતભેદોને અને તેને મળેલો આવકાર અને તેની વિગતો આ વર્ષના કડવા વિજયમાં આવેલી છે. કડી પ્રાંતના ખેડૂત સમાજની રચના કરવામાં આવી તેની વિગતે ચર્ચા અને ખેડૂતોને પડતાં દુઃખોની ચર્ચા, સ્ત્રીકેળવણીની આવશ્યકતાની ચર્ચા, તેના ફાયદા અને આવી પડતી હરકતો વગેરે લેખો દ્વારા સ્ત્રી જાગૃતિ અને સમાજચેતનાનો સંદેશો ફેલાવવામાં આવતો. એક લેખમાં સ્ત્રીઓની અવદશા માટે લખ્યું છે.

> 'આનો કાંઈ વિચાર કેમ ન કરે અંધા બની લોક આ,
> કોણે બાળવિવાહના નિયમને પી ભાંગને બાંધી આ ?
> એવો કોણ બની વિચાર વણ જે ઉન્મત થે ઉચ્ચર્યો,
> હે લોકો નિજ બાળ કાળ બનીને સૌ બાળલગ્નો કરો !'

કડવા કણબીઓની નાત કાઠિયાવાડ, કચ્છમાં પણ ફેલાયેલી હતી, એટલે જ્યારે કોન્ફરન્સ ભરવામાં આવતી, ત્યારે દૂર દૂરથી પ્રતિનિધિઓ આવતા હતા. એમાં કેટલાક ઠરાવો પણ થતા. કડીપ્રાંત ખેડૂત સભાએ એવો ઠરાવ કરેલો કે ન્યાતવરા કરીશું નહીં અને ચાલીશ વર્ષના સ્ત્રી-પુરુષ પાછળ કદી પણ જમણવાર કરીશું નહીં. આપણી કોમ કેળવણીથી ઘણી પછાત છે માટે નામદાર ગાયકવાડ સરકારના ફરજિયાત કેળવણીના કાયદાને જીગરથી અભિનંદન આપે. આ માસિકમાં સુધારાની કેટલીક કવિતાઓ પણ આવતી અને પંચના આગેવાનો દ્વારા જે સુધારાઓ થતા તેની માહિતી પણ આવતી.

'પાટીદાર જાગો રે ઘોરણના ઘેરેલા,
ઘોર નિંદ્રામાં રે આવી ગઈ અંત વેળા,
રુધિર માંસ, ન મળે શરીરે, હાડપિંજરવત્ પેખું...
કુધારો કોલેરા લાગી લેવા બેઠા પ્રાણ,
બાળલગ્ન ત્રિદોષની પીડા કરવા બેઠી હાણ.

કડવા પટેલો જેને કુળદેવી માને છે તે ઉમિયામાતાનો જબરજસ્ત મેળો ભરવાની અને મેળામાં ભાગ લેવાની પણ ભલામણ કરવામાં આવતી. મેળા વખતે સુધારકો જાતજાતના વિષયો ઉપર ભાષણો આપતા. કડી પ્રાંત ખેડૂત સમાજે એવી ભલામણ કરેલી કે ખેતીકામ કરવામાં પાડાનો ઉપયોગ કરવો સારું છે. બાળલગ્ન વિશે પણ અને બ્રહ્મચર્ય વિશે અનેક વિદ્વાનોના લેખો આ માસિકમાં છપાતા. ચોરાસી તથા ઓલપાડમાં કડવા જ્ઞાતિના લાલચૂડા અને કાળા ચૂડાવાળા વસે છે તેમણે પણ જ્ઞાતિમાં મરણ પાછળ કોટો ખર્ચ કરવાના રિવાજને બંધ કરવા, બોર્ડિંગો સ્થાપવા અને કેળવણી આપવા માટે તો એક મહત્ત્વનો ઠરાવ થયો હતો કે, ઘરદીઠ ઓછામાં ઓછા રૂ. પાંચ આપવા અને તેના નિભાવ માટે હરસાલ દરેક માણસે પોતે પકવેલા અનાજના પ્રમાણમાં દર અનાજની ગાડી દીઠ પાંચ શેર અનાજ તથા કપાસના દર ભારે ચાર આનાના પ્રમાણમાં સઘળાઓએ આપવું. આ ઠરાવ પર વિરુદ્ધ મતે ખૂબ રસાકસી ચાલી પણ ઠરાવ વધુ મતે પસાર થયો. કન્યાવિક્રય નહીં કરવાનો ઠરાવ થયો. કન્યાવિક્રય અટકાવવાનો ઠરાવ થયો. સીમંત કે અધરણીનો ખર્ચ ઓછો કરવાનો ઠરાવ થયો. આમ સુરત બાજુના પટેલોએ પણ સુધારાવાદી પ્રવૃત્તિ આલેખી.

કડવા વિજયના અંક-૧૧માં કડવા પાટીદારોને સૂચના :

'કમાણી તમારી જુઓ તેને ભાળી
કરોને વરા જ્ઞાતિ તેને વિચારી
નથી પાસ નાણું, ન ખર્ચો હજારો
ચહે હિત જ્ઞાતિ, કરોને સુધારો...
હશે બીજ સારુ, થશે છોડ સારો
સડેલું હશે તો ઉગ્યાનો ન વારો
કદાપિ ઉગે ફાલ આવે નઠારો
ચહે હિત જ્ઞાતિ કરોને સુધારો.

આમ નારણદાસ જોરાભાઈ મારફતિયા દ્વારા અનેક ગીતોથી જ્ઞાતિસુધારણાની વાત સરળ ભાષામાં મૂકવામાં આવતી હતી.

કડવા વિજયના બીજા પુસ્તકમાં આ માસિકના ફેલાવા માટે થયેલા પ્રયત્નો ખેડૂત અને ખેતી, વિરમગામના કડવા પાટીદારો, પટેલોનું મહત્ત્વ અને જ્ઞાતિઓએ કરેલા સુધારાઓની વાત આ માસિકના આ અંકોમાં કરાઈ હતી. પૈસા કમાવવા પરદેશ જતા ખેડૂતોને ખાસ ચેતવણી આપવામાં આવી હતી. સ્વ-જ્ઞાતિની પ્રાંતિક-સ્થાનિક

સભાઓમાં જે સુધારાઓની વાત થઈ તેની ચર્ચા આ વર્ષના અંકોમાં કરાઈ છે. કડવા પાટીદાર હિતવર્ધક મંડળ વિરમગામમાં સ્થપાયું. તેની માહિતી પણ આપી છે. કડવા પાટીદારના લગ્નનો દિવસ કઈ રીતે નક્કી થાય છે તેની સંપૂર્ણ વિગત કડવા વિજયના પુસ્તક બીજાના દસમા અંકમાં આપવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત કજોડાંના લેખો, જૂનાં નાટકો દ્વારા રજૂ કરીને બાળલગ્નો અટકાવવાની સારી હિલચાલ દેખાય છે. સમગ્ર ગુજરાતમાં વસતા પટેલોને જ્ઞાતિસુધારા કરવાની હિમાવત આ અંકોમાં કરવામાં આવી હતી.

૧૯૧૦ 'કડવા વિજય' પુસ્તક-૪થું, અંક-૧લામાં ખાસ કરીને અમદાવાદના દસૈયા પદ્ધતિ સુધારાના સરલ ઉપાયો, સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતા, ગાયકવાડ સરકારમાં પટેલોનું કર્તવ્ય અને અધિકાર તેમજ કડવા પાટીદાર શુભેચ્છક સમાજના બીજા મહોત્સવનું પૂરું ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે. આ પહેલાં ૧૯૦૯માં જે સમાજ મળ્યો હતો તેની વિગતો આગળના અંકોમાં આપવામાં આવી છે. આ મહોત્સવમાં સુધારકો આવીને પોતાના વિચાર રજૂ કરતા. આવા મહોત્સવો ૧૯૪૭ સુધી પદ્ધતિસર મળતા હતા. તેમાં ખાસ કરી ઉમિયામાતાજીની પ્રાર્થના, બાળલગ્નની અયોગ્યતા, કેળવણીનો પ્રચાર, વહેવારીક જ્ઞાન, શારીરિક કેળવણી, માનસિક કેળવણી અને ધાર્મિક કેળવણીને લગતી ચર્ચાઓ થતી હતી અને બાળલગ્ન નાબૂદ કરવા ગાયકવાડ સરકારને વિનંતી કરવામાં આવતી. આ મહોત્સવનો મુખ્ય હેતુ કુરિવાજ નાબૂદ કરવાનો હતો તે તેના ઠરાવોનો અભ્યાસ કરતાં આપણને માલૂમ પડે છે. આ સમય દરમ્યાન કણબી ક્ષત્રિય ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ પુરુષોત્તમ લલ્લુભાઈ પરીખ કડવા વિજયના તંત્રી તરફથી પ્રગટ કરવામાં આવ્યો. તેમાં સુધારાના સમરાંગણમાં જે સુધારકોએ ફાળો આપ્યો તેમની ચર્ચા અને સુધારાનો ઇતિહાસ આલેખવામાં આવ્યો છે. બાળલગ્નથી થતી હાનિ તેમજ અંધશ્રદ્ધાના વિરુદ્ધમાં પણ કેટલાક લેખો પ્રગટ થયેલા જોવા મળે છે. ઊંઝાના આગેવાનો, પાટડીના આગેવાનો, વિરમગામ, ચાણસ્મા અને બાવળાના આગેવાનો ગણાતા કુલીન પાટીદારોનાં સંકુચિત માનસ પણ આ દરમ્યાનમાં પ્રગટ થયેલા લેખોમાં જોવા મળે છે. ઊંઝાના અજ્ઞાન પાટીદારો દસ વર્ષીય લગ્ન પ્રથાના હિમાયતીઓ હતા, પણ બેચરદાસ લશ્કરી જેવા સુધારકોએ તેમની સામે ઝુંબેશ ચલાવીને ઇતિહાસ સર્જ્યાં અને આ પ્રથા બંધ કરાવી. ઊંઝા અને પાટડીના દરબાર વચ્ચે તેમજ અમદાવાદના આઢિયાઓ વચ્ચે તેમજ સુધારાની બાબતમાં જે વૈચારિક મતભેદો ચાલતા હતા તેનું સમગ્ર અવલોકન આ વર્ષોમાં પ્રગટ થયેલા કડવાવિજય સચિત્ર આપવામાં આવેલું છે. 'કડવા હિતેષુ'ના તંત્રી બાળલગ્નના હિમાયતીઓ હતા અને એક જ તિથિનાં લગ્નમાં માનનારા હતા. તેઓ પાટીદાર સમાજને ગેરમાર્ગે દોરતા હતા, એટલે 'કડવા વિજયે' તેમના વિરુદ્ધમાં દાખલાદલીલો સાથે બાલલગ્નની વાતને ઉડાડી મૂકી હતી અને તેના સંકુચિત દષ્ટિકોણ વાળાઓને જાકારો આપ્યો હતો.

કડવા વિજયના સમગ્ર અંકોને જોતાં આપણને એકવસ્તુ સ્પષ્ટ થાય છે કે, તેમાં ખાસ કરીને સમાજની બેઠકો અને તે બેઠકો દ્વારા સામાજિક સુધારણાની વાત હંમેશા મહત્ત્વની ગણવામાં આવતી હતી. આ સુધારકો પણ બાળલગ્ન પ્રતિબંધક નિબંધને આવકારતા હતા. છૂટાંલગ્નના સમયમાં એટલે કે ૧૯૧૧માં છૂટાં લગ્ન વિશે અનેક અંધશ્રદ્ધાઓ શરૂ થઈ પણ તેના પ્રત્યુત્તર આપવામાં કડવા વિજય યોગ્ય પુરવાર થયું. 'માધાના પિતાનું પ્રેતભોજન' નામનું આખ્યાન અમરસિંહ દેસાઈ જ્યારે ગામડેગામડે ફરતા ત્યારે આપતા. તેની સમાજ ઉપર ભારે અસર પડતી. કડવા વિજયમાં જે પાટીદાર પરિષદો મળતી તેના અહેવાલો પણ ધ્યાન ખેંચતા. આ પરિષદોની વિશિષ્ટતા એ હતી કે, આમાં કડવા આંજણા, લેઉવા વગેરે પાટીદારો ભાગ લેતા હતા. તેના મહત્ત્વના ઠરાવોમાં કોમના વિભાગોને એકત્ર કરવા, કન્યા તથા વરવિક્રય બંધ કરવો, બાળલગ્ન અને કજોડાં અટકાવવાં, નાતવરાનું ખર્ચ કમી કરવું, કેળવણીનો વધારો કરવો અને બોર્ડિંગો ખોલવી, રોવાકૂટવાનું બંધ કરવું અને જ્ઞાતિ સુધારાઓના બીજા ઠરાવો કરવામાં આવતા અને ગામડેગામડે ખેડૂતસભાઓ સ્થાપવાની વાત કરવામાં આવતી. પાટડી દરબાર કડવા પાટીદારોના રાજવી હોવાથી તેમનો ઇતિહાસ પણ આપવામાં આવતો. સ્ત્રીકેળવણી એ નામના ૧૯૧૩ના અંકમાં ભણેલી સ્ત્રી પાસેથી શું અપેક્ષા રખાય તેનું ચિત્ર રજૂ કર્યું છે.

''સામાજિક સુધારણા, કરો ભણેલી નાર,
સુનીતિ ભક્તિ વિનયથી, સાધો પરોપકાર,
અનિષ્ટ રૂઢિઓ દૂર કરો, પાળો શુભ આચાર,
ઉજ્જવળ મન વચન કાર્યથી, પામો સુખ સંસાર.''

સ્વજ્ઞાતિ માટે અને જ્ઞાતિનાં નિરાધાર બાળકો માટે અને સુધારકોમાં આવેલી શિથિલતા વિશે પણ માસિકમાં ટકોર કરવામાં આવતી. 'માધાના પિતાનું પ્રેત ભોજન' યાને 'કારજની કહાણી' ગાયનો અને ભાષણ સાથે રજૂ કરવાથી લોકો પર સારી એવી અસર પડતી હતી. બીજું 'મહાલક્ષ્મીનું મહાકાષ્ટ' અને 'બાળલગ્નના બળાપા'માં બાળલગ્નો અનર્થ કજોડા, કન્યાવિક્રય, વરવિક્રય, બેસૂમાર ખર્ચ અને લગ્નવિધિનું ફારસ. આ આખ્યાનોમાં તેના રચયિતા અમરસિંહભાઈ દેસાઈ બહુ ભાવુક બનીને રજૂ કરતા. પાટીદારો જનોઈ ધારણ કરી શકે કે નહીં. અમદાવાદમાં મળેલી નાતજાતનાં મંડળોની મળેલી પરિષદોના ઉલ્લેખો પણ આ પત્રમાં કરવામાં આવતા. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈના પ્રમુખપણા નીચે જે બેઠકો મળી તેમાં લેઉવા અને કડવા બંધુઓને બાળલગ્નો નહીં કરવાની હિમાયત કરવામાં આવતી.

પાટીદારનો જથ્થો માત્ર ગુજરાતમાં જ હતો એવું ન હતું. પરંતુ રાજસ્થાન અને મધ્યપ્રદેશ સુધી ફેલાયેલો હતો. મધ્યપ્રદેશમાં આજે પણ ૧૪ લાખ પાટીદારો વસવાટ કરે છે અને તેમાંથી ઘણાખરા પાટીદારો ઊંઝાની ઉમિયા માતાને પોતાની કુળદેવી માને છે. એક તિથિનાં લગ્ન વખતે કડવાઓની દેવી બોલતી અને લગ્નની જે તારીખ

નક્કી થતી તેનો મધ્યપ્રદેશના પાટીદારોમાં પણ અમલ થતો. પરંતુ ગુજરાતથી આ પ્રદેશ દૂર હોવાથી આ તારીખો સચવાઈ નહીં. ગુજરાતમાંથી પુરુષોત્તમ પરીખ, રામભાઈ મિસ્ત્રી, નારણજી મિસ્ત્રી અને ચંદુલાલ મણિલાલ દેસાઈ જેવાઓએ ૧૯૦૬થી મધ્યપ્રદેશમાં વસતા પાટીદારોમાં પણ ગુજરાત જેવા કુરિવાજો હતા. તેને નાબૂદ કરવાના પ્રયાસો કર્યા. કડવા પાટીદાર શુભેચ્છક સમાજની બેઠકમાં મધ્યપ્રદેશના પણ પ્રતિનિધિઓ ભાગ લેતા. ખાનદેશમાંથી પણ પ્રતિનિધિઓએ જે ભાગ લીધેલો તેના હેવાલો અને નિમાડમાં મળેલી સભાઓના હેવાલો અને સુધારાઓનો ઇતિહાસ કડીબદ્ધ રીતે 'કડવા વિજય' પુસ્તક ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪ અને ૧૫માં સંપૂર્ણ રીતે રજૂ થયો છે. જેના પરિણામે ઘૂમટાપ્રથા નાબૂદી, એકતિથિલગ્ન નાબૂદી, પ્રેતભોજન નાબૂદી અને બાળલગ્ન નિષેધના કાયદાઓ ઘડવામાં ઇન્દોરના મહારાજા હોલ્કર, તેમજ ગ્વાલિયરના સિન્ધિયાએ જ્ઞાતિ સુધારાઓ કરવામાં અને આ કુરિવાજો અટકાવવામાં જે રસ લીધો હતો તે કડવા વિજયના અંકોમાં શબ્દશઃ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. રાષ્ટ્રવાદની જે લડતો ચાલી અને બ્રિટીશ સરકાર તરફની કેટલીક વફાદારીના ઉલ્લેખો પણ આ અંકોમાં જોવા મળે છે. પુરુષોત્તમ પરીખના અવસાન બાદ કડવા વિજય પ્રગટ કરવાની જવાબદારી કડવા પાટીદાર પરિષદે લીધી અને તંત્રીપદ પુરુષોત્તમ પટેલ (દાસકાકાએ) કડીમાંથી ઉપાડ્યું. છેલ્લા અંકોમાં ખેતી વિષયક બાબતો અને પાટીદોરમાં આવેલાં પરિવર્તનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ જોવા મળે છે. તે વખતનાં આ માસિકો સુધારાની બાબતમાં ધાર્યું પરિણામ લાવી શક્યાં હતાં પણ કુલીનોના અભિમાનને કારણે તેનું સમાજમાં પાલન થવું જોઈએ તે પૂર્ણપણે થઈ શક્યું નહીં. તેમ છતાં આજે એક તિથિનાં લગ્ન અદૃશ્ય થઈ ગયાં છે. સ્ત્રીઓ કેળવણી લેતી થઈ છે અને જ્ઞાતિપંચોએ પોતાનું વર્ચસ્વ થોડાઘણા અંશે ગુમાવ્યું છે.

'કડવા વિજય' બંધ થતાં 'ચેતન' નામનું કડવા પાટીદાર જ્ઞાતિનું માસિક પોષ ૧૯૮૩ એટલે કે ઈ.સ. ૧૯૨૭માં બાબાભાઈ રામદાસ પટેલે શરૂ કર્યું. તેઓ તેમના પ્રથમ અંકમાં લખે છે, કડવા વિજય બહાર પડતું બંધ થયું છે તેની ખોટ પૂરી પાડવા 'ચેતન' માસિક શરૂ થયું છે. આપણી જ્ઞાતિમાં અવિદ્યારૂપી અંધકાર કાઢીને જ્ઞાનનો પ્રકાશ પાડશે તેવી શુભેચ્છાઓ. તેમણે સંબોધન નામના લેખમાં પોતે જ્યારે બોર્ડિંગમાં ભણતા ત્યારે તેમના ઉપર જે અસર પડી હતી તેના દ્વારા સુધારા લાવવા માગતા હતા. સમાજને લાભ કરે તેવી માનસિક, આર્થિક, નૈતિક, શારીરિક ખેતી અને સંસારસુધારણાની દિશામાં ચેતન પોતાનું બનતું કરશે. ઉન્નતિ થાય તેવા સુધારાને ઉત્તેજન આપવાનું હાનિકારક રિવાજોને તોડવાનું અને આપણને ઉપયોગી થાય તેવું સાહિત્ય પ્રગટ કરવાનું કાર્ય એ ચેતનનું લક્ષ્યબિંદુ હતું. આ માસિકમાં સ્ત્રીઓની શોભા, આપણાં લગ્નો, માસિક અને પરિષદ જેવા સુધારાવાદી લેખો ઉપરાંત ખેતીને લગતા અને ખેતી વિષયક જ્ઞાન આપતા વૈજ્ઞાનિક ઢબે લેકો લખાતા. કડવા પાટીદાર પરિષદ, યુવક મંડળો અને કડવા પાટીદારના હિતકારક મંડલોના ઉત્સવો પણ નોંધવામાં આવતા.

બાળલગ્નના બળાપા, બાળલગ્ન પ્રતિબંધક નિબંધનો મુસદ્દો, લગ્નની પરવાનગીનો નમૂનો, પાટીદાર અને ખાદી, ઉન્નતિનો માર્ગ અને પાટીદારોનાં શરૂ થયેલાં છાત્રાલયોના અહેવાલો, 'વિદ્યા વગોવાઈ' નામના લેખમાં વર્ષ ૧લાના અંક ૧૨માં છગનલાલ પિતાંબરદાસ લખે છે કે બોર્ડિંગમાં ભણેલા ગણેલા કુમારો સ્ત્રીઓને એક પછી એક બદલવાનું શરૂ કરે છે, પરિણામે વિદ્યા વગોવાય છે.

૧૯૨૭થી ૧૯૩૭ સુધી ચેતને નિર્ભયપણે સેવા બજાવી તેમાં ઉપરોક્ત માહિતી ઉપરાંત વેઠપ્રથા, ખેડૂતોની સમસ્યા, ખેડૂત પરિષદો, પાટીદાર પરિષદો, પાટીદારોની પડતી, યુવકો અને લગ્નવિચાર તેમજ બારડોલી સત્યાગ્રહ જેવી માહિતી પણ આપવામાં આવતી. ખેતીનો ધંધો કેટલો મહત્ત્વનો છે તે સમજાવતાં લખે છે :

"કણબી પાછળ કરોડ, કણબી કોઈ કેડે નહીં,
હળથી બાંધે હોડ, પેટ ભરે પાદશાહનાં."

હિન્દુ સ્ત્રીઓનું સ્થાન અત્યાર સુધી ઘરની ગુલામડી કે ચાકરડી તરીકે ગણાતું. તેમાં સુધારો કરવાની અને સ્ત્રીશિક્ષણની હિમાયત પણ ચેતન માસિકે કરી હતી.

"કહે નેપોલિયન દેશને, કરવા આબાદાન
સ,રસ રીત તો એ છે, દો માતાને જ્ઞાન,
દો માતાને જ્ઞાન, ઉછેરે રુડી રીતે સંતાન,
ઊછરે રુડી રીતે સંતાન, હોય જો માતાઓ ગુણવાન."

આમ, આ માસિક સ્ત્રીશિક્ષણનો ફેલાવો કરતું, સંસારમાં સ્ત્રીઓનો દરજ્જો વધારતું, લાજપ્રથાનો વિરોધ કરતું, કુલિનતાની ભઠ્ઠીમાં હોમાતી નિર્દોષ બાળાઓનો પક્ષ લેતું અને કારજનો વિરોધ કરતું. આ માસિકમાં આરોગ્યને લગતા પણ કેટલાક લેખો છપાતા.

ચેતનના ૪થા પુસ્તકમાં કડવા પાટીદાર પરિષદનો અહેવાલ આપવામાં આવ્યો છે. તે પરિષદની વિશિષ્ટતા એ હતી કે, સ્ત્રીઓની પણ સભા બોલાવવામાં આવી હતી. કન્યાવિક્રયને રોકવા માટે અને તેવા પાપમાંથી મુક્ત થવા માટે ચેતનને મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે. કડવા પાટીદાર સમાજમાં આવેલો સુધારણાનો વેગ સારી રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. કેટલાક બનાવટી સુધારકોને પણ ખુલ્લા પાડવામાં આવ્યા છે. આ દરમ્યાનમાં રાષ્ટ્રીય ચળવળ ચાલતી હતી, તેમાં પાટીદારોએ શો ભાગ ભજવ્યો, તેની પણ માહિતી આપવામાં આવી છે. કડવા પાટીદારની અટકો સ્વદેશી અને સ્વરાજ, વિધવાઓનો વિક્રય જેવા લેખો દ્વારા પણ સમાજને જાગૃત કરવામાં આવતો. ચેતન પુસ્તક ૫ અને ૬માં ખાસ કરીને કારજ પીકેટીંગ ઉપર, વ્યસનથી થતી પાયમાલી ઉપર, વરવિક્રય, રાષ્ટ્રીય આંદોલનમાં ભાગ લીધેલા પાટીદારોની યાદી, બબ્બે ઊભી હોય અને ત્રીજી ઊભી કરે તેમના કુટુંબનો ઇતિહાસ, રુઢિનું જોર, રુઢિનો ભોગ, લગ્નપ્રપંચ, ગામડાના આગેવાનો જેવા લેખો સમાજનું ધ્યાન ખેંચતા હતા. 'લગ્નપ્રપંચ' નામના લેખ દ્વારા સ્ત્રીઓને પુરુષો તરફથી જે અન્યાય થતો તેની

ચોંકાવનારી વિગતો આપી છે. જ્ઞાતિનો ગોળ ઇષ્ટ છે કે અનિષ્ટ, એક જીવતી સ્ત્રીએ બીજી સ્ત્રી કરવાના લાભાલાભ, નારીની પરાધીનતા, મનુષ્યનું કર્તવ્ય અને બોર્ડિંગના હેવાલો જેમાં ખાસ કરી અમદાવાદ, સૂરત, ભરુચ, કડી અને મહેસાણા બોર્ડિંગના હેવાલો રજુ થતા. આમ આ માસિકે એક દસકા સુધી પોતાની સેવાઓ બજાવી. ખાસ કરી કેળવણીના પ્રચારમાં અને કારજ બંધ કરવામાં ચેતને મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે.

'ચેતન' માસિક બંધ થતાં મગનભાઈ રણછોડભાઈ પટેલે અમદાવાદમાંથી 'પટેલ' નામનું માસિક શરૂ કર્યું. તેનો પ્રથમ અંક સંવત ૧૯૮૩માં પ્રગટ થયો. આ માસિકના પ્રથમ પાના પર કાકા કાલેલકરના શબ્દોમાં લખે છે. 'આપણા સામાજિક દોષો પાણીથી કે શબ્દોથી ધોવાય તેવા નથી. આપણા પરસેવાથી તે ધોવા પડશે અને આજે તેમ નહીં કરીએ તો કાલે લોહીથી ધોવા પડશે.' આ શબ્દોથી આપણને એ વિદિત થાય છે કે સમાજસુધારણનું કામ લોઢાના ચણા ચાવવા જેવું છે. તેમણે આ પોતાનું માસિક કડવાવિજયના સ્વર્ગસ્થ તંત્રી પુરુષોત્તમ પરીખને અર્પણ કર્યું છે. આ પરીખે 'કડવાવિજય' દ્વારા સુધારાનું આંદોલન ચલાવ્યું હતું. પટેલ માસિક ત્રણ વર્ષના અલ્પ આયુ દરમ્યાન પાટીદાર સમાજના મુખપત્રોના ઇતિહાસમાં પોતાની આગવી પ્રતિભા મૂકતું ગયું છે. 'પટેલ' માસિકના તંત્રી મગનભાઈ પોતે રાષ્ટ્રવાદના રંગે રંગાયેલા હતા, એટલું જ નહીં, પણ ગાંધીજીના આદર્શોનું જતન કરનાર હતા. આ સમયગાળામાં જે રાષ્ટ્રીય પુરુષો થઈ ગયા અને રાષ્ટ્રીય લડત ચાલી તેનો ઇતિહાસ પણ આ માસિકમાં અપાયો છે. આ માસિકે શેકાતા તવા ઉપર (એક ઉપર બીજી કરવાના રિવાજ સામે) જોસીલી કલમે લેખો લખ્યા. પોળોમાં વસતા આઢિયાઓની ઊંઘ હરામ કરી દીધી. સ્ત્રી છૂટાછેડા માગી શકે અને મિલકતમાં ભાગીદાર પણ થઈ શકે તેવા લેખો પણ લખાવા લાગ્યા. માસિક માટે નગીનભાઈ વ્રજલાલ પટેલ જેમણે નાગપુર ઝંડા સત્યાગ્રહમાં ભાગ લીધો હતો. તે લખે છે :

"પટેલ એકનું એક પણ અભિપ્રાય જુદા જુદા, કારણ ?
મીઠું મોળું લાગશે જેનું જેવું મન."

કુળાભિમાન વિશે ગાંધીજીના વિચારો વિશે આ માસિકમાં ખૂબ ચર્ચા થતી હતી.

'પટેલ' વર્ષ રજામાં ખાસ કરીને શેકાતા તવા ઉપરાંત, ગામડા વિશે, માણસાના સત્યાગ્રહ વિશે, આભડછેટ વિશે, કડવા પાટીદાર સ્ત્રીમંડળ વિશે અને પાટડી પરિષદના અનુભવ વિશે તેમજ કડવા પાટીદાર યુવકસંઘના આવકાર વિશે ખાસ ચર્ચાઓ કરવામાં આવી હતી. આ માસિકના મોટાભાગનાં ગીતો સ્વદેશાભિમાનને લગતાં હતાં.

વર્ષ ૩જાના અંકમાં કન્યાવિક્રયનું કોસ્ટક અને પંચાતિયાનો પ્રસ્તાવો, યુવક મંડળોનું કલંક, પૈઠણ નિષેધક બિલ, મંદિરોનું ધન, ખાદીનો ભરાવો, ગામડાની હોટલો, ભણેલાનું લગ્ન નિષ્ફળ કેમ ?, સાચી સ્ત્રીકેળવણી, સંત સરયુદાસ, અને રેંટિયો શા માટે ? જેવા લેખો સમાજનું ધ્યાન દોરતા હતા. આ માસિક ઉપરાંત

'પાટીદાર ઉદય' કરાંચીથી પ્રગટ થતું હતું. આ માસિકમાં ખાસ કરીને કચ્છી પાટીદાર પરિષદો ઉપરાંત પીરાણા પંથીઓ સામેનું દારુણ ચિત્ર રજુ કર્યું હતું. નારણજી મિસ્ત્રી નામના આર્ય સમાજવાદી સમાજસુધારકે વટલાયેલા પાટીદારો પીરાણા પંથ છોડે તે માટે ઝુંબેશ ચલાવેલી તેમણે પીરાણા પીરજાદાઓ અને કાકાઓ ભોળા કણબીઓને લૂંટતા હતા તેની સામે આ માસિકે જબરજસ્ત જેહાદ જગાવી અને હિન્દુત્વને જિવાડ્યું. આ ઉપરાંત વટલાયેલા પાટીદારોને પુનઃ પાટીદાર બનાવવા માટેની પણ ચર્ચા આ માસિકમાં આવતી હતી. ઉમિયામાતા આપણી કુળદેવી છે તેની ચર્ચા પણ આ માસિકમાં આવતી. કચ્છીપટેલના ગઢેરાઓ સામે આ માસિક જેહાદ ચલાવતું.

આમ, વિજય, કડવાવિજય, કડવાહિતેષુ, પટેલ પાટીદાર ઉદય અને ચેતનને બાદ કરતાં બીજાં કડવા પાટીદાર સમાજના અન્ય મુખપત્રો અલ્પ આયુષ્ય ભોગવીને અદશ્ય થઈ ગયાં. તેમ છતાં, તેઓ પોતાના સુધારાના ઉદેશ્યનો પ્રભાવ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે મૂકતાં ગયાં. શ્રી પીતાંબર પટેલે 'કિરણ' મુંબઈથી પ્રગટ કરતા તેમાં સિદ્ધપુરના મૃતક લાડવા પર ઝુંબેશ ચલાવી.

લેઉવા પાટીદારોનાં મુખપત્રો અને સમાજસુધારણા

લેઉવા પાટીદાર સમાજના મુખપત્રોએ પણ સમાજઉત્થાનમાં અગ્ર ભાગ ભજવ્યો. એટલું જ નહીં, પણ સમાજના નવઘડતરમાં તે ઘણાં સફળ થયાં હતાં. જોકે આ પત્રો દહેજપ્રથા નાબૂદ કરી શક્યાં નહીં. 'લેઉવા વિજય' એ લેઉવા પાટીદારોનું પ્રથમ મુખપત્ર હતું. ત્યારબાદ ૧૯૪૭ સુધીમાં પાટીદાર હિતૈષુ, પટેલ બંધુ, પાટીદાર પત્રિકા, પાટીદાર, પટેલ પત્રિકા, પાટીદાર પ્રગતિ. (ઉત્તર ગુજરાતના લેઉવા પાટીદારોનું માસિક) આ ઉપરાંત પટેલ ગૌરવ, પાટીદાર સમાજ, પાટીદાર મિત્ર, પાટીદાર બંધુ, જેવાં અનેક મુખપત્રો બહાર પડતાં હતાં.

આ સમાજનું ધ્યાન ખેંચે તેવું ધારદાર 'પાટીદાર' મુખપત્ર ખૂબ પ્રશંસા પામ્યું હતું. પટેલબંધુમાં સુધારાઓ, કન્યા કેળવણી, વિદેશી શિક્ષણ, પાટીદારની ઉત્પત્તિ અને સિદ્ધિઓ, અખિલ હિંદ કણબીસભાની માહિતી, પાટીદાર પરિષદોના હેવાલો, કડવા-લેઉવા સંબંધો, લેઉવા પાટીદારના પદવીધરો, કડવા જ્ઞાતિના પદવીધરોની માહિતી 'પટેલબંધુ'માં છપાતી. પટેલબંધુ ૧૯૦૯માં સુરતમાં પાટીદાર આશ્રમમાંથી પ્રગટ થતું હતું. તેના તંત્રી કુંવરજી વિઠ્ઠલભાઈ મહેતા હતા. આ કુંવરજી મહેતા સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના પ્રખર લડવૈયા હતા.

પટેલબંધુ ૧૯૦૮થી ૧૯૩૦ સુધીના ગાળામાં સામાજિક સુધારણા ઉપરાંત રાષ્ટ્રીય ભાવના જાગૃત કરવામાં મહત્ત્વનું પ્રદાન કર્યું છે. 'પટેલબંધુ' જ્ઞાતિવાદ ઉપર ચાલતું માસિક હતું. તેના અંકોમાંથી પ્રાપ્ત થતી માહિતીના આધારે જોઈએ તો ૧૯૧૨ના પુસ્તક ૪થાના અંક ૯માં કલ્યાણજી ૮માં અંકમાં 'સૌભાગ્યવતી વિજયાનો સંસારમાં સ્ત્રીનો દરજ્જો' મહત્ત્વનો લેખ ગણાય. આ અંકોમાં વિદ્યા અંગેના લેખો તેમજ પાટીદાર જ્ઞાતિમાં સુધારા અંગેના લેખો અને જ્ઞાતિએ કરેલા સામાજિક

સુધારાઓની માહિતી આપવામાં આવતી. ઈ.સ. ૧૯૧૩ના 'પટેલબંધુ'ના પુસ્તક-૫ના 'દિવાળીના ખાસ અંક તરીકે પ્રગટ થયો હતો. તેમાં ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈને જ્ઞાતિભૂષણ અને સાક્ષર તરીકે બિરદાવવામાં આવ્યા હતા. સૌરાષ્ટ્રમાં એકબીજાને મદદરૂપ થવાય તે અંગેનો એક ઢાલનો રિવાજ હતો તે ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવો છે. ઢાલના રિવાજમાં એવું હતું કે કોઈની આર્થિક મુશ્કેલી હોય તો તેને ત્યાં તેની જરૂરિયાત મુજબ વસ્તુઓની ઢાલ બાંધવામાં આવતતી હતી. આ ઉપરાંત ખેતીની બાબતમાં પણ સુધારા થાય તે હેતુથી ખેતીવિષયક સમાચાર પણ આપવામાં આવતા. કડવા પાટીદારના શુભેચ્છક સમાજો મળતા તેની માહિતી પણ આ અંકોમાં આપવામાં આવતી. ૧૯૧૫ના પટેલબંધુના અંકોમાં પાટીદાર કવિઓ વિશે અને પટેલ સોરઠના સમાજમાં જે સુધારા થયા હતા તેનો ઉલ્લેખ પણ કરવામાં આવ્યો હતો. ૧૯૧૬ના અંકોમાં એક સમાજસેવકના પત્રો પાટીદાર યુવક મંડળ, ગુજરાત કેળવણી પરિષદ જેવા લેખો પ્રગટ કરી સમાજમાં તેનો બહોળો પ્રચાર કરવામાં આવતો. પાટીદાર પરિષદોના હેવાલ ૧૯૧૭ના પુસ્તક-૯માં પ્રગટ કરવામાં આવ્યા છે. રણજીતભાઈ વાવાભાઈ મહેતાના પ્રમુખસ્થાને ચોથી પાટીદાર પરિષદ જૂનાગઢમાં મળી હતી. દશકોઈ પાટીદારોના રીતરિવાજ, ખેતીવાડી-પ્રદર્શનો અને પ્રાસંગિક નોંધો ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવા કહેવાય. કલ્યાણજીભાઈના સમાજસુધારાના વિચારો રણજીતભાઈએ તેમને જે પત્રો લખ્યા હતા તેમાં આપણને જોવા મળે છે. વિદેશમાં પાટીદારો જે પ્રવૃત્તિ કરતાં તેના પણ અહેવાલો આ અંકમાં પ્રગટ થયા હતા.

પાટીદારોમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ કેટલું હતું તેના ઉલ્લેખો તેમજ ૧લી ગુજરાતી રાજકીય પરિષદ ગાંધીજીનું ભાષણ અને ખેડાના લીલા દુકાળ વિશે ખૂબ વિસ્તૃત ચર્ચા કરેલી છે. કાઠિયાવાડ પરિષદમાં ગાંધીજીએ પ્રમુખપદે જે ભાષણ આપેલું તે પટેલ કોમ માટે યાદગાર ગણાય. તે વખતે જે ઠરાવો પસાર થયા તે ખેતીવિષયક તો હતા જ. તે ઉપરાંત બાળલગ્ન અને કન્યાવિક્રય જેવા કુરિવાજો બંધ કરવાના પણ ઠરાવો થયા હતા. પ્રજામંડળ દ્વારા ગુજરાતના ખેડૂતોની શોકજનક પરિસ્થિતિ કઈ રીતે સુધારી શકાય તના ઉલ્લેખો, ઉપરાંત મગનભાઈ ચતુરભાઈ, ગોપાળદાસ અંબાઈદાસ દેસાઈ અને સોમનાથ રૂપજી દ્વારા સમાજસુધારણા માટે કેળવણીસંસ્થાઓ ખોલવાનો જે પ્રયાસ હતો તે ખરેખર પ્રસંશનીય હતો. આવા અનેક અંકોમાં હિન્દની કૉન્ફરન્સ, હિન્દની રાષ્ટ્રીય પરિષદ, ગુજરાતની રાજકીય પરિષદો, હિન્દની વ્યાપારી કૉન્ગ્રેસ, પાટીદાર પ્રકાશ, હિન્દની મુસ્લીમ પરિષદ, ખેડૂતો અને ગોંડલ સ્ટેટ, દુકાળો વિશેની માહિતી, ગામડાની સેવા કઈ રીતે થઈ શકે, સ્વદેશી ગીતો, ઇતિહાસનું શિક્ષણ, વિદ્યાદાન, ખેડૂતોનું મહત્ત્વ, બીજી રાજકીય પરિષદ તેમાં થયેલા સમાજસુધારણાને લગતા સુધારાઓ, ધારાસભાઓ બહિષ્કાર, અઘટિત લગ્નમાં અસહકાર, ચરોતરના લગ્ન ઉપર એક દૃષ્ટિપાત, ભાગબટાઈ અંગેની કવિતા, ખેડૂતનું કડવું ચિત્ર રજુ કરે છે.

ચોથી પાટીદાર પરિષદ અને બીજી કાઠિયાવાડી પરિષદ ભેગી મળી હતી. ત્યારે સ્વાગત્ગીતમાં એમ કહેવાયું હતું.

"ભલે પધાર્યા સૌ ભ્રાત, મોંઘેરા મહેમાન અમારા,
જાડા ડુંગરિયા દેશ અંધાર્યા, જાડા ખાદીના વેશ અમારા."

પટેલબંધુના ૧૯૨૪ના અંકમાં વીર સાવરકર વિશે અને બોરસદ સત્યાગ્રહ વિશેની પણ કેટલીક ચર્ચાઓ કરવામાં આવી છે. ખાસ કરીને પાટીદાર યુવક મંડળે જે કંઈ પ્રવૃત્તિઓ કરી હતી એના દેશવિદેશના સમાચારો પટેલબંધુમાં છપાતા. પ્રથમ પાટીદાર પરિષદે મરણ પાછળ શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ, રોવાકૂટવાનો રિવાજ બંધ કરવા ભલામણ કરે છે. બાળલગ્ન પ્રતિબંધક તથા ફરજિયાત કેળવણી દાખલ કરવા માટે આ પરિષદ ગાયકવાડને ધન્યવાદ આપે છે. મરણ પાછળ ખોટા ખર્ચ બંધ કરવા ભલામણ કરે છે. કોમમાં જે વિભાગો પડી ગયા છે તેને એકત્ર કરવા અંતઃકરણથી ઇચ્છે છે. કન્યાવિક્રય તરફ આ પરિષદ ધિક્કારથી જુએ છે. વર અને કન્યામાં વર ચાર વર્ષે કન્યાથી મોટો હોવોજોઈએ."

લેઉવા પાટીદારનાં નરરત્નો, ભારતભરમાં ભરાયેલી કૂર્મી પરિષદનાં ભાષણો અને તે ભાષણમાં થયેલા ઠરાવો 'પટેલબંધુ'માં છપાતા હતા. આ અંકોમાં લેઉવા પાટીદારોની ઉત્પત્તિ અને તેમના સમાજોનું ચિત્ર અને કુરિવાજોનો ખ્યાલ સ્પષ્ટપણે આપવામાં આવતો. કડવા-લેઉવાનો ભેદ આ સામયિકમાં આપવામાં આવતો નહીં. આ સામાયિકનો મુખ્ય ઉદેશ સમાજમાં શિક્ષણ દ્વારા લોકજાગૃતિ કરવાનો હતો.

૧૯૦૯માં દુર્લભભાઈ ભગવાનભાઈ પટેલ સુરતમાંથી 'પાટીદાર હિતેચ્છુ' બહાર પાડતા હતા. તેમના પહેલા જ પાના ઉપર લખેલો દૂહો સુધારાની વાત કરે છે.

'ઉઠો પાટીદાર તમે હોંસ ધારો, કરો પ્રેમથી જ્ઞાતિ મધ્યે સુધારો,
સુધારા સુધાને જમાનો લૂંટે છે, ઉંધે જાણજો ભાગ્યદેવી રુઠે છે.'

'પાટીદાર હિતેચ્છુ' લાંબુ આયુષ્ય ભોગવી શક્યું નહીં. તેમ છતાં પાટીદાર સમાજમાં ચાલતા કુરિવાજોને ખુલ્લા પાડી તેને સુધારવા માટે જોરદાર લેખો પ્રગટ કર્યા. જ્ઞાતિસુધારો, જ્ઞાતિસમાચાર, પાટીદાર હિતોપદેશ, જ્ઞાતિના અગ્રેસરોનું કર્તવ્ય, બાળલગ્ન, વ્યસનમુક્તિ, જ્ઞાતિસુધારા, પટેલબંધુઓ જાગો અને સમાજને સુધારો, 'પાટીદાર હિતેચ્છુ'ના પ્રથમ અંકમાં જ્ઞાતિસુધારા અને કરજ વિશે વાત કરેલી છે. પાટીદારોની ચડતીપડતી, સુધારાના શત્રુ વગેરે માહિતી 'પાટીદાર હિતેચ્છુ'માં પ્રગટ થતી હતી.

'પાટીદાર' શબ્દ દ્વારા કડવા લેઉવાના ભેદ દૂર થયા હોય તેવું લાગે છે.

'પટેલબંધુ' પછી જ્ઞાતિસુધારણામાં અગ્રીમતા ધરાવતું અને નરસિંહભાઈ પટેલના તંત્રીપદે ચાલતું આ પાટીદાર ૧૯૨૩માં આણંદથી પ્રગટ થતું હતું. આ બંને સામાયિકોએ સમાજની લાંબા સમય સુધી સેવાઓ બજાવી હતી. પાટીદાર મુખપત્ર ખૂબ પ્રસંશા પામ્યું હતું અને તેના તંત્રી નરસિંહભાઈ ઇ. પટેલ જર્મન, બંગાળી, અંગ્રેજી ભાષાનું સારું એવું જ્ઞાન ધરાવતા હતા. પાટીદાર મુખપત્રમાં લેખકવૃંદમાં

સરદાર પટેલ, દરબાર ગોપાળદાસ, મોતીભાઈ અમીન, નરસિંહભાઈ પટેલ આદિને ગણાવી શકાય. નરસિંહભાઈનું 'લગ્નપ્રપંચ' નામની કટાર ધારદાર રીતે રજૂ થતી હતી. પાછળથી તે પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થઈ. મોતીભાઈ અમીન સમાજસુધારણાના લેખો લખતા હતા. પાટીદાર પત્રે સ્ત્રીમુક્તિ અને સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યવાદની હિમાયત કરી હતી. પાટીદારમાં મણીબહેન અને ભક્તિબા દેસાઈ દ્વારા સ્ત્રીઉદ્ધારની પ્રવૃત્તિ મોટા પાયા ઉપર થઈ હતી. ભગિની સમાજની જે પરિષદો મળી અને સ્ત્રીઓને લગતા જે ઠરાવો થયા તે ખરેખર પ્રસંશાને પાત્ર હતા. આ મુખપત્રોએ ક્યારેય કડવા-લેઉવાની સંકુચિતતાની વાત કરી નથી. મગનભાઈ બાર-એટ-લો, ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ જેવા વિદ્વાન પુરુષોના મનનીય વિચારો પણ છાપવામાં આવતા. લેઉવા પાટીદારો આર્થિક રીતે સુખી-સંપન્ન હોવાથી તેમજ ભણતરનું પ્રમાણ વધારે હોવાથી તેમનાં મુખપત્રોનો ફેલાવો ઝડપી બન્યો હતો. પાટીદારમાં વિદેશમાં બનેલા બનાવો તેમજ સમાજમાં કુલીનો દ્વારા થતા ગુનાઓની ખાસ નોંધ લેવામાં આવતી અને કડક શબ્દોમાં તેની ટીકા કરવામાં આવતી. પાટીદારના તંત્રી ખૂબ જ બાહોશ તંત્રી હતા. કોઈની પણ સહેજ શરમમાં આવ્યા વિના જે યોગ્ય લાગે તે લખતા. લેઉવા પાટીદારોનો મોટો જથ્થો ખાસ કરીને ચરોતર પ્રદેશમાં આવેલો હતો. ૧૯૩૩માં 'ઇન્ડીયન વોઈસ' નામનું પેપર અંબાલાલ પટેલે શરુ કર્યું હતું. આ ઉપરાંત ઘણા દૈનિકો ગુજરાતી અને અંગ્રેજી ભાષામાં નીકળતાં. તેમાં ખાસ કરીને વિદેશમાં વસતા ચરોતરના પટેલોની અને તેમના સામાજિક પ્રશ્નોની માહિતી પ્રગટ થતી હતી. વિદેશમાં વસતા પાટીદારોની માહિતી પણ તેમાં પ્રગટ થતી હતી.

'પાટીદાર'ને સૌપ્રથમ અંક ૧૯૨૪ કાર્તિક મહિનામાં બહાર પડ્યો. તેના પ્રથમ અંકમાં તંત્રીએ પાટીદાર સમાજનું ચિત્ર આપ્યું છે. તે જ્ઞાતિ ક્યાં ક્યાં ફેલાયેલી છે અને તેને પોતાની કઈ રીતે સુધારો કરવો જોઈએ, જ્ઞાતિભેદ કઈ રીતે તોડવા જોઈએ, તે 'મંગળચરણ'માં લખ્યું છે. મોતીભાઈ નરસિંહભાઈ અમીન પાટીદાર પત્રીકા નામે પાટીદાર ભાઈઓને ઉદ્દેશીને પાટીદાર જ્ઞાતિના એકડાના નામે અને પાટીદાર જ્ઞાતિના સાંસારિક રીતરિવાજોની બાબતે, જ્ઞાતિના એકડાના ફાયદા-ગેરફાયદા વિશે આ અંકમાં લખેલું છે. 'પાપ સ્વીકાર' નામનો દરબાર ગોપાળદાસનો લેખ ધ્યાન ખેંચે તેવો છે. પાટીદારની 'સર્વાંગ સુંદરતા' નામનો લેખ અને પટેલ દૂધ ડેરી સાથે જોડાયેલો હોવાથી તે અંગેના લેખો પણ ધ્યાન ખેંચે તેવા છે. લગ્નગાળામાં શું શું કરશો ? આપણો ઘરસંસાર અને નરસિંહભાઈ પટેલનો 'પાટીદારો અને કાઉન્સિલ'નો લેખ કટાક્ષ રીતે રાષ્ટ્રવાદનો પ્રચાર કરે છે. તેમાં રેંટિયાની પ્રશંસા કરતાં લખે છે.

કાઉન્સિલ માયા કુડી રે, રુડો મારો રેંટિયો હોજી,
મિલે ભવને રોળ્યો રે, તારણહારો રેંટિયા હોજી.

આ સામાયિકમાં જમીનમહેસૂલ તેમજ તે વખતે ચાલતા સત્યાગ્રહોની માહિતી પણ આપવામાં આવતી. પાટીદાર પત્રિકા દ્વારા લગ્નગાળામાં શું શું કરસો. પીરસણા

હવેથી બંધ કરશો. વડી-પાપડ આપવા લેવાનું બંધ કરી દેવું જોઈએ. પરઠણ લેવાનું બંધ કરો, ઘર ઉકેલી જુઓ અને વિવાહ માંડી જુઓ, તેમાં વરરાજાને વિચારવા જેવા નિયમો, ઘરના પિતાએ વિચારવાના નિયમો, કન્યાના પિતાએ વિચારવાના નિયમો અને જાનૈયાઓએ વિચારવા જેવા નિયમો પહેલા વર્ષના પાટીદારમાં આ અંગે ખૂબ જ ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત આ વર્ષના પાટીદારનો વરવિક્રય, જાનમાં સ્ત્રીઓ અને 'પાટીદાર પત્રિકા' મોતીભાઈ અમીને આપેલો 'વિવાહ પ્રતિજ્ઞાસાર' આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. અંગ્રેજ નોકરો અને પાટીદાર કુળવાનોની તુલના કરવામાં આવી છે તે પણ સારો લેખ ગણાવી શકાય. 'આફૂસની હરાજી'ને નામે તંત્રી ભલભલા કુળવાનોને જે દહેજ લીધું હોય તેની ખુલ્લેઆમ ચર્ચા કરતા. દરેકેદરેક અંકમાં મોતીભાઈ અમીન કોઈ ને કોઈ વિષય ઉપર સમાજસુધારણા થાય તેવી પત્રિકા 'પાટીદાર' અંકમાં છપાતી. ૧૮૭૦નો જે એક્ટ થયો હતો તે ખેડા જિલ્લાના લેઉવા પાટીદારોને કઈ રીતે લાગુ પડે તેની માહિતી 'સંસારમાં સ્ત્રીનું સ્થાન અને પાટીદાર જ્ઞાતિ', 'ભણેલાઓની મનોદશા', તેમજ ગાંધીજીના નવજીવનમાંથી કેટલાક સારા ઉતારાઓ પણ પાટીદાર અંકમાં આવતા. ખેતી વિષયક માહિતી તેમજ પાટીદાર જ્ઞાતિમાં થતા સુધારાઓ, વાકળ લેઉવા પાટીદાર યુવક સંગઠન, બીજા ગોળમાં થતા સુધારાઓ, પહેલા વર્ષના બધા જ અંકોમાં સુંદર રીતે રજુ થયા હતા.

પાટીદાર વર્ષ-૪થાના અંકમાં પણ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના કેટલાક લખાણોના અનુવાદો આપવામાં આવતા. પાટીદારની વિધવાઓને અપાતો ત્રાસ અને 'એક મહાન પાટીદાર સ્ત્રી' જેવા લેખો આપનું ધ્યાન ખેંચે છે. એક મહાન પાટીદાર સ્ત્રી ડાહીબા એ પોતે કવયિત્રી હતી. પાટીદાર કેળવણી ચરોતર ઉત્તર સરહદનું લેઉવા પંચ, પ્રસંગ કથાઓ, હરિજન અને વાળંદોને પાટીદાર તરફથી આપવામાં આવતો ત્રાસ તેનું પણ વર્ણન કરવામાં આવતું. 'ચરોતરના પાટીદારો' નામના લેખમાં સ્ત્રીકેળવણી, વિધવામરણ પાછળનું ગાન-તાન, મરણ પાછળનું જમણ આપણું ધ્યાન ખેંચે તેમ છે. કન્યાદાનમાં પાલકોનો કેટલો અધિકાર, પૂના અખિલ ભારત સ્ત્રી પરિષદનો હેવાલ, સ્ત્રીઓના અધિકાર, પાટીદાર ભગિની સમાજની ત્રીજી પરિષદના ઠરાવો. આ ઠરાવોમાં ખાસ કરીને સ્ત્રીઓનો ઉદ્ધાર થાય અને તેમને ગુલામીમાંથી મુક્ત કરવામાં આવે તેની ખાસ ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. દરબાર ગોપાળદાસ સાથે વડોદરા રાજ્યનો બાળલગ્નનો કાયદો, કેટલે અંશે સફળ થયો છે તે માટે એક સમિતિ નિમેલી તેના પ્રશ્નોત્તરીના જવાબો એમણે આપ્યા છે. સમાજસુધારણાનું એક કાર્ય છે. રવિન્દ્રનાથ ટાગોરની સમર્પણ કથાઓ દ્વારા પણ સમાજસુધારણાની જ વાત થતી હતી. 'વિધવા બહેનોને બે બોલ', 'પાટીદાર સ્ત્રીસમાજ', 'કુળવાન' જેવા લેખો પણ સમાજસુધારણાની પ્રગતિ સૂચવે છે.

પાટીદાર વર્ષ-૫ના અંકોમાં પણ અગ્રલેખ પાટીદાર કુમાર-કુમારિકાઓનો પોતાનું જીવન કેવું ઘડવું તે અંગે લખેલો છે. જેમ કે, 'બહારની ટાપટીપતી રખે

લલચાતા, તનની સુંદરતા કરતાં મનની સુંદરતા વધારે શ્રેયસ્કર છે, વિધવા વિવાહના વિરોધીઓ, લગ્નનો આદર્શ, બહેનોને લગ્નગીતોનો સંદેશ, મોટાઈનો મિથ્યા ખ્યાલ, પાટીદારના ગોળ અને તેનું રક્ષણ, લંડનમાં ચાલતું પટેલમંડળ, કુળવાન અને કુલીનશાહી, પાટીદાર ભગિની સમાજની ચોથી પરિષદ, બારડોલીના લોકગીતો, બારડોલીનું ધર્મયુદ્ધ ગોળની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ, બારડોલીનો પાટીદાર, આફ્રિકામાં વસતા પાટીદારો જેવા લેખો સમાજસુધારણાની માહિતી આપે છે.

પાટીદાર મુખપત્રનું ૧૫ વર્ષનું આયુષ્ય થયું ત્યારે તેણે ઘણી આગેકૂચ કરી હતી. આ વર્ષ દરમ્યાનમાં અનેક પ્રકારના લેખો લખાયા હતા. લગ્નના ખર્ચાઓ, ખેડા જિલ્લાનું ખેડૂતમંડળ, છૂટાછેડા, પરતંત્રતા, બાળલગ્નનાં અનિષ્ટો, યુવકો સમાજ સુધારણામાં કેવી રીતે ભાગ લે, સમાજસુધારણાનાં અંગો, સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યવાદ, સમાજના કલંક. આ માસિકમાં ઈશ્વર પેટલીકર પણ લખતા હતા. લગ્નજીવન સુખી કેમ થઈ શકે, આજનો ખેડૂત આવતીકાલનો બેકાર, નાતવરા અને વરઘોડો, સગર્ભા સ્ત્રીને સલાહ, હરિપુરાની મહાસભા, જેવા લેખો આ અંકોમાં છપાયા હતા. 'પાપના શિખર' નામે ઈશ્વર પેટલીકરનો લેખ આપણું ધ્યાન દોરે છે.

પાટીદારના ઉપરના ચાર અંકોનું વિશ્લેષણ કરીએ તો તેના લેખો દ્વારા આપણને સ્પષ્ટ જણાય છે કે, આ મુખપત્રનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સમાજ સુધારણાનો હતો અને આ મુખપત્રએ સમાજમાં ક્રાંતિકારી વિચારો ફેલાવ્યા હતા.

ઉત્તર ગુજરાતમાં વસતા લેઉવા પટેલો ખેડા જિલ્લાના ભરૂચ અને અમરેલીના લેઉવા પટેલો કરતાં તદ્દન જુદા પ્રકારના છે. તેમનામાં બાળલગ્નનું પ્રમાણ આજે પણ જોવા મળે છે. તેમનામાં રોવા-કૂટવાનો રિવાજ લગભગ ચૌધરીઓને મળતો છે. આ સમાજમાં આજે પણ સમાજસુધારણાની બાબતમાં ખાસ પરિવર્તન આવ્યું નથી. તેમ છતાં ૧૯૪૦માં 'પાટીદાર પ્રગતિ' નામનું સામાયિક ઉમેદભાઈ મંજીભાઈ પટેલે શરૂ કરેલું તેમાં સમાજસુધારણાનાં ગીતો દ્વારા આપણા કનિષ્ઠ રિવાજો, સડેલા સમાજને સુધારવાના સારા માર્ગો, 'પાટીદાર પ્રગતિ'ના અંકમાં કવિતાની પ્રગટ થયેલી ચાર લીટીઓ સુધારાની સારી વાત કરી જાય છે.

ઊઠો ઊઠો યુવક યુવતી નાર, રૂઢિની સાંકળ તોડી નાખો રે,
એના આંકડે આંકડા જુદા થાય, રૂઢિની સાંકળ તોડી નાખો રે,
બાળલગ્નનો કરો બહિષ્કાર, રૂઢિની સાંકળ તોડી નાખો રે,
ઊભય દંપત્તિનું અધઃ પતન થાય, રૂઢિની સાંકળ તોડી નાખો રે.

પાટીદાર પ્રગતિમાં મહાત્મા ગાંધીજીના સમાજસુધારણાના અંગેના સમાજ સુધારણાના વિચારો પણ ૧લા પાના પર છાપવામાં આવતા. પાટીદાર સંગઠન ઉપર પણ ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. રોવાકૂટવાનો ઘેલાઈ, સડેલા સમાજ સામે જેહાદ જગાડો, શિક્ષિત બહેનોને પરિપત્ર, સંસ્કારી સમાજ માટેની કલ્પનાઓ આદર્શ પગલું, સ્ત્રીબુદ્ધિ, પ્રેતભોજન, દીકરી ને ગાય જ્યાં દોરે ત્યાં જાય, સાદાઈથી જીવનની આબાદી

કે બરબાદી જેવા લેખો આ સામાયિકમાં છપાતા હતા. બાળલગ્ન, વૃદ્ધલગ્ન, વિધુરલગ્ન, સિદ્ધપુરમાં લાડુનો જમણ, ભાગોળના ઉકરડામાં બારોબાર થતા લગ્નના કરાર વગેરેની માહિતી આપણા અનિષ્ઠ રિવાજો' નામના લેખમાં દરેક અંકમાં જુદીજુદી રીતે આપવામાં આવતો. પાટણવાડા લેઉવા પાટીદાર કેળવણી ઉત્તેજક મંડળની સ્થાપના કરવામાં આવી અને તેમણે મોડામોડા પણ વિચારવાનું શરુ કર્યું. પાટીદાર પ્રગતિના તંત્રી ઉમેદભાઈએ જે જેહાદ જગાવી તેનાથી સમાજમાં ઘણું પરિવર્તન આવ્યું અને જ્ઞાતિપંચ દ્વારા યોગ્ય સુધારાઓ પણ દાખલ થયા. પાંચ-ગામ પાટીદારોની પરિષદો પણ મળતી. ૧૯૪૨માં 'પાટીદાર પ્રગતિ'ના તંત્રી જીવણભાઈ પટેલ આવ્યા અને તેમણે પોતાના તંત્રીપણામાં નાટકો દ્વારા સમાજસુધારણા અને કેળવાયેલી વ્યક્તિઓ દ્વારા સમાજસુધારો કઈ રીતે થઈ શકે તે તરફ લક્ષ આપ્યું. બે-ત્રણ સ્ત્રીઓ પણ પાટીદાર પ્રગતિમાં લખતી હતી. સાટાંપેટાં અને કન્યાવિક્રય જેવા સમાજનાં દૂષણો ઉપર ઘણા લેખો અને આ અંકોમાં આવતા હતા. 'પાટીદાર પ્રગતિ' નામના માસિકે તેમનો સમાજ તદ્દન અંધારામાં ડૂબેલો હતો તેને સુખી થવાનો માર્ગ બતાવ્યો, એટલું નહિ, અખાડે ગયેલા સમાજને બેઠો કરવાનું કામ પાટીદાર પ્રગતિના તંત્રીઓએ કર્યું હતું. દરેકે દરેક અંકમાં યુવાનો સમાજ બદલવામાં શું કરી શકે તેની ચર્ચા પણ કરવામાં આવતી હતી. આ સમાજનું એક અધિવેશન મળ્યું હતું. (બાલીસણા તા. ૧૬-૧૭ મે-૧૯૪૨). આ પરિષદમાં ખાસ કરી વસોના દરબાર ગોપાળદાસ અને તેમનાં પત્ની ભક્તિબા પ્રમુખપદે હતા અને રવિશંકર મહારાજે પણ પાટીદારોને સાચી સલાહ આપી હતી. આ અધિવેશનના પરિણામે પાટીદાર યુવક સંઘ અને પાંચગામ મહિલા સમાજની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. ૧૫-૫-૪૨ના બીજા દિવસે દરબાર સાહેબના પ્રમુખપદે મહિલાપરિષદ મળી હતી. તેમાં દરબાર સાહેબે જણાવ્યું સ્ત્રીઓને આજે મિલકત ગણવામાં આવે છે. તેનો વિરોધ થવો જોઈએ. સ્ત્રીઓને મિલકતમાં ભાગ મળવો જોઈએ અને તે જ દિવસે યુવકપરિષદ પણ મળી હતી. આ બંનેના બંધારણો તૈયાર કરવામાં આવ્યાં હતાં.'

આપણામાં કહેવત છે કે તલવાર કરતાં પેન વધારે ધારદાર હોય છે. કડવા-લેઉવાના મુખપત્રો તપાસતાં આપણને સ્પષ્ટપણે માલુમ પડે છે કે આ બંને કોમનાં મુખપત્રોએ સમાજ-સુધારણાની દિશામાં મહત્ત્વનું યોગદાન આપ્યું હતું. ૨૦મી સદીમાં આજે પાટીદારોમાં પ્રગતિ અને પરિવર્તન આવી રહ્યું છે તેમાં યોગદાન આપવામાં આ સામાયિકોનો ફાળો ઘણો મોટો રહ્યો છે. પાટીદારે આજે બીજી જ્ઞાતિઓની સરખામણીમાં શિક્ષણ, વેપાર અને ઉદ્યોગમાં સ્થાન જમાવ્યું છે. તે બધું આ સામાયિકોએ કરેલા સામાજિક ઉત્થાનના પ્રયાસનું ફળ છે. અત્રે એક વાત નોંધવી ઘટે કે આંજણા અને મતિયા પાટીદારોમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ નહીં હોવાથી સુધારણાની પ્રવૃત્તિને વેગ મળેલો નહીં. તેમ છતાં કેટલાક આંજણાઓ પાટીદાર પરિષદોમાં હાજર રહેલા અને તેમની દૃષ્ટિ પોતાના સમાજ ઉપર પડેલી. તેમ છતાં આ બંને કોમના

પાટીદારોમાં ૧૯૪૭ પહેલા કોઈ સામયિક બહાર પડ્યું હોય તેવો ઉલ્લેખ આપણને મળતો નથી.

ટૂંકમાં, આ સામાયિકોનું સમાજ પરિવર્તનમાં યોગદાન મોકળું હતું.

સંદર્ભ-સૂચી

૧. ઉમિયાદર્શન, તંત્રી : જયંતીભાઈ પટેલ - જ્ઞાતિમુખપત્રનો વિશિષ્ટ અંક.

૨. ડૉ. મંગુભાઈ પટેલ, 'કડવા પાટીદાર સમાજના મુખપત્રો (૧૮૮૩ થી ૧૯૯૫), ઊંઝા સંસ્થાન આયોજિત મુખપત્ર પરિષદ (૨૧-૮-૮૮)

૩. વધુ વિગત માટે જુઓ 'ઉમિયા દર્શન' ૧૯૮૮.

૪. વિજય, ૧૯૦૬. પુસ્તક-૪થું, નવેમ્બર, અંક-૪થો

૫. કડવા વિજય, સંવત ૧૯૬૩ પુ. ૧, અંક-૧.

૬. કડવા વિજય, સંવત ૧૯૬૪, પુસ્તક ૧લું, અંક-છઠ્ઠો

૭. 'કડવા વિજય' સંવત ૧૯૬૪, પુ. ૧, અંક ૧૦મો.

* 'પટેલબંધુ' ૧૯૧૯, પુસ્તક-૧૧, અંક ૧૧-૧૨

* પટેલબંધુ ૧૯૧૩, પુસ્તક-૫, અંક ૮, ૯, ૧૦, ૧૧

* 'પાટીદાર હિતેચ્છુ', ૧૯૦૯ નવે. સુરત, અંક ૧૨માં વર્ષ ૧લું.

* 'પાટીદાર' ૧૯૨૪, વર્ષ-૧લું, અંક ૨જો, પ્રકાશક તંત્રી નરસિંહભાઈ પટેલ, આણંદ

* પાટીદાર વર્ષ-૪થું, અંક-૧લો, પાન ૧૫,
પ્રકાશક તંત્રી, નરસિંહભાઈ પટેલ, આણંદ

* 'પાટીદાર પ્રગતિ', તંત્રી ઉમેદભાઈ પટેલ, વર્ષ-૨જું, અંક-૫મો, ૧૯૪૧, અમદાવાદ

* 'પાટીદાર ઉદય' તંત્રી-પ્રકાશક શ્રી રતનશી શીવજી - કરાંચી ઈ.સ. ૧૯૨૦

* કડવા પાટીદાર જ્ઞાતિના મુખપત્રો (૧૮૮૩-૧૯૮૫) શ્રીમતી નયનાબાળા ગુણવંતભાઈ પટેલ. એમ.ફિલનો લઘુશોધનિબંધ. ગુજરાત યુનિવર્સિટી અપ્રગટ ૧૯૯૨.

ઉપસંહાર

'કૂર્મી ક્ષત્રિય' શબ્દ ભારતના મોટા ભાગના પ્રદેશમાં જાણીતો બન્યો છે. તે અંગેના હિન્દી અને ગુજરાતીમાં લખાયેલાં કેટલાક પુસ્તકો ઉપલબ્ધ છે. મધ્યપ્રદેશના અડધા ભાગમાં કૂર્મી શબ્દ જાણીતો છે. ગુજરાતના પાટીદારો તે શબ્દથી અજાણ છે. પાટીદાર શોધ સંશોધન કેન્દ્ર દ્વારા બે ઇતિહાસો પ્રગટ થયા છે. હિન્દીમાં 'કૂમી ક્ષત્રિય પાટીદારોં કા ઇતિહાસ' ભારતભરના હિન્દીભાષી પ્રદેશોમાં લોકાદર પામ્યો છે. જ્યારે તાજેતરમાં જ પ્રગટ થયેલું 'પાટીદાર ગૌરવ ગાથા' જેમાં ખાસ કરીને કૂર્મીઓની ઉત્પત્તિ, તેનો વિસ્તાર અને ભારતમાં મળેલા અખિલ ભારતીય કૂર્મી ક્ષત્રિય સંમેલનોનો વિસ્તૃત અહેવાલ આપવામાં આવ્યો છે. આ પુસ્તક પણ દેશ-વિદેશમાં પહોંચી ગયું છે. બંનેની પ્રતો અપ્રાપ્ય બની છે.

આ બંને પુસ્તકોમાં હિન્દી પુસ્તકમાં શેઠ શ્રી કેશુભાઈનો આર્થિક સહયોગ મળ્યો હતો. જ્યારે 'પાટીદારોની ગૌરવગાથા' પુસ્તક માટે અમેરિકા સ્થિત શ્રી ભક્તિભાઈ પટેલનો આર્થિક સહયોગ મળ્યો હતો.

'પાટીદાર : પ્રગતિ-પરિવર્તન'માં કેટલાક નામી અનામી પાટીદારો અને ગામોનો ઇતિહાસ ઉપરાંત અત્યાર સુધી સૌરાષ્ટ્ર, કાઠિયાવાડ, સુરત, ભરૂચ, કચ્છ તરફના નામી-અનામી ખમતીધર પાટીદારોની માહિતી ઉપરાંત ખેતી, શિક્ષણ અને તત્કાલિન સમાજનું ચિત્ર રજુ કરવામાં આવ્યું છે. પૂર્વજોએ કરેલી મહેનત અને યોજનાઓ સાકાર બને અને માર્ગદર્શક બને તે આ પુસ્તક પાછળનો હેતુ છે. પાટીદાર પરિષદોના અહેવાલ પણ આ પુસ્તકમાં આપ્યા છે. ઉત્તર ગુજરાત, મધ્યગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં થયેલી પ્રવૃત્તિઓનો અને પાટીદાર પરિષદોના અહેવાલો પ્રગટ કરવામાં આવ્યા છે. સંપ અને એકતાની વિશાળ ભાવનાને કારણે તેઓએ કરેલો પુરુષાર્થ આંખે વળગે તેવો હતો. ખેડૂતોની દયાજનક સ્થિતિ, તે નિવારવા માટેના પગલાં, દેશી રજવાડાઓ અને ખેડૂતો સાથેના સંબંધો અને બોર્ડિંગો દ્વારા શિક્ષણ સંસ્થાઓની સ્થાપના તેમજ શ્રીમતી નયનબાળા પટેલના લઘુશોધ નિબંધને આધારે પાટીદાર સમાજના મુખપત્રોની એક નવી જ વાત આ પુસ્તકમાં કરવામાં આવી છે.

કેટલીક જ્ઞાતિઓએ વખતસર એની પોતાની જ્ઞાતિને ઉન્નતિના શિખરે પહોંચાડવાનો પુરુષાર્થ શરુ કરી દીધો છે. પરંતુ આપણી જાહોજલાલીથી પૂર્ણ રીતે દીપમાન થયેલી અને જે એક વખત સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાતી પાટીદાર કોમના ઉદય માટે જ્ઞાતિબંધુઓમાં થોડી ઉદાસીનતા પ્રવર્તે છે. અત્યારે પ્રગતિમાં આગેકૂચ કરી રહેલી આપણી જ્ઞાતિના યુવાનો માર્ગ ભૂલ્યા છે તેમને આગામી દિવસોનું ભાન નથી, એટલે આપણી ફરજ બને છે કે, સઘળા જ્ઞાતિબંધુઓને તેમની પ્રાચીન તેમજ અર્વાચિન સ્થિતિથી વાકેફ કરી પોતાનાથી બની શકે તેટલી ફરજ બજાવવી અને જ્ઞાતિઋણમાંથી મુક્ત થવું.

આપણે આપણી કોમની ચઢતી કે પડતી તપાસવી હોય તો આપણે તેની સ્થિતિ, પ્રગતિ, પરિવર્તન, નૈતિકતા, આર્થિક અને સાંસારિક બાબતોનું ભાન હોવું જોઈએ. આપણા પ્રાચીન સમયમાં નૈતિક સ્થિતિ કેવી હતી અને આધુનિક સમયમાં કાળક્રમાનુસાર સ્થિતિનું પરિવર્તન કેવી રીતે થયું છે. સોએક વર્ષ ઉપર નૈતિક સ્થિતિનો પ્રતાપ કંઈક ઓર જ માલમ પડતો હતો. કોઈપણ બંધુઓ કોમ ઉપર ક્રોધની દૃષ્ટિએ જોતા નહોતા. પાટીદાર વચ્ચે ભેદરેખાઓ ન હતી. પરંતુ ભાઈચારાની લાગણી ધરાવી એકેક કામમાં મદદ કરતા હતા અને વડીલના બોલને ઉમંગથી વધાવી લેવામાં આવતો હતો. આજે તેનાથી ઊલટી દિશામાં કારભાર ચાલે છે. આપણા મહાન વડીલોનું મુખ્ય ગુણ પરમાર્થ અને ઉદારતાનો હતો. અને તે જ ગુણ વડે કરી તેઓ જ્ઞાતિને ઉચ્ચ શિખર ઉપર પહોંચાડી શક્યા હતા. સાધારણ વર્ગના લોકોમાં પણ ચર્ચા ચાલતી હતી કે, પાટીદારની ઉદારતાની તેમજ પરસ્પરની લાગણીની કોઈપણ કોમ સ્પર્ધા કરી શકતી નહોતી.

આજે આપણા સમાજની પીઠ ઉપર કાળ રાક્ષસ સવાર થઈ કોમનું ભક્ષણ કરવા તૈયાર થયો છે. ચાલુ જમાનામાં તેવા ગુણોની જગ્યાએ ઉડાઉપણું મમત્વ મોટાઈ અને વ્યસને કોમનું સત્યાનાશ વાળવાનો ખરાબમાં ખરાબ મત પટેલિયાઓના કોમળ પણ ટીપાઈ ટીપાઈને હૃદયમાં ભરાઈ બેઠેલું છે. આપણા પૂર્વજોના હૃદયમાં સંપરૂપી અતિ ઉત્તમ હિંમતભર્યું હથિયાર જડાયેલું હતું અને તેને લઈને મોટા મોટા કાર્યો કરવામાં ફત્તેહ નિવડ્યા. આધુનિક જમાનામાં યુવાવર્ગે એથી ઊલટું 'સંપ' શબ્દને પોતાના મગજમાંથી હંમેશને માટે તિલાંજલિ આપી દીધી છે અને ઈર્ષા, વ્યસન, કુસંપરૂપી કિડાઓને પોતાના હૃદયમંદિરમાં વારસો કરાવ્યો છે. આ બધા કિડાઓને તે ખૂબ જ વહાલથી પંપાળે છે. દુષણો અને વ્યસનોના પ્યારથી મિત્રાચારી કરી બેઠો છે. જેને લીધે ઘણાં જ બૂરા પરિણામો આવશે તે દિવસો હવે દૂર નથી. આર્થિક રીતે ભલે આપણે શિખરો સર કરતા હોઈએ, પણ નૈતિક પતન શરૂ થયું તો તેનો વિનાશ જરૂરથી શરૂ થશે. માટે પાટીદારોએ શરમ લગાડે તેવા કૃત્યો કરતા શરમાવું.

વીર યુવક આપણા બાપદાદાઓ કાંઈ પણ કામ કરતાં તો તે પુરા ઉત્સાહથી અને દૃઢ નિશ્ચયથી કરતા હતા. તે કામમાં ગમેતેટલું સંકટ પડતું હોય તો પણ પાર પાડવામાં પાછીપાની કરતા નહીં. એ સિવાય મુખ્ય ગુણ જાહેર હિંમતનો છે. જેથી જ્ઞાતિની અંદર કોઈપણ સાર્વજનિક કામમાં મત દર્શાવવો હોય તો તેઓ પૈસાદાર લોકોની તેમજ પટેલિયા લોકોની લેશમાત્ર શરમ ન રાખતાં ખુલ્લી રીતે યોગ્ય મત દર્શાવતા હતા અને ગરીબ વર્ગને સુખી કરવાનો માર્ગ યોજતા હતા. પણ આજે આરંભેશૂરા પછી તે કામ પાર પડે જ નહીં. જો તમારી જ્ઞાતિને ઉન્નતિના શિખરે પહોંચાડવી હોય તો તમારા બાળકોને જમાનાને અનુસરી રૂચિકર કેળવણી આપવી પડશે. દેખાદેખી અને ખોટા ખર્ચાઓથી દૂર રાખવા પડશે. તેમનું ઉડાઉપણું દૂર કરવું પડશે અને તેમનામાં સદ્વર્તનના બીજ વાવવા પડશે.

બંધુઓ આજે જાહેર હિંમતને બદલે બીકણ અને બાયલાપણું પ્રાધાન્યપણું ભોગવે છે. જેથી પ્રજાવર્ગના કોઈપણ કામમાં હિંમતભર્યો જવાબ આપી શકાતો નથી. સાચું કહેવામાં પણ શરમ લાગે છે. મેં તો પ્રત્યક્ષ જોયું છે કે, પંચના મેળાવડામાં અગ્રેસર બંધુઓ જે ઠરાવ પસાર કરે તે પહેલાં મોદમાં સાધારણ રૂઢીને વળગીને જનસમાજની સલાહ લે છે. ત્યારે સર્વ બંધુઓ ખૂણામાં પડ્યા પડ્યા બબડાટ કરી મૂકે છે. પણ પટેલિયાઓની આગળ અવાજ થઈ શકતો નથી. આગેવાનો નાદાન છોકરાની જેમ વર્તે છે અને ખરેખર નામર્દાઈને લીધે પૈસાદારના તેજમાં અંજાવું પડે છે અને તે જે કરે તે કબૂલ કરવું પડે છે. જ્યાં સુધી આ નામર્દાઈને મગજમાંથી કાઢી નાંખશું નહીં ત્યાં સુધી કોઈ પણ દિવસ સારા કામ થવાના નથી. આપણો સમૂહ મહિસાગર સમાન મોટો છે. તેમાં ફક્ત વાહણ ચલાવનાર સૂકાનીઓ ગણ્યાગાંઠ્યા છે અને તેઓ તેમની મરજી મુજબ ખરું કે ખોટું કરાવે છે. આ બધું થાય છે કારણ કે તમારામાં તમારાપણું છે જ નહીં, આગેવાનોની ધાકથી ખુલ્લી જગ્યામાં મ્હોં દેખાય તેવી જગ્યામાં બેસાતું નથી. એટલે બિચારા ખાસડા પડ્યા હોય ત્યાં તેની અપવિત્ર ગદારી પર બિરાજમાન થાય છે. પૈસાદાર બંધુઓ પણ ખુશામતખોર થઈ ગયા છે. સમાજની પીઠ પર સવાર થઈ રાજકીય લાભો લેવા દોટ મૂકે છે. જ્ઞાતિ પ્રત્યે પોતાની ફરજ શું છે તે સમજતા નથી -

લીધી જેણે દુઃખીઓની, ખબર તેણે બધું કીધું
કીધી જેણે ગુણીઓની, કદર તેણે બધું કીધું.
બજારોમાં નથી મળતી, રહેમ કીંવા કદરદાની
જીગરનું નૂર છે એ તો, નથી વસ્તુ તમાસાની

હૃદયનો હાથ લઈ કાનો નમાવે પાત્ર જે પુન્યનું,
વિવેચન શું પછી કરવું, કહો એના મહદ્ ગુણનું,
ભલે વખણાય દાતારો, જગતમાં મેઘ વૃત્તિના,
પ્રશંસાપાત્ર પણ દાતા, નિરંતર કૂપ વૃત્તિના.
વદે છે ત્રિકમસુત મોતી, ખબર લેવી દુઃખીઓની,
ધનાઢ્યોએ ભલા મનથી, કદર કરવી ગુણીઓની.

ઉપરના સર્વ ગુણોનું આધુનિક સમયમાં ઝડપથી પરિવર્તન શરૂ થયું. આપણી નૈતિક સ્થિતિમાં ઓટ આવી છે. પરિણામે 'પટેલ' શબ્દ તેનું 'નૂર' ગુમાવી રહ્યો છે. બીજી બાજુ આર્થિક બાબતોનો પણ વિચાર કરવો ઘટે. પ્રાચીનકાળમાં રાજ્યના સ્તંભરૂપ ગણાતા હતા તે માટે શ્રી નારાયણદાસ મારફતિયાની કવિતા દ્વારા જાણી શકાશે.

'હતા રાજ્યના થાંભલા પાટીદારો ભરાતો ખજાનો તમાથી વધારે,
દેતા રાજકાજે તમો શીર જ્યારે, મળે માન ને મરતબો તેણી વારે,
હતી રાજ્યમાં ખ્યાત કીર્તિ વધારો, થતા તે બળે રાજ્યના કામદારો,
લઢેયા લઢીને બતાવી શૂરતન, લેતા ગામ ગરાસ રીઝાવી રાજન

ઉપરની બાહોશી કે આમાંનું કાંઈ આધુનિક સમયમાં જોવા મળતું નથી. નહિ તો સરદાર પટેલ 'ભારતરત્ન' આટલા મોડા ન બન્યા હોત.

આ જગત આખું ભ્રમમય અને દોરંગી છે. એ ન્યાય અનુસાર આપણી કોમને બાહ્યભપકા અને દમામમાં રાખી છે એટલે જગતને એમ લાગે છે કે, પાટીદાર કોમની આર્થિક સ્થિતિ દિન પરદિન ચઢતી જાય છે, પરંતુ આર્થિક સ્થિતિનું ચિત્ર માત્ર બાહ્ય ભપકાથી માલુમ પડતું નથી. તેની આંતરિક સ્થિતિ પણ તપાસવી જોઈએ. પહેલાંના આપણા પૂર્વજો ઘણાં જ ગંભીર અને વિચારવંતા હતા. તેઓ પાસે સો રૂપિયાનું ભંડોળ હોય તો બહાર પાંચ રૂપિયા જેટલું જ દેખાડતા હતા. જ્યારે હાલના મારા શોખીન બંધુઓ ગાંઠનું ગોપીચંદન ઘસી, મોં પર તમાચો મારી મોં લાલ રાખે છે. જેના કારણે અનેક કુટુમ્બો પાયમાલ થયા છે અને થાય છે. જેની પાસે પાંચ રૂપિયા હોય તે સો રૂપિયા જેટલું બતાવા જાય છે અને ફેશનની હિરિયારીમાં લાંબો થઈ જાય છે. જેથી બધાને એમ જ લાગે કે, આની ચઢતી છે. અવળા માર્ગે આવતા પૈસાની સુરખી સંધ્યાના રંગ સમાન છે. જે પોતાની જિંદગી આપણી કોમને અને છેવટે રાષ્ટ્રને નકામી ભારરૂપ થઈ પડે છે. આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારો થયો હોવા છતાં આપણે વૈભવ વિલાસને કારણે પતન તરફ જઈ રહ્યા છે.

પાટીદારોના સહયોગથી વિશ્વદર્શન કરનાર સ્વામી સચ્ચીદાનંદજી કહે છે કે, આ પાટીદારોમાં કેટલું મોટું સાહસ છે ! ક્યાંથી ક્યાં પહોંચે છે, રેતીમાં નાવ ચલાવે છે, આ લોકો બે પૈસે સુખી ન થાય તો કોણ થાય ? ઘણાં લોકોને તકો મળવા છતાં ઊભા નથી થઈ શકતાં, જ્યારે આ લોકો પોતાની મેળે તકો ઊભી કરે છે, ઊભા થાય છે અને દોડે છે.

આ પુસ્તકમાં મેં જે પાટીદાર પરિષદોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેમાં કડવા, લેઉવા, આંજણા તેમજ હાલારી લેઉવા પાટીદાર અને ઉદા પાટીદારોના પ્રતિનિધિઓ હાજર રહ્યા હતા. આ પરિષદોના ઠરાવો ઉપર અને તેમના ભાષણો ઉપર દૃષ્ટિપાત કરીએ તો ખાસ કરીને ખેતીવાડીનું આધુનિકરણ કરવા તરફની ભલામણ, કુરિવાજોની નાબૂદી, શિક્ષણ માટે બોર્ડિંગો અને શાળાઓની આવશ્યકતા, સ્ત્રીકેળવણીની જરૂરિયાત તેમજ સ્વદેશાભિમાન અને દેશી રજવાડાના રાજ્યોમાં પોતાનો અવાજ રજુ કરી શકે તેવા એક ખેડૂત મેમ્બરને દાખલ કરવાની માગણી, પાટીદાર જાગૃતિની ચેતના બતાવે છે. પાછળથી ઘણાં ઉદાર રાજવીઓએ પ્રજામંડળો અને પ્રજાપરિષદો સ્થાપી અને ખેડૂતોને તેમજ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને દાખલ કર્યા. આમ આ પરિષદોએ લોકજાગૃતિનું જ કામ કર્યું હતું અને તે વખતના મોટા ભાગના કાર્યકર્તાઓ રાષ્ટ્રિય રંગે રંગાયેલા હતા.

છેવટે એટલું જ કહીશ :

ઉઠો પાટીદારો તમે હોંસ ધારો, કરો પ્રેમથી જ્ઞાતિમધ્યે સુધારો,
સુધારા સુધાને જમાનો લૂંટે છે, ઊંઘે જાણજો ભાગ્યદેવી રૂઠે છે.

• • •